

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1958. LXII. évfolyam 2—3. szám

SZERKESZTIK:

TOLNAI GÁBOR, SÓTÉR ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

HORVÁTH KÁROLY

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1958/2—3. számának munkatársai: Gerézi Rabán osztályvezető, Varjas Béla tudományos munkatárs, kandidátus, Klaniczay Tibor igazgatóhelyettes, doktor, Stoll Béla tudományos munkatárs, Tarnai Andor tudományos munkatárs, Szauder József osztályvezető, kandidátus, Tóth Dezső tudományos munkatárs, kandidátus, Fekete Sándor tudományos munkatárs, Komlós Aladár tudományos munkatárs, doktor, Sótér István igazgató, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja, Nagy Miklós egyetemi adjunktus, Horváth Károly tudományos munkatárs, Nagy Péter tudományos munkatárs, kandidátus, Szabó György tudományos munkatárs, Kozocsa Sándor könyvtáros, Jenei Ferenc tudományos munkatárs, Vargha Kálmán tudományos munkatárs, Dienes András tudományos munkatárs, V. Kovács Sándor tudományos munkatárs, Bán Imre egyetemi docens, kandidátus (Debrecen), Varga Imre tudományos munkatárs, Bóta László egyetemi tanársegéd, Beke Albert tanár (Debrecen), Fenyő István kiadóvállalati lektor, Sziklay László tudományos munkatárs, kandidátus, Kovács Győző tudományos munkatárs, Kemény G. Gábor osztályvezető.

Szerkesztőség: Budapest XI. Ménesi út 11—13.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

KOMLOVSZKI TIBOR

ÜNNEPI SZÁM
HORVÁTH JÁNOS
NYOLCVANADIK SZÜLETÉSNAJÁRA

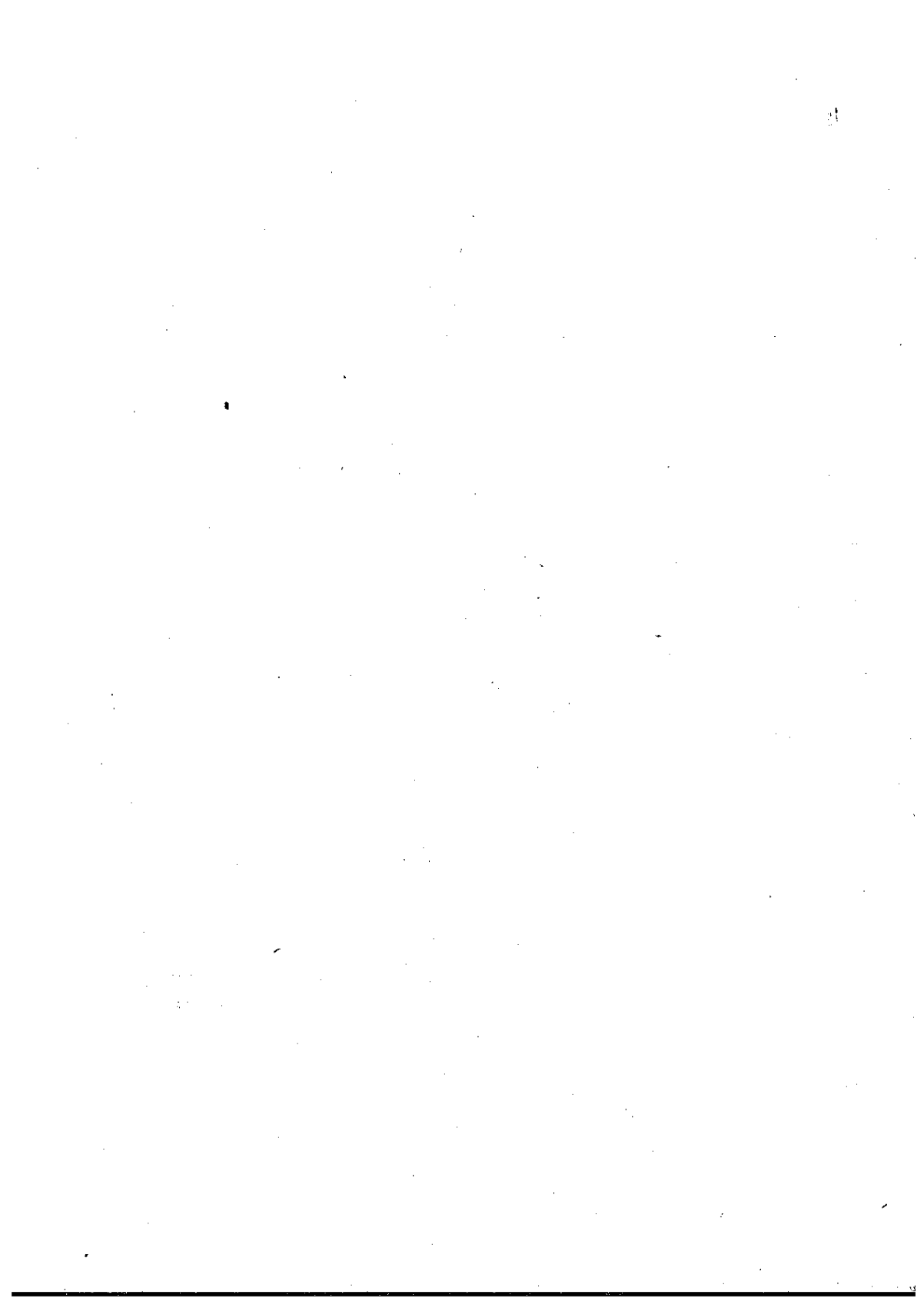

1958. június 24-én töltötte be Horváth János nyolcvanadik életévét. Büszkén tekinthet vissza: maradandó művek sora és hálás tanítványok serege áll mögötte. Hosszú évtizedeken át — mint egyetemi tanár és mint tudós — nemzedékeket tanított és nevelt a magyar irodalom szeretetére és tudományos vizsgálatára. Benne a magyar irodalomtörténetírás mai művelői méltán tisztelik mesterüket. Ezek sorába tartozunk mi is; Intézetünk az ő személyes tanítványait, illetve e tanítványok tanítványait tömöríti a magyar irodalom kutatására.

Horváth János példájából és életművéből vontuk le egy életre szóló tanulságot: az igazi tanítvány csak indítást, példákat, ösztönzést és útmutatást kap mesterétől. Tanul tőle, de sosem utánozza, nem válik epigonná, hanem a saját lábára állva halad előre. Ő is sokat tanult tanáraitól és elődeitől — Gyulaitól, Beöthytól, Péterjítől, Riedltől és Katona Lajostól — de úgy, hogy messze előrelépett és új korszakot nyitott a magyar irodalom-tudomány történetében. Intézetünk munkatársai nagyon jól tudják, hogy akkor járnak helyes úton, ha nem törnek kevesebbre: az ő eredményeit felhasználva, módszerének maradandó értékeit elsajátítva szintén új korszakot kívánnak teremteni. Az Irodalomtörténeti Intézetben dolgozó marxista—leninista irodalomtörténészek nem utolsósorban így, a szó legjobb értelmében tartják magukat Horváth János tanítványainak.

Elsőnek századunkban ő alkotott a magyar irodalom fejlődéséről, minden korszakáról átgondolt eredeti tudományos koncepciót. Életprogramul egy elvi alapon álló és következetes módszeren nyugvó magyar irodalomtörténeti szintézis megalkotását tűzte maga elé. A nagy szintézis csonka maradt, a monumentális összegezésnek csupán első három kötete készült el, az egésznek körvonalait azonban sejtetik könyvei és tanulmányai. Egy ember ereje — mégha tudományunk legnagyobbjainak egyikéről van is szó — nem elegendő ily óriási feladat megvalósítására. Ez tanítványainak seregére s köztük Intézetünkre vár. Az ő eredményeire nagymértékben támaszkodva, de korunknak, a szocializmus korának szellemében és igényei szerint kell elkészülnie a jövő magyar irodalomtörténetének. S hogy ezen az úton már elindultunk, bizonyítsák az alábbi tanulmányok. Tiszteletünk és hátlánk jeléül ezeket ajánljuk Horváth Jánosnak nyolcvanadik születésnapjára.

A Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtörténeti Intézete

NAGYSZOMBATI MÁRTON

„Igen kevés hajok, számtalan jószágok, Erős regulájok, kevés zsolozsmájok, Bársonyos szolgájok, fekete kápájok, Az apát uraknak,” — éneklí ki a magyar bencéseket 1523 táján „Cantilena”-jának utolsó strófájában Apáti Ferenc. E remekbe sikerült versszak az elevenbe vág, mert — lényegében — igazat mond, a valóságot sűríti versbe csúfondárosan. S furcsa véletlen, (ha ugyan véletlen!) hogy Apátival kb. egyidőben a kiénekelt „apátúr”-szerzet egyik tekintélyes tagja, többszörös apátja, Nagyszombati Márton, szintén felemeli szavát a huszas évek feudális anarchiája ellen. Nem anyanyelvén, nem friss, csípős gúnnyal, nem szatirikus jellegű lírai körképet adva kora válságba került magyar társadalmáról, — mint ezt Apáti tette, hanem a humanista rétor pózába merevedve, ünnepeles latin distichonok áradatával. Az ország vezető osztályához, a török veszély árnyékában is széthúzó, koncon marakodó magyar nemességhez szól: a belső erők összefogására és harcra buzdít a török ellen. Eközben körképet ad és a kátyúból kivezető utat igyekszik a maga módján és a humanista „carmen cohortatorium” költői eszközeivel mutatni.

Műve Jagello-kori humanista irodalmunknak Taurinus *Stauromachia*-ja mellett legjelentősebb opusza. Az egykorú humanista poézis európai szintjét véve mércéül: erősen közepes alkotás. De mégsem provinciális jelenség, nem ír ki szegény vidéki rokonként a fővárosi, jelen esetben — a külföldi testvérek és unokatestvérek koszorújából. Lehet, hogy azok közül soknak szebb, pallérozottabb a latinja, elegánsabb a verselése, Nagyszombati verszete azonban azok legtöbbjénél tartalmasabb és bensőleg igazabb. Még ma is megérezzük rajta, hogy nem egy távoli, ködös, igazában komolyan sem vett rémkép hatása alatt és nem pusztán humanista divatból íródott, mint az egész Európát elöntő törökellenes „cohortatorium”-ok zöme, hanem egy lezüllött, végveszélyben forgó országban, melynek déli kapuján egyre fenyegetőbben dörömböl a török. Ennek ellenére ma már nehezen élvezhető, számunkra idegen és idegesítő e klasszikus reminiscenciákkal tömött, vég nélküli deklamáció. Négy század pora teljességgel belepte. Nem is a port akarjuk letörölni róla, (hiú kísérlet volna), azonban oly fontos irodalmi és kortörténeti dokumentum a Mohácsot közvetlenül megelőző zavaros évekből, hogy megkülönböztetett figyelmet érdemel.

Nagyszombatalival és művével érdeme szerint az egyébként fejlett humanista kutatásunk nem foglalkozott kellő alaposággal. S ami e téren valóban jelentős és használható, — Zoltvány Irén és Horváth János nevéhez fűződik.¹

1. A magyar bencés rend virágkorát az Árpádok századaiban élte. Fontos szerepet játszott a kereszténység meggyökeresítésében, a keresztény kultúra és latin irodalom meghonosításában és művelésében. Legkorábbi irodalmi emlékeink is bencés szerzetesek alkotásai. A XIII. századtól kezdve, mint szerte Európában, nálunk is fokozatosan vesztik el korábbi jelentőségüket, s a társadalmi elégedetlenség szülte eretnkségek elfojtására, hatástalanítására alapított, mozgékony „kolduló” rendek, a dominikánusok és a ferencesek, valamint a magyar alapítású pálosok veszik át szerepkörüket. A bencés rend hanyatlásának mélypontját a XV. században érte el. Apátságai világi kommandátorok kezén pusztulnak, többükbe más szerzet-

¹ A szakirodalom áttekintését l. a tanulmány jegyzeteinek a végén.

beliek költöznek, monostorai elnéptelenednek, a szerzetesi élet szétzilálódik, lezüllik. Például a legnagyobb és legnépesebb monostorban, Pannonhalmán a XV. század végén alig tíz szerzetes lézeng. A jóval jelentéktelenebb csatári monostorban pedig — 1508-ban — csupán az apát és egyetlen szem szerzetes tartózkodik. Ez utóbbi más rendből szökött, részeges kocsmatöltelék, ki még az apátját is meg akarta bicskázni. Murakeresztúron az apátot — valószínűleg adott rá okot, — „kanczas barath”-nak titulálják. S így lehetne folytatni tovább.²

A XVI. század elején — rövid közjátékként — új szakasz kezdődik a magyar bencés rend, pontosabban, Pannonhalma és a vele kapcsolatban álló több apátság életében. 1500-ban ugyanis II. Ulászló a pannonhalmi apátságot, mely „a mi országunkban az apáti egyházak között primátussal rendelkezik”, kibocsátja kezei közül s összes birtokaival együtt visszaadja a rendnek. Élére Tolnai Máté mester pécsegyházmegyei klerikust, a királyi kancellária jegyzőjét állítja s a rendi reformot is elrendeli.

A Tolna mezővárosi asztalos fia, ki 1479-ben a krakkói egyetem artes-én tanult, majd a világi értelmiségi pályán próbált szerencsét, — komolyra veszi új hivatását s teljes energiával lát a rend anyagi és erkölcsi újjászervezéséhez. Először saját portáján, Pannonhalmán igyekszik rendet teremteni. A régi szerzetes gárda megritkult, a meglevők legtöbbszörrel nem sokra mehet, tehát első dolga új tagok toborzása más szerzetes rendekből és egy tisztultabb szellemű és erkölcsű gárda felnevelése, melyre további reformterveinek kivitelezésekor bizvást támaszkodhat.³

A külföldi bencés reformok mintájára a különálló apátságokat kongregációba akarja tömöríteni, melynek feje a pannonhalmi. A megújódott főmonostorból kerülnek ki az új apátok s innét kapnak kipróbált szerzeteseket a többiek. Tolnai Máté kapcsolatba lép több híres reformált külföldi bencés monostorral, így a páduai, melki, nürnbergi apátságokkal és a bécsi skótokkal. E két utóbbi a humanista műveltség előtt is megnyitotta kapuit. A nürnbergi Szent Egyed apátságban szerzeteskedik Benedictus Chelidonus, a neves humanista poéta, ki a tizes években a bécsi egyetemen tanít. A bécsi skótok közt sok magyarországi van, közülük leghíresebb Ambrosius Pannonius, ki liturgikus műveit akként szerkesztette, hogy azok a magyarországi bencések használatára is alkalmasak legyenek. Erről egyébként Tolnai is gondoskodik: először 1506-ban, majd 1519-ben hazai használatra kinyomattatja a melki breviáriumot, megtoldva a magyar szentek propriumával. A szellemi élet emelését, valamint a hitelshelyi munkálatok szakszerűségét célozza egyes rendtagok egyetemre való küldésével.⁴

Tolnainak aligha volt nagyobb köze a humanista műveltséghez. Fentmaradt leveleinek latin stílusa minden, csak nem humanista. A renden belül sem sok humanista műveltségű akad. A zselic-szentjakabi apát, Hagymási Máté bizonyosan az. Ő a bécsi egyetemen végzett s a jelek szerint Vadianus baráti köréhez tartozott Hadrianus Volfhardusszal és Bartholomaeus Frankfordinusszal egyetemében.⁵ Hogy Pannonhalmán is értékelték a humanista ciceroniánus stílust, mutatja az a kb. 1522-ből származó beszéd-töredék a rend alapítójáról, nursiai Benedekről, melyet egy oklevél hátára jegyzett fel valamelyik bencés szerzetes, valószínűleg — mint ezt Zoltvány feltételezi — a levéltár akkori őr, Barnabás. Természetesen a legnagyobb bizonyoság: Nagyszombati carmenje. Az anyanyelvű költészet műveléséről is

² PRT 3 : 618.

³ PRT 3 : 74—139. BARTA ISTVÁN: Egyház és állam viszonya Magyarországon a középkor végén. Bp. 1935. 81—3. — 1479. II. félévben iratkozott a krakkói egyetemre. „Matheus Michaelis mensatoris de Tholna dioc. Quinque ecclesiensis.” (AC 1 : 240.)

⁴ PRT 3 : 330—46.

⁵ Hagymási Mátéről PRT 12b : 248—49. — SCHRAUF KÁROLY: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve. (Magyarországi tanulók. IV.) Bp. 1902. 151. — ERNUSZT JOHANNA: Adrianus Wolphardus : Bp. 1939. 19.

fentmaradt egy érdekes adat : a reformálandó bakonybéli bencések Tolnai Mátéről gúnydalokat faragnak és előadnak.⁶

2. Nagyszombati Márton — a jelek szerint — reform-bencés és Tolnai Máté benső köréhez tartozik. A szakirodalomban használatos magyar nevét Zoltvány Irénnek köszönheti, a fentmaradt okleveles emlékekben, mind pedig munkájában ugyanis csak latinos névvel : Martinus Thyrnavinus, illetve Martinus de Tirnavia fordul elő. Tehát nagyszombati származású, valószínűleg német polgárcsalád gyermeke.

Mikor lépett a bencésrendbe ? — nem tudjuk. 1500 márciusában még aligha bencés, mert a Tolnai Mátét főapáttá választó pannonhalmi konvent tagjai között még nem található. De nem sokkal utóbb kerülhetett Pannonhalmára, mert 1505 januárjában Márton nevezetű a perjel s ugyanezen évből ismerünk egy Márton „sacerdos”-t is. Nincs kizárva, hogy e kettő egy személy s azonos Nagyszombattal, ki 1507-ben már félreérthetetlenül pannonhalmi perjelnek címeztetik. Ez, valamint ama tény, hogy ugyanezen évben a főapát és több más apát mellett ő is messzemenő pápai kiváltságokban részesül, azt mutatja, hogy javakorabeli, tekintélyes rendtag. A kapott kiváltságok — szabadon választhatja meg gyóntatóját, hordozható oltárt használhat, az abstinencia alól többrendbeli engedményeket kap stb. — pedig sejtetik, hogy sokat tartózkodhatott hivatalos rendi vagy hiteleshelyi ügyekben a monostoron kívül. Tehát nem négy fal között, begubózva él és zsolozsmázik, hanem közvetlen-közletről ismeri az ország életét.⁷

1508-ban már „választott” apát Szerencsen. Huzamosabb ideig viseli ezt a tisztséget, mert 1514. I. félévében iratkozik be „Frater Martinus Abbas monastery beatorum Petri et Pauli Apostolorum de Serzech ordinis sancti Benedicti diocesis Agrigensis” a krakkói egyetemre. Krakkóból visszatérve Tatán lesz apát s mint tatai apát jogot hallgat a bécsi egyetemen az 1516. tanév első felében. A jogi tanulmányok végzésének előfeltétele : a többéves artes elvégzése és baccalaureatus megszerzése. Nagyszombatinak tehát már 1514 előtt is kellett külföldi egyetemet látogatnia. S valóban már 1506. II. félévében találkoztunk „Martinus Caspari de Thirnaviá”-val a krakkói egyetem hallgatói között, majd pedig 1511. I. félévében „Martinus de Tirnavia” nevű egyetemi hallgatóval Bécsben. Nem valószínűtlen, hogy ezek a mi Nagyszombati Mártonunkkal azonosak.⁸

⁶ A ciceronianus beszédtöredékről ld. PRT 3 : 346—7. — A bakonybéli „cantilená”-ról PRT 3 : 603 : „et rogo, ut si possibile est, nolite de me tam sepissime coram familia, tamquam de ludibrioso homine cantilenas facere et proloqui, ipsi quoque famuli vestri a tergo derident talia” — írja Tolnai 1508 táján a bakonybélieknek.

⁷ 1500-ban még nincs Pannonhalmán. (PRT 3 : 554.) — Valószínűleg más rendből lépett át. — Márton perjel stb. (uo. 353.) — Pápai kiváltságokat kap, ld. uo. 611.

⁸ 1508. ápr. 24-én a rendi vizitátorok a Trencsén melletti Zkalka-i monostort vizsgálták és ott „fratri Jacobo videlicet de Wienna contulimus solum licenciam manendi ibi usque ad festum Beati Laurencii martyris proxime affuturum et pecunias ad usum tenendi, tandem promisit ire ad Zerenek ad fratrem Martinum de Tirnavia electum.” (PRT 3 : 623.) Ez egyben mutatja N. M. bécsi kapcsolatait is! Az egri egyházmegyei Szerencsen levő Szent Péter és Pál tiszteletére alapított bencés apátságnak a kegyura Szapolyai János. Ő a káptalannal egyetértésben az 1507-ben Szikszai Péternek adományozta, ki 1508. jan. 16-án kapta meg a pápai megerősítést. Alig három hónap múlva meg már N. M. ül az apáti székben. — Miért hagyta, vagy kellett otthagynia N. M.-nek ezt az apátságot? Szapolyai János távolította el? Nem tudjuk. De az tény, hogy carmenében Bánfi Jakab és Beriszló főrkellenes sikereiről megemlékszik, Szapolyairól — ki pedig a Stauromachiának is egyik főalakja — bölcsen hallgat. — 1514-ben a krakkói egyetemen : AC (= *Album studiosorum Universitatis Cracoviensis*. Ed. Adam Chmiel. Cracoviae. 1892.) 2 : 154. — A bécsi egyetem főnyakönyve : *Matricula Facultatis Juristorum*. II. Bd. 1442—1557. : 1516. I. félévében Georgius Mandlius dékánása alatt beiratkozott : „D. Martinus Abbas monastery Petri et Pauli apostolorum de Fatta ordinis Sti Bernhardi Giuriensis diocesis”. E bejegyzés nyilvánvaló elírásokkal tarkított. A bécsi matrikulában egyebütt is gyakran találkoztunk effélével. „Fatta”-i cisztercita (Sti Bernardi) apátságot nem ismerünk. Ellenben a győri egyházmegye területén

Így már érthető a bencés rend kebelében elért karrierje és tekintélye, valamint költeményéből sugárzó humanista műveltsége. Azt a két egyetemet látogatta, melyek a századforduló táján humanista műveltséggel telítődnek és amely két egyetem — a Mátyáskori itáliai orientációval szemben — Jagello-kori magyar humanista irodalmunkra legerőteljesebb hatást gyakorolta. S mint a későbbiekben módom lesz rámutatni, Nagyszombati költeményét sok szál fűzi a bécsi humanista körben dívó eszmékhez és stíluseszmenyhez.⁹

De csak menjünk sorjában. 1518 márciusában újra Pannonhalmán találjuk. Konventtagként képviseli az apátságot egy szerződésalkötésnél. 1518 április 29-én pedig a Pannonhalmán tartott általános káptalan „venerabilem et religiosum patrem Martinum de Thyrnavia, alias de Thata abbatem, regulam Sanctissimi patris nostri Benedicti expresse professum, virum utique maturum, sufficientem et idoneum, ac de matrimonio legitimo susceptum et in sacris ordinibus constitutum” a laikus kézen lévő Kolozsmonostor apátjává választja. A kinevező okmány még kiemeli őt, mint „literarum scientia merito commendandum”. A kolozsmonostori apátság az erdélyi egyházmege területén feküdt, tehát Várdai Ferenc püspök joghatósága alá tartozott, ezért a káptalan Nagyszombati neki ajánlja. Nem sok sikerrel, mert „religiosus frater Martinus de Thyrnavia, frater conventus dicte ecclesie Sancti Martini” 1520 októberében is Pannonhalmán van; királyi megbízásból idézik, mert az apátságot képviselve ennek a csornai préposttal felmerült birtok ügyében, állítólag fegyveres néppel vonult fel a tárgyalásra és azt „hatalmasul megzavarta”.¹⁰

A kolozsmonostori apátság ügyében hiába kilincsel Várdainál. Ennek környezetében azonban valószínűleg találkozott Taurinusszal, ki ekkor kezdte sajtó alá rendezni a Dózsa-féle parasztháborút megéneklő latin verselményét, melyet Nagyszombati ismert és művében fel is használt. Még csak két adatot: 1524 február 20-án (alias abbatem) jelöli meg Tolna. Máté és a konvent törvényes képviselőjükül. Majd 1533-ban egy bizonyos Márton a jásti apát. Ő volna ez? Biztosra nem mernők mondani.¹¹

Ezzel le is zárhatjuk életére vonatkozó gyérszámú történeti adataink felsorolását. Bármily keveset tudtunk itt adni, Nagyszombati alakja mégis elég éles kontúrokkal áll előtünk: Nagyműveltségű, egykorú viszonyainkat véve tekintetbe, európai látókörű, a világi életben forgolódo személyiség. A bencések egyik legképzettebb, leghasználhatóbb tagja, Tolnai Máté meghitt embere, reformterveinek osztályosa és segítője. Így már érthető, hogy éppen ő, ki Tolnaival együtt refordt a válságba süllyedt, lezüllött bencés rend felemelésén, éppen ő szólt meg a lezüllött Magyarország reformjának érdekében. Ott tevőlegesen vett részt, céltudatosan és józanul, itt csak költőként — naívu, vágyálmokat kergetve és hangoztatva...

3. Nagyszombati költői műve *Ad regni hungariae proceres, quod in Thorcam bella movere negligunt* címmel, év, hely és nyomda megjelölése nélkül jelent meg. A nyomtatvány külső karaktere és betűtípusai egyből elárulják, hogy a bécsi Syngrenius nyomdájából került ki.

valóban volt egy Szent Péter és Pál tiszteletére emelt bencés (Sti Benedicti) apátság: Tatán; ez Pannonhalmának volt fiókapátsága. PRT 12b : 201—206. E monostor XVI. századeleji apátjai közül ismerjük Gergelyt, majd 1515. ápr. 24-én Jánost, végül N. M.-t, akit 1518. ápr. 29-én a rendi káptalan „volt tatai apát”-ként aposztrofál. (uo. 206.) — 1506. évi krakkói tanulóra ld. AC 2 : 102. Az 1511. évi bécsire: *Hauptmatrikel*.

⁹ A bécsi egyetemre ld. ASCHBACH, JOSEPH: *Geschichte der Wiener Universität*. Wien. 1877. 2. Bd. — BAUCH, GUSTAV: *Die Reception des Humanismus in Wien*. Breslau 1903. — KLÍMES: i. m. — A krakkóira: MORAWSKI, CASIMIR: *Histoire de l'Université de Cracovie*. Paris. 1905. 3 : 1—137. — BARYEZ, HENRYK: *Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*. Kraków 1935. 11—84.

¹⁰ 1518-ban újra Pannonhalmán: PRT 3 : 698. — Kolozsmonostori apát: PRT 3 : 699—700. és uo. 12b : 90. — CSOMOR LAJOS: *A kolozsmonostori bencés apátság és birtokai*. Kolozsvár 1910. 89—90. — 1520-ban megidézik: PRT 3 : 728—31.

¹¹ 1524-ben a konvent képviselője: *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*. Bp. 1902. 1 : 116, — Márton jásti apát: i. m. 2 : 291.

Könyvritkaság : három vagy négy példányt ismerünk belőle. A Kopenhágában őrzött példány első tulajdonosa, „M. Melchior Eisenhart” Bécsben 1523 november 23-án jegyezte rá nevét. Propagandaműről lévén szó, melyet azon frissiben szokás olvasni, — nem sokkal előbb jelenhetett meg. A jelen esetben nincs szükségünk találgatásokra, a nyomdábaadás és megjelenés dátumát belső érvek alapján majdnem pontosan megállapíthatjuk.¹²

Nagyszombati 1521 őszére teszi Nándorfehérvár elesét, mely pontosan az év augusztus 29-én történt. (3, 219-től). Majd elsiratja Perényi nádort (†1519 február 5.) és Bakócz Tamás esztergomi érseket (†1521 június 15. — 3,337 stb.), de néhány sorral alább írja : „Est tamen Antistes rursus venerandus aperte . . .” (3,347, stb.) Az új esztergomi érsek Szatmári György, aki 1521 december 23-án még pécsi püspök s csak a következő év május 5-én keltez okiratot esztergomi érsekként. A III. ének 647—50. soraiban említés történik Bánfi Jakabnak a törökön minap (*nuper*) aratott győzelméről. Ez 1522 május 1-én történt. Egy lépéssel még előbbre visznek az Ausztria hercegéről írt sorok :

Quem proceres trepidant nimium civesque protervi,
Urbes egregiae clamque palamque timent.
Nam certos misera fecit iam morte perire,
Quos civile nephas fecerat esse malos. (3, 669—72.)

Mikor Miksa halála után Ferdinándnak kormányzóhercegi minőséggel jutott Ausztria, a bécsiek lázongani kezdtek. Ferdinánd tizenkét ellenzéki pártvezért ítél halálra és végeztetett ki, köztük az erdélyi származású bécsi jogtanárt, Capinius Márton volt bécsi polgármestert, a Bécsben tanuló magyar ifjak és a magyar bursa pártfogóját 1522 augusztus 9-én fejeztette le.¹³ Ennél későbbi eseményre a költeményében nem történik utalás. Tehát Nagyszombati ezidőtájt, kb. 1522. szeptemberében kezdhetett az íráshoz.

A nyomdába adás post quem-jét pedig Szalkay László egri püspökségének kezdőpontja adja. Nagyszombati ugyanis Szalkainak, „Episcopo Agriensi” dedikálta versezetét, aki mostanában lett egri püspök . . . „et hoc pacto ad hanc episcopalem gloriam, ad tanta dignitatum culmina conscendisti. In quibus *nunc* nihil crevisse videris”.¹⁴

Az Estei Hipolit halálával megüresedett dúsgazdag egri püspökség betöltése körül nagy bonyodalmak támadtak. 1522-ből ismerünk ugyan két oklevelet, mely Szalkayt egri püspöknek aposztrofálja. Ezzel szemben áll az a tény, hogy ő 1523 március 29-én Prágában kelt levelében magát még „servitor Vaciensis”-nek, azaz váci püspöknek mondja. Andrea da Burgo, Ferdinándnak II. Lajoshoz küldött követe azzal a kéréssel fordul urához 1523 április 10-én Olmücből kelt levelében, hogy Szalkayt az egri püspökség megszerzésének ügyében a pápánál támogassa. A huzavona vége : Medici Lajos lemond igényéről és VI. Adorján pápa Szalkayt a váci püspöki székből az egrire helyezi át 1523 június 19-én. S jó időnek kellett eltelnie, míg e végzés Magyarorszgon tudottá vált, illetve a pápai oklevél Szalkay kezéhez jutott.¹⁵

¹² Könyvészeti leírása : MKSz 5/1880/283. — MAYER, ANTON : Wiens Buchdrucker-Geschichte. Wien 1883. 1 : 48, no. 100. — App. Hung. 173. — RMK III/1 : 255. — PRT 3 : 355—6. — BALLAGI ALADÁR : Buda és Pest a világirodalomban. Bp. 1925. 1 : 147, no. 255. — Új szövegkiadása : AnN 217—70. (Gyenge, tele sajtóhibával.) — Magyarra fordította a Dózsa-felkelést megéneklő részt MÁRKI SÁNDOR : Nagyszombati Márton verse Dózsa György korából. Erdélyi Múzeum, 21 (1904) 60—4. Részleteket fordított még GERÉB LÁSZLÓ (A magyar parasztháborúk irodalma 1437—1514. Bp. 1950. 141—5.) és VAJDA ENDRE (Barta—Klanciczay : Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Egyetemi segédkönyv. Bp. 1951. 1 : 138—40.).

¹³ Szatmáriról ld. TÓTH-SZABÓ PÁL : Szatmári György primás. (Magyar történeti életrajzok.) Bp. 1906. 256. — A bécsi összeesküvésről és Capiniusról ld. ERNUSZT JOHANNA : i. m. 18.

¹⁴ AnN 219.

¹⁵ Szalkay egri püspökségéről ld. BALOGH ISTVÁN : Szalkay László esztergomi érsek: Kassa 1942. 60—1. Andrea da Burgo leveléről (Balogh nem ismeri) ld. RENSING, ELFRIEDE :

Csak ezután kerülhetett sor Nagyszombati ajánlólevelének megírására, s műve kéziratának átadására. (Mellesleg megjegyezzük, Szalkay 1522 márciusától 1523 májusáig nem is tartózkodott Magyarországon, mert az ifjú királyi párt csehországi útjukra elkísérte.) Szalkay, ki maga is alkalmi versfaragó volt, a neki ajánlott művet minden bizonnyal elolvasta, s mivel bizonyára tetszett neki, mert politikai céljainak megfelelt, vállalva a költségeket, gondoskodott kinyomtatásáról. Valószínűleg maga vitte el Bécsbe, illetve a bécsújhelyi találkozóra, melyen Ferdinánd, II. Lajos és a lengyel király nevében Sydlowiczky Kristóf a török ellen nyújtandó segílyt és ennek feltételeit, elsősorban Magyarország belső állapotának megszilárdítását tárgyalták. Ezen a tárgyaláson Szalkay komoly szerepet vitt. A magyar küldöttség 1523 október 15-én érkezett Bécsújhelyre, tehát — ha a nyomtatás terminus ad quem-jének a koppenhágai példányba bejegyzett dátumot, 1523 november 23-át vesszük, — a bécsi tipográfusnak bizony elég kevés idő, kb. egy hónap állt rendelkezésére. De ezt könnyen tehetta az a Syngrenius, aki Verbőczy testes *Tripartitum*-át (2-rét 144 szn. levél) alig negyven nap alatt nyomtatta ki. Nagyszombati opusculuma pedig csak 4-rétű 24 levél.¹⁶

4. A műhöz — ezt követelte meg a kor humanista divatja — Fabri Ulrich svájci származású bécsi humanista írt sablonos kísérőverset, melyben a cohortatorium mondanivalóját sommásan összegezi. Verselménye érdektelen, versének a kötetben való jelenléte azonban nem. Jelzi ugyanis, hogy a bécsi Vadianus-féle humanista körhöz tartozott Fabrihoz valamiféle kapcsolat fűzte Nagyszombatit. Egyébként ugyanő írt kísérőverset a körrel szintén kapcsolatot tartó Taurinus *Stauromachiájához* is.¹⁷

Fabri kísérőverse után következik a humanista mű másik elengedhetetlen irodalmi kelléke, a dedikáció. Az ajánlólevél a humanista epistola egyik válfaja, tehát maga is irodalmi műfaj. Konvenciói, szabályai vannak, melytől eltérni csak „tudatlanságból” lehet. Ez pedig írója doctus voltára vetne rossz fényt. Az epistola dedicatoria köti össze a szerzőt az elsőszámú olvasóval, a mecénással, ki az anyagiakat adja s így a munka napvilágra hozásában is szerepet játszik és a kor szemében kissé az ő műve is, mert bőkezűségéről, az irodalom iránti szeretetéről, humanista magatartásáról tesz bizonyosságot. Ezért a dedikáció gyakorta nem más, mint a mecénás elógiuma, szertelen dicsérete. Néha több : a szerző itt vall munkájáról, létrejöttének okairól és körülményeiről, műhelyitkairól, terveiről, kortársairól s mindarról, melynek szövevéke az úgynevezett irodalmi élet.¹⁸

Nagyszombati ajánlólevele az egyszerűbbek közé tartozik, nem lépi túl az elógium kereteit. E műfajban senki sem vár valami nagy eredetiséget, közkézen forgó sablonjaiból ki-ki tetszése szerint válogathatott, így Nagyszombati jócskán felhasználja olvasottságát. Az ajánlólevél megszólító formulája következőképpen hangzik : „Reverendissimo domino Ladislao Zalkano Episcopo Agriensi ac serenissimi principis domini Ludovici Hungariae et Bohemiae etc. Regis Cancellario, *domino suo gratissimo*, Martinus Thyrnavinus, Monachus Sancti Benedicti, *sese humiliter commendat*.” (AnN. p. 219.) Érdemes melléje állítani Taurinus *Stauromachiájának* hasonló részét „Stephanus Taurinus Olomucensis Illustrissimus Principi et Dom. D. Georgio Marhcioni Brandenburgensi, Serenissimi Principi Lodovici Ungariae et Boemiae etc. Regis potentissimi Tutori dignissimo etc. *Dno suo generoso sese humiliter commendat*.”

Sigismundus von Herberstein am Hofe König Ludwig II. von Ungarn. A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve 1 (1931) 79, 28. jegyzet. — A csehországi tartózkodásról ld. ORTVAY TIVADAR : Mária II. Lajos király neje. (Történelmi életrajzok.) Bp. 1914. 98. és 100.

¹⁶ A bécsújhelyi tárgyalásokról — SZABÓ DEZSŐ : Kérdelmek a nemzeti királyságról. 1505—1526. Bp. 1917. 182—3.

¹⁷ Fabri Ulrich a század elején járhatott a bécsi egyetemen, hová 1514-ben tért vissza Klosterneuburgból. Cuspianus és Vadianus baráti köréhez tartozott. 1518-tól tanított az egyetemen. Erasmita. (ASCHBACH : i. m. 2 : 312—5.)

¹⁸ Az epistola dedicatoriáról ld. GERÉZDI RABÁN : Aldus Manutius magyar barátai. MKSz 69 (1946) 45—6.

Nem kétséges, Nagyszombati kitaposott úton jár. Egyben azonban bizonyos magatartásbeli különbséget állapíthatunk meg. Míg Taurinus öntudatosan (a megszólítási formula illetően változtatást választva) saját nevét függeszti az ajánlólevél élére, mintegy kihangsúlyozva fontosságát, addig a szentbenedekrendi monachus visszalép a sorok közé, maga fölé emelve mecénását. Több helyütt követett mintája Kresling Jánosnak az 1515 évi hármas királyi találkozókor a bécsi egyetem nevében Szatmári Györgyhöz intézett panegyricus-a, mely kiadva egy bécsi 1516-os keletű (ekkor járt Nagyszombati is a bécsi egyetemen!) nyomtatványban jelent meg. Lássuk csak a textusok összevetését. Ez minden általánosító megállapításnál többet mond.¹⁹

Kresling :

...quod ob singularem tuam prudentiam, in maxima es sicuti merito esse debes existimatione atque auctoritate, apud sacratissimum ... Regem Wladislaum ... Pannoniae et Boemiae ...

Tu apud omnes summatus et procere aulicos ... (p. 210—211)

Quo fit, ut omnibus fere conviviis tuis doctos adhibeas literatosque diligas, ac liberalitate foveas ... (p. 210.)

Non enim parentum precibus, aut quacunque ratione habita non sanguinis hereditaria generositate, sed tuo (ut dicitur) Marte certando, tuis enitendo virtutibus, quae vera est nobilitas, ad hanc episcopalem gloriam, ad illud cancellariae regiae maiestatis officium quos aliquamdiu gessisti, ad hos tantos fasces, tantaque dignitatum culmina conscendisti. (p. 209.)

Nagyszombati :

Quo fit, ut ob singularem tuam prudentiam, virtutem, et linguae facundiam, in magna es (sicuti merito esse debes) existimatione atque auctoritate, tum apud serenissimum Principem Ludovicum Hungariae et Bohemiae Regem, tum apud omnes magnates et cunctas nationes (p. 219)

Omnibus fere tuis conviviis doctos adhibes, artiumque professores et sublevas, et tua liberalitate atque beneficentia foves. (p. 219—220.)

Quum tu non parentum precibus, nec sanguinis hereditaria generositate, sed tuo (ut dicitur) marte certando, tuis enitendo virtutibus ad summum nobilitatis culmen tendere ... procuraveris. (p. 220.)

... ad hanc Episcopalem gloriam, ad tanta dignitatum culmina conscendisti. (p. 219.)

Még kuriózumként idehelyezzük az övé mellé Taurinus ajánlólevelének sablonos lezárását :

Taurinus :

Vale iteratorum singulare profugium, tuumque Taurinum apud invictissimum principem et Ludovicum ... sedulo commentum habe.

Nagyszombati :

Vale iteratorum singulare profugium, tuique Martini curam suscipere, et sub tutissimis alis defendere non dedigneris.

Nagyszombati az összevetések tanúsága szerint Kresling és Taurinus ajánlóleveleit használta sajátjának megfabrikálására. Több helyütt egész mondatokat vesz át csekélyke stílárius módosítással, vagy anélkül. Ez epigonizmusra vall, de ugyanígy jártak el a vele egyszabású humanisták. Például Kresling Beroaldusnak Várad Páter kalocsai érsekhez intézett ajánlóleveléből puskázik. Már itt fel kell figyelniünk : Nagyszombati Bécsben tanult magyarországi humanisták munkáiból merít. Mintegy előre lehet sejteni opusculumának forrásvidékét.²⁰

Nagyszombati csak műve befejezése után határozta el, hogy azt Szalkaynak ajánlja, — verséből ugyanis hiányzik az egrí püspök előgiuma. Ez annál feltűnőbb, mert Szatmári

¹⁹ A gyűjtemény, melyben Kresling oratioja megjelent : *Orationes* ... Viennae 1516. Oz(b) — (O4b) levélen. (App. Hung. 117.) Kiadva : KOLLER, JOSEPHUS : *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. 5 : 32—6 és AnN 207—11. Innét idézem. N. M. ajánlólevelét is az AnN-ból.

²⁰ Kresling kölcsönzéséről ld. GERÉZDI RABÁN : Egy magyar humanista : Várad Páter. *Magyarságtudomány* I (1942) 549, 4. jegyzet. — Taurinus *Stauromachia*-ját JUHÁSZ LÁSZLÓ adta ki *Bibliotheca*-jában (Bp. 1944.). Innét idézem. (4.)

György esztergomi érsekről nem feledkezik meg. Választásának főrugója, hogy Szalkay éppen most lett az ország egyik leggazdagabb püspökségének ura, s pályája különben is egyre magasabbra ível: főkancellár és a németek felé orientálódó udvari párt egyik befolyásos vezetője. Tehát tőle lehet legtöbbet várni mind a török elleni összefogás, mind a belső béke megszilárdításának ügyében. Tagadhatatlan, éppen ezidőtájt — 1523-ban — tett is ezirányú erőfeszítéseket. Végül arról se feledkezzünk meg, a bencés reformszerzetes humanista volt, s ha egy humanista valakinek irodalmi művet ajánl, ennek fejében maga számára is akar valamit, vagy már a kapottakért fizet. A jelen esetben aligha pénzbeli, anyagi támogatásról lehetett szó. A volt apát (mindaddig csak jelentéktelen, kis javadalmú monostorok élén) a gazdag kolozsmonostori apátságot nem tudta megszerezni befolyásos patronus híjján, s most viszont csak egyszerű szerzetes. Valószínűleg a nagyhatalmú főkancellártól remélte sorsának jobbrafordulását, ezért ajánlja magát oly szorgosan Szalkay gondjaiba, ezért emlegeti annak bőkezűségét és jóságát a humanistákkal szemben, s ezért ígéri, hogy legközelebbi költői opuszát is neki ajánlja. Jelenlegi sorsával sehogy sincs megelégedve, mint ennek költeményében is hangot ad: „Qui semper tristis *nunc mea fata gemo*”. (3, 786.) Nem tudjuk, mit ért el, mert 1524 februárjában is szerzetesi minőségben tartózkodik Pannonhalmán, további pályafutásáról pedig nincs adatunk. Valami jutalmat vagy kecsgetető ígéretet kaphatott, hisz munkája jónak találtatott, érdemesnek a kinyomtatásra.²¹

Ez sem megvetendő eredmény egy humanista poéta szemében, ki már nem kéziratban terjeszti elmeművét, hanem a nyomtatottság révén szélesebb körben akar hatni és nem utolsó sorban hírnevet szerezni. A bencés monachus társadalmi hivatástudata és szerzetesi ambíciói mellett nagyfokú írói becsvágyat árul el. Nem is volna humanista, ha nem ezt tenné! Evilági halhatatlanság, írói hírnév után vágyakozik: „Et mea fama quidem celebris nomenque vigebit . . .” (3, 785). Írónak, poétának tartja magát, az „officium vatis” teljesítőjének. S a humanista poézis ismérvei alapján — az is.

5. Mint már erről fentebb szó esett, az opusculum 1522 második felében íródott. Aktuális, közérdekű mondanivalójából és propagandisztikus célzatából nyilván következik, hogy az egykorú, illetve közel egykorú magyar társadalmi és politikai helyzet és események adják helyes megértésének és értékelésének kulcsát. A mű belső elemzése érdekében módszertani szempontból is jogosultnak látszik ezek vázlatos előrebocsátása.

Mátyás halálával megindul a központosítás addig elért eredményeinek felszámolása és — gyöngye kezű király lévén — a rendek áldatlan harca, hatalomért és koncért. A Dózsa-féle parasztháború leverése és az ezt követő kegyetlen szankciók, melyek rabszolgasorba taszítják az ország legszélesebb rétegét, valamint az 1516-ban bekövetkezett gyermekkirályság, szabad utat engednek a feudális anarchiának. Pedig a belső egységre, erős központi hatalomra nagy szükség volna, mert a török támadás veszedelme erősen megnőtt. 1520-ban új szultán, Szulejmán lépett a török trónra, ki először békét ajánlott, de mikor a még mindig nagyhatalmi ábrándokban élő és külföldi segítségben bízó magyar uralkodó körök erre nem is válaszoltak, sőt magukban támadási terveket dajkáltak, hadait megindította Magyarország ellen s elfoglalta Sabácot és Nándorfehérvárt. Ez utóbbit 1521 augusztus 29-én.²²

A király felkelést hirdet, de — mint a velencei követ titkára írja — a főpapok és az urak közül „senki sem követi, mert viszályok uralkodnak közöttük, ezenfelül a jobbágyok gyűlöletet táplálnak uraik ellen, úgy hogy az ország az örvény szélén áll.” Az ellenakció egyetlen eredménye az országgyűlés összehívása november 19-re. Itt a köznemesség ragadta kezébe a hatalmat és vitte a hangot. Nagy számonkérések és civakodások közepette felbuzdulásukban reformterveket dolgoztak ki és mindent megszavaztak. Jó pénzt kell veretni, mint volt Mátyás korá-

²¹ A humanista Szalkayra ld. HORVÁTH: i. m. 195—8.

²² SZÉKELY GYÖRGY: A rendi reakció felülkerekedése . . . (Magyarország története. I. kötet. 1. rész: 1438-tól 1526-ig. Egyetemi jegyzet. Bp. 1954.) 296—7.

ban, zsoldos hadsereget kell szervezni, stb., s mivel mindehhez pénz kell, súlyos adókat vetettek ki. Külföldi segítség után is néztek, ezért követeket küldtek a wormsi birodalmi gyűlésre. De ennek nagyobb szenzációja volt: Luther. S ráadásul éppen ezidőben támadta meg a császárt a „legkeresztényibb uralkodó”, I. Ferenc francia király. A kivetett adóknak csak a tíz százaléka folyt be, annak nagy részét is elsikkasztották az alispánok és a főnemesek.²³

II. Lajos közben megnősült s feleségével együtt másik koronaországába, Csehországba utazott, hol szintén belső bajok voltak. 1522 februárjától 1523 májusáig nem tartózkodott Magyarországon s helyette Báthory István nádor vezette az ország süllyedő hajóját. Személyével most meg a főurak kezébe került a hatalom. A török 1522-ben is továbbfolytatta becsapásait, Erdélyt, Horvátországot és a Szerémséget pusztította. Ezalatt lázas diplomáciai tárgyalás indult meg a német birodalommal, a török ellen indítandó támadás ügyében. V. Károly császár ígéretet tett, ami persze ígéret is maradt, hogy a birodalmi gyűléstől neki olaszországi hadjáratára felajánlott 25 000 embert, az ún. Romzug-ot II. Lajos sógora, Ferdinánd főherceg vezetése alatt Magyarországra küldi. Az I. nürnbergi gyűlésen azonban már csak 3000 gyalogosról volt szó, s a további tárgyalások folyamán a nagy hadsereg kiállítását a szeptemberben tartandó II. nürnbergi birodalmi gyűlés határozatától tették függővé. E kétes értékű, nem is reális ígéretsek itthon vérmes reményeket keltettek. Országgyűlést hívtak össze, melyen megválasztották a Nürnbergbe küldendő követeket, kiknek azt is meghagyták, hogy előbb Prágába menjenek a királyhoz, s kérjék meg, térjen vissza mielőbb és Szent Márton napjára, azaz 1522 november 11-re hirdesse meg az országgyűlést, melynek a török ellen indítandó hadjárat ügyében a Nürnbergben végzetek alapján kell majd határozni.²⁴

Itt álljunk meg egy pillanatra! Nagyszombati opusculuma mondanivalójával, célzásaival, melyekről fentebb kimutattam, hogy a legkésőbbi 1522 augusztusában történt eseményre utal, valamint optimizmusával ebbe a néhány hónapos időszakaszba illik, amikor még megvolt a hit a Ferdinánd vezette császári segítséggel végrehajtandó törökellenes háborúban és győzelemben. Ez az időszakasz: 1522 augusztus 10-től november 11-ig, vagyis addig az országgyűlésig, mely elmaradt...

Lehet, hogy tévedek, de a *Szent Márton napjára* meghirdetendő országgyűlés és a pannonhalmi Szent Márton monostor Márton nevű szerzetese opusculumának létrejötte között okozati összefüggést látok. Vagyis azt, hogy monostorának és sajátmagának névnapja is adta az ösztönzést, hogy a Márton-napi országgyűlésen cohortatoriumával előrukkoljon, az ott összegyűlt főrendek állásfoglalását pozitíven befolyásolja. Mint tekintélyes rendtag valószínűleg ő is elment volna oda főapátjának, Tolnai Máténak kíséretjeként. A legkülönbözőbb irodalmi termékek terjesztése, melyek az egyes pártok, vagy fontos ügyek propagálását vagy egyes személyek lejáratását célozták, velejárói voltak az egykorú és későbbi országgyűléseknek. Így az 1523 májusi országgyűlésen II. Lajosról gúnyiratokat terjesztettek, („Libelli famosi de rege sparguntur”) mint az egyik lengyel jelentésben olvashatjuk. Geszti László deák pedig az udvari párt érdekében az 1525. évi hatvani diétára összegyűlt köznemességhez írta magyarnyelvű verses cohortatoriumát.²⁵

Lehet, hogy Nagyszombati költeménye elkészült a fentebbi dátumra, az országgyűlés azonban elmaradt, mert a király nem jött haza. A nürnbergi birodalmi gyűléshez fűzött vérmes remények is szertefoszlottak. A belső civódások még inkább elfajultak, úgyhogy a nádor maga sürgeti a király hazatértét. Ez 1523 májusáig húzódott, amikor is összeül az országgyűlés, melyen nagy zenebona után leváltják Báthorit s újabb reformokat határoznak el... Erre elvitte művét Nagyszombati s ott nyújtotta át Szalkaynak? Nem lehetetlen. Műve ugyanis

²³ FRAKNÓI VILMOS: A Hunyadiak és a Jagellókkora. Bp. 1896. 430—4.

²⁴ FRAKNÓI: i. m. 437—8. — TÖRÖK PÁL: A mohácsi vész s diplomáciai előzményei. (Mohácsi emlékkönyv. Bp. 1926.) 151—73.

²⁵ Acta Tomiciana 5 : 275.

nem vesztette el aktualitását, — csupán viszonylagos realitását. A Bécsújhelyen Ferdinánddal, a lengyel király kancellárjával és a császár megbízottaival tárgyalt Szalkay pedig alkalmasnak tartotta Bécsben kiadatni, hisz a török elleni hazai és nemzetközi összefogásra buzdított, s benne foglalkoztatott a császár, valamint Ferdinánd és a lengyel király dicsérete is.²⁶

6. Nagyszombati műve „Ad regni Hungariae proceres” van címezve. Ha a „regni proceres” terminusnak a Verbőczy *Tripartitumá*-ban használt értelmét vesszük irányadónak, akkor ez a főrendeket, főurakat jelenti. Valószínű is, hogy Nagyszombati elsősorban ezekhez óhajtott szólni, valamint az ezekkel ellenlábás köznemesség vezető rétegéhez, de versének intonációja (*Hungara nobilitas, cur non consurgis in hostes?*) mindjárt elárulja, hogy a „proceres” alatt az egész nemesség, tehát a hivatalos nemzet értendő.²⁷

Műve három „liber”-re, azaz énekekre tagolódik. Cohortatióról lévén szó, nem a cselekmény (ilyen nincs is!) követeli meg e hármas tagolást, hanem a mondanivaló hatásos logikai csoportosítása. Hisz e műfaj a rábeszélő szónoki beszédnek költői változata, ezért tagolása, belső felépítése, stílus-éktípményei, sablonjai, fordulatai bizonyos fókig az egykorú retorika szabályait követik, melyek a humanista költészetben teljes polgárjogot nyertek.^{27a}

A három liber közül az első hangulatkeltő jellegű, általában festi a török veszélyt — a rikító színekkel nem fukarkodva. A másodikban a jelen ellenképét adja az ősi dicsőség, a kiváló elődök megmutatásával, hogy aztán a harmadikban annál élesebb képet kapjon az őstől elfajzott, romlásnak indult jelen, mely azonban csak akkor volna pusztulásra ítélve, ha nem javul meg, nem végzi el az őstök példáit követve a belső reformokat s nem fog össze a fenyegető ellenség ellen. Erre szükség van s lehetséges is, még vannak kiváló férfiak és van külföldi segítség, tehát meglesz és a költő—szónok meggyőzendő közönségének megjósolja a győzelmet s szemük elé varázsolja a győzelem nyomán megszülető új aranykort, mikor mindenki boldog lesz s a költő is elnyeri jutalmát . . . Most pedig nézzük az egyes énekeket kissé közelebből.

Az *első ének* eléggé sablonos, általában a török irodalom közhelyeit hordja össze. Első soraiban a költő szónoki kérdésekkel intonál s végeredményében műve igazi célját, lényegét exponálja röviden. Magyar nemesség, mért nem kapsz fegyverre, mért nem indulsz hadba? Hisz az ellenség itt van már, feléget mindent, megsemmisíti a nemzetet és a hazát. Ezután rátér, mit műveltek a törökök az eddig leigázott országok népeivel. Örményországot, Balkánt s hosszasan a Görögországot ért szenvedéseket ecseteli. Rhodus szigetének elesteről, (1522 december 21-én kapitulált a törököknek) melynek híre csak 1523 februárjában terjedt el, nagy port vert fel szerte Európában és nálunk is, szót sem ejt. Verse írásakor Nagyszombati erről még nem tudott. A foglyokat ért különböző testi és lelki szenvedések sablonos leírásával ijesztgeti a nemeseket. E megalázó szenvedések közt találjuk a paraszti és a kétkezi munkát is: a foglyoknak marhacsordát és disznócsürhét kell legeltetniök, építkezésekhez követ, gerendát hordaniök, szántaniök és kapálniök.

A klasszikus allúziókkal és mitológiai hősök nevével dobálózó poéta humanista vértetezete alól lépten-nyomon kibújik az egyházi ember. Különös gonddal írja le templomokon és monostorokon megeseft török pusztítást. S mivel a pogány török nemcsak a haza, hanem a keresztény hit ellensége is, hosszas excurzussal és saját klasszikus műveltségének fitogtatásával bizonygatja, hogy a görögök és a rómaiak olyannyira ragaszkodtak hitükhöz, hogy halálra ítélték neves bölcselőiket és híres embereiket, ha az istenekben kételkedtek. „Inkább az isten tiszteletét akarták megtartani, mint mély bölcsességek ismeretéhez jutni” — mondja helyeslő-

²⁶ SZABÓ DEZSŐ: i. m. 177—8.

²⁷ Verbőczy István Hármaskönyve. Ford. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Bp. 1894. 394.

^{27a} Az opusculum koppenhágai példányának tulajdonosa, Eysenhart Melchior bécsi jogtanár 1523 végén sajátkezű széljegyzetekkel látta el N. M. művét: ferocitas turci, Miseria captivorum inter turcos, Comparatio penarum, instigat, adhortatur stb. Vagyis retorikai szempontból jegyzetelte, a turcica sablonok szerint,

leg. (1, 265—6). Mennyivel inkább kell nekünk megvédenünk az igaz hitet a török ellen, — tér át a kereszténység és az egyház dicséretére, melynek szentjei vértanúságot szenvedtek hitükért. S hozzá is a példákat a szentírásból és a martirologiumból. Az egyháztól kapott lelki javak közt nem felejt el megemlíteni: „Dispulit errores, mendosa volumina carpit. Fortiter hereticum pellit ab orbe nephas.” (1, 349—50) Ezeket a sorokon már érzik, hogy tud a hazai reformáció megjelenéséről, a lutheranus könyvek terjesztéséről.

Az egyház nyitja meg az igazak számára a mennyet, az eliziumot. Ez a mennyország, melyben az odakerültek az Urat és Szűz Máriát színről-színre látják és imádják, a humanista poézis közhelyeivel megrajzolt szép földi élet átvetítése a másvilágra. Itt lakoznak a Deciusok, Mucius Scaevola, a Fabiusok, tehát mindazok, kik életüket nem sajnálták feláldozni hazájukért. Nosza magyar urak — hozza le a tanulságot egy újabb szónoki kérdéssel — kívántok-e mennyországba jutni? Fogjatok össze és izzétek ki a törököt! Ez is közhelye a törökellenes irodalomnak. Például Macedonai László is bőkezűen odaigérte a mennyországot a német birodalmi rendeknek a worms-i gyűlésen mondott beszédében, ha megsegítik Magyarországot a török ellen. — Természetesen azoknak, kik eme kötelességüket nem teljesítik, Nagyszombati az Orcust, a poklot helyezi kilátásba, hol kénfolyamok, éhség, szomjúság stb. vár a hazaárulókra és hazájuk dűlóira, kik a haszon kedvéért az özvegyeket és a szegény parasztokat sanyargatják. Itt szenved Cacus is, ki a falvakat dúlta, céloz klasszikus allúzióval kora dűló s az egyházi javakat nem kímélő jobbágyuraira.²⁸

Ezt a kissé általános, a török veszély rémével fenyegető és a harcbszállásért mennyországot ígérgető első éneket egy már jóval konkrétabb, követendő példákat a hazai történelemből felvonultató *második* fejezet követi. Felállítja a megszépített magyar múlt tükrét, hogy a jelen elkorcsosult fia abba belenézve megábaszálljon, erőt és példát merítsen a javulásra. A régi dicsőség hangját üti meg, azonban ez a dicsőség is kizárólag a nemesség dicsősége.

Itt is kitaposott nyomokon jár. A törökellenes irodalomban mindenütt felbukkannak a követendő nagy ősök, kiktől a jelen elfajzott. Azonban ennek legélesebb, leghatározottabb megfogalmazója a német nacionalista Caltis Konrád, ki Tacitus *Germania*-ja alapján felfedezi a germán ókort s a németek minden kérdésében a régi germánság harci készségét, jellemzőtlárságát és erkölcsi tisztaságát állítja a jelen elé. Celtis a középeurópai humanizmus egyik legjelentősebb és legnagyobb hatást gyakorló alakja, a bécsi egyetem és udvari körök humanizmusára évtizedekre rányomja bélyegét. Hatása az ott tanult és irodalmat művelő magyarországi humanisták műveiben is fellelhető. Így Taurinus *Stauromachijában* és Nagyszombati opuszában is. Különben a régi dicsőség hangoztatása a Dózsa-eposzban is megtalálható, kiváltképp az ott megszólaltatott Bakócz és Báthori beszédében. Ezek a helyek nem is kerültek el Nagyszombati figyelmét, csakhogy ő az ott található kis részleteket egész átfogó rendszerré dolgozta ki.²⁹

Hogy is kezdhette Nagyszombati egy éneket másként, mint szónoki kérdéssel:

*Si vos nobilitas generosaque nomina tangunt,
Cur sinitis proavum suppeditare decus?
Nonne est dedecori priscos postponere mores,
A proavis meritis degenerari piis? (2, 1—4.)*

Ezután természetesen ókori példák jönnek a római történelemből. Kettő arra, hogy kiváló szülők gyermekei mennyire elfajzottak apáiktól, kettő pedig, hogy egyszerű vérből száрма-

²⁸ MACEDONIA, LADISLAUS DE: Oratio... 1522. (App. Hung. 16.) Cacusról I. VERGILIUS: Aeneis VIII. 194 etc.

²⁹ Celtisről I. SPONAGEL, LUDWIG: Konrad Celtis und das deutsche Nationalbewusstsein. Bühl-Baden 1939. 94. (Elégge megfertözve a náci ideológiától. Csak erős kritikával használható!) — ÁBEL JENŐ: Magyarországi humanisták és a Dunai tudós társaság. Bp. 1880. — FÓGEL SÁNDOR: Celtis Konrád és a magyarországi humanisták. Bp. 1916.

zottak mily dicső történeti szerepet töltöttek be. Itt el is csipjük forrását. A példák Valerius Maximus *Factorum dictorumque memorabilium libri* című közkedvelt és sokat forgatott munkájának 4, illetve 5. fejezetéből valók. Valerius Maximus mindkét típusra négy-négy példát hoz. Ezek közül Nagyszombati mind a két esetben az első kettőt választja ki.³⁰

Majd általában beszél a kiváló elődökről, kik tudtak „Pro patria semper fortia facta pati.” Kik ezek a dicső ősök? Attila, a szentkirályok, vagyis István, László és Imre. Persze a bencés szerzetes nem tagadja meg magát, idesorolja Adalbert püspököt és Szent Gellértet. Őket a törökverő Hunyadi János, Báthori István, Kinizsi Pál és végül Mátyás király követi. Közülük kettővel foglalkozik bővebben : Szent Istvánnal és Mátyással. Mindkettőnek 170—170 sort juttat.

Érthető, hogy a „szentkirályokat” kiemeli, ez már egyházi hagyomány is volt, melyet propagált latinnyelvű vulgáris irodalmunk, s megtaláljuk magyar nyelvű kolostori irodalmunkban, sőt még világi költészetünkben is. „Az régi jó királyok míglen országlának, — éneкли Cantilénájában Apáti Ferenc, — igazak valának az szegény országnak, az szent koronának híven szolgálának, avval áldozának.”³¹

„Akkor voltak Saturnus arany századai” — mondja lelkesedve Szent István koráról Nagyszombati (2, 245). Valóban Szent István korát rekonstruálja a legendák és a Krónika alapján? Csak részben. Inkább saját kora égető sebeit és problémáit viszi vissza — nem egyszer anakronisztikusan, — de fordított előjellel, az erényt és pozitívumot látatva. A Jagelló-kor központi problémája a pénz, melynek mind a királyi udvar, mind pedig a feudális nemesség állandóan híjjával volt. Ennek ellentéte így vetődik vissza a XI. század elejére : „Fénylő ezüstből, rézből és aranyból, valamint pénzből hatalmas bőség volt. A paraszt kölykök aranyforintokkal játszottak és a kamaszoknak degeszre volt tömve az erszénye.” (2, 253—256.) Az áruteremelés és a kereskedelem is lehanyatlott a Jagellók idején, tehát Szent István korában „egyeseknek hatalmas árumennyiségek voltak birtokában és a nép mindennemű javakban bővelkedett. Sokfajta borral voltak színültig a pincék ; s minden sarok gazdagsággal volt tele.” (2, 257—260.) „Akkor virult — teszi mindjárt hozzá — a becsületesség az országban, az állhatatosság és az erény.” A bencés szerzetes jól tudja, hogy a szegénység nem a legjobb tanácsadó!

A korabeli egyházi írók nem egyszer kifakadnak az egyházat és egyházi vagyont prédáló világi urak ellen. Ellenben Szent István „az Úrnak sokfelé szentegyházakat, (templomokat, kápolnákat) emelt, s ezeket méltó tisztességgel, dús javadalmakkal, tizedekkel, falvakkal és egyéb védelmi forrásokkal látta el, és ezekben (ti. egyházakban) az ég úrnőjét és Istent (Tonantem) szüntelen imádják ; kiváltképpen a szerzetesek engesztelik az Istent könnyes, jámbor fogadalmakkal és könyörgéseikkel.” (2, 281—8.) Bizony, akkor a bencések is gazdagabbak voltak és az egyház is jobban állt. „Ecclesiae suae nemo rebellis erat”, — kiáltja s ugyanakkor Lutherre gondol. Nagyrészt emez egyházi szempontok és érdekek emelik oly magasba a bencés szerzetes szemében Szent István korát.³²

Nem ez a helyzet Mátyás királlyal. Itt nem a pap egyházi érdekei érvényesülnek, hanem a Jagello-korban kialakult, egyre fényesebbé vált Mátyás-képet mutatja meg. Mátyás alakja mindjárt halála után nagygyá nőtt a hazai közvéleményben. Külföldi humanisták, Celtis és Hassensteini Bohusláv is látják jelentőségét. Ez utóbbi egyik versében követendő példának

³⁰ Ed. Teubneriana. 1888, 138. és 135.

³¹ RMKT (Horváth C.) 1 : 493.

³² A karthauzi Névtelen például így ír : „... Zent Isthwan kedeez az nagy nyereseegebből nagy sok zent egyházakat es klastromokat rakattata ez orszagban wr istennek azzonywnk zyz marianak Es az meennyey dychőseeges zentőknek tyztőssegeőkre, kyket kylemb' kylemb varasokkal valalokkal. kywl-belől valo zeepseegőkkel meg erőssöythween. kyket az mastany lobaghwrak es Nemessek ffl eeghetnek el pwtztoythnak es magoknak foglalnak, kyknek bozw alloya az teremtw wr isten.” (Nyelvemléktár 5 : 240—1.)

állította II. Ulászló elé. A magyar nyelvű költészet glóriát fon feje fölé, a *Néhai való jó Mátyás király* ének szerzője a XVI. század tizes éveiben is elsíratja. A feudális anarchia éveiben Geszti László deák így idézi énekében :

*Szegén Mátyás királ vala békességben,
Mert országa vala egyességben,
Vitézek valának nála tisztességben,
Az urak valának nagy egyenességben.*³³

Nagyszombati szerint ő a legnagyobb magyar király, a többiek közül csúcsként kimagaslik, alatta az ország úgy virágzott, mint hajdan Róma Cicero idején. Minden ellenségét megverte, az ország határait kiterjesztette, Bécset elfoglalta stb., ugyanazok a szólamok, melyeket latin és magyar epítáfiumokból is ismerünk. Most omladozó palotája életében ragyogott, s le is írja részben Taurinus nyomán, részben autopszia alapján. Érdekes, hogy a Corvínáról nem tesz említést! Kiválóságát kemény, erőskezű uralmában jelöli meg. Tőle félttek a nagyurak és a főpapok. Végeredményben benne a központosító monarchát ünnepli, akire nagy szüksége volna az országnak.

*Hogyha a könny föltámaszthatná most a hatalból,
Könnyözön öntene el völgyeket és hegyeket.
Mert a magára maradt népet úgy gyöttri az inség,
Melyet most gonoszul szülnek a szörnyű bajok.
Ő tudná egyedül fenséges erővel az ország
Régi dicsőségét visszaszerezni megint. (2, 571—6.*

Vajda Endre fordítása.)

A dicső elődök meghaltak, oda a dicsőség, — adja meg a *harmadik ének* alaphangját.

*Dúl a lator s a hamis, pöffeszkedik, jaj, a parázna,
Tombol a jogfacsaró és a Júdás ma az ür.
Megvetik, ó, a hitet, s a királyi hatalmat unottan
Fitymálják s kevesen vannak a szófogadók,
Súlyos adók görnyesztik a népet, jajgat az özvegy,
Semmisem oly gyakori, mint az adó meg a sáp.
Nincs aki büntetné ma a bünt, törvény az ököljog,
Így pusztul város, föld, jalu, templom, erőd.*

(3, 69—76. Vajda Endre fordítása.)

A feudális anarchiát festi a klasszikus szerzők fordulataival, melyek azonban igen sok humanista írónál is előfordulnak. Ugyanazzal a kéréssel fordul II. Lajoshoz, mint az 1523. évi országgyűlés : uralkodjék kemény kézzel, éljen hatalmával.

A bajok gyökerét vizsgálva, eljut a Dózsa-féle parasztfelkeléshez, melyet Taurinus nyomán s nem egyszer Taurinus szavaival ír le. Katasztrófának tartja, de tisztán nemesi szemszögből nézi, elítélve a parasztokat. S a nemesi dicsőség lehanyaglását, valamint a török veszedelem elhanyagolását is részben annak tulajdonítja, hogy a nemesség színe-javát a parasztok leölték : „Tunc vis nobilium cecidit . . .” (3, 169.)

Íme 1521-ben az ország védőbástyája, Nándorfehérvár is elesett . . . Most aztán hosszú peroratóióval fordul a nemességhez : ne húzzanak szét, vessék ki maguk közül a békétlenkedőket és zavartkeltőket, fogjanak fegyvert, hisz nem is olyan nehéz megverni a törököt. Minapában is Beriszló, majd Bánfi Jakab csekély számú csapataikkal nagy vereséget mértek rá. S itt vannak barátaink, királyunk rokonai : Ferdinánd főherceg, Zsigmond lengyel király, itt a császár, valamint a pápa és Európa keresztény népei. Ha megindulunk, egy-kettőre kiirtjuk a rettegett török szörnyeket, kiket nemi kicsapongásaik amúgy is elgyengítettek.

³³ RMKT (Horváth C.) I : 480—481. és 493.

S akkor eljő az aranykor, langy szellő fú mindég és virágbaborulnak a ligetek. Nem kell adóval nyomorítani a köznépet, mert a zsákmányból ki-ki dúsgazdag lesz. Az uzsora megszűnik, a parasztok nem sírnak káraik miatt, mindenki nagy vagyont gyűjthet. Még a pénznek sem lesz kisebb a súlya a kötelezőnél. Megszűnik a veszekedés, civódás a rendek között, a rendek a királyt, a király pedig őket egyaránt tiszteli. A királynő szépséges királyfiakat fog szülni, kik atyjuk országain uralkodnak majd dicsőségesen. S végül a költő, ki mindezt oly szépen megálmodta és előadta, szintén elnyeri jutalmát, az örök hírnevet ama nevezetes munkájával, melyet II. Lajos győzelmeiről és dicső tetteiről fog írni . . .³⁴

Mindez a huszas évek magyar társadalmi bajainak, égető problémáinak feloldása egy álomvilágba transzponálva a humanista poézis költői eszközeivel és sablonjaival. A költő még álmaiban sem akar egy új világot, görcsösen ragaszkodik a régihez s ezt szeretné megtisztogatni a jelenben — szerinte — esetlegesen hozzátapadt hibáktól és bűnöktől. Hogy is várhatnánk mást egy bencés reformszerzetestől, ki mint szerzetes sem érti az idők szavát, hisz nagymúltú, de idejétmúlt monasztikus rendjét reformokkal véli megjavíthatónak. A többszörös bencés apát az ország vezetőrétegeihez tartozik testestől-lelkestől. Szemlélete tipikusan feudális nemesi szemlélet. Ezt mi sem mutatja jobban, mint az a szűkkeblű, korlátolt magatartás, hogy a jobbágyok röghöz kötését, melyet a bosszút álló nemesség az 1514. évi országgyűlés 25. §-ának hirdett 1. cikkelyében fektetett le, még a verse végén megénekelt aranykorban is fent óhajtja tartani: „Rusticus et stabili sede quietus erit”. (3, 746.)

7. Nagyszombati opusculuma az úgynevezett török irodalom terméke, beletartozik abba a reménytelen szó- és betűáradatba, amit Európa humanista tollforgatói — hívatottak és hívatlanok, szónokok és versfaragók — a török veszedelem címén illetékesekhez és illetéktelenekhez intéztek és a „keresztény” olvasóra zúdítottak — a XV. század eleje óta. „Armis, armis opus est, inquam, viri praestantissimi, non verbis; exercitu bene instructo, non compta et perpolita oratione; robore militum, non verborum magnificentia,” — kiált fel a törökellenes orációk egyik nagyhatású mintapéldányában a híres humanista Bessarion. Szép szavak repdestek, antik stíluspatronok puffogtak, és kialakult egy sablonos „török irodalom”. E publicisztikának tényleges hatása semmi esetre sem volt arányban a ráfordított szellemi erőfeszítéssel. Hacsak azt nem számítjuk komoly eredménynek, hogy a török elkövette sok szörnyűség leírásának olvastokor vagy hallásakor megrettentek a nyugati urak, papok és polgárok; s ez a nem egyszer mesterségesen táplált rettegés a török inváziótól könnyebben megnyitotta zsebüket és pénzeszacskóikat. De ezek a „török adó” címén kisajtoltt összegek legtöbbször a kiapadt királyi kincstárakba vándoroltak s nem egyszer a „keresztény fejedelmek” egymás ellen folytatott háborúinak finanszírozására használtattak fel. A „szent ügy”, melyért a humanisták oly sok tintát hullattak, Nyugateurópában jó fejéshéennek is bizonyult.³⁵

Nálunk sem volt hiány a tintában, nálunk sem mindig a török ellen használták fel a „török adót”, azonban nálunk a tinta mindig a vér nyomában folyt. A XV. század negyvenes éveitől kezdve akuttá és tartóssá vált török veszély, mely az ország függetlenségét és létét fenyegette, elevenbe vágó, központi problémává nőtt. A magyar humanisták átvészik és visszahangozzák az európai irodalom közhelyeit és fordulatait, azonban az ő tolluk alatt ezek az elcsépelet sablonok többnyire tartalmat nyernek a fenyegető veszély árnyékában. Vitéz János a törökverő Hunyadi, Janus Pannonius, Vetési László és a többi kancellista pedig Mátyás király intencióit öntötték európai formába, fogalmazták meg humanista stílusban és frazeológiával.

³⁴ A humanisták — költeményeikben — nem fukarkodtak az aranykorral. Például Celtis a pusztá híre, hogy Miksa császár a török ellen összehívja a főurakat, — már az aranykor visszatértét énekli. (Libri Odarum quatuor . . . Lipsiae 1937. [BSMRae] 104.) — A török elleni győzelem megjövendölése is szokásos. Így Balbi Jeromos is azt jósolta „Vaticinium victoriae contra Turcas” című versében II. Ulászlónak, hogy még Görögországot is elfoglalja. (Opera poetica, oratoria, ac politico-moralia. Ed. J. Retzer. Vindobonae 1791. 124—5.)

³⁵ MOHLER, L.: Aus Bessarions Gelehrtenkreis. Abhandlungen, Reden, Briefe von Bessarion etc. Paderborn 1942. 384.

S e hagyomány természetesen továbböröklődött a Jagello-kor diplomáciai levelezésében, a külföldi udvarokhoz és a német birodalmi gyűlésekre küldött követek humanista orációiban. Népszerűsített formában fellelhetően az egyházi beszédekben, sőt még magyarnyelvű költészetünkben is.³⁶

A magyarországi törökellenes humanista publicisztika zömében próza: levél vagy szó-noki beszéd. Enemű hazai verses alkotás — Nagyszombatiét megelőzve — csak Janus Pannoni-us tollából maradt fent; 1464-ből: Mátyás nevében Antonio Constanzi olasz iskolamester-nek címezve, ki a magyar királyt verssel buzdította a török elleni harcra. Janus eme költeményét a jelek szerint Nagyszombati nem ismerte. Igaz, nehezen ismerhette volna: nyomtatásban elő-ször 1522 októberében jelent meg Hadrianus Volphardus bolognai Janus-kiadásában.³⁷

Hasonlóképpen azt sem lehet bizonyítani, hogy Nagyszombati a XVI. század első két évtizedében írt és nyomtatásban megjelent törökellenes carmen cohortatoriumokat felhasználta volna. Sablonos egyezések természetesen akadnak, de ez mit sem jelent ebben az eredendően sablonos irodalomban. Szorosabb kapcsolatot, „hatást” csak abban az esetben szabad feltételeznünk, ha ezt szószerinti szövegegyezések is alátámasztják. Ilyenre pedig — legalább is én — nem akadtam, — ami a külföldi carmen cohortatoriumokat illeti.³⁸

8. Ellenben hazai példa és ihlető van, mint erre fentebb már többször utaltam: Taurinus *Stauromachiá*-ja. Ez nem török, hanem magyar parasztellenes humanista költői alkotás, melyben a morvaországi német származású Stieröchsel István (humanista néven Taurinus), ki a bécsi egyetem elvégzése után Bakócz Tamás esztergomi érsek, majd pedig Várdai Ferenc erdélyi püspök udvarában helyezkedett el, — az 1514. évi paraszt háborút énekelte meg Lucanus *Pharsaliá*-jára függesztett szemmel. A két mű kapcsolatára először Horváth János, majd pedig Császár Zoltán hívta fel a figyelmet, de csak mellékesen; és állításukat nem is bizonyították konkrétan, ami humanista művek esetében is egyet jelent a szövegösszevetéssel.³⁹

Nagyszombati — mint már szó esett róla — elég részletesen foglalkozik, a Dózsa-féle parasztfelkeléssel ama tételének igazolására, hogy a parasztság bűnös az ország lezüllesztésében, mert nem akarta teljesíteni Istentől rendelt örök hivatását; azaz, ahelyett, hogy szántott-vetett volna szorgalmasan és az urakat szolgálta volna, galádul uraira támadt s vérbe borította a romlásnak indult Pannoniát. (3, 109—182.) A véres borzalmak leírását humanista modorossággal zárja:

*Caetera scriptores recitent vatesque periti,
Qui possunt calamis scribere cuncta suis.
Nam mea frigentis torpentia corda
Non sunt, heu, magnis apta sonare tubis.*

Egykorú olvasói legalább egy „vates peritus”-ról tudtak, ki mindezt megénekelte. A parasztháború történetét ugyanis ketten szedték versbe: Volphardus és Taurinus. Mindketten a bécsi egyetemen végeztek és mindeketten a gyulafehérvári püspöki udvarban helyezkedtek el, s Nagyszombati valószínűleg mindkettőjüket még Bécsből ismerte. Volphardus verselménye, mely már 1517-ben készen állt, nyomtalanul elveszett, kinyomtatásáról sem tudunk. Taurinus „eposza” pedig alig négy évvel előzte meg Nagyszombati carmenét; 1519-ben a bécsi Syngrenius betűivel látott napvilágot, kísérverssel is Fabri Ulrich látta el.⁴⁰

³⁶ ROZMÁN ERIK: i. m.

³⁷ JANUS PANNONIUS: *Opuscula. Trajecti ad Rhenum 1784.* 1: 304—312.

³⁸ Például a közel egykorúak közül: HUTTEN, ULRICH: *Ad Principes Germaniae, vt bellum Turcis invehant. Exhortatoria* ... 1518. (App. Hung. 125.) — BRANT, SEBASTIANUS: *Ad diuum Maximilianum* ... 1518. (App. Hung. 1632.) — TRANQUILLUS: *Ad deum oratio carmine heroico* ... 1518. (App. Hung. 129.)

³⁹ HORVÁTH JÁNOS: i. m. 262. — CSÁSZÁR ZOLTÁN: *A Stauromachia antik és humanista forrásai.* Bp. [1937.] 43.

⁴⁰ ERNUSZT JOHANNA: i. m. 38. — *A Taurinus-irodalom megtalálható Juhász László szövegkiadásának „Introductio”-jában.* (XVI—XVIII.)

Nagyszombati figyelmesen átolvasta Taurinus költeményét. Nagyon tetszhetett neki, mert kijegyzetelte és saját művének írásakor felhasználta. Mit, mennyit és hogyan? A válasz bepillantást enged a költő műhelyébe, elárulja módszereit, jellemzi költészetét és megmutatja eredetiségének fokát, — amennyiben eredetiségről a humanista epigon-költészetnél egyáltalában beszélhetünk.

A parasztháborút tárgyaló részletnek szinte minden során érezni a Stauromachia „ihlető” hatását. Sokhelyütt — egy-egy áruló szó, kifejezés vagy hasonló helyzet nyomán — csak érezni lehet, ám a minta követése kézzelfoghatóan tetten nem érhető. Többhelyütt azonban így is. Például mikor a felkelő parasztok fegyverzetét leírja, két igen ritkán használt szó vezet nyomra :

Nagyszombati:

Hac ratione feros *falces* mutabant *in enses*,
Occas et *burras*, dura metalla simul,
 (3, 125—6.)

Taurinus:

Ille novos iterum conflato vomere *in enses*
 Sollicita purgare manu, pars maxima curvis
Falcibus, hi rutris, pars uncae fidere *burrae*;
 Pars *occae* dentem, quo glebas fregit inertes...
 (2, 248—51)

Taurinus hosszadalmas leírásait rövidre fogja, pl. mikor a parasztság pusztításait ecseteli :

Vastabat *villas*, *hortos*, *pecuaria*, *caulas*
 Et quidquid regno commodidatis erat.
 Hinc spoliabat amens *donaria*, *templa*, *sacella*
 Thuricremas aras sacrificosque sinus.
 Non illam puduit castos violare pudores,
 Vestales sanctas uirgineosque choros ...
 (3, 130—6.)

Extemplo infestis exustas hostibus urbes,
 Muscatas vites, *hortos*, *pecuaria*, *caulas*,
 Horrea cum cellis et propugnacula et arces,
 Oppida cum villis sinuoso condita
 tractu.
 (1, 530—4.)

Fama volans aras, *donaria*, *templa*,
sacella,
 Coenobia atque focos Vestales semine multo
 Pollutos, magnae *violatas* turpe Dianae
 Sacrificas vates, raptas uiduasque nurusque
 Nunciat ...
 (1, 536—40.)

Még szembetűnőbb a rokonság a „rustica turba” kegyetlenkedéseinek bemutatásánál. Érdekes és jellemző, hogy itt a Stauromachia ama rikító részleteit kamatoztatja Nagyszombati a parasztok megbélyegzésére, melyeket Taurinus éppen a foglyul ejtett parasztkon elkövetett nemesi kegyetlenkedések leírásának szentelt.

Nonnullis stricto transfixit uiscera ferro
 Et certis *spatulas*, guttura, corda caput.
Semicremis reliquum suspendit corpore *palis*,
 Certis dirpuit *brachia*, *crura*, *manus*.
 Caetera *Pentheo* lacerabat corpora ritu
Exectis uenis uisceribusque suis.
Stillabant misero nimiae de corpore *guttae*.

...et inexorable praebent
 Iudicium, dimembratis quorum artibus istic
 Lurida *Pentheo* lacerantur corpora ritu.
Exectis uenis digitos pedicasque manusque,
Brachia, *crura*, genu, poplites et foemora,
 pecten
 Et latas *spatulas* et cum pulmonibus armos
 Cordaque visceraque et longi inter-
 nernodia tergi
 Carnifices in frusta secant torrenda verutis,
 Non magis exusto *stillantes* corpore *guttas*
 Enumerare potes ... (4, 282—3.)
 Caetera *semicremis* suspensa cadavera
palis,
 Turpe nimis visu, calidas torrentur ad auras.
 (5, 340—1.)

Az is jellemző, hogy Taurinusnak a parasztháború egy fázisáról, egyedi eseményéről adott leírását (a nagylaki csatáról van szó!) Nagyszombati általánosítja, az egész háborúra érvényes jellegűvé emeli :

Stabant attoniti *proceres* et corde gelato
 Ex terrore graui saeuiciae truci.
 Tunc uis *nobilium* cecidit, tum maxima regni
 Pars iacuit bellis debilitata feris.
 (3, 167—70.)

... iam fessi *proceres* stabant corde gelato
 Nec litem pugna caruit nec cornicen hasta.
 Omnia casus agit; nullis victoria castris
 Certa; incerta fides bellorum illudit utrisque.
 Tandem *nobilium* cecidit vis innumera vi
 Rusticolae plebis ... (3, 64—9.)

A felvonultatott szövegegyezésekhez — azt hiszem — nem kell sok kommentár. A bencés „vates” a kortársköltő elmeszüleményét alaposan áttanulmányozta. A szó szoros értelmében — kijegyzeteltes az így megszerkesztett florilégiumot a szerinte legmegfelelőbb helyen és módon, tetszése szerint használta fel. Bünt vagy inkorrektiséget ezzel nem követett el sem Taurinus, sem az „írói magántulajdon” ellen. Csak kora költői gyakorlatát követte. A latinnyelvű humanista poézis eredendően epigonköltészet: poétikájának saroktétele, gyakorlaťának életeleme az utánzás. Érthető, hisz az iskolából nőtt ki. S csak ritkán nőtt fel, koloncként magával cipelte az iskolát. Még legkiválóbb képviselői is csak néha, szerencsés pillanataikban tudták e koloncot nyakukból teljesen lerázni. Elgondolhatni, mivé fajult ez a született epigonköltészet a született epigonok kezén. Nagyszombati is epigon, de nem tartozik a legsilányabbak fajtájába. A közepesek közül való. A követett mintát részben feloldja, áthasonítja. Példaképe, Taurinus, sokkal messzebb megy az efajta irodalmi „kölcsonzésben”: *Stauromachiájá*-nak nem egy részlete a „cento” határát súrolja.

A *Stauromachia* nem csak a parasztháborút felelevenítő részletnél állt példaként előtte, ott kísért az opusculum egésze mögött. Hatása természetesen közelről sem oly kézzelfogható, mint a tematikailag is rokon fejezetnél. Csak itt-ott bukkannak fel a közhelyek áradatában Taurinusból ismert szavak, kifejezések vagy sorcsonkok, mint Vergilius hajótöröttjei „in gurgite vasto”.

Nagyszombati a törekvő dicső elődök sorában Hunyadi János után említi: „Magnificus Stephanus fuerat *Bathoreus Achilles*”. (2, 395.) Ez a Báthori István 1495-ben halt meg. Hasonló nevű unokaöccsét, ki tevékenyen résztvett a parasztfelkelés leverésében, Taurinus éneklimeg: „Sed meliore, satus fato *Bathoreus Achilles*”. (3, 103.) Az ősök élére mindkettő Attilát állítja és megemlíti:

Nagyszombati

Quando etiam aequoreos *nauali caede*
Britannos
Stravit... (2, 97—8).
 Bezzeg az ő idejükben:
 Nullus, qui *Hungariam* saevo *Mauorte*
petiuit,
 Victor erat, mox sed caede repulsus *abit*.
 (2, 115—6.)

Taurinus

Quando Caledonios *navali caede* *Britannos*
Stravit... (4, 35—6.)
 Marte, quod, iniusto *Ungariam* quicunque
petisset,
 Nemo victor *abit*... (4, 66—7.)

A kiemelt szövegrészek rokonságához nem fér kétség. A *Stauromachiából* idézett sorok az ún. Bakócz-oratióból valók. Ez is verses svasoria, azaz carmen cohortatorium, melyet Taurinus az esztergomi érsek szájába ád. Bakócz Tamás a királyi tanácsban az ország főnemeseihez szól és a parasztság elleni harcra buzdít. A nemesség hadi kudarcait a paraszttal szemben az ősi dicsőség lehangyatlásának tulajdonítja:

Ó, milyen elfajzás, ó, jaj, mi be messzire estünk
 Ősi atyáinktól! Olvassuk a krónika lapján
 Hajdani tetteiket ...

(4, 23-tól. — Geréb László fordítása.)

Attilának, a „szentkirályoknak”, közülük külön kiemeli Szent Istvánt, és IV. Bélának hősi tetteit sorakoztatja fel az „Ungara nobilitas” elé követendő példának.

*Rajta tehát, magyarok! Ha van itt e hazán nemes ember,
Oly nemes ember, akit még ősei hírneve érint:
Marka ragadjon most jegyvert és ősei jussát
Oltalmazza meg és hadd nyomja el ezt a zavargást
És a hazát dülő köznépre lesujtson a kardja!
Összesereglett és nagy száma van az elleneinknek;
Nem kell rá sok erő mégsem, higgyjétek el, úgysis
Megverjük s e paraszt népség s a jövői parasztság
Megbűnhődik ezért tőlünk, ahogy érdeme hozta.*

(4, 102—10. — Geréb László fordítása.)

Ismerős közhelyek! Oly csekélységeken pedig, hogy itt a magyar parasztság, az opusculumban meg a török ellen használtatnak fel, a humanista epigonok kétes értékű költői gyakorlatának ismeretében — fenn sem szabad akadnunk. E „hazafias” szólamkincset Taurinus is részben Bécsből importálta. Ott megint más célokat szolgált.

Bakóczén kívül még több svasoria is olvasható a Stauromachiában. Majd mindegyik nyújtott valami felhasználhatót. Így Báthori dorgáló levele és Dózsa beszédei. Ez utóbbiak a nemesség bűneinek és a kor romlottságának sablonjait ajánlották Nagyszombati figyelmébe. És ne feledkezzünk meg a Taurinus festette elíziúmról és az alvilágról sem. Az előbbi épp oly, evilágról stilizált humanista paradicsom a parasztháborúban elesett urak kényelmére, mint Nagyszombatié a török ellen küzdő nemesek számára. Míg Taurinus a kénszagú, vergiliuszi pokolra Dózsát küldi, ki „a hazát nyomorultul felforgatta”, addig Nagyszombati a hazaárulókat és az ország dülőit. S hogy teljes legyen a sor : az opusculum szerzője valószínűleg a Stauromachiától nyert ihletet ily nagyarányú „epikai” vállalkozásra. A hangsúly a nagy arányokon van. Műve csak 260 sorral rövidebb, mint Taurinusé. Nem kétséges, hogy magában eposzi igényeket is dajkált, mint ezt a „liber”-ekre, azaz énekekre való tagolása is mutatja. Énekekre való osztás és ily nagyarányúság alig található meg másutt, az európai „carmen cohortatorium”-ok népes családjában.

Más szerzőket nem is olvasott, nem is használt fel Nagyszombati? Mindent Taurinustól vett kölcsönbe? S műve nem is egyéb, mint annak pusztá kizsákmányolása? Távolról sem. Egyetemet végzett, művelt humanista volt, ennek megfelelően ismerte a klasszikus irodalmat, továbbá kora, kiváltképpen a bécsi humanista körökből és nyomdákából kikerült munkákat, nem is szólva a turcica-ról. Az a tengernyi humanista közhely, szólam, fordulat, mely szinte minden disztichonjából ránk kiált ; stílje, írásmodora és modorosságai — mind-mind ezt bizonyítják. Taurinuson kívül más költő vagy költői mű kézzel fogható hatását azonban nem tudtam kideríteni és kimutatni. (Nem lehetetlen, hogy másnak sikerülni fog.) Ez azonban azt is jelzi, hogy a magyarországi humanista irodalomban megvan a belső folytonosság és egymásra-hatás. Nagyszombati, korszakának legjelentősebb hazai opuszára függeszti szemét sajátjának írásakor. Alaposan felhasználja motívumait, fogásait, fordulatait, kifejezéseit, de mindezt legtöbbször átfurmálja, továbbfejleszti, összeelegyíti a török irodalom gazdag sablontárával stb., és így végeredményben céljainak megfelelő, új költői opuszt hoz létre. Éppen ez a tovább-építés, az itthon kapott motívumok erőteljes feldolgozása, továbbfejlesztése az többlet, mely az opusculumnak viszonylagosan önálló helyet biztosít, egyéni arcélt kölcsönöz az egymásba mosódó, egyéni profilt nélkülöző törökellenes irodalmi termékek sokaságában.

9. Persze, ezzel nem mondtunk valami sokat. Nagyszombati — mai értelemben — nem nevezhető költőnek ; — a humanista divat és iskola termelte szorgos verselő. Nem költőegyé-niség : nem hogy egyéni hangja, hangfoslánya sincs. Adva van a téma, ezt a szónoki—költői retorika szabályai alapján megkonstruálja, aztán időmértékre szedi, szokványos humanista latin nyelven, melynek majd minden kifejezése, ornamentuma valamelyik klasszikus poétáé,

főként Vergiliusé és Ovidiusé. Természetesen ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy ezeket az auktorokat első kézből használta. Ezeket tanította, népszerűsítette az iskola, a kortársak művei: benne voltak a levegőben. Éppen ezért a parallel helyek kimutatásától itt eltekintünk. Csupán egy példát hozunk. Még az oly karakterisztikus, a magyar társadalmi viszonyokra sajátosan jellemző „röghözkötés” versbeni megfogalmazásához is klasszikus reminiscencia szükséges:

Nagyszombati
Rusticus et stabili sede quietus erit
(3, 746.)

Ovidius
Denique, quidquid ages, ante os oculos-
que volabo
et queror et nulla sede quietus eris.
(Ovidius: Ibis 157—8.)

Ezek a reminiscenciák, távoli, messzi utalások jelentették a finomságot, a poeta „doc-tus” voltát, költészetre termettségét az egykorú vájtfülű értő szemében. A költői mű értékelésének és nagybecsülésének ez az ismérve — rég letűnt a korról és az epigon humanista poézissal együtt.

Igy járt az opusculum is, mely a *Stauromachia* mellett a Jagello-kor latinnyelvű humanista irodalmának valóban legjelentősebb opusza. Hiába készült a közkeletű európai módi szerint, hiába bírja el az összehasonlítást az egykorú Európa hasonló mű költői termékeivel, végső fokon — szerény, olcsó, konfekciós „holmi”. (Taurinusé is az!) E nehezen kétségbevonható tény nem valami hízelgő e korszak humanista irodalmára. De jellemző. Tehát ezt kell elfogadnunk a további tárgyalások alapjául.

Nagyszombati és művelői tudományos irodalmunkban a bibliofil JANKOVICH MIKLÓS foglalkozott elsőnek. Előbb a mű rövid címléírását adja (hibásan 1516-ra keltezve), majd az alábbi megjegyzést fűzi hozzá: „A’ Szerző Sz. Benedek Szerzetéből, netalántán Sz. Mártoni Klastromból való, Munkáját Zalkán László Egri Püsp. és Lajos Király Cancellariusának ajánlja. E’ három könyvekre osztott Vers szép Deákssággal foly, de Poetai tűzében szükölködik; oly ritka, hogy egész tudós világban esméretlen; Gyűjteményemen kívűl álmélkodva találtam reá Gróf Wiczay Mihály Hedervari gazdag Könyvtárjában.” (Cajus Sallustius Crispus Rent-György Gellérd’ Magyarázásával. — Előrebotsátotta A’ Classicusok Ismeretébe Jankowich Miklós. Buda 1811. 1: 113.) — Jankovich könyvtárának ismertetése kapcsán esik róla szó a Hormayr és Mednyánszky szerkesztette *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* második évfolyamában. (Wien 1821. S. 335.) — FRANKÓI VILMOS is értékeli: „A munka, mint költői mű, nem nagy értékű. Olyan, mint a XVI. és XVII. század hasonló mű termékei. Bizonyos technikai ügyesség, a klasszikus minták formáinak utánzása egyedüli érdemük. De kiváló érdeklődéssel bír ránk nézve e munka, mint kifejezése a közszellemnek, nemzeti életünk egyik legválságosabb pillanatában. Mint másutt is, mint gyakorta történt, a kolostor magányából tör elő a szózat, mely ezerek érzelmeit és vágyait tolmácsolja.” (Két magyarországi unicum a koppenhágai királyi könyvtárban. MKsz 5 (1880) 882.) — APPONYI SÁNDOR részletes bibliográfiai leírást ad, majd több ponton cáfolja, illetve kiegészíti Fraknóit. (Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. Bp. 1900. 1: 134—5. no. 173.) — HEGEDŰS ISTVÁN az opusculum szövegét — telve sajtóhibával — újra kiadta. (ÁBEL—HEGEDŰS: *Analecta nova ad historiam renaissance in Hungaria litterarum spectantia*. Bp. 1903. 217—270.) Hozzáírt jegyzetében (p. 218.) Nagyszombati bécsi skót bencésnek teszi meg. Tévedése hagyományként tovább él szakirodalmunkban. — Az első alaposabb, szinte maig legjobbnak számító tanulmányt Nagyszombatiról ZOLTVÁNY IRÉN 1905-ben írta. [A magyarországi bencés irodalom 1404—1534-ig. PRT (= A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története.) 3: 353—67.] — PINTÉR JENŐ tartalmat mond fel — Zoltvány után. (Irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. 1: 708—12.) — KLIMES PÉTER szerint „Bécsben élő magyar skót bencés”, majd: „A 20-as évek legelején jelent meg Bécsben N. M., a bécsi skót zárda szerzetesének ... hőskölteménye.” (Bécs és a magyar humanizmus. Bp. 1934. 62. és 82.) — HORVÁTH JÁNOS Zoltvány eredményeit felhasználva új összefüggésekre (pl. Taurinus művével való rokonság; erasmizmus) mutat rá és N. M. irodalmi helyét kijelöli. Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. Bp. 1935. 260—262.) Szerinte is „néhány adatok szerint a bécsi skót bencés kolostorban is élt.” (261.) — HORVÁTH MAGDA pedig németként tartja számon: „Martinus Thyrnavius (!) Szűz Máriához könyörög, hogy oltalmazza Magyarországot, hogy őket németeket el ne nyom-

hassa a török." (A török veszedelem a német közvéleményben. Minerva Könyvtár 112. Bp. 1937. 59.) — FÉJA GÉZA közismert „népi” irodalomszemléletével, a dilettáns újralfelfedező lelkesültségével nagyítja fel N. M. jelentőségét: „Szerémi György nem áll elszigetelten a magyar irodalomban. A belső magyar válság korszakáról kemény társadalmi bírálatot mond N. M. humanista költő is. Megdöbbenő képekben tárja fel a rendek életét, s a rendeket teszi felelőssé azért, hogy a romlás felülről lefelé tér, s a népi tömegeket is magával ragadja. N. M. már határozottan felveti a társadalmi felelősség kérdését; új hang, új világkép csirái jelentkeznek a magyar irodalomban.” (Dózsa György. Történelmi tanulmány. Bp. 1939. 243.) — A bencés ROZMÁN ERIK stílszerűen Fraknóit visszhangozza: „Érdekes, hogy nemzeti létünk e válságos idejében még a kolostor magányából is kitör a szózat . . .” (A török kérdés a magyar irodalomban. Pannonhalma 1940. 52.) — Nagyszombati jelentőségének felduzzasztásában még Féján is túlszár KARDOS TIBOR: „Műve a magyar humanizmus egyik legnagyobb dokumentuma, ötszáz év fejlődésének minden történeti gondolata és formái vívmánya összegeződik benne. A skolasztikától ugyancsak könnyű volt eljutni a humanizmusig.” (Középkori kultúra, középkori költészet. [Bp. 1941.] 191.) Hasonlóképpen nyilatkozik 1942-ben megjelent A magyarság antik hagyományai című tanulmányában: „Hatalmas összefoglalása a magyar középkor és renaissance klasszikus gondolatkinésének.” (p. 31.) — Már marxista irodalomtörténeti módszerrel elemzi KLANICZAY TIBOR. Azonban megreked az általánosságoknál, mélyebre nem hatol. (Régi magyar irodalom. Sokszorosított egyetemi jegyzet. 3. változatlan utánnomás. Bp. 1954. 1: 130—131.) — Legújában ismét KARDOS TIBOR foglalkozott N. M. művével marxista igényű szintézisében. (A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 298—305.) Több érdekes és figyelemreméltó megállapítást tesz, egyébként N. M.-t is beilleszti sokat vitatott „népi humanizmus”-koncepciójába. Az első ének elíziumleírása K. T. szerint „nemcsak hogy a szerző korába, a renaissance-ba illik bele, de erősen népies, mint a patarán mennyország, melyből kiiktattak minden földi rosszat. N. M. mennyországa mindenekelőtt erasmusi világ.” (300.) Másutt pedig: „. . . N. M.-nál elemi erővel bukkán fel a Huszita Biblia plebejus humanizmusának antifeudális tétele, ha itt-ott kompromisszummal mérsékli is.” (304.) Szembeszökő, hogy a Nagyszombati tárgyaló fejezet apparátusából K. T. a teljes szakirodalmat — még saját korábbi írásait is! — szó nélkül mellőzi. Emellett két-három elírása, pontatlansága is meghökkeníti a szakolvasót. Például az egyik: „Ez a distichonokban írt költemény, mely csaknem nyolcszáz sort tesz ki.” (299.) — Még distichonokban is 911-et, tehát összesen 1822 sort.

Rabán Gerézi:

MÁRTON NAGYSZOMBATI (MARTINUS THYRNAVINUS)

Márton Nagyszombati ist neben Taurinus (István Stierochsel) der bedeutendste Dichter des ungarischen Humanismus in der Epoche der Jagellonen (1490—1526). Er war Benediktiner und mehrfach zum Abt erkoren. Angaben über seinen Lebenslauf sind sehr spärlich erhalten. Die erste Nachricht über ihn stammt aus dem Jahre 1505, als er bereits Mönch im Benediktiner Kloster von Pannonhalma war; in der letzten bekannten Mitteilung aus dem Jahre 1524 wird er als ehemaliger Abt ebenfalls in Pannonhalma erwähnt. Im ersten Halbjahr 1514 bezog er die Universität Krakau und studierte im Jahre 1516 Jura an der Wiener Universität. Offenbar stammen seine vermuteten Wiener Verbindungen aus jener Zeit: allen Anzeichen nach gehörte er dem Vadianuskreis an.

Sein Werk »Ad regni hungariae proceres, quod in Thurcam bella movere negligunt« — ein in lateinischen Distichen verfasstes antitürkisches »Carmen coortatorium« — ist ohne Jahreszahl, Ort- und Druckereiangaben erschienen. Seine äussere Ausstattung und die Drucktype verraten, dass es in der Wiener Syngrenius-Druckerei hergestellt wurde. Nach den inneren Merkmalen zu urteilen ist es zwischen dem 15. Oktober und dem 23. November des Jahres 1523 gedruckt worden.

Nagyszombati schrieb sein Poem nach dem September 1522 und dürfte es bis Dezember beendet haben. Mit seiner Schrift erstrebte er, den — nach dem Fall von Nándorfehérvár (1521) selbst im Schatten der unmittelbaren Türkengefahr — uneinigen ungarischen Adel zur Eintracht und zum Krieg gegen die Türken anzuspornen. Es handelt sich um ein schablonhaftes humanistisches rhetorisches Werk von geringem dichterischem Wert mit bekannten Wendungen aus der antitürkischen Literatur jener Epoche. Es ist in drei Bücher (libri) gegliedert. Im ersten werden die Verheerungen durch die Türken geschildert, im zweiten

soll durch Beschwörung der einstigen Ruhmestaten der Vorfahren dem entarteten ungarischen Adel ein Spiegel vorgehalten werden. Die grossen ungarischen Könige werden als Vorbilder dargestellt und unter ihnen Stephan der Heilige und Matthias Corvinus hervorgehoben. Im dritten Gesang fordert der Verfasser sich auf das Vorbild der Ahnen berufend, innere Reformen, und prophezeit sodann den Sieg.

Das Werk ist keineswegs originell, eher eine Epigonenschöpfung. Als Vorbild dient vor allem Taurinus, der den Bauernkrieg von György Dózsa im Jahre 1514 in lateinischen Hexametern besang. Unserem Autor schwebte das Werk von Taurinus vor Augen, als er sein eigenes schrieb. Er benützte die Motive und Kunstgriffe des Ersteren, doch formte er sie meist um, entwickelte sie weiter und vermengte sie mit dem Schablonenschatz der Türkenliteratur. So schuf er im Endergebnis ein, seinen Zielen entsprechendes dichterisches Opus. Eben diese Weiterführung und kraftvolle Bearbeitung der fertig erhaltenen Motive ist jenes Mehr, das dem Opuskulum von Nagyszombati inmitten der Vielfalt der sich in einander verwischenden und der Persönlichkeit entbehrenden antitürkischen literarischen Produkte einen verhältnismässig selbständigen Platz sichert und ein individuelles Profil verleiht.

A SÁRVÁR-ÚJSZIGETI NYOMDA BETŰTÍPUSAI

A sárvár-újszigeti nyomda működésével — ahol 1541-ben az első idehaza nyomtatott magyar nyelvű könyv, Sylvester János *Újtestamentum*-fordítása is megjelent — az utóbbi évtizedekben több tanulmány foglalkozott.¹ Mindegyik a műhely tevékenységének egy-egy jelentős kérdéscsoportjára derített fényt. Kiadványainak betűt és tipográfiai sajátosságait azonban még nem vizsgálták meg tüzetesebben.

A sárvár-újszigeti nyomdát, mint ismeretes, Nadasdy Tamás országbíró saját költségén rendeztette be; alighanem Sylvester ösztönzésére, akit Nadasdy birtokának központjában alapított iskolában, Sárvár-Újszigeten tanítómesterként alkalmazott. A műhely, minthogy iskolával volt kapcsolatos, az első kollégiumi nyomdává fejlődhetett volna. A főúri mecénásnak talán volt is efféle szándéka, hiszen a nyomda első terméke, Sylvester *Grammaticá*-ja (1539) — bár nem elemistáknak való nyelvkönyv — mégis csak oktatási célokat szolgált. Sylvester maga előtanulmányának tekintette *Újtestamentum*-fordításához, amint ezt nyelvtana 1536 novemberében írt ajánlásában mondja. Az újszövetség megismerése pedig minden iskolai oktatásnak is végső célja, hiszen ez az a „tudomány, mely örök ítetet ad”. Így az *Újtestamentum*-fordítás bele illik az iskolai nyomda programjába, de sokkal több is annál: nemzeti tett: Sylvester teljes mértékben tudatában is van ennek, mert 1540-ben ezt írja Nadasdnyak: „Insultabant nobis reliquae nationes ante aliquot annos, quod cum et Mosci suum haberent in sua lingua evangelium, Hungari non haberent”.²

Az Újszövetség megjelenése után a nyomda további kiadványokkal kísérletezik. Egy hónap múlva (1541 február) Sylvester néhány példányt küld pártfogójának a Genesis-ről szóló cantioból; 1541 május végén pedig Abádi mellékel Nadasdyhoz intézett levelében azokból az énekekből, amelyeket legújabban nyomtatott.³ E kiadványok egyikéből sem maradt ránk példány. Sylvester ugyancsak 1541 májusában arról a szándékáról értesíti Nadasdyt, hogy szeretné lefordítani és kiadni III. Pál pápa bulláját.⁴ Arról azonban már semmi hírünk, hogy a tervezett kiadvány valóban megjelent volna.

A nyomda további működéséről nincs is több adatunk. Hatéves fennállása idején rendkívül sok huzavona, belső egyenetlenség nehezítette meg működését. Sajtója alól valójában csak egyetlen terjedelmes mű, az *Újtestamentum* került ki; úgy látszik hát, mintha az egész újszigeti nyomda csupán Sylvester Újszövetség-fordításának kinyomtatása céljából létesült

¹ A régebbi kutatások eredményeit GULYÁS PÁL: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. (Bp. 1931. Országos Széchényi Könyvtár) című munkájában foglalta össze. — Újabb tanulmányok: SZENTKUTY PÁL: Régi hazai nyomdák mintakönyvei. (Bp. 1940. Magyar Bibliofil Társaság.) — FITZ JÓZSEF: A régi nyomdák gazdálkodása (Magyarságtudomány, 1943. évf. 184—194.) — HORVÁTH JÁNOS: „Proféták által szólt rígen...” (Magyar Könyvszemle, 1943. évf. 231—244.) — SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: A sárvár-újszigeti nyomda könyvdiszei. (Magyar Könyvszemle, 1955. évf. 192—211.) — FAZAKAS JÓZSEF: A sárvár-újszigeti nyomda papirosai. (Magyar Könyvszemle, 1957. évf. 116—135.)

² ItK. 1893. évf. 91.

³ Uo. 92. és 93—94.

⁴ Uo. 94.

volna.⁵ Ez azonban alig hihető, hiszen még 1541 első felében — amint láttuk — több kiadványa jelenik meg s Sylvestert további kiadói tervek is foglalkoztatják. A nyomda működését véglegesen alighanem az 1541. évi országos méretű katasztrófa, Buda eleste, az ország három részre szakadása bénította meg. A háborús idők nem kedveztek sem a könyvnyomtatásnak, sem a könyvterjesztésnek. Nádasdy ugyan nem várt anyagi hasznot a nyomdától; annál inkább elkedvetlenítette a sikertelenség Sylvestert és Abádit. A *Grammatica* példányai még évek múlva is ott porosodtak Nádasdy kamrájában; sőt az *Újtestamentum* példányai is nehezen keltek el — s főleg az értük járó pénzt alig sikerült behajtaniok.⁶ A sok nehézséget és költséget is jelentő nyomda működése iránt országos gondjai között idővel nyilván Nádasdy érdeklődése is megcsappant. Ezek után előbb Abádi hagyta oda Sárvárt és 1543 márciusában beiratkozott a wittenbergi egyetemre, majd pedig Sylvester mondott búcsút az iskolamesterségnek — ez amúgy sem elégítette ki — s bizonyára Nádasdy támogatásával a bécsi egyetemre került a héber nyelv tanárának. Így az elárvult sárvár-újszigeti nyomda felszerelése lassan elkallódott; a műhely valójában sohasem fejlődött kollégiumi nyomdává.⁷

A Nádasdy költségén létrehozott tipográfiát hazai viszonylatban, mint eléggé gazdagon felszerelt műhelyt szokták említeni. Volt latin, gót, görög betűkészlete, fametszetes héber betűi, fametszetes fejezetcímei, iniciáléi, több mint 100 fametszetű illusztrációja és egyéb könyvdísz. Látszólag valóban gazdag készlet; s az is igaz, hogy a sárvár-újszigeti *Újtestamentum* a legdíszesebb kiállítású XVI. századi magyarországi nyomtatványunk. Az illusztráló fametszetek számát tekintve egyetlen korabeli hazai könyvünk sem vetekedhet vele.⁸

Hogyan alakult ki ez a bizonyos tekintetben kétségtelenül gazdag betű- és illusztrációkészlet?

Fitz József, idézett tanulmányában, hajlandó mindezt a hazai műhely saját produktumának tekinteni, s így érthető, hogy határozott büszke önértet csendül ki hangjából, amikor azt írja az újszigeti nyomdáról: „Saját metszésű betűik vannak, fametszetű címlapjaik és szövegillusztrációik”. „Sylvester . . . nemcsak a nyomda szellemi vezetője, korrektora és termékeinek szerzője, hanem valószínűleg ő volt az illusztrációk rajzolója és fametszője is.” . . . „Kevés XVI. századi nyomdánk volt, mely maga metszette betűit. Ezt csak olyan bőkezű pártfogó engedhette meg, mint amilyen Nádasdy volt, mert Bécsben, Singreniusnál, kinél a nyomdai felszerelés egy részét és kiegészítését vásárolták, olcsóbban szerezhettek volna akár megfelelő betűkészletet, akár pedig a házi betűöntéshez szükséges matricákat. Mindazonáltal érthető, hogy Nádasdy meghozta a nagyobb költséggel járó áldozatot. Magyar könyveket akart nyomtatni s Sylvester, a kiváló nyelvész, Melanchton tanítványa meg akarta reformálni a magyar helyesírást, ahhoz pedig szüksége volt olyan jelekre, melyekkel kifejezheti a magyar nyelv sajátos hangjait.”⁹

Fitz vélekedése rendkívül tetszetős s igen hízogó mind Nádasdyra, mind Sylvesterre, mind pedig Strutiusra nézve. Sok igazság is van abban, amit mond; egészben véve mégis túlságosan eltávolodik a valóságtól. Azt, hogy az illusztrációk egy kisebb része nem itthon készült, s hogy az idehaza metszettek sem lehetnek Sylvesteréi, hanem minden valószínűség szerint Strutius művei (amint ezt már Gulyás Pál is sejtette), Soltész Zoltánné kutatásai, úgy vélem, eléggé meggyőzően igazolták.¹⁰ Kérdés most már, hogyan állunk a „saját metszésű betűikkel”?

⁵ GULYÁS PÁL: i. m. 70.

⁶ ItK. 1893. évf. 94.

⁷ A *Grammatica* címlapját díszítő egyik fametszet (Adam — Heva) pl. Huszár Gál által 1562-ben Debrecenben kinyomtatott *Aran Tamás* című (RMK. I. 48.) munka címlapján bukkan fel újra.

⁸ SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: i. m. 194.

⁹ FITZ JÓZSEF: i. m. 192—193.

¹⁰ GULYÁS PÁL: i. m. 68. — SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: i. m. 202.

Nádasdy az újszigei nyomda művezetőjéül egy Strutius nevű mestert alkalmazott, aki vagy még 1536-ban vagy 1537-ben kezdte meg ott a munkát. Származását illetőleg nem sokat tudunk róla. Mielőtt Nádasdy szolgálatába szegődött, úgy látszik Bécsben dolgozott, Sárvárról pedig Ingolstadtba távozott. Bizonyára német volt. Egy ízben Sylvester a tipográfusról szólva azt írja: „quantum Germani suis metuant quaestibus”; más alkalommal pedig azon méltatlankodik, hogy a nyomdászinas még azt sem tudta elolvasni, amit a mester németül írt. Magasabb iskolai végzettsége aligha lehetett, minthogy Sylvester egyszerű embernek, „homo simplicissimus”-nak említi, és ő maga is, meg öccse is tolmács útján érintkeztek vele, tehát latinul sem tudhatott.¹¹

Nádasdyt Sylvester nyilván arra igyekezett rávenni, hogy olyan nyomdászt fogadjon fel, aki betűmetszéshez is ért. Ilyen emberre pedig azért volt szüksége, mert magyar helyesírási rendszerét tudatosan úgy szerkesztette meg, hogy minden magyar hangnak külön jele legyen.¹² Az előtte is világos volt, hogy erre a külföldön készült, idegen nyelvekhez szabott nyomdai betűkészletek egyike sem lesz elégséges. Neki tehát olyan ember kellett, aki a speciális magyar hangoknak megfelelő jeleket ki tudja metszeni. Strutius vállalkozott a feladatra. Ha már most őt is az a szándék vezette volna, hogy saját metszésű betűket készítsen, akkor a kézhez kapott teljes magyar abc-t egyöntetű formában kimetszi, vagy egy már általa készített betűtípust speciális jelekkel kiegészít, mégpedig a garnitúra eredeti stílusában. Az elkészített matricákról aztán kiönteti a nyomtatáshoz szükséges betűmennyiséget.

Vajon valóban ez történt-e? Lássuk, miről tanúskodnak a nyomda kiadványai!

A műhely első terméke, a *Grammatica* szövegbetűje egy eléggé nehezen olvasható, apró cursiva. Ez a típus, hangjelölés szempontjából megfelelt volna a latin nyelvű főszövegnek (megvoltak benne a főbb ligatúrák és rövidítésjellel ellátott betűk is: *œ, œ, ff, fi, ff, fi, ā, ē, m̄, ō, ū* stb.), ha a nyomda nem alkalmaz annyit, s ebben a korban már meglehetősen szokatlan szórövidítést. Az még csak érthető, hogy az első két levélen, amelyen a címlap és az ajánlás foglal helyet, szinte minden szó esetleg többszörösen is rövidítve van, mert ezt a két levelet utólag nyomtatták. Az ajánlás szövege 4 levélre rövid volt, két levélen viszont csak igen erős rövidítésekkel fért el. A *Grammatica* tulajdonképpen ez után, az A íven kezdődik; ezen s még a B és C íven is jóval kevesebb rövidítés található, mint a többin. Az említett ívek szedése sem olyan zsúfolt, mint az előtte levő bevezető két levélé és a későbbi íveké. Az első ív szedésekor úgy látszik, még bőkezűbben bántak a papírral is, a betűkészlettel is. De éppen az első ív szedésének nehézségei alighanem takarékosásra intettek mind a papír, mind a betűkészlet tekintetében. A súlyosabb ok, a jelek szerint, a betűkészlet hiányossága volt. A nyomdász, ha fogytán volt az eredeti készletbe tartozó betűje, egyre-másra saját maga által gyártott — mégpedig a betűk fölé *szedett* — különböző rövidítésjeleket volt kénytelen alkalmazni a latin szövegben (pl.: az *-um, -un* rövidítésére hol *ū-t*, hol *ū-t*, hol *ū-t*, máskor pedig *ū-t*).¹³ Egyszerűbb ékezetes betűket még vésett is (nem öntött!), mégpedig egyenként, pl. az *-im, -in* rövidítésére használatos *ī-t*. Ez a betű ahány, annyiféle. A betűtest hol egyenletesen vastag, hol vékonyabb, hol hosszabb, hol rövidebb, semmiféle betűtípusra még csak nem is emlékeztető, durván metszett pálcika, fölötté jobbra elnyúló, bizonytalan alakú, inkább hullámos, mint vízszintes vonalú ékezettel. Az eddig említettek csak kiragadott példák, amelyeknek sorát másféllelkel, vagy hasonlókkel még bőségesen szaporíthatnók.

Legkivált a betűkészlet fogyatékosága lehetett az oka annak is, hogy a *Grammatica*-ban csak az első A ívet szedték 8 levélre, a többit már csak 4-re, főként a magyar szövegrészek szaporodó mennyisége miatt, melyek hangjelöléséhez még kevésbé volt meg a szükséges betűkészlet. Így hát arra kellett törekedniök, hogy minél kisebb terjedelmű ívekkel dolgozzanak s

¹¹ RMKT. II. 489.

¹² KNIEZSA ISTVÁN: A magyar helyesírás története. (Bp. 1952.) Tankönyvkiadó. 11.

¹³ A fölszedés megállapítható abból is, hogy az ékezetek hol följebb, hol lejjebb állnak, olykor jobbra vagy balra dőlnek és gyakran az azonos jelek sem egyformák.

V. O Mgri docti doctos reddite discipulos. (nek. T
is tudos mesterek tudoflta teghet tanjtuanoitofot.

1. kép. Szövegrész a Grammatica EF2b lapjáról

akarok, akarok, akar, akarunk, akartok, akarnak,
akarlak, akarod, akaria, akariuk, akariatok, akariak.

A VERBIVM est pars orationis
que adiecta uerbo significatione eius
explanat atq; implet. ut, in his
uero az fohelidnek egy ribe mell az
Befilber uettelun az il leczzilut
Iobban ki magarazza es be lölle. A ceteris Adverbij.

2—3. kép. Szövegrészek a Grammatika L3b lapjáról

azok kinyomtatása után, a szedést szétdobva, a betűk mennél hamarabb újra felhasználhatók legyenek. A latin magyarázatban egyre sűrűbben fordulnak elő magyar szavak, ragozási példák, kifejezések, sőt egész mondatok. A természetes tehát az lett volna — ha a nyomdász csakugyan maga állítja elő betűkészletét — hogy a sajátos magyar hangoknak is elkészíti a megfelelő cursiv jeleket. A *Grammatica* szövege azonban mást árul el.

Hogy a magyar szövegrészeket általában gót verzális betűkkel kezdi, az még érthető, mert nyilván ezáltal akarja azokat szembetűnően megkülönböztetni a latin magyarázattól. De a magyar szavakat egyébként is keverten, cursívával és gót típusal szedi, mégpedig nemcsak azokat a betűket, amelyek a cursívából hiányoznak (pl. a *k*, *zs* hang jele, amelyet gót *k*-val, illetőleg *β*-vel helyettesít), hanem olyanokat is, amelyek a cursiv típusban megvannak (pl. *l*, *β*, *z*). Ebből az következik, hogy takarékoskodnia kellett a cursiv jelekkel. De még így is nem egyszer zavarba jön, mert pl. a D_1 levélen elfogy a *z*-je, sőt a *z*-je is, amin úgy segít, hogy a cursiva 3-as számjegyét használja fel *z* gyanánt, s ettől kezdve a későbbi ívek szedésében is gyakran folyamodik ehhez a kiegészítő eljáráshoz. (L. a 3. kép 3—4. sorát.) De gót betűkben sem nagyon dúskálhatott, mert abban meg az EF jelzésű íven a gót *k* betűk hagyják cserben, s kénytelen épp oly primitív módon, mint fentebb már a rövidítésjellel ellátott *z*-jéről mondtuk, egy sereg semmiféle típushoz nem hasonlítható *k* betűt fabrikálni. Ez az egyenként vésett (vagy összeállított, de semmiképpen sem öntött) *k* aztán a további ívek szedésében is sűrűn felbukkan, ott, ahol a magyar ragozási példákban ez a betű igen gyakran előfordul. (L. a 2. képet, valamint a 3. kép utolsó sorát.)

Azt hiszem felesleges, hogy a *Grammatica* minden egyes betűjére vonatkozó megfigyeléseimet egyenként felsoroljam. Már ennyiből is világosan kitűnik, hogy Sylvester nyelvtanának sem a cursívját, sem a gót típusát nem Strutius készítette. Sőt az eddig mondottak azt is elárulják, hogy a betűknek még a matricái sem voltak a birtokában, mert akkor a megfelelő mennyiségű betűt kiönthette, vagy ha valamelyik mégis elfogyott, könnyűszerrel pótolhatta volna. Ehelyett azonban időt rabló módon ékezeteknek betűk alá és fölé szedésével bajlódott, a garnitúrába tartozó jeleket nem arra használta fel, aminek eredetileg készültek, hanem kiegészítésként más, kifogyott betűket pótolta velük; ugyanilyen okokból idegen típusokból (gót, görög) is kölcsönzött betűket, amelyek az eredeti cursívában vagy egyáltalán nem voltak meg, vagy szedés közben elfogytak; s végül mikor már mindezek a lehetőségek sem bizonyultak elégségesnek, maga is vésegetett egyes betűkből egyenként néhány tucatot. Az elmondottak tehát egyáltalán nem azt bizonyítják, mintha Strutius valóban értett volna a betűmetszéshez. Sőt a cursiva, a gót és a görög alaptípusba tartozó eredeti betűkészlet vizsgálata sem erősíti meg ezt a feltevést. Ebből ugyanis az derül ki, hogy a cursiva betűi nem egyfajta garnitúrából valók. Az első laptól kezdve végig az egész szedésben pl. kétféle cursiv *b*-t, egy kerek nagyobb hasút (átlag 1,2 mm széles) és egy lefelé elkeskenyedő kisebb hasút (átlag 1 mm széles); kétféle cursiv *d*-t, ugyancsak egy szélesebb és egy keskenyebb hasút (l. az 1. kép 1. sorában a *doctos* és *reddite* szavak *d*-it); legalább háromféle cursiv *i*-t (nem számítva a latin szövegben is előforduló gót *i*-t, görög *i*-t és a saját maga által gyártott rövidítésjeles *z*-k sorozatát); kétféle *o*-t, egy kisebbet meg egy nagyobbat (s a kisebb még hozzá nem is cursiv, hanem álló betű); legalább kétféle hosszú *l*-t, amelyek közül az egyik egyenes szárú s erősen jobbra döntött, a másik hajlított szárú, de kevésbé dől; továbbá kétféle duktusú cursiv *z*-t találunk. (Vö. a 3. kép 5. sorában a *Beβidhez* és az *az* szavak *z*-jét.) Kis *m*-je ugyan csak egyfajta van, de ez is más garnitúrából való, mert erősebben döntött, mint a többi hasonló jellegű betű: az *i*, *n*, vagy *u*, sőt az *m* rajza nem is egyezik az *n*-ével (az *m* utolsó lába hajlított, az *n*-é egyenes), holott e két rokon betű egy garnitúrán belül azonos vonalvezetésű szokott lenni. (Vö. a 3. kép utolsó sorában a *iobbañ* és *mağarazza* szavak *n*-jét és *m*-jét.) Az egyik kis *s* betűje pedig a cursiva minden más hasonló méretű betűjénél jóval kisebb, átlag mérete 1,6 mm, míg a többié 1,9 mm. (L. az 1. kép 2. sorában a *tuodos* szó utolsó betűjét.) Nem csoda hát, hogy ez az *s*, ha nem rögzítették eléggé, hol feljebb, hol lejjebb áll a sorban. Bár e tekintetben jórészt a többi

betű sem kivétel, s szinte alig van szó, amelyben a betűk ne táncolnának. De hiszen egy ilyen szedett-vedett keverék „típusban” az volna a meglepő, ha nem így lenne.

A cursiva betűsorának ezúttal is csak a legfeltűnőbb eltéréseit mutattuk be, szemelvényeket nyújtva igen terjedelmes összeállításunkból.

Noha a *Grammaticá*-ban használt gót típus teljes abc-je nem állítható össze, mert ebből — amint már szó volt róla — csak bizonyos betűket használt fel Strutius a magyar szövegrészek szedésében, annyi még így is kétségtelenül megállapítható belőle, hogy ezek a betűk sem egyetlen garnitúrába tartoznak. Ebben is kétféle gót *k* van: egy árnyékoltt vonalú, feltűnően kisfejtű (ez a ritkább előfordulású) és egy árnyékolatlan nagyfejtű. Található ugyan egy harmadik fajta is, de ezt nyilván Strutius tákolta össze a cursiva kis *k*-jének felhasználásával. Ennek a feje nem hurok, hanem tömör fekete vessző s hiányzik a hurok alatti keresztvonalkája. (Vö. az 1. kép 2. sorában a *tudofokkő* szó *k* betűit.)

Minthogy a *Grammaticá*-ban elszórt görög szövegrészek együttvéve is alig terjednek többre egy fél lapnál, a típus jeleinek összehasonlításából megbízható következtetést legfeljebb annyit vonhatunk le, hogy a szöveget öntött mozgó jelekből szedték. A típus eléggé elavult rajzú, egyenetlen metszésű és meglehetősen elkoptatott. A többi típus vizsgálata után azonban alig lehet kétségünk afelől, hogy a görög betűket sem Strutius készítette.

A *Grammatica* héber szövegrészeiről nincs sok mondani valónk, mert ezeket nem öntött betűkből szedték. Fába metszett sorok vagy egyes szavak ezek, amelyeket bizonyára Strutius faragott ki házilag.

Az a körülmény, hogy a cursiva és a gót típus betűi nem egységesek, nem egy garnitúrából valók, úgy véljük, eleve kizárja azt a feltevést, hogy Strutius maga metszette és öntötte volna a sárvár-újszigeti nyomda betűit. Mert ha a nyomdász maga készít el egy típust, abban nem keveredhetnek össze különböző garnitúrákból származó betűk, különösen akkor nem, ha először nyomtat velük. De az sem képzelhető el, hogy Strutius metszett ugyan különböző rajzú cursiva típusokat és azokból — saját nyomdász tevékenységének nagyobb dicsőségére — össze-vissza keverve öntött volna ki egy szerény készletet, amelynek hiányzó jeleit még pótolni sem tudta, s ezért a kifogyott betűket egyenként összetakolt otromba jelekkel kellett kiegészítenie. Akárhogy is szeretnők megmenteni azt az állítást, hogy a betűkészletet Strutius állította elő, a *Grammatica* lenyomatott betűi, amelyeknek meg kellene ezt erősíteni, éppen az ellenkezőjét bizonyítják. S egyetlen elfogadható megállapítást engednek csak meg, hogy ti. valamelyik külföldi (nem szükségszerűen bécsi) nyomda már készen kiöntött, selejtes betűkészlete (nem a matricák, hanem kimustrált, a sok használatban össze-vissza keveredett betűk!) került Sárvárra, mégpedig vagy úgy, hogy azokat — mint saját tulajdonát — Strutius hozta magával, vagy pedig Nádasdy költségen vásárolták. Csakis így magyarázhatók azok a nyomdai „fogások”, amelyekkel a *Grammatica* betűinek vizsgálata meglep minket. Csakis így magyarázható, hogy a különböző garnitúrákból származó betűk a szedésben elejétől-végig keverednek. Csakis a készen kapott kiöntött betűk korlátozott száma és a matricák hiánya magyarázza meg azt, hogy az új betűk metszéséhez nem értő nyomdász miért kénytelen összes leleményét és furfangját latba vetni, hogy a meglevő betűkészletből — olykor egészen példátlan fogásokkal — mindazokat a jeleket előteremtse, amelyekre Sylvester *Grammaticá*-jának ki-nyomatásához szüksége van. A XVI. század magyar nyomdászait is ugyancsak próbára tette, hogy a külföldről vásárolt matricák itthon kiöntött betűiből, — amelyek nem magyar szövegek nyomtatására készültek — a magyar hangoknak megfelelő betűket, ékezetes jeleket kialakítsák. Hiszen a XVI. századi magyar nyomdászok között — Abádit kivéve — egyetlen betűmetszőről sem tudunk. A sárvár-újszigeti nyomtatványokban azonban már sűrítve megtaláljuk mindazokat a nyomdai fogásokat, amelyeket a XVI. századi hazai nyomdászok együttvéve, de sokkal több mérséklettel, szükségből alkalmaztak. (Betűk átvételre idegen típusból; alá vagy fölé metszett ékezetek; ékezettel együtt öntött betűk átalakítása, pl. vízszintes vonalból vagy kúpos ékezetből kireszelt két pont a betűk fölött: ö, ä, ü; betűconkítással új jel készí-

tése, pl. zs hang számára β -ből oly módon, hogy a β alsó szárát levágták stb.)¹⁴ Strutius azonban valamennyiükön túltesz, amikor pl. cursiv *l*-ből gót *k* betűt tákol össze. De mindez bizonyosság arra is, hogy ez az ember nem lehetett betűmetsző, mert ha az lett volna, akkor nem folyamodott volna olyan mértékben az említett szükségmegoldásokhoz, amilyen mértékben azt még a betűmetszéshez nem értő, XVI. századi hazai nyomdászok sem tették.

Kérdés most már, hogyan értelmezendők Sylvesternek Nádasdyhoz intézett levelei, amelyekből eddig éppen az ellenkezőkre következtettek Strutius képességeit illetően, mint amilyen eredményre a *Grammatica* betűinek vizsgálata vezetett. Sylvester még 1536-ban úgy nyilatkozik, hogy ha a nyomdász megérkezik, maga is elsajátítja ennek mesterségét, mert úgy érzi, hogy nem egészen alkalmatlan a betűk metszésére, bár — azt is sietve hozzáteszi — ez a tanulmányaiban hátráltatni fogja.¹⁵ Sylvester tehát úgy tudta, vagy legalábbis azt hitte, hogy olyan nyomdászt hoz Nádasdy Sárvárra, aki járatos a betűmetszésben.

Sylvester buzgó elhatározása azonban csak jámbor szándék maradt, mégpedig nem éppen azért, mintha a nyomdász-mesterség elsajátítása másirányú tanulmányaiban hátráltatta volna, hanem inkább azért, mert erre alkalma sem nyílt. Sylvester és Strutius között ugyanis a jelek szerint már kezdettől fogva feszült volt a viszony. Sylvester két év elteltével, 1538-ban is arról panaszkodik Nádasdynak: noha sohasem tévesztette szem elől, hogy ama igen ravasz emberhez (ti. Strutiushoz) alkalmazkodjék és hogy előtte kedves legyen, nem sikerült közel kerülnie hozzá.¹⁶ Strutius úgy tesz, mint aki féltékeny a mesterségére, titkolózik, bepillantást sem enged a munkájába, s — amint a levelekből kitűnik — Sylvester azt sem tudja, hogy tulajdonképpen mit csinál, csak azt tapasztalja, hogy a mester a betűk elkészítésével késedelmeskedik és húzza-halasztja a nyomtatás megindítását. Rejtegeti előle a betűket, amelyekről Sylvester azt hiszi, hogy azokat maga Strutius metszette s azzal gyanúsítja őt, hogy a Nádasdy sárvári udvarában megforduló mesteremberek útján Bécsben értékesíti. A „litteras quas inciderat in aes” azonban csak Sylvester képzeletében léteznek, mert hiszen a betűknek — amint azt maga írja — nyoma sem látszik.¹⁷ Vagyis Strutius valóban titkolózik, rejteget, szemfényvesztő játékot űz és orránál fogva vezeti mind Sylvestert, mind pedig Nádasdyt, de nem azért, mert sajátmetszésű betűit titokban eladja — ezt csak Sylvester gyanítja így — hanem azért, mert nincsenek is sajátmetszésű betűi, hiszen nem ért a betűmetszéshez. S ha mégis volt Sylvester ama gyanújának valami alapja, hogy Strutius titokban betűket értékesít, akkor azok a „betűk” aligha lehettek egyebek, mint fábametszett iniciálisok, esetleg fametszetű díszek és képek, mert azt Sylvester is elismeri, hogy Strutius igen járatos volt e képek készítésében.¹⁸ Ez a szemfényvesztő játék ki is telhetett egy olyan embertől, akit Sylvester úgy jellemez, hogy — a latin közmondás szerint — szereti az egeret oroszlánnak mutatni, mivel ugyanis nagyokat ígér szóval, de semmit sem tesz.¹⁹

Mivel töltötte hát az idejét Strutius Újszigeten? Hiszen a *Grammatica* megjelenéséig három, de legalábbis két évet töltött már ott. Időnként bizonyára „ernyedt semmittevésbe merült”, amint azt Sylvester írja róla.²⁰ Ezenkívül azonban mégis csak csinálnia kell valamit:

¹⁴ Kniezsa azt állítja, hogy a zs hang illetően jelölését Sylvester csak a Huszita bibliából vagy annak valamelyik másolatából vehette. (I. m. 12.) Ez a jel azonban a német nyomdászok gyakorlatában is előfordul pl. egy 1514-ből és egy másik 1523-ból hely és nyomda megjelölése nélküli füzetben, amelyben a z hangot jelölik következetesen ezzel a csonka betűvel. (HUBAY ILONA: Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480—1718. Bp. 1948. Országos Széchényi Könyvtár. 18/a és 50. sz.)

¹⁵ RMKT. II. 489.

¹⁶ Uo. 490.

¹⁷ Uo.

¹⁸ ItK. 1893. évf. 92.

¹⁹ Uo. 91.

²⁰ RMKT. II. 490.

Soltész Zoltánné kutatásaiból leszűrte eredmények nyomán aligha gondolhatunk másra, mint hogy fametszéssel foglalkozott. Véleményünk szerint Strutius mester nem is volt egyéb, mint középszerű fametsző, aki nemcsak a *Grammatica* és *Újtestamentum* képeinek, iniciálisainak túlnyomó többségét, valamint a fejezetcímeket, élőfejeket és díszeket metszette fába, hanem kihasználva helyzetét, ha alkalma volt rá, talán saját zsebére is dolgozott.²¹ A nyomdászban azonban csak kontárkodott s a nyomtatott ívek éppen ezért csigalassúsággal kerültek ki sajtója alól.

Ezek után érthető, hogy Sylvester Strutiustól nem sajtíthatta el a nyomdászmeister-séget, legkevésbé pedig a betűmetszést. Hogy Sylvester évek múlva sem értett a könyvnyomtatáshoz, s a nyomda felszerelésének szükségleteiről sem volt tájékozott, az kitűnik egy másik 1538-ban írt leveléből, amelyben azzal mentegeti magát Nádasdy előtt: csak annak az érvelésnek engedve vitte magával Strutius inasát Bécsbe, mivel az inas segítsége nélkül nem lett volna képes semmit sem megvásárolni azokból a dolgokból, amiket Strutius mester felírt.²² Ilyen körülmények között a nyomdai munkák irányításában sem lehetett része. Levele tanúsága szerint még 1540 decemberében is arra kéri Nádasdyt, hogy kifejezetten őt bízta meg a nyomda vezetésével.²³ Annak azonban nyoma sincs, hogy pártfogója valóban rábízta volna a nyomda legfőbb irányítását.

A műhely első termékének nyomtatásával közel három évi kínldás után 1539. június 14-én készültek el. Közben Sylvester többször is riasztja Nádasdyt, hogy a nyomtatás csődbe jutott, amelyből ő nem lát kivezető utat; holott nemcsak itthon kerülnek szegénybe, hanem a lengyelek, csehek és németek előtt is, akiknek már tudomásuk van a nyomdáról, valamint arról is, hogy az Újszövetség teljes fordításának kiadására készülnek.²⁴ Ez az oka hát, hogy Strutiust még azután is ott tartják Újszigeten, amikor már nyilvánvalóvá válhatott, hogy mint nyomdász hasznavehetetlen és a magyar *Újtestamentum* kinyomtatásával aligha fog boldogulni. Addig azonban, úgy látszik, nem akarták szélnek eresztetni, amíg a vállalkozáshoz másik megbízhatóbb mestert nem találnak. Így kezdődött meg az Újszövetség szedése és nyomása még Strutius vezetésével.

Hogy a *Grammatica*-ban használt apró cursiva rosszul olvasható, kimustrált, szedett-vedett és amúgy is igen kismennyiségű betűi egy olyan terjedelmes és a maga korában igen nagy jelentőségű műnek nyomtatására, mint a magyar nyelvű Újszövetség-fordítás, teljesen alkalmatlanok, arról a *Grammatica* évekre elhúzódo nyomtatásának tapasztalataiból Sylvester, Nádasdy és Strutius is meggyőződhetett. Ehhez a műhöz egy nagyobb, egységes metszésű új típusra volt szükségük. Minthogy időközben alighanem az is kiderült, hogy Strutius nem ért a betűmetszéshez, arra az elhatározásra kellett jutniok, hogy kész matricákat vásároljanak, amelyekről idehaza a kívánt betűmennyiséget kiönthetik, s ha szükséges, a kifogyott betűket utána öntéssel pótolni is tudják. Ezek után ki kellett választaniuk az *Újtestamentum* szedéséhez megfelelő típust.

Fitz erre vonatkozólag így nyilatkozik: „Valószínűleg a helyesírás kényszerítette (Sylvester) utódait arra az újításra, hogy a magyar szövegeket a könnyebben alakítható latin betűkkel nyomassák. Ezt nálunk Heltai vitte keresztül Kolozsvárott. Sylvester még gót, illetőleg fraktúr betűket használt, mert a kéziratmásolók és ősnymdászok akkor még hatékony

²¹ Fametszetű iniciálékat, egyszerűbb díszeket, képeket nem lehetett túlságosan nehéz értékesítenie. Az ilyen középszerű fametszők munkáit még az egyébként kényesebb ízlésű nyomdák is megvették. Végiglapozva pl. a bécsi Singrenius kiadványait, azt kell látunk, hogy csak a nagyobb, költségesebb könyvek képeit és iniciáléit készítette elsőrangú mesterekkel, a kisebb, olcsóbb nyomtatványaiiban bizony ő is megelégedett egyszerűbb díszekkel, iniciálékkal és képekkel, amelyek semmivel sem jobbak, mint aminőket Strutius készített, sőt néha még ezeknél is gyengébbek.

²² ItK. 1893. évf. 89.

²³ Uo. 90.

²⁴ RMKT. II. 490.; ItK. 1893. évf. 89—94.

elve szerint latin betűket csak latin klasszikusok műveinek és olasz szövegeknek szedésére használták, míg a profán nyelvekben, a németben, franciában, spanyolban, angolban stb., kivétel nélkül gót típus járta.²⁵ Ez az elv valóban elfogadott volt az ősnymtatvány-korban, sőt részben még azon túl is a XVI. század folyamán, de ennek az elvnek hatékonyságát, főként nem-germán nyelvterületen (a spanyolt kivéve), a XVI. század negyedik évtizedének végére is kiterjeszteni már alig lehet. A magyar nyelvű nyomtatványok maguk is rácafolnak erre. A nyomtatott gót betű, úgy látszik, magyar ember számára kezdettől fogva ellenszenves és idegen volt. A XVI. században nyomtatott latin nyelvű olvasmányainak túlnyomó többségét latin betűvel szedték s így a szeme ehhez szokott hozzá. Magyar nyelvű nyomtatott könyvet sem igen tudott elképzelni más betűvel, mint latinnal. Ennek a kifejezője Abádi Benedek megjegyzése is, aki sajnálkozással vegyes ellenszenvvel mondja ki elmarasztaló ítéletét az *Újtestamentum* betűtípusáról. Sejtí, hogy a kortársak sem fogadják majd ezt szívesen, ezért utószavában már eleve mentegetőzik, hogy a könyv „nem igen szép betűvel” készült.²⁶ Nem is nyomtattak magyar könyvet gót betűvel addig egyet sem. Az 1530-as években még a Krakkóban és Bécsben megjelent első magyar nyelvű munkákat is egytől-egyig antikva típusból szedték. A Krakkóban kiadott Szent Pál leveleinek Komjáti-féle fordításában egyetlen betűt, a *z*-t, a Bécsben kiadott Pesti-féle Aesopus- és *Újtestamentum*-fordításban pedig mindössze három betűt, a *k*-t, *w*-t és *z*-t kölcsönzik gót típusból. De amint ezek az — eredetileg a latin és olasz nyelv hangjelöléséhez igazodó — antikva típusok kiegészültek más nyelvek hangjelölésére szükséges *k*, *ö*, *ü*, *w* és más ékezetes betűkkel, a gót típusból való betűkölcsönzések is eltűntek a magyar könyvekből. Az 1530—1540-es években utóbb sem jelent meg magyar nyelvű munka (Dévai, Gálszécsi, Ozorai, Székely István stb. művei) más típussal, mint antikvával.²⁷ Tehát „Sylvester utódai”, s köztük Heltai sem újítottak, csak folytatói voltak annak a kezdettől fogva már két évtizeden át meglevő gyakorlatnak, hogy magyar nyelvű könyvet latin betűkkel nyomtassanak. A sorban két évtized folyamán egyetlen kivétel akad: Sylvester *Újtestamentum*-a, amelyet azonban — azt hiszem — nem az „ősnymdászok akkor még hatékony elve” miatt szedtek gótikus fajtájú betűkkel, hanem sokkal kényszerítőbb és gyakorlatibb okok miatt.

Mind Sylvesternek, mind Strutiusnak kedvezőtlen tapasztalatai voltak a *Grammatica*-hoz használt cursívát illetően, főként a garnitúrából hiányzó *k*, amely pedig a magyar szavakban igen gyakori, valamint a típus viszonylag kevés ékezetes betűfajtája miatt. Hacsak nem akartak tehát keverék típusal dolgozni, tanácsosabbnak látszott a gót betűk választása; ennek bővebb jelkészlete kevesebb nehézséget ígért a magyar hangok jelölésében.²⁸ Mivel pedig, úgy látszik, még a *Grammatica* szedésében szerzett tapasztalatok után sem került szóba (nyilván költséges volta miatt), hogy a Sylvester magyar helyesírási rendszerének megfelelő teljes garnitúra matricát esetleg Bécsben újonnan elkészíttessék, olyan kész matricák beszerzésére kellett gondolniok, amelyekkel Strutius a remélhető legkevesebb bajlódással és huzavonával boldogulhat. Így eshetett a választás arra a gótikus fajtába tartozó betűre, amellyel az *Újtestamentum*ot szedték. Ebben az elhatározásukban talán tekintettel voltak Strutius német voltára is. Számára a gót betű megszokottabb lehetett, mint az antikva, s így arra számíthattak, hogy ezzel könnyebben dolgozik majd, mint a latin betűkkel.

Az irodalomban Sylvester *Újtestamentum*ának betűtípusát általában fraktúrnak szokták nevezni. Ez a betű azonban nem fraktúr — amint ezt már Szentkúty Pál is megállapí-

²⁵ FITZ JÓZSEF: i. m. 193—194.

²⁶ SYLVESTER: Vj Testamentum. Újszigeť, 1541. BB_{3b} lapján.

²⁷ RMK. I. 3., 5., 6., 7., 8., 10., 16., 18., 19., 20. és az RMK. I. megjelenése óta előkerült többi egykorú kiadvány.

²⁸ A gót típusban, minthogy profán nyelvek szedéséhez is használták (pl. német), eleve nem fordulhatott elő, hogy a *k*, *ö*, *ü* és más ékezetes betűk hiányozzanak belőle.

totta —, hanem a batârd gothique (bastard) betűk családjába tartozik.²⁹ Mindkét típus, a bastard is, meg a fraktúr is gótikus eredetű, csak hogy a bastard kevésbé tűskés formáival és egyszerűbb vonalvezetésével némileg közeledik az antikvához, a fraktúr pedig (amely az 1513—24 közötti években alakul ki) éppen ellenkezőleg; erősen szálkás, árnyalt, hajlított s kacsaringókkal díszített törtvonalú betűképe még jobban eltávolodik az antikvától, mint alapjául szolgáló őse, a gót típus.³⁰

A betűk formáját tekintve annyiban legalább szerencsés volt a választás, hogy a latinhoz legközelebb álló gótikus típusra esett. Matricáit alighanem Bécsben vásárolták, de hogy a betű milyen eredetű, hol használták, annak még nem sikerült nyomára akadnunk. Strutius még gyanúsítanunk sem lehet azzal, hogy ezt a típust esetleg ő metszette, s a *Grammatica* ki nyomtatása netán azért húzódott olyan sokáig, mert ennek elkészítésével volt elfoglalva. Nem, Strutius ezúttal is hű maradt önmagához. A készlethez egyetlen betűt sem metszett. A magyar hangjelöléshez szükséges speciális ékezetes és egyéb betűket részben ugyanolyan kiegészítő módszerekkel és eszközökkel teremtette elő, mint a *Grammatica*-ban. De ez esetben, minthogy a matricák rendelkezésére álltak, azt is megtette, hogy egyes ékezeteket (pl. vízszintes vonal, egyszerű vessző) a betű felett — ilyen az *ā* hang jele: *ā*; a *c*, *gy*, *ty*, *ny*, *ty* hang jele: *čz*, *g̃*, *l̃*, *ñ*, *č*), belekarcolt a matricába.³¹ Azért mondjuk, hogy belekarcolta a matricába, mert ezek az ékezetek élesen megkülönböztethetők a típus eredeti ékezetes betűitől. Amíg ugyanis Strutius által a matricába karcolt ékezetek hajszálvékony vonalkák, legtöbbször még csak nem is árnyaltak, addig az eredeti ékezetes betűkön (pl. *n̄*) az ékezet rajzban is, vastagságban is megegyezik a betű rajzával és vastagságával. (Vö. a 4. kép 3. sorában a *mongāk* és a 4. sorában a *mikoron* szó *ā*-ját és *n̄*-jét.)³²

Ékezetes betűk előállításának ehhez a kiegészítő eljárásához azért is nyugodtan foglamoskodhatott, mert semmiféle nagyobb hátránya nem származott belőle. Ha pl. valamelyik betű egyetlen matricájába ékezetet karcolt s ugyanebből a betűből ékezet nélküli volt szüksége, minthogy a kiöntött betűket amúgy is egyengetni kellett, egyengetés közben egyetlen reszelővonalással eltávolíthatta róla az ékezetet.

Baj csak akkor volt, ha ugyanannak a betűnek többféle ékezetes változatára volt szüksége. Néha még ilyenkor is tudott magán segíteni, ha az ékezetet könnyűszerrel át lehetett alakítani. Így készített pl. az *ā*-ból *ā*-t oly módon, hogy a vízszintes vonalkát közepén kireszelte. (L. a 4. kép 1. sorában az *ināi* szó *ā*-ját.) Nem volt ilyen egyszerű a dolga az *e* változataival. Ebből ötféle kellett: *e*, *ė*, *ē*, *ē̇*, *è*. Ezeknél már csak az alá és fölé szedéssel tudott magán segíteni, mert ékezetes *e* egyáltalán nem volt az eredeti garnitúrában. Ugyanezt az eljárást követte a hosszú *i* és *ó*, (*i̇*, *ī*, *ō̇*), valamint a diftongust feloldó *i*, *o*, *u* (*ī*, *ō*, *ū*) és a *ji*, *ij* hangok (*ij̇*, *n̄*) jelölésében is.³³ Az utóbbi kettőt úgy állította össze, hogy a gótikus *y* fölé szedett két pontot, a jobbra vagy balra hajló szárakat pedig az alul kissé leeresztett betű alá

²⁹ SZENTKUTY PÁL: i. m. 25.

³⁰ Legjobban a németeket hökkentené meg, ha valaki Sylvester *Újtestamentum*-ának betűit, mint fraktúrt mutatná be nekik, akik oly büszkék a fraktúrra, mint sajátos kiképzésű „német” betűre, amelyet először a nürnbergi Johann Neudörfer írnok és Hieronymus Andreae betűmetsző alakított ki.

³¹ TRÓCSÁNYI azt állítja, hogy Sylvesternél a *z* jele: *ž*. (Magyar Könyvszemle, 1955. évf. 218.) Azonban sem a *Grammatica*-ban, sem az *Újtestamentum*-ban nincs *ž*. Nyilván összetéveszti Dévaival, aki valóban használja ezt a jelet *Orthographiá*-jában és *A tíz parancsolat magyarazatj*-ában is.

³² Strutiusnak ezek az ékezetei egyöntetűek és nem dülöngélnek összevissza, legfeljebb olykor kicsorbultak és letöredeztek. Éppen ezért nem lehetnek fölészedett jelek, hanem a matricákba karcolt ékezetek.

³³ KNIEZSA (i. m. 11.) azt állítja, hogy a hosszú *ē*, *ó*, *ū* jelei: *ē̄*, *ō̄*, *ū̄*, holott Sylvester ilyen ékezetes betűket nem használ. Az *Újtestamentum*-ban az *ē* jele: *ē̇* vagy *e*; az *ó* jele: *ō̇*; az *ū*-t pedig egyáltalán nem jelöli.

szedte.³⁴ A hosszú *i* betűnél, hogy a körülményesebb fölészedést elkerülje, megkísérelte azt is, hogy a *l* betűből reszeljen ki egyenként egy sereg hosszú *i*-t. Az effajta betűi könnyen felismerhetők, mert a betűtest magassága feltűnően változó: hol rövidebb, hol hosszabb, mint a típus eredeti *i* betűje.

Ezúttal is megelégedhetünk e kiragadott példákkal annak igazolására, hogy Strutius micsoda időt pocsékoló módszerekkel állította elő a magyar hangok jelölésére Sylvester által megkövetelt betűket, újabb tanúbizonyságát adva annak, hogy nem tudott betűt metszeni.

Nilvánvaló, hogy ilyen pepecseléssel az *Újtestamentum* kinyomtatása nem haladhatott a kellő ütemben. De lehettek egyéb nehézségek is. A könyv elején a speciális magyar hangok jelölése még nem annyira következetes, mint a későbbi íveken (kb. az I. rész 57. levele után), aminek oka az lehetett, hogy a műhely nem eléggé gondosan hajtotta végre a korrigálást. Részben azért, nehogy további késedelmeskedéssel vádolják, részben talán azért is, mert a rengeteg alá és fölé szedéshez kevés volt a speciális jelkészlete. Érthető, hogy az ebből származó sűrűlódások Sylvestert egyre jobban elkésérítették, hiszen látnia kellett, hogy Strutius munkamódszerével az *Újtestamentum* nyomtatása hosszú évekre elhúzódhat. Végül Nádasdynak is elfogyhatóit a türelme a Strutius ellen évek óta felgyülemelő panaszok miatt. Így került sor arra, hogy talán Dévai Biró Mátyás tanácsára, aki 1538-ban Sárvárott tartózkodott, Abádi Benedeket hívták meg a nyomda művezetőjének. Abádi a 30-as években Krakkóban dolgozott Vietor Jeromos nyomdájában, innen ismerte őt Dévai is. Sárvárra alighanem 1540 elején érkezett s ekkor vette át a munkát Strutiustól.

Abádinak a műhöz írt utószavából a nyomtatásra vonatkozóan a következők derülnek ki: „hogy megértsed ez könyvet nem én kezdtem el, hanem más, kit az jó ur sok ideig nagy költséggel itt tartott. És mikoron el kísén hozzáfogott volna s látták volna, hogy az nehezen írhetne vigít, úgy hivata engemet hozzája, hogy ez minél hamarabb az kereszténekek kezekbe juthatna. Mikoron azért láttam volna az betűt, hogy nagy kisédelem nélkül nem mielhetni véle, mint hamarsággal lehete ugyanazon betűt megigazitám, egynihányat hozzá csinálván, hogy szapora lenne az dolog és hamarabb vigít írhetnök.”³⁵

Kérdés most már, mennyi része volt Abádinak a munka kinyomtatásában, mit igazított a betűkön, milyen új betűket metszett és melyik ívnél vette át a nyomtatást Strutiustól.

Mindezek kibogozásához az első fogódzót a könyvben található iniciálék szolgáltatták. Feltűnő volt ugyanis, hogy az I. rész 57. leveléig (P ív) csupán fraktúr díszítésű, keret nélküli iniciálék találhatók; az 57. levéltől kezdve viszont képekkel díszített antikva iniciálék szorítják ki fokozatosan amazokat. Az I. rész 127. levelétől — a II. rész végén található egyetlen kivételt nem számítva — már csak antikva iniciálék fordulnak elő a könyvben. Ismerve Abádi ellenszenvét a gótikus típusú betűkkel szemben, nem volt indokolatlan az a gyanúnk, hogy az iniciálék megváltozásában az ő kezét keressük. Ugyanilyen feltűnő volt az is, hogy a *Grammatica* apró cursivájával szedett margináliák (az Ószövetség megfelelő részeire vonatkozó utalások) a 38. levéltől kezdve megszakadnak. Sylvester ezeket csak nyomós okok miatt hagyhatta el, hiszen azok az *Újtestamentum* szövegének szerves tartozékai, még akkor is, ha az Ószövetség nélkül önállóan nyomtatják azt ki. A cursivával szedett ószövetségi utalások elmaradásából arra következtethetünk, hogy az a betűkészlet alighanem Strutius tulajdona volt, amelyet ő leváltása után nem adott át Abádinak, s ez lehetett az oka a margináliák elhagyásának.

A 38—57. levélen a szedésben még jelentősebb változást nem észlelhetünk. Ilyenek csak később figyelhetők meg. S ennek az a magyarázata, hogy az *Újtestamentum* szedése és nyomása aközben is folytatódott, míg Abádi az egyes betűk „megigazitásával” és néhány újnak kimetszésével el nem készült. Ez pedig abban a sorrendben történt, hogy melyik betűre

³⁴ Van köztük olyan is, amelyet, úgy látszik, *n*-ből állított össze, sőt olyan is akad, amelyet hasonlóan a *Grammatica* *i*-jéhez és *k*-jához egyenként vésegetett ki.

³⁵ SYLVESTER: *Vj Testamentum*. Újsziget, 1541. BB_{3b} lapján.

milyen sűrűn volt szükség a szedésben. A legtöbb idővesztéséget addig a sokféle alá- és fölé-szedett *e* jelek okozták, ezek közül is a leggyakrabban előforduló alul farkas *e*. Strutius ezt a betűt pl. úgy állította elő, hogy a típus *e*-je alá jobbra hajló vékonyvonalú horgot (vesszőt) szedett. Ezeket a horgos vesszőket használta már a *Grammatica* központosításában is, meg az *ij* betűpár jobbra hajló alsó végének alá szedett kiegészítéseként. (L. a 2. képet és az 1. kép 2. sorának utolsó szavát.) Abádi új *e* betűt készít, egy betűpálcikára öntve ki a betűt és az ékezetet. Az ő *e*-je erősen jobbra hajlított szárával és vastag horgas ékezetével élesen elüt a Strutiuséitól. Abádinak ez a betűje először következetesen a T ív verzójának lapjain (74b, 75a, 76b, 77a) fordul elő, viszont az ív rektóján (74a, 75b, 76a, 77b) még alá szedett *e*-ket találunk. Míg aztán az *a* ívtől (94. lev.) kezdve végképpen eltűnik a szedésből a Strutius-féle *e*. (Vö. a 4. és 5. kép *e*-it. A kétféle *e*-t a 6. képen felnagyítva is bemutatjuk. Az első a Strutius-féle, a második az Abádi által metszett.) Ugyanezekben az íveken bukkanunk rá Abádi új metszésű *é*-jére és *ë*-jére is. (Vö. a 4. kép utolsó sorában a *két* és az 5. kép 3. sorában a *vitkezzél* szó *é*-jét. Az előbbi Strutius fölészedett ékezetes betűje, az utóbbi Abádi által metszett új betű.) Sőt Strutius hajszalékezetes *g*, *h* stb. jelei mellett feltűnnek már Abádi „megigazított” betűi is. (Ez utóbbiak fölött a vessző vastagabb és nem érintkezik a betű fejével.) Nem új metszésű betűk ezek, mert rajzuk teljesen azonos az eredeti ékezet nélküli betűkével. Abádi nyilván az eredeti matricán igazította ki a betűk ékezetét. Strutius és Abádi *g*-je és *h*-je mindvégig vegyesen fordul elő az Újtestamentum szövegében.³⁶ (Vö. a 4. kép 3. sorában a *gójul* és *hoj* szavak *g*-jét.)

„Hogy szaporább lenne az dolog”, azaz a szedés, készítette Abádi ligatúrákat is. A minduntalan előforduló *az* és *ft* betűpárt megcsinálta egy pálcikára öntve is. Ezek a ligatúrák a Z íven (90. lev.) kerülnek elének először. Jellemzőjük, hogy a két-két betű fölül csaknem érintkezik egymással, a *z* nagyobb fejjű, zömökebb és kevésbé dől, mint az eredeti típusé, az *f* pedig vastagabb és a nyaka sem vékonyodik el, a *t* viszont hosszabb, mint a típus eredeti *f*-je, illetőleg *t*-je. (Vö. a 4. és 5. kép *az* névelőit, valamint a 4. kép 3. sorában az *ira tudok* és az 5. kép utolsó sorában a *Iefuít* szó *f*-it. A kétféle *az* névelőt felnagyítva is bemutatjuk a 7. képen. Az első Strutius két betűvel szedett névelője, a második Abádi ligatúrája.)

Megfigyeléseink szerint Abádi tehát az I. rész 11—15. íveinek nyomtatása közben vehette át a munkát Strutiustól.³⁷ Van ugyan a műben két korábbi rész is, amelyet Abádi betűivel és ligatúráival szedtek, de ezek mindegyike utóbb készült. Az egyik a K ív első két levele (37—38. lev.), amelynek Strutius-féle szedését a példányokból kivágták és újra szedett szöveggel pótolták akkor, amikor Abádinak már az *az* és *ft* ligatúrái is készen voltak. A másik az a címlével és az Újtestamentum szövegének első lapja (2. számozott lev.) közé iktatott ív, amelyen Sylvester ajánlólevele, a „Proféták által szolt rígen . . .” kezdetű verse és Máté evangélista rövid életrajza található.³⁸ Ezt az ívet már az egész mű befejezése után nyomtatták, hiszen Sylvester ajánlólevelének kéziratát csak 1540 decemberének végén vagy 1541 januárjának elején küldte meg átnézés végett Nádasdynak. 1541. január 26-án pedig már útnak indította Bécsbe az Újtestamentum első teljes példányát pártfogója számára. Ugyanakkor azt is megírta, hogy az ajánlás nyomtatott szövegéből törölte mindazt, amit Nádasdy elhagyandónak vélt.³⁹ Mivel ez a közbeiktatott ív legutoljára készült, érthető, hogy miért szerepelnek a könyv-

³⁶ Abádi egyébként Strutiusnak más olyan betűit is felhasználta, amelyek a szedést nem hátráltatták.

³⁷ A Z ív szedéséig Abádi kb. befejezte a betűk „megigazítását” és az újak elkészítését.

³⁸ Az Újtestamentum-ból eddig kétféle nyomás-variáns ismeretes. A variánsokra HORVÁTH JÁNOS hívta fel a figyelmet (Magyar Könyvszemle, 1943. évf. 231.). Sem a variánsok keletkezésével, sem az előbb említett 37—38. levél újraszédésének okaival ezúttal nem foglalkozunk, mert erre vonatkozólag a hozzáférhető összes példányokat eddig még nem volt módunkban megvizsgálni.

³⁹ ItK. 1893. évf. 91.

ben a címlevél után már az első négy levélen Abádi betűi és miért díszítik ezt az ívet antikva iniciálék.

A 384 levélre terjedő műből legfeljebb 56 levelet (14 ívet) nyomtatott Strutius, a munka zöme Abádié volt. A könyvet annál is inkább saját művének tekinthette, mert nemcsak nyomtatta azt, hanem jónéhány betűt metszett is hozzá. Joggal bocsátotta tehát a világ elé az egész könyvet ezzel a kolofonnal: „Ujszigetben Abádi Benedek nyomtatta vala 1541. esztendőben.”

Béla Varjas:

DIE LETTERTYPEN DER DRUCKEREI VON SÁRVÁR-ÚJSZIGET

Die ersten in Ungarn in ungarischer Sprache gedruckten Bücher sind in Újsziget bei Sárvár in der auf Kosten des Landesrichters Tamás Nádasdy 1537 errichteten Werkstätte erschienen. Aus den verschiedensten Produkten der Druckerei sind auf den heutigen Tag nur zwei erhalten geblieben. Die Grammatica ungaro-latina von János Sylvester (1538) und die Übersetzung des Neuen Testaments von Sylvester (1541). János Sylvester hat das System seiner ungarischen Rechtschreibung auf Grund des lateinischen Alphabets so aufgestellt, dass jeder ungarische Laut ein besonderes Zeichen für sich bildet. Bisher war die Ansicht verbreitet, dass der für den Druck des ungarischen Textes notwendige Buchstabentyp in Ungarn von Johannes Strutius, dem deutschen Werkmeister der Druckerei, eigenhändig gestochen worden ist. Bei der genauen Untersuchung des Kurzivs der Grammatik stellte sich jedoch heraus, dass Strutius seine Auftraggeber irreführt hat, denn er hat für den Druck aussortierte, nicht zu einer Garnitur gehörende Buchstaben benutzt. Er selber verstand nichts vom Letterstechen und die zur Bezeichnung der ungarischen Laute notwendigen Buchstaben versuchte er mit darunter und darüber gesetzten Akzentzeichen herzustellen. Dieser Umstand zwang seine Auftraggeber, ihn bald nach Beginn des Setzens des Neuen Testaments zu entlassen. An seine Stelle berief man Benedek Abádi der in Krakau in der Werkstatt des Jeromos Vietor das Druckerhandwerk erlernt hatte. Später stach Abádi als Ergänzung wirklich einige neue Buchstaben (e, ě, az, t) zum Neuen Testament, die Matrizen des Original-Typs jedoch kaufte man im Ausland.

ÚJFALVI IMRE ÉS AZ 1602. ÉVI ÉNEKESKÖNYV

Újfalvi Imre, teljes nevén Szilvás-Újfalvi Anderko Imre, debreceni tanár, majd prédikátor, kevésbé ismert irodalomtörténetünkben. Csak halottas énekeskönyve, a XVI. század-énekgyűjteményekről adott tájékoztatásai és a református püspöki rendszer elleni támadása keltettek eddig érdeklődést.¹ Műveivel azonban alig foglalkoztak, legjelentősebb alkotása pedig, több mint háromszáz éve, másnak a neve alatt ismeretes. Tanulmányomnak az a célja, hogy ezt a munkáját — énekeskönyvét — visszapereljem számára, valamint hogy rámutassak e könyv és szerzője különleges irodalomtörténeti fontosságára.

I.

Szilády Áron és Erdélyi Pál a XVI. és XVII. századi debreceni énekeskönyvek két típusát különböztették meg.² Az egyik típusból ránk maradt az 1569-es, az 1579-es és az 1590-es kiadás, valamint több más kiadás töredéke, a másodikból pedig az 1602., az 1616. és az 1620. évi editio. Ez utóbbiból a XVII. században még számos további kiadás is megjelent, de ezeket már más nyomdák gondozták. A két típus megkülönböztetése nem volt alaptalan, mert közöttük bizonyos tartalmi és szerkezeti eltérés észlelhető. A XVII. századi énekeskönyvekből például hiányoznak a halotti énekek, melyeket 1598-ban Újfalvi Imre külön könyvben adott ki. A halottas énekeskönyv ettől kezdve újra meg újra megjelent a debreceni énekeskönyvvel egyidőben, azzal egybekötve, de külön címlappal. A legrégebbi ránkmaradt debreceni kiadást, az 1569. évit, Szegedi Gergely gondozta, s ezért a korábbi, XVI. századi típust általában Szegedi-féle énekeskönyvnek nevezik. A debreceni énekeskönyv átrendezését, újraserkesztését pedig Gönczi György debreceni református prédikátornak és püspöknek tulajdonították, mivel a XVII. századi kiadások élén — a Debrecenben és másutt kiadottakban egyaránt — Gönczi előszava olvasható. Ez alól csak az 1602. évi kiadás kivétel, melyet Újfalvi Imre látott el bevezetéssel.

Bod Péter *Magyar Athenás*-a szerint Gönczi énekeskönyve 1592-ben jelent meg első ízben; ennek az editionak egy példányát vélte felfedezni Szabó Károly a kolozsvári református kollégium egy debreceni betűkkel nyomott csonka énekeskönyvében.³ Az 1592. évi Gönczi-féle énekeskönyv az irodalomtörténeti és egyháztörténeti kutatásokban érthetően fontos helyet töltött be: Göncziben ugyanis a protestáns templomi énekanyag valóságos kanonizátorát látták s 1592. évi énekeskönyvét az egyik leg többször kiadott s legnépszerűbb régi

¹ Életrajzát lásd: ZOVÁNYI JENŐ cikkei a „Theologiai Lexikon” részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 1940. 460. — Irodalmi működéséről: HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. Bp. 1953. 309—10.

² Szegedi Gergely Énekes Könyve 1569-ből. SZILÁDY ÁRON tanulmányával Sz. Gergelyről s énekes könyvéről. Bp. 1893. — ERDÉLYI PÁL: Énekes könyveink a XVI. és XVII. században. (Kny. a MKszé-ből.) Bp. 1899.

³ RMK I, 252. Mikrofilm másolata a MTA könyvtárban.

az embernek sinei mai beletrül elindultonal-és meg falattanal va
 la. Fiam to reminisgeben lig/ meg borzattarnak teneked az te bünéd
 És meg mihi az irasudonak főzölle ezt mongat vala ü magole-
 ban. Ez ember isten ellen valo hidalmas beszidet hol. És miforon
 latta volna Jesus az ü gondolattokat monda. Mire gondoltol tu go-
 nost az tu büntelben? mert ez két dolog főzöl melliket főnrebb mon

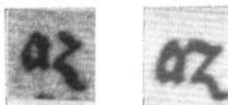
4. kép. Szövegrész az Újtestamentom 13b lapjáról

alattomba masia mine/ hog miuel nipnet lotafaga volna ott az he-
 len. Annak otanna meg lele utet az Jesus az templumban/és mon-
 da sinei. Ime meg gogultal/ ennek otanna ne vittezzél/ hog vas-
 lami gonoszabb dolog teneked ne törtinnik. El mine az ember/és
 meg monda az Sidonak/ hog az Jesus volna az ki utet meg gogij-
 totta volna. És annafokaitt üldöz ik vala az Jehusi az Sidon/és

5. kép. Szövegrész az Újtestamentom 132b lapjáról

6. kép

7. kép

magyar könyvnek tekintették.⁴ Erdélyi Pál szerint Gönczi első „ismert” (1592. évi) kiadása „tetemesen megkurítva és más címmel” jelent meg, „mint a Szegedi-féle énekesek”. Ennek magyarázatára Erdélyi egész kis elméletet konstruált: „Gönczi énekeskönyve, úgy látszik, már megszorításképpen volt kiadva ama divat ellen, mely Bornemisza három rendű énekeit kedveltette tette, nehogy az egyházban mást is énekeljenek, mint a mi zsinati jóváhagyásban részesült s dogmai szempontból elfogadható volt.”⁵

Ezzel szemben a Gönczi-féle énekeskönyvre vonatkozó összes megállapítások teljes revízióra szorulnak.

A kolozsvári csonka énekeskönyvnek az 1592-es Gönczi-énekeskönyvvel való azonosítását már Szinnyei József s az ő nyomán Gulyás Pál és Schulek Tibor is tévesnek nyilvánította.⁶ Szinnyei ugyanis Jankovich Miklós valamelyik könyvjegyzékében az alábbi bibliográfiai leírást találta: „Keresztyéni Énekek, mellyek a Gradual mellett, s a nélkül is, hol azzal nem élhetnek a Magyar Nemzetben Reformáltatott Ekklesiákban szoktanak mondani. Debrecen 1592. 4-rét 333 levél registromon kívül... Elején fogyatkozáván, csak a XXXV. levelen kezdődik és CCCXXXIII. levéllel befejeztetik, melynek túlsó oldala az énekek betűszerinti lajstromát előadja.” Mivel Szabó Károly kolozsvári példánya jóval kisebb terjedelmű, — csak 164 levél, — a két könyv nem lehet azonos. Szinnyei és Gulyás azonban tévedett, amikor kritikátlanul hitt Jankovichnak. Hiszen a nagy könyvgyűjtő birtokában volt énekeskönyv címe nem lehetett eredeti, mert a könyv első 35 levele hiányzott. A címlapot vagy maga Jankovich, vagy még inkább az előző tulajdonos Sinai Miklós rekonstruálta, — tévesen. Jankovich szerint könyvének levelei római számmal voltak ellátva, amire a debreceni nyomda énekkiadványainál nincs példa: valamennyi debreceni énekeskönyvben arab levél- vagy lapszámokat találunk. Jankovich birtokában nem is lehetett más, mint Bornemisza énekeskönyvének egy elől csonka példánya. Igaz, hogy ez 334 levélből áll, de az utolsón a CCCXXXIII. szám helyett tévesen CCCXXXIII. olvasható, s ezután következik a registrum. Sinai feltehetően nem ismerte a Bornemisza-énekeskönyvet (a *Magyar Athenás* sem tud róla) s Bod nyomán helytelenül pótolta a címlapot a XVII. század-eleji debreceni énekeskönyvek szokásos címével.

Bár a Jankovich-féle adatra alapított ellenérv megdőlt, Szabó Károlynak mégis igaz a. Az általa 1592-re datált csonka kolozsvári példány lapról lapra egyezik ugyan az 1616-os és 1620-as debreceni kiadásokkal, az 1602. évvel azonban nem. Pedig nehezen képzelhető el, hogy az állítólagos 1592. évi énekeskönyv a közvetlenül őt követő kiadástól eltérjen, viszont a későbbiekkel egyezzek. Megvan benne Skaricza Máté néhány zsolttára is, melyekről Újfalvi Imre az 1602-es kiadás előszavában határozottan állítja, hogy ő iktatta be a templomi énekek közé, tehát 1602 előtt nem voltak kinyomtatva. De nem kerülhetett egy 1592-es debreceni énekeskönyvbe Rimay „Az jóhitű ember szelid ez világon” kezdetű zoltár-átdolgozása sem, amely pedig a csonka kolozsvári példányban szintén ott található. Végül teljesen kizárja az 1592-re való datálás lehetőségét az a tény, hogy ebből az énekeskönyvből is hiányzanak a halotti énekek, holott ezek elhagyására csak 1598 után kerülhetett sor. A kolozsvári csonka énekeskönyvben ezért az ún. Gönczi-típusú énekeskönyv egy XVII. századi kiadását kell látnunk, amely minden bizonnyal 1632-ben jelent meg. Eredetileg hozzá volt ugyanis kötve a halotti énekeskönyv debreceni 1632. évi kiadása.

Gönczi állítólagos 1592. évi énekeskönyvből tehát egyetlen példányt sem ismerünk. Létezett-e egyáltalán ez a kiadás? Sándor István a XVI. századi magyar könyvek között fel-

⁴ CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: A református gyülekezeti éneklés. Bp. 1950. 147. — Horváth i. m. 308—9.

⁵ ERDÉLYI i. m. 31, 33.

⁶ SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók. III, 1357. — GULYÁS PÁL: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1929—31. 224. — SCHULEK TIBOR: Az első magyar bibliográfus. ItK. 1957: 374.

sorolja ugyan, de valószínűleg Bod Péter nyomán.⁷ Bod Péter adata azonban felette bizonytalan. A *Magyar Athenás*-ban ezt olvassuk a „Göntzi Fábrius György” címszó alatt: „Egybe szedte vólt az Énekeket és Dítséreteket-is, a’ mellyek egyszer ’s másszor adattak vólt-kí az Ekklesiá hasznára ; és kí-botsátotta ilyen titulussal : *Keresztyéni Énekek, mellyek a’ Gradual mellett ’s a’ nélkül-is, a’ hol azzal nem élhetnek a’ Magyar Nemzetben Reformáltatott Ekklesiákban szoktanak mondatni. Rendbe szedettek Göntzi György Debretzeni Pap által, 1592-dik eszt. Ny. Debr. 4. R.*”⁸ Gyanússá teszi a látszólag hiteles közlést Bod Péter korábbi latin nyelvű adatgyűjteménye, melyben az énekeskönyv címét ugyanígy közli, de a megjelenés időpontjaként az 1616-os évet jelöli meg.⁹ Eredetileg tehát a máig fennmaradt 1616-os kiadást ismerte a címleírása ezen alapul. A Gönczi György szerkesztői munkájára vonatkozó megjegyzés azonban hiányzik az 1616-os kiadás címlapjáról, ezt már Bod tette hozzá, feltehetőleg azért, mert a kötet elején Gönczi előszavát olvasta.

Bod Péter bizonytalan adatával szemben nagyobb hitelt kell adnunk Újfalvi Imrének, aki az 1602. évi kiadás előszavában a korábbi énekeskönyvek nevezetes bibliográfiai felsorolását nyújtja. Itt a debreceni énekeskönyvekről következőképpen emlékezik meg: „Ez-is itt egynehanszor ki nyomtatott. Anno 1590. az bodog emleközetű Gönczi Györgynek Praefatiojával . . .” Ezután pár sorban tartalmilag ismerteti az annyszor kinyomtatott Gönczi-előszót. Kiegészítik ezt a közlést a bevezetés első mondatai: „Ez ideiglen csak ez it való Typographiában-is egy nehanszor nyomtatott ki ez Enekes könyv, . . . Talaltam olyanra-is az mely, de csak igen rövideden, ez előt negyven esztendővel nyomtatott.” Feltűnő, hogy míg Újfalvi egyéb énekeskönyveknél kiemeli a szerkesztő személyét, s Gálszécsi, Tinódi, Kálmáncsehi, Huszár, Bornemisza énekeskönyveiről ír, addig Szegedi vagy Gönczi énekeskönyvét nem említi, s Gönczi kizárólag előszóíróként szerepel. E téren Újfalvi korántsem áll egyedül. Szenczi Molnár Albert, a zsoltárok előszavában, Bornemisza, Huszár Gál és Beythe énekeskönyveivel egy sorban a „Debreceni anya sz. egyház” énekeskönyvét emlegeti, nem pedig Szegediét, vagy Göncziét.¹⁰ Mikor pedig 1635-ben Breuer Lőrinc lőcsei nyomdász bővíttve kiadja a debreceni „Gönczi-típusú” énekeskönyvet, s ehhez egy külön himnáriumot csatol, ennek címlapján feltűnteti, hogy a himnuszok most „a Debreczeni Psalterium mellé rövideden adattattak”.¹¹ A kortársak és a közvetlen utódok tehát mindig egyszerűen csak debreceni énekeskönyvről, vagy psalteriumról tudtak; Szegedi vagy Gönczi-féle énekeskönyvről egyszer sem beszéltek. Az ő szerepüket távolról sem tartották olyan jelentősnek mint Huszár Gálét, vagy Bornemiszáét. Szegedi és Gönczi, amint ezt ők maguk is szerényen megállapítják, csupán a hagyományos debreceni énekeskönyv egy-egy új kiadásának sajtó alá rendezői voltak. Az 1569-es énekeskönyv címlapján olvassuk, hogy „mostan vyobban egben szedegettetött, es meg öregbítettött, Sz Gergel általa meg emendáltattott”;¹² vagyis Sz. Gergely (még a nevét sem írja ki!) szerepe csak az emendálás volt. Gönczi György előszava pedig a sajtó alá rendezésről ennyit árul el: „Isteni dicsireteknek formáját és módgyát ez Kőnyvben be foglaltuk, es egynehany uy dicsiretekkel ez könyvet meg öregbítettük, az elebbieket peniglen az

⁷ Magyar könyvesház 11.

⁸ Magyar Athenás 100.

⁹ PETRI BOD Literata Panno Dacia sive Rediviva Eruditorum in Hungaria et Transylvania Virorum, qui Seculo XVI. vixerunt Memoria. p. 195. A minket érdeklő rész így hangzik: „Collegerat etiam Cantiones quibus in Cultu Dei utebantur spartim hactenus editas cum hoc titulo: Keresztyéni Énekek mellyek Gradual mellett ’s a’ nélküli a’ hol azzal nem élhetnek a’ Magyar Nemzetben reformáltatott Ekklesiákban Szoktanak mondatni. Rendbe szedette [!] Göntzi György Debretzeni Pap által. Másodszor nyomt. Debr. 1616. 4.” A marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban őrzött kéziratból Farczády Elek volt szíves számomra a fenti részt kimásolni.

¹⁰ DÉZSI LAJOS: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Bp. 1898. 45.

¹¹ RMK. I, 650.

¹² Id. hasonmás kiadás címlapja.

menyire lehet meg corrigáltak és emendáltak”.¹³ Ő sem szól tehát új énekeskönyvről, hanem csak egy korábbiak, a hagyományos debreceninek kissé bővített és javított kiadásáról.

Gönczi nevéhez tehát nem egy új típusú énekeskönyv létrehozása, hanem a debreceni énekeskönyv egyik kiadásának a gondozása fűződik, még pedig Újfalvi Imre szerint az 1590. évinek. A mindig pontosnak bizonyult első magyar bibliográfus itt aligha tévedhetett, hiszen a távoli vidékeken megjelent énekeskönyveket is kitűnően ismerte. Nehezen feltételezhető, hogy nem említene a hozzá időben legközelebb álló s éppen ezért munkájának is alapul szolgáló 1592. évi kiadást, ha ilyen lett volna. Ezért a magam részéről arra az álláspontra hajlok, hogy Bod adata téves, s 1592-ben Debrecenben énekeskönyv nem jelent meg. Újfalvi adata már Erdélyi Pált is erősen megzavarta. S mivel ő Gönczinek feltétlenül valamilyen alapos, dogmatikai szempontú rostálást és átrendezést tulajdonított, az 1590-ből fennmaradt „Szegedi-típusú” debreceni énekeskönyvről nem tudta elképzelni, hogy azt Gönczi előszóval láthatta el. Ezért inkább feltételezte, hogy 1590-ben Debrecenben két énekeskönyv jelent meg, egy Szegedi és egy Gönczi-féle, s ezzel énekeskönyveink bibliográfiáját egy újabb, soha sem létezett kiadással gyarapította.¹⁴

Van-e valami akadálya, hogy a 4-rétű 1590-es debreceni kiadást tartsuk annak, amely elé Gönczi előszót írt?¹⁵ Az unicum példány elől csonka, az első — számozatlan — ívből csak egyetlen levél maradt. Maga az énekgyűjtemény a második, A-val számozott, íven kezdődik; az első négy levélen volt tehát a címlap, valamint az előszó, vagy előszavak. Az első ív fennmaradt levelén Csáktornyai János nyomdásznak Váradai Kis Gáspárné, Nagy Dorkó asszonyhoz címzett ajánlása olvasható, Debrecenben, 1590-ben keltezve. Váradiné „ez Isteni diczereteknek mostani vyiionnan valo ki niomtattatasara elegedendő segetseget eskeltseget szolgaltatot”, s ezért szolgált rá a nyomdász két lapra terjedő köszönetnyilvánítására. Ha egy levél a nyomdász ajánlását tartalmazta, egy másikat pedig nyilván igénybe vett a címlap, akkor marad még két elvesztett levél, melyen csak valamilyen előszó lehetett. Gönczi közismert előszava — alapul véve Csáktornyai Jánosnak a Váradinéhoz írt ajánlásban alkalmazott szedéstükrét és betűtípusát — éppen két levélre, azaz négy lapra fért el. Könyvészetileg tehát semmi akadálya, hogy feltételezzük: az 1590. évi kiadás 2. és 3. levelén ott állott Gönczi előszava. Fentebb idéztem Gönczi előszavának egy mondatát s láttuk milyen szerepet tulajdonított ő magának az énekeskönyv kiadásánál. Az 1590. évi kiadás tartalmilag ennek teljesen megfelel. Gönczi bővítésről beszél, s valóban az énekeskönyv 187 énekéből 56 most került be első ízben a debreceni énekeskönyvbe, jórészt Bornemisza gyűjteményéből. Távolról sem igaz tehát, hogy Gönczi valamilyen rostálást hajtott végre, éppen Bornemisza énekeskönyvének népszerűségét ellensúlyozandó, — mint azt Erdélyi Pál gondolta.

A XVII. századból ismert új típust ezek szerint nem a fiktív 1592. évi kiadásra kell visszavezetnünk, hanem az 1602. évre s a XVI. századdal szembeni változtatásokat, e kiadás gondozójának, Szilvásújfalvi Imrének kell tulajdonítanunk. Míg Gönczi előszava egy szót sem szól a könyv beosztásának megváltoztatásáról, addig Újfalvi Imrének az 1602. évi editio elé írt bevezetője részletesen tárgyalja a kiadás során érvényesített új szempontjait; a könyv címlapján pedig ott áll a fontos megjegyzés: „illendőbb rendben, hogy nem mint ez előtt” bocsátott ki. A „Gönczi-féle énekeskönyv” megjelölést tehát tévesen alkalmazták a XVII. század legelterjedtebb protestáns énekeskönyvére.¹⁶ De Újfalviról sem volna helyes elkeresztelni az eddig Gönczi nevével jelzett énekeskönyveket, mert könyvét ő is csak a debreceni énekes-

¹³ Az 1616-os kiadás (RMK I, 463.) alapján. Az eredeti példány a marosvásárhelyi Bolyai-könyvtárban; mikrofilm másolata a MTA könyvtárában.

¹⁴ ERDÉLYI i. m. 33.

¹⁵ RMK I, 232. Az eredeti példány a volt kolozsvári ref. koll. könyvtárában; mikrofilm másolata a MTA könyvtárában.

¹⁶ Utólag értesültem róla, hogy tőlem függetlenül hasonló eredményre jutott zene-történeti kutatásai során Cs. TÓTH KÁLMÁN is.

könyv javított kiadásának tartja. Nem érzett alapvető különbséget a korábbi — első ízben talán Melius, majd Szegedi, Gönczi és mások által sajtó alá rendezett — kiadások és az ő 1602-es editioja között. Mindegyikben elől állnak a „Psalmusokból való isteni dicséreték”, ami megkülönbözteti a debreceni énekeskönyvek családját Huszár Gál és Bornemisza gyűjteményeitől, valamint a váradi és a bártfai énekeskönyvektől.

Könnyen feltehetjük az utolsó választ váró kérdésre is. Ha a debreceni énekeskönyv új elrendezése Újfalvi műve, aki eljárását egy terjedelmes előszóban meg is okolta, miért szerepel 1616 óta mégis mindig a korábbi Gönczi-féle előszó az énekeskönyvek élén? Azért, mert 1616-ban Debrecenben igen rossz csengésű volt Újfalvi Imre neve, hiszen nemrég zajlott le egyházi pere, melynek fogság és száműzetés lett a vége. Célszerűbbnek látszott a húsz éve halott, jámbor Gönczi püspök előszavát nyomtatni az új kiadás elé, mint a veszedelmes újtótét. Egyházi szempontból egyébként is hasznosabb volt Gönczinek az egyházi éneklés fontosságáról és hasznáról kegyesen elmélkedő bevezetője, mint Újfalvi Imre nagyértékű irodalomtörténeti, művelődéstörténeti és könyvészeti fejtegetései, s adatai.

II.

Újfalvi Imre nevezetes könyvéből egyetlen példány maradt fenn a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárban.¹⁷ Címlapja szakadozott, de hiányai az 1616-os kiadás alapján könnyen pótolhatók: „Keresztyeni Enekek. Mellyek az Gradual mellett s-annélkül is az hol azzal nem elhetnek, az Magyar nemzetben reformaltatott Ecclesiakban szoktanak mondattatni. Mostan uyonna, de mertekletessen, es helyessen, többittettek, es illendöb rendben, hogy nem mint ez előtt ki bocsattattak. Ezek melle adattattanak szep rendel az Halot Enekek. Debrecenben, Nyomtatta Lipsiai Pal, 1602. Eztendöben.” Az énekeskönyv elé írt — 1602. március 12-én kelt — fontos előszót irodalomtörténetírásunk régóta számon tartja, de alig hasznosította. Mindössze az előszó bibliográfiai függeléke ébresztett jogos figyelmet, — legutóbb meg is jelent e rész szövege,¹⁸ — a bevezetésnek az énekeskönyv szerkesztésére, valamint elvi kérdésekre vonatkozó részei azonban ismeretlenek maradtak.¹⁹ Pedig Újfalvi bevezetése a régi magyar költészet történetének egyik legfontosabb dokumentuma.

A bevezetés elején azt olvassuk, hogy „ilyen rendel, büséggel es tisztan nem” adták még ki a debreceni énekeskönyvet. Újfalvi gyűjteménye valóban bővebb, mint a korábbi debreceni kiadások: az 1590-es editio 187 énekével szemben 200-at találunk benne. A Gönczi által kiadott énekekből azonban csak 149-et vett át, elhagyva a már külön kötetbe sorolt halotti énekeket, valamint másokat is. Valójában tehát 51-re rúg az új énekek száma, ezeket más énekeskönyvekből, illetve kéziratból közölte. Bővítő munkája során az 1579-es debreceni énekeskönyvből, Huszár Gál és Bornemisza gyűjteményeiből, valamint az 1593-ban kiadott bártfai énekeskönyvből válogatott. Az 1569. évi, Szegedi Gergely által emendált, debreceni kiadást és a váradi énekeskönyvet nem ismerhette, mert a csak e két kiadásban szereplő énekek közül egy sincs jelen énekeskönyvében; s bibliográfiai felsorolásában sem említi őket.

Rendezettebb is Újfalvi kiadványa, mint a megelőző debreceniek, sőt énekeskönyvének beosztása annyira sikeres volt, hogy a reformátusok 200 éven keresztül megtartották. A korábbi kiadásokat követve elől hagyta a „psalmusokból való isteni dicséretet”, s ezt követően az egyes ünnepekre szóló énekeket. E két csoport az 1569. évi énekeskönyvben még szép rendben állott, de a későbbi editiók, s különösen az 1590. évi, ezt alaposan összezávarták. A különböző sajtó alá rendezők, köztük Gönczi György is, az énekeskönyvbe pótlólag beiktatott énekeket

¹⁷ RMK I, 376. Mikrofilm másolata a MTA könyvtárában.

¹⁸ SCHULEK i. m. 372—3.

¹⁹ SZATHMÁRY JÓZSEF az egyetlen, aki egészen röviden ismertette legalább az előszó tartalmát, de ő sem vont le belőle érdemlegesebb következtetéseket. (A református templomi énekeskönyv története. ProtSz. 1892 : 462.)

nem illesztették a helyükre, hanem vagy a megfelelő csoport után, vagy pedig az egész könyv végére helyezték. Így számos psalmus nem a sorszámanak megfelelő helyre került. Újfalvi kijavította ezt a hibát mind a zsoltárok, mind az ünnepi énekek esetében. E két csoporton túl a megelőző kiadások ennyi rendet sem alkalmaztak; Újfalvi most ezt a vegyes anyagot is elrendezi. Előbb különválasztja a „katekizmusból való énekek” együttesét; majd „külömb külömb féle énekek” cím alatt, s ezen belül tematikailag és céljuk szerint csoportosítva, helyezi el az egyéb énekeket.

Szerkesztőnk harmadik célkitűzése az énekeskönyv tisztaságának biztosítása volt. Kifejti előszavában, hogy a templomban gyakran nem odavaló énekeket énekelnek az iskolamesterek, lelkészek (lelki tanítók) és nyomdászok hibájából:

„Vetkeztenek azért, es vetköznek, hogy az többirül ne szollyak, azok az Cantorok, Mesterek, az kik akar mi bokorban költött eneket mindjarast az Templomba vittének, es meg mostan-is visznek, s-valami paykos, vagy haydu notara el mondonak: sőt ez feleket énekelnek inkább, hogy nem mint az Psalmusukból vetetet eneket.

Az Tanitok-is vetkeznek az kik ezt el szenvedik: de talam ez innet esik, hogy (szollunk azokrol az kik illyek) még az vegere-is az Cantusnak alig ernek be menni. Az Könyvnyomatatok-is hasonlatos keppen az kik ez feleket minden tanacs nekül az Templumban valo énekek köziben egyelitenek, mint minap egy az Horatiusból vöt odát: mas pediglen az szolgáló leany mit danogasson mikoron az gyermeket rengeti, mely itilem azért hogy az author akarattyal eset. Az tudatlanok azt itilik hogy az mi az impressaban vagon mind jo es mindenüt helyes... Ennek okaert ide csak oly énekeket szöttunk mi öszve, az mellyeket az Templomban mondhatni.”

Újfalvi szavaiból kitűnik, a nyomtatott betű mily nagy hatalom a XVI. század végén: amit az egyszerű emberek kinyomtatva látnak, azt feltétel nélkül helyesnek is tartják. Ezért marasztalja el az 1593. évi bártfai énekeskönyvet, mely közölte Horatius II/14. ódájának fordítását Tasnádi Pétertől („Látod mely rövid mulandó ez világ”), valamint Bornemiszát, aki énekeskönyvébe, a templomi és halotti énekek közé, felvette szép bölcsődalát (*Énekeske gyermekek rengetésére*). Újfalvi Imre panasza a templomba behatoló világi énekekkel szemben azért is nagyon érdekes, mert a korábbi kiadók éppen az ellenkező folyamat ellen tiltakoztak: azt kárhoztatták, hogy a templomi énekeket profán alkalmakkor is éneklik. Huszár Gál az első, aki 1574-ben, énekeskönyve előszavában, arra figyelmeztet, hogy „nem illik... minden gaz korcsomán, virágénekek között és a részeg disznók előtt az Istennek szent dicséretit énekleni”.²⁰ Bornemiszta is óvja híveit attól, hogy gyűjteményének énekeit „zabáló lakodalomba” adják elő s Gönczi előszavából sem hiányzik a tiltakozás az isteni dicséreteknek „reszegesgekben korcsoman es egyeb alkotmatlan helyeken” való éneklése ellen. Az elvilágiasodás fokozott erősödését bizonyítja, hogy 1602-ben a templomi énekek kiadója már nem a vallásos versek profanizálódását, hanem a világi, világias színezetű, vagy világi dallamú énekek templomi terjedését szeretné megakadályozni.

Ő azonban nemcsak az ilyen „tisztátalan” énekeket hagyta el, hanem számos mintaszerűen vallásos, „tisztá” éneket is. Következétesen mellőzte mindazokat, melyek eredetileg szertartási himnuszok és a graduálba tartoznak. Már könyve címében is kifejezésre juttatta, hogy azokat a „keresztyéni énekek”-et adja ki, „mellyek az Gradual mellett... szoktanak mondattatni”, ügyelt tehát arra, hogy a szertartási és gyülekezeti énekek ne keveredjenek. Elhagyja az epikus jellegű, a hosszasan fejtegető, vagyis általában a terjedelmes énekeket, melyeket a templomban úgysem lehet végigénekelni. Elmarad ezért Bornemiszta énekeskönyve II. és III. részének legtöbb éneke, mivel ezek hosszú didaktikus versezetek és bibliai históriák, melyeket már maga a szerkesztő is inkább olvasásra, vagy a templomon kívüli előadásra szánt. Továbbá mellőz Újfalvi több olyan nevezetes éneket is, melyek a korábbi debreceni énekeskönyvek állandó tartozékai voltak, így például Szkhárosi Horvát *Panasza Krisztusnak* című hosszú zsoltárparafrázisát, a Szegedi Kis Istvánnak tulajdonított éneket a tatár

²⁰ Idézi: HORVÁTH i. m. 267.

rablásáról, Melius Juhász Péternek az úrvacsoráról szóló 396 soros dogmatizáló énekét stb. Érdekes, hogy az ünnepekre szóló dicséreték között mégis meghagyja a hosszabb, részben epikus természetű énekeket, bár az egyiket („Ez pünkesd ünnep napján”) 12 strófával megkurtítja. Úgy látszik ezek annyira közkedveltek voltak, hogy a szerkesztő itt nem lehetett következetes. Nem veszi fel gyűjteményébe a XVI. században igen elterjedt korholó, feddő, a világ és a magyarság bűneit ostromozó énekeket ; a moralizáló, bölcselkedő verseket ; valamint a túl személyes jellegű istenes énekeket. Ezek ugyanis vagy nem istenhez szólnak, hanem az emberekhez, vagy pedig ha közvetlenül istenhez fordulnak is, nem a közösség, hanem egy-egy ember könyörgését fejezik ki. Ezért maradnak el a debreceni énekeskönyvek anyagából Dobokai Mihály feddő éneke és Palatich György rab-énekei ; Bornemisza gyűjtéséből Ladoni Sára és Dóczy Ilona szép lírai fohásza ; valamint a bártfai énekeskönyv nagyobb számú moralizáló és subjektív hangú éneke. Csak a közvélemény konzervatívizmusa akadályozta meg Újfalvit még határozottabb változtatásokban : „ha az szokast nem neztük volna, . . . — írja a könyvébe felvett énekekről — nemeltyeket ezek közzül-is ki hagyunk volna.”

E céltudatos szerkesztő tehát nem akar minden vallásos éneket a templomba bebocsájtani, noha siet megjegyezni, hogy az elhagyott énekeket korántsem kárhoztatja. Ezek azonban szerinte a templomi éneklésre alkalmatlanok, s ezért a magán ájtatosságot szolgáló más könyvekben van a helyük. A templomi dicséreték és az egyéb vallásos énekek keveredése ugyanis odavezetne, hogy „ki ki hogy tessék maganak, kiváltkeppen Mesterek, az övet toldgya oda, es azt mondgya ; es így vegre csufsagra megven az szent dolog, mint lattjuk, hogy immar ugyan meg-is eset ez az Papistasagban.” Ezért ellenezte már halotti énekeskönyve bevezetésében is 1598-ban, hogy az általa kiadott énekek száma tovább növekedjék. Ő tehát a református egyházi énekek kanonikus, lezárt és tovább nem bővítendő gyűjteményét akarta létrehozni és könyve egyik legfőbb fogyatékoságának éppen azt tartja, hogy ez nem egészen sikerült. A debreceni énekeskönyvet „mostan-is nem szinten úgy bocsathatok ki, — írja — az mint mi akarjuk vala : tudnia illik . . . közönseges Synatnak es Superintendensünknek autoritasaval, es intesevel : melyből netalam nagyub tisztasaga is következőt volna.” Énekeskönyvét Újfalvi hivatalos egyházi kiadványként szerette volna kiadni, ehhez természetesen már zsinati illetve püspöki tekintély és jóváhagyás kellett volna. Talán nem tévedek, ha e törekvésének gyökereit wittenbergi tanulóéveiben keresem. A német evangélikus ortodoxia éppen a század utolsó évtizedeiben törekedett az egyházi énekanyag szabályozására, rendezésére. Az 1580. évi száz Generalartikel figyelmezteti is a kántorokat, hogy csak Luther énekeit és a Luthernek tetszőket énekeltsék a templomban. Ezt az elvet az új énekeskönyvek kiadásában is érvényesítették. Ennek következményeként a német evangélikusok házi énekeskönyveket adtak ki, melyekben a templomból kiszorult közkedvelt, vagy újonnan szerzett vallásos verseket gyűjtötték össze.²¹

Újfalvi Imre szigorú egyházi szempontjainak ismeretében feltűnő, hogy a zsoltárok között megtűri a bibliai eredetitől erősen eltérő és nagyon egyéni felfogású parafrázisokat is. Nemcsak az 1590-es debreceni énekeskönyvből, hanem a többi forrásul használt versgyűjteményből is szinte minden psalmust átvesz, s kéziratokból is főként zsoltárokat közöl. Énekeskönyve 23 eladdig nyomtatásban meg nem jelent éneke közül 17 a psalmus, s ezek között találjuk Skaricza három zsoltárát, Sztárai két addig kiadatlan zsoltárátdolgozását, Végkecskeméti Mihály híres psalmusát és a 86. zsoltárnak Rimaytól származó parafrázisát. Újfalvi buzgalma a zsoltárok szaporításában odáig terjedt, hogy még az unitárius Bogáti Fazekas Miklós 8. zsoltára is belekerült könyvébe — nyilván nem tudta, ki az ének szerzője. A zsoltároknak tehát egy sorszám szerint pontosan elrendezett, s mennél teljesebb gyűjteményét hozta

²¹ GUNKEL—ZSCHARNAK : Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Tübingen 1928. II, 1079—80.

létre, úgyhogy Breuer Lőrinc nem alaptalanul nevezte az énekeskönyvet „Debrenceni Psalterium”-nak.

Az előszó egyik legérdekesebb részéből azonban megtudjuk, hogy Újfalvi ezzel a psalteriummal nagyon elégedetlen volt, s csak jobb híján ragaszkodott hozzá. Érdemes ezt a részt teljes terjedelmében idézni :

Az mi vekony itéletünk szerent jo volt volna itt, vagy egynek vagy kettőnek azt meg tartania, az mit nemely nemzetek meg tartottanak, hogy tudniá illik, az egész Psalteriumot minden idegen ertelem nélkül, szep rhythmusokban rendelték volna, mely melle adattathattanak volna egyeb enek az szent irasbol, hogy az Templomban hol egyiktől, hol masiktól, mas fele Enekek ne vitettenek volna. De ha ez immaron így eset hogy az Psalmusokban, ki egyet, ki mast, ki im-igy, ki am-ügy forditot, es ezekbül cum similibus, mint egy Corpus Canticorum Ecclesiasticorum kezdetet csinaltatni, minemü origoja ez Iuris utriusque et Missalis, ac Breviarii volt, mostan az egész Psalteriumot meg változtatni, avagy csak ezeknek bizonyos hatarat vetni, nehéz, kivaltkeppen egy embernek, s-olynak, az kinek autoritassa nincsen, az Musicaban-is nem maga gyakorlot.

Hogy pediglen ez fogyatkozasrol többet ne szollyak, es arrol ingyen se emlekőzzem, az mely az Gradualban, az mint mi szollunk vagyon, ezek az Enekekre nezve nem kicsinyek. Első hogy meg ilyen modon-is az egész Psalterium nincsen ez sok Enekesektől-is Magyar rhythmusokban rendeltetven : egy pediglen sok keppen-is talaltatik. Masodik, hogy az mélyek vadnak-is, az bötütül gyakorta meszsze jarnak, ki egyre ki masra nezven, mikoron azokat forditanak. *Athanasius, citante Volphio in prolixia ad Marcellinum epistola de Psalmorum interpretatione, cavendum monet ne quis eos secularibus ad eloquentiam verbis ornet, neve conetur dictiones immutare, sed simpliciter ut scripti sunt recitet.* Az melyet modgyaval ide-is szabhatunk. Harmadik, az mely az masodikbol követközik, hogy nem tudod micsoda praefatio nélkül, es conclusio nélkül, az bötü kívül ugyan sok nem lehetet. Nem jo az bötühöz sem tenni, sem attul el venni valamit. Söt meg magyarazattyahoz-is idegen dolgot. Deut. 4. Utolso, hogy sokban semmi mesterseggel valo rhythmus nincsen. Az ki azert ebben munkalkodnek az mi nyelvünkben mint nemellyek az ő nyelvökben hogy tudni illik az egész Psalterium bötü szerent az mennyire lehetne minden imez amaz appendix nélkül, ki menne draga hasznos, es dicshiret dologban munkalkodnek. Az bodog emléközetü Kevi Scaricza Mathe, ugyan ot valo tanito, kit anno 1591. az Tolvajok hazabol ki viven, meg ölenek hallottuk, hogy ebben forgolodot. De ha el vegezte volte, avagy nem, bizonynal mi nem tudgyuk. Ha el nem vegezte, igen nagy kar : mert jo modgya volt benne, azmint azokbol alkalmason megtetzik, az melyek kezünkben akadtanak. Ha penig el vegezte, es valaki ő magának tartya, nagy irigyseg, ne mondgyam szentseg töresnek.²²

A századforduló debreceni prédikátora Szenczi Molnár Albertet megelőzve megadja itt a XVI. századi zsolnárköltészet bírálatát. Lényegében három dolgot kifogásol: először hogy senki sem fordította le a teljes psalteriumot versekben, s így bizonyos zsolnárokból több fordítás is van, másokból azonban egy sincs; másodszer, hogy a magyar zsolnárok nem hű fordítások, hanem átköltések, az eredetiből sokat elhagynak, viszont sok mindent hozzá tesznek, azaz „az bötütül gyakorta meszsze jarnak”; s végül harmadszer, hogy „sokban semmi mesterseggel valo rhythmus nincsen”, vagyis formailag silányak. Irodalomtörténetileg persze a XVI. századi zsolnárok éppen azért olyan értékesek, mert nem pontos fordítások, hanem a szerző egyéni és társadalmi indulataival telített parafrázisok. Újfalvi Imre azonban már a genfi zsolnárok igézetében élt, s a nehezkesebb verselésű, a bibliai szövegtől elrugaszkodó magyar psalmusokkal nem elégedhetett meg. Hivatkozik is „nemely nemzetek” példájára, akik már „az egész Psalteriumot minden idegen ertelem nélkül, szep rhythmusokban rendelték”. Nyilvánvalóan a franciákra és a németekre, a genfi zsolnárokra és Lobwasser fordítására gondolt, hiszen ő is megfordult „a zsolnárok városában”, Heidelbergben, ahol 1595. évi ott tartózkodásakor már tetőpontján volt a genfi zsolnárok kultusza.²³

²² Újfalvi közlése megerősíti HEREPEI JÁNOS adatát Skaricza Máté halálának idejéről. (ProtSz. 1936 : 17—20.) Érdekes, hogy Herepei Újfalvi egyik tanítványának, az 1597-ben ott tanuló Szegedi Lőrincnek a feljegyzéseiből veszi adatát.

²³ Vö. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF : Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. FK. 1955 : 156—7.

Kiderül szavaiból, hogy saját maga is gondolt a zoltárok lefordítására, de a túlságosan nehéz feladatra végül is nem vállalkozott, tekintélyesebb és a zenében járatosabb embertől várva a nagy mű létrejöttét. „Draga, hasznos es dicsiretes dologban munkalkodnék”, aki ezt a feladatot elvégezné: ezt a felszólítást Molnár Albert is olvasta. Nem nehéz bizonyítani, hogy ismerte Újfalvi bevezetését, sőt egyes gondolatokat át is vett belőle saját zoltárelőszavába. Ugyanazokkal az érvekkel okolja meg az új zoltárfordítás szükségességét, mint Újfalvi, s utal Skaricza zoltáraitra is, melyeket pedig csak az ő énekeskönyvéből ismerhetett. Így válik Újfalvi Szenczi Molnár inspirátorává, noha a zoltárokról való elmélkedése közben aligha gondolt éppen ő rá, az ifjúkori barátára, akit 1589-ben — nagybányai iskolamester korában — egy héttig vendégül látott.²⁴ Fejtegetése mégis a *Psalterium Ungaricum* legfontosabb hazai előzménye és jól mutatja mennyire megvolt az igény az új zoltárfordítás iránt. Szenczi Molnár Albert nagy műve nem érte előkészületlenül a műveltebb hazai közvéleményt.

Könyvével formai és tipográfiai tekintetben sincs megelégedve Újfalvi. Az énekeket ugyanúgy közölte mint elődei: versszakonként külön bekezdésekben, de a sorokat egyfolytában, prózai szöveg módjára szedve. Pedig más volt a szándéka, korszerűbben és szakszerűbben szerette volna közre adni az énekeket, még pedig: „mindeneket az ő rhythmusa szerent, uyjab uyjab paragraphusokkal: es az első versöket lineakkal-is, hogy az ki annyira, artem canendi, ertene Claves, et Signa vocis megh jegyezhetne hogy az ususig-is segittetnek.”²⁵ Az énekeket tehát verssorokra tördelten, az egyes strófákat egymástól jelöl elválasztva akarta közölni, s az első szakasznál a dallamot is feltüntetni. Erre azért lett volna szerinte nagy szükség, mert az egyházi éneklés színvonala erősen megromlott: „Valaki volt az Musicanak . . . rontoja köztünk de igen Asinus fejü volt” — írja, s hozzá teszi: „Regen fő Scholakban besem bocsattak az ki ehez nem ertet, es töb ehez hasonlokhoz”. Újfalvi általában nagy fontosságot tulajdonított a ritmusnak és a zenének. „Minden Enek szörzesben az rhythmus . . . oly igen meg kevantatik, — írja előszava egy másik helyén — hogy aznelkül az Enek ugyan nem Enek.” A genfi zoltárok lefordítására, s általában énekszerzésre is éppen azért nem vállalkozott, mert nem érezte magát e téren elég képzettnak.²⁶ Az általa megkövetelt formai igényességnek is Molnár Albert tett azután eleget, amikor bravuros ritmikával fordította le a zoltárokat s azokat éppen az Újfalvi által javasolt módon — kottával és sorokra tördelten — jelentette meg.

Könyve hiányosságai főokául Újfalvi a sietséget említi, „nem remélvén az előt, hogy mostan erre illyen alkalmatosság adattassek”. Tudja azonban, hogy énekeskönyve így is jobb, mint bármely korábbi s ezért munkája kényszerű fogyatékoságainak tárgyalása után magabiztosan jelentheti ki: „Mellyekre nezve mind azon-által, ez Könyvtül senkinek nem kel el idegenedni, holot meg igy-is ez előt nem bocsattatot. Mostan az minemüvel lehet ollyannal ellyünk.”

²⁴ Szenczi Molnár naplójában olvassuk az 1589. évnél: „Szent Mihály nap előtt Andreas Figulival Debrecemből Salánkra mentem szent Máté napban, midőn Szöllősen sokadalom volt; innen egy néhány hét mulva az szent Gálnapi királyságra Nagy-Bányára mentem, ott vígan laktam egy héttig Emericus Ujfalvi mesterségében.” (DÉZSI I. m. 7.)

²⁵ A *rhythmus* verssort, vagy inkább dallamsort jelent. Erre már HORVÁTH JÁNOS is felhívta a figyelmet a Szegedi Gergely-féle énekeskönyv egy megjegyzése alapján. (I. m. 280.) Egyébként ugyanilyen értelemben használja a szót Molnár Albert is zoltárai előszavában.

²⁶ Újfalvi Imrétől, aki annyit foglalkozott az énekekkel, mindössze két éneket ismerünk. Az egyik egy kis verses jövendölés, mely az általa szerkesztett 1598. évi debreceni naptárban olvasható. Az érdekes versike közölve: Erdélyi Történelmi Adatok IV, 227; MKsze. 1892/3: 223—4.; MKsze. 1911: 55—6. A másik — „Itéld meg Uram igyemet” kezdettel — kéziratban maradt és a Balogi-kancionáléban olvasható (SZTA I, 11.), a szerzőséget az IMRE UJFALUSI versfők bizonyítják. Erre Stoll Béla hívta fel figyelmemet. — Van ezenkívül egy olyan ének, melynek versfőiben ez áll VIFALVIE („Végtelen irgalmú Isten hozzád kiáltok”, Oppenheimi-ék. 118—9.), lehet, hogy ez is tőle származik.

Újfalvinak ma is igazat kell adnunk abban, hogy kiadványa a leg gondosabban összeállított, addig megjelent protestáns templomi énekeskönyv. A gyűjtemény irodalomtörténeti értékelése azonban már nem lehet ilyen egyértelmű. Azzal ugyanis, hogy a didaktikus, moralizáló, feddő énekeket, valamint a szubjektív hangú vallásos énekeket Újfalvi mellőzte, szinte a XVI. századi költészet legértékesebb elemeit rekesztette ki gyűjteményéből. A reformáció első évtizedeinek társadalmi és hazafias szenvedélyekkel telített, nagyerejű költészetéből csak a zsolttáraparafrazisok maradtak meg, valamint a „külömb különmb” énekek közt helyet foglaló, az egész nép nevében istenhez könyörgő jeremiádok. Ez utóbbiak száma azonban csekély, Sztárai és társainak nem szöveghű zsolttárai pedig csak annak köszönhetik megmaradásukat, hogy még nem volt új zsolttárfordítás. Az immár szilárdan egyházzá szerveződött protestantizmus szemléletének a diadala ez: az énekek szerzésében és megbecsülésében már nem az új eszmék propagálása a fontos, hanem isten ájtatos dicsérete. Természetesen a korábbi énekeskönyv-kiadók is kegyes énekgyűjteményeket akartak a hívek kezébe adni, de senki sem törekedett erre oly következetességgel, mint Újfalvi Imre. Miután pedig énekeskönyve a XVII. és XVIII. század egész református énekeskönyv-kiadásának az alapja lett: a reformáció költészetének egy igen tekintélyes és igen értékes része kikapcsolódott a további irodalmi tudatból. Bár később egyes Újfalvi által kihagyott énekeket különböző könyvnyomtatók újra felvettek az énekeskönyvbe, Szkhárosi Horvát és harcos reformátor-társai énektermésének java feledésbe merült.

Mindebből arra a következtetésre juthatnánk, hogy mialatt Újfalvi Imre kitűnően szolgálta a református egyházi szempontokat, addig a reformáció irodalmi örökségét elszegényítette s éppen a nemzeti és irodalomtörténeti szempontból különösen értékes énekek jó részét nem engedte át a XVII. század magyarjainak. Merőben igazságtalanok lennénk azonban, ha így ítélnénk; ez érvényes ugyan énekeskönyvére, de a szerkesztő terve és szándéka egészen más volt. Ő előtt nem volt magyar író, aki annyira tudatosan törekedett volna az irodalmi emlékek megőrzésére, az utókor számára való megmentésére és tovább-hagyományozására. Újfalvi Imre ezirányú terveit is éppen az 1602. évi énekeskönyv előszavában fejtette ki.

III.

Újfalvi bevezetésének az a része, amely az énekeskönyv „tisztaságáról” szól, azzal a gondolattal zárul, hogy a templomban nem használható vallásos énekeket más könyvben kellene kiadni. Ezután az előszó így folytatódik:

„S-bizonyara hasznos dologban munkalkodnek, az ki nem csak azokat, hanem több sok Magyar eneket-is es Historiakat öszve szedegetne, es szep rendel bizonyos reszekre, avagy könyvekre el osztana. Az mi vekony iteletünk szerent, osztathatna em-ez hat reszre, mellyek közzül lenne,

Az elsőben, az Gradual, melynek mint egy második része lehetne ez könyv, az Halot enekkel.

Az másodikban azok az mellyeket immaron kivaltkeppen az Scholakert öszve szödtünk, es ki-is bocsattunk, az mellyekben-is minden fayrafayt szoktanak nemellyek mondatni az tanulo gyermekekkel. Az Christus az gyermekeket mely igen szeresse, es eneklesekét mint kedvellye, megh tetzik ex Evangelica Historia, Math. 18. et 19. item 21. Marci, 10. Hogyhogy szeretheti peniglen azokat, az kik nem ő neki hanem Iupiternek, Venusnak, Bacchusnak, avagy Vulcanusnak enekelnek, kiket az poganyok tartottanak Isteneknek, de hamissan.

Az harmadikban egyeb tiszta Enekek rövidebbek, hosszabbak sok materiakrol, mellyek mind azok-által nincsenek az Templomban ususban, s nem-is lehetnek ok nélkül.

Az negyedikben az Historiak mellyek vagy az Bibliabol vetettenek, az mineműk sokak vadnak, *aut ex aliis scriptoribus Ecclesiasticis.*

Az ötödikben az Magyar nemzetnek dolgai, az mellyek Magyar rhythmusokban rendeltettenek.

Az hatodikban, es utolsoban egyeb idegen dolgokrol valo historiak, es eneknek, az minemük kevesen vadnak ha az Amorerul valokat ki veszed. Az minemü faytalanokat nem-hogy előb kellene mozdítania, es bocsatania de mindenüt inkább veszteni.

Mi így gondoltunk töb dolgaink között ez felől: jól-lehet egy először keveseb részekre-is oszthattuk volna. De nem tudjuk, az sok akadályok, s-azok között propter defectum nervi rerum agendarum eleb mehetünke benne. Az mi az öszve szedésekre nezne abban immar nem sok fogyatkozás volna. S-ha mi ez-fele ez utan talaltatnek s-irattatnek mindeniket rendiben könyü volna allatnia. Az kit az Ur Isten hozza segít, ha mi veghez mind ezeket nem vihettyük, kerjük fölötte igen, nemzetünkhöz valo szeretetiért, ebben-is munkalkodnia ne restellen, noha illyen egy-igü munka, hogy maradekunk, az mi leszen, az töb magyar irasok között ezzel-is elhessen. En felek rayta, ha sokaig az Isten haragja így al fön, hogy ez utan csak ennyi alkotmatosság-is nem kezd lenni az Magyar nyelven valo nyomtatásra. Mellyet mind azon által hadgyunk Istenre. Az jelen valokat vegyük jo neven, es ellyünk velek."

Kiderül e sorokból, hogy Újfalvi Imre a templomi énekeken kívül összegegyített minden olyan egyéb éneket is, melyek prédikatori felfogásával összegegyeztethetők voltak, noha a templomban nem látta őket szívesen. Kora viszonyaihoz mérten egy monumentális kiadás-tervezetet ismertet: kiadványsorozata, ha elkészül, magában foglalta volna a reformáció egész énekköltészetét, a legtágabban értelmezve azt. Hogy világosan lássuk Újfalvi tervének részleteit, vegyük most sorra az általa elgondolt köteteket.

Az első kötet, helyesebben első rész, a templomi énekanyagot tartalmazza és további két részre oszlik: a graduálra, valamint a gyülekezeti énekeskönyvre, a halotti énekekkel. 1602-ben tehát a nagy gyűjtemény első részének második felét rendezte sajtó alá.

Másodiknak következik az iskolai énekeskönyv, melyet már előzőleg kibocsájtott. A szakirodalom egy rövid — s figyelembe alig vett — utaláson kívül nem vett eddig tudomást ennek az első magyar iskolai énekeskönyvnek a létezéséről.²⁷ Sajnos nem az eredeti kiadást ismerjük, hanem csak egy 1632 táján Debrecenben kiadott újabb edíciót, de ezt is csak igen csonkán. Az újabb kiadás címlapja hiányzik, szerencsére megvan azonban a kis könyv indexe s ennek alapján terjedelmét, tartalmát és beosztását hozzávetőlegesen rekonstruálhatjuk. A 8-rét könyvecske 146 számozott levélből állt, s ehhez járult még 4 számozatlan levél az index. Az index címe jelzi már az énekeskönyv tartalmát és némileg sejteti, mi állhatott a címlapon: *Index Psalmorum, Hymnorum et Cantorum, tam Latinorum quam Ungaricorum*. A könyv elején Buchanan latin verses zsoltáiraiból állt egy bő válogatás. Ezt követték különböző katekizmusi és liturgikus énekek latinul és magyarul (például a Credo, a Te Deum stb.). A következő rész az egyes ünnepekre való himnuszokat foglalja magában latinul és magyarul; a magyar szövegek mindegyike benne van az 1602. évi énekeskönyvben is. A továbbiakban különböző vegyes latin és magyar énekek következnek, ezek között öt olyat is találunk, melyet Újfalvi nagy templomi énekgyűjteményébe nem vett fel. Az énekek sorát végül Buchanan „Proles Parentis optimi” kezdetű latin himnusza zárja le. Ezt még egy idézetgyűjtemény követi, melyben különböző egyházatyák nyilatkoznak az egyházi éneklésről („De cantu ecclesiae dicta quaedam veterum.”).

Az iskolai énekeskönyv szerkesztésének és kiadásának pontos évét nem ismerjük, de valószínűleg 1596 és 1599 között, Újfalvi debreceni tanári, illetve rektori működése idején készült. Ezidőtájt a tanárok munkájának megkönnyítése, valamint a diákok eredményesebb tanulása érdekében tudatosan törekedett iskolai segédkönyvek kiadására. Erre vall mindenekelőtt Szikszai Fabricius Balázs szótárának 1597. évi — általa gondozott és előszóval ellátott

²⁷ SZÉLL FARKAS közlése a tulajdonában levő példányról. (MKsze. 1892/3 : 225.) Az énekeskönyv-töredék Széll Farkas könyvtárával együtt a prágai egyetemi könyvtárba került. Mikrofilm másolata a MTA könyvtárában. A töredék felkutatásáért BÉLÁDI MIKLÓSNAK tartozom köszönettel.

— új kiadása, melyet Szenczi Molnár Albert is jól ismert.²⁸ Az iskolamesterek és a diákok látták elsősorban hasznát halotti énekeskönyvének is, hiszen a református temetéseken az iskolás gyermekeknek kellett énekelniük a mester vezetésével. Az iskolai énekeskönyv kiadásával a gyakorlati igény kielégítése mellett az énektanulás színvonalát szerette volna emelni, s másrészt a világi énekek iskolai terjedésének gátat vetni. Nem tudjuk, milyen mintát követett, de német forrásra, illetve mintára gyanakodhatunk, mivel a század végefelé Németországban Buchanan zsolttárait már széltében énekelte az iskolákban.²⁹

Buchanan zsolttárainak a felvétele, és az iskolai énekeskönyv élére helyezése is tanúsítja, hogy a zsolttárok éneklésének Újfalvi milyen nagy jelentőséget tulajdonított. De miként nem volt meglepő a XVI. századi magyar zsolttáraparafázisokkal, ugyanígy Buchanan klasszikus mértékre írt latin zsolttárai sem nyerhették meg teljesen tetszését. Erre vall egy későbbi, az irodalomtörténeti köztudatban szintén ismeretlen iskolai énekkiadványa. Címe: *Paraphrasis Psalmorum Davidis selectorum, metrorhythmica. In futurum Scholasticae juventutis et pueritiae nostrae exercitium matutinum et vespertinum.*³⁰ Ennek is csak a második kiadását ismerjük, melyet Fodorik Menyhárt debreceni könyvnyomtató 1632-ben rendezett sajtó alá. Fodorik a mű elé írt rövid előszavában elmondja, hogy a könyvet Újfalvi Imre állította össze és adta ki a tanulóifjúság számára, de példányai már elfogytak. A szintén csak csonkán fennmaradt könyvecske — mely nyilván a korábbi iskolai énekeskönyv kiegészítéseként jött létre — a genfi zsolttárok latin-magyar nyelvű, bilingvis válogatott gyűjteménye. Molnár Albert zsolttárai mellett, vele párhuzamosan, ott találjuk mindig ugyanannak a genfi zsolttárnak Spethe András-féle latin fordítását. Spethe népszerű zsolttárait maga Molnár hívta fel a figyelmet zsolttárainak IV. Frigyes pfalzi választóhoz és hesseni Mórchoz címzett ajánlásában.³¹ Újfalvi tehát nem véletlenül párosította össze a két fordítást. Szenczi Molnár Albert zsolttárainak e válogatott kiadása, s egyben első hazai kiadása 1606 és 1610 között jelenhetett meg Debrecenben. 1610-ben a nagyváradi zsinat már elítélte Újfalvi Imre püspökellenes mozgalmát, s ezután már aligha volt lehetősége könyvek kiadására Debrecenben, Hodászi Lukács püspök városában.

A *Paraphrasis Psalmorum* ... kiadása újabb bizonyosság Szilvásújfalvi és nagy kortársa Szenczi Molnár szellemi rokonságára. A debreceni énekgyűjtő nemcsak inspirálta Molnárt a zsolttárok lefordítására, hanem annak megjelenése után elsőnek tett hathatós lépéseket a magyar genfi zsolttárok hazai népszerűsítésére és elterjesztésére. „Ti Kegyelmeteket is tisztelendő Uraim, lelkipásztorok és scholamesterek, fölötte igen kérem azon, hogy Kedk is jó kedvvel fogadja ez könyvemet”³² — olvashatta a zsolttárok előszavában s miként Molnár az övét, ő a Molnár kérését fogadta meg. A magyar puritánus-mozgalom előfutára így lett azoknak a zsolttároknek első hazai terjesztője, melyeket majd — 40 év múlva — az ereje teljében levő puritanizmus fog diadalra juttatni.^{32a}

Programja első két pontját tehát Újfalvi Imre megvalósította. A további négy azonban sajnos már csak terv maradt, de ez a terv is sok értékes tanulsággal szolgál. A harmadik

²⁸ MELICH JÁNOS: Szikszai Fabricius Balázs latin—magyar szójegyzéke 1590-ből. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. XIX/9. Bp. 1906. Melich értekezése függelékeként közli is Újfalvi előszavát. Az ebben olvasható adatok visszatérnek Molnár latin—magyar szótárának előszavában. (Vö.: DÉZSI i. m. 37.)

²⁹ P. BERG: George Buchanan and his influence in Hungary. Bp. 1944. 17.

³⁰ Ugyancsak Széll Farkas hagyatékából származik; lásd a 27. sz. jegyzet adatait.

³¹ Spethe zsolttárai, ahonnan Újfalvi kiadványa címét is kölcsönözte (Davidis prophetae regii psalmodum paraphrasis metrorhythmica), 1596-ban, — egy évvel Újfalvi ottjárta után — jelentek meg Heidelbergben. Molnár ajánlását lásd: DÉZSI i. m. 42.

³² DÉZSI i. m. 45.

^{32a} Újfalvi iskolai énekkiadványai a sárospataki kollégiumban is használatban lehettek. Szilágyi Benjamin István szerint ugyanis a század elején a diákok itt Buchanan és Spethe zsolttárait énekeltek. (SZABOLCSI BENCE: A XVIII. sz. magyar kollégiumi zenéje. Bp. 1930. 16—20.)

kötet azokat a vallásos énekeket tartalmazta volna, melyek „tisztá” énekek ugyan, de a templomba nem valók. Itt lettek volna tehát az oktató, moralizáló, feddő énekek, a személyes vallásos líra megnyilvánulásai; Szkhárosi Horvát és mások hosszú verses prédikációi stb. Olyanféle gyűjtemény lett volna ez, mint amilyen Bornemisza énekeskönyvének második része. Harminc évvel később meg is jelent egy — nem templomi — énekeskönyv: Balassi, Rimay és mások istenes énekeinek gyűjteménye. Ez azonban, Balassit leszámítva, a XVI. századi költőket mellőzi s teljesen a Balassi által uralomra juttatott új ízlés és érzélemláték jegyében jött létre. Az *Istenes Énekek* nagyszámú kiadása jól mutatja, milyen nagy volt az igény az ilyen magán-énekeskönyvekre.

A negyedik részbe kerültek volna a bibliai históriák, illetve az úgynevezett egyháztörténeti énekek, amilyen például Sztárai éneke Athanasius püspök történetéről. Ehhez a mintát a Bornemisza-énekeskönyv harmadik része szolgáltathatta.

Különösen figyelemreméltó, hogy az énekgyűjtemény ötödik kötetében a „magyar nemzetnek dolgai”-ról szóló énekek, vagyis a magyar tárgyú históriás énekek kerültek volna kiadásra. A históriás ének a világi irodalommal éppen nem rokonszenvező Újfalvi Imre szerint a legszorosabban hozzátartozik a reformáció énekhagyományához. Fontos újabb bizonyíték ez ama tétel mellett, hogy a XVI. században a prédikátorok vallásos költészete és az énekmondók történeti énekei szorosan összetartoznak, sőt a reformáció harcainak szemléletében egy nagy egységbe olvadnak össze.³³ Ezért veszi fel Újfalvi Tinódi *Cronica*-ját és Heltai *Cancionale*-ját az előző bibliográfiai függelékébe is. Nem tévedésből kerültek ezek a korábbi énekeskönyvek jegyzékébe, mint Schulek Tibor gondolta,³⁴ mert Újfalvi nem csak a szorosan vett egyházi énekeskönyvek jegyzékét akarta összeállítani. Tervezett énekkiadásaiba és énekeskönyv-bibliográfiájába egyaránt mindent beillesztett, ami a reformáció célkitűzéseit szolgálta. A históriás énekek pedig ezek közé tartoznak. Sőt ide csatlakoznak és a nagy gyűjtemény hatodik részét alkották volna az „egyeb idegen dolgokrol valo historiak, es enekek” is, — a szerelmi témájú versek kivételével. Nyilván olyan énekekre gondolt itt, mint Ilosvai Selymes Péter Nagy Sándor- és Ptolomaeus-históriája, vagy mint Máday Mihálynak és Szegedi Andrásnak Jeruzsálem pusztulásáról Flavius Josephus nyomán írt énekei.

A XVI. századi költészetnek csak egyetlen rétegét rekeszti ki Újfalvi Imre a tervezetből: az „Amorerul valokat”, vagyis a virágénekeket és a szerelmi tárgyú széphistóriákat; ezeket nem megőrizni akarja, hanem „mindenüt inkább vesztetni”. Nem ez az egyetlen hely, ahol kiütközik ellenszenva a világi irodalom és zene iránt. Mint láttuk erősen helytelenítette, hogy az iskolában Iupiterről, Venusról, Bacchusról és Vulcanusról énekelnek; persze ezek nem magyar nyelvű, hanem latin versek lehettek. Megbélyegezte világi dallamoknak a templomba való bevitelét, egy helyütt pedig a *musica* szó után zárójelben odateszi: „az mellyen ne erts valami frascát, hanem az eneklesben valo szep mesterseget”. Az egyházi szempontból elfogadható zenével szemben áll tehát a *frasca*, ami itt hitvány, komolytalan, esetleg bujaságra ingerlő dallamot jelent.³⁵ Lengyelországban éppen e korban a világi költészet egyik fontos műfajának terminus technikusává vált a *fraszka* (ejtsd: fráska), s Kochanowski nevét is nem utolsósorban *fraszka*-i tették híressé.³⁶ Újfalvi előszavából most kiderül, hogy ez a kifejezés nálunk sem volt ismeretlen.

³³ Vö. KLANICZAY TIBOR: Eredmények és feladatok a régi magyar irodalom kutatásában. I. OK. II, 56—7; A magyar reformáció irodalma. ITK. 1957: 20—22.

³⁴ SCHULEK i. m. 373.

³⁵ A *frasca* olasz szó, eredeti jelentése *gallyacska*, további jelentései: *hitványság, ostobaság, semmiség, ledér nő*; származékainál (*fraschetta* stb.) az utóbbi jelentés igen gyakori. A szó a középlatinba is átment; de Du Cange csak az eredeti *gally* értelemre hoz adatot. — A korabeli magyar irodalomban egy másik előfordulására is bukkantunk Szepesi Laczkó Máté krónikájában: „Igen bánák ... hogy a fraskát és praktikát Báthori Zsigmond eszébe vötte.” (Erd. Tört. Adatok III, 35.)

³⁶ JULIAN KRZYZANOWSKI: Historia literatury polskiej. Warszawa 1953. 190—95.

Újfalvi a XVI. századi magyar költészet emlékeit tehát három nagy csoportra osztotta : a templomi, s általában a hivatalosan elfogadott egyházi énekekre, melyeknél az a kívánatos, hogy egy lezárt gyűjteményt alkossanak, s számuk tovább ne szaporíttassék ; az egyéb hasznos, tanulságos, a reformáció célkitűzéseit előmozdító énekekre, melyek lehetnek líraiak, oktatók, vagy epikusak egyaránt ; s végül a főként szerelmi témájú, elvetendő, nyíltan világi versekre.

Megtudjuk tőle, hogy ami az énekek „öszve szedésekre nezne abban immar nem sok fogyatkozás volna”. Gyűjteményét azonban nem tekinti lezártnak, számít ezután keletkező énekekre is, s ezért előszava legvégén kéréssel fordul az énekszerzőkhöz : ügyeljenek a ritmusra ; historiákban pedig ne mulasszák el a helyet és időt megjelölni, hadd vegyék az emberek valami hasznát földrajzi és kronológiai ismereteiknek. Formai igényesség és iskolai használhatóság : munkásságának állandó vezérlő motívumai.

Énekgyűjtése és kiadásterve alapján Újfalvi Imrében a magyar irodalomtörténeti érdeklődés egyik legelső határozott jelentkezését kell látnunk. Gyűjtő szenvedélye nemcsak az énekekre terjedt ki, hanem a legkülönbözőbb magyar könyvekre is, s kéziratban megalkotta az első magyar bibliográfiát : *Catalogus scriptorum Ungaricorum ab. E. A. Sz. U. Collectus adhuc manu scriptus*, melyről legutóbb Schulek Tibor részletesen értekezett. Bibliográfiai tájékozottságáról vall írónk a Szikszai Fabricius-féle szótár 1597. évi kiadásának előszavában is, ahol pontosan elmondja a szótár keletkezésére és kiadásaira vonatkozó adatokat, utalva más szótárakra is, majd pedig felsorolja a szerző egyéb munkáit, életrajzát illetően pedig Császár György emlékbeszédére utalja az olvasót.

Aki ennyire számontartja a műveket, az természetesen fokozott jelentőséget tulajdonít a szerzőség kérdésének. Ő előtte csak az egyetlen Bornemisza fordított arra gondot, hogy ahol lehet feltüntesse az egyes énekek szerzőinek nevét. Újfalvi már halottas énekeskönyvének kiadásakor is nyomozott a szerzők után : „Az authoroknak neveket el nem titkoltam volna, — írja ennek előszavában — de kevesnek tudhattam meg az kiknek vers fejekben nintsen, mellyeket külön meg jegyezni nem szükség volt”. Beszél erről 1602-ben is a nagy énekes könyv előszavában : „Kik legyenek pediglen mindeniknek authori, bizonyly nem tudhatni (s-nem-[i]s igen szükséges dolog) azok kívül, az mellyeknek vagy vers fejekben, vagy külömben az meg vagyon jegyeztetven.” Bár itt közbeszúr egy a kérdés jelentőségét csökkentő megjegyzést, mégis igen fontos, hogy a szerzők problémáját egyáltalán érinti, mivel erre egyik korábbi énekeskönyvkiadó sem szolgáltatott példát. Ahol mód van rá, nem is mulasztja el a szerzők megnevezését, mint például Skaricza Máté első ízben általa közölt néhány zsolttárának esetében.

A szerzőség számontartása azonban nemcsak az adatgyűjtő pedantéria megnyilvánulása nála. A csak latinul író tudós humanistákat nem számítva, ő az első olyan magyar literátor, akiben tudatosává válik a szerzői tulajdon fogalma. Már szótárkiadásának előszavában, emlékezteti a sárospataki iskola növendékeit Ovidius két sorára — „Nam genus, et provaos et quae non fecimus ipsi, Vix ea nostra puto” (Metam. 38/185—6.) — arra figyelmeztetve őket, hogy ne tulajdonítsanak maguknak olyasmit, amit nem maguk csináltak.³⁷ Szinte ezt a gondolatot konkretizálja énekeskönyv-előszavának elején, amikor a még merészebb változtatások elmaradásának egyik okát abban jelöli meg, hogy „az mi nem mi munkánk mindenestül fogvan, abban nem illik nekünk practicalni, hanem, ha közönseges dolog, közönseges személyeknek. Ez lenne, *In alienam messem falcem mittere*. Ki ki az övevel tisztelkedik : noha neha az emberek ehez nem tartyyak magokat.” Az énekeskönyv nem az ő magán ügye volt, hanem a közösségé ; nem ő állította azt önállóan össze, hanem csak a korábbi kiadásokat javította : nem érezte ezért feljogosítva magát arra, hogy mindenben érvényesítse a saját

³⁷ Érdekes, hogy ugyanezt az idézetet megtaláljuk Zrínyi Mátyás-tanulmányában is (BÁN IMRE kiad. Bp. 1952. 319.) hasonló összefüggésben.

egyéni álláspontját, nem akarta mások (Melius, Szegedi, Gönczi) munkáját teljesen a maga képére formálni.

Aki a szerzőség kérdésének fontosságával tisztában van, az természetesen azt is tudja, hogy minden szerző munkájának meg vannak a sajátos jellegzetességei. „Az különb különb authoroknak különböző elmejektül es indulattyoktul eset, — írja — hogy különb különb izüjek-is legyenek ez Enekek : ki inkább tessék, ki nem annyera : jól-lehet ide jarul az materia-nak-is az ő mi volta.” A *materia*, vagyis a téma és a tartalom, változó volta mellett az egyes énekek különböző *íze*, azaz a szerzők különböző ízlése határozza meg tehát a versek jellegzetességeit, teszi oly sokszínűvé az énekgyűjteményt. Olyan gondolat ez, melynek kortársai közül csak Szenczi Molnár és Rimay volt a birtokában. Újfalvi Imre méltán említhető velük együtt, az irodalomtörténeti eszmélkedés első magyar képviselőinek egyikeként.

IV.

Rimayval és Szenczi Molnárral kerül egy sorba Újfalvi Imre azért is, hogy az irodalmi jelenségeket, közelebről a magyar nyelvű ének-költészet szélesebb történeti összefüggésbe állítja. Rimay János is ezt tette, mikor a tervezett Balassi-kiadás előszavában a reneszansz kultúra és irodalom nagy távlatait villantotta fel, meghatározva nagy mestere költészetének történeti helyét. Újfalvi természetesen a reformációra korlátozza látását, az általa sajtó alá rendezett anyag nem is követelt mást. A magyar nyelvű vallásos éneklés kezdeteit — mint a reformáció képviselői általában — ő is a reformáció kezdeteihez köti: „... ezfele Enekek kivaltkeppen az Introitusokkal Hymnusokkal, Antiphonakkal, Responsoriumokkal, es ezekhez hasonlatosokkal az Missalebül, es az Breviariumbul, kezdettenek akkoron szöröztetni, es Magyarul fordittatni, mikoron az Ecclesiak az sötet, es tevelygő Papistasagbol, fejöket föl emelni es reformaltatni . . . Így azert az elöt nyolczvan eztendövel talam ez Enekekben, az mi nyelvünkön egy sem irattatot, holot az elöt mindent Deakul, nemzetünknek idegen nyelven eneklöttenek, birbitelttenek.”³⁸ Az énekek különleges történeti fontosságát hangsúlyozza az a megállapítása, hogy „ezek által jött egy által be az Istennek igije közinkben.” Tudjuk ma már Horváth Cyrill és mások kutatásai nyomán, hogy az a hagyományos felfogás, mely szerint a magyar nyelvű vallásos ének kizárólag a reformációval veszi kezdetét, módosításra szorul.³⁹ Ez természetesen nem csökkenti a reformáció óriási érdemét a magyar nyelvű költészet felvirágoztatása és általánossá válása terén, és nem érinti azt az ellenfél által is mindig elismert történeti tény, hogy a magyar nyelvű éneklés hatalmas propaganda-erőnek bizonyult a reformáció mellett.

A reformáció énekköltészetének kezdeteiről Újfalvi határozottan azt állítja, hogy először a katolikus latin nyelvű himnusokat és egyéb breviáriumbeli verses szövegeket fordították magyarra. Ezek a szövegek nincsenek kiadva a *Régi Magyar Költő Tára* XVI. századi sorozatában, mivel — pontos keltezés hiányában — Szilády Áron nem tudta azokat hova besorolni. Legkorábbi fennmaradt forrásuk részben a Batthyány-kódex, részben a Szegedi Gergely által sajtó alá rendezett 1569. évi énekeskönyv, illetve ez utóbbinak az a része, amely az egyes ünnepekre való himnuszokat tartalmazza. Fontos erre felhívunk a figyelmet, mert a *Régi Magyar Költők Tára* eddig is megtévesztette az irodalomtörténeti köztudatot, amely a refor-

³⁸ Hasonlóképpen nyilatkozott már halotti énekeskönyvének bevezetésében is: „Itilem hogy egy-is nintsen igen reghi benne : mert az Papistasagban Deakul mondottak officium defunctorum, az Soltart.”

³⁹ HORVÁTH CYRILL: A Batthyány-codexről. ItK. 1905 : 135—7. — FRICK JÓZSEF : A középkori magyar himnuszok költészet. Kolozsvár 1910. — HORVÁTH CYRILL : Luther énekei és első protestáns énekszerzőink. Heinrich-émlékkönyv. Bp. 1912. 36.

máció legkorábbi énekanyagának logikusan azt tekintette, amit Szilády nagy sorozatának II. kötete foglal magában. Pedig biztosan nem 1569-ben jelentek meg legelőször a katolikus himnuszok magyar fordításai, hanem már korábbi énekkiadványokban is ott kellett, hogy legyenek. A további kutatásnak különös gonddal kellene foglalkoznia Benczédi Székely István elvezett énekeskönyvével (1538), melyről Bod Péter — aki a könyvet még látta — ezt jegyezte fel: „Magyarra fordította az Ekklesiának régi Deák *Hymnus* nevezettel való Énekeit.”⁴⁰

Az énekköltészet eredetének a reformáció kezdeteihez való kapcsolása Újfalvit további történeti megállapításokra készteti. Pontosán meghatározza a magyar reformáció kezdetének idejét, idézve az 1523. évi budai és 1525. évi rákosi országgyűléseknek a protestánsok ellen hozott drákói, de hatástalan rendelkezéseit. Elgondolkoztatja több fontos évszám meglepő közelsége: 1517-ben kezdte el Luther tanait hirdetni; 1521-ben kezdődött el Magyarország romlása Nándorfehérvár elvesztével; és 1523-ban már terjedőben volt Magyarországon a reformáció. „Mellyekből eszeben veheti minden ember, — folytatja — az világosság, az igaz tudomány, mely hamar kezdetet az után az mi nemzetünk között serkedezni, es hirdetni. Közélebb valo Ecclesiakra-is ilyen hamar ez el nem erkezet. Az Isten így akara belső-keppen vigasztalnia ez nemzetet, ha külső keppen az Poganyok által verne.” Újfalvi itt ismét a magyar humanista gondolkodás közelébe jut. Állításai mögött az a humanista felfogás húzódik, mely szerint az új eszmék, a fejlett műveltség elemei hamar elérkeznek Magyarországra és elterjednek ott, hogy belsőleg erősítsék a nemzetet a külső megpróbáltatásokkal szemben. Jelentősen eltér ez a gondolat a korai magyar reformátorok érvelésétől, akik a magyarság bűneire appelláltak elsősorban, a török pusztításaiban Isten büntetését látták s a reformációban pedig Isten arra való kísérletét, hogy a magyarságot az utolsó pillanatban megtérítse, s ezzel érdemessé tegye a büntetés alóli feloldásra. Újfalvinál ennek a gondolatnak csak a csökevénye van meg s hiányzik a nemzeti büntudat szemlélete, pedig egyik nevezetes kortársa, Magyar István még erre építette gondolatmenetét. Újfalvi itt is a magyarság bűnösségének gondolatát elvető „modernebb” írókkal, Molnár Alberttel és Rimay Jánossal halad egy sorban.

Rimay, Szenczi Molnár és Szilvásújfalvi Imre visszatekintenek az elmúlt periódusra; értékelni, rendszerezni igyekeznek annak eredményeit, de már felülemelkednek annak sokban elavult szempontjain. Hármójuk közül Újfalvi az, akinek az irodalmi szemléletét a leginkább köti még a múlt. Rimay világi, reneszansz gondolkodása éppen oly messze van tőle, mint az a széles európai távlat, mely Szenczi Molnár egész munkásságát jellemzi. Molnár is sokkal világiasabb, mint debreceni lelkész kortársa: ő például Bornemisza bölcsődalát, melynek a templomi énekek közé keverését Újfalvi annyira kárhóztatta, felvette 1612-ben az oppenheimi énekeskönyvbe.⁴¹ Míg Rimay és Szenczi Molnár látókörre kiterjed az egész művelt világra, s a múlt értékeinek megbecsülésekor is magabiztos fölényről tesznek bizonyosságot, Újfalvi Imre kissé provinciálisabb. Bár ugyanakkor annál makacsabban és következetesebben veszi számba a magyar művelődés értékeit, s mint a szoltárokkal kapcsolatos állásfoglalásai mutatják, nagyon is fogékony az új jelenségekre. A világi kultúrával szembeni ellenszenve is Janus-arcú. Benne van egyrészt a XVI. századi prédikátorok immár túlhaladott merevsége, de ugyanakkor jelentkezik ebben már a puritanizmus előszele is. Ezt éppen az ő esetében joggal feltételezhetjük, miután ő volt az első, aki a XVII. században nyíltan fellépett az egyházkormányzat demokratizálásáért, s üldöztetést, börtönt is vállalva tartott ki eszméi mellett. A kulturális és irodalmi haladás terén mögötte marad nagy kortársainak, de közöttük ő az egyetlen, aki nemcsak szellemi, hanem gyakorlati téren is előfutára volt a század haladó társadalmi mozgalmainak.

⁴⁰ A latin adatgyűjteményben ugyanerről ezt olvashatjuk: „Ante iam anno videlicet 1538. ediderunt [!] Hungarice Hymnos veteris Ecclesiae.” (Literata Panno Dacia. p. 35.) Ezt az adatot is FARCZÁDY ELEK lekötelező szívességének köszönhetem.

⁴¹ Molnárnak az énekekkel szemben tanúsított nagyobb liberalizmusáról lásd: RÉVÉSZ IMRE: Magyar református egyháztörténet I. Bp. 1938. 237.

Újfalvi egyéniségének ez az összetettsége, konzervatív és haladó elemek együttes jelentkezése részben talán külföldi tanulmányainak különböző állomáshelyeivel függ össze. Ő még — a XVI. századi kálvinista diákok nagy részének példájára — a luteránus wittenbergi egyetemen kezdte el felsőbb tanulmányait 1591-ben és ott érte a kálvinisták kitiltását elhatározó rendelet 1592-ben. Ennek ellenére még több, mint két évig ott maradt, sőt a magyar coetus seniora lett, de végül ő is kénytelen volt átmenni 1595-ben a reformátusok heidelbergi egyetemére. A heidelbergi egyetemet ugyan már a 60-as évektől kezdve kezdték a magyar ifjak látogatni, de ez tömegessé csak a 90-es években vált, amikor a wittenbergi kapuk a kálvinista teológusok előtt bezárultak.⁴² Hogy Heidelberg mit jelentett ekkor a magyar szellemi élet számára, azt legutóbb sokoldalúan mutatta be Turóczy-Trostler József kitűnő tanulmánya.⁴³ A XVII. század első három évtizedének majd mindegyik nevezetes református írója heidelbergi diák volt, s ez a heidelbergi nemzedék Szenczi Molnárral az élen maradandó hatást gyakorolt a magyar művelődés fejlődésére. Újfalvi Imre is e rétegbe tartozik, Heidelbergtől ő is fontos indításokat kapott. Ő azonban innen is tovább ment, s felkereste Angliát, azt az országot, amelyre majd az 1620-as évektől kezdve fogják „vigyázó szemeket” vetni a külföldet járó magyar diákok. Wittenberg—Heidelberg—Anglia : e három forráshely három különböző kort és három különböző irányzatot jelentett : a konzervatív lutheri ortodoxiát, a szabadabb és világiasabb kálvinista humanizmust és a puritanizmust. Ezek légkörében formálódott és alakult ki Újfalvi Imre egyénisége, és munkássága.

1597-ben a Szikszai Fabricius szótára elé írt előszóban egy önmagára is nagyon jellemző megállapítást tesz a szótár összeállítójáról, egykori sárospataki tanáráról : „Duo in eo praeter cetera impense semper miratus sum : innatam in docendo vim efficacem : et perseverantiam in eodem ad ultimum usuque halitum vitae suae in tanta discipulorum pervicacia, et ingratitude.” Szikszai Fabriciust emberi és tanítói eszményképül választhatta, s nem eredménytelenül. Benne is meglehetett a tanításnak az a veleszületett képessége és ereje, ami mesterében ; ezt sejteti Szenczi Szigyártó Lukácsnak Molnár Alberthez írott levele : a debreceni „schola celeberrima” kormányrúdjánál — olvassuk — „magna cum fruge reverendus vir Emericus A. Újfalusy sedet, cuius tum doctrinae, cum fidelitatis memoria viget omnibus fere terris.”⁴⁴ Azt pedig, hogy Újfalvi magáévá tette tanára másik nagy erényét, az állhatatosságot, s utolsó lehelletéig kitartott mellette, ékesen bizonyítja egész pályája. Alig foglalja el 1596 elején a zsidó nyelv és a számtan tanári székét a debreceni iskolában, máris megkezdí az elemi művelődési szükségleteket kielégítő könyvek kiadását: Mint prédikátor az első alkalmat megragadja, hogy új, jobb templomi énekeskönyvet adjon ki. Újat, jobbat akar, de eleinte korántsem lázadó jelenség ; énekeskönyvének előszava a tanú rá, hogy nem vállalkozik a túl merész újításokra. Nagyon jól tudja milyen nagy erő „az be vettettet szokas, mellyet meg változtatni, bator jobbra lenne, csak kicsin dologban-is, igen nehez, es ragalmazasra ok ado. Mert az mint szoktak az Deakok mondani : *Consuetudo altera natura.*” Igyekszik is későbbi püspökökkel jóba lenni, legalább is erre vall több latin nyelvű üdvözlő verse.⁴⁵ Mégis, mikor felismerte, hogy a püspöki kormányzás hatalmi visszaéléseket tesz lehetővé, bátran szembeszállt a nagy tekintélyű és erőszakos Hodászi Lukács püspökkel ; s a zsinatokkal, az egyházi és világi hatóságokkal szemben egyaránt állhatatosan képviselte merész demokratikus elképzeléseit.⁴⁶

⁴² Révész i. m. 269—70.

⁴³ Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. FK. 1955 : 9—18, 139—62.

⁴⁴ Dézsi i. m. 104.

⁴⁵ Gyarmathi Miklós 1598-ban és Derecskei Ambrus 1603-ban megjelenő könyvei elé Hodászi és Újfalvi együtt írtak üdvözlőverseket. (RMK I, 301. és 382.) Újfalvi üdvözlő verset írt Decsi István és Hodászi Katalin, a püspök lánya házassága alkalmából is 1602-ben. (RMK II, 318.)

⁴⁶ Legfőbb ideje volna már Újfalvi mozgalmát és perét részletesen feldolgozni, mivel ZOVÁNYI JENŐ egy elvi kérdést tárgyaló cikkén kívül (Kiseb dolgozatok . . . 120—3.) nem

Ellenfelei gondoskodtak róla, hogy nevét gyűlöletessé tegyék a kortársak és az utókor előtt; fellépését a püspöki kormányzás ellen személyes gyűlölködéssel és nagyravágyással magyarázták;⁴⁷ legnagyobb művéről, az általa újjárendezett debreceni énekeskönyvről lekerült a neve, s a gondolatokban és adatokban oly gazdag előszót nem nyomtatták ki többé. Egyedül halottas énekeskönyve őrizte meg emlékét a XVIII. század végéig, de a későbbi nyomdászok nem tudták már, hogy ki volt ő s mikor élt: a halottas énekeskönyv előszava dátumául az 1698-as évet szedték, nem tartván hihetőnek, hogy egy XVI. századi gyűjteményt adnak ki újra.⁴⁸

Munkássága nagy részét arra áldozta, „nemzetünkhöz való szeretet”-ből, hogy a jövő nemzedékek számára megmentse a magyar irodalom alkotásait, fenntartsa a régi magyar írók emlékét. És éppen az ő nevét felejtették el igen hamar, oly gyorsan, mint kevés más magyar íróét.

Tibor Klaniczay:

IMRE UJFALVI UND DAS GESANGBUCH AUS DEM JAHRE 1602

In dieser Studie wird der Beweis dafür erbracht, dass das im Jahre 1602 in Debrecen erschienene Gesangbuch, das zwei Jahrhunderte lang den meisten ungarischen protestantischen Gesangbüchern als Grundlage diente, vom Lehrer und späteren Prediger in Debrecen Imre Ujfalvi zusammengestellt wurde. Bisher wurde nämlich das Buch als das Werk des Bischofs György Gönczi betrachtet. Die besondere Bedeutung der Ausgabe von Ujfalvi besteht darin, dass in der Einleitung nicht nur die Gesichtspunkte der Redaktion gründlicher erörtert sind, als in den früheren Ausgaben, sondern dass dieselbe auch allgemeine bibliographische und literaturhistorische Darlegungen enthält und dadurch zu einem Bahnbrecher der ungarischen literaturgeschichtlichen Betrachtung wurde. Ujfalvi unterzieht die früheren Gesänge und Gesangbücher einer inhaltlichen und formalen Kritik und bringt auch eine sehr genaue Bibliographie der Letzteren. Er forderte mit grosser Energie eine neue vollständige Psalmenübersetzung in Versform, wobei er offenbar an die Genfer Psalmen dachte. Damit wurde er zu einem der Hauptinspiratoren des Psalterium Ungaricum von Albert Szenczi-Molnár. Der hervorragende ungarische Psalmenübersetzer kannte Ujfalvi persönlich und hatte dessen Gesangbuch studiert. Ujfalvi's Vorhaben, nicht nur die Kirchengesänge, sondern das gesamte Liedergut der Reformationszeit, die biblischen Historien, die Historiengesänge sowie die moralisierenden und Lehrgedichte zu sammeln und herauszugeben, war für die Literaturgeschichte von grösster Bedeutung. Einzig die Liebesgedichte sollten als schädliche Schöpfungen dem Verfall und Vergessen überantwortet werden. Leider war es ihm nicht vergönnt seinen grosszügigen Plan zu verwirklichen. Ausser dem im Jahre 1602 veröffentlichten Gemeinde-Liederbuch hatte er vorher die Totengesänge und ein Schulliederbuch sowie als deren Ergänzung unmittelbar nach dem Erscheinen der Szenczi-Molnár'schen Psalmenübersetzung eine kleine Anthologie aus den ungarischen Genfer Psalmen herausgegeben. Die weiteren Bände konnten nicht fertiggestellt werden, da Ujfalvi sich zu Beginn des 17. Jahrhunderts in kirchenpolitische Kämpfe verstrickt hatte: er trat gegen die bischöfliche Regierung auf und wurde einer der ersten Vorkämpfer der presbyterianischen und puritanischen Bestrebungen in Ungarn. Die gegen ihn auftretende kirchliche und weltliche Macht zerstörte seinen Lebenslauf: Kerker und Verbannung wurden sein Los.

foglalkoztak vele. Debreczeni Ember Pál XVII. századvégi feldolgozása az utolsó, amire támaszkodhatunk. Vö. LAMPE—EMBER: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Trajecti ad Rhen. 1728. 337—43, 347—55.

⁴⁷ Lásd például SZILÁGYI BENJAMIN ISTVÁN Acta synodi nationalis hungaricae c. munkáját (kiadva: SpFüz. 1857: 166.), vagy BOD Magyar Athenas-át 329.

⁴⁸ SCHULEK i. m. 372.

KÖZÖSSÉGI KÖLTÉSNET — NÉPKÖLTÉSNET

Megjegyzések a XVIII. századi kéziratok szerelmi lírához

A régi magyar kéziratok énekköltészetét a korábbi kutatók, főleg Thaly, teljes egészében népköltészetnek tekintették. Ennek a szemléletnek nyomai manapság is felbukkannak. Ortutay pl. a magyar népköltészet reprezentatív gyűjteményébe a kéziratok énekköltészet termékei közül is besorolt egy-kettőt, így a „Nincsen szerencsésebb a paraszt embernél . . .” és a „Nincs boldogtalanabb a paraszt embernél . . .” kezdetűeket, pedig ezeknél a műköltői daraboknál még a népnél való továbbélést sem lehet dokumentálni. A jegyzetekben ezt írja : „Ha ez a két dal nem is népdal, föltétlenül helyet kér a magyar népköltészet minden gyűjteményében.”¹ A népköltészetnek és a régi magyar kéziratok énekköltészetnek azonosítása, illetve bizonyos mérvű összekeverése teljesen érthető. Futólagos összehasonlításuk során annyi közös mozzanat található bennük, hogy az első benyomás kétségtelenül az, hogy a kettő azonos. Mi lehet ennek az azonosságnak a mélyebb alapja?

A népköltészetet a műköltészettől elválasztó meghatározások általában külső sajátosságokból indulnak ki. A kutatók többsége a keletkezési módra, a népdalok életrajzára stb. utal. A joggal legtöbbet idézett gorkiji meghatározás („A népköltészet a dolgozó nép közösségi költészet”) szintén külsőleges jegyeket vesz figyelembe.

A legszenvedélyesebb, s ezért szinte minden meghatározásban (az idézett Gorkij-féleben is) megtalálható a népköltészet közösségi jellege. Ennek több összetevője, vagyis a keletkezés, a továbbhagyományozás és a megjelenési mód közül az első, az eredet kérdése foglalkoztatta a legtöbbet a kutatókat. A legszenvedélyesebb viták akörül forogtak, hogy egyéni, vagy kollektív alkotás-e a népköltészet. Ma már minden kutató elismeri, hogy az egyéni közreműködés elengedhetetlen kiindulás mindenféle költemény létrejöttéhez. Az a romantikus felfogás, amely a népköltészetet teljes egészében, vagyis nemcsak megnyilvánulásában, hanem eredetében is kollektívnek képzelte el, („Das Volk dichtet”) már a múlté. A kérdés inkább akörül forog, hogy vajon az első, egyéni megfogalmazás, vagy pedig a közösség tagjainak ezen a nyersanyagon történt fokozatosan csiszoló munkája a fontosabb-e a népköltészet kialakulásában. Ez már csak azért is lényeges, mert éppen a legértékesebb népköltési anyagot hordozó osztályok egyéni valószínűleg nem képesek arra, hogy valamilyen a hagyománytól eltérő, új megfogalmazással járuljanak hozzá a meglévő népköltészeti kincs gazdagításához. Bartók Béla szerint valószínűtlen, hogy a parasztság egyes tagjai egyéni dallaminvenciók kitalálására képesek lennének és a szövegek kutatóinak sem sikerült egyéni költői tehetségekre bukkanni.² A közösség csak a már meglévőt variálja, új motívum feltehetőleg mindig valahonnan kívülről kerül be a népköltészetbe.

Ez távolról sem jelentheti azt, hogy valamennyi népdal külső indítéknak köszönheti létrejöttét. Egyrészt bármilyen sok szövegről is sikerül a kutatások során kimutatni a művi

¹ Magyar népköltészet. Sajtó alá rendezte és bevezette ORTUTAY GYULA. Bp. 1955. I. köt. 482. (Magyar Klasszikusok.)

² BARTÓK BÉLA : A magyar népdal. Bp. 1924. VI. 1. — ORTUTAY i. m. 40. : „A folklórnak csak éppen az a gondja, hogy ezeket a névtelen költői tehetségeket nem tudja fölmutatni.”

eredetet, ez még mindig csak elenyésző lesz a népdalok tengerében, másrészt a népdalok életében és esztétikai értékelésében teljesen lényegtelen, hogy honnan származnak. A folklorizáció egyes eseteinek vizsgálata a tudományos kutatás számára azért fontos, mert ennek segítségével lehet fényt deríteni a népdalok életrajzára, a változtatások irányára stb. Nyilvánvaló, hogy ehhez számtalan folklorizációs folyamat részletes elemzése szükséges. Az alábbi példa is csak néhány megjegyzéshez adhat alkalmat.

A magyar népköltészetben a két leggyakoribb virágnév a rózsza és a viola s ezek igen gyakran együtt fordulnak elő.³ Az igen elterjedt gyermekdal: „A violát akkor szedik, mikor reggel harmatozik...” végeredményben ugyanarra a középkori certámenre, virágvetéldésre vezethető vissza, amely — mint Eckhardt Sándor kimutatta — az egyik népballadatípusnak is őse.⁴ A középkori szövegekben többnyire a rózsza és a viola vetéldnek egymással. Feltűnő mármot, hogy a népi szövegek egy részében a két virágot valamilyen módon ellentétbe, vagy párhuzamba állítják:

*A violát mikor szedik?
Reggel mikor harmat esik...
Hát a rózsát mikor szedik?
Mikor a legény búcsúzik.*

.....
*Leányt illet a rózsza,
Asszonyokat viola.*
.....

*Mink vagyunk a rózsza,
Mink szeretjük egymást,
Én vagyok a rózsza,
Te vagy a viola.*

Nagyon valószínű, hogy ezekben a szövegekben a középkori certámenjelleg maradt meg, sőt lehet, hogy a rózsza és viola nagy népszerűsége egészében visszavezethető a középkori költői műfajra. Ha ez így van, akkor még olyan esetekben is jogosult külső indítékokat keresni, ahol igazán kézenfekvő volna, hogy a nép saját szemlélet alapján teremti meg költői motívumait.

Egyfelől tehát egy középkori, tudós költői lelemény áll, melynek egyik motívuma valamilyen úton lekerült a néphez, másfelől ennek a szűkszavú kiindulásnak csodálatos gazdagságban és változatosságban való kivirágzása a népköltészetben. Nyilván a számtalan rózsza-viola motívumra épült népdal, melyek között nem egy remekmű is akad, már a nép számtalan tagjának alkotása. A változatképződések nagyrésze analógiás eredetű (ennek feltehetőleg éppoly nagy szerepe van a népdalok életében, mint a nyelv életében) s ebben az ösztönös folyamatban az egyéniségnek már nincs számottevő szerepe. Teljes mértékben jogos tehát a hangsúlyt az utóbbi, kollektív részre tenni, még akkor is, ha egyes szövegeknek végső soron műköltői eredete ki is mutatható.

A XVII. századi kéziratos szerelmi lírában a szövegek túlnyomó többsége egyéni eredetű. Nincsen azonban egyetlen olyan szöveg sem, amelyen az alakulás, vagy alakítás jelei ne mutatkoznának. A szövegváltozatok közötti eltérések néha oly nagyok, hogy azokat semmiképpen sem lehet a kéziratos terjedéssel magyarázni. Bár ez az alakító munka a legtöbb esetben nem hozott létre minőségi változást, mégis e költészetben benne rejlett annak a lehetősége, hogy amennyiben hosszabb ideig és a lehető legszélesebb körben elterjednek, éppolyan változatos és gazdag formációk keletkeznek, mint a népköltészetben. (A korlát az ezzel a költészettel élő társadalmi rétegek — nemesség, deákság — életének viszonylagos rövidege volt.) Ezt bizo-

³ A magyarság néprajza. III. 47—8.

⁴ ItK 1954. 464.

nyítja néhány olyan szöveg, melynél igen valószínű, hogy fennmaradt formájában nem egyvalakinek a leleménye, hanem az átvevő közösség alakító munkája már lényegesebb benne. Azokból a szövegrésekből pedig, melyek a néphez kerültek, meglévén ezzel a lehetőség, hogy sokan éljenek velük, igen eltérő változatok keletkeztek.

Az ösztönös változtatások mellett még elég nagy a szerepe a tudatos változtatásoknak is. (Egyéni helyzetre való alkalmazás, kompiláció stb.) Az egyéniség bélyege azonban ezeken is alig ütközik ki, békésen megférnek, gyakran a felismerhetetlenségig összekeverednek a spontán változtatásokkal. Amennyiben megvolt tehát a műköltői szándék, ez csak az epigonizmus formájában jelentkezhetett s ami negatív értelemben epigonizmus, az pozitív értelemben népköltészet. A műköltői igény elsikkadása, a közösségi jellegben való feloldódása mutatkozik meg abban is, hogy a szerzők gyakorlatilag mindig névteleneknek tekinthetők, akkor is, ha a versfőkből kiolvasható a nevük. Nemcsak azért, mert a legtöbb esetben semmi egyebet nem tudunk róluk, hanem azért is, mert az átvevő közösséget szemmel láthatólag egyáltalán nem érdekelte az énekszerző személye. A versfőket gyakran elrontották és az énekeskönyvekben sehol sem írják meg, hogy ez vagy az az ének kinek a szerzeménye, pedig valószínű, hogy néha tudták. Teljes mértékben hiányzott tehát a szerzői egyéniség tisztelete, amely a műköltészetnek még kéziratosságot továbbhagyományozása esetében is mindig megvan, amint ezt a Balassiszövegahagyomány történetéből láthatni. Éppily közömbös a szerzői tulajdonnal szemben a parasztság, amikor pl. Petőfi-szöveget vesz át és alakít.⁵

De hiányzik a szöveg tisztelete is. A szájhagyományt gyakran a népköltészet alapvető sajátosságának tekintik a műköltészet írásbeliségével szemben. Természetes, hogy az alkotó tevékenység kollektív módja csak élőszóbeli, dallamhoz kötött továbbhagyományozás útján képzelhető el. A népköltészet közönsége, azáltal, hogy a szöveget tulajdonképpen előadja, mindig aktív, szemben a műköltészet passzív élvezőjével. Így mindig megvan annak a lehetősége, hogy az előadó olyan változtatásokat tesz a szövegen, melyek maradandóak, a közösség elfogadja őket, ez pedig további változtatásoknak lehet az alapja. Kérdés azonban, hogy az egyének sorának ösztönös alakításából keletkező rengeteg változat, amely a népdal megjelenési formája, egyszerűen az írástudatlanságnak, vagyis egy technikai lehetőség hiányának a következménye-e? Elgondolkoztató, hogy a régebbi közköltés népszerűbb szövegei számtalanszor, változatlan szöveggel megjelentek ponyvanyomtatványokban, de ez a tény nem állta útját annak, hogy a kéziratosságot énekeskönyvekben tovább ne alakuljanak, bővüljenek vagy csönkuljanak a változatképződés szájhagyományozó törvényei szerint. Ennek a költészetnek a közönsége pedig minden bizonnyal tudott írni-olvasni. Sőt van olyan lírai műfaj mind a kéziratosságot, mind a népköltészetben, melynek léte eleve az írásbeliséghez van kötve: a verses levél.⁶ Ezek pontosan úgy alakulnak, mint az énekelt szövegek. A szájhagyományozó továbbadás részben ok, részben okozat és a variálódás a közösségi költészet belső jellegének következménye.⁷

Nem véletlen ugyanis, hogy milyen típusú szövegek képesek elszakadni írásos megköttöttségükből és elindulni a szájhagyomány útján. Ha úgy lenne, mint Marót Károly vallja, hogy a mű- és népköltészet közötti különbség „nem a lényegre, egyedül a művek életmódjára vonatkozik”,⁸ akkor pusztán a véletlentől függne, hogy ez vagy az a műköltői szöveg kerül el a néphez. Első pillantásra csakugyan úgy tűnik, hogy a leszállt szövegek a legkülönbözőbb,

⁵ A kutatók a kéziratosságot költészetben mindenáron „szerzők”-et akartak produkálni. Balassi költői termése megkétszereződött, a Teleki-ék. énekeit Barakonyi Ferencnek tulajdonították stb. Vö. It 1957. 525.

⁶ A kéziratosságot szerelmi lírában ez a műfaj általános, de Esze Tamás némi túlzással írja: „A szerelmes versek gyakorlatilag versben írt leveleknek tekinthetők.” Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig. Bp. 1953. 39. Verses levelek a népköltészetben: SEBESTYÉN GYULA: Dunántúli gyűjtés. Bp. 1906. 387—406. (MNGy) Sebestyén jegyzeteit uo. 584—5. Legújabbban: Háromszéki magyar népköltészet. Marosvásárhely [1958.] 541—9.

legtarkább eredetűek : Petőfitől éppúgy átvesz a nép, mint Fráter Lóránttól. Már csak ezért sem igen használható ebben az esetben — bármennyire is igaz végső fokon — az a tétel, hogy csak az folklorizálódhat, ami eredetileg is népi ihletésű. Egyrészt az a nyersanyag, ami a népköltészet kohójában legtöbbször magas színvonalú alkotássá válik, néha meglepően silány (magyarnóták, kuplák stb.) másrészt egyáltalán nem valószínű, hogy egy kifejezetten műköltői alkotás, bármennyire is a nép legégetőbb kérdéseire ad választ, szöveg szerint a népköltészetbe kerüljön. A líra területén csak az a szöveg folklorizálódhat, amelynél a visszatükrözés módja azonos a népköltészetével. Itt ismét, akárcsak a keletkezés kérdésénél, az egyéni és közösségi jelleghez jutunk, mely úgylátszik a legáltalánosabb és mindent átfogó különbség a mű- és népköltészet között. A népköltészetben csak az a szöveg válhat közkinccsé, mely erősen differenciált, egyéni gondolatokat és érzelmeket nem fejez ki. Egy-egy műköltői alkotásban bennerejlik alkotója érzelmeinek bonyolultsága, tükröződnek benne — ha legtöbbször nem is közvetlenül — a költő egyéni emlékei, jelleme, a kor, melyben élt stb., s ennek megfelelően az olvasóban is felkelti az érzelmek egyéni árnyaltságát és bonyolultságát. Egy műköltői alkotás élvezése, bármennyire is spontán, mégis hatalmas gondolati munkával jár, az olvasó a költő mondanivalójához bonyolult módon, kerülő utakon, ellentmondásosan, gyakran a szerzővel ellenkezve, szembeszállva jut el. A népdal által kifejezett érzelmek befogadásához minderre nincs szükség. A népdal közvetlenül, elementárisan hat, azáltal, hogy az érzelmeket primitív, mindenki által érthető absztrakció segítségével fogalmazza meg. A fájdalmat, az örömet, az elhagyatottságot mindig csak egyetlen vonatkozásban tükrözi, szoros logikai rend helyett kötetlen, lélektani rendben adva azt elő.⁹

A régi magyar kéziratos énekköltészet lényegében hasonló módon fejezi ki az érzelmeket. Mindig csak egy vonatkozásban tükrözi azokat, sohasem egy egyén érzelmi gazdagságán és árnyaltságán keresztül. A kifejezésre felhasznált költői eszközök gyakran egészen mások (pl. a mitológia képei¹⁰ de ez a lényegen, a visszatükrözés módjának azonosságán nem sokat változtat. Érthető ezután, hogy ez a költészet a népköltészetre igen erősen hatott. Műköltők alkotásaiból csak az kerülhet le a néphez, melyek sikerrel utánozzák a közösségi hangot; szempontunkból különösen érdekes, hogy a régi közösségi lírát utánzó műköltői alkotások: Thaly, álkuruc szövegei közül is megtalálunk néhányat a népköltésben.¹¹

A közösségi jellegből következik, hogy igen lényeges a különbség a népköltészet és a műköltészet fejlődésében is. A népköltészet nem gazdagodhat olyan szövegekkel, melyek formában és tartalomban a meglévőtől erősen eltérnek, mert nem valószínű, hogy a tömegeknek a megszokotthoz ragaszkodó és azt követelő ízlése befogadná azokat. A közösség ízlésének lassú változását a népköltészet fejlődése mindig csak szorosan a meglévő alapokra támaszkodva követi, egyben magával hordozza (néha koloncként) az elmúlt századok eredményeit is. A népköltészet fejlődése tehát folyamatos, hasonló a nyelvéhez: mennyiségi elemek lassú felhalmozódásából, más elemeknek viszont lassú elhalásából áll. A kollektív tevékenység lassanként lecsiszol minden korhoz kötöttet: a népköltészet tulajdonképpen ahisztorikus.

⁷ Vö. TRENCSENYI-WALDAFFEL IMRE: Bellerophontés. MTA I. oszt. közl. 1952. 496—7.

⁸ MARÓT KÁROLY: Mi a „népköltészet”? Ethn. 1947. 162.

⁹ CROCE, BENEDETO: Poesia popolare, poesia d'arte. Bari 1933. 5—10.

¹⁰ Éppen ezt szokták annak bizonyítékául felhozni, hogy a kéziratos énekköltés műköltészet.

¹¹ A Thaly-szövegek többnyire tanítók közvetítésével kerültek a népköltészetbe. KÁLMÁNY LAJOS: Történeti énekek és katonadalok. Bp. 1952. 194., 206—7. — Az „Esztergom megvételéről” erősen módosított népi változatát Koroncón (Győr vm.) jegyezték le 1933-ban. Gyöngyvirág. 92 magyar népdal. Bp. 1954. 48. sz. Nem véletlen, hogy éppen a kuruc harcokban szerepet játszó községben. Az itteni tanítók emiatt a Thaly-féle kurucromantika lelkes hívei voltak. (Jenei Ferenc szíves közlése.)

Mennyire más képet mutat a műköltészet fejlődése! A meglévővel erőszakos szembe-
fordulás és szakítás, hatalmas fellendülés, majd hosszas pangás jellemzi s mindennek az irodal-
om alatt, a népköltészetben semmi nyoma. A műköltő számára nem lényeges, hogy közönsége
rögtön befogadja, sőt az igazán nagyok gyakran alkotnak olyat, melynek közönsége még csak
kialakulóban van. A műköltészet síkján éppen a meglévőhöz szorosan ragaszkodó epigonizmus
veszíti el létjogosultságát, az, ami a népköltészetben a legfőbb követelmény ahhoz, hogy
életképes legyen.¹²

A kéziratos énekköltészet fejlődése itt is a népköltészetéhez hasonló. Az új művek a
meglévőhöz szorosan tapadva keletkeznek, az éppen aktuális képek, hasonlatok, fordulatok
felhasználásával. A fejlődés folyamatos, törés nélküli, szemben a műköltészetével, melynél
(legalábbis a legjobbknál) az új mindig a régivel való szembenállás formájában jelentkezik,
még akkor is, ha a költői szándék történetesen az, hogy az elődöket, a mestereket utánozza.
(Pl. a humanista lírában.) A kéziratos költészet is magával hordozza az előző korok termését.
Innen adódnak a korszakolás nagy nehézségei. Egy-egy szöveg különböző korok használatában
levő, recens énekkincséhez tartozhat hozzá. Az „Ifjúság mint sólyommadár . . .” kezdetű az
1670-es évek énekkészletére éppúgy jellemző, mint mondjuk az 1770-es évekére. Hogy ezt
az illető korokban is így érezték, arra bizonyíték, hogy a záróversszakban talált évszámot
igen gyakran a leírás idejére változtatták át. Ismerünk olyan szöveget, melynek három válto-
zata maradt fenn különböző évszámokkal. A korhoz kötésnek ez a külsőleges, formális módja
éppúgy nem maradhat meg, mint ahogyan a versfők is elromlanak. „Új” és „rég” egyébként
is minduntalan összekeveredik a közönség tudatában. Kéziratos énekeskönyvekben gyakori a
„Cantio nova” cím a szöveg korától függetlenül; a ponyvanyomtatványok címeiben is általá-
nos a „Szép új énekek” kifejezés. A népdal iránti érdeklődés kezdeteinél viszont éppenséggel
„rég”-nek érezték a szövegeket. Ráth Mátyás a népdal első magyar meghatározását ekként
adja: „A köznépek szájában forogni szokott régi versek.”¹³ Népdalgyűjtők általános meg-
figyelése, hogy ha régi énekek iránt érdeklődnek, a megkérdezett ezt nem érti és olyan nóták-
kal hozakodik elő, melyek legföljebb néhány évtizedesek.¹⁴ Az időzérék ilyen megzavarodott-
sága, illetve teljes hiánya e szövegek időtlen jellegére utal és a tudományos kutatás is nagy
nehézségekkel áll szemben, ha akár a régi szerelmi líra, akár a népköltészet alkotásait meg-
próbálja kronológiailag rendezni.¹⁵

*

A XVII. századi szerelmi közköltés tehát sokkal közelebb áll a népköltészethez, mint
a műköltészetéhez. Vajjon csak azért, mert itt az irodalomnak egy korábbi, primitívebb fokával
állunk szemben? Horváth János azt írja, hogy a népköltészet a „legprimitívebb, történet előtti
vehiculuma annak a műveltségi ösztönnel, melyből majd az irodalom szervez meg egy külön
összefüggést, . . . amely mint egy primitívebb jelenség „survívance”-a az irodalom létrejötté
után is megmarad (éppúgy, mint ahogy a nyomtatás kezdete után a primitívebb kéziratos
irodalom sem tűnik le végképp s egyszerűre).¹⁶ Ebből az következne, hogy az énekköltészet

¹² Ld. SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY bírálatát Marót Károly Homeros-könyvéről: Antik
Tanulmányok 1954. 172.

¹³ HORVÁTH JÁNOS: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp. 1927. 53.

¹⁴ Pl. Bartók Béla levelei. [II. köt.] Bp. 1951. 67—8.

¹⁵ A „Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig” c. kötet a szerelmi énekanyagot külön
csoportban kényszerült közölni, mert az „kronológiailag túlnyomó részben nem rendszerez-
hető”. (465.) Népdalszövegek kronológiai rendszerezésére (nem balladákéra) eddig az egyet-
len komoly kísérletet Kálmány id. művének sajtó alá rendezői, DÉGH LINDA és KATONA
IMRE tették. Eljárásuk azonban nem mindig megnyugtató, gyakran egészen külsőleges: XIX.
századi szövegeket a Rákóczi-korba helyeznek, csak azért, mert a „kuruc” szó elő-
fordul bennük stb.

¹⁶ HORVÁTH JÁNOS: Magyar irodalomismeret. Minerva, 1922. Újabb kiadása: Tanul-
mányok. Bp. 1956. 17.

közösségi módja, vagyis névtelennek tekinthető szerzők alkotásai, a szájhagyomány útján való terjedés, a szorosan dallamhoz kötöttség lassan megszűnőben van. Az éneklés iránti igény azonban sohasem fog az emberekből kivészni s ezt csakis olyan szövegek elégíthetik ki, melyeken nem az egyéni bélyeg ütközik ki, hanem közösségi jellegűek. Ezt az igényt ma a slágerköltészet elégíti ki. Megjelenési módja a régi kéziratos költészetével lényegében azonos. Szerzőik névtelenek, mert kideríthető ugyan, hogy mi volt a nevük, de ki tudja ezt, kit érdekel ez az effajta dalokkal élők közösségében? Szájhagyomány útján terjednek most is, amikor végülis mindenki tud írni-olvasni és módjában lenne megvásárolt füzetekből megtanulni szövegeiket. Ezeket azonban csak az emlékezet támogatása céljából veszik. Sőt a modern technikai lehetőségek inkább annak kedveznek, hogy hallomásból tanulják meg. Dallam nélkül elképzelhetetlenek, ugyan kinek jutna eszébe ilyen szövegeket magában olvasgatni? Senki nem tartja irodalomnak, irodalom alatti, sokszor megvetett műfaj ez és időnként a régi prédikátorok heves ségével kelnek ki ellenük, de ez közönségét éppúgy nem érdekli, mint ahogyan a virágénekek közönségét sem érdekelte a hivatalos tilalom.

Minden kornak megvan az ilyen típusú énekkészlete, melyet összefoglalóan közösségi költészetnek nevezhetünk. Ha egy-egy társadalmi osztály vagy réteg ízlése a dalok egy részénél elég erősen érvényesül, akkor e közösségi énekkincs különböző rétegeiről beszélhetünk. Ilyen a XIX. század második felének népies műdala („magyarnóták”), melyeket Szini Károly „nemesi népdalok”-nak, Bartók „az úriosztály népdaljai”-nak nevez.¹⁷ Korábban ilyen volt a XVIII. század fordulójának érzelmes dalköltészet stb. A kéziratos szerelmi énekköltészet a XVII. század nemeseinek és deákjainak a „slágere”, vagy „népdala”. (Egészen bizonyos, hogy emellett a jobbágságnak is megvolt a maga külön dalkészlete. Bizonyosság erre a népzeneben megmaradt ősi ötfokú stílus, amely, minthogy a szöveg elválaszthatatlan a dallamtól, csak szövegekkel együtt élhetett évezredekken keresztül. A kéziratos énekköltés néhány fennmaradt dallama alig mutat azonosságot az igazi népdalok hangjával.)

Az irodalom alatti költői műveltségnek ezek a rétegei azonban nagyon különböző értékűek. Értékelésük alapja csakis osztálytartalmuk lehet, annál is inkább, mert a közösségi dalrétegek egészen közvetlenül tükrözik az őket hordozó osztályok vagy rétegek ízlését, tudatformáit, társadalmi törekvéseit stb., szemben a műköltészettel, melyben ezek a költői egyéniség áttételeivel, sokszor igen nehezen kielemezhetően érvényesülnek. Ebben az értelemben írhatta Lenin, hogy a népköltészeti anyagok az alapján „gyönyörű tanulmányt lehetne írni a nép vágyairól és reményeiről.”¹⁸ A népköltészet, mely mindmáig a parasztság közösségi költészeté, művészi tökéletességben messze felülmúlja a többi közösségi dalréteget, mert benne a dolgozó, a haladásért küzdő nép életereje és teremtő készsége tükröződik. A többi közösségi dalréteg közül valójában csak a XVII. századi kéziratos énekköltészet értékes, mert bár ez a nemesség sajátja, de nem a „főrangúaké”, hanem az ország függetlenségét évszázadokon keresztül bátran védelmező kis- és középnemességé. Hanyatló, dekadens osztályok közösségi költészeté, mint amilyen pl. a „magyarnóta” (mely feltételezhetően a dzsentrí sajátja) ezzel szemben művészietlen, hamis. Ez persze így nagyon sematikus, ám ha a dolgozó nép magasfokú kulturális teremtő erejét akarjuk értékelni, akkor a népköltészetet elsősorban más osztályok hasonló jellegű, közösségi költészetével kell összehasonlítani, nem pedig a műköltészettel.¹⁹

¹⁷ KODÁLY ZOLTÁN: A magyar népzene. Bp. 1952. 5. — Bartók Béla válogatott zenei írásai. Bp. 1948. 19.

¹⁸ Idézi KLANICZAY TIBOR: Régi magyar irodalom és folklór. It 1949. 215.

¹⁹ A fentiek figyelembevételével talán nem terjedt volna el annyira az a baloldali túlzó felfogás, melyet egy időben mindenki legalábbis kerülgedett, aki a mű- és népköltészet viszonyáról írt. Eszerint (ismét leegyszerűsítve) az írásos kultúra a kizsákmányoló osztályok, a szájhagyományozó kultúra pedig a kizsákmányolt osztályok sajátja. Ennek túlzásait már akkor bírálják. L. BANÓ ISTVÁN bírálata az idézett Kálmány-kötetről: Ethn. 1952. 229. — 1953. 380.

Az értékelésben természetesen sok más egyéb tényezővel is számolnunk kell. A legfontosabb: az idő. A közösségi költészet lassú, folyamatos fejlődésében évszázadok kellene ahhoz, hogy egy-egy szöveg tökéletessé csiszolódjék. A parasztságnak alkotó ereje mellett ideje volt és a régi közköltés fejlődése is évszázados folyamat. Szükségesnek látszik még bizonyos statikus állapot is; nem kedvez egységes stílusú közösségi költészet kialakulásának, ha egy osztály még mozgásban van, tagjai cserélődnek, lakóhelyüket változtatják stb. A munkásfolklor kutatói teljes joggal keresik a munkásság közösségi költészetében a paraszti népköltészet folytatását, azonban a költészetnek ebben a szférájában az „örségváltásnak” még csak a legkezdetén vagyunk s nem várható olyan gyors, forradalmi átalakulás, mint a kultúra egyéb területein.

Összefoglalva: a XVII. századi kéziratos líra az irodalomalatti költői műveltség rétegébe tartozik, melyet közösségi költészetnek nevezhetünk. Az ide tartozó egyéb dalrtegek között megkülönböztetett figyelmet érdemel magas művészi értéke és a magyar költészet fejlődésében betöltött hézagpótló szerepe miatt: oly korban virágzott, midőn a műköltészet fejlődése megrekedt és csak igen ritkán, egyesek hősi erőfeszítésével ért el eredményeket. Nem népköltészet, mert ezzel az elnevezéssel csak a művészileg legmagasabbrendű, minőségben és mennyiségben legjelentősebb közösségi költészetet: a dolgozó nép közösségi költészetét illetjük.

Бела Штолл:

КОЛЛЕКТИВНАЯ ПОЭЗИЯ — НАРОДНАЯ ПОЭЗИЯ

Рукописную любовную поэзию XVII. века исследователи обычно считают народной поэзией. Действительно, от художественной поэзии ее отличают те же особенности, считающиеся отличительными признаками народной поэзии: коллективность, устность распространения, вариационность, связь с мелодией и т. д. Но эту поэзию все-таки нельзя назвать народной, так как ее носителем был не народ или крестьянство, а дворянство. У каждого времени и у каждого общественного класса есть похожее творчество, качества которого в сущности одинаковы с народной поэзией, но ценность их гораздо ниже. Таковы, например, модные «шлагеры» (полулярные песенки). Эту сферу поэтического искусства, стоящую ниже литературы — включая и древнюю рукописную любовную лиру — называем мы коллективной поэзией, внутри которой особенное место полагается коллективной поэзии трудящегося народа, т. е. народной поэзии.

EGY TIBETINEK ÁLCÁZOTT LAIKUS ERKÖLCSTAN A XVIII. SZÁZADI MAGYAR IRODALOMBAN

Talán soha több és számottevőbb hatású névtelen vagy álnévvel kiadott könyv nem jelent meg Európában, mint a polgári forradalom filozófiai, politikai és irodalmi előkészítésének korában, a XVIII. század folyamán. Az új szociális rend és politikai berendezkedés hirdetői nevük elpalástolásával mintegy kiléptek a gyűlölt régi ellenőrzése alól, hogy minden kötöttségtől — és nem utolsó sorban rendőri önkénytől — a lehetőségig megszabadulva hirdessék gondolataikat és érzéseiket. A körülmények a névtelenségnek egészen sajátos típusait alakították ki: egyesek álnéven lettek a népek tanítómesterei és a világirodalom nagyjai (Voltaire, Mirabaud = Holbach); mások Európában utazgató „vademberek”-re ruházták mondanivalójukat, s maguk legfeljebb kiadóként szerepeltek, ha egyáltalán feltették nevüket a címlapra vagy az előszó végére; voltak olyanok is, akik távoli, exotikus irodalmak eddig rejtett kincseként adták kortársaik kezébe művüket, a fordító szerényebb rangjával elégedve meg, hogy felkeltsék a beavatatlanok érdeklődését és megtévesszék a hivatalos fórumokat. Ez utóbbi csoportba tartozik az az angol eredetű, de magát tibetinek hirdető munka, amelynek magyarországi útjával bizonyos szempontból az alábbi cikk foglalkozik. Ez út ugyanis éppen nem jelentéktelen: világi erkölcsstan tör rajta be, nagyrészt katolikus és protestáns papok segítségével, a magyar társadalomba, sajátos stílusa pedig, a ritmikus próza, ha ismerték is már hosszú századok óta a Bibliából és bizonyos fajtájú egyházi szövegekből, a latinos-klaszszikus ízlésű magasabb irodalom formái közül teljesen hiányzott. A következőkben a szóbanforgó munka e formai különösségének magyarnyelvi megjelenéséről, a támogató vagy elnyomni igyekvő erők mérkőzéséről és az ezek tavolabbi, tápláló centrumairól lesz szó.

1750. novemberének végén, már 1751-es évszámmal, vékony kis könyvecske jelent meg Londonban *The Oeconomy of human life* címmel¹. A kötet elején az olvasó egy meg nem nevezett lordhoz intézett, aláírás nélküli levelet talált, melyet írója Pekingből, 1749. március 12-ről keltezett, s megjelenési helyén azt a célt szolgálta, hogy bevezesse és magyarázza az utána következő iratot. Arról szól, hogy a tudománykedvelő kínai császár elküldött Lhasszába a dalai lámához egy bizonyos Cao-tsu-t, hogy ott kéziratokat kutasson fel. A tudós mintegy féléves tibeti tartózkodása alatt, a várakozásnak megfelelően, értékes irodalmi emlékekre bukkant, ezeket gondosan tanulmányozta, s íróikra és irattatásuk idejére vonatkozólag számos maradandó értékű megállapítást tett. Mint legrégibb és legbecsesebb munkát egy erkölcsstant vitt magával saját kínai fordításában Pekingbe, mely azután hamarosan népszerű lett az egész birodalomban. Az eredeti kézirat szerzőjének kilétét a papok és bölcsek hiába igyekeztek megállapítani; a vitában jónéhány gyanúba fogható kínai író neve mellett felmerült annak a lehetősége is, hogy a mű esetleg európai eredetű, annyira távol áll ugyanis a stílusa minden keleti cikornyáságtól. A pekingi angol kínaiból anyanyelvére tette át a könyvet, s leveléhez mellékelve kedveskedett vele a művelt lordnak. A fordító annyit jegyzett meg munkájáról, hogy az erkölcsi regulák tónusához azt a stílust találta legmegfelelőbbnek, amelyet a zsoldárokból, Jób, Salamon, és a próféták könyveiből ismer az európai ember. — 1750. január 10-i

¹ Teljesebb címe: *The Oeconomy of human life*; translated from a Indian manuscript, written by an ancient Bramin.

dátummal az angol főúr újabb levelet kapott Pekingből, a tibeti erkölcsstan második részének kíséretében, s ez az első után ugyancsak megjelent nyomtatásban.

A magát keleti eredetűnek hirdető, morális szentenciákat tartalmazó könyv rövid idő alatt népszerű lett Angliában és a kontinensen, s megindult a találgatás, ki lehet az elhíresedett és mohón olvasott regulák szerzője. Már a tibeti-kínai eredetet bizonygató levelet gyanakvással lapozgatták ugyanis a kortársak, magából az iratból pedig minden Bibliát ismerő ember megállapíthatta, hogy nemcsak stílusa ótestamentumi, hanem részben a tartalma is: az asszonyokról szóló fejezet pl. a *Példabeszédek könyvének* alapszik.² Ezek után, ha nem is érte váratlanul a szerző személye iránt érdeklődő közönséget a keleti eredet fikciójának nyilvános megdőlése, mégis meglepte az a mód, ahogyan az tarthatatlanná vált. Az történt ugyanis, hogy egy nevét elhallgató angol író az utánzat-jellegű második rész megjelenésekor tiltakozást jelentett be, mondván, hogy ez utóbbihoz neki semmi köze. A siker útját és a még további toldozgatást azonban az első rész anonimitásában maradó szerzőjének jelentkezése és felszólalása nem akadályozta. Idővel még egy folytatást hirdetett meg az angol sajtó, de ennek írója már sutba dobta a keleti jelmezt, és lord Chesterfield személyében néven nevezte előkelő pártfogóját is, akihez eddigi Kínában keltezett leveleit intézte. Az elég különös történet végül a kis könyv legelőbb megjelent részének második kiadásával fejeződött be, amely 1750 karácsonyára Robert Dodsley könyvkereskedőnél látott napvilágot. Mindebből már az egykorúak több-kevesebb határozottsággal megállapították, hogy a bölcs bramin könyvét az említett Robert Dodsley írta, s tudhatták azt is, hogy a folytatások nem tőle valók.

Különböző nyelvű kiadásait — mint kiterjedelmű és sokat olvasott könyveiként igen gyakran — elég nehéz összeállítani. Franciául még 1751-ben ötször jelent meg: a londoni editiót Michel Despréfaux fordította, a la Haye-it M. S. de la Douespe; kiadták Párizsban fordító feltüntetése nélkül; ugyanazon fordítás Berlinben két név alatt jelent meg: Desormes átültetését a titkára, Lescalier ellopta és saját neve alatt nyomatta ki, mindezek és a későbbi francia fordítások kizárólag a szentenciák első részét tartalmazzák; a második rész mindössze négyezer jelent meg franciául (1753., 1782., és 1803-ban kétszer). — A német kiadások három központból: Hamburgból, Lipszéből és Strassburgból terjedtek. Az elsőnek említett városban háromszor adták ki a XVIII. század folyamán a tibeti áruhában díszelő szentenciákat Johann Joachim Ephraim Bode átültetésében (1759., 1772. vagy 1773., 1787.); Lipszében Friedrich Gotthelf Freytag fordításában 1752-ben, és még néhányszor. Strassburgban ugyancsak 1752-ben jelent meg először a két apokrif résszel együtt, amihez még egy folyóirat hasonló stílusú és tartalmú közleményét (*The London-Magazine*, 1751. márc., 115—116.), függelékül pedig Pope és Swift műveiből gyűjtött elmés gondolatokat csapott a kiadó. A második kiadás 1764-ből való.³

² A könyv sorsáról I. GYÖRGY LAJOS: Egy állítólagos Pancsatantra-származék irodalmunkban. Cluj-Kolozsvár, 1929. Tartalma és a Biblia kapcsolatáról csak annyit, hogy megtalálható benne annak a részletnek a nyoma is, amit utóbb Herder németre fordított. Herder szövegét később Batsányi alakította tovább, hogy feleségét üdvözlő verset kerékítsen belőle 1816-ban. (Batsányi János Összes művei. I. Versek. Bp. 1953. 525—526.)

³ Az egymással nem mindig egyeztethető bibliográfiai adatokat a köv. munkákból szedtem össze: Ant.-Alex. BARBIER: Dictionnaire des ouvrages anonymes. 3. éd. Paris. 1872—1879. II. köt. 22—25. h.; MICHAEL HOLTZMANN — HANNS BOHATTA: *Deutsches Anonymen-Lexikon*. Weimar, 1902—1907.; J.-M. QUÉRARD: *La France littéraire*. Paris, 1828—1840.; CHRISTIAN GOTTLÖB KAYSER: *Index locupletissimus librorum... Vollständiges Bücher-Lexikon... 1750—1832*. Leipzig, 1834—36.; Sófalvi alább idézett magyar fordításának bevezetése. — A felsorolt fordítások közül csak az 1752-i strassburgit tudtam megszerezni, ezt is egy évig kellett keresgélni különböző külföldi könyvtárakban. Pontos címe: *Das Buch der Weisheit und der Tugend, oder die Verfassung des menschlichen Lebens, aus einer Indianischen Handschrift eines alten Braminen übersezt, und aus China nach London an den Herrn Grafen von Chesterfield gesandt. Nebst einem Anhang des berühmten Herrn Pope und Swift. Sämtlich aus dem Englischen übersezt.*

Anglia ezzel a könyvvvel, Osszián dalainak megjelenése előtt tíz esztendővel, a kelta bárd énekeihez több tekintetben hasonló hamisítvánnyal lepte meg a kontinenst; a bölcs bramin mintegy előkészítette az irodalmi ízlést a népe pusztulásán borongó dalnok munkáinak befogadására, s ha kisebb mértékben is, ugyanazon erők mérköztek körülötte, amelyek pár évtizeddel később vagy Homérosz mellé magasztalták fel észak vak lantosát, vagy barbár idegenként taszították ki az irodalomból énekeit. Dodsley könyve azonban már csak korán leleplezett szerepjátszása miatt sem lehetett Macpherson Ossziánjához hasonló jelentőségű. Igaz, hogy nem is állt olyan határozott ellentétben a latinos-klasszikus ízléssel, mint a nevezetes bárd dalai, amelyek — Milton *Elvesztett paradicsoma* után — alapjában rendítették meg a Vergilius *Aeneis*-ére felépített klasszikus epikai kánont. Márpedig mi lehetett ennél ártalmasabb, sőt veszedelmesebb a kontinens abszolút monarchiáiban, ahol a legtiszteltebb auctor éppen Vergilius volt, mint az udvari költők mintaképe és a gens Iulia dicsőségének éneklője.⁴ A bölcs bramin szentenciái azt a műfajt képviselték, melyhez Balthasar Gracian európaszerte jólismert *Udvari embere* is tartozik: a könyv erkölcsi maximákat hirdetett, mint ez, s tartalmi tekintetben csak jezsuita szörszállhasogatás található benne némi kivetni valót. Dodsley munkája és folytatásai nem tagadhatták azonban meg szülőhelyüket: Shakespeare és Milton országából érkeztek a szárazföldre, s ez az anyakönyvi adat magában véve is eleget elárult a XVIII. század közepén hadakozó fő irodalmi pártoknak. Bodmer és Breitinger éppen ekkortájt vívták harcukat Shakespeare és Milton nevével ajkukon a franciás Gottsched ellen, nem sokkal utóbb pedig Lessing támadta a francia dramaturgiát, sőt Voltaire udvari ízlésű és fel-fogású drámáit és *Henriade*-jét is.⁵ A bölcs bramin — a polgári Anglia szerény képviselőjeként — főleg stílusának már kiemelt biblikus hullámszásával árulta el, hogy a szabadabb ízlés hazájából jött. Nem megvetendő ez az újság sem: kialakulni segítette azt a „szabad ritmust” vagy „szabad verset”, amely Klopstock és Herder közvetítésével jutott el a magyar irodalomba, s Batsányi legszebb kufsteini elégiáiban a fogságba vetett költő szenvedésének ritmikai kifejezőjévé vált.⁶

Nálunk az 1770-es években, egyetlen évtizedben, négyszer jelent meg Dodsley könyve magyarul, és még a XIX. század elejére is jutott belőle egy újabb fordítás. A kiadások időrendben így következnek egymás után:

1. A' böltességnek és jó erköltsnek könyve, a' kegyes ifjuságnak a' tisztelendő öregségtől nyertt ajándéka. Pozsony, 1774. Fordítója Szinnyi szerint (*Magyar írók*, IV. köt. 1073. h.) Horányi Elek, cenzortól approbált kézírata a budapesti Egyetemi Könyvtárban van.

2. A' bötsületes embernek kézi könyve, vagy mindenűft, és mindenkoron szükséges regulák, Mellyeket Németből Magyarra fordította (I) Saur Joséf leányzó. Kolozsvár, 1776.

3. Oeconomia vitae humanae. Az az, az emberi életet igazgató böltis regulák, Mellyek Egy régi *Brámina* vagy *Indiai Filozofus* által irattak, és ez előtt nem sokkal ugyan azon eredeti nyelven lévő kéz írásból elsöben *Chinai* azután *Anglus*, *Német*, *Frantzia* és más Nyelvekre, most pedig ujjabban ez utolsóból Magyarra fordittattak Söfalvi Jó'sef által. Kolozsvár, 1777.

⁴ A legnagyobb szerűbbnek tartott műfaj, az eposz meghatározása a francia jezsuita Joseph de Juvancy poétikájában így hangzik: „Imitatio actionis unius, totius, verae, verisimilis, illustris, felicis, et a notabili persona profectae, narratione dramatica, et versu hexametro, quae Viros Principes, ad primarias virtutes excitat, atque adhortatur.” (DOMINIQUE DE COLONIA: De arte rhetorica libri V. . . . Accessere in hac . . . editione Institutiones poeticae, auctore P. Josepho Juvencyo. Venetiis, 1769. 265. Joseph Juvency tankönyveit Magyarországon is használták a jezsuita iskolákban.

⁵ FRANZ MEHRING: Die Lessing-Legende. Basel, 1946. 288—289.; GEORG LUKÁCS: Fortschritt und Reaktion in der deutschen Literatur. Berlin, 1947. 16—17. Lessing és Aristoteles poétikájának viszonyáról érdekes cikket írt HANS MAYER: Studien zur deutschen Literaturgeschichte. Berlin, 1954. 39—61.

⁶ Batsányi műveinek id. kiadása, 386.

4. Bölts ember vagy-is az erköltses böltseségre vezérlő rövid oktatások. Pozsony, 1778. Faludi Ferenc fordítása. Előszava 1776-ban kelt.

5. Az Indiai bölts, vagy miként lehet az ember böldog e' társaságos életbenn. Az erköltsöket illető egynehány igen tiszta velős mondásokba foglalva, melyeket valami régi brakhmán hagyott írásbann : és ebből legelőbb Khínai Nyelvre, abból akkoribann Ánglusra, abból tsak hamar Frantziára, melyből ismét Németre, és ebből végre magyar nyelvre fordítódott Cs. J. által. Debrecen, 1815. A Cs. J. monogramm Szinnyei szerint (*i. m.* II. köt. 165. h.) Csányi János nevét rejti.⁷

Az öt magyar fordító négyféle, egymással több-kevesebb rokonságot mutató idegen szöveget használt. Legkevesebb a kapcsolata a többiekével Saur Jozefa német origináljának van. Az erdélyi leányzó saját állítása szerint híven követte eredetijét, melynek átültetésével „a' Magyar Nemzetnek, kivált-képpen az Erdélyi Úri-Ágoknak” akart kedveskedni. Fordítása stílusáról ezt jelenti előszavában : „Ne kívánd töllem pompás szóknak kényes szeret, vagy ízetre-való tsiklandó Magyarságot, eztet tsak azoktul várj, a' kik bölts gyakorlásokban már meg-öszültek. Elégedgyél-meg szivességemmel, mélyvel ezen papiroost veled közleni kívántam.” Az eredeti nem egyéb, mint Dodsley könyvének fejezetcímek nélküli, sok kihagyással rövidített változata.⁸

Igen közel áll egymáshoz a Sófalvi József és Csányi János fordítása : mindkettő az első könyvet tartalmazza, amit a névtelenségben maradt Dodsley sajátjaként vett védelmébe, csakhogy az első francia, M. S. de la Douespe fordítása, a második valamilyen német eredeti után készült.⁹

Faludi és Horányi strassburgi kiadást vettek alapul. Ezek közül az 1752-iről már beszéltem fentebb ; a bibliográfiák — mint említettem — ismernek innen egy 1764-es, és még egy 1770-es évszámmal ellátott nyomtatványt is. Az 1764-i kiadás meglehetősen egyedül áll az angol könyv származékai között. A sajtó alá rendező ugyanis a munka kisebb-nagyobb fejezeteit könyvekbe, az ezeket pedig három részbe foglaló tagolást elhagyta, a fejezetek előbbi sorrendjét felforgatta, és az előző kiadás függelékét újjal cserélte fel ; mindezt anélkül, hogy a régi fordításon egyetlen szót is változtatott volna. Ilyen állapotban jutott Dodsley műve a két magyar szerzetes kezébe. Horányi szinte szószertinti hűséggel dolgozott, Faludi — a régebbi, latinos fordítási gyakorlatnak megfelelően — szabadon elhagyogatott bizonyos részeket, amelyek szerinte nem fértek „az igaz keresztyén valláshoz”, mellőzött olyan szentenciákat, melyek „imitt-amott” a *Szent emberben* már megvoltak, helyel-közzel és ízlése szerint meg is pótolta eredetijét.¹⁰ Az átalakítás mértékének bemutatására megemlítem, hogy Horányi (és a német szöveg) 65 fejezetéből Faludi csak 50-et tartott meg.

A magyar fordítók az eredeti bibliai mintát követő prózájával igen különbözőképpen boldogultak. Két fordító : Saur Jozefa és Csányi a könyv stílusán semmi feltűnőt észre nem vett, s fordított úgy, ahogy a puszta értelmet legjobban ki tudta fejezni. Eredetihez ragaszkodó mondataikon átűtnek ugyan az idegen nyelvű szöveg periódusai, melyek kiszámítottan tagolódnak apróbb, egymással párhuzamosan futó részekre, de semmi gondjuk arra, hogy az egyes mondatszakaszoknak, és a belőlük kerekedő egésznek a magyarban az idegenéhez hasonló hangzást adjanak. Mutatóba két példát idézek

⁷ Az összeállításra vonatkozólag I. GYÖRGY LAJOS id. tanulmányán kívül ugyancsak tőle : A magyar regény előzményei. Bp. 1941. 219., 232—233. és ALSZEGHY ZSOLT : Faludi Nemes Emberének magyar rokonai. Bp. 1943. 15.

⁸ Az irónóról I. ANYOS KRESKAYHOZ intézett költői levelét. (Buda, 1778. júl. 12., ANYOS PÁL Versei. Kiad. CSÁSZÁR ELEMÉR. Bp. 1907. 134. és 297.)

⁹ Sófalvi *Ajánló levelében* (VII.) la Haye, 1751-i kiadást említ, Barbier (*i. m.*) e helyett Frankfurt—Leipzig, 1752-es nyomtatványról tud, amit az említett fordító készített volna.

¹⁰ Faludi „Előljáró kis tudósítás”-a Minden munkái Toldy-féle kiadásában, Pest, 1853. 567—568. h. A továbbiakban is ebből a kiadásból idézek.

Saur Jozefa:

Földnek Lakóssai, borúlyatok-le, és vegyétek porban az Égnek tanítását.

A' Napnak égő vidékitől Ejszaknak hideg tartományikig, mindenütt, a' hol hallani-való fül, és meg-érteni-való elme nagyon, mindenütt tudva légyenek az életnek parantsolati ; mindenütt engedjen az Ember az igazság Réguláinak. (3.)

Csányi János :

Essetek artzra Földnek Lakosi! Hallgasatok! és a' Magasságosnak tanításit tisztelettel fogadjátok el!

Mindenütt, a' hol a' Nap világít, fú a' Szél. Hol a' Fül, hogy hallja? az Értelem, hogy megfogja? Hagyjátok gyökeret verni az Életnek parantsolatait! az Igazság törvényszavait tiszteljétek, és kövessétek! (1.)

Saur Jozefa :

O ember! szállj magadba, pillants Lelkedbe, és vedyed észre miért születettél.

Fóntold-meg a' te ereidet, a' te szükségéidet, és a' külömbb-külobb-féle környül-állókat, mellyektül függös : Ezen visgálás el-vezérel téged mint a' világosság sugára az életnek útyain. (4—5.)

Csányi János:

Múlasd Halandó Ember! magadat magaddal, és vi'sgáld meg miért vagy teremtvé?

Tehetségeidet fontold meg! gondold el szükségéidet! mind azt, a' mi körülötted van, szemléld meg! Ez az élet kötelességeibenn oktat téged, és bo-tránkozás nélkül vezérel. (3.)

Sófalvi „Ajánló level”-e meglepő tájékozottságot és stiláris tudatosságot áruel. Korántsem olyan eredeti ugyan, mint első pillantásra gondolni lehetne, mert bevezető bekezdése egyszerű próza változata annak a versnek, amit Horányi fordítása előtt találunk, és a 1752-i strassburgi kiadásban „Verfassung des menschlichen Lebens, aus denen Engl. Zeitungen von Dublin” címmel ugyancsak verses formában nyitja meg a kötetet ; nyilvánvaló, hogy Dodsley munkájának német és francia kiadásait felsoroló bibliográfiája is valamely idegen fordító előszavából került hozzá : meg kell adni azonban, hogy forrásai alapján jól megértette, hogy mit fordít anyanyelvére leydeni tartózkodása alatt, 1776-ban. Tisztában volt a szentenciák érzelmi hatásával és szellemi rokonságával egyaránt :

„Nintsen é kedve 's elég ideje valakinek az erköltsi Regulák és tanátsadások olvasására, meg fontolására, ha az mély tudománnyal, és a' Filosofusoktól szorosan gyakoroltatni szokott fontos erősítésekkel (*solida demonstratiokkal*) adatik elő? Így rövid elmés mondásokban, vagy valami költött személyeken esett mesés történetekben-is lehet azokat a' finnyás vagy foglalatos Ember eleibe terjeszteni, és bizonyosan számosabb olvasói léznek.

Amannak példáját adta bölts Salamon az ő Példabeszédes és Prédikátori könyveiben ; ennek pedig maga az Idvezítő az Évangyélistáktól feljegyztetett egynéhány Példabeszédeiben. Söt némellyek, ha ugyan meg-állhat azoknak vélekedések, a' B. Salamon Énekek Énekét és a' Jób Könyvét-is ide számlálják. De hogy közelebről való példával éljek ; én azt itélem hogy soha se olvasták volna annyira és olyan kedvességgel valami Filozófiából a' Házassági életben gyakorolt *Virtusok*' meg-jutalmaztatását, mint olvassák már ma az halhatatlan Richárdson *Pámelájából* ; és sok más erköltsi *Virtusok* kevésbé lettek volna esmérete-tesek némellyek előtt, ha az Emberi Léleknek amaz első rendű diszei és ékességei, a' nagy Addison, Stéelle, Pope az ő *Szemtelőjökben*, (*Spectator* nevű munkájokban) és ezeknek nyomdo-kokat követő más Tudósok a' magok munkájokban, azoknak természeti szépségeket olly eleven színnel nem festették volna-le.” (III—V.)

Sófalvi teológus volt, s a modernebb és szabadabb irodalom iránti szeretetét is vallási motívumokkal indokolta. Érdeklődése azonban mélyebbnek látszik, mint azt a tárgy papi és lelkipásztori ténykedésben való felhasználása feltétlenül szükségessé tenné, s tájékozottsága nem futó ismeretségen alapult. Tudtommal ő az első irodalmunkban, aki Johann Georg Sul-

zertől, Bodmerék berlini barátjától magyarra fordított, és így az ő nyomdokát követte Verseghy Ferenc Batsányi *Magyar Múzeum*ában megjelent közleményeivel.¹¹ Ami a stílus problémáját illeti, Sófalvi jól látja, hogy az eredeti „fontos és hathatós szóllásoknak formáival” adja elő reguláit, s hogy ez lényeges tényezője a könyv hatásának. Nem hízelkedik ugyan magának azzal, hogy eredetijének stílus szépségét eléri fordításában, de bízik, hogy legalább megközelítette azt, és a regulák olvasása „senki előtt nem léssen unalmas”. (XI—XII.) Az igyekezet valóban nem volt hiába :

Borúljatok artzal a' földre e' Világnak minden lakosai! hallgassatok, és vegyétek tisztelettel a' magasságból való tanítást.

Valahol a' Nap fénylik ; valahol a' szelek fuvallanak ; valahol vagnak fülek a' hallásra, valahol vagnak a' tudományra meg-nyílt elmék : óh ha mind azon helyeken adatnának Régulák az Ember életének igazgatására! óh ha mindenütt betsülnék és követnék az igazságnak beszédét. (1.)

Szállj magadba óh Ember! és vedd eszedbe azt, mi végre formáltattál.

Figyelmezz a' te tehetségeidre, tekints sok-féle szükségeidre, és különböző állapotidra : így meg-tanulod kötelességedet, és egész életednek folyását elrendelheted. (7.)

Az idézett részletekben szándékolt párhuzamossággal követik egymást a mondatzszakaszok, s a fordítás pontosan idomul a hosszú periódusokhoz azokon a sarokpontokon is, ahol a szentencia értelme fordulatot vesz, és ezzel együtt új paralel mondatzszakaszok indulnak : a kettőspontoknál. A prózai beszédnek eme speciális fajtájában a szakaszok kezdete nyomatékos, huzamosabb ejtésű, s az egyes szóhangsúlyok elhalkulnak, egybemosódnak benne ; a szakaszvégek hangsúlytalanok, s az előbbiekhöz képest a kiejtésben gyorsabban pörögnek ; a dikció a nyomatékos és hangsúlytalan részeknek váltakozásától, valamint egy szakaszon belül ezeknek egymás közötti bizonyos arányától kapja versritmusra emlékeztető hangzásbeli szabályosságát.¹² Elérésének megvannak a maga mondatzszerkesztésbeli eszközei : felsoroló, litániaszerű szakaszoknak egymás után rendezése, ezeken belül a nyelvtani konstrukció hasonlósága, sőt bizonyos szavaknak (kötőszó, birtokosnévmás, egyes mondatrészek) megismétlése segítik elő megvalósulását. Az ilyen stílusban hosszú mondatok alakulnak ki, de ezek korántsem latin minta szerinti igazi periódusok : a terjedelmet az egymás mellé halmozott azonos grammatikai minősítésű részek szaporítása növeli nagyra. A tipikus mondatzszerkezet bemutatására Horányi fordításából idézek egy példát az egyszerűbbek közül :

Valamint az patsirtának az hajnal ;
a' mint a' bagolynak az estvének árnyéka ;
a' mint a' méhnek a' méz ;
avagy a' mint a' saskelyűnek [!] a' dög tetszik,

éppen úgy tetszik az élet az ember szívének. (67.)

A mondatzszakasz elején megkívánt nyomaték azt követeli, hogy a logikailag fontos szavak inkább itt, ne a kevésbé hangsúlyozott befejező részben kerüljenek elő, mert ezek zavarják a lejtést, kivéve persze az olyan eseteket, mint az idézett is, ahol az emeltebb hangon ejtendő *etszik* szó a hasonlat második részének következtetésére, a fordulatra hívja fel a figyelmet.

¹¹ SULZER-fordításai : A' természet' munkáiból vétetett erköltsi elmélkedések. Kolozsvár, 1776. és A' természet szépségéről való beszélgetések. Uo. 1778. VERSEGHY fordításai a *Magyar Museum*-nak abban a kötetében jelentek meg, amelyet Batsányi már egyedül szerkesztett. (II. 165—187., 321—326., 403—413.) Originálisa : Allgemeine Theorie der schönen Künste. Leipzig, 1771—1774. — A felsorolt angol írók magyarországi hatásáról I. FEST SÁNDOR : Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig. Bp. 1917.

¹² HORVÁTH JÁNOS : A magyar vers. Bp. 1948. 51—68.

Ha már most Sófalvi fordítását közelebbről nézzük, az derül ki, hogy a munka közben felbukkant nyelvi kifejezésbeli nehézségek olykor megzavarták ritmusérzékét. Kétségtelen azonban, hogy bizonyos ritmus-elősegítő, a fül igénye szerint beillesztett töltelék-szavakkal ügyesen tudott bánni :

A' feslett erköltsők szerettek barátságot ő köztök és az ő lépések sietnek a' gonoszra. Környül vétettek minden felől a' veszedelemtől és az ő végső pusztulásokra készült mélyység fel-tátotta alattok a' maga száját, hogy őket el nyelje. (39.)

Miként a' tüzre öntetett víz le-tsendesíti annak melegét ; ugy szintén a' szelid és tsendes felelet le-tsendesíti a' meg haragudott Embert, és ellenségedet barátoddá teszi az *tenéked*. (45.)

Döccenői leginkább abból erednek, hogy értelmileg hangsúlyos szó kerül a mondat-szakasz végére, s ettől megzavarodik a ritmus :

Ne gyüöljled a' te jól-tévedet, és annak jó-teteményit el-titkolni soha se igyekezzél. Mert noha sokkal jobb adni mint-sem venni ; és noha tsudálkozást szerez az adakozás : mindazáltal az alázatossággal egybe kötöttet háládatosság-is meg-illeti a' szivet és az mind az Isten, mind emberek előtt *kedves*. (99.)

Ne közelíts az ő szállásához, mert ragado lehellete van néki. El-hervasztja az a' virá-gokat, és a' kellemetes gyümölcsöket, melyek az élet' kertének ékességei 's gyönyörűségei valának, *el-süíti*. (40.)

Horányi teljes hűséggel átveszi német eredetije mondatszerkezetét, alig rövidít a hosszabb és komplikáltabb helyeken is, s ezzel a melódia váza már adva van számára. A következő feladat egy-egy mondat-darab hangsúlyos és hangsúlytalan részének kiegyensúlyozása, ami majdnem mindig sikerül is neki. Az előbb idézettek mellett összehasonlításul álljon itt a következő két regula eredetijével együtt :

Beuget eure Häupter nieder in den Staub, o ihr Einwohner der Erden! seyd stille, und nehmet mit Ehrerbietigkeit Unterricht an aus der Höhe. (13.)

Hajtsátok-le a' föld poráig fejetekeket, oh ti lakosi e' földnek! légyetek tsendességben, és jó szívvvel vegyétek onnan fellyül az oktatást. (9.)

Wo nur die Sonne scheint, wo nur immer der Wind blaset ; wo nur ein Ohr ist zu hören, und ein Gemüth zu vernehmen, da lasset die Lehren des Lebens und die Sprüche der Wahrheit gehret und befolget werden. (13.)

Valahol a' Nap fénylik, valahol a' szél fúj ; hol tsak a' fül hallatik, és az elme tapasztaltatik, ott tiszteld az életnek tudományát, és kövesd az igazságnak szavait. (9.)

Mindaz Sófalvi fordításánál határozottan hullámzóbb és néhol az eredetinél is jobb, ha a magyar fül igénye szabadabban érvényesülhet benne. Horányi nem restell szavakat ismételni, lefordítja a német birtokosnévmásokat, olykor germanizmusokat vesz át, de alig tévedő ritmusát tekintve Sófalvinál feltétlenül jobb munkát végzett.

Faludi a korának vitathatatlanul legjobb stilisztája. A nyelv és stílus akkori állapotában a legnehezebb feladatra vállalkozott, mirek Gracián tömör, szellemes, váratlan fordulatokban és csattanókban bővelkedő könyvének magyar nyelven való megszólaltatására határozta magát, s kétségtelen, hogy teljes sikerrel dolgozott. Fordítása hűséges, mondatai valóban felidéznek az eszes, számító hivatalviselőt és a cselszövényekkel teli udvari világot. Egy szóval : érezte, értette tárgyát, s ezt nyelvi eszközökkel ki is tudta fejezni. Várhatnánk tehát, hogy Dodsley könyve nyomán finom fogékonyságával és nagy gyakorlottságával majd új stílusárnyalattal gazdagítja irodalmunkat. Meglepő, de nem ez történik. Legelőbb is tartalmi kifogásokat talál eredetije ellen, kihagy belőle, holott Gracian könyveit egészükben fordította magyarra. Hogy mik lehettek a kifogásai, nem tudjuk ; talán olyasféle teológiai ellenvetések, amiket Rajnis sorol fel az *Apulėjus tükörében* Klopstock *Das Anschauen Gottes* című ódája ellen hosszú lapokon, bőséges bibliai citátumok kíséretében, s amiknek felismeréséhez is hit-

vitákhoz szoktatott elme, jezsuita iskolázottság szükséges.¹³ Faludi *Bölts embere* ezen felül a meghagyott részekben is tele van alakításokkal, toldásokkal, amit persze, a fordítóval együtt, lehet magyarázni azzal, hogy kár lett volna a *Szent emberben* előfordultakat az új könyvben ismételtetni: az elmondottak summázata azonban mégis csak az, hogy Faludi ezt a könyvet korántsem becsülte annyira, mint az *Udvári ember* eredetijét, s ha kedvére volt is neki, mert előbbi munkái egy részéhez hasonlóan egyes, ügyességgel fogalmazott bölcs tételek lazán összefüggő halmazából állt, nem lehetetlen, hogy leginkább divatos volta miatt látott hozzá átültetéséhez. Dodsley könyvének egykorú kelendőségét eléggé bizonyítja a másik három magyar fordítás az 1770-es évekből, meg az is, hogy a munka németül Bécsben is megjelent 1776-ban.¹⁴

Ami most már a stílust illeti, Faludi nem hajlandó tudomást sem venni annak ritmusról, nyilvánvalóan teljes tudatossággal meg sem kísérli a melódia visszaadását. Példának a következő regulákat idézem a német eredeti és Horányi fordításának társaságában:

1. Er ist sich immer gleich; er ist niemals verlegen: er hat Herzhaftigkeit genug für die Wahrheit; aber zu lügen fürchtet er sich. (81.)

Ő mindenkor egyenlő magában; soha nem változik: az igazságra elegendő bátorsága vagyon; de hazudni nem mér. (115.)

Nem változik, nem hasonlik erkölcsében, kemény oltalmazója a jó ügynek. Fél árnyékától is a hazug mondásnak. (584. h.)

2. Die Zunge des Aufrichtigen hat ihre Wurzel in seinem Herzen: Heucheley und Betrug finden nicht statt in seinen Worten. (80.)

A hü ember nyelvének gyökere az ő szívében vagyon: képmutatás és tsalás nem lelnek helyt az ő szavaiban. (114.)

Az ingyenes erkölcsű embernek nyelve szívetől hallgat, együtt jár vele. Hízkelkedés, csalatkozás, utálatos fertelmesség előtte. (584. h.)

3. Höre, o Jüngling! und sey aufmerksam auf die Worte meines Mundes; verachte nicht meine Lehren, und wende dich nicht weg mit Geringschätzung. (211.)

Halld-meg, oh ifjú! és légy figyelmes az én számnak szózatira; meg-ne vesd az én tanításomat, és azt tsekélyre bésülvén el-ne fordúly tőle. (50.)

Fiatal világ, figyelmezz a bölcsék intésére, meg ne vesd oktatásokat, bocsásd mélyen szívedbe igéjeket, és légy bételjesítője. (574. h.)

4. O du, der du verliebt bist in die Schönheiten der Wahrheit, und dein Herz an die Einfalt ihrer Annehmlichkeiten gehänget, bleibe ihr getreu, und verlass sie nicht; die Standhaftigkeit deiner Tugend wird dich mit Ehre krönen. (80.)

Ah te! a' ki az igazságnak szépségében szerettél, és a' te szíved az ő együgyűségének kellemetességire függesztetett, légy hozzá hü, és el-ne hadd ötet; a' te jó erköltsődnek állandósága bésülettel koronáz-meg téged. (114.)

Jámbor! ha megszeretted az igazságnak külső belső ékességét, maradj holtig híve, el ne hadd; ezen emberséges erkölcsödért, ha állhatatos léssen, a szép becsület koronát téssen fejedre. (584. h.)

Ha tovább folytatnánk is a példákat, az eredmény nem változnék. Mint látható, Faludi először is a kettősponttal elválasztott, páros szerkesztésű látszat-periódusokat kettőbe vágja, s a második mondatot valamiféle zárótételként, csattanóként függeszti az előzőhöz (1—2.); ha megtartja is a felsorolást, mint a 3. példában, a tan megszívlelésének aktusát igen racionálisan, apró mozzanataira bontja (figyelem — elfogadás — megőrzés), és befejezésül cselekvésre szólító parancsot illeszt; a 4. példában az utolsó mondatot a közbevetett feltételezés teszi hangsúlyossá. Faludi tehát éppen fordítva szerkeszti a regulákat, mint az eredeti írója: ez a mondatok elejét emeli ki, az a befejezést élezi. Különböző a két stílus hatása is: az idegen

¹³ Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának kéziratára, R. u. i. 4° 19. I. köt., a „Második jelenés”-ben. Az óda a Magyar Museum-ban jelent meg. I. köt. 20—29.

¹⁴ Das Buch der Weisheit und Tugend; nebst kurzem Anhang moralischen Gedichte. L. KAYSER: i. m. I. köt. 374.

melódikus lejtésével érzelmre irányul, Faludié értelemhez szól inkább. Mindent összevéve Dodsley könyve tartalmilag, mondhatni: testi habitusában mégcsak felismerhető marad ugyan, ruházatát azonban az utolsó gombig a saját ízlése szerintivel cseréli fel a magyar fordító. A sugalmazó mintát Faludi előbbi munkáit ismerve nem nehéz megtalálni Gracián *Udvari emberének* okos, rövid mondatokból szőtt, meglepő fordulatokkal elevenítő s az egyes maximákat gyakran meghökkentető megállapításokkal záró stílusában.

A már megjelölt tágabb európai perspektívában igen jelentős és jellemző ez az átfogalmazás, amellyel egy udvari köröktől teljesen idegen könyv mégis udvari nyelven és stílus-esszményhez igazítva jelenik meg magyarul. A Gracián-fordítás jelentőségét nem szabad kisebbíteni sem a magyar társadalmi kép, sem a stílus fejlődése szempontjából; ismeretes az is, hogy a spanyol jezsuita könyve alapján kezdte németnyelvű előadásait Lipcsében Christian Thomasius, amikor a tananyag és a nemzeti nyelv miatt egyaránt menekülnie kellett az ortodoxia üldözése elől Szászországból. Ugyanígy meg van a történeti helye később Gottsched latinos-franciás mintát követő reformjainak is, amelyeknek grammatikai alapelveit nálunk Rájnis használta fel prozódijára bevezetésében, a fordítási nézeteket pedig Batsányiéival szemben ajánlgatta a XVIII. század végének legtanulságosabb vitájában.¹⁵ Faludi magyar verseinek forrásait, mintáit és rokonságát a német és olasz gáláns költészetben keresték eddig a legeredményesebben, abban a világban, ahová az *Udvari ember* tartozik; Rájnis, a tüzes magyarságú exjezsuita a „franciás” Pétzeli Józseffel szövetségben Voltaire *Henriade*-ját vette védelmébe, fordított is belőle mutatóba, és hitvitázóhoz illő dühvel támadta Miltont és Ossziánt. „Cedite Romani scriptores, cedite Grai”; már Szilágyi Sámuel ezt írta *Henriás*-fordítása elé mottóul Addison nyomán (Pozsony, 1789.), amelyet Voltaire-rel együtt oly nivótlanul és útszéli módon támadott meg később egy latin röpirat.¹⁶ Ugyanez a mottó került Batsányi jóváhagyásával Baróti Szabó Milton-fordítása elé, eredeti helye és jelentése szerint ide sokkal méltóbban, hiszen talán mindketten az angol szerző Milton-tanulmánya elejéről vették, ezt viszont valószínűleg Johann Jakob Bodmer *Christische Abhandlung*-jából ismerték Magyarországon (Zürich, 1740). Ebbe az eseménysorba tartozik, hogy Pétzeli, Teleki József jóváhagyásával Voltaire drámáinak meg a *Henriás*nak fordítója, — mellesleg Milton tisztelője — az eposz második kiadásának függelékéként kiadta magyarul a nagy francia mester eposzokról írott tanulmányát, benne azt a részt is, amelyben Miltonról beszél, s amelynek érveit már előbb Rájnis vonultatta fel Batsányi ellen.

Az „udvari” ízlést nálunk a műveltek szélesebb rétegei inkább latinosnak tudták. Ennek és a szabadabb, felvilágosult ember új irodalma harcának későbbi magyar eseményeivel most nem foglalkozhatom. A szintér amúgyis eléggé ismert: Milton és a fordítás mestersége körül zajlott a döntő ütközet, és Batsányi Rájnis feletti teljes győzelmével végződött. Az ál-keleti szentenciák magyarországi útja és Faludi prózai ritmust tudatosan mellőző fordítása: csendes dolgozószobában zajló bevezetőként fogható fel a későbbi, országos visszhangot verő vita előtt. Az öreg jezsuita eljárása mindenekelőtt az „udvari-latinos” ízlés erejét és elevenségét bizonyítja, legalább is legműveltebb képviselőiben, és rávilágít arra is, hogy ha ekkor nem is vált még eléggé tudatossá a régi és az új ellentéte, Batsányi és Rájnis vitája előtt már több mint egy évtizeddel lassan kristályosodni kezdett. Horányi Elek egyébként korának egyik legjobb latin stilsztája volt, s magának Miltonnak a nevét a testőrök kezdték először emlegetni

¹⁵ MEHRING: i. m. 295—302.; LUKÁCS: i. m. 16—17. — Rájnis és Gottsched kapcsolata: RÁJNIS JÓZSEF: A' magyar Helikonra vezérlő kalaúz. Pozsony, 1781. 99—101. JOHANN CHRISTOPH GOTTSCHED: Vollständigere und neuerläuterte deutsche Sprachkunst. 5. Aufl. Leipzig, 1762. 3—8. §. RÁJNIS hivatkozásait Gottschedre l. Tóldalék, Pozsony, 1789. 19. és Máro Virgilius Publiusnak Georgikonja. Pest, 1814. XXII.

¹⁶ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Faludi és a német gáláns költészet. Bp. 1914. és uő.: Az első magyar szonett. Bp., 1938. — A latin idézet voltaképpen Propertiusból való. (L. II. Eleg. XXIV.) — A Voltaire- és Szilágyi-ellenes röpirat címe: Observationes criticae super Henriade Volteri et versione ejusdem in lingvam Hungaricam Szilágyiana. Pestini, 1793.

magyar versben és prózában, akik pedig eléggé át voltak itatva az Európát meghódító francia udvari műveltséggel. A határozott, jó ösztönű Batsányinak kellett fellépnie, hogy a lappangó ellentét kipattanjon. Rájnissal, Faludi után az „udvari” hagyomány védelmezőjével kapcsolatban rendkívül jellemző, hogy franciául nem tudott, német anyanyelvén saját bevallása szerint nem szívesen olvasott,¹⁷ tehát főleg latinul szerzett műveltsége vértetében állt ki Batsányi ellen. E latin kultúrának ebben a korban még élő, hatásokra reagáló és módosuló irodalma volt. A XVIII. század közepén a magyar jezsuiták jól ismerték, tanították, talán eddig nem sejtett módon és mértékben követték is írásaikban francia és más idegen rendtársaik tankönyveit és latin költeményeit (René Rapin, Joseph de Juvancy, Charles de la Rue, Jaques Vanière stb.), kiadták latinul az *Udvari embert*, Fénelon *Télémaque*-ját, s latin auctorokat francia jezsuita kommentárokkal tanítottak. A további kutatásnak kell megmutatnia majd e latinság példaadó és ízlés-formáló hatását. Addig is nagy valószínűséggel feltehető, hogy az „udvari-latinos” irodalom, ha magyarul szól is, az említett forrásokból táplálkozott, s társaival együtt Batsányi volt az, aki 1790 körül véglegesen szakított a régivel, és a tulajdonképpen új szakaszt ebben a tekintetben is megnyitotta irodalmunkban.

A csendes, de tanulságos előzmény és a hangos, döntő vita szereplői közül Horányi és Batsányi, mint tanár és kedvelt tanítvány, ismerték egymást. Szinte lehetetlen, hogy Batsányi ne olvasta volna *A' böltsességnek könyvét*, s ki tudja, vajon nem ez a példa és Horányi életrajzi tanítása indította-e útnak a tanítványt Osszián és az újabb irodalmi ízlés felé. A fiatalember már *Magyar Musa*-beli, a fordítás mesterségéről szóló első cikkében leírt Ányosról többek között az is tanúsítja, hogy mindjárt a folyóirat első számában két közlemény képviselte Dodsley könyvének sajátos melódiajű prózáját: Kazinczy Gessnerének és Batsányi Ossziánjának egy-egy részlete. Ezek a munkák azonban már messze szakadtak a vallási képzetköről, ahová Sófalvi és Horányi még tartoztak, fordítóik a világi és nemzeti irodalom új céljaiért lelkesedtek.

Batsányi mégegyszer találkozhatott életében Dodsley könyvével. Francia könyvkiadó barátja, P. Blanchard jelentette meg a munkát 1815-ben az ifjúság számára, Lemaire fordításában. A bölcs bramin regulái azonban ekkorra már pedagógiai jámborsággá szelidültek, és az Osszián fordításával foglalatосkodó Batsányi nem sok ügyet vehetett rá.

Andor Tarnai:

A LAIC MORAL PHILOSOPHY — DISGUISED AS TIBETAN — IN THE HUNGARIAN LITERATURE OF THE EIGHTEENTH CENTURY

At the end of the eighteenth and the beginning of the nineteenth century there appeared five translations of „The Oeconomy of Human life” by Robert Dodsley. In a way characteristic of the state of literature in that period, the translators were put to a severe test by the rhythmic prose of the work. Two of the translators were not conscious of the rhythm of the original prose; a third one, József Sófalvi, tried deliberately to render it, and knew even of the more distant literary connexions of the work (Richardson, Addison, Steele, Pope); further, the rhythm was expressed practically without fault by Elek Horányi. The fifth translator, Ferenc Faludi, intentionally disregarded this conspicuous peculiarity of the original text. In the opinion of the author, the taste of Faludi trained on Latin and French literature protested against the prosaic rhythm; according to the difference between the attitude of Horányi and Sófalvi on the one hand and of Faludi on the other, is the first manifestation of the literary movement directed against classicism of Latin-French origin. The controversy between János Batsányi and József Rájnis represented the first public discussion of these two styles.

¹⁷ Apulėjus tőkőre, 34.

¹⁸ *Magyar Músa*, 1787. II. 561.: „Ányos! — tégedet nem esmér a' Világ! el felejtte nyúgyszol sirodban; nints, ki meg-mondaná Hazádnak, hogy benned jövendőbéli edgy disztől fosztatott-meg!” — Blanchard kiadványát BARBIER írja le (*i. m.* II. k. 24. h.).

GÉNIUSZ SZÁLL...

Kölcseynek eredetileg levélalakban írt — s ezzel szubjektív ihletettségre is visszamatató — Csokonai-bírálatát egy ponton kétségkívül megegyezik a szép, nagyobb és talán igazabb Csokonai-értékeléssel, melyet Dobby Márton¹ készített el, csaknem egyidőben Kölcsey kritikájával. Ez a megegyezés a két dolgozat tendenciáinak erős eltérése ellenére is nagy figyelmet érdemel. Az egymástól függetlenül, de egyformán 1817-ben kiadott két mű érintkező pontja: a zseni új, értékelő fogalmának bevezetése a magyar irodalomtudományba.

Dobby teljesen a romantikus zseni-koncepció jegyében méri fel Csokonai alkotó tehetőségét és művét, nagyon következetesen,² a zsenialitás ismérveinek belső összefüggésére mutatva rá a megtörő pálya képében is. „Ifjanc zseni”-nek nevezi (18. l.), „originális lelkű”-nek (uo.), akit érdeme szerint nem ismertek, „a maga csendes homályában munkálkodván az ő lelke, mint a mély víz” (19. l.); „egy olyan zseni eránt” lehetett volna engedékenyebb is a kollégium (24. l.); új körülményei között „minekutána... önnön maga ez a zseni újra teremtette volna magát”, egy „az ő ideáljának megfelelő világ” után esengett, „egy dinamikus új világot teremtett az esztétizis törvényi szerént a maga képére s hasonlatosságára, mely egészen másformájú volt, mint a valódi”, „hasonló” volt ez mindenben az „ötet teremtő zsenihez” (29. l.); ez az ő világa „oly szokatlan, amilyet szem nem látott, fül nem hallott, az embereknek gondolatjába se ment, és ezen hold alatti világban esmeretlen. Karaktere ezeknek a nagyság, az eredetiség...” (31. l.); „Kivált az Ódáknak olvasásában, melyek az ő óriás lelkének óriás szíleményi, a csudálkozás, a rémülés, a felragadtatás, a sebes lebukás... kifárasztják a lelket” (32. l.); „az ő zsenije nagyokat, hatalmasokat teremtett... másfelől... igéző báj... adott ezeknek” (35. l.); „teremtette semmiből a maga világait” (42. l.); „A Kant megmérhetetlen lelke ötet a filozófia óceánjába merítette, és ezt az egész óceánt ő örülő borzadással beúszkálta” (50. l.); végül pedig: „Csokonai mindenütt poéta, az igaz: de Csokonai csak ott, ahol a zseni indította...” (60. l.). Mindehhez járul hozzá a nagy léleknek, a rendkívüli érzékenységnek, a teremtő eredetiségnek igen gyakori hangoztatása.

Dobbynak e romantikus eredetű Csokonai-értékelése számos lényeges ponton el is torzítja a valóságot: ő kezdi kialakítani Csokonairól a saját poétai ideálvilágába bezárkózó zseninek veszélyes képzetét, s túlságosan messzemenő következtetéseket von le az 1795-i pályafordulóból. De ha így van is, Dobby erényeiből, portréfestésének lélektani módszeréből és mindenekelőtt az ezekkel legszorosabb kapcsolatban álló romantikus koncepciójából irodalmunk alakulóban levő tudományát sokat meríthetett, merített is — Dobby szép, sok pon-

¹ Ez a tanulmány a MTA I. Osztálya Közleményei XI. kötet, 1—4. számában (1957) megjelent *A romantika útján* c. tanulmányom párja, kiegészítője. — Dobby művének lap-számait VARGHA BALÁZS új kiadása (Magyar Könyvtár, Budapest, Magvető, 1955) alapján teszem ki.

² HATVANY LAJOSNAK *Egy kortárs Csokonairól* c. „idézetei” bevezetőjében (Nyugat, 1911, 1. 371.) a történetiellen beállítás miatt nincs igaza — másról van s többről is szó Dobby-nál, hogysen csak „külföldi esztétikusok közismert tanítását” eresztette volna fel „a maga fejtegetéseinek híg levében”. E beállítás igazságtalanságára tudomásom szerint Vargha B. figyelmztetett először, Dobby id. kiadásának 123. lapján.

ton igaz portréja a torzítások ellenére éppúgy magasabb szintre emelte a magyar esztétikai gondolkozást, mint Kőlcsey kritikája.

Kőlcsey bírálata — közismert — ugyancsak torzított a valóságon, és pedig, mint ahogy beállítani szokás, Kazinczy elveinek alkalmazása miatt. S e „bűne” alól Kőlcseyt a nyelvújítási harcnak polemikus állásfoglalásra készítő hatása ismeretében sem menti fel egészen az utókor, akkor sem, ha Kőlcsey lényegében a Csokonait lobogóul hordozó (s a mögé búvó) maradi „nagyobb publikum” véleményével kívánt is megvívni; mert a harc e polarizálódásában Csokonai helyes megítélése esett, jó időre, a szenvedélyek áldozatául.

Csokonai ily félreértését jól illusztrálja a két jeles, egyidejű kritikai műnek összevetése egymással. Úgy tetszik, Kőlcseynek is, Dombynak is állásfoglalását alapjában téves koncepció szabta meg: az előbbi Kazinczy nyelvi és stíluseszményeit hiányolta, az utóbbi a romantikát olvasta ki Csokonai művéből. Az nem értette meg egészen, ez pedig félreértette Csokonait. Így a kétféle értelmezés erőnei — a bennük közös pszichológiai elemzés és érzékenység a stílus rétegei iránt — nem egyszer az alapkoncepció ellenére születtek meg, Dombynál szorosabb, Kőlcseynél lazább kapcsolatban a romantikus nézetekkel. Mert Kőlcsey bírálatából sem hiányoznak az ő romantikájának első gondolatai: azok, melyek a kétégykivül mélyebb s egyénibb, organikusabb növekedés állapotában lévén s így lassúbb ütemben bontakozván ki, még egyáltalán nem állhatnak előttünk oly készen-kifejtetten, mint Dombynak néha felületesen átvett s értetlenül alkalmazott, lényegében eltanult romantikus tételei.

2. A mélyebb találkozást Kőlcsey és Domby között a zseni sajátos, a korábbi, klasszicista használatától eltérő fogalma jelenti.

„A genie sok classisokra oszlik fel” — írja Kőlcsey a bírálat elején, a szunnyadó poétai géniusz felébresztésének és a történelmi körülmények hatásának összefüggését keresvén. „Vagynak nagyok, kik nem találnak utat magok előtt, s önerejükkel futják a még ismeretlen pályát. Vagynak kisebbek, kik ha nem találnak utat magok előtt, nem is lépnek fel soha. Mindnyájan függenek a körülményektől, a kornak véleményeitől stb., de a nagyobbak a sötétben is tudnak világot terjeszteni s nem ragadhatnak el úgy koroknak durvaságától s rossz ízlésétől... a kisebbek pedig lerogynak a teher alatt... Homér, Shakespeare és Goethe nagyok lettek volna minden körülményekben, de Horác egy philosophi század megjelenése nélkül nem fogott volna születni...”

Az önerejével érvényesülő, eredeti s éppen a körülményekkel dacolva önmagát érvényesítő tehetség tétele a romantikus Kőlcsey egész életének, küzdelmének jelmondatává válik majd — megjelenése ily korán máris a zseni-koncepciónak és az ő, körülményekkel dacolva előretörő énjének öntudatlan egybeejtése miatt érdekes, meg azért, mert a Kazinczy esztétikájában más tartalommal, más nyomatékkal bíró géniusz-fogalmat az újabbal, a romantikus jellegűvel cseréli fel.

Az ő bírálatát is átszövi — bár korántsem oly feltűnően, mint a Dombyt — a zseninek, a korlátolt vagy önerejével érvényesülő eredeti tehetségnek kívánalma. „... macacssága, és amiatt, amit Bürgernél a szegény Johannes Scheere genieik hibájoknak nevez, szinte zabolázhatatlan lett: mely zabolátlanság, hogy a genialitásnak kiütése volt, megtetszik onnan, mert ő különben a tudományokat szerette és gyakorlotta. Ezen zabolátlanság, vagy nyughatatlanság, vagy aminek nevezni akarjuk, kísérte őtet egész életében...” Később Csokonai eredetiségének hiányán akad fenn Kőlcsey: „... éppen az, aki leginkább prédikálta literatúránkban az originalitást, legtöbb darabot idegenek után készített...” Majd — osztályozásának megfelelően — a meghatározásra tér át: „Mind Himfy, mind Csokonai határ közé szorított genieik”. Azután még néhányszor használja a geniális, genius kifejezéseket („... a Dorottyában geniális szökdélések vagynak...”; a szegénység, a könnyed írás, az alkalmi verselés „a legerősb geniust is elnyomják”).

Kőlcsey e géniusz-fogalma lényegében megegyezik a Dombyval: őnála is a nyugtalan, önerejéből kifejlődő, a körülményekkel dacoló s ezért eredeti, ezért teremtő erejű emberség

jelenti a zsenít. E zseni-képzet szubjektív alapja, Kőlcsey lelkivilágába kapaszkodó gyökerei félreismerhetetlenek; és hogy romantikus irányjelzését még világosabbá tegyük, idézzük a Csokonaival pozitív értelemben szembeállított s felmagasztalt Kisfaludy Sándorról szóló Kőlcsey-sorokat: „a Lilla úgy nem éri fel Himfyt, mint tűzi játéknak fénye a volkánét” . . . „Himfynél a költés maga nem mesterség” (vagyis: nem versificatio, melyet a romantizálódó poétikájú Kőlcsey oly élesen különít el a poézistól a Berzsenyi-bírálat elején), „ő lángol és teremt, némelykor bámulásra méltóképpen, némelykor nem bámulásra méltóképpen, mindegy, de ő teremt. Csokonai az érzésnek hangját csak tanulta . . .” Tehát Csokonai — nem teremtő lélek! Ezt a nagy értetlenséget csak azzal az elfogultsággal magyarázhatjuk, melybe a romantika útján elinduló Kőlcsey esett, ízlésének minden korábbi bálványára iránt.

Világos ezek után, hogy mind a géniusz-fogalomnak, mind Himfy túlbecsülésének és Csokonai fölé emelésének kellő mérlegelésével s értelmezésével módosíthatjuk is azt az előbb említett, általános felfogást, mely szerint Kőlcseyt e bírálatában pusztán Kazinczy elveinek számonkérése vezette tévútra.³ Nem így történt, legalábbis nem egészen így. Csokonai művének erőltetett hozzámérése Kazinczy nyelv- és stíluseszményeihez Kőlcsey kritikájának csupán egyik, igaz, hogy legkitetszőbb oldala; az egész bírálat mélyén — ahonnan új definícióban tör fel a lassan megváltozó értékelés- már a romantikus elégedetlensége izzik, azé, aki nem találja meg az új zseni-eszmény kellekeit Csokonaiában, aki eredeti és teremtő szellemet követel a költőtől (s találja meg azt bizonyos mértékben Kisfaludyban), aki — korszerűtlennek érzi, és saját lelki fejlődésében is meghaladottnak a yalamikor bálványozott Csokonait.

Hogy önmaga korábbi fejlődési szakaszán jutott túl Csokonai romantikus megtagadásával, azt nyíltan megírta Döbrentének, éppen a kritika befejeztekor, 1815 május 3-án: „Esküszöm neked, hogy tiszta igazságot írtam ott, s ha azt hiszed, hogy Himfyt és Homért ismervén, lehetetlen volt volna őket nem választanom, azt juttatom eszedbe először: hogy én Debrecenben iskoláskodtam, következésképpen Csokonait hallottam mindég Himfy felett dicsértetni . . . másodsor: hogy én franciául igen jókor tanultam, s sok ideig Voltaire volt az esztétikában vezérem . . . Egyéb iránt ezen véleménynek előhozása csak azt akarja mondani, hogy Csokonainak igen sok bálványozói vagnak, s az voltam én is, de már az nem vagyok . . .” Himfy és Homér nevével Csokonai és Voltaire ellen: a képlet így egészen világos, romantikus indulatok nevében jelez felkelést a racionalista-klasszicista tanultság ellen.

Kőlcsey tehát valójában ugyanannak az értékélő elvnek erejével sújt le Csokonaira, mint amilyenek érvényesítésével Domby Csokonai felmagasztalásához érkezett el: Kőlcsey nem találja Csokonaiában a romantikus zseni követelményeit, s ezért elmarasztalja egykori mesterét, Domby csak a romantikus zsenit látja benne, tehát felmagasztalja barátját. S mindkettejüknek van ehhez némi alapjuk: Csokonai művészete, a Kazinczyéhoz képest, tényleg határvonalon áll, bár mindenestre inkább a racionalista felvilágosodás, érzelmi erővel kiteljesülő klasszicizmus oldalán marad. Ezt érezte meg érzékenyen az új utakra forduló Kőlcsey, s ezért marasztalta el — az ízléstörténeti forduló szempontjából talán jogosan, esztétikailag igaztalanul — Csokonai művészetét, rendelte alá azt igaztalanul Kisfaludy Sándor „modernebb”, „korszerűbb” művének.

3. Döbrentei azonnal megriadt a Csokonai-kritikának ettől a Kőlcsey új meggyőződése miatt kíméletlen hangnemétől, ezért kellett Kőlcseynek a fent idézett levélben oly hevesen igazolnia magát. Ami annál inkább furcsa, mivel Kőlcsey zseni-tanának legfontosabb előkészítője magyar földön maga Döbrentei volt. Az a Döbrentei, akitől Kőlcsey sokat tanult ugyan, de vele egyet — úgy látszik — soha nem érthetett.

Alighanem Döbrenteitől vette át a saját maga kialakította zseni-koncepciónak terminológiai, fogalmi elemeit. 1814—15-ben nincs más, aki e nagy problémához illő nagy műveltég-

³ HORVÁTH JÁNOS is a „Kazinczy mellett küzdő” Kőlcsey tévedését elemzi, bár egy finom megjegyzése („kódexe a klasszikus ars poëtika . . . holott gyakorlatában akkor már elhajolt”, Tanulmányok, 1956. 204.) már a kritikus kettős arculatára is utal.

gel vagy talán inkább nagy világirodalmi tájékozottsággal és ennek megfelelő hangerővel és hatással eredményesebben hirdetné a német romantika zseni-elméletét, mint éppen Döbrentei és köre. Szerepe ebben az időszakban igen jelentős: az Erdélyi Múzeum szerkesztése révén, Kazinczy után, nincs önálló modernebb, színvonalasabb szervezője irodalmi életünknek. Kölcsey pedig, aki 1813 őszétől kezdve vált levelet Döbrenteivel, nagyon is szorgalmas olvasója és figyelője a Múzeum-nak (ld. az 1814 jan. 21-i levelet). Ott olvasta többek között a zseni típusainak azt az osztályozását is, melyet Csokonai-bírálatába is átvethetett. Az *Eredetiség s Jutalomtétel* című híres Döbrentei-cikkben olvassuk: „A Literatúrák történetei azt mutatják, hogy azok lehettek szerencsésebbek a dolgozásban, kik akkor éltek, mikor előttük némely kezdetek már voltak... Ezek tanulhattak már amazoknak botlásaikból, mellyeket nekik kell vala tenni, ha elsőik lettek volna. Shakespeare támadhat a Literatúrának még nem díszes korában is, de ha Schiller a Kritika virágzása idejében él, sokkal tisztábban, klasszikusabb karakterrel jelenhetik meg... A Genie mindenkor talál ugyan magának új utat, de az emberi karakternek külömbféle kimutatásai, ha már jól festve vagynak, a későbbinek ugyan azokat lévén szükség festeni, hamar másolóvá leszen...” (Erdélyi Múzeum, 1814, Első füzet, 146—7.) Mindez lényegében — s néhol a fordulatokig — megegyezik Kölcsey Csokonai-bírálatának zseni-felosztásával (ahol is Shakespearet „minden körülményekben”, Döbrentei szavával: nem díszes korban is érvényesülőnek mondja, másokat pedig, gyöngébb talentumokat, hasonlóknak azokhoz, „akiktől vezetettek” stb.).

Kölcsey bizonyára sokat vett át, impulzust, terminológiát, a maga zseni-érzésének kifejezéséhez Döbrenteitől s az Erdélyi Múzeum gárdájától. Döbrenteinek nem egy cikke szól a zseniről: az e tekintetben oly gazdag *Eredetiség s Jutalomtétel*-en kívül a második füzet (1815 legelején) beköszöntőjében mintegy megismétli az idézett pályázati felhívás egyik gondolatát („Csak pálya adassék a Geniének, tudni fogja ő, merre kell neki menni”), ugyanebben a számban megint kitér a zseni versemértéket választó sajátosságaira és Homerusra, „a mesés világnak ezen hatalmas geniejé”-re (128—129. l.), a harmadik füzetben pedig egyik magyarázott tanulmányát szórja tele a korábbiakkal teljesen egybevágó gondolatokkal („a nagyobb elmék, Geniek tiszta kifejtésére sokféleképpen kell előrejárulni, melly őket egészen kiformálni segítse... 47. l. —” a genie születése s a „legszebb esztendő” tüze egybeesik egymással, 62. l.). Különösen érdekes Döbrenteinek a „Magyar litteraturát illető jegyzések. Egy szépelműjű ijjú-barátomnak” című értekezése (3. füzet, 1815, 95—117.), amelyet lehetne Kölcseyhez intézettek is gyanítanunk (szövegszerű hatásra látszik vallani Döbrenteinek a „termékennyé leendő fának buja hajtásai”-val s ezek lemetélésével kapcsolatos tanácsa, mely a Berzenyikritikának az „előfán a nedv bősége”, „lehányása” képeiben térhetett vissza). Itt olvasni: „... Amíg a többiek a regulákat tanulják, az ő tüze lángot fog vetni, hogy valaha regulákat ő szabjon. Mert a Genie kitör. Őt Istennéje, mely mellyében lakik, felbátorítja... Magában kell meggyúlni a tűznek, maga tudhassa azt élesíteni, lobogtatni... (101.) Materiája önnön magából ömlik-ki, úntalan teremti, változtatja... Buja képzelése, repdeső lelke szilaj vad gondolatokban csapong mikor ír...” (103.) A teremtő lelket s a fantáziának merész repülését emlegeti (105.) s a zseni új nyelvét, stílusát így igazolja (112.): „... mikor egy Genie eléáll, az ő új világból hozván a soha nem hallott éneket, nem hallott, szokatlan s a nyelven tett új fordulásokkal is szabad megjelenie. Ő feljebb emeli a nyelvet...” Döbrentei írógárdájának egy része is a genie-eszme szolgálatában áll, Kis János ugyan nem, de többen igen, mint Sipos Pál, prof. Zsombori József, Buczy Emil és mások, ki határozottan, ki óvatosabban. Vitathatatlan, hogy tőlük is erős hatás irányulhatott — 1815 és 18 között — írónk felé.

Kölcseynek említett nézeteire azonban csak az 1814—15-i Erdélyi Múzeum lehetett hatással, ebben is különösen Döbrentei cikkeinek (1816 március 28-án különben azt írja Szemerének, hogy a Múzeum újabb darabjait nem látta).

Mégis szembeszállt Döbrenteivel. Az 1815 május 3-i, idézett levélben is vitatkozik vele (Kölcsey Goethérről sem ismeri el, hogy őt a „körülmények tették nagygyá”), igazolván saját,

éles Csokonai-kritikáját, és ami döntő: folytatva, talán már le is zárva azt a polémiát, melyet magával Döbrenteivel, a barátjának vélt s rá ható irodalmárral folytatott szinte évek óta.

Lehetett rá hatással: Kőlcsey mégis szembeszáll vele, amikor Döbrentei saját elméletéhez, elveihez lesz hűtlen a gyakorlatban, vagyis nem érti meg a romantika útján elinduló Kőlcseyt.

Sajátságos helyzet! Az a Döbrentei, aki leghatásosabb hirdetője a zseni eredeti, teremtő szellemének, felgyúlt fantáziájának s „megkurtított szavakkal erőlködő bárdolatlan nyelvének” (3. füz. 61.), nem érti meg, nem fogadja el Kőlcsey verseinek homályosságát (ld. Kőlcsey levelet 1813 nov. 15) és helyt sem ad annak a Csokonai-kritikának, melyet pedig hivatalosan ő rendelt meg (Kazinczyhoz 1814. december 22-én írt levelében Kőlcsey jóelőre azért tart Csokonai-kritikájának visszautasításától, mert Döbrenteinek aligha tetszenék az ő dícsérete Kisfaludyról). Kőlcsey verseit sem látja szívesen folyóiratában. Mindez arra vall, hogy Döbrentei műveltségét, nagy olvasottságát, remek tájékozottságát a modern vagyis romantikus költészetben és poétikában nem támogatta mélyebb önállóság, eredetiség-ítéletének, és főleg emberi, költői, alkotói gyakorlatának gyökerei csak kevéssé táplálkoztak abból az elméletből, melyet oly hévvel hirdetett. Gyakorlatát tekintve, tehát lényegében Kazinczy-hű literátor maradt, még ha elméleti szempontból túl is jutott mesterén.

Kőlcsey pedig saját, több évre visszanyúló, eredeti költői gyakorlatának és elméleti megfontolásainak egybevágó tanulságait szögezte szembe az elméletileg erős, gyakorlatilag gyöngye literátorral. Az a terminológiai jellegű hatás, melyet Kőlcsey 1815 tájt vett át kritikájába, csupán nevet adott egy jóval korábban elindult, eredeti lelki és költői folyamatnak, a sors és génusz fejlődő csatájának: ez pedig már a Kazinczyhoz való csatlakozás idején megkezdődött benne, s éppen a Kazinczyhoz vonzó hűségének mélyén vált végzetessé, szakítás előkészítőjévé.

4. A Dombi-féle romantikus koncepció (1817) és a Döbrentei terjesztette zseni-kultusz (1814—15) megtekintése után menjünk vissza a kérdésnek, Kőlcsey-felfogásának kezdeteiig, ahonnan a Csokonai kritikában már romantikussá forduló zseni-szemlélet eredetisége és jelentős szerepe megalapozható lesz.

Szó sincs még arról, hogy ezekben az években, 1811 és 16 között, valamennyire is tudatosan elválnék Kazinczy „irodalmpolitikájától”, csak repedések észlelhetők egyetértésükben; észrevétlenül, csak kevesektől (így Kazinczytól, Döbrenteitől) megsejtett, megérezett módon fejleszti lassanként a maga korai romantikus költészetét, s háttérben azt az életérzést és erkölcsi problematikát, melyektől a Csokonai kritikában már a zseni-eszme kaphatott némi, fel-tűnő hangsúlyt.

A *Génusz szál* . . . -ban (1812 szept.) már kész a felülről, égi erővel lezúgó ihletésnek, a zseninek, a „teremtő szellem”-nek, az érzelmi és képzeleti végletességnek koncepciója. A vers ezeknek az összefüggésében tárja fel a vágyott dal születését.⁴

De van előzménye: és pedig az *Andalgások*-ban (1811). Ez a vers — máshol a sors-szemléletnek kialakulása szempontjából vizsgáltam⁵ — a *génusz* és a *sors* harcának többszöri sejtetésével már elmozdulóban mutatja Kőlcseyt Kazinczy oldaláról. Programjához, irányvonalához éppen ezzel a verssel csatlakozik a legeltökéltebben, érületileg azonban már elmozdul tőle. Az „égi nagyság”, a „nagy ideál”, a „nagy lélek”, a „szent lángok”, az „égi muzsa”, egyenként véve őket, Kazinczynál sem ismeretlen költői terminusok: együttesen azonban, ily sűrű használatuk s egymásra utalásuk egy versben sehol sem lelhető fel Kazinczy irataiban. Különösen nem a génusz gyakori felszólítása, akár „a messzeföld ingerjei”-nek elfedéséről, akár Haller „szellemé”-ről vagy Dayka „genius”-áról esik szó. Ez utóbbi esetben személyesen is *génusz* és *sors* komor csatáját érzi át a költő: „Lágyuljon a végezés, Lengjen körülünk

⁴ Vö. HORVÁTH JÁNOS: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. 1927. 182.

⁵ Vö. SZAUDER JÓZSEF: A romantika útján (Kőlcseyhez). MTA I. Osztályának Közleményei 1957. XI. köt. 1—4. sz.

gyöngye szellet, S emelje lelkeink ihletés". Kazinczy Daykának zsenijéről, sorssal vívott tragikus harcáról sehol sem emlékezik meg ily romantikusan, mint Kőlcsey e kevés strófájában, csupán „ausóniai hevét"-t emlegeti.

A génusz és sors összestűtközésének képe Kőlcsey első jelentősebb verseiben, már 1811—12-től kezdve, a Csokonai-kritikának azt a gondolatát alapozza meg személyes hitellel, melyet már említettünk is: „Mindnyájan függenek a környülményektől . . . de a nagyobbak a sötétben is tudnak világot terjeszteni . . ." A *sors*: az ismeretlen, megfoghatatlan és ezért lebírhatalatlan körülmények szubjektív felnagyítása, az az ellenséges erő, mellyel szembe kell szállnia a költőnek, a maga ugyancsak felnagyított, eredeti teremtő erejével, szabadságot követelő génuszával.

E korai versektől kezdve költeménybeli vallomások és levelek egész sora tesz tanúságot arról, hogy a tizes évek elején Kőlcsey kezdődő romantikája *génusz* és *sors*, szabadság és kötöttség párharcának szinte mitizálásával alakul, s erősödik fel az 1817-tel kezdődő elhallgatásig, a költő, a génusz alumaradásáig.

5. A művészeti hatás hasznossági vagy élvezeti (Horatius: *Aut prodesse volunt, aut delectare poetae, Aut simul et jucunda et idonea dicere vitae*) értékeit számontartó klasszicista művészetfelfogás természetesen éppúgy élt a zseni műszavával, mint a romantika (sőt Zrínyi „genium"-ától, „a magyar romlásának *seculumjában*", Bessenyei génushoz szóló „világosító beszédé"-ig mindig is használatban volt a szó racionális tartalmú fogalma), de a korai felvilágosodás, a töretlen racionalizmus időszakában s ennek híveinél alig jelentett többet, mint magas intelligenciát, mely képes a művészetnek — a magasabbrendű természet előállítójának — legfőbb normáit, szabályait teljesíteni. Lessingnél is a művész inkább Umgestalter mintsem Schöpfer, bár a zseni későbbi, romantikus felfogásának csirái már kiütözköznek itt-ott a Hamburgische Dramaturgie-ből⁶ s kritikai folyóiratából (*Briefe, die neueste Literatur betreffend*). Kant és Schiller már inkább határhelyzetet foglalnak el a művész geniális felfogásával, de csak Fichte, Schelling, Schlegelék, a költők közt Hölderlin, Novalis lépnek át zseni-fogalmukkal a romantikába. Schiller, akinek elmélete túljut a Kantén, híven a Youngtól kezdve élő „preromantikus" hagyományhoz, nem kultúrának, műveltségnek, hanem természetnek tartja az igazi művészetet és így szól a zseni-ről: „Naiv muss jedes wahre Genie sein, oder es ist keines. Seine Naivetät allein macht es zum Genie . . . Unbekannt mit den Regeln . . . bloss von der Natur oder dem Instinkt, seinem schützenden Engel, geleitet, geht es ruhig und sicher . . . Nur dem Genie ist es gegeben, ausserhalb des Bekannten noch immer zu Hause zu sein und die Natur zu erweitern, ohne über sie hinauszugehen . . ." Hogy Kőlcsey (s egyben Berzsenyi!) önnön költészeti gyermek (naív) jellegéről szóló definíciójának kialakításához, e romantikus mitizáláshoz Schiller e nagyhatású értekezésétől is kaphattak bizonyos segítséget, az kétségtelen: ideológiai mintát tárt előbük a hazai nyomorúságban forrongó, eredeti életérzésük megnevezéséhez.⁷

⁶ Amikor a 96. darabban (1768. ápr. 1.) a zseninek hízelgő kritikuskokat támadja, elismeri ugyan a szabályok fölé emelkedő zsenit, de meg is békíti a szabályokkal . . . , jedes Genie ist ein geborener Kunstrichter. Es hat die Probe aller Regeln in sich. . . Behaupten also, dass Regeln und Kritik das Genie unterdrücken können: heisst mit andern Worten behaupten, dass Beispiele und Übung eben dieses vermögen . . ." Ez egyeztető szándékot érdemes összevetni Kőlcseynek korai lázadozásaival az „iszonyu reguliozás" (Szemeréhez, 1813. nov. 14.), a Bürger után „mamselle la règle"-nek nevezett szabály (Döbrenteihez, 1813. okt. 30.) ellen, mely utóbbit, talán éppen Kőlcsey egy ilyen heves hivatkozása alapján, Kazinczy átvette Dayka életrajzában is, ahol „a duzzadt vén Strunsel" tanítása alól némi felmentést ad azoknak, akik már megtanulták a törvényt (*Dayka Gábor versei és Kazinczy-nak Poetai Berke*, 1813. Dayka élete, XXX. 1.). — Kőlcsey 1816—17. tájt már éppen a regula újbóli, lessingi értelmű elismerésével jelzi — többek között — a mély válságot tükröző szer-telen zseni-fogalom túlhaladását (ld. a Berzsenyi-bírálatban: „Az is igaz, hogy a regula még inkább tartozik a geniere mint más akárkire . . .").

⁷ A Schiller-idézet az *Über naive und sentimentalische Dichtung*-ból való, Schillers Werke, herausgeg. von Bellermann, Leipzig u. Wien, VIII. kötet, 321—322. Schiller elméleté-

Kazinczy nem jut el ideig. Míg Berzsenyi a széphalmi mester klasszicista kisremekinek, az epigrammáknak születését is a teremtő zseni romantikus képzeivel szeretné megfejtetni (levele Kazinczyhoz 1810 febr. 25), míg Kőlcsey éppen a tizes évek elején kezd eltávolodni az élet érzésében, felfogásában is mesterétől — Kazinczy megmarad a géniusznak klasszicista felfogása mellett, s éppen az alkotó költői személyesség, szubjektivitás területén. A nemzet és a nyelv géniuszának, különösen ez utóbbi, már a 18. században kialakult fogalomnak, meg a *Geist der Zeit*-nek neveit ő is használja (1810 jan. 28. júl 23.-i levelek stb.) de ha a személyes költői géniuszról van szó, ezen nem ért többet, mint az átlagosnál „több erő”-t s „igazabb ízlés”-t (Bessenyeihez, 1802 júl. 29.) vagy egyszerűen csak „jobb fej”-et (Kőlcseyhez, 1813 okt. 31.).

Kazinczytól távol állt az, hogy a „poétai zabolátlan lélek” szenvedéséről, mint a géniusz kínjáról panaszkodjék, hogy ebben az istenség szellemét fogja fel, hogy a fichtei *én*-nek problémájával kapcsolja össze. Etekintetben Kőlcsey íránt is értetlen maradt.

6. Géniusz és lélek egyéb, szubjektív problémái szorosan együvé tartoznak, ezért lehetetlen a géniusz-képzet kialakulásáról úgy szólnunk, hogy Kőlcsey emberi s költői karakterének néhány, Horváth Jánostól összefoglalt vonását ne érintsük.

Már legkorábbi verseiben is van némi nyoma a géniusz fogalmának, de ott (*Egy született leánykának, A Sonetto*) még teljesen klasszicizáló értelemben, védő szellem jelentéssel. 1812-től már úgy sokasodnak költészetében és leveleiben a közös gyökérről sarjadó géniusz, lélek, szellem, daemon kifejezései, mint a külsővel, a körülményekkel viaskodó, sorsával harcban álló költőlélek fejlődésének jelei. E fejlődés mélyén az önállóság, a felszabadult alkotó tevékenység, eredetiség és szabadság vágya dolgozik. Ha ez önállóság némelykor csak a beteges menekülés, álomba révedés útján látszik is elérhetőnek, általában s csaknem mindig a harc az uralkodó az ellenséges pólusok, lelki és hangulati végletek között.

Nem lélekben bágyad el, inkább oly bölcs rezignációra, „szent Megadásra” törekszik, amely nem lehet „belső inaktivitas” következménye (Kállayhoz, 1816 ápr. 8.), hiszen „ifjúkori forróságának” elcsillapodását várja (uo.), állapota mindig olyané lévén, „mint aki a forróság miatt eltompul” (Kállayhoz, 1814 márc. 7). E forróság és forrongás oka az, hogy őbenne mindig a test és a lélek, a társadalmi-emberi körülmények és a vágyak, elgondolások közti összeütközés zajlik. Mivel pedig a lélek követelése, a vágyak és elgondolások nagyon is hevesek, fegyelmezetlenségükönél fogva „képzelt és nem képzelt szenvedéseket” zúdítanak rá (Kállayhoz, 1814 júl. 13), egyszerre mindkét félét, áttekinthetetlen zürzavart keltve a lélekben, melyet csak fokoz a hamar bekövetkező kedélyi reakció, a felcsigázott rajongás, csapongó jókedv és humor. S az érzelem, kedély túlszapongásának mélyéről ismét a *taedium vitae* tör fel, az undor, mely keserű nevetésben hangzik ki, keresi oldódását. Nem csillapuló kedélyhullámszásának e végletei oly meghasonlottságra vallanak, mely elsősorban excentrikussá — szilárd központ nélkülivé — teszi lelkivilágát, majd, mintegy elrejtése céljából, kettősséget

nek a Kantén való túljutására vonatkozólag ld. LUKÁCS GYÖRGY (Adalékok az esztétika történetéhez, 1953. 42—44. 52. Goethe és kora, 1946. 101.) tanulmányait, az idézett műről ld. még VAJDA GYÖRGY MIHÁLY: Schiller c. monográfiáját, 1953. 125. — A kor átalakuló művészetszemléletéről ld. KORFF H. A. nagy összefoglaló művének, a *Geist der Goethezeit*-nek I. kötetét (Leipzig, 1954. 122—156. — A zseni-fogalom használatának gazdag regisztrálása — H. WOLFF: Versuch einer Geschichte des Geniebegriffes c. 1923-ban megjelent s elavult könyvén kívül — EISLER: Wörterbuch der philosophischen Begriffe c. művében található (1927. I. 503—505.). — Kőlcsey gyermeki-költészet felfogásáról sok adat van: „Ó sors, hála neked E gyermeki szívért” — írja Ábránd c. versében (1813. szept. 14.), „örökre gyermek maradni”, „dalaim ifjú dalok” — írja Döbrenteinek 1813. nov. 15-én. Más hol is ír a gyermekiségéről (ugyanahhoz 1814. jan. 21.), az „ifjú tűz”-ről (Kállayhoz, 1815. máj. 30.), a gyermekség boldog koráról (Szemeréhez, 1814. dec. 17.). Berzsenyi „gyermekség”-ének „nem naptári, hanem mitosz” fogalmáról, a „tulajdon szivétől napvilágosított poeta kezdeti romlatlanságáról” szép sorokat írt NÉMETH LÁSZLÓ Berzsenyi könyvében (1937. 14.).

alakít ki magatartásában. „Mit tehetek én, ki naponként gyöngülök, többnyire vidám kívülről, de belől emésztetve” (Döbrenteihez, 1815 máj. 3). A test és a lélek ellentmondásai ilyenkor szinte kézzelfoghatók. A belsőt eltitkoló külső kialakulásának folyamatát így írja le Kazinczynak: „Látván, hogy schol magamat fel nem lelhetem, öszvevonultam, s külsöm, melyet azelett a belső láng úgy öntött el, mint a táncoló lyány arcát az öröm, komoly lett és hideg” (1813 okt. 21), és ugyanőneki ez álorca hatását: vonások vannak képén, „melyek sokszor a figyelmes nézőt nem akarva csalják el valami olyannak hívására, melyről ezen szív nem tud semmit is.” Annyira arcára szorítja fájdalmas maszkját, hogy sajátmagát is megtéveszti: jó időbe telik, amíg észreveszi, mennyire ugyanolyan forróság feszíti, belülről, a mellette élő jakobinus Uza Pál magatartásának kérges felszínét (Kazinczyhoz, 1813 nov. 14.).

Ez a vita test és lélek erői között, ezek az „egymást reakciószerűleg felváltó” érzelmi ellenfelek (Horváth J.) a géniusz, a zseni szubjektív fogalmának tartalmi körét alkotják, az önállósággal szabadulást, a körülményekkel dacolva diadalt remélő geniális ennek jellegzetesen lehűző, nyűgöző vonásait.

Kölcsey maga leginkább belső világa és külseje⁸ ellentmondásaira vezeti vissza a zseni e bajait, a „poétai zabolátlan lélek”-re, melyet — ismervén átkait — Kazinczy kisfiánál jó előre „szoros hatások közé szorítani” igyekeznek (1815 okt. 16). Magyarázata természetesen nem kielégítő. Mert nem volna e beteges meghasonlás önmagában véve oly végzetes — nem is vezetne három évig tartó tragikus és egyben gyógyító hallgatáshoz —, ha valami „fátumnak nyomása”, az erkölcsi, társadalmi és nemzeti szabadság hiánya nem zárná be azt az ellentétes érzelmek közti hányódás körébe, egy önmagához visszatérő körbe, mely önmagának erejéből, belülről nem is szakítható fel. A pszichológiai valóság mélyén mindenestre alaposabb társadalmi bajok tapinthatók ki, ha Kölcsey maga ekkor még nem látja is világosan, csak sejtí azokat. „Érzem a fátumnak nyomását, érzem, hogy nem vagyok szabad, bármit mondjanak philosophjaink” — írja Kazinczynak okt. 21-én, majd, november 14-én, még világosabban vallja meg: igazán csak az él, aki „az erőt, melyet a természettől veszen, munkára fordítja! Mert akinek erő jutott és mégis ül, az *rabbá teszi magát*, s nyugalma hasonlít a leláncoltatáshoz, melynek érzése oly kínzó, oly tompító”. E szabadság-kép nem merő hasonlat, még nem közéleti harc-ideál keresésének, és már nemcsak „metafizikai” szabadság-vágynak kifejezése: csupán egy állandósuló, végzetes lelkiállapot egyénefelelti és egyéneinek körültaogatását mutatja, annak is felismerését, hogy a nem cselekvő — önmagát zárja rabságba.⁹ De ha az ellenséges sors képzele nem más, mint a külső (társadalmi, nemzeti) körülmények, az objektív valóság kötöttségei révén a lélekbe magába is benyomuló, ott terpeszkedő élehetlenség-érzés, leláncolódás-érzés, akkor elsősorban a fátum ily felfogása ellen kell lázadnia, és zseni-fogalmával, pedig azt is a fent elemzett lelki és magatartás-beli kettősség táplálta fel, éppen a szabadság felé, a kettősség, az ellentmondás feloldása felé kell vágnia utat.

Innen a kettősség magában zseni-fogalmában is, de innen a kettősség felülmúlásának reménye is zseni-fogalmával. Sohasem veszíti el ez szubjektív jellegét, de mennél élesebbre

⁸ Ennek az excentrikusságnak sok jelét mutatja verseiben s leveleiben, főleg ott, ahol meghatározására is törekszik („Mert egy anyának Nőttek ölében A bánat s öröm: A sorsnak ölében”, Ábránd, 1813. szept. 14. — ugyanezt levélben is megírja, Kazinczynak, már 1812. jan. közepén); a „sőtétisztza” principiumán kívül ide vonatkozóan nyilatkozatai az egy szívben furcsán megférő „ellenkező indulatai”-ról (Kállayhoz, 1814. jún. 20.), kéj és fájdalom keveredéséről (uo.), hányódásáról a végletek között, melyet sok versében írt meg. Ugyanide tartozik a Szemere szonettjének megítélése körül leszűrt tanulság az ellenkezősekről „ugyanazon individuumban” Szemeréhez 1813. okt. 30. „Az én belsöm tüzzel teljes, de külsöm... mindenre alkalmatlan”, Kazinczyhoz 1814. április 3. — „A sors csapongó fantáziával vérző keblet” adott neki, Kazinczyhoz, 1813. okt. 21.

⁹ Legyen szabad itt még egyszer utalnom a sors filozófiájával részletesebben foglalkozó tanulmányokra, a MTA I. Osztálya Közleményeiben, XI. köt. 1—4. sz. 1957., különösen a 185—187. lapjára.

fordul az elkeseredő harc test és lélek, külső és belső, körülményekre visszavágó érzelmi végletek között, annál inkább bővül ki a génius kezdetben erősen szubjektív jelentése az objektív érvényű társadalmi erkölcs princípiumának, majd a nemzeti szabadságnak keresésével. Ismétlem: egyrészt nem veszi el szubjektív alapvonásait, de lényegesen átalakul, másrészt átalakulva sem képes elérni döntő, felszabadító diadalt a végletek közti hullámmász zárt körében, ez a bezáruló kör (a hallgatásé is) csak új társadalmi erők ébredésekor s ezek hatására, az 1820-as évek elején szakítható fel. Kazinczy — 1813 okt. 7-i levelében, melyet Kis Jánoshoz írt — éles szemmel vette észre s közölte barátaival (nem Kőlcseyvel is!) Kőlcsey gyötrelmeinek a szubjektivitással összefüggő okait, aggodalommal vádolva ifjú barátjának „száraz metafizikai én”-jét, az *én* szót, mint minden baj szülőökének jelölőjét, vastagon alá is húzva. A személyesség e mélyen szubjektív alapszínezete valóban hitelesen romantikussá teszi azt az objektív tartalmú géniusz-eszmét, amely már a nemzeti szabadság vágyával azonosul — így olvad lassan egybe, 1812 és 1817 között, a szubjektív, *én*-t koncentrálni akaró zseni fogalma azzal a szellemiként felfogott, egyénfeletti teremtő erővel, amilyen a nemzet eredeti géniusza.

7. Foglaljuk össze e fejlődés lényeges adatait.

A géniusz újszerű jelentése — mint láttuk — már 1811—12-ben feltűnt Kőlcsey költészetében (*Andalgások, Génius száll . . .*). Ettől kezdve — 1816-ig — válik gyakorivá hivatkozása a géniuszra; ilyenkor lélek és szellem, genie, génius, daemon és „égi”, „isten” alak lényegében egyet jelent — magának a zseninek eltérő megnevezései.

„A süsse Wehmuth . . . nemcsak a szenvedést kisebbiti, hanem annak *geniusz*ra is megtanít, mely testvérs az örömeivel” — írja 1812 január közepén Kazinczynak, már az *Ábránd* ismert tételét vetítve elő, s élénk bizonyítékaul annak, hogy a géniusz az érzelmi végletekből táplálkozik. Így kezd ettől fogva szubjektívvá alakulni a zseni korábban klasszicista, törvényt teljesítő, racionális fogalma — s alakul legszebben a *Génius száll . . .*-lál. A géniusz ez után majdnem mindig egy bizonyos egyéni tehetséget, képességet vagy egyenest érzelmi karaktert jelent. „Íly porlepte pulpitust . . . a *Genius* nem szeret” — írja körülmények és tehetség ütközéséről Kazinczynak, 1812 február 26-án. Tőle különben „hidegen s *geniusz* nélkül jött el”, mint „a durva földmívelő” (1813 máj. 22) — s e géniusszal az alkotó lélek vágyát kívánja kifejezni, amit megerősít a teljesen szubjektív használatú daemon kifejezés: „de elég legyen az egyszer, ma erőt vettem a *Daemonon* . . .” Ez a lenyűgöző démon, *geniusz* volt az oka, hogy nem is felelt Kazinczy sok levelére (1813 máj. 22), *geniusza* — koncentrált életvágya — választotta vele a horátiusi „mihi rura parva”-mondást (1813 szept. 15) s amikor tompának érzi magát, ezt teszi szinonimaként a szó mellé: „s *genius* nélkül valónak” (Kazinczyhoz, 1813 okt. 21). A szó szubjektív értelme erősödik: „Nekem a *genius* határtalan lángoló szívet s határtalan hæv beszédet nyújtott” — írja Döbrenteinek 1813 nov. 15-én, „elaludt bennem a *genius*” — írja Kállaynak, s a következő mondattal elárulja, hogy a *genius* egyenlő a poéta-lélekkel, melyet jobb lett volna korán elfojtania magában, csak akkor írhat többet barátjának, ha „ezen ellenséges *daemon*” engedni fogja (1814 márc. 7); a „poesis *telkétől* elfogva” nem akar grammatologos lenni, de tudja jól, „valóban nehéz akarni, midőn a *Genius* nem akar (Szemeréhez, 1814 dec. 17.).

Ezeknek a műszavaknak értelme többnyire a goethei genie: „produktiver Geist”, „produktív fortwirkende Kraft” vagy „zeugende Kraft” jelentésével egyeztethető (legszebb megfogalmazásuk talán az Eckermannal folytatott beszélgetésekben olvasható, 1828 márc. 11-én, 1831 dec. 21-én stb.).

Kőlcsey géniuszának e szubjektív tartalmú fogalma 1814 és 17 között néhány jelentős versében már objektív, társadalmi, sőt politikai értelmet nyer. Az *Ideál* költője (1813 szept. 16) még a szubjektív géniusszal, az *én*-nel, az „elszendergető *daemon*”-nal viaskodva keresi fény és árny között a „tisztá emberiség” eszményét, félreérthetetlenül test és lélek megbékélésének személyes vágyával zárva is a szép verset: „Ah lelkem e testtel szelíd harmóniába” Pályámon lengjen át vígan mint égi pár . . .” A *Küzdés* (1814 jún. 28) *geniusza* úgy intí „fel-

felé” az énekest, hogy a géniusz el sem választható a lelket röpitő lángszárnyaktól (4. versszak), de e szubjektív módon égi szózatokra fakadó költő éneke most már sejtelmesen magába zárja azokat az új tartalmakat is, amelyeket a szubjektív válság megoldása érdekében szembe kell szegezni a rossz sorssal és rossz hazával. A kívánt, a vágott „jobb sors és haza” megjelölése mondja ki azt, aminek hiánya az oka a költő mély válságának, rossz géniuszának, végzetes démonának : „Sejdtíve zeng az énekes Jobb sorsot és hazát, De keble titkokkal teljes Miként Dodona berkein Az égi szózatok, S mint *ossziáni szellem* Tűnnek fel érzeményei Borongó éj gyanánt”.

Ossziánnak ihlete (kinek geniejéről, teremtő lelkéről szintén ekkor írt leveleiben, bár Homér alá rendelte, jó ízléssel) szabályszerűen bukkan fel ebben a sejtelmes, hermétikus szabadság-költészetben. A levelek nyíltabban szólnak erről, Osszián kapcsán, s a géniusz-fogalom romantikáját is erősítve. „Elment-e már Osszián?” — sürgeti Kazinczyt 1815 ápr. 8-i levelében — „poesisünk s nyelvünk ezen caledonici némettel még legtöbbet fog nyerni, s ezt jövődöben is legtöbbben fogják Uram Bátyám után csinálni . . .” Még szebben vallja, Arany János gyönyörű, „Maradj Homér . . . Jer Osszián”-féle fordulatát is előlegezve kissé, Kállaynak, hogy a gondatlan vidámság szép kora elröpült, s „félő, nehogy . . . Homéert elvetve lelkünk Ossziánnak bús képeiben súlyedjen el” (1815 máj. 30). A géniusz szubjektív értelme most kezd átváltani a nemzet, a közösség őrszellemének idealisztikus, romantikus, de szinte forradalmian hazafias jelentésébe, a herderi alapjelentéshez közeledvén („Genius . . . seine angebohrne Stammart und Complexion . . .” mondja az egyénről s a népről az *Ideen zur Geschichte der Menschheit*, Wien, 1813, Dritter Theil 10. lapján, hogy csak egy példát említsünk). A Rény c. vers (1816 máj. 5) ugyancsak az „égi” erő, az „istenné” —vagyis a „felsőbb” ihlet szabadságharcos inspirációját hirdetve járul hozzá a géniusz merőben szubjektív fogalmának átalakításához. S így érkezünk el végül a pálya első szakaszának legszebb verséhez, a *Rákóczi hajh* . . . kezdetűhöz (1817 ápr.), a nemzet bosszúálló géniuszának ünnepléséhez. Mert Rákóczi s kurucai emléktől „leng még a szellem”, bár a lélek már nem hevül, mindaddig, amíg a „titkon borongó géniusz” meg nem érleli bosszúját, s le nem sújt, villámként, az ellenségre. „S a honfiú, s a honleány Csak érez : nem lát s fél”. Géniusz és honfiak közössége, kiknek lelke a géniusz : egy.

1815 és 17 között így válik a géniusz fogalma a körülményekkel, sorssal dacolni akaró egyéni alkotóerőn kívül a nemzeti és egyéni szabadságvágy sejtelmes, még homályos nevévé — magába zsúfolva a végletek közti őrlődést is, amelynek folyamán létrejött.

8. Ebben az eredeti tartalmakkal alakuló és bővülő gondolatmenetben, ennek is derekán túl született meg a Csokonai-bírálat szubjektív és romantikus zseni-fogalma.

Mielőtt kitekintenék — vázlatosan — a géniusz fogalmának további sorsára, térjünk vissza egy kissé a Csokonai-bírálatához, hogy ennek éppen a romantikus Kölcsey fejlődésében vitt szerepét más bizonyságokkal is igazoljuk. Kétségtelen, hogy amit ott a zseniire hivatkozva kér számon, azt Kölcsey saját lelkéből meríti, az ő személyes nézeteivel és zseni-képével szoros kapcsolatban hiányolja Csokonaiiban a teremtő lelket, a korlátokon felülemelkedni tudó genialitást. Ez és Himfynek Csokonai fölé emelése, Kisfaludy korszerűségét éreztetve, a romantika erősödésének jelei. Ezt bizonyítják, az így elkezdett romantikus gondolatmenet folytatásával, ez időből való levelei. Az egyikben (1815 ápr. 8.) — melyben Ossziánnak, a „caledonici németnek” különös megbecsülését olvastuk — később ezt írja : „ezt (ti. Ossziánt) jövődöben is legtöbbben fogják Uram Bátyám után csinálni. Mind Berzsenyi, mind Himfy mutatják, hogy ezen az úton csak jó vezető kell . . . Mert Marmontel franciás szellemét . . . a jövő száz elején is kevesen fogják érzni és követhetni . . .” Állítsuk ezt a nyilatkozatot a mellé a másik mellé (Döbrenteihez, 1815 máj. 3), melyben Himfy és Homér nevével indult Csokonai és Voltaire ellen : itt viszont Himfy és Osszián, Himfy és Berzsenyi jegyében határolja el magát a Marmontel-féle írótól.

S nem az ő fejlődő romantikus felfogása marasztalja-e el korszerűségben Verseghyt is, aki „tanult . . . mégpedig aethetikai sovány regulákat . . . a Ramler Batteuxjéből, s Sulzer-

ből, ez az oka, hogy ő a német új esztétikára s annál fogva a német új philológiára nézve hátramaradt. Regulákat tanult az esztétikából, s olyan regulákat, melyek a Sturm und Drang period előtt írtak, és így poesisának könnyű, kedves természetiségét megrontotta . . .” (Szemeréhez, 1815 okt. 24)? S végül egy mélyen lényébe világító megjegyzése arról, hogy ő maga is abban a hibában szenved, melyet Csokonai bírálataiban a zabolátlansággal kapcsolatban, bár a zseni vonásaként, rótt meg: „A tódulatok vagy elborítanak, vagy vad lánggal csapnak ki, illő-e a Csokonai recensensének a Bürger hibájiba hullania?” (Szemeréhez 1817. márc. 23).

Míndez a Csokonai-bírálat zseni-elvéhez fűzhető romantikus gondolatmenet folytatását bizonyítja.

9. Azzal azonban, hogy a zseni fogalma a szubjektív szférától a nemzeti géniusz diadal-ünnepének látomásáig alakult át (még oly egyenetlenül, még oly ellentmondásosan történhetett is ez), a költő lelkének romantikus háborgása, végletek közti hullámzása, többek között a regula elleni lázadás is csillapulni kezd. Az 1817 márciusában készült Berzsenyi-kritika nem tagadja ugyan a zsenit, de már azt is hirdeti — a regula elleni korábbi lázongás után! — hogy „a regula még inkább tartozik a geniere mint más akárkire . . .”

A nemzet s a világ történelmének mozgató erőit, a haladás, a boldogság fejlődő eszményeit kutatva — mert ekkor már, a nyelvújításban vitt szerepe miatt, a magyar történelem mélyére is kezdett nézni s megírta, ha töredékesen is, vallástörténeti elmélkedéseit a kereszténységről s a reformációról — Kölcsey tudatos szembenállása erősödött mindennemű miszticizmus, az zseninek vad szertelenségei vagy a fogalom rosszhiszemű, ártalmas felhasználása ellen. 1817 elején (Szemeréhez, márc. 23) még „thermometrumi kényesőnek”, „a maga nyugalma ellen dolgozó”-nak, „görög dythiramb”-nak definiálta magát; a zseni fogalmát, mint a teremtő lélek, az eredeti elme és érzésvilág új, romantikus nevét mindhalálig megtartotta és megfigyelmeztet, de le sohasem küzdött érzelmi hullámzása mindvégig igazolta is e fogalom megtartását. De a kivívott romantika nem fajult el benne vad, anarchisztikus álmokká vagy beteges cselekvéssé: ha józan lélek sohasem lett is belőle, rossz démonát, a végletes nyugtalanságát és elkeseredését, a lázadását és a kábultságát roppant intellektuális erővel meg a cselekvés elvével és gyakorlatban fékezte meg ezután mindenkor. S úgy tetszik, már 1817 között is próbálta, bár akkor még kevés sikerrel.

Csak az elhallgatás éveiben nyerte vissza — úgy ahogy — megbomlásra mindenkor, azután is, hajlamos egyensúlyát. De még az elnémulás előtt kemény hangon bélyegezte meg „a veszett miszticizmus és allegórizmus szellemé”-t, „melyet az okos emberek már a tizenkilencedik század elején is még a páterekben is ostobaságnak tartottak.” (Kazinczyhoz, 1815. máj. 30). Az ő zseni-elmélete romantikus ugyan, de nem misztikus! Az is sokat mond, hogy legnagyobb ideáljait Homér, Shakespeare és Goethe mindig szembeállítja az ugyancsak genialis, de számára kisebb értékű példát nyújtó Schiller-rel és Ossziánnal (akit — nem ironia nélkül — „caledoniaci német”-nek nevezett), távolítva is az előbbieket az utóbbiaktól. És végül még egy jele annak, hogy már 1817 előtt sem tűrte, hogy a zseni nevét affektációból vagy hatalmi álláspont igazolásául ejtsék ki olyanok, akiknek a genialis, vagyis nyugtalanul hullámzó, eredeti, teremtő erejű lelkülethez semmi közük sincs: egy szép s rendkívül összetett levele Kazinczyhoz 1816. május 11-én, melynek középpontjában a „genie affectált hangját” próbáló Dessewffy szigorú elítélése áll.

A levél elején a történész (aki ekkor írta meg pesszimista Töredékeit a vallásról és a haladásról), a levél végén a filológus nyilatkozik, közepén önmagát, a nyugtalan zsenit definiálja („Én nem vagyok Hérosz, én csak az indulatoknak embere vagyok”) és Dessewffy utasítja vissza. „... Dessewffy bizonyosan oly dologba ártotta magát, amihez nem tud. Ne tegyék a nyelvet a Grammatika sclávjává? Nem affectált hangja-e ez a Genienek? De Homér és Shakespeare másként voltak szabadok, másként ismét a Római Császár, ki azt mondá: isti lurcones Grammatici nobis regulam non praescribunt . . .” A nyilatkozat azért érdemel különös figyelmet, mert a grammatikának és az iskolának 1812 és 1815 között Kölcsey maga volt korában

legélesebb ellenzője, most pedig — védi a grammatikát. Nem védené, ha az igazi zseni támadná : de védenie kell a zsenit „affektáló” nagyúri, hatalmi fölényvel¹⁰ szemben. S ez egyszerre jelenti azt, hogy Kölcsey visszatérőben volt Kazinczynak ahhoz a Dayka-életrajzban is hirdetett elvéhez, mely szerint a törvénynek, a szabálynak csak teljes ismeretében szabad áthágni is azt és hogy a zsenit kizárólag az indulatok, érzelmek és gondolkodás eredeti, teremtő erejénél fogva ismeri el szabadnak, belsőleg, személyesen létrehozott elvként, s nem külsőleges hatalmi szók miatt. Ha a zseni egyfelől nem jelenthet miszticizmust, másfelől nem jelenthet hatalmi szót sem.

E kevés, romantikát, de fegyvelmeződést is jelző példa után csak az 1820 utáni levelek igazítanak el a „sötét évek”, a három évig tartó hallgatás válságot leküzdő, tehát gyógyító eredményei felől (ezért is gondolható, hogy a kevés 1817 előtti és a számos 1820 utáni elvi nyilatkozat között van összefüggés, a lehiggadás már 1815 és 17 között elkezdődött valamikép, különben elhallgatása nem a szigorú, intellektuális ítélő erővel, önmaga iránti szigorúsággal megtett nagy lépés lett volna, hanem „nekidühülés” és végleges elnémulás, elsüllyedés).

A tavaszi levelek, melyeket Szemeréhez, egyetlen igazi barátjához írt 1823-ban, pontosan tájékoztatnak arról, hogy mi lett a zseni fogalmával és a hozzá kapcsolódó romantikus képzetekkel.

„Az efélékben” (a filozófiai episztoláról van szó) „mindenkinek a maga saját *geniejéhez* kellene támaszkodni, nem pedig példányok után indulni” — rója meg, nem egészen jogtalanul, Berzsenyit, akinek individualitását követeli e versek előterébe (Szemeréhez, 1823. ápr. 6). De ugyanebben a levélben, amelyben a „saját *genie*” előnyomulását követeli az episztolában, az „auctori düh”-öt „az újabb fellobbanások ellen . . . egy fenytő recenzió”-val akarja ráncba szedni, Szemerét nyomatékosan (s igen szépen!) arra tanítja, hogy ha „bajai lesznek, ha lankadni fog, ha hidegség szállong reá, ha kabalák üldözni fogják” — emlékezzék órá, Kölcseyre és *vegyen erőt* önmagán, mert Kölcsey „neki szentelte magát saját érzése s gondolata mindenkori egyenes kimondásának” és, ami a legfőbb, Berzsenyi *zsenijének* „*hibás ideájá*”-t is szigorúan elveti! Ugyanabban a levélben éppen nem következetlenül, a *zseni eredetiségének* érvényesítését követeli meg, a rosszul elgondolt *zseni-önteltséget* azonban keményen elutasítja. „Elrettent” Berzsenyi „rettenetes tónus”-ától, mellyel ez egy Szemeréhez írt levélben tett tanuságot „megbántott auctorság”-áról; hogyan is lehet ily „eleven érzésével” írni a megbántottságnak 1820 végén — „egy 1817. év elején írt recenzióról”? . . . „ezen hypochondria nem csak a Chinával elfojtott epheidegtől, nemcsak a feldüléstől származik, félő hogy annak legnagyobb félszke a *Genie praetendált sérthetlensége* hibás ideájában fekszik. Csak az a baj, hogy az a *gonosz felvilágosodás* valamint a csalhatatlanságot, úgy a sérthetlenséget is semmivé tette.”

Így harcol Kölcsey 1823-ban, a *Himnusz* évében — amikor már klasszikussá fegyvelmezte magát — a zseni eredeti alkotásáért és a zseni önteltsége ellen, éppen a felvilágosodás nem feledett eszméinek felidézésével; így panaszkodik Szemerének (1823. ápr. 11) arról, hogy „ha nem hagyom is magamat leveretni, de a poetáskodó léleknek ki parancsol ilyenkor” (ti. *pörös bajok idején*), s így neveli is, ráparancsolva, *őt*, kis idő múltán, a zseni szétszóró, bénító hatalma ellen: „A természet neked sok poetai lelket ada, s csak kényeztetés, ha a lelkesedést nem gyakran kapod meg. Magamon tapasztaltam!” — hangzik fel az „eredeti”, „szubjektív” én tanulsága. „Eszteendőkről esztendőkre alig tudtam egy-két sort írni, s elvégezni semmit sem. Keményen fogtam osztán magamat, s íme azon verseket, melyeket utolsó levelemben vevél, a legkedvetlenebb körülményekben készítettem. Nil mortalibus arduum est!” — hangzik ki a jó tanács a végképp megfegyvelzett romantika jegyében (Szemeréhez, 1823. jún. 27).

„Legjobb az embernek saját eredetiségét s a lelkesedés pillanatának Eingebungját követni” vallja romantikusan ugyanebben a levélben — de mindezt, az élébe vetett mondat

¹⁰ Mintha a jóval későbbi Bajza hangját hallanók, aki az akkor is a társadalmi állásával hatni kiáltt — különben nagyon művelt és derék — Dessewffyn verte el a port.

szerint, ehhez a feltételhez szabja: „ha vizsgálat és tudomány forog fenn”. Az egyensúly, ha ezentúl is, mindig, hajlik a billenésre, megállapodott már.

Nem követhetjük végig a géniusz romantikus felfogásában: de a fejlődés érzékeltetésére lássuk a gondolatnak hosszú évek fölötti átívelését, mely a zsenit oly szépen, higgadtan meghatározó¹¹ jegyzetek a kritikáról és poesisról időpontját 1829-et — a tizennégy év előtti problémákkal — egy 1815-i levél vallomásával — köti össze. Az 1815-i levélben (Kállayhoz, máj. 30) ezt írja: A gondatlan vidámság szép kora visszahozhatatlan röpiült el, s félő, nehogy Werthert kelljen követnünk, s Homéert elvetve lelkünk Ossziánnak bús képeiben süllyedjen el. Tizennégy év múlva, 1829-ben, csak egy-két mondattal toldja meg ezt az ítéletét, de ezek a mondatok az önfegyelemnek, a hullámzó lelkiállapot urává lett művésznak legszebb vallomásai. „A még boldog Werther az Odysseának vidám géniusával társalkodik; a már boldogtalan Werthert csak Ossziánnak komoly Muzája gyönyörködteti: s megengedhetjük-e neki, hogy a maga két ellenkező állapotja szerint különböző izlését a kritikának mértékévé tegesse? Ha tehát a kritika meghatározó állításokkal akar fellépni, nem individuális érzéseken kell magát felemelnie; hanem közönségesen az emberi lélek természetéből szükség bizonyos tapasztalásokat kivonni, hogy általuk bizonyos közönséges törvényeket állapíthasson meg.”

Korát követve, nem maradva el a történelmi változástól, lázadó, mindig forrongóan nyugtalan lelkét arra kényszerítve, hogy géniuszával „közönséges”, vagyis általános, közösségi törvényeket állapítson meg és szolgáljon — Kölcsey az 1820-as évek végén végképp legyőzte 1812 és 1816 közötti mély válságát, és romantikus géniuszfelfogásával is a klasszikus magyar irodalmat vezette be.

József Szaunder:

DER GENIUS STEIGT HOCH

Die Abhandlung, deren Titel den Anfangszeilen eines im Jahre 1812 entstandenen Gedichtes von Kölcsey, einem der Initiatoren der ungarischen Romantik und hervorragendem ungarischem Dichter und Ideologen entnommen ist, beleuchtet die Entfaltung der Geniethorie Kölcseys. Die von ihm verfasste Kritik (1815) über den grössten ungarischen Dichter der Aufklärung, Csokonai, ist bereits von der Forderung nach den Kriterien des romantischen Genies charakterisiert, und da er diese bei Csokonai nicht fand, verwarf er sein Werk; auch Döbly ist bei seiner positiven Csokonai-Bewertung (1816/17) von der romantischen Seite ausgegangen. Die Vorlagen der romantischen Kritik Kölcseys sind textlich in den romantischen Theorien der Zeitschrift »Erdélyi Múzeum« (red. von G. Döbrentei) niedergelegt, die im Jahre 1814 zu erscheinen begann. Diese Impulse machte er durch die originelle Weiterbildung eines Begriffspaares Schicksaal—Genius (Gebundenheit—Befreiung) zu den Grundlagen seiner romantisierenden Dichtung und Weltanschauung, vor allem in seiner Dichtung (1811—1817), in der er sich bereits früh von seinem Meister, dem klassizistischen Kazinczy, lossagte. Der Entstehungsgang dieses Begriffspaares wird von einer neuen idealistischen Philosophie, einer organischen Geschichtsauffassung, von Antigrammatismus, vom Antagonismus zwischen Dämon und Ideal und von dem Homer- und Ossiankult charakterisiert. Den anarchistischen Extremismus seiner Gefühle und seiner Lebensempfindungen vermochte Kölcsey erst nach einem drei Jahre währenden tragischen Schweigen (1818—1821) durch seinen Anschluss an die stürmisch erwachende nationale und demokratische Bewegung zu überwinden.

¹¹ A meghatározás így szól: „a genie nem egyéb, hanem a különböző széjjeliszórt természeti erőknél és érzelmeknél bizonyos felüleg alatt nagy bőségben történt öszvefolyása.”

IRODALMI KRITIKÁNK KEZDETEINEK NÉHÁNY KÉRDÉSE

A kritika nem pusztán az irodalom, mindég az irodalmi élet velejárója ; a társadalmi, kulturális kibontakozás adott pillanatában jelenhet csak meg, pusztá létével is legbiztosabban jelezve az irodalmi élet fejlettségi fokát. Azonban, éppen mert az irodalmi élet függvénye, — bizonyos értelemben leglényegesebb kifejeződése, — vizsgálata is sajátos szempontokat kíván magának az irodalmi élet kialakulásának átmeneti szakaszán. Ez a folyamat nálunk meglehetősen hosszú ideig : az írói szerveződés első jeleinek, az első folyóiratoknak megjelenésétől, a XVIII. század második felétől egészen a XIX. század 30-as éveig tartott, amikor az irodalmi életet kitevő, eladdig csak részlegesen jelentkező elemek végre valóban kezdtek irodalmi létté összegeződni, mikor kikristályosodott, önállóságot, autonómiát : saját törvényeket, jogokat nyert az irodalmi élet, mikor a társadalmi köztudat is elfogadta (többek közt mert kemény harc árán Bajza s a többiek elfogadtatták) egy, a napi élet berendezkedésétől sok mindenben eltérő írói reszpublika létét. — E hosszú időszakot az jellemezte — átmenetisége is abban állt, — hogy az irodalmi élet még nem különült el a társadalmi élet egészétől, nem szilárdultak meg sajátos esztétikai regulái, morális normái. Az irodalmi élet mintegy feloldódott a társadalmi tevékenységek összességében, nem volt még meg a köztudatban a mérce és ítélet, amely el tudta volna határolni pl. egyfelől a barátot, ellenséget, rossz vagy jóindulatú embert — másfelől a művészt : magánembert és szerzőt, a személyt és az író, egyszóval az irodalomhoz tartozóban azt, ami erkölcsileg minősítendő — attól, ami esztétikailag minősítendő ; — akár csak a szűkebb irodalmi köztudat sem tudta minden esetben határozottan elkülöníteni az irodalmon kívüli s az irodalmon belüli szempontokat. A kulturális-, végső soron társadalmi élet differenciálatlansága — az említett időszak különböző stádiumaiban ugyan más más fokon — azt eredményezte, hogy az ítélet és minősítések külső és belső szempontjai keveredtek, hogy az autonóm írói reszpublika világában az emberi együttélés általános szabályait és ezek nyomán ítéleteit alkalmazták : hogy a társadalmi élet területéről vett kész normákat új és sajátos mértékek hiányában mechanikusan és primitíven vitték át az irodalommal, ill. az irodalmi léttel összefüggő jelenségekre is, — hogy nagyon sokszor az esztétikai mértéket mechanikusan etikaival cserélték fel. — Mármost, ha különben közismert jelenségeket erre az alapokra visszavezetve felsorakoztatunk, azért tesszük, mert szinte hagyomány, hogy irodalmi kritikánk kezdeteinek vizsgálatakor egyfajta anakronizmussal csak, vagy túlnyomórészt olyan elemeket kísérlünk figyelemmel, amelyek esztétikailag, filozófiailag minősíthetők. Holott ez — éppen az esztétikai és etikai — pontosabban az irodalmon belüli és kívüli normák primitív elkülöníttelensége miatt csak akkor lehet eredményes, ha a par excellence esztétikai vizsgálódásokat szüntelenül kíséri az irodalmi ítéletalkotásban közvetlenül is érvényesülő társadalmi normák számontartása. Hiszen e különmemű elemek a legszorosabb kölcsönhatásban voltak egymással, szüntelenül módosították, torzították egymást s az egész átmeneti korszak kritikai mércéje gyakorlatilag e kettő kölcsönhatásának eredője volt. E sajátosság — az adott szakaszon belül — oly mértékben jellemző, hogy vizsgálata sem kíván meg e keretek közt szorosabb történetiséget — a különböző időpontokból vett példák konkrét tartalmaik kontrasztjában is alkalmasak lehetnek a kérdés változatlan lényegének megvilágítására. —

Az irodalmi kritika nemcsak az esztétikai normák rendszerét, valamiféle ízlésszférát feltételez, amelynek közegeben a mű megkapja a maga minősítését, hanem ugyanakkor egy olyan köztudatot is, amelyik *elvé* lehetővé teszi a bírálatot, amely nagyjában-egészében megszabja annak morális feltételeit, szabályait, kereteit. Az irodalmi élet fejlődésének egy bizonyos fokán túl ez utóbbi feltételek problémái másodrendűekké válnak s a kritikátörténet főfeladata természetszerűleg az esztétikai, filozófiai nézetek, rendszerek alakulásának, kritikai alkalmazásának vizsgálata lesz. A magyar kritikátörténet korai, kezdeti szakaszán azonban — mikor a harc magának a kritikának elfogadtatásáért folyt — a főprobléma erkölcsi természetű volt s lényegében az irodalmon kívüli és belüli szempontok elkülöníthetlenségében állt : az irodalmi és közélet primitív együttlátása elsősorban magának a kritikának elfogadásában játszott nagy — éspedig hátráltató — szerepet.

A XVIII. század végi, XIX. század eleji tudat nem értette még egészen át annak a kapcsolatnak sajátosságát, amelyet a mű teremtő író és közönség közt s ezt minduntalan összekeverte azzal a másfajta, közvetlen értelemben vett morális relációval, amely mindennapi értelemben kapcsolja össze az egyik embert a másikával. Az irodalmi élet kialakulásának kora volt ez, mikor természetesen kísérték az alkotást művön kívüli megjegyzések, mikor még maga a szerző is írói és magánemberi mivoltában szimultán lépett a nyilvánosság elé. Gyakoriak, szinte elmaradhatatlanok voltak az előszók, zárszók, toldalékok, felhívások, bejelentések, amelyekben az író mint magánszemély — egyszersmind műve ajánlója, fogadtatásának jószólója is volt, mikor a szerző a legkülönbözőbb formákban indokolt és tájékoztatott vagy tudós jegyzetekben önmagát kommentálta : az irodalmi élet és napi élet, az írói öntudat és magánemberi öntudat, a szerzői rang és a személyes rang tudata nem különült el. — Természetes, hogy ilyen körülmények közt éppen a teljes szétválasztást feltételező kritika is e kettős talajból indult ki s felemás fogadtatásban részesült. A szemlélet differenciálatlanságából, az irodalmon kívüli és belüli szempontok, mérték és morál elkülöníthetlenségéből természetesen következett, hogy az író bírálata egyszersmind a személy bírálatát is jelentette, hogy az esztétikai kifogás egyszersmind erkölcsi elítélés is lett, — ill. ha objektíve nem volt is az, rendszerint a bírált fél tudatán megtörve azzá vált. Ez természetesen megszabta a reagálás — a kritikai élet tónusát : az irodalmon belüli nézetek megütközését majd mindig kísérte, nem egyszer elnyomta a közvetlen, morális bíráló minősítések : a személyeskedések, sértegetések elkerülhetetlen, hangos zsvajaja. — A szemlélet differenciálatlansága, a morálisnak az esztétikaival való primitív ötvözése, ill. felcserélése így lett kritikai életünk műfajának évtizedes meghatározója : a kultúrált, tiszta kritikai élet helyett pennacsaták, pörök, polémiák provokálója.

Becsmérlés és kritika a kezdeti időben így kerültek egy szintre s az irodalmi kritika megteremtői előtt legalább annyira ennek az erkölcsi problémának a megoldása állt, mint amennyire az esztétikai nézetek alkalmazásának és terjesztésének feladata. Bessenyei is jellemzően etikai és nem esztétikai igényt támaszt a leendő kritikusokkal szemben : „mindazonáltal csak kell mégis mindenütt olyanoknak lenni, kik magokat a közügyért ideig mocskoltassák”¹ — írta — s a kritikai tónus megszabásánál is erkölcsi vádat igyekezett elhárítani : „Szóllyunk barátságosan — kezdte Sándor István Gellert fordításának bírálatát — hadd ne mondassék, hogy csak irigységből írok a fordítás ellen. . .”² S ettől az első pillanattól kezdve jóformán a harmincas évek közepéig változó arányokkal és más más közegben, de szüntelenül jelen volt — gátlóan és zavaróan — az irodalmon kívüli mérték és ítélet. Ráday és Bacsfányi Bessenyeit mégiscsak megrótták, amiért a jóindulatú Kónyi rossz sorait kipellengérezte, s Ráth Mátyás is óvatosan szinte magát a bírálatot is kirekesztette a kritikából, mondván : „Az alábbvalókat, melyeket jó lelkiismerettel nem lehet dicsérnem, hacsak elkerülhettem, teljességgel elő sem hoztam”³ — hiába tette. Egyetlen mondata miatt („Rájnis versei

¹ Szöveggyűjtemény a felvilágosodás és reformkorszak irodalmából. I. Rész. Bp. 1952. 73.

² A Holmi. Bécs. 1779. 336.

³ Magyar Hirmondó, 1882. év, 779.

olyanok, hogy akárki is egykönnyen nem fog benne gáncot találni”) méltató megjegyzéseit a „megtámadott” a kritika pusztá lehetségessége miatt „ok nélkül való garázdálkodásnak”⁴ nevezte; s hogy Baróti és Rájnis prozódiai harca milyen hitvitázó tónusban zajlott, arra jellemző, hogy a szelídebb Baróti is úgy kezdte vitáitát: „Minek előtte az igaz hangméréséklés oltalmára kivezessük az derékhad dandárt, először némely csatázó martalékokot szedjünk az ellenségem”.⁵ És így tovább: Bacsányi Rájnis fordítás-vitáját, Kazinczy Himfy-bírálatát, Kölcsey Csokonai és Berzsenyi recenzióit fölösleges is mondani mennyire meghatározóan kísérte mindaz a félreértés, személyes indulat, amely végső soron a különmemű dolgok külön látni nem tudásából táplálkozott.

Aminthogy az esztétikai ítéleteket ellenkező értelemben is az ember és az író, a magánkapcsolatok és az irodalmon belüli reláció összekeverése torzította még a legkiválóbbaknál is. Ismeretes, hogy baráti érzelmek vagy osztályrespektus sokszor milyen megbízhatatlanná teszik Kazinczy ítéleteit, hogy Kis Jánost pl. mennyire értékén túl becsülte, vagy hogy a nemzeti irodalom követelésével oly határozottan fellépő auróráknak azt vetette szemére, hogy Pyrkerrel, mint „nyavalyás szarándokocskával” bántak, „felejtven, hogy az Patriarcha, hogy az Érsek, hogy az Fő-Ispány, hogy az csillagot hord mellén” — s köztudott, hogy az irodalmi tudatosság oly magas fokán ítélő Kölcsey esztétikai érzéke is hogy kihagyott szeretett Palijával kapcsolatban, hogy Csokonai-bírálatában hogyan hagytak nyomot debreceni élményei s hogy még a fiatal Toldy Vörösmarty epikáját elemző esztétikai levelei is a feltétlen baráti elfogultság kirívó gesztusai miatt vesztettek oly sokat érvényükből.

*

A legátfogóbb, legfeltétlenebb szempont, amelyet — az ország függő helyzete miatt így, vagy úgy az egész magyar közélet uralt, a hazafias érzés volt. Tudott, hogy a polgárosuló nemzeti öntudat milyen hatalmas emelője, szüntelen táplálója, formai és eszmei alakítója volt — e korszakban különös jelentéssel is — irodalmunknak. Másfelől azonban — épp erre az időre vonatkozóan azt is világosan kell látnunk, hogy a hazafiság társadalmi szempontjának egy közvetlen, mechanikus érvényesítése gátja is volt a kritika s így az irodalom fejlődésének, akadályozója a hazafiság és irodalom magasabbrendű találkozásának. Ismerjük, tudjuk Bacsányi szavainak nagyszerű értelmét, ma is szívet dobogtató tartalmát: „A mi íróinkat egyedül a közhaszonnak keresése s a hazának szerelme gerjeszti.”⁶ — Csakhogy ugyanakkor az adott körülmények közt e jelszónak — éppen kezdetleges értelmezése, az irodalom sajátos szempontjainak elkülönítetlensége, egyáltalán hiánya miatt fonákja is volt, a közéletinek és irodalminak, etikainak és esztétikainak primitív együttlátása miatt ez egyben a kritikának ellenálló konzervativizmus egyik fő fegyverévé is vált, az esztétikai, izlésbeli szemlélet egyik torzítójává is lett. Az irodalom e hazafias értelmezése szerint ugyanis a tollforgatásnak motívuma is, célja is, tartalma is hazafiasság —; írni: hazafias tett, nemzeterősítő cselekedet — csak az és semmi más. Következésképp megítélni is csak ezen az alapon: ezen a morális alapon lehet, azaz minden effajta erkölcsileg nemes indítékú írásművet szükségképpen csak a hazafias cselekedeteknek általában kijáró tisztelet fogadhat. E mentalitás gyakorlatban szüntelenül érvényesített logikája szerint, aki valamely írásművet bírál, az a hazafias tevékenység korlátozója, az nem a szerző írói mivoltát, hanem egyenesen hazafias önértékét sérti s így a recenzens eleve a hazafiatlanság bűnével gyanús. E társadalmi mozgatóerőnek az irodalom sajátos szempontjairól mitsem tudó, vagy azokat figyelmen kívül hagyó érvényesítése az irodalom dolgaiban, magának a kritikának — közvetve az irodalomnak lett kerékkötője. Ezt a hosszú évtizedeken át nyíltan is fellépő, a közvéleményben mindig lappangó álláspontot — ugyan vissza-

⁴ Magyar Virgilius I. Pozsony, 1789. 30.

⁵ Ki nyertes az hang-méréséklésben? Kassa. 1787. 5.

⁶ Bacsányi János költeményei és válogatott prózai írásai. Kiadta TOLDY FERENC, Pest. 1865. 138.

vetítve — Berzsényi így summázta: „... midőn mink irodalmunk ifjúságában egymást buzgatva zengők fel alvó, vagy igazabban szólván félholt nemzetünket, midőn még szájrul szájra ment nálunk ez a hazafiúi jelszó: írjunk akármit, csak írjunk, hogy a magyar írás divatba jöjjön, s mikor még a legcsekélyebb magyar írás is hazafiúi tett volt, akkor még természet szerint a kritika nálunk nemcsak szükségtelen, de a nemzet legfőbb céljával is egyenesen ellenkezett...”.⁷ Nyilvánvaló, hogy ez a szemlélet mennyire a fonákja volt Bacsfányiéké, aki messzehangzóan hirdette: „A mi íróinkat egyedül csak a közhaszonnak keresése s a hazának szerelme gerjeszti...” de Bessenyeiéké is aki ugyan ezért tudatosan „garázdálkodott!” írásaiban s „pennacsatát” vállalva fohászzkodott: „Ah, bárcsak elérhetném azon vigasztalásomat, hogy tíz vagy húsz megsértett magyar író ellenem támadna.”⁸

A napi életből vett etikai követelményeknek a műbírálatban való érvényesítése legpregnansabban Berzsényinek Kőlcseyvel való diskussziójában érhető tetten. Nem véletlenül összegeződik itt és ekkor a kezdetleges együttlítás e felemás esztétikája: Berzsényi a maga vidéki elszigeteltségében közvetlenül társadalmi, eleve az irodalmi életen kívüli kategóriákban érzett és gondolkozott — éspedig egy olyan korban, mikor másfelől már mód és lehetőség volt az irodalmi tudatosság és esztétikai igényesség olyan magas fokán felléphetni, ahogyan azt Kőlcsey tette. — Berzsényi Kőlcsey recenzióján emésztődve nem egy, a kritikával kapcsolatos kérdésben merő elméleti alapon igen sok újat, jót és meggyőzőt mondott, érvelésén, magatartásán azonban — főleg első válaszában — leplezetlenül vonult végig az irodalmi és közéleti (pontosabban hazafias) szétválasztani nem tudó primitív látásmód zavara s e zavar okozta indulat. — Nemcsak abban nyilatkozott ez meg, hogy érzelmileg képtelen volt íróként fogadni a műbírálatot s szinte belebetegedett a morálisan értelmezett esztétikai ítéletbe, hanem a hazafias szempont érvényesítésének módjában. Kőlcsey lényegében irodalmon belüli szempontok alapján tett kifogásait nem mint író, hanem mint hazafi fogadta; az esztétikai leminősítést a megénekelte tartalmakhoz fűződő erkölcsi értékekre hivatkozva utasította vissza s egyben Kőlcseyt e morális értékek tagadásával vádolta — a maga szemléletén belül igen következetes logikával: „én a vitéziséget és a nemzetiséget mindenkor úgy tekintetem s úgy énekeltem, mint legszükségesebb és legszentebb polgári virtusokat s aki ezért engem csúfolni nem pirul, az nem engem csúfol, hanem azon virtusokat: mely minden tekintetben rút bűn!”⁹ — Az etika és esztétika azonosságát Berzsényi elvileg is leszögezte. „A recenzensnek — írja másutt — minden szava oly etikai fogyatkozást mutat, hogy ónála aesthetikát képzelni sem lehet, mert ez a kettő egy, vagy testvér.”¹⁰ Formálisan, konkrét tartalmától elvonatkoztatva természetesen ez a vélemény megállja a helyét — a kettő valóban elválaszthatatlan, hogy azonban e két dolog összefüggésének milyen elmaradott, közvetlen, primitív értelmezéséről volt lényegében szó, azt morálisnak és esztétikainak ilyenfajta összekeverése leplezik le félreérthetetlenül: „Ami pedig az olasz poézis lágy finomságát illeti — érvel Berzsényi — óhajtsuk, hogy az oly távol legyen a magyar poézistól, mint az olasz puhaság a férfias magyar erkölcsőtől.”¹¹ Morális értelemben vett elpuhultság így került e differenciálatlan látás szemléletében közös nevezőre a poézis lágy finomságával, a hazafias öntudat ítélete így tolakodott be vadidegen területre, hogy ott irodalom és hazafiság szempontjából egyaránt káros konzekvenciára jusson. Aminthogy később is jellemző, hogy a két dolog összekeverése szubjektíve milyen tragikus értetlenséghez vezet Berzsényit, aki írói, irodalmi életen belüli fogadtatását irodalmon kívüli szándékaival méri össze. „Különös — csodálkozok, — hogy engem, aki minden szavammal a haza és tudományok szeretetét kívántam gerjeszteni, aki senkit meg nem

⁷ Berzsényi Dániel összes művei. Budapest, Szépirodalmi Kiadó 1956. 393—394.

⁸ Szöveggyűjtemény, 96.

⁹ Berzsényi Dániel összes művei. Budapest, Szépirodalmi Kiadó 1956. 727.

¹⁰ Antirecensio Kőlcsey recenziójára, I. fogalmazás, uo. 718.

¹¹ Uo. 719.

sértettem s mindennek hízelkedtem, mind a két felekezet rútol megtámadott . . .¹² — Tragi-komikusan keresi — és természetesen nem találja az okot, amely egy új, számára még fel nem ismert talajon — az irodalmi élet talaján és morálja szerint támadt . . .

Hogy a hazafias szempont primitív érvényesítésének mennyire nehezen leküzdhető, begyökerezett mentalitásról volt szó, amelyet lépcsőről lépésre kellett kiszorítani a kritika előtt megnyíló újabb területekről — azt jól mutatja Vörösmarty és Komlóssyné esete a negyvenes évek elejéről. Erre az időre az irodalmi kritika már mondhatni végleg elnyerte polgárjogát — nem így az egy lépéssel lemaradt színbírálat, s ezen belül a színészek bírálata. A kritikával szembeni fenntartás, a művészetén kívüli szempontok primitív érvényesítése most erre a kissé késvé meghódított területre húzódott vissza s Bajának, Vörösmartynak itt e sajátos területen mintegy újra meg kellett vívnia az irodalomban immár az esztétikai érvelés javára eldőlt harcot. Ezúttal már nem egyszer komikus körülmények között ütköztek meg a művészi igényesség és a naiv hazafiság másnemű, közös nevezőre nem talált érvei. Vörösmarty egy vidékről felkerült színész, Komlóssyné játékát több ízben kifogásolta — szemmel láthatóan a pesti színpadot a vidéken továbbélő „régí iskola” játékmódorától féltve. Intelmei hiábavalóságának láttán végül is ingerülten tette szavá a színész, „kácsa hangját”, játékának, fellépésének tarthatatlanságát.¹³ Komlóssynéből ekkor kitört a keserűség s a bírálatban foglaltak visszautasításaként az Athenaeum hasábjain panaszolta el, hogy „midőn még sem tudós társaság, sem Athenaeum, sem pesti színház nem létezett”, ő már akkor „ifjú érzéseinek feláldozásával, előítéletekkel, részvétlenséggel küzdve fáradozott a magyar színészet parlag ugarjain”, hogy ő anya s két lányát is színésznőnek akarja nevelni, ám azok „Vörösmarty úr” kritikája után így vigasztalják és buzdítják: „Menjünk anyám innen, hisz nem szorultál rá, hogy magadat valaki által kigúnyoltasd, hadd vesszen a theatrom minden kritikával, hol egy oly jó anyát, mint te, kigúnyolnak, kicsúfolnak.”¹⁴ Ez a színészetet, a színészi munkát merő hazafias cselekedetként felfogó szemlélet nem értette, hogy elérkezett az idő a művészet külön szempontjainak érvényesítésére; számára nem különültek még el a mindennapi társadalmi élet ítélő normái (amelyek alapján teljességgel igaza volt) a művészetétől: ezért hivatkozott szubjektíve jóhiszeműen és jogosan egy színészi alakítás bírálatával szemben anyaságára és honleányi áldozatosságára. Vörösmarty viszontválasza éppen e két össze nem keverhető szétválasztása szempontjából elvi jelentőségű: Komlóssyné minden művészetén kívüli szempontjának méltányosan helyet adott (hogyan tenné az *Árpád ébredésé*-nek írója!), „csupán” azt tette hozzá: „de miért következnek mindebből, hogy Komlóssyné szerepekben lépjen fel, melyeket meg nem bír, vagy hogy általában fellépjen?”¹⁵

A közéletnek e hazafiasággal való átitatottsága más értelemben s közvetlenül is alakította az esztétikai nézeteket. A feudális koloncoktól terhelt s ráadásul az irodalom sajátos törvényeit is figyelmen kívül hagyó nemzeti elv volt sokban akadályozója például a *fordítás* modern értelemben vett normái meghonosodásának. Az átnevezés, átöltöztetés, áthelyezés végső soron irodalomellenes megoldása mögött a rendi nacionalizmusnak az a szelleme húzódott meg, amelyet Rajnis érvelése és magyarítói gyakorlata mögött nem nehéz felismerni. Bacsányival vitázva helyben bemutatott „közfördítói” példája, egy irgalmatlan magyarítás demonstrálása után, büszkén kiált fel: „Látjátok-e, barátaim! mivé vált Márton Berger . . . Már tetejétől fogva igaz magyar: hozzá illik a csákó, a dolmány, a nadrág, a bocskor. Már nem Márton Berger, hanem Hegyi Márton.”¹⁶ — A mindent magyarnak látó és látatni kívánó nacionalizmus ujjongása ez, amiért bemutathatja e társadalmi szempont sikeres

¹² Uo. 731.

¹³ Vörösmarty Mihály összes művei. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta GYULAI PÁL, Budapest, 1885. VII. köt. 184.

¹⁴ Uo. 186.

¹⁵ Uo. 191.

¹⁶ Magyar Virgilius I. Pozsony, 1789. 23.

érvényesítését az irodalom terén — rontva ezzel Bacsfányi mélyebb indokú esztétikai nézeteinek hitelét, amelyek pedig irodalomnak, nemzetiségnek is nagyobb javát voltak hivatva szolgálni. E tartalmában is retrográd, primitív irányzatosság, ill. az ez ellen való küzdelem állottak különben a századelő kritikái életének középpontjában is. A *nemzeti dicsekvés* elleni küzdelem irodalmunknak tartalmi és formai kérdéseivel mélyen összefüggő, legfontosabb kritikái mozzanata volt. Mikor Kazinczy, Kármán, Kisfaludy Károly, Kölcsey, Vörösmarty az irodalomban is érvényre jutó hazafiaskodással szembefordultak — akkor lényegében a rendi nacionalizmus társadalmi, politikai tartalmait támadták egy magasabbrendű, polgári hazafiság talajáról. A jellemző azonban, hogy e harc igen sokszor nem közvetlenül, tehát a kérdés politikai lényegét érintve folyt, — hanem gyakran a társadalmilag előbbremutató, a haladóbb az esztétikai igényesség formájában jelentkezett s e primitív társadalmi irányzatosság ellen folyó harc esztétikai szempontjai bizonyultak nemzeti tartalmukban is magasabbrendűnek. Ez a sokáig csupán az ízlés nevében folyó küzdelem nyitott utat hazafiság és irodalom egy új értelmű találkozásához: az esztétikai és társadalmi látszólagos szétválasztásáért folytatott ideiglenes harc éppen a magasabbrendű irányzatosságnak volt elkerülhetetlen átmeneti állomása.

Az uralkodó nemzeti szempont érvényesítése mellett a kritikában a *rendi gondolkodás* is éreztette hatását. A kritika ellenörkődik, irányít, regulákat szab, korlátoz: azaz csupa olyasmit tesz, ami a rendi mentalitás „szabadság” fikciójával összeegyeztethetetlen volt. Az adott társadalmi viszonyok szerint érző és gondolkodó elmék nem voltak képesek megérteni egy írói republika létét, amelyben nem a napi élet normái az uralkodók s amelyben hatalom alatt állókká kellett volna válniuk. Jellemző, hogy Bacsfányi fordításról írt tanulmányában — megérezve az esztétikai szabályok, az irodalmon belüli regulák iránti előítéletet, eleve azért mentegetődzött, mert egyáltalán regulákat ad elő, aminthogy Rájnis érveléséből is világosan kiérzik a sértett rendi öntudat replikája, amely szerint a szabad ember az élet minden területén szabad s regulákkal kormányozni nem hagyja magát.

Ez a kritikái életbe átplántált közéleti, osztálymagatartás igen sokszor irodalmi álarcot, terminust öltött: a szabályok ellenében a géniusz mindenhatóságára, a „természeti”, az „originális zseni” alkotó korlátlanságára hivatkozott s az elmélet, az önművelés megkövetelését, mint a „természeti erők láncraveretését” utasította el. E Kisfaludy Sándortól, Fáytól is támogatott nézet ellen Kármán után Lessingre is hivatkozva elsősorban Kölcsey harcolt.

Ebben az összefüggésben nyer sajátos jelentőséget az a harc, amelyet irodalmunk legjobbjai oly szenvedéllyel folytattak mindenfajta *dilettantizmussal* kapcsolatban. Dilettánsan ma csak kedvtelőt és avatatlant értünk: maga a szó eleve elhatároló jelentésű. Akkor azonban a társadalmi rang és öntudat alapján való harsány jogformálást fejezett ki az írói hivatásra, nélkülözve vagy elhárítva mindazt a kötelezettséget, amelynek vállalásával valaki valóban az írói republika tagja lehetett. Az írói rang becsületének megteremtéséért folyt a küzdelem azok ellen, akik azt hitték, nem kell egyéb az íráshoz, csak „egy-két gondolat, penna és ténia és papiros” — annak elismertetéséért, hogy „izzadsággal árulják az istenek a tudományt”¹⁷ s ahogyan Csokonai, Kármán is az ihlet és hivatás mércéjét állította követelményként az író elé: „Igaz és egyenes légyen, aki felveszi pennáját. Minden mellékes tekintetek elolvadnak annak mellében, akiben feltámad az érdemes és valóságos szerzőnek melege. Aki ezt a kenetet nem érzi magában, ne nyúljon mosatlan kézzel ehhez a szent hivatáshoz.”¹⁸ Ugyanígy az írói rendnek a társadalmon belüli kiválását szolgálta az alaposság, mûgond, az alkotás fegyelmének megkövetelése Kazinczynál; az elmélet sürgetése Kölcseynél, általában a Bessenyeitől Bajzáig húzóódó harc mindenféle félműveltség, önhittség, dilettáns beképzeltség ellen, amely a maga társadalmi rangján, jogán kívánt hatalmat és érvényt az irodalom területén. —

A korabeli irodalmi ízlés, kritika másik útközpontban álló s jellemző kérdése, az alkalmi költészet mögött is az irodalom társadalmi szerepének primitív értelmezése húzóódott

¹⁷ A nemzet csinosodása. Szöveggyűjtemény, 418.

¹⁸ Uo. 412.

meg. Az *alkalmi költészet* műfaja (s korántsem a líra mindenkori alkalmisága) az irodalmat ihletben, témában mintegy a közélet közvetlen kiszolgálójává degradálta — Csokonai ezért nyilatkozott megvetően az alkalmi költők „kelj fel műzsájárol” s rekesztette ki a műfajt Kisfaludy Károly szerkesztői elvszerűséggel a maga *Auróra*-jából, ezzel is az irodalom önállósítása ügyének téve szolgálatot.

*

Az irodalmi kritika vitatónusa, a személyeskedés csakúgy, mint a nemzeti dicsekvés ellen vagy a regulák elfogadtatásáért folyó küzdelem, a zseni-értelmezés, vagy az alkalmi költészet — s mind alakuló irodalmi életünknek elsősorban a kritikát érintő többi kérdése — közvetve vagy közvetlenül a látás differenciálatlanságával, az irodalmi élet elkülönületlenségével volt kapcsolatban. Legnagyobb íróink és irodalmi programadóink mind e vonatkozásban — tudva-tudatlanul — lényegében a kettő : irodalom és közélet alacsonyrendűen értelmezett egységének megbontásáért, különválasztásáért küzdöttek. — Folyt ez a harc közvetlenül is — a sok példa közül elég Kazinczyéra emlékeztetni, aki mielőtt Barczafalvi Szabó *Szigvárt*-ját hibáztatni kezdte, tudatosan hátrította el a jellegzetesen erkölcsi oldalról várható támadást : „valamint javallásaim is minden hízkelkedéstől mentek valának — írta — olyan mentek voltak minden személyes idegenségtől, büszkeségtől s más nemtelen indulatoktól gáncsolásaim is.” S vindikálva a jogot, hogy nevetségessé tegye mindazt, ami hibás és rútt — másfelől a szerző és ember különválasztását ígérte és tanította : „De amellet szemem előtt lesz mindenkor, hogy az írás fogatkozásaival együtt az író személye nevetségessé ne tétessék.”¹⁹ — Kármán azzal, hogy a *Nemzet csinosodása*-ban feltárta irodalmi kulturális elmaradottságunk és a feudális életforma közt a kapcsolatot, az összefüggés megmutatásával egyben a szétválasztás tudatosításához is hozzájárult. Legtöbb kérdést azután Kőlcsey tisztázott, akiben — ahogyan az Iliási pőr is mutatta — mesterénél, Kazinczynál is magasabb fokon volt meg az írói rend öntudata. Berzsenyivel való vitája során elvontan is leszögezte s gyakorlatilag is érvényesítette a szétválasztó elvet : „az ember mint ember s az ember mint művész két egészen különböző helyzetben áll.”²⁰ S hogy éles elmével milyen mélyen hatolt irodalmi és közélet szövevényes kapcsolatába, arra jellemző, hogy a kritikára vonatkozó, ekkor már teljességgel anakronisztikus elvet, hogy ti. a bírálóat joga csak testületé, nevezetesen az Akadémiáé legyen — a magyar közéleti gondolkozásból vezette le, hogy bonyolult kérdésben is képes volt szétválasztani az irodalmi és az arra torzítóan befolyást gyakorló közéleti szempontot. „A magyar polgári alkotvány az aristokratái egyesületet tevő a monarchiai hatalom határtalansága ellen védsánccá — írta. — E századokat felülélt alkotvány a nemzet egész lényére, gondolkozására s módjaira természetesen nagy befolyást vőn ; s innen a leghasznosb, s legártatlanabbul gondolt intézetek sem lelhetek közkedvességet, hanemha fennálló szokás szerint, az aristokraták gyűlésében megvitatva, s helybenhagyva voltanak. A közolgok együttfolytatásába bele szokott, de a literátori helyzetetésekkel ismeretlen magyar figyelmessé lőn, midőn egyszer egy magányos író szokatlan példával előállott s ítéletét valamely más íróról nyomtatásban elmondá. Szólani, így gondolá magában, szabad ; de ez a nyomtatott ítélet nem egyéb végzésnél ; végzést pedig csak forma szerint összevegyült törvényhatóság tehet. Ezen hibásan alkalmaztatott principiumból származott a hit : hogy ítéletet hozni, szükséges nyelvjavítást ajánlani s több ilyenek, csak bizonyos, erre a célra alkotandó tudományos egyesületnek legyenek megengedve. Hazámfiái a literátori világ egyedül a józan ész, ízlés és tudomány igazgatása alatt van ; hatalomegyesületek pedig, törvényszékek és törvényhatóságok itt nincsenek s veszedelem nélkül nem lehetnek. Minden író egy független status...”²¹

¹⁹ Magyar Museum, 1788. 179.

²⁰ Kőlcsey Ferenc összes művei. Budapest, é. n. Franklin Társulat kiadása, 710.

²¹ Uo. 860.

A szempontok e sokszor nehezen kielemezhető, de igen nagy térre kiható keveredése elsősorban a kritika létével s annak egy sereg részletkérdésével függött össze. A probléma gyökeres megoldása azonban itt is csak az irodalmi élet adott fejlettségi fokán vált lehetségessé — a közéletnek és szorosán vett irodalminak a fejekben való szétválasztására csak akkor kerülhetett sor, amikor ennek megvoltak a tárgyi alapjai, amikor az irodalmi élet ténylegesen is önállósult. Ez a történeti momentum és feladat találta meg a maga emberét Bajza Józsefben, akinek — mint kritikusknak — jellemzően a magyar kritikai élet fejlettségi fokára — elsősorban nem magasfokú esztétikai kultúrában, annak alkalmazásában, hanem a szétválasztás nagy harcában kellett kitűnnie. Az ő harca a kritika végleges és széleskörű meghonosításában, polgárjogának elismertetésében állt, a kritikai élet morális feltételeinek megteremtéséért folyt — s ez a legszorosabban függött össze a közéleti és irodalmi szétválasztásával, a külső szempontoktól független, autonóm írói republika elhatároló megteremtésével. Dessewffynek írt válasza ezért vert fel oly nagy port, s ma is ezért tartjuk ezt elsősorban számon, mert egy hosszú folyamatot összegezett és zárt le véglegesen. Nem, mint egyesek vélik, — pusztán valamely arisztokrataellenes indulat Bajza *Feleleté*-nek lényege — ennek maga a szöveg mond ellent — történeti jelentőséggel közéletnek és irodalminak minden eddiginél határozottabb szétválasztása tünteti ki, s mindenen előtt az, hogy immár egy viszonylag erős irodalmi élet talaján és hatalmával háta mögött érvényt is tudott szerezni az elvnek: „Megtanultam igenis a társasági élet viszonyait tisztelni; tudom, hogy ott herceg és gróf, báró és nemes, polgár és paraszt van; mivel tartozom mindenkinek, egyenként és együtt, értem, de értem viszont azt is, s igen jól, hogy ezen tartozás, ezen kötelekek csak a polgári kör határáig nyúlnak, s ott, hol az írói republika kezdődik, hol a tudományok országába lépünk, hol a társalkodási konvencióknak vége, ezek is megszakadnak. Itt nem érdem, nem születés, nem hivatal többé, egyedül okok, egyedül ész adnak elsőséget; s én ezeknek szoktam, ezeknek tudok tétet és fejet hajtani, nem semmi auktoritásnak, nem semmi grófi méltóságnak.”²² Jellemző, hogy az irodalom és közélet szétválasztásának e szavai akkor hangzanak el, mikor a kettő kölcsönhatásának is új korszaka kezdődik — a szétválasztás folyamatát lezáró sorok egyben irodalom és közélet új értelmű kapcsolatának elvi forrását is rejtették. Az irodalom elkülönülése a társadalmi haladásnak volt kifejeződése és segítője; az alacsonyfoku szimultaneitást csak ez után az elkülönülési folyamat után válthatta fel egy magassabbrendű viszony: az irodalom *tudatos* társadalomszolgálat: a voltaképpeni irodalmi irányzatosság.

Dezso Tóth:

EINIGE FRAGEN ÜBER DIE ANFÄNGE UNSERER LITERATURKRITIK

Die Studie untersucht die wichtigsten Fragen der von der zweiten Hälfte des 18. bis zu den 30er Jahren des 19. Jahrhunderts währenden Anfangsepoche der ungarischen Literaturkritik. Diese lange Periode — weist der Verfasser nach — wurde dadurch charakterisiert, dass sich das literarische Leben von der Gesamtheit des gesellschaftlichen Lebens noch nicht abgegrenzt hatte, und seine spezifischen ästhetischen und moralischen Normen noch nicht erstarkt sind. Das literarische Leben war noch in der Gesamtheit der gesellschaftlichen Tätigkeit aufgelöst, es gab im gesellschaftlichen Bewusstsein kein Mass und Urteil, wonach man einerseits den Freund vom Feind, andererseits den Künstler: den Privatmenschen vom Verfasser, die Person und den Schriftsteller, d. h. das was zur Literatur gehört, was moralisch zu werten ist davon abzugrenzen vermochte, was einer ästhetischen Qualifikation bedurfte. Die Studie betont, dass das Fehlen der Differenzierung im kulturellen Leben und im Endergebnis des gesellschaftlichen Lebens zur Folge hatte, dass sich die äusseren und inneren Gesichtspunkte von Urteil und Qualifizierung vermischten und dass man in der Welt der Literatur die allgemeinen Regeln und daraus folgend die Urteile des menschlichen Zusammenlebens anwandte. Die Studie beschäftigt sich ausführlicher mit der Tätigkeit der namhaften Kritiker der behandelten Periode.

²² Bajza József összegyűjtött munkái. Sajtó alá rendezte BADITS FERENC, Bp. 1899—1900. IV. 269.

PETŐFI MINT NYESY DEMETER TÁBLABÍRÓ

Vahot emlékirataiban olvashatjuk a következő érdekes megjegyzést : „Egy más erdélyi lapban az iránt is kérdést intéztek hozzám : valjon a Nyesy táblabíró név alatt megjelent vidéki levelek Petőfi tollából eredtek-e? Nem csak valószínűen, hanem bizonyosan állíthatom, hogy igen, miután az idő tájban nevezték őt ki táblabírónak s új rangját irodalmilag is fel akarta használni s meglehetősen nyers modorban nyesegette az akkori társadalmi viszonyok ferdeségeit . . .”¹

Mint ismeretes „Nyési Demeter táblabíró” *Eperjes* című tárca-levele s ezt követő „nyilatkozata” a Pesti Divatlapban meg is jelent. Vahot szerint tehát ezek az írások Petőfi művei.

Irodalomtörténészeink megszokták már, hogy Vahot szabadon és szakadatlanul alakítja a tényeket a maga javára s talán ennek tulajdonítható, hogy nem igen vették figyelembe e fontos utalását. Azt mondják : a hazug ember olyan, mint az álló óra, hogy napjában csak egyszer mond igazat. De a napi egyszeri igazmondásba már éppen elég sok fér bele ahhoz, hogy még a hazugokat is ellenőrizzük : nem csúszik-e ki a szájukon valami érdekes igazság. A Petőfi-kiadások szerkesztői azonban mindezideig nem vizsgálták meg ezt a kérdést, legalább is még jegyzeteikben sem utalnak arra, hogy miért nem fogadják el Vahot állítását.

Tudomásom szerint egyedül Hatvany Lajos filológiai hiányosságai ellenére is alapvető jelentőségű Petőfi könyve vizsgálta meg komolyan Vahot állítását. Hatvany határozottan nem foglal állást, de *érezeti* azt a véleményét, hogy a Pesti Divatlapban Nyesy Demeter aláírással megjelent tárca nem Petőfi műve. Vahot ellen két érvet sorakoztat fel : Kifejti, hogy Petőfi nem akarhatta újonnan szerzett táblabírói rangját irodalmilag is felhasználni, hiszen akkor „A Pesti Divatlap 1845. VI. száma² Petőfinek Gömörben történt kinevezése előtt, már Eperjesen kelt cikket közölt Nyési táblabíró néven . . .”³ Vagyis Petőfi a Nyési tárca megjelenésekor még nem volt táblabíró. Hatvanynak ebben kétségtelenül igaza van. Ez a tény azonban még nem cáfolja Vahotnak azt az állítását, hogy Nyesi = Petőfi, csupán annyit bizonyít, hogy Vahot nem helyesen magyarázza azokat az indítékokat, amelyek az eperjesi tárca megírására vezethették a költőt.

Hatvany másik ellenérve stilisztikai megfontolásokból ered. Idéz néhány furcsának tűnő passzust a tárcából s kijelenti : „Ha már most hozzávesszük, hogy a cikk címe : „Fele levél, fele nem”, akkor bizvást mondhatjuk, hogy amennyiben azt Petőfi írta, legfeljebb ha mint az ujdondászi cikornyás humorkák karikatúráját írhatta”.⁴ A levél modora az első pillanatban valóban idegennek tűnhet. Nem szabad azonban elfeledni az álneves aláírást : Nyési Demeter táblabíró. Aki ezt írta, annak legalábbis némileg táblabírói modorban kellett írnia. Nem csak azt kell tehát nézni, hogy a tárca hasonlít-e Petőfi más prózai írásaihoz, hanem azt kell mérlegelni, hogy illik-e az írás egy *táblabírói mezbe állított* Petőfihez? Az „ujdondász humorkák” stílusjegyei különben — mint látni fogjuk — nem igen fedezhetők fel a vitatott tárcában, legfeljebb egyedül a Hatvany által idézett passzusban.

¹ VAHOT IMRE : Emlékiratai. Petőfi Sándor emlékezete. Bp. 1880. II. köt. 113.

² Pontosan : P. D. 1845. évf. II. negyed. 6. sz.

³ HATVANY : Így élt Petőfi. III. köt. 79.

⁴ Uo.

Mindezek ellenére el kell ismerni, hogy pusztán Vahot állítását s az illető tárcát tartva szemünk előtt, valóban nem lehet határozottan állást foglalni. Tovább keresve hát a Nyesi—Petőfi probléma s más kérdések megoldására használható filológiai fogódzókat, végül is, szinte véletlenül, olyan adatot találtam, amely szerintem döntő bizonyítéknak tekinthető Petőfi szerzőségére.

A Pesti Divatlap 1845-ös évfolyamának egyik számában⁵ olvashatunk egy „nem a rendes levelező” aláírással közölt kis tudósítást. Ebben az ismeretlen cikkíró Temesvár viszonyait festi — egyébként a lentebb majd közölt eperjesi tárca érezhető hatása alatt — s megjegyzi: „A mi egyébként a lakosságot illeti: . . . különösen szereti a „maga” és „barátom” szót. Egy eperjesi levél, mellynek eredeti erében a kedves Petőfit ismertem meg, e lapokban azt mondja, hogy Eperjes egészen amicés város. Temesvárott az amice szót csak azok használják, akik diákol szeretnek beszélni . . . A többség . . . úton-útfélen a „maga” és „barátom” szókat használja. Innen mondhatni, hogy Temesvár egészen „magabarátomos” város . . .”

E kis tudósításból a következőket állapíthatjuk meg:

1. „Egy eperjesi levél” amely „e lapokban” vagyis a Pesti Divatlapban jelent meg s nyilvánvalóan nem sokkal a temesvári tudósítás előtt — csak egy van: a Nyesi Demeter aláírású tárcza.

2. A temesvári tudósító nyilvánvalóan csak álneves írásra célozhat, mert különben minek mondaná, hogy Petőfit „ismerte meg” a tárcza „eredeti erében”.

3. S a legfőbb: a Nyesi tárcában — mint lentebb láthatjuk — szórol szóra olvasható a temesvári tudósító által idézett szöveg:

„Eperjes egészen amicés város.” Vagyis a temesvári tudósító az Eperjes című Nyesi aláírású tárcát határozottan Petőfi munkájának nevezte.

Ezt a kis adatot perdöntőnek lehet tartanunk a Nyesi—Petőfi azonosság kimondásához. Teljesen elképzelhetetlen ugyanis, hogy Vahot, aki mint szerkesztő, tudta, hogy kinek az írását közli Nyesi álnév alatt, megengedte volna eperjesi táblabírójának „leleplezését”, ha nem valóban Petőfi írásáról lenne szó. S még elképzelhetlenebb, hogy Petőfi, aki akkor már újra Pesten volt, mint „kizárólagos munkatársa” a Pesti Divatlapnak, hallgatásával magára vállalt volna egy írást, amelynek nem ő a szerzője. Az a Petőfi, aki még a jámbor Benőfyt is nyilvánosság előtt szólította fel nevének megváltoztatására, nehogy neki tulajdoníthassák a Benőfy-féle rímelvényeket, az a Petőfi, aki ekkoriban mindig kapott teret a Divatlapnál, hogy akár legkisebb dolgát is a közvélemény elé vigye, az a Petőfi, akinek jóbarátai voltak Eperjesen, — nem vállalhatott volna magára egy Eperjest bíráló idegen tárcát. Petőfi tiltakozásának pedig semmi nyoma, sőt az egész temesvári tudósításba mintha csak azért irattatott volna bele Petőfi neve, hogy az „Eperjes” tárcza szerzőjének kilétét felfedjék.

Eszerint tehát e „fele levél, fele nem” tárcát Petőfi-műnek kell tekintenünk. A költőt akit szeretettel fogadtak Eperjesen, egy derék hazafias táblabíró „álarcában” megbíráta a nemzetietlenség különböző megnyilvánulásait.

Tudta-e már ekkor, hogy néhány hét múlva táblabíróvá választják Gömörben, vagy esetleg ez a „nyesegetés” éppen ötletet adott Petőfi barátainak, hogy a költőt „igazi” táblabírává válasszák? Egyelőre nem tudok állást foglalni ebben. Mindenestre a további vizsgálatnak majd erre is érdemes kitérnie.

Ezekután nézzük magát a tárcát:

„Tárcza.

E p e r j e s

— Fele levél, fele nem. —

Volt hajdanán egy király, kinek neve vak Béla vala. Egykor a vak fejedelem, számos kíséreléssel egy nagy erdőbe tévedett, hol a cser és tölgyek között számos eperfa érlelé barna

⁵ P. D. 1845. évf. II. félév. 672.

gyümölcsét, leveleivel pedig az őszi szél rendelkezett, mint most is rendelkezik, csak hogy ez akkor nem volt olly sajnálatosan-nevetséges mint jelenben, midőn a boldog Magyarország szép hölgyein, kigyóként sziszeg a külföldi selyem . . .

De hagyjuk ezt! Elég az hozzá, hogy a király megszemélt, s fáradságról is panaszkodván: kísérei a zöld gyepre ültették a világtalan koronást, s legtöbben forrás és víz után láttak a nagy rengetegben.

Béla részint unalomból, részint hogy azon helyen, hol ült, némileg megismerkedjék: tapogatózni kezdett maga körül kezeivel, mellyekbe minduntalan érett eperszemek akadtak: néhányat magához vón, s a hozott vízből szomját eloltván: elhagyá helyét, s nem sokára a rengeteget, melly idővel elpusztult ugyan, de helyén város emelkedett melly az ő történet emlékére ma is Eperjes nevet visel.

E város czimerében még nem régen is látható volt az eperszem, s azt valóban kár volt kivetni! ebben egész jelleme hiven vissza volt adva a városnak, mellynek eperfái most is vannak, mert hiszen a kerületi, megyei, s váltótörvényeszek, még a városi tanács, nem megannyi bőven termő eperfák-e, hol száz kéz szedi az epret? hogy pedig vak Bélái most is számosan volnának e városnak: azt én kérem alázsan nem mondom . . . (egyenesen megfeszítenének az írástudók és a farizeusok).

Német színészeink, akarám mondani, komédiásaink hála isten! elszéledtek! kivénen vagy három általam is igen tisztelt hölgyecskét, kik e g é s z s é g - változás miatt még nem mehetnek — hja! megviseli az embert a művészet! — s jöttek helyökbe szinte komédiások, s ezek már nem halnak meg éhen közöttünk, minthogy az érdemes director úr, elég eszélyes volt oly személyzetet gyűjteni maga körül, melly valódi vonzalommal viseltetik az isteni művészet iránt, azaz sem fizetésre, sem ételre-italra, sem ruházatra nincs szüksége, a coulissák között sohasem civakodik, s becsületes neve b á b u! a bábuk működnek, s a t. cz. közönség gyönyörben olvadozva v i v a t - ot kiált nekik! —

A színház mellett kávéház van; térjünk be ha úgy tetszik! igen ám, de annyi száj-tátó kopott arslán lopja ajtájánál a napot, — hasonlítván a köpü szájánál sűtkérező herékhez — hogy bejutni lehetetlen! Ugyan kérem nincs szükség katonára, úgy tele vannak a dolgozó és pokruczsovó házak? ?

Azonban minék is fáradnánk be, csak azért tán, hogy lássuk: mint tőri árva fejét piszkos falak között, két tejeles magyar aristocrata, y-ban végződő névvel de eadem, vitatkozván németül ezen nehéz théma felett, micsoda szó lehet ez: k o s z o r ú? Hja! édes nagyjő uraim, ezt kivált nektek megmagyarázni bajos dolog! ez uraim, fejdísz, de nem párizsi kalap; zöld, de nem saláta; ritkaság, de nem négy ász: a sirba is kísér, de nem adósság pénzen venni nem lehet, ingyen nem adják . . szóval fejeteken soh' sem leend. — Vagy, tán azért térjünk be: hogy lássuk az egyszerre négy öt nyelven beszélő hazafiak körül minő lehetett az, midőn isten a Babeltorony építőinek mind eszöket, mind nyelvöket összezavarta? inkább csak maradjunk künn!

De ime, mit látok . . ? szabolcsi zenészek érkeztek, a híres Dombi! derék! hónuk alatt hozván az eredeti magyar nóták édesbús álomba ringató varázsbölcsejét, tehát ezen nemzetiség Siberiájában nemzeti hangokat fogunk hallani! no már ennek örülök! Es hallotunk e? mit gondoltok? Nem bizony mi, édes atyámfiak! mert az illető hatóság, méltóztatott nagy kegyesen kivetzetni őket Eperjesről, hogy vagy van kedvünk, vagy nincs, halgassuk az itteni öt-hat bitang cigány mazur és valczer-recsegtetéseit. Szeretném tudni, hol van ezen jog megírva? Azonban csak rajta! zenészeti, költészeti és festészeti czéheket! czéheket és czéheskedést minden áron! nur zu! . .

Bocsánat édes szépeim! inkább regélek ismét egyet. Eperjes vidéke igen regényes míg a hegyek oldaláról cser- és fenyőkoszorú zöldel: a bérczetőkön barna várromok meredeznek; árnyas völgyeikben sok helyen jóízű savanyú vízforrások buzognak fel, ezeknek egyike Borkút nevet visel. — Hajdanában Szent László király, katonáival e vidéken járt égetően sűtött a nyári nap sugára, s a szomjúság miatt epedő sereg, sok járás-keles után, hús forrásra akadt a rengetegben; a katonák jóízű nedvével szomjukat addig oltogatták, hogy egyszer azon vették észre, hogy mindnyájan megborosodtak, innen borizú nedvéért a forrás Borkútnak nevezetik. —

Ez a város még arról is nevezetes, hogy itt a barátságoknak igen sok hívei vannak, bizonyos lehet az idegen, hogy akárkivel találkozik pár percz mulva amice-nak fog szólítatni, szóval Eperjes egészen amicés város.

Rossz kövezetű uczája ki is világtatják néha, ha tudnillik holdvilág nincs, — hisz akkor az igazán felesleges is! lám Eperjesen: „Divisum imperium cum luna, lampa habet”. —

A védegyelet pedig nem igen nagy gyarapodásnak örvend: szinte megasad az ember szíve örömben, midőn a bájos magyar hölgyek értesülni akarván ezen csuda állatról, nagy kedélyesen kérdik: „Fididlet, fididlet! was ist das?” de ez nem is csoda, hisz azon becsületes uri ember ki a leányokat tanítja, megalégtívén nagyérdemű gyomrocskáját magyar kenyér-

rel és borral; tele szíván tüdejét magyar léggel, iskolájába bemegy, s így kezdi a szívképzést a leendő anyák és honleányok előtt, — tudnivaló, hogy németül, mert magyarul egy rossz szót sem ért —: „Roth Elize! Hány része van a földnek?” „Öt, úgymint Európa...” No lássátok édes lánykáim! én ezt az egész Európát beutaztam, de sehol sem találtam olyan ostoba népet mint a magyar!” Aláz’ szolgája!!

Míg ilyen emberek méltelyezik a gyöngye szívüket: ne várjatok üdvösséget! egyéb-iránt az illető hatóságnak köszönetet szavazok, az atyáskodó választásért!

Nekem is vannak növendék lánykáim, de tudom istenem, hogy az érdemes úr egyik-nek sem fog szemébe nézni.

NYESY DEMETER táblabíró.”

A tárca-levél komoly témákat, az akkori közélet állandó problémáit feszegeti, a nemzeti-etlenséget, a Védegyelet iránti közönyt stb. A tárgy komoly, de a hang mesélő, sőt néhol egy kissé játékosan karikírozó is.

A heinés fordulatok, a politikai témák keverése a meséléssel („bocsánat édes szépeim! inkább regélek ismét egyet”!) mintha csak az utijegyzetek „ujj-gyakolatait” mutatnák. Talán a „fele levél, fele nem” alcím éppen erre a „keverésre”, a komolynak és tréfásnak, az igazinak és az ironikusnak ötvözésére vonatkozik.

A tárcát megkülönböztetett helyen, külön rovat-cím alatt, kiemelt aláírással közölte a lap, megkülönböztetésül a rendszerint minden typográfiai gond nélkül nyomtatott vidéki levelektől. Az irodalom bennfentesei e kiemelés nélkül is tudhatták, hogy nem akárki írta az eperjesi „fele-levelet”: Petőfi éppen azokban a napokban időzött Eperjesen, s a hangban és mondanivalóban — amint ezt még a temesvári levelező is megtette — ráismerhettek Petőfire, a táblabírói „komolyság” végett megemlített „növendék lánykák” ellenére is.

Azoknak, akiket nem győz meg a temesvári levelező Petőfi által hallgatólagosan elismert nyilatkozata s Vahot állítása, érdemes felfigyelniük a „petőfii” stílus- és tartalom-jegyekre, amelyek a táblabírói modor mellett is szembetűnnek. A levél Vak Béla legendával kezdődik, tehát azzal a királlyal, akivel nemsokára önálló drámai műben is foglalkozik, Tigris és Hiéna című drámájában. Mindjárt utána a külföldi selymekben pompázó hölgyek emlegetésével folytatódik, s itt *bírából*og ugyanazt a politikai eszmét fejezi ki, mint amit *lelkese*deve megírt a Batthyányi és Károlyi grófnékhöz címzett versben. Stílári és tartalmi szempontból több mozzanat mutat a nem sokkal ezután készülő Uti jegyzetekre, illetve más Petőfi művekre. Nézzünk meg néhány ilyen többé-kevésbé párhuzamos helyet.

Német színészeink, akarám mondani, komédiásaink hála Isten! elszéledtek!

...a bábuk működnek, s a t. cz. közönség gyönyörben olvadozva vivat-ot kiált nekik! —

...az illető hatóság méltóztatott nagy kegyesen kivezetni őket Eperjesről...

ő császári királyi apostoli felsége kegyel-mesen méltóztatott szavát beváltani... (Lapok P. S. naplójából.)

A nagyméltóságú helytartó tanács sápadt vala és reszketni méltóztatott... (uo.)

...égetően süttött a nyári nap sugára...

...annyi szájtató kopott arszlán lopja ajtájánál a napot, hasonlítván a köpü szájánál sütkérező herékhez...

...itt a barátságának igen sok hívei vannak, bizonyos lehet az idegen, hogy akárkivel találkozik pár percz mulva amice-nek fog szó-littatni, szóval Eperjes egészen amicés város.

Bevetődtem a színházba is, hol német komédiások remekeltek a kontárkodásban ... (t. i. Kassán. Uti jegyzetek.)

...seregestül csődülnek ... lakóid s spectaculumokra s hallgatják — a gyönyör tengerében juldokolva — az irgalmatlan ordításokat ... (m. f.)

Tüzesen sűt le a nyári nap sugára... (János vitéz)

Hát a hol a dicső arszlánok járnak. Azt nevezem aztán baromvásárnak.

(Pest.)

...kedves város nekem ez az Eperjes; csinos, szép, zajos, vidám, barátságos tekintetű... (Uti jegyzetek.)

Eperjes vidéke igen regényes, míg a hegyek oldaláról cser és fenyőkoszorú zöldel: a bérczetőkön barna várromok meredeznek...

...azon becsületes uriember ki a leányokat tanítja... így kezdi a szívképzést... tudnivaló, hogy németül, mert magyarul egy rossz szót sem ért...

„Az édes-bús álomba ringató” „eredeti magyar nóták” dícséréis is eszünkbe juttatja azt a Petőfit, aki hírlapi nyilatkozatban védte meg Rózsavölgyi „legényeit”, s később verset is írt híres a zenész halálára, úgy jellemezve nótáit, mint amelyek egyszerre búsítanak és lelkesednek. („Hadd búsuljunk, lelkesedjünk nótádon.”) S lehetne még több tartalmilag és stílusban egyaránt Petőfire valló kisebb jelet feltárnunk.

Mint erre Kiss József rámutatott az Irodalomtörténeti Intézetben rendezett vita során, a fenti tárcánál jellegzetesebben *petőfi*s a két számmal később megjelent nyilatkozat:

„Nyilatkozat:

Divatlapi cikkemtől sokan prüszkölnek Eperjesen: válják egészségtekre, édes uraim! én szívemből kívánom! Azonban a méltányosság kívánja kinyilatkoztatnom: hogy cikkem utolsó pontjában, — hol egy antinationalis csinról szóltam — teljességgel nem a derék Schmidt urat értettem; a lecke W. úrnak szólt, azon különbséggel, hogy nem leánykák előtt ugyan, de mindenesetre tévé azon becsületére nem váló nyilatkozatot. —

Nyesi Demeter táblabíró⁶

E kis nyilatkozat a második negyedévi 8. számban jelent meg, a 7. számban közölték, hogy Petőfi elutazott Eperjesről. E két adat is megfelel egymásnak. A nyilatkozat hangja, jellege és a mögötte, mögüle kivehető magatartás pedig teljesen Petőfit idézi.

Miért nem saját néven írta alá a költő tárcáját? Nem tudhatjuk. Lehet hogy túlságosan rögtönzöttnek érezte, az is lehet, hogy nem akart névvel fellépni annak a városnak a bírálatával, amelyben oly szeretettel fogadta — az ifjúság. (Mert meg csak a kollégiumi tanárok sem ereszkedtek le a körutazó költőhöz, bizonyosságot téve arról, hogy még 1845 tavaszán sem volt annyira elismert Petőfi, mint néha gondoljuk!) Az sincs kizárva, hogy a költő már ekkor elhatározta Uti jegyzeteinek megírását s nem akart azok elébe vágni egy névvel jegyzett uti levéllel. Az is elképzelhető, hogy több írása lévén a Divatlap 6. számában, az egyik prózai írást álnéven jegyezte. Ebben a számban jelent meg ugyanis „A szökevények” című novella, az „Egy szó Tarczy Lajos úrhoz” című nyilatkozata, „A régi jó Gvadányi” című vers — s az „Eperjes”. Elég érthető volna, ha ez utóbbinak álnév alatti közlését éppen az előbbieket meglepőpőn nagy száma okozta volna: még egy zseniális segédszerkesztőnek sem illik négy írást közölni lapja egy számában, amikor egész dandárnyi szerző áhítozik és várakozik a megjelenésre.

Akárhogy is volt, elegendő okunk van arra, hogy az érdekes írást beiktassuk Petőfi művei közé — s ebben az esetben mindenekelőtt ez a tény a legfontosabb.

*

Érdemes még kitérni néhány lehetséges ellenvetésre. A már említett intézeti vitán, amelyen a XIX. századi osztály tagjai s a meghívott Petőfi-kutatók igen értékes segítséget

⁶ Megjegyzendő, hogy a Nyilatkozat aláírásánál Petőfi i-vel írta álnévét, míg a tárcá aláírása y-onos.

adtak e közlemény szerzőjének más, Petőfire vonatkozó tanulmányaihoz is, felmerült néhány ellenérv Petőfi szerzőségével szemben.* Volt olyan álláspont, amely szerint Vahot nem is olvasta el a lapban ama bizonyos temesvári levelező írását, s különben is szeretne reklámozni Petőfit, sőt esetleg emlékirataiban éppen csak a temesvári levelező megjegyzésére támaszkodott. Felmerült az is, hogy valamelyik eperjesi helyi író művével állhatunk szemben. Megint másnak az volt az aggálya, hogy a tárca „lejáratos napi propagandája”, védegyletsdíje nehezen illeszthető be az 1845 tavaszi Petőfi-képbe, s hogy ekkor már a költő „megcsömörlött” ettől a magyarodástól. Elhangzottak megjegyzések a fenti stilisztikai párhuzamok ellen is.

E megjegyzések közül csupán a legutolsónak idézett bírálatot tudom elfogadni. Valóban, igen kívánatos volna, hogy az én stílus-egyeztetésemet, mely különben is inkább csak a tartalmi vonatkozásokat kereste, szakértő nyelvészeti elemzéssel vizsgálják felül. Reméljük, lesz is vállalkozó a feladatra. A többi megjegyzés azonban részint egymást is cáfolja, részint csupa végtelen feltételezésre épül. Ha ugyanis a kétkedőket követjük, a következőket kell valószínűsíteni: Petőfi eperjesi tartózkodása és az Eperjes tárca megjelenése *véletlenül* esik egybe, a Nyesi Demeter név *véletlenül* jelenik meg Petőfi felvidéki tartózkodása alatt s utána *véletlenül* el is tűnik. Egy eperjesi helyi író *véletlenül* éppen akkor „fedezte fel” saját városát, amikor Petőfi ott járt, de *véletlenül* éppen erről az eseményről nem írt, holott a Divatlap rendszeresen figyelemmel kísérte Petőfi útját. Vahot *véletlenül* nem olvasta a temesvári levelezőt, aki viszont *tévesen* ismert rá Petőfire, a költő megint csak *véletlenül* nem olvasta el, hogy mit tulajdonítanak neki lapjában, sőt még véletlenebb *véletlen* révén széles baráti és ismeretségi köréből senki se akadt, aki erre figyelmeztesse s végül Vahot emlékirataiban *tévesen* emlékezett Petőfire mint Nyesi Demeterre, viszont pontosan emlékezett az általa annakidején nem is olvasott temesvári levelező két sorára stb. stb.

Mivel ezek az ellenvetések elfogulatlan s Petőfit e közlemény szerzőjénél általában jobban ismerő kutatóktól származnak, ennek az elég sajátos idegenkedésnek csak egy oka lehet: az említett irodalomtörténészek fejében Petőfi 1845-ös képe némileg eltér a valóságostól. Magyarán: nagyon is a későbbi, a jakobinus Petőfit látják maguk előtt s ezért idegenkednek az Eperjes tárca divatlapos-magyarosságától. Pedig az 1845 tavaszán a Felvidéken utazgató költőre — amint erről még máskor és másutt részletesen szeretnék írni — még nem illik a vörös frigiai sapka, még a nemrég levetett peleskei nótáriusi ruha is inkább jellemző lehet rá. Az „Eperjes”-sel egy számban megjelenő, Gvadányit köszöntő vers teljes eszmei összhangban van a vitatott tárcával:

Ember azt sem tudja, hol tanultak nyelvet?
Beszédjek, nem tudni, magyar-e vagy német?

— — — — —
Illendőképen aki nem tud beszélni,
És fundamentumos magyarsággal élni,
Ki kellene minden olyat küszöbölni,
Nem kellene hagyni magyar nyelvet ölni.

„A kegyelmetek jó régi világának” visszasírása, a derék magyar táblabírói hazafiság természetesen Petőfi szemében már ekkor sem jelentett egyet a maradisággal. Petőfi még úgy láthatta a táblabírót, mint a liberális Életképek ugyanebben az időben írt cikke: „... még Magyarország Magyarország lesz, a táblabíró mindenkor igen fontos, mindenkor országos szerepet fog viselni e házban. Értjük itt az osztálynak nem nevetséges egyéneit, hanem a közállomány azon buzgó lelkes bajnokait, kik a haladás élén haladásunk élén állnak s kik ötvenkét megében nem egyebek mint táblabírók...⁷ Az Életképek éppen ezért tiltakozik az ellen, hogy táblabíráknak csúfolják a „szűkfejű” maradiakat.

⁷ Életképek. 1845. évf. II. félév 2. 50;

* Az 1958. március 28-án tartott vitáról szóló beszámólót l. az Intézeti Hírekben.

Az Eperjes című tárcának éppen az a legfőbb életrajzi jelentősége, hogy megerősíti: a költőnél nem pillanatnyi hangulat volt a Védegyleti mozgalommal való azonosulás, Petőfi együttthaladása a nemesi liberális ellenzékkel tovább tartott és szorosabb volt, mint ezt nem egyszer ábrázolják.

Шандор Фекете:

ПЕТЕФИ, КАК «ДЕМЕТЕР НЬЕШИ, ЧЛЕН АПЕЛЛЯЦИОННОГО СУДА»

Имре Вахот, главный редактор журнала 1840-ых годов «Пешти Диватлап» («Пештский журнал мод»), в своих мемуарах замечает, что при поездке Шандора Петефи по северу Венгрии, поэт подписывал свои письма в журнал как «Деметер Ньеши, член апелляционного суда». До сих пор история литературы не принимала слова несlišком надежного в своих мемуарах Вахота. Сейчас же появилось новое важное данное: по нему письмо одного сотрудника журнала «Диватлап» открыто объявляет письма Ньеши работой Петефи, и поэт не возражает.

Письма, которые мы теперь по праву можем называть письмами Петефи, критикуют общественные отношения города Эперьеша, черты отказа от национальности и пропагандируют идею движения «ведэдьлет» («союз защиты»), организованной Кошутом, итак, дают важные данные к развитию идейности поэта.

A PETŐFIESKEDŐK*

A Világost követő rémuralom árnyékában elfagy az emberekben a dal. Úgy kell szólógnatni a költőket: „Szegény, szegény magyar költők, Hol vagytok, hol zeng dalotok? Mint az elzúllott csalogány Tavasz szép napjai után, Úgy elnémultatok”, írja Gyulai 1849 végén s az akkor kormánypárti Pesti Napló is még 1850-ben is munkára szólítja fel az írókat. De Arany is úgy érzi, hogy a magyar költészetnek nincs értelme többé. Ahogy egyik legszebb elégiájában elsírja: „Letésem a lantot. Nyugodjék, tőlem ne várjon senki dalt. Nem az vagyok, ki voltam egykor, Belőlem a jobbész kihalt.”

A bekövetkező önkényuralom alatt költészetünkben három irányzat lép fel: Lisznyayéké, mely a részegségben keresi az ihletet, velük szemben Arany Jánoséknak a vágyakat s igorúan megfegyvelmező költészete és végül Vajda János, aki “elszántan veti magát öngéniusza karjai közé.” A három irány közül elsőször Lisznyayéké szólal meg, kihasználva az alkalmat, hogy „kipusztultak a céhesek”. Tudvalevő, hogy ebben az időben szélhámós ál-Petőfik bukkantak fel az országban s aratták le a halott költő népszerűségét. Az irodalomban is ál-Petőfik léptek fel, a nagy költő csodálatosan rossz tanítványai. A lehangosabb köztük Lisznyay Kálmán (1823—63), aki 1851-ben rendkívüli sikert arat *Palóc dalok* című könyvével. Csakhamar nyomába lép Szelestey László és Spetykó Gáspár. Verseik művészi értékükkel nem érdemlik meg figyelmünket, de mint irodalomtörténeti dokumentumok, annál inkább. Lisznyay és társai műve a népiesség és Petőfi önkéntelen paródiája, a magyar irodalom legalacsonyabb színvonala, nevetségesen torz lapja történelmünk egyik leggyászosabb fejezetének, de egy ideig ők töltik ki a beállott vacuumot. A 40-es években még a holdvilágfaló líra művelői, most modort cserélnek s népi gúnyát öltönek magukra. Világos után Petőfi rendkívül népszerű volt, ők hát kielégítették a Petőfi-keresletet. Szállítottak népiességet, magyarosságot, merész nagyotmondásokat, a képzelet olyan részeg viháncolását, hogy az olvasónak leeshetett az álla meghökkenésében. Lisznyay állandóan a feltűnőre, rendkívüliire pályázik, de csak örököző, hóbortos cimbora; mintha kissé mindig be lenne csipve, Petőfitől, de egyébtől is. Csupa ötlet, de micsoda sületlen ötlet. Petőfi demokratikus tűzből semmi sem él benne, ideálja egy a nép nyelvén, szokásain, képzeletén alapuló eredeti nemzeti költészet, mert a hazafias érzés náluk a népi nyelv felkarolásában mutatkozik. Amint Szelestey kifejti: „a nép a nemzeti szokások és nyelvi sajátságok legmegbízhatóbb antikváriusa”, illetve „hasonlít azon mezőhöz, mely kebelében a régi kor kincseit öntudatlanul ápolgatja.” Lisznyay a palócság, Szelestey Kemenesalja, Székely József és Balogh Alajos a Dunántúl, Concha Károly a Rábavidék, Csermely Sándor a Hegyhát, Jakab János a székelység, Turpásztoi László a Nagykunság, Benőfi Soma a Kékes, Spetykó Gáspár a Mátra-vidék nyelvét viszi át a költészetbe, s Lisznyaynak egy időre sikerül a palóc tájszólást divatossá tenni.

* Részlet a Petőfitől Adyig című készülődő monográfiából.

¹ *Irodalom*: GYULAI PÁL: Szépirodalmi Szemle, 1857.

Újraközölve Kritikai dolgozatok.

Tóth Kálmán Emlékalbuma szerk. HORVÁTH CIRIL, Baja. 1894.

ALSZEGHY Zs.: Petőfi és az 50-es évek lírája, Kisfaludy Tsg Évtapjai Új Folyam, 1913—14. Zlinszky Aladár, Dömötör Pál, Rakodczay Pál, Vadnay Károly stb. tanulmányaival.

Mikszáth szerint, ha írni készültek, ihletért előbb kimentek az istállóba, s annyi igaz, hogy műveik tájszótár nélkül gyakran érthetetlenek. Lisznyay a palócságból ősmagyar mitológiát velt méríteni, s nem akarta elhinni, amire pedig már Erdélyi János figyelmeztette, hogy az ő „ősmagyar” mitoszai nem egyebek, mint szlovák népi hiedelmek és babonák.

A népieskedés és magyarkodás mellett motivumaik harmadik forrása a líra népszerű hagyományos képzetkincse: a madarak, a szívárvány, holdsugár, felhő, ifjú lány, pillangó, szellő, mindez zavaros hasonlatokban. Lisznyay a „madarak pajtása” (százával vásárolja is őket a piacokon), de nem veti meg a bogarakat sem, s kitalálja a hangutánzó verset, ilyenformán: „Szin-szín-szín, Cin-cin-cin, In-tyim-pinty, Lityim-binty, Lümmögés, Mümmögés, Kígyószissz, Békát visz. . . Lityi-hütyty, Kígyófütyty”, stb. (*Nyáréj*). Egyébként roppant hanyagul versel, s jóformán egyetlen műfaja a dal. Ad absurdum viszik Petőfi hasonlatgimnasztikáját, hasonlataik az élc és a hőbort határára állanak. Lisznyay állítólag már Petőfi-nek azt mondta egyszer: „Te eget eszel és isteneket hánysz.” Olyanokat eszelnek ki, hogy a csók szívkalács, a szív környéke szívmatra, aki iszik, a borban istent iszik, mert az isten mindenütt jelen van. De mivel képek többnyire arcuk verejtékével, agyafúrtan kieszt képek, akkor is prózaiak, mikor a legköltőibbnek hiszik magukat.

Dosztojevszkij ismert megjegyzése szerint az orosz regény Gogol Köpenyéből bújт elő. Lisznyayék hasonlatainak jórésze, sajnos, Petőfi legszerencsétlenebb képeinek inspirációjára született. Mivel például Petőfi Isten kalapjának nevezte a földet s rajta bokrétának hazánkat, Szelestey tovább gazdagította az isteni ruhatárat, s az alkonyet magyar mentének nevezte ki. „Az Úristen varrta, Táméntalan aranygombok A csillagok rajta,” a fehér hold meg bokréta szerinte, s egy szerelmes lány a betyárja nyakába kerítette.

Lisznyay igazi ál-zseni, tehát természetesen zseniálisabbnak hat az igazinál. Sikere óriási, 1850—60 között ő a legünnepeltebb magyar költő, Arany sohasem közelítette meg népszerűségét, sőt Petőfivel is vetekszik. *Palóc dalok* című könyve rövid idő alatt 6000 példányban kel el, festményeket készítenek róla, ő a Pilvax, a Komló, az Arany Sas hőse, verseket írnak hozzá, idegen nyelvekre fordítják, megzenésítik. Iskola is támad körülötte: a provincializmus, a nagyotmondás és hasonlathajhászás iskolája. Az iskola tagjai közt vannak költők, akiktől — mint például Tóth Kálmántól és Tóth Endrétől, Zalártól — a tehetséget nem lehet teljesen elvitatni. De a ferde uralkodó ízlés elrontotta őket. Ami nem egyetlen eset az irodalom történetében.

Az önkényuralom Petőfi-utazónói közül egyetlen költő emelkedik ki: Tóth Kálmán (Baja, 1831—81.) Népszerűsége megközelíti Lisznyayét, több dala került a nép ajkára, mint bárkié (*Fütyül a szél, Naptól virít, Sirjon-rijjon a hegedű, Búza közé, Befutta az útát a hó, Felleg borult az erdőre, Tele van a rózsabokor virággal stb.*) De magasabb rétegekben is hódított. Deák, Eötvös és Kemény is becsülte. Azt mondták róla, hogy ő szedte fel a gyöngyöket, amelyeket Petőfi elejtett. Népszerűségét dalain kívül 1860-tól *Bolond Miska* című politikai élclapjával, mely egy időben hétezerig tudta emelni előfizetői számát, majd színműveivel is (*Egy királyné, Nők az alkotmányban*) táplálta. Csak Gyulai szállt szembe vele (Szépirodalmi Szemle, 1857, újraközölve *Kritikai dolgozatok*) elismerve nem mindennapi tehetségét, de élesen megtámadva őt, mert második Petőfi akar lenni, zseninek tartja magát s azt hiszi, hogy nincs szüksége tanulmányra, erőszakos genialitás jellemzi, „mely nem egyéb, mint naturalistaság” (amin a kor szó-használata tudatlanságot, „ős-tehetséget” ért), képessége legföljebb a dalig terjed, a szenvedélyt az érzések túlzásában és ferdeségében keresi, hajhássza a cifrát és ragyogót s naivitása olykor együgyűségbe csap át.

Tóth Kálmán valóban érez, s eleven és néha elmés észjárással alakítja versé érzéseit. De benne is megtaláljuk az irányzat bűneit: lelki és szellemi tartalma a szerelemre szűkült, még a világsi bukást és a nemzet leigázását sem szenvedti át, a szabadságharc demokratikus törekvéseiből semmi sem él benne, (találón je gyzi meg Zlinszky Aladár, hogy talán fel sem

fogta a forradalom igazi jelentőségét ; csak a gyermekszív csodálatával függött amaz idők nagy alakjain s büszke rá, hogy ő is akkor élt és ott volt), érzés-problémái, képzeletvilága olyan, mint egy szűk látókörű húsz-huszonegyéves ifjúé, aki fülig szerelmes egy „kislány”-ba. A kor életéből nem látunk nála mást, mint a szerelmes költőt és a hideg vagy csalfa lányt, a betyárt, a csaplárosnét, a kocsmáros és főleg a bort s legeslegfőképp a cigányt. Tóth Kálmán legtöbb dala mintha arra is készülne, hogy a cigány eljátssza egy kislány ablaka alatt, vagy a kocsmában egy dolmányos, sarkantyus, csizmás ifjúnak, aki az asztalra könyökölve, könnyes szemmel mereng a levegőbe. Természetesen ódát ír Patikárus Ferkóhoz és verset Csermákról, a magyarrá lett cseh muzsikusról. Tóth Kálmán valami pán-szerelmet hirdet :

*Lemondani, lemondani,
Könnyű nektek azt mondani:
De amikhez nevem kötém,
A rózsza, a csillag, a nap —
Ő egészen mást mondanak,
Ők szeretni tanítanak.*

(Lemondani)

Önmagával szemben is az az igénye :

*Hisz én szeretetért daloltam örökké,
Hisz én a szeretet, szív költője vagyok.*

(Hazatérés)

Petőfiből ő azt a tanulságot vonta le, hogy a költészet fő és igazi műfaja a dal, s ehhez elég a „szív” és egy hasonlat. Mintha az Arany-körrel állítaná szembe magát, mikor büszkén írja :

*Ti nagyon tanultok ... én nagyon szeretek.
Nem is tudok én mást, csak nagyon szeretni...
Tínálatok az ész csinált jénye ragyog,
Nálam az Istentől teremtett szív lángja —
Én hozzátok képest oly tudatlan vagyok.
Szívemből joly az én dalaimnak árja.*

(Ti nagyon tanultok)

Verse rendszerint nem egyéb, mint hat-nyolc természeti kép (csillag, felhő, napsugár, szellő, harmat, csermely, virág stb.) állandó variálása. Az olvasónak már-már az a benyomása támad, hogy a csermely stb. nem is való egyébre, mint hogy Tóth Kálmánnak az érzéseit és a „kislány szépségét” legyen mihez hasonlítani. Egy strófa a csermely, másik a rózsaszál, harmadik a szellő — s kész a vers. Mihelyt az első sorban megvillan az öröm vagy a bánat, biztosak lehetünk, hogy a következő sorban az öröm csermellyé, a bánat tengerré válik, viszont ha a vers rózsaszállal kezdődik, nem lehet kétségünk, hogy a következő sorban a rózsaszál mint kislány bukkan fel. Mit tagadjuk, az ember csömört kap a virág-, csermely-, harmat-hasonlatok ez áradatától. E modorosságot még bántóbbá teszi, hogy Tóth átvette Petőfi egy rossz szokását: szereti a képzeletében felvillant képeket okoskodva továbbszöni, amivel a költőit prózaivá teszi, ilyenformán :

*Síró hatyú voltam szenvedésim taván,
Hanem majd ezután büszke kócsag leszek —
Legdrágább tollait kitépi e madár,
Ha a gyilkos óntól összevéreztetett.
Én is kitépdelem dalos lelkem szárnyát,
Ha majd ezután a szenvedések vérzik...
Nem akarom azt, hogy gyönyörködve lássák
Némely hideg lelkek jájó röpülését.*

(Síró hatyú)

Nem riad vissza ilyen képtelen képzavaroktól sem :

...*legjobb lenne,
Ha az én kis rózsám
Nagy tengerré lenne.
Beleugranám én
Akkor a Dunába,
Mikor legsebesebb,
Legnagyobb az árja.
Mit bánnom én aztán, halva avagy élve —
Hogyha belevinne galambom ölébe!*

(A Dunának tükre)

Versformáiban és dalai felépítésében rendszerint a népdalt követi, s mindennél fogva költészeté oly szűkkörű és egyhangú, akár a „*Himfy szerelme*”. Nem csoda, hogy Arany torkig volt e kor örökös üres szerelmi dalaival, s leveleiben különösen Tóth Kálmánt ingerülten emlegeti. „Teli vagyok dallal, mint csillaggal az ég, Teli vagyok dallal, mint sugárral a nap. . .” (*Teli vagyok*), kezdi Tóth Kálmán egy versét, — s Arany mintha erre felelné a *Vojtina ars poetikájában* : „Teli vagyok, *dallal* vagyok tele, Nem, mint virággal a rét kebele, Nem mint sugárral, csillaggal az ég : De tartalmával a — poshadt fazék.” Vannak Tóth Kálmán szerelmes versei közt őszintén átértzettnek ható és elmés darabok (*Egymás mellett, Dal a szépségről*), szép strófák, de egészében mind tartalomban, mind formában szegényes, unalmas és kissé édeskés költészet ez, olyan, mint egy vendéglátás, ahol kizárólag bonbonnal traktálják a vendéget. Érezzük, hogy Tóth Kálmán érez, de sokalljuk, hogy szerelmi bánatában folyton a halállal ijesztget. Olyankor legjobb, mikor kilép a szerelmi dalok, a népdal-sémák szűk köréből, a családi vagy a hazafias téma felé (mint pl. *Levéltöredék, Előre, Boru, Édesanyám, Kik voltak a honvédek?*, dicsőítésből váratlanul megrendülésbe átcsapó szép befejezéssel, *Kossuth, Az életunt* című költeményeiben.) *Halál* című szép költeményében, (melyet Eötvös József is szeretett) megjósolta a végét :

*Nem, nem, az a halál, ahogy itt nevezik,
Ha koporsónknak a földét szegezik;
Ah az, az a halál, midőn még itt vagyunk,
De halva, és magunk — siratjuk önmagunk. . .
Itt is sokszor hálunk, és én azt érzem!
Én már rég meghaltam; agyam forr és kezem
Mozog még, de tudom, hogy ez nem élet, és
Ami még hátravan, az csak elköltözés.*

1879-ben szélütés érte s ettől fogva valóban élőhalott volt. 1881-ben halt meg.

Műveikkel kapcsolatban az egyetlen érdemes kérdés, hogy mi magyarázza rendkívüli sikerüket. Lisznyay esetében részben bizonyára személyes tulajdonságai : Ha zseni támad valahol, utána egy ideig az emberek annak képére képzelik el a következő zsenit. Most Petőfi volt a modell — s bámulatos tévedéssel Lisznyayban találták meg új megjelenését, hiszen ő százszor különbnek tetszett, mint bárki. Hol cifra dolmányban, szürrel, fokkal, hol frakkban szavalókörutakat, ahogy ő nevezi, „dalidó-utakat” tart országszerte, az ország fele lakosságával tegeződő, szeretetreméltó, vidám, bohém ivópajtás. De tulajdonságai természetesen csak azért arathattak akkora sikert, mert a közhangulat épp azokat szomjazta. A nagy nemzeti katasztrófa hatására a magyarság két táborra oszlott : egy nagy táborra, mely a mámorba menekült, s egy jóval kisebbre, amely józanságot hirdetett. Szociológiailag aligha lehet a két tábor pontosan körülhatárolni. De talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az előbbi nagyjából azonos ama kisnemességgel, amelynek körében az irányítás és konkrét tartalom nélkül maradt hazafias érzés a mámorban keresett feledést, az utóbbi a nagyobb látókörű, vagyonosabb rétegekkel, amelyek megrettentek a forradalom balratolódásától és növekvő aggodalommal nézték a háború kiéleződését ; a honoráciorok jórésze az utóbbiakhoz tartozott. Tény, hogy a

Világos utáni torban a mulatozás országos járvánnyá fajult s a cigányzene valóságos hazafias intézmény lett. Kenedi Géza visszaemlékezése szerint az ötvenes évek derekán vidám élet folyt. Az ország dolgába nem volt szabad beleszólni, jó termőévek is hágtak egymás sarkába, pénz nem hiányzott, volt tehát dinom-dánom. Sárosy Gyula már 1850-ben döbbsent gúnnyal támadja a farsangot végigtáncoló lányokat. Pesten, a megyeház közelében levő Komló-kertben isznak a hazáért az írók, Patikárus Ferkó és Sárközi cigánybandáinak hegedűszava mellett, Lisznyay a verseiben állandóan tudósít korhelykedéseiről. (*Komlókeri cimboradatok, Emlék-változatok az Ilkey-fiók szüretjére, Látogatás stb.*) Nem véletlen, hogy az évek két közismert költeménye is (Gyulaié és Lévyé) a szüretet mutatja be, hisz a szüret az egykori magyar társadalmi élet fontos eseménye volt. Társas együttlét elképzelhetetlennek látszott poharazás nélkül; a kor költészetében a bor, a pohár és a nóta állandó motívum, majdnem olyan sűrűn visszatérő, mint a virág, vagy a hajnal, aligha van még irodalom, ahol ekkora szerepet játszana. Amint Vajda János rámutat: „ez iszák-őrültség költészetének itt közönsége van, sőt mi több — ennek van mostanában leghálásabb közönsége; a nemesebb, magasb költeményeknek csak választottai vannak s azokról a tulajdonképpen nagyközönség egyáltalán mit se tud. Maga Petőfi kizárólag bordalainak köszöni gyors és általános népszerűségét. . . De ezeket csak mellesleg hozom itt föl, — valódi bizonyítékul hivatkozom azon, az egész világon tán csak nálunk létező körülményre, mely szerint nálunk sajátlagos külön irodalma fejlett ki a könnyelmű, kicsapongó korhelység szenvedélyének — helyesebben: kór-ságnak, s az már külön közlönyökkel, előbb csak egy, majd két szaklappal is bírt, melyek egyikének csak ötször annyi előfizetője volt, mint a Budapesti Szemlének. Ebben csoportosultak a nemzeti irodalom irodalmának ős — tős — dőzs — hősei; itten dicsőítették és énekeltek meg kacskaringós, bakfittyes frázisokban az új cégű kocsmák, melyeket e klub tagjai nyitottak meg és szenteltek föl „csarnokká”, a részegség „szent” deliriumát jellemzetesen vadul és esztelenül kuszált bombasztokban dicsőítő költeményekkel; — e lapokban irattak le a fővárosban és vidéken előfordult nagyobb szerű rendkívüli ivások, az irodalom koszorús tagjainak lakomázó körútjai és asztalalatti diadalai, stb.”² Téves egyszerűsítés volna csak sírást vagy csak mulatást látni ebben. Gyökere a fájdalom lehetett, mely ki akarta sírni magát (Petőfi vidám bordalaival szemben az új bordalok többnyire bánatosak). Arany szerint:

*A hegedű bús nótája,
Magyar ember mulat nála:
Úgy megdanol, táncol, vigad,
Hogy a szíve majd megszakad. (1856).]*

De a bor és zene nemcsak enyhített a fájdalomon, hanem gyakran öncélú szórakozássá is lett. S a gyász és megkönnyebbülés ez útjait mintegy előírta az a körülmény, hogy bőséges borunk — melyet a rossz kezelés következtében akkoriban kevésbé vonzó minősége és a hátrányos vámfeltételek miatt nemigen lehetett külföldön elhelyezni³ — nagyjából nyakunkon maradt. Az eredmény mindesetre az volt, hogy a nemzet jórésze mámorban élt és álmódzott, a másik viszont — még ha a gyakorlatban ivott is — elvileg józanságot hirdetett, s magabaszállva vizsgálta a magyarság múltját és jövő kilátásait. S a józanságelvűek voltak a jobb költők.

Lisznyay versei e boros, cigányzenés dinom-dánomok kábulatában születtek. Sikerüket elősegítette, hogy Világgal felborult és összetört a magyar szellemi élet addigi rendje. Megszüntek a folyóiratok, amelyek évek során megválogatott munkatársi gárdájukkal kialakították az írók rangsorát, a nagy írók és kritikusok eltűntek, vagy elhallgattak. A szellemi életben visszaállt az őskáosz, amelyben — mint minden kialakulatlan irodalmi életben — a tömegek ízlése diktál. Az ötvenes évek Magyarországon egy időre az a réteg lett hangadó,

² Önbírálat, 1862. Ö. M. 1939—40.

³ KORIZMICS LÁSZLÓ: Gazdasági levelek, 1867. 126.

mely bor és cigányzene mellett szeretett tüntetni a magyarság és a nép imádatával, búsulni a hazáért, délibábot szőni és ujjáélni negyvennyolc lelkes hangulatát, negyvennyolc tartalma nélkül.

Az első években a jobb írók nem győznek panaszkodni a dilettánsok elburjánzása miatt, akik a haza, Petőfi és a népiesség zászlaja alatt átmenetileg sikerrel nyomultak előre. Ahogy Arany írta :

*Kitört azonban a forradalom,
Szépen lecsücsült az irodalom;
Azóta nem hallottam híreket,
Már azt hívém, a muszkahad meg-ett.
Hát dehogy ett! majd bizony ily darab
Bolondgombába az beleharap!
Keresztülestél a rostán s azonnal
Gyűrni kezdéd a verseket halommal.
„Szabad a vásár, most költő leszek,
Ugyis kipusztultak a céhesek”,
Kiáltád.*

(Vojtina levelei öccséhez, I.)

A népies modor uralomrajutása, Petőfi rendkívüli népszerűsége s a régi szabályok megdőlése következtében ugyanis az a téves látszat keletkezett, hogy mi sem könnyebb, mint verset írni : úgy tetszett, a vers annál művészebb, minél „természetes”-ebb, s annál zseniálisabb, minél részegebb ; különben is, ha egy zseni megalkot egy költői kifejezésmódot, utána mindenki úgy érzi, hogy felvágta a nyelvét.

Egy széles réteg élt abban az illúzióban, hogy 1848 és Petőfi mámorát éli tovább : nem eszmélt rá, hogy az a nagy eszmék és távlatok józan mámore volt, az övé pedig a borospohár kótyagossága, eszményképük tüze és eszméi nélkül. Ha a kritika Petőfieskedőknek nevezte el őket, ez igazi lucus a non lucendo. Lisznyay és iránya az iránytalanság, tehetetlenség és az értük kárptólstát ígérő alkohol-mámor korszakának szülötte ; együtt is szűnt meg a Bach-korszakkal. Nem véletlen, hogy egyetlen gondolkodó fő sem tartott velük és egyetlen kritikus sem tartozott közéjük. 1860-tól, amint a politikai viszonyok javulásakor a nemesség művelt és felelős rétege átveszi a vezetést s visszatér a józanság kora, Lisznyayék napja leáldozik.

Az irodalmi életben újra ki kellett alakulnia s meg kellett szerveződnie egy elitnek, mely helyreállítja a rendet s megmenti Petőfi irodalmi forradalmának ama vívmányait, amelyeket Lisznyayéknál az eltorzulás fenyegetett. Ez 1853-ban indul meg, a Szépirodalmi Lapokkal. A nagykőrösi ref. gimnázium tanári karában, — ahol Arany János, Salamon Ferenc, Szász Károly, Mentovich Ferenc működik, — a petőfieskedők ellen, Petőfi irodalmi forradalmának eltorzítása ellen, indul meg a forradalom konszolidálása, a valóságához való hűség, az ízlés és műveltség nevében. Arany és az irodalmi Deák-kör magatartása ebben a kérdésben is azt a sajátos okos megfontoltságot mutatja, amit egyéb kérdésekben. Arany (és Gyulai) élesen harcol a petőfieskedők ellen, sőt károsnak tartja magának Petőfinek túlságos hatását is : „Ne ámítsuk magunkat, — írja. — Mondjuk ki tisztán, hogy Petőfi befolyása — mint minden nagy sikerrel nyilatkozó géniusz — gátolta és gátolja nálunk is a költők egyéni fejlődését ; így vagy amúgy, de még folyvást az ő képére és hasonlatosságára teremtettünk.”⁴ „Nem arra kell hát törekednünk, hogyan legyünk hasonlók őhozzá, — írja máskor, — sőt inkább arra, hogyan meneküljünk azon szellemi alárendeltségből, mely öntudatlan is az ő magikai körébe vont.”⁵ Több ízben elpanaszolja a líra túltengését : „Midőn a külső élet megszűnt, elfojtatott ; a lélek önbelsejébe fordítá szemeit ; nem lévén a családi, az egyéni léten kívül semmi, ide pontosult össze minden életmeleg, a költészetnek sem vala egyéb menedéke, mint a belvilág,

⁴ Bulcsu Károly költeményei, 1861:

⁵ Irányok, 1860.

az egyén, legfeljebb a család : tehát a líra." Gúnyosan írja : „... tiszelt szakfeleim, körülbelül itt feneklettünk meg : vers-líra, mégpedig leginkább dal." Költészetünk „lírai ott is, hol nem kellene, a lírában pedig dalszerű ott is, hol nem kellene.⁶ Arany s az egész Deák-kör szakít tehát a világszemlélet ama szubjektívizmusával, mely Petőfinél jelentkezik s a képzelet ezzel összefüggő szuverenitásával, valamint a költő demokratikus apostoli hivatásának koncepciójával ; s mindennek közös gyökere : törekvés a valóság objektívebb megmutatására.

Nem szorul azonban bizonyításra, hogy Arany és az egész irodalmi Deák-kör számára Petőfi tört útát, s ezen az úton mindvégig megmaradnak : kitartanak a népin alapuló nemzeti jelleg s az igazság természetes és egyben művészi megszólaltatása mellett. Azaz megőrizték Petőfi irodalmi forradalma értékes vívmányait, de a józan valóság szemléletet követelő kor intésére elhajoltak a túlzott alanyiságtól, amely a nemzet nevelése és az irodalom egészséges fejlődése szempontjából veszélyesnek látszott. Arany tovább folytatja, sőt fejleszti a nemzeti szellem és a realista stílus Petőfikezdedte irányát, de a szubjektívizmus megfékezésével és a demokratikus tendencia híján.

Aladár Komlós :

DIE PETŐFI-EPIGONEN

Die Studie — eine Partie aus der in Vorbereitung befindlichen Monographie »Von Petőfi bis Ady« — führt uns die nach der Niederlage des Freiheitskampfes von 1848 auftretenden Petőfi-Nachahmer vor, die wenn auch nicht wegen ihrer Werte, so doch als Zeiterscheinung unsere Aufmerksamkeit verdienen. In Bezug auf ihre Werke ist einzig die Frage interessant, wodurch sich ihre einstige ausserordentliche Popularität erklärt. Der Studie zufolge arteten nach der Waffenstreckung bei Világos die der nationalen Trauer folgenden Belustigungen zu einer Landesepidemie aus, die Zigeunermusik wurde sozusagen zu einer nationalen Institution. Die Gedichte der Petőfi-Nachahmer entstanden in dem Rausch der Zechgelage mit Wein und Zigeunermusik. Zu ihrem Erfolg trug der Umstand bei, dass mit Világos die bisherige Ordnung des ungarischen geistigen Lebens gestürzt und vernichtet war und in dem entstandenen Chaos — wie stets in einem noch nicht ausgegorenen literarischen Leben — der Geschmack der Massen, diesmal des patriotischen, doch ungebildeten Kleinadels, den Ton angab.

Im Jahre 1853 begann sich, im Gegensatz dazu, eine Elite zu organisieren, die die Ordnung der Werte wiederherstellte. Die Mitglieder dieser Elite tadelten die übertriebene Wirkung Petőfis und wurden gleichzeitig die wahren Hüter der wertvollen Errungenschaften der literarischen Revolution Petőfis, die bei seinen Epigonen der Gefahr einer Verzerrung ausgesetzt waren.

⁶ Uo.

TOLDI ÉS SZERELME

I.

Arany tolla alatt a népiesség egyre bonyolultabb, egyre mélyebb mondanivalók kifejezési művészetévé fejlődik, az 50-es évektől kezdve. Amikor a Petőfieskedőket támadja, ezt nem utolsó sorban azért is teszi, mivel ők a népiességben pusztán *modort* látnak, s egy mind szűkebb világképpel érik be. Arany, aki a *népiesből* a *nemzeti* művészetig kíván eljutni, nem csekélyebb szintre tart igényt, mint világirodalmi, nagy példaképei, — mint pl. Shakespeare. Nem akar elszakadni a népiességtől, — de a szív drámáit, a lélek vívódásait, az ember és a kor konfliktusait is a népiesség formáiba öntve kívánja kifejezni. A népiesség az ő számára nemcsak a népdalt, a népmesét, — sőt nem is csupán a balladát jelenti. Amit ő el akar mondani, annak kifejezésére a népköltészeti formák nem is alkalmasak, — és mégis, emezeken kíván építeni, emezekből keres kiindulást. Ki akarja szélesíteni a népiesség körét, — úgyannyira, hogy egy teljes nemzeti és emberi valóság férjen el benne. De népies *akar* maradni, *mert* nemzeti irodalom létrehozására törekszik. Még Vörösmartyban is valamiféle idegenességet látnak ők, Arany és Tompa. Toldi költőjének mondanivalója nem fér el a lírai dalban, — de sokkal inkább elférne a drámában, a regényben. De van-e népies dráma, — népies regény?

Arany a népiességben látja a magyar irodalom nemzetivé — és *modernné, korszerűvé* fejlődésének útját. A XIX. század gyermekeként, Arany érzéke is kifinomult a lélek, a jellem jelenségei, folyamatai iránt. A „szív örvényei” fölé ő is kíváncsian hajol. Balladáit fel-feltárják a lélek mélységeit, — Toldi két része már jellemeket jelenített, indulatokat és hajlamokat hozott mozgásba. Egyvalamit került csak el eddig Arany, — azt a témát, mely a szív drámáit leginkább felszínre hozza : a szerelmet. *Murány* még túlságosan is a *régi iskola*, a hősi, a klaszikus szerelem-eszmény példája. A *Dalids időkben* viszont a költő túlságosan bezárkózott a népmesei idillbe, túlságosan naiv-egyszerű érzélemvilágot teremtett. A XIX. század analitikus regényének, — vagy éppen Kemény Zsigmond életművének tanulságai, vívmányai, fölfedezései nem maradhattak közömbösek az epikus Arany számára. A kor esztétikai terminológiájából is itt-ott a tolla hegyére kívánczik valami : amikor pedig hőse „hatalmas phisicumát” a „szerelem convulsiói” közt kívánná megmutatni, szinte a regényíró kortársak „kísérleti” igényei iránt tanusít megértést. A szerelem témáját ez a kor azért érzi fontosnak, mivel lélek és jellem legmélyebb feltárulását várja tőle. Arany is mélyre kíván ásni a jellemben, a lélekben. A népmesék, a hősidillek szerelmi világát tehát egy bonyolultabb, végzetesebb, tragikusabb, — és valóságosabb érzelmi élet képével kell fölcserélnie. Ugyanakkor ennek a képnek népiesnek kell maradnia, mégis.

Az indulatok, a szenvedélyek világának bemutatásában Arany a *Buda halálával* már messzebb hatolt, mint bármikor, annakelőtte ; ennek a műnek közeledését a modern regény jellemrajzához többen is találón mutatták ki. *Toldi szerelme*, legalábbis a hatvanas években született énekeivel, a *Buda halálában* föltámadt alkotókedv továbbfolytatása. Arany lírai termése, az ötvenes évek bősége után, alácsökken, de most a népiesség ábrázolási lehetőségeinek további tágitása foglalkoztatja. A lélek, a jellem rajza, mind a VI. énekig, változatosabb, mélyebb, mint korábbi művei bármelyikében. Az utókor, a közvélemény ezt a hat éneket tartja is legtöbbször : ezekben valóban újat, lényegeset teremtett Arany, s a magyar epika új tájaira nyitott ablakot. Lélektanilag, sőt, drámailag is, ez a rész épp a szerelmi téma követ-

keztében magasodik ki. A *Daliás idők* idilli-népmesei szerelem-képe immár egy bonyolult, tépott érzelem-világnak adja át helyét. A *Daliás idők* szemléletmódját csak az I. ének romantikus-népies levegője őrizte meg, az álruhás király motívumával, s a Szép Ilonkára emlékeztető hangulatokkal, — melyek azonban Arany sajátos kor-ábrázolási leleményeivel is tetéződtek.

A Bánk-bán-tanulmányok, valamint a Shakespeare-fordítások is jelzik Toldi szerelme első hat énekének igényét, törekvését. Ez énekek erkölcsi világának égbolját pedig ugyanazok a felhők borítják, melyek a Kemény-regényekét is. Már Riedl utalt a „nem nagy vétség oly tragikus bűnhődésének” Kemény Zsigmond-i reminiszenciáira, Toldi szerelmében.

Mégis, azok a felfogások, melyek a Toldi szerelmének „tragikus talaját” emlegetik, a tragikumnak inkább csak formális értelmezéséből indulnak ki. Toldi és Piroska szerelmén nem annyira a tragikum jegye az uralkodó, — mint inkább a bűn és bűnhődés gondolata, melynek jelentőségére Aranynál, ugyancsak Riedl figyelmeztet. Ha a Gyulai-féle tragikum-felfogást normaként fogadjuk is el: Toldi és Piroska szerelmének boldogtalanságát, (ha akarjuk: tragikumát) nem lehet pusztán abból magyarázni, hogy Toldi az „érvényes erkölcsi rendet”, a lovagvilág rendjét megsértette. Merőben formális maradna a fejtegetés, mely azt kívánná bebizonyítani, hogy Toldi bűnhődése valamely „tragikai vétség” miatt következik be, s e bűnhődés bennünket akár „fölemelő érzésekkel”, akár „erkölcsi megnyugvással” tölthetne el. A tragikumnak ilyesféle külsőleges válfajánál Arany sokkalta mélyebb, és árnyaltabb erkölcsi eszmét kívánt Toldi és Piroska szerelmében kifejezni. Toldi tragikumát Arany nem hősenek szerelmén, hanem mélyebb elgondolással, életének — sorsának *egészében* fejezte ki.

Amiként a Bánk bán-tanulmányokban a végzetes tett „izmosodását” kísérte figyelemmel Arany, úgy „bús énekében” a végzetszerű mozzanatok tetézésére törekedett. Toldi és Piroska szerelmét a mulasztások, hibák, könnyelműségek, esztelenségek, majd pedig bűnök egész halmaza juttatja el a katasztrófához. És ha e szerelem képében ott rejtetik is a tragikum egyik változata, — úgy mintegy csak járulékosan, éppen nem eleve keresetten, s csupán az említett tetéződés-halmozódás fokozati szülötteként. Toldiból a hős-tragikum egyik legfőbb eleme: a lázadás mozzanata teljességgel hiányzik.

II.

Toldi és Piroska szerelmének jelenetein mindvégig ott boronganak a végzetszerűség árnyai. E szerelem katasztrófájához, sőt, tragikumához is, a végzet hozzátartozik. Ennek a végzetnek voltaképpen elindítója maga Lajos király, álruhás kalandjával, tűzzel játszó, „főbenjáró kockát” vető, fejedelmi szeszélyével, — melynek végzetességét majd ő maga is belátja (XII. 5.). Van valamiféle protestáns-sztoikus szigor abban, ahogyan Arany a könnyelműség, a megfontolatlanság végzetes következményeit élénk állítja. Kemény eszméje a „kis vétek nagy büntetéséről” tovább él Aranyban is, — de nem a sors szeszélyének, vagy az eleve elrendeltségnek igazolásaként. Arany erkölcsi világában a végzet nem elkerülhetetlen, — de az emberi cselekedetek súlyát, következményeit egy végletesen aggályos, fájón érzékeny felelősségérzet mérlegeli. Ebben a világban súlyosan bűnhődnek mindazok, akik bűnös-könnyelműen játszanak szent ügyekkel és tiszta érzésekkel. Az Arany vallotta erkölcsi rend szigorúan előírja akár legkisebb cselekedeteink aggályos mérlegelését, következményeik megfontolását, számontartását. Arany világában a könnyelműség, a léhaság szükségképp kihívja a végzetet.

Bűn és bűnhődés eszméje rendkívül árnyaltan és bonyolultan él Arany művében. A könnyelműség büntetése: a boldogság, a siker eljátszása lesz, — mégpedig oly módon, hogy az önközta vesztésé se bennél is jobban fájjon az elkövetett mulasztás emléke. Népe dicsőségét játszotta el Csóri vajda, — s még Piroska is felelősnek érzi magát, a boldogságért, „melyet így eljátszott” (VI. 11.). A lány „dacos, gyermeki makranca”, melylyel Toldi könnyelműségére válaszol, éppúgy hozzájárul a katasztrófához, mint az álharc maga. A katasztrófát mind szerkezetileg, mind lélektanilag a legkülönbözőbb indokok és mozzanatok halmozódása-tetéződése

készíti elő. Szerkezetileg a dráma, — lélektanilag a regény módszerei egyesülnek *Toldi szerelmében*. Arany nem a szenvedélyt tekinti bűnösnek, — hanem az erkölcsi éberség és felelősségérzet ki-hagyásait. Lajos könnyelmű, végzetes játéka tetőződik Toldi végzetes könnyelműségével, amidőn hetyke-gyanútlanul az álharcra vállalkozik. De a katasztrófához ennyi még nem elegendő: különböző véletleneknek, mulasztásoknak kell még közreműködniök előkészítésében. Meglephet bennünket, hogy a Szeredainak valló Toldi az álharcot csaknem ártatlan vállalkozásnak érzi: „Álfe gyvert viselék — nincs semmi rossz abban —” (IX. 56.), — mi több Arany teljes határozottsággal a későbbi fejleményekre helyezi a hangsúlyt: az álharcot, vagyis az első könnyelműséget, még jóvá lehetett volna tenni, „De személyem’ aztán soha föl nem fedtem” (uő.). Mely gondolat rejlik ebben a mozzanatban: Arany a *vak fátum* eszméjét küszöböli ki itt, — eszmét, mely Kemény Zsigmondnak a legkedvesebb. A katasztrófához a végzetszerű könnyelműség nem elegendő — Lajos királyé éppoly kevésbé, mint az álharcra kész Toldié — ehhez még Toldi és Piroska *szabad akaratára* is szükség van. És kettejük szabad akaratának, jóvátehetően tévedésének közreműködése miatt küszöbölődik ki sorsukból a vak fátum, — válik közömbössé, elhanyagolhatóvá az álharc könnyelműsége. Arany elgondolásának erkölcsi sajátossága, fátum-ellenessége épp abban rejlik, hogy *nem* az álharc következtében semmisül meg Toldi és Piroska boldogsága.

Toldi méltán állítja az álharcról: „nincs semmi rossz abban”, — hisz könnyelműségét teljességgel menthetné érzelmi hidegsége, szerelemre még sohasem gyulladt szíve is. Némi végzetesség lappang a felgyulás kései voltában (Kire már későn gyúlt szívbeli nagy lángom”) (IX. 57.), — de hisz még ez a „*későn*” sem látszik jóvátehetőnek: nyílt vallomás még mindent *idején* rendbe hozhatna. Arany ezt a későn-felgyulást éppoly kevésbé tekinti végzetszerűnek, mint az álharc könnyelműségét, — hisz egy *ilyen* „*későn*” miatt a katasztrófa ugyan-csak *fátumszerű* maradna.

Toldi érzéketlensége a nők, a szerelem dolgában: nem esetleges, nem önkényesen felrajzolt jellemvonás, — hanem az ő egész emberi, társadalmi helyzetének jelzése is. Két alkalommal érezzük teljességgel *nem-udvarinak* Toldit: a királyi előszoba apródai közt, — és a lovagi nőkultuszról való teljes mentességében. A lovagkor udvari stílusától, trubadur-eszményétől ugyancsak elűt Miklós nők iránti, gyanútlan közönye, sőt megvetése. Ha Arany éreztetni akarta, hogy hőse nem hasonult a hűbéri udvarhoz, — ezt Toldi nő-megvetésével is elérte. Toldi, akinek nem kell asszony („Hogy utánam ríjon, mint az ajtó sarka”), — s aki mátkájáért még szakállát sem áldozza föl („Megmaradt a szakáll, s elmaradt a mátká”) (II. 3.—5.): ez a Toldi vajmi kevésbé csiszolódott udvarivá, s inkább a nádas és a „nagy határ mező” gyermeke még, semmint a reneszansz udvar neveltje. Ebben Arany az ő eredeti elgondolásához maradt hű: Toldi „porsuhanc” mivoltának érzékeltetéséhez, amit az első részben a száz arany kézhezvételének késleltetése szolgált, — *Toldi Estéjében* pedig kései folyományként, az udvarral támadt összeütközések erősítettek meg. Toldi és Piroska szerelmének sorsa azonban nemcsak Toldi oldaláról múlik ilyenfajta, társadalmi motívumokon. Hisz az álharcot Piroska is fölfedhetné, — sőt, elsősorban ő tiltakozhatnék a hamis alku ellen, melynek az ő élete, boldogsága az ára. Két mozzanat gátolja ebben: elsősorban az, hogy az a férfi *játszsa el* őt, akit szeret, — s e mozzanat mellé társul egy társadalmibb jellegű: neveltetése („Nem is úgy dajkálták, nem is úgy nevelték”), — vagyis általában az a patriarkális, szigorú erkölcs, mely az Arany nemzeti-népi eszményének is tartozéka („Született szemérem, tanult kötelesség: Oh, a leány sorsa csupa kénytelenség”) (II. 52.). Piroska nem tudná áthágni a családi tilalmakat, — melyeket Shakespeare Júliája még élete árán is áthág. A szenvedélynél erősebbek az ő erkölcsi kötelei. De a tiszteletben tartott kötelek sem óvhatják meg őt egy olyan sírbolti jelenettől, mely a köteleket széttépő Júlia sorsát pecsételi meg. Piroska balsorsa mégsem a végzet fordul meg, hanem tulajdon, szabad akaratán, tulajdon lelki életének változásain.

Riedl szóvá teszi, hogy az álharc után, a cseh börtönig eltelt hosszú idő alatt, Toldi meg sem kíséri tette jóvátételét: „Toldi ezen egész életére nézve döntő fontosságú alkalom-

mal ingadozónak és nehézkesnek tűnik fel.” Pedig a Szeredainak tett vallomás értelmében lovagságát, bajnoki nevét „kisebb vala” neki „odavetni”, „Mint a leányt élve, halálba temetni” (IX. 58.). Gondolhatunk-e arra, hogy Arany nem ébredt rá eléggé a lélektani rajz sürgető feladataira, a cseh hadjáratot elbeszélő énekekben, s mintegy meglepedkezett Toldi lappangó érzéseinek megmutatásáról? Arany sokkal lelkiismeretesebben építette föl lélektani indokainak rendszerét, hogysen ilyen hibát elkövethetett volna. Ha a mű szövegét szorosabban szemügyre vesszük, Riedl hibáztatása érvényét is veszti. Ahhoz, hogy Toldi szerelmének alakulását, a Jodovna-epizódig, megérthessük, a Bánk bán-tanulmányok vizsgálódási igényét kell emlékeztünkbe idéznünk. Katona József művében Arany nem a tragikum, hanem a lélektani indokok problémakörét vizsgálta meg, s különösen Bánk tettének megérlelődését, a gyilkosság gondolatának „izmosodását” kísérte figyelemmel. „Különös teremtő tehetség volt ez a Katonáé — emlékezik apja szavaira Arany László — bámulatos, hogy tudta a nagy szenvedélyeknek oly megragadó kifejezéseit olyan gondos beosztással elrendezni, hogy tudott annyi számítással — költeni.” Toldi „nagy szenvedélyének” rajzában is a „gondos beosztással” elrendező, kompozíciós terv a döntő, — s Arany nem hogy meglepedkezne Toldi szerelmének rajzáról a csehországi hadjárat tárgyalása közben, de ellenkezőleg: épp ezzel a szakasszal készíti elő lélektanilag is, hősének majdani katasztrófáját. Az, hogy Piroskáról hosszú ideig nem esik szó, — az, hogy a szerelem látszólag héttérbe szorul Toldinál: Arany tervébe, s éppen a szerelem kibontakozásának lélektani rajzába, a legszorosabban beletartozik. Riedl úgy látja, mintha Arany a *Dalás idők* „derült meséjét” *Toldi szerelme* „tragikus talajába” átültetve, „néhány gyökérszálat elszakított” volna. Láthatjuk majd, hogy ez a hibáztatás nem helytálló, — láthatjuk majd, hogy Arany nagyon is gondosan ápolta Toldi katasztrófájának, s e katasztrófát előidéző, végzetes tettének (Tar Lőrinc megölésének), valamennyi „gyökérszálat”. Lélektanilag épp a csehországi epizódoknál alkalmazott megoldás, — vagyis a szerelem témájának ideiglenes háttérbeszorítása — készíti elő a katasztrófa drámai és lélekbe-markoló lefolytatását.

III,

A Bánk bán-tanulmányok valójában bűn és bűhődés folyamatainak elemzései, a gyilkosság gondolatának „izmosodásától”, „a bosszuló maradosás” kialakulásáig, — egyszerűsmind némelyik Arany-ballada lélek-világába is betekintést engedőn. De ezek a tanulmányok a lelkiállapotok összetettségének is nagy figyelmet szentelnek, — így pl. az első jelenetbeli Bánk bán kedélyállapotának, mely az udvar „pazar vigalma” miatti bosszankodásból, s a Petur hívása miatti „bizonytalan feszültségből” jön létre. A Bánk bán-tanulmányok egy másik fontos elemzése azokat az alkalmakat világítja meg, melyek öntudatlanul érelik a majdani tetteket, indulatokat, — mint pl. Bánk tűnődése, Tiborcz szavai közben, melyekre „csak mintegy gépíleg” ügyel, mert saját gondolatai töltik be lelkét, s mégis, Tiborcz panaszát „lelkébe szívja mintegy öntudatlanul s táplálja vele a véres bosszút”. A Bánk bán-tanulmányok ez elemzései tanulságosak Toldi szerelme tekintetében is. Megtaláljuk Toldi lélekrajzában a tett „izmosodásának” szakaszát, s megtaláljuk a „bosszuló maradosását” is. A lelkiállapotok, az indulatok összetettségére különösen nagy gondot fordít Arany: könnyelműségnek és megbánásnak, szerelemnek és végzetnek, véletlennek és mulasztásnak közre hatásából születik meg a katasztrófa. Végül, éppen a csehországi részekben, az érlelődés, az „izmosodás” öntudatlan folyamataival találkozunk, a lélek „gépíleg” magába szívott mérgeivel, melyek később oly végzetes következményekben mutatkoznak meg.

A szerelmi mozzanatoktól oly mentesnek látszó időköz valójában a *dráma* érlelődési, lappangási ideje. Épp erre a szakaszra van szükség ahhoz, hogy Toldi érzelmei szenvedélylyé növekedjenek, — hogy a Piroska iránti érzelem emészton fészkelhesse bele magát Toldi szívébe. Arany a lappangás, a parázslás időközében az érzelem minőségi átváltozásának folyama-

tait helyezi el. Ábrázolási tervébe szorosan beletartozik ez az érzelmileg eseménytelen szakasz, mert hisz időre, várakozásra van szükség ahhoz, hogy Toldiban növekedésnek induljon szerelme és végzete. Érzelmi érintetlensége, s korábbi nő-kerülése is megköveteli a szenvedély ily „tűrelmi idejét” s éppen az érlelődés ily hosszadalmassága miatt *késik* is el Toldi, mulasztja is el boldogságát. De ebben nyoma sincs fátumnak, vagy éppen „kis vétek nagy bűnhődésének”: a szenvedély természetéből fakasztja Arany a lélek minden kínját és kudarcát.

Toldi az álharc után (II. 41) keserűen, de *átadja* Lőrincek Piroskát („van szép feleséged”), bár ugyanakkor elhangzik figyelmeztetése is, mely némi jogcímet szolgáltat majdani, halálos párviadalához: „Becsüld meg az asszonyt, még egyszer ajánlom.” A Piroskát szájonütő Lőrinc ezt a figyelmeztetést szegi meg, — de időre, hosszú időre van szükség ahhoz, hogy Toldit szerelme összeütközésbe vihesse a lovagi törvénnyel, valamint tulajdon elhatározásával, amellyel az álharc kimenetelébe belenyugodott.

Arany lélekábrázoló művészete ott kezd igazán szóhoz jutni, ahol a szerelem, a szenvedély útjait mutathatja meg. A hősi-történelmi cselekmény bonyodalmi, a korfestés alkalmi mellé a lélekrajz az igazán nehéz és bonyolult, az igazán művészi feladatokat társítja. A népiesség az ilyen feladatokban kezd kinőni a genre-kép, az idill, a népdal viszonylag igénytelenebb ember-ábrázolási köréből, s ölel magába egy mélyebb és bonyolultabb-árnyaltabb valóságot. A népiesség ezekben a feladatokban elégti ki realista igényeinek egy jelentős részét is. Arany tudatosan, programszerűen fejleszti tovább a népiességet ebbe az irányba, hisz az emberi lélek *teljesebb* bemutatásával érheti csak el a humanista művészet magasabb szintjeit. Mintái, ösztönzői: a világirodalom nagy klasszikusai, — és a Bánk bán.

Arany művészete az ábrázolásnak ezeken a terein halad túl a romantikán, Jókai lélekes jellem-festésén, sőt, Kemény Zsigmond realista lélektaniségén is. A költői beszély népies formáiban Arany költőibb és tisztább módon valósítja meg mindazt, amire az analitikus regény vállalkozott. Az utóbbi csak hosszadalmas elemzésekkel, reflexiókkal tud dolgozni, s emiatt az író az emberi léleknek inkább kommentátorává, semmint szemléltetőjévé válik. Arany nál Toldi és Piroška szerelme csupa sommás, drámai mozzanatban elevenedik meg; Arany tömör, drámai képet nyújt ennek a szerelemnek állomásairól, folyamatairól, valamint katasztrófás kimeneteléről. Shakespeare — és Katona példája termékenyítette meg a népies költői beszélyt, — de hiszen *Széptani jegyzet*ekben Arany már jókorán hirdette a költői beszélyről: „Hőseinek egyéni jellemet ad ez is, de azt drámailag fejleszti tovább, a lelkiállapotokat, azoknak fokozatonkénti fejlődését tüntetvén elő. Eszerint a cselekmény is drámaibb hatású, mint az eposzban. A költői beszély a dráma felé közelít.” Mindezt mintha csak Toldi és Piroška szerelmének képéről mondta volna!

A kortársi magyar epika legmagasabb teljesítményeihez is mérten, Arany képe Toldi és Piroška szerelméről, a legművészebb, s legkorszerűbb eredménynek tekinthető. Valóságot és költőiséget hozzá hasonló művészettel senki sem tudott párosítani. *Toldi szerelme* létrejöttének idején a magyar regény még nem oldott meg olyan ábrázolási feladatokat, mint aminőket Arany művének első hat éneke felmutat. Ezekkel az eredményekkel szemben kétségtelen visszaesést mutatnak az utolsó énekek, — ami arról is tanúskodik, hogy a költői beszély, egészében, mégsem kelhet versenyre a valóban időszerű műfajjal, a regénnyel. Az első énekek ábrázolási teljesítményei: kivételes jelenségek.

Ez a kivételesség azonban talán méginkább kidomborítja realitásukat és költőiségüket. Toldi lelkiállapotainak rajzában Arany az árnyalatokat halmozó, aprólékos kidolgozás, a „számítással költés” módszereihez folyamodik. Finom lélektani leleménnyel előbb Toldi *menekültségének* rajzára helyezi a hangsúlyt. Az álharc után Toldi szívébe már beletörött a szerelem tüskéje, de még abban reménykedik, hogy „eh! kimegy a borral” (III. 10.). A remény hátterében vágy és fülismerés kulcsolódik egymásba: „Csak a lehetetlent lehetne letetni”... Ez a *lehetetlenségérzés* a szerelem egész történetének alapszínét adja meg, s a monomániává feszített szenvedély mögül baljósan, végzetszerűen sötétlik elő. Toldi első szándéka: meg-

hajolni e lehetetlenség előtt, vagyis, elfeledni Piroskát, belétemetkezni a harc, a lovagi élet feladataiba: „S legalább, míg felhajt hét vármegye népét, Rozgonyi Piroskát elfeledi végkép.” (III. 67.) Majd csak a prágai kaland után, amikor a „mind maradékosztul” bírándó Nagyszalonta idézi tudatába magányosságát, — mintegy a harci mámorból ébredve: „Kétszeresen fájdul Piroska! Piroska!” (IV. 86.) A „ligetes erdőben”, egyedül bandukoló Toldi szíve megtelik a szerelem minden édességével, „lehetetlent letető” káprázatával. Csupa ábránd és reménység, vágy és boldog képzelődés, — a „*de ha késő!*” *késő!* fel-felcsendülő motívumával ugyan átszönten, ám mégis, az akarat, a szabad elhatározás kiútja felé tapogatódzón. A költői kedvből még arra is futja, hogy egyetlen verssel szemléltesse ezt az önfeledt, álmódzó erdei kóborlást: „Derül-borul arca napos árnyas színnel”, s „bokrosan, mint raj a virágos fát” boríttassa Piroska alakját Miklós gondolataival (IV. 94. 97.). E gondolatok nehézkedése végülis a szabad akarat szülte elhatározáshoz vezet: „Hazatérve tüstént Rozgonyihoz mégyen . . .”

Fontos ez az elhatározás, mert a fátum kútjából az erkölcsi világ szabad köreibé emeli Miklós szerelmét. Ezzel az elhatározással Miklós feltörte a végzet pecsétjét, — még ha ennek ellenére a végzet áldozatává válik is. Az álharc feltételének, s tulajdon, „könnyelműen adott” szavának sem rabja többé. Kész feláldozni lovagságát, „bajnok nevét”, — s éppen ezért felszabadul az *árvulás*, a „lélek elleni véték”, az önmagának hazudás állapotából. Felszabadul, — hogy másfajta fogságba, Jodovnába essék. Mert az erkölcsi felszabadulás nem jelenti a büntetés eltörlését is. Toldi büntetése az lesz, hogy *elkésik*. Részint önhibáján kívül (fogsága miatt), — részint azonban önhibájából is.

IV.

Aranynál gyakorta találkozunk a kegyetlenül megcáfolt jószándék motívumával. Az udvarhoz készülõ öreg Toldi reménykedését, s Lajos király békülési szándékát az apródok csúfoltatása cáfolta meg. A szerelmes Toldi elhatározására viszont, fogságba esése. E végzet-szerűsénél azonban többet nyom a latban az a haloványan kirajzolódó tragikum, mely Toldi sorsában épp itt kezd jelentkezni. Toldi azért mulasztja el boldogsága nagy alkalmát, elhatározása azért lesz kései, elkészt, mivel a szerelem túlságosan lassan lesz úrrá rajta, túlsok érlelődés után váltja csak ki felszabadító elhatározását. E késést, e lassúságot viszont épp a szerelem mélysége, egyszerűsége, fölcserélhetetlensége idézi elő. Toldi nem trubadur, s szerelemre csak egyszer lobban szíve, — s akkor is lassan, ám olthatatlanul. Toldi szerelmében a tragikum magvát az képezi, hogy a szív ártatlan a mulasztásban, az elkésésben, mely eszmélésének lassúságából származik.

A késés, a mulasztás azonban még másféle értelemben is tetéződik. A fogságából szabaduló Toldi előtt új feladat áll: „*De noha szerelme kétszeresen vonja: »Nem lehet! addig már lehetetlen« — mondja, »Valamíg a rablót rendre le nem vágom« . . .* (V. 58.). Szerelem és lovagi hivatás dilemájában Toldi tudatosan, csaknem gondolkodás nélkül, az utóbbit választja. E szabad akarattal vállalt halasztás csökkenti annak a véletlennek súlyát, mely épp az elhatározást követően juttatta őt a rablók kezére. Ami idáig tart: az Toldi voltaképpeni bűnének előjátéka. Ami hibát az álharcval elkövetett, azt jóvátenni kész. A végzet eddig nem jutott igazi szerephez az események menetében, sőt, Toldi felszabadította magát könnyelmű szava alól is, és eljutott a szabad elhatározáson alapuló celekvéshez.

Amíg azonban Toldi ily módon, „bajnok neve” árán is, vállalni készül szerelmét, — Piroska, ugyancsak szabad elhatározásból, mindörökre elvágja előle az utat. Piroska indulatai „ellenpontot” képeznek Toldi indulataihoz. Piroska cselekedeteinek lélektana semmiben sem szegényesebb Toldi indítékainak szövevényénél. Fordulatok, változások, ellentétes irányulások követik benne egymást. Elsőnek — nagyönis természetszerűen: a harag, a dac. Az álharc után *akart* Tar Lőrinc felesége lenni, — mégpedig: „Toldi bosszújára, maga bosszújára, Szüzet megalázó lovagok csúfjára” (V. 1). De máris a dac helyét a remény foglalja el: „Ha

talán a bántást a lovag megbánta, S édes szerelemre fordulna iránta” (V. 6.). Mert ő maga mindinkább alél és olvad szerelmében, — belé is halna ebbe a szerelembe : „Csak előtte haljon, a lelkire haljon.” A várakozás-reménykedés álmait tépi szét Bence „híradása” Toldiról, aki „azt a deli tündért vette feleségül ; Süvei most már mind hercegek, királyok” . . . (V. 67.). Piroska még kolostorba vonulhatna, de *apjáért* utasítja el Örzse gondolatát, — s Tar Lőrinc felesége lesz. Ebben tehát végül sem a dac vezérelte, hanem a Bence keltette hiedelem, — s legfőképpen : az apjához való ragaszkodás. Tehát az ő tette is szabad elhatározásból született.

Piroska sorsának rajzával lezárult a *dráma előkészítése*. Ami ezután következik, az már főként lélektani kidolgozást kíván. Ennek a kidolgozásnak, s a dráma egész menetének irányát, jellegét azonban megszabta a gondos expozíció, Toldi, valamint Piroska külön-külön elhatározásainak jellemrajzi és lélektani fogantatása. A Bánk bán-tanulmányok szóhasználatával élve : Toldi és Piroska drámáját ezentúl csupa „belsőszükség” fűti.

Arany lélektani művészetének egyik fontos eljárása : a gondos, aprólékos előkészítés. Miután a dráma előjöttékét már létrehozta, Toldi újabb betoppánását Piroska életébe még külön, lélektani mozzanatokkal övezi. Piroska *már* beletörődött sorsába, kissé meg is nyugodott („A vérnek is abban lehet egy kis része : Nem epe a mézes hetek ifjú méze”) (V. 92.), — Toldi megjelenése így még drámaibb hatást kelt majd. Tar Lőrincnél ismét csak a *könnyelműséggel* találkozunk, — Toldi egykori könnyelműségének párjával — amidőn a húzódozó Toldit erőnek erejével invitálja. A szigorú, aggályos Arany szemében a könnyelműség valóságos nemzeti vétek, — Csóri vajdánál éppúgy, mint Nagy Lajos lovagjainál. Ha Toldi eljátszotta boldogságát, — eljátsza a magáét, ezt a felette ingatag boldogságot, Tar Lőrinc is. S ha példát keresnénk a szív vívódásának költői-tömör, pontos és drámai ábrázolására — példát, aminőt egykorú regényirodalmunkban hasztalan keresnénk — a tétovázó Toldi csodálatos, merőben modern *belső monológjára* bukkanhatunk :

Egyszer, csak ez egyszer — de mit ér, mit használ!
Látni Piroskáját — jaj! nem az övé már;
Tőle hideg búcsút — azt sincs joga venni;
Egy néma sohajtást — jobb oda se menni.

*Hátha szilaj vére — de galamb lesz, bárány;
Váljon meg örökre — meg, ez egy perc árán;
Keserűbb lesz akkor — legyen! azt szomjuzza; —
Igy habozott a hős: de az örvény húzza.* (V. 94.)

A szenvedély szagatott, ellentmondásos tépelődéseinek ez a bemutatása technikai-
lag éppoly magasrendű, mint a szerelem ébredését kifejező, népdal-visszhangoktól átjárt,
zeneileg ellágyuló, belső rímeket lebegtető sorok, a „perc rövid múltó perc”, a „jaj be áldott
volnál”-szerelem után küldött futó sóhajok strófája (I. 38.).

Az egyetlen drámai helyzet, a feszültséggel telített csúcspont, az egész cselekmény
forduló-sarka : Tar Lőrincék és Toldi vacsorája micsoda iramban épül föl, micsoda ellentétes
lelkiállapotok szikráznak föl benne, a visszafojtott indulattól, a könnyelmű évdődésen át, a
végzetes sértésig. A voltaképpeni dráma nyitánya : Piroska egyetlen, s gyorsan elmúló pillan-
tása, mellyel a belépő Toldit fogadja. Ebben a pillantásban benne van Piroska szenvedélyé-
nek egész, addigi élettörténete is :

*Az az egy pillantás, amaz első édes,
Marcangoló, iszonyú, de gyönyörűséges,
Repeső, örvendő, bánatos és bánó,
Felelő és kérdő, viszont szemrehányó;* (V. 96.)

Könnyelműségnek, — a Toldiét, a Tar Lőrincét folytatónak — mondhatjuk e Piroska
célzását férje *jobbja*ra? Igazán csak valamely „csintalan ördög” mondatja-e vele a szót, melyet
Tar az „eredő helyen” csap vissza? Igazában mindhármuk közül Piroskát érezzük a legke-

vésbé könnyelműnek ; Tar Lőrinc hívta végzetét, amikor Toldit erőszakkal és dicsekvőn asztalához ültette. De Piroska, a mindent eltűrő, a hallgatag, a maga-megadó, a megszágyenült Piroska számára ez a megszólalás az egyetlen elégtétel, — ez az egyetlen alkalom, hogy megaláztatásáért, ha mégoly félnék vádat emeljen. S a megesett sértés után, amikor szerelmük sorsa végképp megpecsételtetett, a becsület tilalmát emelik egymás közé : Toldi meghátrál, mivel Piroska „lovagnak hívja . . . mintegy *maga* ellen!” (V. 106.).

A jelenet megtermette a drámai továbbfolytatás gyümölcsét : Toldi fölismerete bűnét („*Most látja először — igazán most tüne A bajnok elé rút, rettenetes bűne*”) (V. 107.), — de ez a fölismerés újabb, még nagyobb bünt fog fiadzani. A „lélek elleni vétek” hordozóját most már „Élve, pokol minden kínjai gyötörjék!”. Miklós további sorsa a bűn növekedésének, az indulat önpusztító kiterjeszkedésének klímáját tartogatja még. A Hatodik Ének szenvedély-rajza talán a legtöbb, amit a „szív örvényeinek” megmutatásában, a lélektani valóság ábrázolásában Arany valaha is nyújtott. Előbb Piroska örvényei nyílnak meg előttünk : a lélektani regényben alkalmazott analízis klasszikus eljárásaival él a költő, — csak épp rendkívüli plaszticitást, szemléletességet, poétikus erőt lehellvén beléjük (VI. 7—14.). Az újból fölédzett, föl-kavart szerelem érzés-hullámai Toldi mentésébe, s önmaga vádolásába csapnak át, s amiként Toldi ráébredt „rút, rettenetes” bűnére („Egy szerető szívet hogy tört meg az álság”) (V. 107.), — ugyanúgy Piroska is megérti, hogy *eljátszotta* boldogságát „dacos, gyermeki makrancával”. Immár bűnösnek érzi magát olthatatlan szerelme miatt, — de ezt a bűnét nem bírja útálni ; s íme, a vívódás egyetlen, epigrammatikus tömörségű fordulatban foglalt kifejezése : „Gyötrelmes az élet, a halál rettentő : Maga egymagában viadalmas kettő” (VI. 14.).

Ugyanakkor Toldi egyre mélyebbre merül a kétségbeesésben, a zabolátlan indulatban, mint aki a pusztulást keresi, hogy büntetése mihamarább beteljék. Ez a „borban szerelemben” oly mélyen gázoló Toldi most már az utolsó bünt érleli magában, — s minden kitérő, minden hátráltató mozzanat csak ennek a bűnnek elkerülhetetlen végzetességét fogja növelni. Tar Lőrinc életének kioltása, s végül a sírbolti jelenet : ezek már Miklós bűnének végső mélységei, — ijesztő, visszataszító mélységek. A *Dalás idők* szerelmi idillje ennyire átváltozott tehát, — s a szerelem, mely Toldi legnagyobb kudarca is, sajátosan erősíti meg a *Toldi estéjében* már fölrajzolt jellemképet. Annyi hősiesség, annyi nagy tett és önfeláldozás ellenére : Toldi valamiképp mégis torzó marad, — az igazi boldogságig, nagy lehetőségei teljes kibontakozásáig, az élet valódi birtoklásáig nem tud eljutni. Kisemmizett hős ez a Toldi, — mégpedig nagyrészt önnön hibájából az. De lehet, hogy épp e hibák, s e tökéletlenség miatt állt is oly közel Aranyhoz. Mert Toldi nagyságában a nemzetét, — s hibáiban is a nemzeti hibákat látta. Szerelmének történetében nem a tragikumnak, nem is a végzetnek juttatott elsőrendű szerepet, — de élete sorsát, *egészében*, mégis a tragikum jegyében látta. A boldogságra, az élet teljességének birtoklására hivatott hős, — aki ezt a hivatottságát eljátssza, s ugyanakkor mégsem aljasodik le, hanem megőrzi erkölcsi nagyságát, tisztaságát és nemességét : íme, a tragikus Toldi.

Toldi sorsának íly bonyolult, sok árnyalatú, ellentétes elemekből szőtt bemutatása, — s e sorsnak a lélek- és jellemrajz elmélyült, művészi feladataiban történt megragadása vezette el Aranyt ahhoz a magasabbrendű valóságábrázoláshoz melynek szintjén egyetemes, nemzeti, s minél teljesebb humánmot felölelő művészetté vált a népiesség. A *Toldi szerelmében* kialakított jellemkép visszatér majd a későbbi magyar epikában, — a boldogságát eljátsszó, az indulatai örvényében elmerülő Toldit, sorsának sajátos tragikumában, némileg bizonyos Móricz-regényalakok előfutárjának is érezhetjük. A történelmi-társadalmi mozzanatok, indítóerők Toldi szerelme mögött csak közvetetten, jelképesen vannak jelen, — de hisz Toldi első részében is jelképes érvényű volt a „pórsuhanc” fölemelkedése. Ugyanígy válik történelmi-társadalmi jelképpé e „pórsuhanc” szerelmi tragédiája, önpusztító indulata, sorsát eljátsszó könnyelműsége is.

István Sötér:

DIE LIEBE TOLDIS

Die Studie analysiert eingehend den volkstümlichen Charakter Arany's seit den 50er Jahren des 19. Jahrhunderts. Arany greift die Petöfimitatoren an, denn sie sahen im Volkscharakter nur eine Manier. Ihnen gegenüber möchte Arany das Ringen der Seele sowie die Konflikte zwischen Mensch und Epoche in volkstümlichen Formen ausdrücken. Diese Probleme verlangen bereits nach dem Rahmen des Dramas oder des Romans. Doch bestanden keine Traditionen des volkstümlichen Dramas oder Romans. Arany jedoch wollte volkstümlich bleiben, denn er strebte danach, eine nationale Literatur zu schaffen. Deshalb gelangte er, die Traditionen der volkstümlichen gereimten Epik ausnutzend, besonders in den ersten sechs Gesängen von *Toldis Liebe* zu jener höheren Wirklichkeitsdarstellung, in der die Volkstümlichkeit zu einer, die universelle, nationale und möglichst vollkommene Humanität umfassenden Kunst geworden ist. Die Studie analysiert eingehend die psychologischen Momente in *Toldis Liebe* und verweist darauf, dass die Kunst von Arany auf diesem Gebiet die Romantik, Gefühls- und Charakterdarstellung Jókais und auch die realistische Psychologie von Zsigmond Kemény überflügelt.

A KŐSZÍVŰ EMBER FIAI

I.

Keletkezési körülmények, élményforrások. A regény politikai eszméisége. A szabadságharc megítélésének változásai Jókai életművében.

A *Szerellem bolondjai*-ban, 1868 regényében mintha még a Schmerling korszak fojtogatná az író mellét. Vele szemben A kőszívű ember fiai egyetlen nagy fellélegzés, új lehetőségek megpillantása, új remények sudárba szökkenése. Bármennyi fenntartása is van a „deáki tett”-tel szemben Jókainak, a kiegyezés mégiscsak az abszolutizmus és összmonarchia eszme vereségét, a 48-as intézmények jelentős részének visszaállítását jelenti elsősorban számára. Regényében ébren akarja tartani az érzést, hogy a forradalom és szabadságharc minden számottevő vívmányát, emberi értékét vissza kell szerezni reformok útján, fegyveres harc elkerülésével. A megvalósíthatatlanra buzdítja egyre hanyatló osztályát, a lateiner középnemességet, de a múlt nagyságai, melyeket felmutat, valóságosak. E regényben az illúzió nem változtatja meg annyira a történelmi események valóságos arculatát, mint *Az új földesúr*-ban, tán még annyira sem, mint a *Kárpáthy Zoltán*-ban; a nagyítolencse ugyan ott van a téma felett s a fény sugar a forradalomnak nem minden tengeráramába világít be — de hogyis lehetne ez másképp az ő romantikus művészetében?

Alig van még Jókai-mű, amelyben ilyen csapatostul vonulnának fel az író személyes emlékei, amelyben a közvetlen szemtanúk elbeszélése ilyen nagy szerepet játszana, amelyet rokonság, kiegészítés, ellentét szála ily sokoldalúan fűznének az író életművéhez. A szemtanúként látott események közé tartozik a Windischgrätz ostromát váró forradalmi Bécs leírása, hiszen tudjuk, hogy a költő 1848 október második felében Kossuth megbízásából Csernátonyval együtt járt az osztrák fővárosban s tapasztalatairól azon frissiben be is számolt a sajtóban¹. Pest bombázása, Buda bevétele, amelyet az első pillanattól fogva végigélt, mindörökre feledhetetlen emléke maradt s akkori publicisztikájában is mély nyomot hagyott. Az Esti Lapok s a Pesti Hírlap csaknem minden májusi száma közölt tőle tudósítást, kommentárt, glosszát a főváros nagy drámájáról. (Buda ostromára pl. a Pesti Hírlap alábbi közleményei vonatkoznak: V. 17, V. 18, V. 20, V. 22, V. 23, V. 30.) Nem egy az egykorú cikkek közül egy-egy epizód erejéig be is olvadt a regénybe. Az a meglepő fordulat, hogy a Mausmannnt lelövő olasz Baradlay Ödönre már nem tüzel, hanem fehér zászlót tűz ki, a Pesti Hírlap V. 22-i glosszájára megy vissza.² Akad olyan élménytöredék is, amely belekerült a műbe, valóságosan átélt volna csak az öregkori visszaemlékezések tükrében látszik meg. Az *én életem regénye* lapjain kiderül (98. l.), hogy Szigligeti Ede volt a mintája a regénybeli Mihály mesternek, aki kételkedik abban, át tudnak-e repülni Hentzi ágyúgolyói a Duna felett Pestre.

A regény bölcsőjénél azonban nemcsak a tapasztalás állt ott, hanem a forráskutatás is: a későbbiek során szándékozunk részletesebben bemutatni mit és hogyan vett át Jókai Horváth

¹ Életképek, 1848. XI. 12.

² „Az olaszok, mihelyt a bástyákon megpillanták a mieinket, hozzánk állottak és a horvátokra lőttek.”

Mihály 48—49-re vonatkozó történeti művéből és a szabadságharc egy-egy szemtanújának tudósításából. Csakhogy sem a tudatos anyaggyűjtés, sem az élettapasztalat nem játsszik olyan kiemelkedő szerepet a munka kialakulásában, mint egy harmadik, közbeeső tényező. Jókai legszívesebben azt vonta be a megtörtént eseményekből regénye sugárkörébe, amit már annakidején újságíróként feldolgozott, vagy amit szerkesztőként mások tollából sorolt be a saját lapjaiba. Így a tőle távol történt dolgok is csaknem személyes benyomásként raktározódtak el emlékezetében. Hogyisne, megírta s ezzel már egy kicsit magáévá is tette őket. Elégedjünk meg néhány kiragadott példával az eljárás szemléltetésére! Olyasfajta különös párbajt, amelyet Ödön meg Richárd vív egymással Buda bevételkor, Jókai maga javasol olvasóinak az *Életképekben*: „Menjünk a táborba. Ott van elég ellenség, lőjünk ezekre. Addig visszajönnünk nem szabad, míg mindegyikünk személyesen két rácot meg nem öl, vagy egyikünk el nem esik. Ez lenne a leghasznosabb fajtája a párbajnak!”³ A *Württemberg-huszárok Galiaciából való hazatérését* örömmel tette közzé két helyen is az *Életképekben*, s már ez alkalommal is „koszorút érdemlő”, . . . „dicsőséges fiúknak” nevezte őket.⁴ Mint szerkesztő az *Életképek* „külföldi társasélet” rovatába sorolta be Pap Gábor írását a bécsi „forradalmi állapotokról.”⁵ E tudósításban sok szó esik a bécsi ligurianus szerzetesekről, az alkotmány s a többi forradalmi vívmány ellenségeiről, akiknek feloszlatását követeli az utca népe. Nem kétséges, hogy ennek része lehetett az ellenforradalmi kémközponttá váló bécsi apácakolostor megrajzolásában!

Mi az alapvető magatartása Jókainak a szabadságharcra szemben *A kőszívű ember fiai*-ban, hogyan illeszti azt be egész gondolatvilágába? E kérdésre 1945 előtt nem igen kereste a feleletet irodalomtörténetírásunk, sem Zsigmond Ferenc, sem Sötér István monográfiájában nem kerül elő, mert a művet egyoldalúan csak az egzaltált rajongás gyümölcseként vélték, amelyben hasztalan nyomozni a tudatosabb állásfoglalást. Téves azonban az az újabb felfogás is — Kanizsai-Nagy Antalé —, amely elsősorban kritikai szándékot lát a ragyogó hősköltemény felidézésében: „Jókai . . . tükröt tart a középnemesség elé, hogy az meglássa benne kiegyezéskori elvtelenségét.”⁶ Ez a vélemény mai történetiszemléletünk ráérőszakolása Jókaira. Az ő szemében 67 birtokososztálya korántsem a hanyatlás kezdetén áll, hanem válaszüton, ahonnét lehet még új felemelkedés. 48—49 nem leverősen fényes kontraszt a saját jelenének sötétje mellett, hanem lelkesítő példa. Csakhogy nem újabb függetlenségi harcra buzdít — ezt Baradlay Jenő kivégzés előtt írt levele is kifejezi —, hanem békés eszközökkel lefolytatott politikai küzdelemre. A kiegyezés után bekövetkező részletsikerek, köztük a honvédség felállítására Jókait abba a hitbe ringatják, hogy ezt az első lépést újabbak fogják követni, amelyeknek végeredménye csak egy lehet: „Magyarországnak, mint teljesértékű államnak elismertetése széles e világon”.⁷

Jókai hite szerint az új honvédség csak a régi nagy hagyományait követve fejlődhet. Az idézett cikkben össze is foglalja a szabadságharc katonai hagyományait: az értelmiségi ifjúság, s nem a konzervatív tisztek vezetőszeropét, a protekciómentességet, a demokratizmust, egyszóval ugyanazt, amit *A kőszívű ember fiai*-ban a történet gazdag áramlásában mutat be. De a szabadságharc Magyarországa nemcsak katonai téren kell, hogy példaképe legyen a fokozatos önállósulásán munkáló Magyarországnak. Jókai már ekkor úgy gondolkozhatott, mint a századfordulón, amikor így foglalta össze a forradalmi harc örökségét a jövőnek: „A magyar nemzet ekkor mutatta be magát a világ előtt, mint egész nép, egész nemzet, egész nagyságában. A jövő is 48—49 fundamentumára van építve.”⁸

³ *Életképek*, 1848. IX. 10. Ezt az adatot Szekeres Lászlónak köszönhetem.

⁴ *Életképek*, 1848. VI. 11.

⁵ *Életképek*, 1848. V. 21.

⁶ Jókai Mór regényei. (TTIT. kiadás.) Bp. 1954. 8.

⁷ A honvédség újjászülése. Hon, 1868, XII. 9.

⁸ A magyar nemzet története regényes rajzokban. Bp. 1902. VI. kiadás. 912—3.

A nemzeti egységen és a közösségi áldozatkészségen túl elsősorban az államvezetés olcsóságát, a vezetők tisztakezűségét és fáradhatatlanságát emeli ki, amikor a krajcáros szívtartó hadügyminiszterről, a nyűtt kabátos „pénzügyéről” elmélkedik.⁹ A puritán, takarékos birodalom alapjai ott vannak a forradalmi Magyarországon lerakva, míg az abszolutizmus alig lezárult 18 esztendeje a pazarlás, panama és korrupció melegágya. Mily összehasonlíthatatlanul drágább volt az Összmonarchia hadviselése 1859-ben és 1866-ban, mint Magyarországon 1848—49-ben — emeli ki a regény megírásának derekán mondott országgyűlési beszédében is.¹⁰ A honvédség diadalainak feltámasztása egyúttal tiltakozás is minden újabb önkényuralmi kísérlet ellen, bármily irányból induljon is ki az. Hentzy, Haynau, a Lánchídat felrobbantó Alnoch ezredes megbélyegzésén kívül ezt igazolja az a terjedelmes fejezetsor is, amelyet a cári orosz katonai beavatkozásnak szentel. Jókai ekkor már egyre növekvő aggodalommal néz a keleti szomszéd felé. . . De éppen a veszély érzete miatt hangsúlyozza a honvédelem fontosságát, nemcsak az abszolutista és beolvasztó bécsi katonai körökkel szemben, hanem a szélső bal egyes képviselőinek megdöntetlen javaslatának ellenében is. Madarász József a védelmi törvényjavaslat tárgyalása során (1868. VIII. 4.) azt indítványozta, hogy nagyobb létszámú állandó hadsereg helyett elégedjék meg a nemzet 40 000 főnyi hadkerettel, amelyet szükség esetén egy általános népfelkelés egészíthet ki. Jókai képviselőházi felszólalásában¹¹ s az Igazmondó vezércikkében¹² hevesen vitázik Madarással, miután az elgondolást korábban, Áldor Imrével folytatott polémiája során már egyszer élesen elutasította.¹³ Érvei során nem csekély szerepet tölt be az, hogy éppen a 48-as párt vezető egyéniségeinek nem volna szabad ilyen, a szabadságharc honvédelmi rendszerétől merőben elütő eszméket hirdetniük. Így *A köszívű ember fia* egyes csataleírásait — különösen a magyar sereg gyakorlatlansága miatt elvesztett kassai csata képét (Első tandíj c. fejezet) — mintegy a Madarász elleni tollharc folytatásának is tekinthetjük.

A Baradlay-fiúk története nem sugall köztársasági gondolatokat s az uralkodó bűneit az eseményekben egészen figyelmen kívül hagyja. De csak a király személye szent a költő szemében, a tanácsadóké, a kamarilláé már nem! Igaz, kifejezetten ezt sem érinti Jókai, de mindaz, amit Plankenhorsték és Rideghváry hitvány cselszövéseiről elmond, a leggyakrabban elképzelhetetlen egy magas udvari klikk segítségével nélkül (pl. Jenő pétervári kinevezése). Bizonyára arra is törekedett Jókai, hogy az abszolutizmust ostromozva se keltsen osztrákelles hatást, s ezt nemcsak a lovagias osztrák katonatiszt, Palvicz Ottó bemutatásával érte el mint *A szerelem bolondjai*-ban, vagy *Az új földesúr*-ban, hanem a bécsi forradalom túláradó együttérzéssel megfestett tablójával is. Mausman és Goldner Fritz megalkotásával nemcsak a múlt forradalmi együttműködésének kívánt emléket állítani, hanem a jövő reményeit is kimondta. Hiszen köztudomású, hogy Jókai ekkoriban nagyon sokat várt egy nagyhatalmi ábrándoktól mentes, őszinte osztrák liberalizmustól.

A *köszívű ember fia* társadalmi-politikai eszmevilágának felfejtésében azonban csak akkor juthatunk tovább, ha nem önmagában vizsgáljuk, hanem hozzámérjük Jókai más, 1848—49-ről szóló műveivel. Ilyen összehasonlítás után az a legszembeötlőbb, hogy mennyire a katonai eseményekre, a külső ellenséggel vívott harcra összpontosult a második rész, míg a magyar táboron belüli pártküzdelmek, érdeellentétek, sőt a mulasztások és hibák leírása csaknem teljesen elmarad. Jókai eredeti szabadságharc-élményében — a Gyémántos miniszter tanúsága szerint — nagyonis nagy szerepet játszott a radikálisok eljárásának megbélyegzése.

⁹ Kef. II. k. 4.

¹⁰ 1869. V. 28-i beszéd. Kiadva: TAKÁCS SÁNDOR: Jókai Mór parlamenti beszédei. Bp. 1930. I. k. 83—94. Tudvalevőleg 1868. XII. 31-től 1869. X. 10-ig közölték a Honban a Ket.-t.

¹¹ TAKÁCS: I. m. I. k. 70—80.

¹² Igazmondó, 1868. VIII. 9.

¹³ Igazmondó, 1868. V. 24. és uo. 1868. V. 31.

Ám ezeket a kesernyés, szatírikus motívumokat később úgy látszik tudatosan mellőzte a *Csataképek*-ben meg a *Politikai divatok*-ban az események nagyszerűségének minél zavartalanabb kidomborítása érdekében. Hosszú ideig csak hőseposz volt szemében a forradalom, s Kemény Zsigmond forradalomellenes reálpolitikája éppoly idegen marad tőle, mint a *Nagyidai cigányok* keserű nemzeti önismerete, a betöltetlen nemesi ígéretnek átlátó paraszti józansága.

A bíráló szelleme a fúzió táján erősödött meg benne, midőn a közjogi és társadalmi radikalizmusra egyre több aggódással kezdett tekinteni. Az *Enyém, tied, óvé* már karikatúrát ad Stomfay Gideon jakobinusokat majmoló szabadcsapatáról, s arra figyelmeztet, hogy Áldor-fayra s a többi becsületes hazafiakra a francia gironde sorsa várhatott volna a szélsőséges forradalmárok felülkerekedésével.¹⁴ A következő művekben a forradalom ábrázolása erős regionális színezetet kap: az *Egy az isten* Torockó védelmének, az *Akik kétszer halnak meg* a Vág völgyének krónikája elsősorban, s mindkettőben döntő hangsúly esik a felizgatott nemzeti-ségekkel való összezapásra. Mindez azonban korántsem jelenti Jókai történetészleletének elmélyülését. Ellenkezőleg! A helyi színek és az ellentmondások felmutatása lassanként a nagy alapvető mondanivaló eljöttével, a rutinos érdeklődés középpontba állításával jár együtt. Egyik regény főhőse sem részese igazában a szabadságharcnak, sőt Adorján Manassának még a politikai felfogását is nehéz megsejtenünk, mert a szerző nem magyarázza meg, mi tette őt korábban az osztrák kormányzék tisztviselőjévé.¹⁵ Viszonylag kiegyensúlyozottabb alkotás a kései *A mi lengyelünk*, amelyben az ostromlott Komárom utolsó hónapjainak megjelenítése csak az idealizálásról, de nem a nagy harc egészének átérzéséről jelent lemondást.

A leginkább kritikai műtszemlélet azonban az *Emlékek a szabadságharcból* c. 1899-i kis memoár¹⁶ lapjain található. Természetesen e mögött sem áll teljesen egységes és következetes felfogás. Gyakran csak a minden forradalmat elítélő liberális szóal meg, hogy aztán helyet adjon a félmegoldásokat, elmulasztott alkalmakat felpanaszló hazafinak. Keserű lapokat tölt meg Dembinszky és Görgey, Kossuth meg Görgey egyetlenkedéseinek felsorolásával, kitér Kossuth külpolitikájának illúziósságára is. Van szava a Schwechat előtt elmulasztott nagy lehetőségekről: „... a magyarok és a bécsiek is eltanácskozták a drága időt, amelyben Jellachich seregét közrefogva megsemmisíthették volna.”¹⁷ De a legsúlyosabb igazságokat a Szemere-minisztérium intézkedéseiről mondja el. Szavai nyomán kibontakozik Budavár ostromának értelmetlensége, a kormány elrendelte bűjtös-imádságos kereszties hadjárat demoralizáló hatása, az országos zűrzavar, amelyben „... mindenki tette azt, amit jónak látott, csak éppen nem engedelmekedett egy jottányit sem”.¹⁸ Nyári Pál kiábrándult tisztánlátása szólal meg itt, s hogy mennyire nem futó hangulatról van csupán szó, azt a főbb pontok megismétlődése mutatja *A magyar nemzet története* zárófejezeteiben. Mindez ugyancsak ellentétben áll *A köszívű ember fia* napfényes ábrázolásával, ahol múlhatatlan szükségszerűségnek látszik Buda ostroma, szó sem esik 1848 októberében a bécsiekkel elmulasztott összefogásról. A regényben az összeomlás is egészen váratlanul következik be: egyáltalán nem történik utalás a tavaszi győzelmek után bekövetkezett általános lanyhulásra, sőt a költő mindent elkövet, hogy a vereség csak a túlerő következményének tűnjék fel.

Az elmondottak nem azt célozzák, hogy *A köszívű ember fia*-t lerántsuk arról a magas polcra, amelyre irodalomtörténetírásunk, közgondolkozásunk — különösen az utóbbi évek során — helyezte. Kétségtelen, hogy Jókai *ilyen módon*, erős eszményítéssel és színezéssel tudta a legmaradandóbbat mondani történelmünk emlékezetes korszakáról. A kritikáibb, a részletekre is ügyelő szemlélet nemcsak hogy nem segítette remek alkotására, de többnyire

¹⁴ I. k. 165—6.

¹⁵ SÖTÉR ISTVÁN: Romantika és realizmus. Bp. 1956. Jókai pályafordulata részleteiben tárgyalja a problémát.

¹⁶ HM. V. Az én életem regénye.

¹⁷ HM. V. 20.

¹⁸ HM. V. 114.

nem is igen lépett ki nála a publicisztika határai közül. Ennek ellenére azonban egyáltalán nem felesleges a költő stílizálásának irányát, mértékét kimutatni. A kritika és irodalomtörténet egyik legsajátabb feladata ez, másrészt, ha nem végezzük el, akkor nem is tudjuk megvonni a tudatos és öntudatlan, kormegszabta és egyéni, állandó és a pálya egyetlen szakaszához kötött eszményítés határait. Sokszor elhangzott pl. az utóbbi időben, hogy a műből hiányzik a szabadságharc, népi mozgatóerőinek kellő mértékű rajza. Igaz ez a megállapítás, de végeredményben csak egy kor és kisebb mértékben osztály megszabta vonása mutat rá, amellyel az egyes ember eszmevilágában bepillantani akaró irodalomtudomány éppen nem elégedhet meg. Végül és nem utolsó sorban Jókai szabadságharcra vonatkozó elgondolásainak változásait azért is fel kell tárni, hogy az íróról alkotott kép egyoldalúságai ellen meggyőzőbben érvelhessünk. Közvéleményünk régtől fogva csak az optimista, ábrándosan rajongó író látja maga előtt és megfélekedzik életének és munkájának arról a kétségtelenül rejtettebb, művésziileg kevésbé érvényesülő oldaláról, amelyben nagy szerepet játszik a tudatosabb, olykor bíráló szellemű látás és a rezignáció.

Hangsúlyoznunk kell, hogy *A kőszívű ember fiai* íróját a szabadságharc hősi legendájának megteremtésében az erkölcsi nagyság és a nemzeti öntudat szomjazása vezeti s nem az elbizakodottság vagy a környező népek lenézése. A későbbi íróknál, akiket Jókai ihletett, már nem mindig így állt a dolog. Elég egy pillantás Rákosi Viktor *Korhadtt fakeszesztek*-jére, hogy meggyőződjünk, mekkora szerep jut e novelláskötetben, bátyja, Rákosi Jenő szellemének! A nemzeti hübrisznek 1867 után feltűnő megnyilatkozása a Görgey elleni állandó hangulat-keltés is. Természetesen Görgeyt sok mindenért lehetett és kellett is elítélni, de a Függetlenségi pártiak módszere, amely őt tette meg bűnbaknak a vereségért, amiben a nemesi vezetés, a nemzetiségekkel szembeni szerencsétlen politika általában vétkezett, igazán bárminek nevezhető, csak előremutatónak nem. Különösen, ha ehhez hozzávesszük a közönséges lepénzelés nem ritka vádját is. Az effajta csak a nemzeti dölyfnek hízelgő vádaskodásoktól Jókai mindig távol tartotta magát, sőt a tábornokot túlon túl is tisztelte. Ez nemcsak a Buda megvívásáról szóló részletekből tűnik ki, hanem *Életem legszomorúbb napjai* című naplótöredékeiből,¹⁹ amelynek végén határozottan kijelenti: „Nincs-e igazolva a történet előtt sorunk fordulata e szókbán: „Két világhatalom keze súlyosult rájuk, s ők kevesen voltak” . . . szorult-e a magyar nép dicsősége arra, hogy ily kétségbeesett harc kimenetelért egy embert áldozzon föl? Egy embert, ki legjobban vitézeinek egyike volt.”²⁰

II.

A családregegyre és az eposzra jellemző motívumok. Eposziasság és történeti hűség. A stílus pátosza. Adomai és zsánerképszerű elemek, a szerkezet egyéb kérdései:

E regényt a maga művészi összehatásában két alapvető tényező határozza meg: Az egyik a családi viszonyok előtérbe állítása, a másik az eposziasság. E két momentum szorosan össze is tartozik, de ellentétben is áll egymással. Összetartozik, mert az eposzhoz szükséges fejletlen életviszonyok, s elemien egyszerű indulatoktól mozgatott lelkipilág festésére a családi közeg kiválóan alkalmas. Ugyanakkor ellentét is feszül közöttük, ami főként a családi életkor intimségéből, annak nem hősiess, hanem mindennapos, anyagias mozzanataiból fakad. Zavarónak, a regény egységét fenyegetőnek csak egy ponton érezzük ezt az ellentétet. „A szenvedések kulcsa” c. fejezetben az öreg régiségkereskedő megmagyarázza Editnek és Richárdnak

¹⁹ ÖM. XCVI. 58.

²⁰ Megjegyzendő, hogy Jókainak a Görgey-kérdésben való fontos megnyilatkozása eddig a szakemberek előtt is ismeretlen volt. KOSÁRY DOMOKOS: A Görgey-kérdés története. Bp. 1936. c. monográfiája sem említi.

hogy Plankenhorsték cselvetései csak egy nagy örökség megszerzését szolgálták. Ez meg-
hökkenti az olvasót : a hiperbolikus szenvedélyek, amelyekben a hanyatló udvari arisztokrá-
cia és az új nemzeti-polgári világ összecsapását éreztük, csak azért törtek egymásra, hogy néhány
ezer arany sorsa eldőljön? Szerencse, hogy mindez csak a történet végére van vetve, ott is
csékély helyet foglal el, s nem is meggyőző, hisz a Palvicz Ottó miatti bosszú is mozgatta Al-
fonzinet, nemcsak a nagy pénzösszeg utáni vágy. A családi jelleget a különféle generációk
bevezetése is mutatja, (bár ez Palvicz Károly esetében meglehetősen felesleges,) nem külön-
ben az, hogy Baradlayné rábeszélésében is nagy súlya van a testvéri szeretetre való hivat-
kozásnak, amikor váratlanul megjelenik Jenőnél Bécsben. Aztán bármily hatalma is van
Baradlayné a hazaszeretetnek, az anyaság érzése, a család fentmaradásáért érzett felelősség
mégiscsak hatalmába keríti őt is. A kórházzá átalakított nemesdombi kastélyban még fensőbb-
ségesen beszél nagy ellenfelével, a halott férjjel. Ha a történet vége felé könyörögni látjuk Barad-
lay Kazimir arcépe előtt, hogy fordítsa el átkát róluk, ez nem eszméiben való csalódását,
hanem egyesegyedül anya voltát igazolja! Tanulságos a két család életének alakulását is pár-
huzamba állítani egymással: Plankenhorsték bezárkóztak gögősségük várába. Alfonzine
nem mehetett feleségül Palviczhoz, míg Baradlayék befogadták Ödön választottját, Arankát.
A bécsi familia szétesik a viharok közt, az ifjú Palvicz már tudni sem akar édesanyjáról,
Baradlayékat a veszélyek egyre szorosabbra kovácsolják össze, amint ezt Jenő önfeláldozása
bizonyítja.

Az eposziasság legszembeötlőbb a nagy tömegeket hőmpolygató jelenetek során és a
csodás elem felhasználásában. Meggyűlés és népgyűlés, csata, várostrom, 175 huszár hanní-
báli útja a Kárpátokon át követi egymást roppant crescendóban. És a hatalmas kavargásban,
amint az igazi hősköltéményhez illik, a három testvér mindvégig megtartja középponti helyét,
s ösztönös indulatoktól hatva áll szembe ellenfelével, sorakozik szövetségesei, saját vérei mellé.
A harc kifejlését nem bonyolult társadalmi tényezők, kül-és belpolitikai tárgyalások viszik
előbbre — jellemző ebből a szempontból Ödönnek az intellektuális, szervező, mozgósító test-
vérnek háttérbe szorulása a második kötetben —, hanem a katonai győzelmek vagy vereségek.
Tetőpont, Achillest és Siegfriedet nyíltan idéző jelenet Richárd és Palvicz párviadala a király-
erdei ütközetben. Történeti tény ez, gr. Riedesel osztrák őrnagy és Sebő alezredes voltak a
valóságos hősei, Horváth Mihály is említi.²¹ Jókai kétszer is megírta ezenkívül.²² Jókai többi
leírásai mind eltérnek s regényétől : a legfontosabb eltérés az időpontban van, ugyanis a pár-
bajra nem április 6-án, a királyerdei csatában került sor, hanem április 4-én a Tápó melletti
előcsatározások során. Nyilvánvaló itt a művészi alakítás : a megkapó eseménynek monumen-
tális háttérre volt szüksége, s ez csak a döntő mérkőzés lehetett. De könnyen érthető egy másik
változtatás is. „Az 1848-iki emlékek” szerint Sebő eredetileg nem is gondolt összecsapásra,
hiszen Riedesel „hajdani jó pajtása” volt, csak az osztrák az, aki „hirtelen kirántja pallosát,
s oda vág ellenfeléhez”²³ Ez az alattomoság nem illenék Palvicz jelleméhez, sem a királyerdei
tusa légköréhez, Richárd gyanútlanága is összeegyeztethetetlen lenne az előzményekkel,
azzal, hogy Palvicz már Béctől a Kárpátokig üldözte őket, e motívumnak tehát el kellett
maradnia.

A mitikus nagyítás követelményei érvényesülnek a huszárak hazaszőkésében is. Az
epizódot Eötvös Károly szerint²⁴ Jókai Herman János veszprémi gabonakereskedőtől kapta,
aki 48 októberében Galiciából Máramaroszigeten át tért vissza századával. Ha Eötvös Károly
pontosan adja vissza Herman visszaemlékezését, akkor kimondhatjuk : Jókai hűségesen
ragaszkodott forrásához, mert kettőjük között — kivéve a szintér nyugatra tolását s a vezető
tisztt alakjának költői megteremtését — semmiféle lényeges eltérés sincs. Nem is volt ezúttal

²¹ HORVÁTH MIHÁLY : Magyarország függetlenségi harcának története. Genf, 1865. 419.

²² A magyar nemzet története. 905. és HM. V. 268—9. 1848-iki emlékek.

²³ HM. V. 269.

²⁴ EÖTVÖS KÁROLY Munkái XVI. A nagy év. Százhetvenöt huszár c. fejezet.

erre szükség, hisz mesébeillők a pusztá tények is. Azazhogy mégis! A költő kiélezést kedvelő hajlama nem nyugodhatott bele abba, hogy ennek a részletnek befejezésében holmi prózai dolgokról, a máramarosszigeti bevonulást megelőző egynapos pihenésről, tisztálkodásról stb. esik szó. Nála a huszárvirtus éppen itt emelkedik a legmagasabbra: „Lent a városban díszlakoma volt rendezve az érkezők tiszteletére; s a huszár, ki hat nap, hat éjjel nem aludt, a hetediken kivilágos kivirradtig táncolt”. (I. k. 296. l.)²⁵ Egyébként ez a „kentaurók futása”, amint egyik külföldi olvasója nevezte, a regénnyel foglalkozóknak egyik legmaradandóbb élményévé vált. Erről tanúskodik, hogy Németh László *Kisebbségben* c. tanulmányában²⁶ Jókai szabadságharc-mítoszát a lóháton vágató Baradlay Richárdban látja szimbolizálva, s egy régi angol kritika szerint egy irodalmi mű sem közelíti meg a kétszáz magyar huszár rettenetes lovaglásának leírását.²⁷

Bármennyire jogosult is Jókai legendateremtő erejéről beszélni e nagy jelenetekkel kapcsolatban, arról sem szabad megfeledkezni, hogy az említett események nagy része a valóságban is megtörtént, s a költő nem egyszer még a jelentéktelen mozzanatokat is forrásmunkából merítette. Az isaszegi harcok elbeszélésében pl. ez áll: „Mind a két fél odaágyúz a harcolók közé. Balról Aulich segédcapatai nézik saját bajtársaikat ellenségnek, jobbról Montenuovo dandára kartácsoltat középük. Ágyuk keresztúze alatt harcolnak.”²⁸ Erről a majdnem súlyosabb következményekkel járó harcéri félreértésről Horváth Mihály is tudósít,²⁹ közölve, hogy az áldozat Damjanich egy előrenyomult, majd visszatérő lovas részlege volt. „De ezen különben elég gyorsan megszüntetett, tévedésből támadt tüzelést is minden jelentékenyebb zavar nélkül állották ki Damjanich edzett zászlóaljai, s vitézül visszaverték a Fiedler és Montenuovo—Schlick-féle dandárok rohamait”. Ugyancsak Horváth Mihálytól vehette át Jókai azt a megállapítást is, hogy a tartalék hadtest (Aulich) csatarendbe állása után „az ütközet sorsa el volt döntve.”³⁰ Ám az író még könyvének eldugottabb helyein is Horváth Mihályra épít. A kassai vereség okait³¹ egészen a történetíró sommás összefoglalása nyomán adja elő. Horváth ugyanis így ír erről: „Pár perc múlva követte a balszárnyat a közép is, melyet a reá irányított röppentyűk szokatlan látványa és sivitása szinte elbátortalanított. Hasztalan igyekezett Mészáros személyének nyilvános veszélyeztetésével is megállítani a futamlókat, s rendet hozni a leírhatatlan zavarba: tizenöt perc alatt mindennek vége.”³² Az ütközet elvesztésében Jókai is nagy szerepet juttat a tüzéség zavaró hatásának meg a röppentyűknek. Mészáros „hadügyér” nála is beavatkozik — eredménytelenül. Az a hőstett, amelyet Richárd itt századával végrehajt, természetesen már a költő leleménye, de még ehhez is indítást adhatott Horváth Mihály, aki megemlíti a csaknem egyedül helytálló 8. huszárezredet. Még egy ponton van kétségtelen találkozása Jókainak a kor legnépszerűbb történeti művével, amelyet Tompa versben is megénekelt. A királyerdei győzelem után Richárdnak terhes és hálátlan feladat jut: „... a türelmetlenség ingerült mérgével vezette napról-napra lovasait az ütközetbe, mely minden nap megindul Pest rónáin. . . csak álharcok voltak azok, a főhadserg elvonulásának álcázására, mely az alatt Komárom felszabadítására sietett.”³³ Az álharcokról hasonlóan számol be Horváth Mihály, csakhogy azoknak valódi vezetője Aulich tábornok volt.³⁴

²⁵ Jókai A magyar nemzet története 884—8. foglalkozik a huszárok útjával még. Itt a Kef. pointírozott megoldását a táncról nem veszi át, de Eötvösét sem, holott egyébként mindenben ragaszkodik Herman elbeszéléséhez.

²⁶ Tanú könyvtár. I. k. 36.

²⁷ ILLÉS ENDRE: A világhír. Béke és szabadság, 1954. 18. sz.

²⁸ Kef. II. k. 51.

²⁹ HORVÁTH: i. m. II. k. 426.

³⁰ Kef. II. k. 57. Ugyanez Horváth: i. m. II. k. 427.

³¹ Kef. II. k. 27—8.

³² HORVÁTH: i. m. II. k. 186.

³³ Kef. II. k. 131.

³⁴ HORVÁTH: I. m. II. k. 441. Aulich tüntetései Pest előtt c. fejezet.

Hanem Jókai csak addig támaszkodik Horváth Mihályra, ameddig felfogását el tudja fogadni. Mihelyt ez megszűnik, minden impresszionista volta ellenére is eltér tőle, sőt ellentmond neki. Buda ostrománál megszakadt köztük az egyetértés. Horváth Kossuth-párti és Görgey-ellenes, a várívást nemcsak időszerűtlennek és károsnak tartja, de más indítóokot nem is tud elképzelni Görgey részéről, mint a népszerűség-hajhászást, amit viszont csak a tábornok egyeduralmi törekvéseivel magyarázhat. Az író Görgeyt és Kossuthot egyaránt nagyra értékeli. Buda megvétele nem hűsz éves emlék, hanem szinte a közvetlen jelenvalóság erejével hat rá, elutasítani azt észérvek nevében, ösztönös helyeslése ellen nem akarja. Oly gyűlöletet érez a Pestet ágyúzó Hentzy ellen, amelynek párjára csak Kossuth és Görgey Buda ostroma alatt váltott levelekben akadhatunk. Kossuth ott „a Habsburgok pokoli vérebeiről” ír Hentzyvel kapcsolatban, „átkot, százszoros átkot kíván” a zsarnokok és a zsarnokok eszközeinek fejére, Görgey pedig megdöbbenő színekkel írja le az ágyúgolyóktól felgyújtott Pestet és élet-halál harcra hívja ki a Habsburg-dinasztiát.³⁵ A várívás krónikáját lepergetve Jókai alig tesz említést az elkövetett mulasztásokról, s még az ostromágyúk nélküli harcbaszállásért sem teszi felelőssé Görgeyt. Mindezt nagyrészt megmagyarázza a már korábban említett tendencia 48—49 ragyogó példává emelésére, de emellett a Görgey iránti régi rokonszenvről, s ezzel kapcsolatban Jókai egykori békepártiságáról sem feledkezhetünk meg. Tanulságos megfigyelni különben, hogy a Jókainál baloldali Vajda János kevéssel *A kőszívű ember fia* hírlapi közlésének befejezése után közölt cikksorozatában³⁶ egyáltalán nem helyteleníti Buda ostromát, sőt Görgey erélytelenségéről is csak egészen futólag emlékezik meg. Minthogy az esemény Vajda írásának végére került, különleges súlyt kapott. Az persze nem állapítható meg, hogy ez célzatosan történt-e s a vár bevételét Vajda is valamilyen „zenit”-nek érezte-e Jókai módjára. A későbbi írók közt ugyancsak hatott az ostrom ilyen apoteózisa: Rákosi Viktor zengő fináleként ezt illesztette *Hős fiúk* című ifjúsági regénye végére.

Vajda mintha csak tudatosan az ellenpólusát akarta volna megadni Jókai ostromról szóló fejezeteinek. Sokat ír kicsinyes és köznap (a pesti polgárok nagy fejevesztettsége a bombázás alatt), sőt rút és nyers részletekről (a vár „borzasztóan bűdös a sok halott szagától”, a győztes honvédek célbalőnek a második emeletről lehajigált osztrák katonákra stb.).³⁷ Jókainál nyoma sincs ilyennek, a hősiesség nála mindig lovagiassággal egyesül, a regény lapjain a polgári lakosság is férfias nyugalommal, sőt vakmerően éli át a nehéz napokat, amint ezt Mihály mester példája mutatja. A harc eszményítésében nagy szerep jut a bibliából és más hitregéből vagy a kozmoszból merített metaforáknak és hasonlatoknak is. A várívás elbeszélése alatt háromszor is rab titánokhoz hasonlítja a magyar seregeket s az Olümposz uraihoz Hentzyeket, másutt pedig „Attila kardja” lesz az ostromlók metaforája.³⁸ Ezek a stíluseszközök, amelyeknek típusait még a merész megszemélyesítésekkel, látomásos képekkel, elvont fogalmak sűrű használatával egészíthetnék ki, nemcsak *A kőszívű ember fiaira*, vagy általában Jókaira jellemzőek, hanem 1848—49 sok jelentős irodalmi dokumentumára, így Kossuth megnyilatkozásaira is. A párhuzamok nem olyanok, hogy kényszerítve volnánk az átvétel feltételezésére, de akár erről, akár pusztán a lelkiállapotok, eszmék, célok rokonságából fakadó önkéntelen hasonlóságokról van szó, mindenképpen jó számontartani őket. A Pelionra Osszát halmozó titánok — akik egyébként Jókai nyelvén ritkán fordulnak elő — megtalálhatók Kossuthnál is, ámde mint az ellenség megszemélyesítései.³⁹ Jókai patétikus hasonlataira, amelyekkel a népfelkelés hatalmát festi (olyan, mint „a zsidókat a pusztában nappal köd-, éjszaka tűzoszlop

³⁵ Forradalom és szabadságharc. 1848—49. Bp. 1948. 165. Idézve Steier nyomán.

³⁶ Egy honvéd naplójából. A Nép Zászlója, 1869. X. 31.

³⁷ VAJDA JÁNOS: ÖM. 1499.

³⁸ Kef. II. k. 157.

³⁹ KOSSUTH LAJOS: Fel mindnyájan a hon védelmére! Bp. 1951. 14. „...vedd fel nemzetem, s dobd a kihívónak arcához, ha mindjárt az óvilág mesés óriása is volna, ki Osszát Pelionra halmoz ellened.”

alakjában kísérő Jehova”),⁴⁰ talán ösztönzőleg hathatott az Országos Honvédelmi Bizottmány egyik kiáltványa, melyben a „sötét tömegű” népfelkelőket, akik mindenütt körülözönlik az ellenséget, „árvíz” néven emlegeti a szöveg⁴¹ Kossuth ihletése Jókai nyelvén már csak azért is elképzelhető, mert Jókai mindig meghajolt a nagy államférfi stílusa előtt: „Mert nyelv és irály dolgában, a kifejezések megragadó erőteljességében, retorikai szépségekben és eszmezgazdaságban őt a jelen élő írők között senki meg nem közelítheti” — jegyezte meg róla még a fúzió után is.⁴² Mintha lenne valami Petőfi forradalom alatti költeményeire is emlékeztető Jókainál. Az „Egy nemzeti hadsereg” című fejezetben megjelenő „százezer karú nemzet-óriás”, aki bírkózásra várja ellenfelét, mintha rokon volna a Petőfi megszemélyesítette magyarsággal, amely „Szétszórt hajával, véres homlokával” áll a viharban egymaga.⁴³

Kétségtelen, hogy Baradlayné küzdelme halott férje végakaratóval, dacossága, majd töredelme annak emléke előtt teljesen az eposzok csodás eleméhez hasonlít. A lélek uralma a test felett, a haldokló csodás előérzete, halál utáni akaratmegnyilvánulása, nem tartozik a ritkaságok közé Jókai művészetében. Míg a holt Kazimir felemeli kezét, Tatrangi Mózes homlokát ráncolja halála után, a tetszhalott Hargitay Judit pedig a halálos ágyon is magához tér férje szerelmének hatására. (Az effajta különleges vonásokat Zsigmond Ferenc maradványtalannul összegyűjtötte az író misztikus világnézetének igazolására.⁴⁴ A Zsigmond felsorolta többi esetben azonban csak a cselekmény meglepő fordulatáról, vagy éppen csak múló epizód-ról van szó, viszont itt a csodás motívum a történet tengelyébe kerül. A misztikum közép-pontba állítása azonban ezúttal együtt jár annak jelképpé válásával, tehát végső fokon elerőtlenedésével. Baradlayné mintha nem is egy túlvilági lényvel viaskodnék már, hanem a nemzet konzervatív rétegével, vagy éppen a magyar nemesség minden egyes tagjában megbúvó, csökönyösen maradi és udvarhú gondolkozással. Azonban éppen a regény egyik legdöntőbb fejezetében (*A kőszívű ember előtt*) kevéssé érezzük már ezt az általánosítást, sokkal inkább a személyes akarat, a személyes elégtételszerzés műve áll előttünk. S ez igen fontos a regény eszmeisége szempontjából. Ha Baradlayné a konzervatív eszmék jelképétől kérne bocsánatot azért, hogy szembeszállt vele, háborúba, legyőzésbe sodorta a nemzetet, s elismerné férjének cassandrai előrelátását, akkor itt valamilyen forradalomellenes, a Kemény Zsigmond röpirataihoz hasonló megoldással volna dolgunk. De az özvegy vívódásában mindennek nincs nyoma. *A férj* hatalma, sújtó keze előtt hajol meg a *feleség*, aki felelősnek érzi magát a legkisebb fiú haláláért, nem a *lázadó* török meg a változtathatatlan *régi rend* előtt. 1848 után a világirodalomban és a filozófiában gyakran előfordult, hogy egy-egy jelentős művész vagy gondolkozó az egyéni tragikum bekövetkezésének ábrázolásával a forradalom, a megszokott rend áthágása ellen érvelt. Itt nem erről van szó! Baradlayné a költő szemében nem tragikus alak, aki téved, vagy vétkezik, hanem eposzi „végzetszerű hős”, aki fiai halálával a harc kezdete óta számol, a sújtó veszteség tudatával vállalja küldetését.⁴⁵ Az pedig a hősköltemény egyik legszerveesebb sajátja, hogy a nagy eredményekért nagy áldozattal a hős halálával vagy szeretteinek elvesztésével kell fizetni. Vérral vakolják a jövő falait! És Jókai hitt abban, hogy a forradalom és szabadságharc falakat rakott le, történelmi eredményekhez vezetett.

A szerkezet elemzése nemcsak az irodalomtudomány magától értetődő feladata, hanem speciálisan is fontos, mert a mű gyakran figyelmen kívül hagyott regényszerű vonatkozásaira világít rá. Az első kötetben vörös fonálként húzódik végig a Baradlay-fiúk visszahódításának, az apa kitűzte életcéloktól való eltérítésének története. A legkevesebb szó Ödönről esik; részben

⁴⁰ Kef. II. k. 5.

⁴¹ Kossuth: i. m. 75. Az OHB. kiáltványa Magyarország népéhez szabadsapatok alakítására. 1848. december 22.

⁴² Hon, 1878. I. 24.

⁴³ Petőfi Sándor: Élet vagy halál I. versszak.

⁴⁴ Zsigmond Ferenc: Jókai. Bp. 1924. 289—302.

⁴⁵ Kef. I. k. 265.

azért, mert szerelme miatt már ugyis kezdettől fogva ellentétben áll Kazimir terveivel, részben azért, mert pályájának 48 előtti szakaszában irodalmi ismétlésekre kényszerítene a költőt. Mi mást mondhatna el itt róla Jókai, mint ami már Kárpáthy Zoltánról és Szentirmay Rudolfról elhangzott. Richárd meg Jenő sorsa ellenben egészen új környezetet és helyzeteket biztosít számára, amelyek írói becsvágyát ugyancsak felkeltik. Általában Richárd látszik az író kedvencének, amit az is bizonyít, hogy a dramatizálás, a Jókaitól származó „Keresd a szíved”, teljesen az ő történetére épül, a másik két testvérről alig esik szó benne. A két Bécsben lakó testvér történetét több szál köti egymáshoz, akárcsak a későbbiek folyamán Ödönét Richárdéhoz.

Az epizódikus, életképi elemek a regény első felében sokkal kisebb szerepet játszanak, mint a másodikban. Tallérosy Zebulon először a történet margóján csetlik-botlik, csak a szabadságharc alatt nyílik majd alkalma, hogy az egyik felhős életébe is bekapcsolódjék. A Plankenhorstékkal és Rideghváryval való összecsapás, ami a testvérek magánéletébe a legtöbb közösségi vonatkozást viszi be, szélesen bontakozik ki s előkészíti a nemzeti és családi katasztrófát. Rideghváry a cári beavatkozás egyik előmozdítójaként szeretné megindítandó bűnperre. A szabadságharc alatt lejátszódó második rész jóval nehezebb feladatok elé állítja a szerzőt, mint az első. Ott a cselekmény magától értetődően korlátozódott a magánéletre, itt azonban a nagy történelmi események árnyékában a közéleti elemnek előtérbe kell kerülni. Így kérdéssé válnak az arányok, felmerül a régi probléma: szerepeljen-e ismert történelmi alak a regényben. Jókai szerencsés kézzel csak a katonai történetet emeli ki, azt is úgy sűríti, hogy szembeötlővé váljék a nagy ív, amelyen a honvédsereg felemelkedett a téli ziláltságból a tavaszi diadalokig. Kisebb sűrítettség azonban nem ártott volna: így csak a diadalokat látjuk, azt a roppant szervező munkát, amely elvezetett hozzájuk, s amely a Baradlay Ödönhöz hasonló kormánybiztosok dolga volt, nem ismerjük meg. Főként ezért marad a legidősebb testvér alakja oly elmosódott.

A szabadságharc vezetőinek szerepeltetéséről lemond Jókai, amint ezt teszi a nagy történelmi hősökkel általában élete derekán írt alkotásaiban. Érdekes megfigyelni, hogy más volt a helyzet a *Csataképekben*, ahol elég külsőlegesen ugyan, de szép számmal vonultatott fel ismert hadvezéreket, sőt a *Nábobba* és a *Kárpáthy Zoltánba* Széchenyit és Wesselényit is bevette. Ehhez a gyakorlathoz csak az öregkorában írt történelmi regényekben tért vissza, (*Rab Ráby, Szeretve mind a vérpádig* stb.), sőt a *Fráter György*-ben a nagy történelmi személyiséget még középpontba is állította. Látható azonban, hogy a közelmúltból merített regényeinek többségében nemcsak követte Walter Scottot a történelemformáló hősök mellé szereplővé tételében, de még nála is jobban ügyelt arra, hogy képzeletének szabad röpte megmaradhasson.

A család életének a második részben két nagy csomópontja van: Jenő áldozata Ödön helyett, másrészt Richárd kiszabadulása, majd házasságkötése Plankenhorsték ellenkezésének megtörésével. Jenő önkéntes halálbamenését finoman indokolja a mű: Alfonzine iránti reménytelen szerelmén kívül érzékeny kedélye, bátyja családjához, sógornőjéhez fűződő érzelmi bírják rá a végzetes tette. Richárd győzelmét a gögös bécsi családon kissé az is előkészíti, hogy erkölcsileg már korábban felülkerekedett rajtuk. Míg Plankenhorsték hallani sem akartak Alfonzine házasságon kívül született gyermekéről, Richárd merő bajtársiasságból elvállalta a fiúcska felnevelését. Maga ez a tény nem éppen eposzi mozzanat, de a kisfiú keresése, megtalálása a monori „meghalatós intézetben” már inkább Dickenssel tart rokonságot, mint az Iliasszal. A Palvicz Károly köré tömörülő epizódosor meglehetősen kiesik a regény fővonalából, s a szívtelen anyákat elítélő képsorozat idegenül áll a regény többi részei közt. Mindenesetre meglepő, hogy az író, aki a szabadságharc vezetésével kapcsolatban nem üt meg kritikai hangot, itt egyszerre erős társadalombírálatot alkalmaz. A monori állapotok leírásában van valami életképszerű, ami a 40-es évek divatlapjainak zsánerképeire emlékeztet. Nagy Ignácnál és Kúthynál találunk is olyan utalást keltő dajkaságokat, mint Kaszásnéé.

Nem valószínű, hogy Palvicz utolsó kérésnek és Richárd lovagiasságának előadásában Jókaira idegen irodalmi minta hatott. Irodalomtörténetírásunk figyelme eddig elkerülte Viszota Gyula megemlékezése⁴⁶ M. G. Saphir népszerű osztrák humorista részben hasonló tárgyú elbeszéléséről, amely 1850-ben „Ich bin ein Ungar” címmel jelent meg a *Humorist* című bécsi lapban és Széchenyinek is igen tetszett. A történet a gödöllői csatával indul, ahol egy sebesült osztrák tiszt haldokolva magyar honvédre bízta rá végrendeletét továbbítás végett. A magyar katona állja is ígését, de a megbízás teljesítése távol tartja seregétől, ami miatt halálos végű vesszőfutással büntetik. A túlvilágon találkozik aztán kibékült egykori ellenfelével. Látható, hogy az eltérés Saphir érzelmes, lojálisan magyarbarát feldolgozása meg *A kőszívű ember fiai* között elég tekintélyes, de ettől még lehet kapcsolat közöttük. Meggondolandó viszont: visszaemlékezhetett-e az író egy közel húsz év előtti folyóiratközlésre? A hatás lehetőségét csökkenti az is, hogy az effajta esetek bőségesen előfordulhattak az életben, pl. Hentzyről is beszéltek ilyet.

Richárd hazajövetelétől kezdve megsokasodnak az epizódok. Zebulon nemcsak a társaság mulattatójaként jelenik meg, hanem igazi humoros regényhőssé válik, akinek megvan a maga összefüggő története. Sőt valóságos kis udvar kerekedik köréje Mindenváró Ádamból, Boksa Gergőből, Szalmásból, ő maga pedig közéleti férfiú lesz, csaknem beleszól Ödön életébe is. Az anekdotái mellékcselekmény ilyen felduzzasztása első látásra aggasztónak látszik. Valószínűleg erre gondolhatott Kosztolányi Dezső is, mikor Jókairól írt esszéjében⁴⁷ hangsúlyozta: *A kőszívű ember fiai* nem a legkerekesebb Jókai művei között s csak „tündöklő életteljes” részleteit felejtjük el „a szerkesztés egyenetlenségeit”. Ez az aránytalanság alapjánvéve nem bántó, ha Ödönről és a tavaszi hadjárat előkészítéséről több szó esnék, aligha vennők észre. Inkább az a kérdés, van-e e cselekményszáznak sajátos mondanivalója? Kétségtelen, hogy a Tallérosyval lepergő jelenetsornak elsősorban esztétikai jelentősége van. Igazat adhatunk Barta Jánosnak, ha Jókai „esztétikai kompozíciójáról” beszél, s megállapítja róla: „Fő elve (ti. az esztétikai kompozíciónak), az, hogy az író egy műben különféle, egymástól elütő, változatos esztétikai hatású elemeket vegyít össze, mintha sötét és világos színeket, komor és derűs akkordokat fűzne össze tarkán, mégis bizonyos számítás szerint.”⁴⁸ Baradlayné és a harcok fenséges emelkedettsége, majd tompa elégikus fájdalma, Alfonzine cselszövésének izgatott hangulata mellé Zebulon és társai hozzák a komikus, groteszk, sőt szatirikus légkört.

De nincs-e Tallérosynak egyéb funkciója is, korlátolt elvtelensége nem vet-e fényt egyfajta birtokos nemesi magatartásra? Lehetetlen tagadólag felelni minderre. Már csak azért sem tehetjük ezt, mert az író nyilvánvalóan a magyar közélet jellegzetes képviselőjének tartotta a mulatságos kisnemet, azért vezette be az Űstökösbe figuráját, ahol elmaradhatatlan levelező társa lett Mindenváró Ádámnak. Tallérosy — akit Mikszáth adata szerint⁴⁹ Prileszky Tádé nagyszombati képviselőről mintázott Jókai, tipikus tagja annak a kisnemesi rétegnek, amely szegénységből és korlátoltságból pecsovies, mert létét félti a liberális reformoktól. Testestől-lelkestől Sáros megyei, nemcsak tótos beszédmodorával, hanem a külszint mindenáron tartani akaró uraskodásával is. Amellett egészen eredeti keveréke a gyermeket naívságnak és a kicsinyes önzésnek, ravaszkodásnak, sőt olykor a természetes józan észnek.⁵⁰ Jellemének fővonásaiból ki lehetne alakítani a kisnemesi opportunizmus nagyszabású szatírját, amint hogy az Űstökös egyik-másik számában 1861-ben meg is tette ezt Jókai. *A kőszívű ember*

⁴⁶ VISZOTA GYULA: Gr. Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. II. r. CDXXXIII. Ezt az adatot SINKOVICS ISTVÁNNAK köszönhetem.

⁴⁷ KOSZTOLÁNYI D.: Lenni vagy nem lenni. Bp. é. n. 268—70.

⁴⁸ It. 1954. 4. sz. 416.

⁴⁹ Mikszáth Kálmán Munkái. XX. 149. Az én kortársaim.

⁵⁰ MIKSZÁTH: i. m. 2.

jaiban azonban a szatíra hatását erősen lerontják Zebulon történetének szertelen kacskaringói, amelyek különlegességükkel elfátyolozzák az alak tipikusságát.

Az anekdotikus realizmust mindenkor fenyegeti a kuriózumok elburjánzása. A jól megfigyelt jellemet olyan különleges helyzetbe állíthatja az író, ahol sehogy sem tudja kibontani az általánosabb érvényű mondanivalót. Még a mértéktartóbb Mikszáthnál sem ritka az efféle eset, amint ezt a következő példa is igazolja. Az „Ugyan eredj a Rákócziddal” Málnay Ákosával azt akarja bemutatni Mikszáth, hogy a demokratság a magyar embernél csak hangulat. Csakhogy a helyzet, amelyben Málnayról lefoszlik a paraszt iránti rokonszenv, olyan nem mindennapi, hogy abban haragos kitörése nagyonis érthető, s ettől ő még normális körülmények között szinte népbarát lehet. Mert ugyan ki vágna jó arcot ahhoz, hogy két ismeretlen parasztember, nagy társaság gúnyos mosolygása közepette, vizsgálgassa, húzogassa a bajusz-szálaít egy fogadás eldöntése végett? A hordóba bujtatott, vagy inkognitóját zsidó gyermek keblén viselésével biztosító Zebulon már csak a nyúlsvívűség karikatúrája, egy embertípus és egy réteg társadalmi útjához a szabadságharc alatt nem sok köze van.

A szatírának ártalmatlan neveltetéssel való felcserélése többféle feltevésre adhat okot. Egyesek azt hiszik, hogy olyan kényes és illúzióromboló tényeket, mint a muszkavezetés, nem is lehetett volna más formában az akkori közvéleménynek elmondani. Csakhogy Jókai a nemesi köpenyforgatásról a *Szeretem bolondjaiban* már olyan szatirikusan emlékezett meg, hogy az effajta feltételezésnek kicsiny a valószínűsége. Inkább arra gondolhatunk, hogy Jókai eszményítő törekvései következtében inkább humorral enyhítette az alacsonyrendű, szégyenletes motívumokat Tallérosy esetében.

III.

A jellemzés. Eszményítés, líraiság és reális megfigyelés változatai. Negatív alakok, epizódfigurák, népi szereplők. A jellemrajz töréseinek valószínű magyarázata.

A mű centrumába állított Baradlay-család egyes tagjainak ábrázolása nehéz feladat elé állította az író. A rendkívüli jellemek körét kellett megteremtenie úgy, hogy közben az egyéniségről sem feledkezhetett meg. Ez az egyénítés természetesen nem történhetett azzal az elemző pszichológiával, amely a kritikai realizmus nagy művészeinél van meg, hiszen Jókai nem lépett túl a maga romantikusan felnagyító emberábrázolásán, de azon belül maradván, hol kisebb, hol nagyobb mértékben idealizált, vagy közeledett a megfigyelt tényekhez. Az eszményítés legmagasabb, léghíjas csúcsán Baradlayné áll. Benne alig van valami, ami egy nagyhatalmú, reakciós főispán hitvesére vallana, maradéktalanul felolvadt az anyai szeretetben és a hazafias áldozatokban. Eszmék, érzelmek jelképe csupán. Hogy Baradlayné jelleme mennyire összeolvadt *A kőszívű ember fiai* alapgondolatával, azt az is igazolja, hogy Jókai eredetileg „Anyá, örökké” címet szánt munkájának a hírlapi tudósítások szerint.⁵¹ Hasztalan kérdezzük, honnan merítette az erőt, hogy szembeszálljon férje végakaratóval, mikor 15 éven át tiltakozó szava sem volt ellene. Fordulata titokzatos, legendába illő, mint egész lénye.

Három fiának megtérése sokkalta indokoltabb már: politikai eszmék, a haza veszélye láttán megsokszorozódott ösztönös hazaszeretet, a családtagok példamutatása segíti őket előbbre. Ödön a legtudatosabb közülük, amellettrangon aluli szerelménél fogva ösztönösen ellenzéki és demokrata. Átalakulásának legfeljebb az a byronizmus áll útjában, amelyet védekezésékként öltött magára. Új életében nagyrészt röviden és sablonosan jelenik meg a színen, élénkebb fénysugár csak a Richárddal való ellentét alkalmával esik alakjára, ám igazán akkor elevenedik meg előttünk, amikor Világos után kétségbeesett gondolatokat forgat fejében. A „Nadir” című fejezet fatalisztikus Ödönjének lélekrajza hasonlíthatatlanul finom és pontos,

⁵¹ Lásd: A Nép Zászlója, 1868. IX. 19. és Magyar Újság, 1868. IX. 16.

ami nem csoda, hiszen Jókai saját egykori vívódásait tulajdonítja neki. A hősével való azonosulás már abból kitűnik, hogy a fejezet cselekménye nagyrészt megegyezik *A Mocskások rejtekhelye* c. novellával, amely viszont az erősen lírai *Egy bújdosó naplója* alkotórésze. Mindkét műben lovasesemmel találkozik az úri bújdosó, aki egy rejtett lápi szigetre kalauzolja. Találkozásuk körülményei is egybevágók. Előttük két gémeskút, körülöttük kiaszott rónaság, nem messze egy puszta sas, távolabb a csalóka délibáb. Sőt csaknem egyező mondatokra is akadhatunk, de ezúttal már nem az említett elbeszélés a minta, hanem az *Egy bújdosó naplója* hasonló című bevezetője. „Ödön a pusztá közepett úgy érezte magát, hogy ő most porszem. Egy porszem, mely eszmél, érez, emlékezik. Emlékezik rá, hogy tegnapelőtt még egy nagy élő óriásnak volt alkatrésze. Az óriás összeomlott, hamuvá lett, s most annak minden egyes porszeme, mely a szélbe tovarepül, érzi és tudja meghalását, és tovább él az egész halála után.”⁵² Ugyanez az *Egy Bújdosó naplójában* így fest : „Az óriás elesett, meghalt, porrá lett. A forgószél fölkapta hamvait, szétszórta egyik országszéltől a másikig. . . Ez elesett óriás hamvának egy atomja voltam én is. Múltra emlékező, jelent érző, jövőt látó, tehetetlen porszem.”⁵³

Richárd elsősorban nem a gondolatok embere, neki szíve és karja van. A szoknyavadász, párbajozó huszártiszt tetszetős szerepét a megtisztító szerelem tűzében veti le, katonai esküjéhez való ragaszkodása felett romlatlan hazaszeretete győz. Emberséges bánása alárendeltjeivel, címre, rangra nem adó, szókimondó természete a legmegnyerőbb Jókai hősök egyikévé teszi. A magunkénak érezzük, mert nem mindenben tökéletes, hiányzik lelkivilágából a sok Jókai-hősre jellemző egzaltáltság. Jenő meg Richárd egy kettévágott Berend Iván két, külön életet élő fele. A férfias erő, annak minden virtuosos tartozékával együtt a huszárcapitánynak jutott, Jenőnek maradt a finom, ábrándos lelkivilág, a művészi tehetség stb. Hogy Berend és Jenő közt rokonság van, azt megmutatják Berend önkínzó szerelmi töprengései a „*Fekete gyémántok*” elején. Amellett Jókai nem feledte el egy-két vonással a bécsi hivatalok világához kötni hőst ; hangoztatja vele kapcsolatban a jó neveltséget, a tekintélyek tiszteletét, a népben való hitetlenséget, sőt olyan jellegzetes részletről sem feledkezett meg, mint rövidlátásáról. Mindenesetre Jókai sokoldalúságának igazolása, hogy a heroikusan felnagyított testvérek mellett ilyen jól megfigyelt, passzív egyéniséget is felléptetett, akiben a romantika egy másik irányzatának jellegzetes hőstípusát láthatjuk. Valóban, az érzelmes, akarattalan, csalódott és önmagát elemző ifjú néha mintha csak *A karthauzi*-ből, vagy annak francia ihletőiből szakadt volna ki! Mégis Jenő alakja minden XIX. századi differenciáltsága ellenére is beleillik egy ponton *A kőszívű ember fia* mítoszi, mesei hangulatába : ő, a legkisebb fiú volt az apa kedvence, halálával ő engeszteli ki a haragvót a túlvilágon!

Baradlay Kazimir holtában sem lebecsülhető ellenfél, imponál önfegyelme, vasszigora, tetteire, elhisszük, hogy úgy lehetett, amint Lánghy Bertalan mondja róla imájában : „Ő hitt abban, hogy jól cselekszik, amidőn vétkezik.” Egyéni becsületessége ellentétben áll szellemi örökösével, Rideghváryval, érvelése halálos ágyán is nagyban hasonlít az „Eppur si muove” jószándékú nádorához. Mindebben azonban nem a múlt iránti megbocsátást kell látnunk a költő részéről. Sőtér István, aki a nádor és Baradlay párhuzamára figyelmeztet,⁵⁴ találoan mondja, hogy az ellenfél vélt, vagy részleges igazságának megmutatása csak emeli Jókai reformhőseinek fényét. Rideghváryról csak annyit, hogy az író később egészen másképpen ítélkezik azokról az ellenszenves, hazafiatlan feladatokról — adminisztrátorság, cári csapatok kísérése —, amelyeket betöltött. A *kiskirályokban* már metsző gúnnyal beszél a királyi biztos ellen demonstráló rebellis megye üres ellenzékiességéről. Ez a változás a középnemességbe vetett hit kialakásával magyarázható, viszont, a muszkavezetők későbbi kedvező értékelésének okát nem látjuk. Mindenesetre 1899-ben már kijelentette róluk : „Ezek ott sem szűntek meg

⁵² Kef. II. k. 204.

⁵³ Csataképek. Egy bújdosó naplója. 201.

⁵⁴ SÓTÉR : i. m. 428—9.

magyarok lenni, csak a forradalomnak voltak ellenségei, de nem a hazájuknak, melyről közbenjárásukkal sok súlyos bajt elfordítottak.”⁵⁵

A Jó és Rossz csatájának pátoszát Rideghvárynál jobban hordozhatja szenvedélyességénél fogva a Plankenhorst-család. Jókai törődik azzal, hogy lényüket ne lássuk a „vegyszeres” gonoszság megtestesülésének, hanem emberi közelségbe kerüljenek. Ennek egyik kevésbé sikerült eszköze az egész cselszövésnek örökségszerzési vágyra való visszavezetése. Művészileg megnyugtatóbb motívum Alfonzine gyógyíthatatlan sebének, Palviczal való szerelmi drámájának elbeszélése, és az a népmesei hangulatú helyzet, amelyet a baronessz Liedenwall Edittel szemben kialakít. A Plankenhorst kisasszony maga is szenved a társadalmi konvencióktól, titkos ellentét feszül közte és anyja, a konvenciók fő képviselője között. Edit mellette a népmesék elnyomott, de a mesebeli királyfi karján végül mégis boldogságba induló Hamupipókéje. Alfonzinehoz való viszonya ugyanaz, mint az Athalie és Timea, Etelváry Rafaela és Livia közötti. Egy realista író talán inkább a leányával versenyt kacérkodó, hűvösen okos Plankenhorst Antoinette asszonyt tette volna meg a legfőbb ellenfélnek, de a mű hiperbolikus légköréhez jobban illik a démoni leány kiválasztása.

Hagyományossá vált dicsérni Jókai elbűvölő tehetségét az epizódalakok megformálásában. Ezúttal annál is inkább hangoztatnunk kell ezt, mert nemcsak a magyar vidéket népesíti be pompás figurákkal, hanem Bécsben sem veszti el lába alól a talajt, aminek bizonyossága az originális Mausmann és Salamon zsidó megteremtése. Mindkettőt élő személyről mintázta a költő: a versben beszélő népszónokot maga is hallotta Pesten beszélni 1849 júniusában, a régiségkereskedő is élt, de Pesten, mint Laborfalvy Róza „udvari” szállítója. A meleg fény, amely Mausmann és Goldner Fritz alakját előnti, a bécsi forradalomnak szól, amelyet Jókai még öregkorában is „két ország ölelkezéseként” ünnepel — Petőfivel szólva.⁵⁶ Az emberiség mámoros tavasza szemében a forradalom, amíg a proletártömegek nem hallatják a saját hangjukat, ettől Jókai — akár csak magában 48—49-ben — most is visszariad. Ha a külvárosok népe megindul, egyszerre a rablás, gyilkolás, gyújtogatás, véres panorámája jelenik meg előtte. Természetesen számba kell venni, hogy ez a megmozdulás Jókai kijelentése szerint az ellenforradalom bűjtogatásaiból fakad. De azért a költő korlátai így is erősen megmutatkoznak abban, hogy a bécsi munkásságról csak ezt tartotta szükségesnek elbeszélni. Általában a 48-as forradalmakban kibontakozó népi mozgalmat inkább a hitvallás erejével ható szerzői közbeszólások érzékeltetik („Egy nemzeti hadsereg” c. fejezet, a Krákról szóló példázat), mint plasztikus arcélek és sorsok. A birtokos nemesség dicső múltját, áldozatait az egész nemzetért azért is ki kell domborítani Jókainak, hogy a 67 táján felbukkanó radikális népi törekvésekkel szemben, ennek a rétegnek a vezetésre való hivatottságát bizonyítsa.⁵⁷

Tagadhatatlanul van igazsága Sötér Istvánnak abban,⁵⁸ hogy *A köszívű ember fia* szórványosan előforduló népi hősei halványabbak, partiarchálisabbak, mint a *Politikai divatok* Tuba halásza, vagy Kapor fuvarosa. De azért csíjnán csak az öreg Pál úr patriarchális magatartásával! Sok mindent eltűr ő urától, meg is hal érte, de a legválságosabb órákban hazafias öntudata nagyobb, mint Richárdhoz való ragaszkodása. Hazaszökés közben szemébe mondja kapitányának: ha nem tartott volna a századdal, már nem élne, ő és társai végeztek volna vele. Romantikus nagy szerep jut Mihály mesternek is, amikor tűzbe veti az áruló Szalmást. Nehéz elhinni azonban, hogy a Tallérosy Zebulonnal való huzakodásban oly kacagtatóan gyávának mutatkozó Szalmás ily vakmerő kémmé változzék. A Jókai-irodalom az ilyen töréseket többnyire ötletek felmerülésével szokta magyarázni, Péterfy esszéje óta. Ha azonban ezt általános magyarázó elvnek tekintjük, akkor túlzott fontosságot tulajdonítunk a cselekmény fordulatosságára való törekvésnek, s megelégedünk a Jókai regény erősen affektív

⁵⁵ HM. V. 120.

⁵⁶ HM. IV. Március tizenötödike Bécsben.

⁵⁷ Hon, 1867. V. 5., 7., 8., 10., 12. „Politika a malom alatt” c. Jókai-cikksorozat.

⁵⁸ SÖTÉR: i. m. 427.

jellegről, érzelmi, hangulati tarkaságáról. Véleményem szerint a korábban említett esztétikai kompozíció gyakran főforrása a jellemrajzbeli következtelenségeknek. A humoros, életkép-szerű fejezetekben nem tud ellenállni a csábításnak, hogy meg ne mártsa szereplőit a komikum-ban, ha a fenség tájára téved, kothurnust csúsztat alájuk, elégikus részletekben finomabbá teszi lelküket stb. Iskolapéldája mindennek *A régi jó táblabírák*, ahol nemcsak Krénffy lesz mulatságos parvenüből méregkeverő sátán, hanem Lippay alispán és Dobokyné is egészen elveszíti eredeti jellemvonásait. Általában azonban az epizód szereplőkkel ritkán történik meg az ilyesmi.

IV.

Vizsgálódásainknak végére érteztünk, már csak a summázás és kipillantás van hátra. *A kőszívű ember fiai* bármily könnyen érthető alkotás is, mégsem nevezhető egysikúnak, vagy éppen szegényesnek. Alapvonása ugyan a hőskorra való visszatekintésből fakadó rajongó meghatottsági és eposzi nagyítás, de élményszerűen tudósító és krónikás jellegről sem szabad megfélekedni. Benne Jókai egyéni regénytípusának, az anekdotikus irányregénynek, teremt meg újabb állomását. Tendenciája akkori politikai és erkölcsi nézeteinek lényegéből fakad, de vannak időleges, alkalmi céljai is. Az eposziasság és anekdotaiság összeolvad itt a romantikus regény különféle fajtáinak, sőt a realista stílusnak elemeivel. Eszmevilágának magasrendűsége, témájának mélyen a nemzeti közérzésben gyökerező volta mellett ez a harmónikus, művészi sokszínűség a főtenyező abban, hogy nemcsak Jókai munkásságában foglal el kiemelkedő helyet, hanem egész XIX. századi regényirodalmunkban. Két évtized telt el már a függetlenségi harc kezdete óta, amikor Jókai nyilvánosság elé lépett *A kőszívű ember fiaival*. Az évforduló alkalmával se szeri se száma nem volt az emlékkönyveknek, amelyek ontották a nagy időkre való visszaemlékezéseket, verseket, elbeszéléseket.⁵⁹ De ebből az írói termésből — noha a szerzők között a kor ismert íróinak nevére (Abonyi Lajos, P. Szathmáry Károly, Vadnay Károly, Vértesi Arnold) bukkanunk —, jóformán semmi sem állta ki az idők próbáját. Alkalmi írások ihletője lett a jubileum, amely Jókai számára írói alkatának legmélyéig ható feladatvállalást jelentett. XX. századi irodalmunk nem egyszer nyúlt vissza történelmünk e nagy fordulójához —, elegendő, ha itt Móricz Zsigmond és Illyés Gyula nevét említjük —, de mindez nem halványította el Jókai regényének fényét. Sőt, nem lehet kétség afelől sem, hogy *A kőszívű ember fiainak* a magyar nyelv határain túl is van jelentősége az irodalmi fejlődésben! Kései magányos példája annak, hogy a hősköltemény bizonyos mozzanatai szervesen átkerülhetnek a modern regénybe is. Nagyhirű rokonaitól, pl. Walter Scott egyes regényeitől, a *Tárász Butybtól* elsősorban abban különbözik, hogy sem időben, sem térben nem keresi a távolit, hanem civilizált életviszonyok közt találja fel a naív eposzoknak megfelelő emberi érzést és cselekvést.

*

⁵⁹ Felsorolásukat ld. Kossuth zászlaja alatt. (Írások a szabadságharcról.) Szerk. Lukácsy Sándor Bp. 1951. 13—5.

* A Baradlay-család élő modelljének kérdésével a dolog tisztázatlan volta miatt csak ilyen formában kívánok foglalkozni. Ödönt bizonyos vonatkozásban és helyzetekben úgy mintázta meg Jókai, hogy a 40-es évek egy-két ismertebb politikusa lebeghetett a szeme előtt. Jó nyomon jár RUTTKAY KÁLMÁN utószavában (*A kőszívű ember fiai*. Bp. 1954. 560—1.), aki Tisza Lajos adminisztrátor és a bihari ellenzékiek összeütközésében keresi a kulcsot Rideghváry és Baradlay Ödön párthíveinek megyeházi összecsapásához. Az emlékezetes esemény főhőse a liberálisok részéről Beöthy Ödön alispán, aki a szabadságharc alatt Baradlay-hoz hasonlóan kormánybiztos lett. A másik bihari politikus, akire Jókai emlékezhetett, Szacs vay Imre, akinek pályája — amint erre VARGA JÁNOS szóban felhívta a figyelmemet — nem egy párhuzamosságot mutat Ödönével. Szacs vay elkíséri az országgyűlést Aradra, kijelenti, hogy nem kíván emigrálni, önként jelentkezik a rémuralom alatt — amint ezt

Baradlay Ödön is tervezi —, sőt még egy osztrák hadseregben szolgáló öccse is van! Tragikus vége a Baradlay Jenőéhez hasonlít: 1849. október 23-án kivégzik. Sem a Szacs vayaknál, sem a Beöthyeknél nincs szó azonban az apa és a fiú közt áthidalhatatlan politikai ellentétéről. Erre — amint ezt Ruttkayn kívül KÁRPÁTI AURÉL is közli (Irodalmi Újság, 1954. VIII. 28.) — valószínűleg a Tisza-család mutatható példát. Tisza Lajos hirhedt aulikus, adminisztrátor, fiai: Kálmán, Lajos, László már az újítás hívei. László nemzetőrként hősi halált hal 1848 őszén. Míg így Richárd és Jenő funkcióját mintegy Tisza László egyesíti magában, Ödön megfelelőjét a Tisza-családban nem találhatjuk meg, ezt Ruttkay tévesen gondolja.

A jegyzetekben az ÖM. mindig Jókai műveinek 100 kötetes Nemzeti Kiadását, a HM. hátrahagyott műveinek 10 kötetét jelenti. A *köszívű ember fiai* cím helyett Kef. áll.

Miklós Nagy:

DIE SÖHNE DES MANNES MIT DEM STEINERNEN HERZEN

Der ausgezeichnete Roman von Jókai über die ungarische Revolution und den Freiheitskampf von 1848/49 ist im Jahre 1869 erschienen, doch ist seine Wirkung selbst heute noch lebendig. Vielfach von einander entfernte Elemente werden im Ideengehalt, in der Handlung und in der künstlerischen Gestaltung des Werkes zu einem harmonischen Ganzen verschmolzen. Seine Tendenz richtet sich an die Mitwelt in der Epoche nach dem Ausgleich von 1867 und betreibt durch Heraufbeschwörung der grossen Traditionen der Vergangenheit die Wiedereroberung der nationalen Selbständigkeit auf friedlichem Wege. Die Handlung ist auf persönlichen Beobachtungen, Aufzeichnungen von Zeitgenossen, aktuellen Zeitungsberichten und wissenschaftlichen Monographien aufgebaut. In der künstlerischen Ausgestaltung spielte das Bestreben nach dem epischen Stil eine grosse Rolle, doch der Aufsatz macht uns darauf aufmerksam, dass dieser Gesichtspunkt bisher übertrieben betont wurde, da in dem Werk Züge des romantischen Familienromans zu erkennen sind, und der Schriftsteller vielfach auch als Annalist auftritt. Jókais spezifische Romantik entfaltet sich in diesem Buch zu ihrer vollen Reife. Diese aktive, optimistische, stark national gefärbte Romantik verknüpft sich mit der realistischen Beobachtung der einzelnen Momente, mit Anekdoten und einer Reihe von gesellschaftskritischen Lebensbildern. Ausserdem offenbart sich in der Darstellung eines der Haupthelden die Verpflanzung der mit sich selbst in Konflikt geratenen passiven Gestalten der französischen Romantik in ungarische Verhältnisse. Die Stimmungsskala des Autors ist ausserordentlich breit, vom beschwingten Pathos bis zur derben possenhaften Komik, in der er bisweilen kein Mass zu halten versteht. Der Aufsatz bezeichnet den Roman von Jókai auch vom weltliterarischen Gesichtspunkt als beachtenswert, denn er ist ein spätes individuelles Beispiel dafür, dass einzelne Momente der Epen auch in einen modernen Roman organisch eingefügt werden können.

I.

Madách Imre 1837-ben került fel Pestre az egyetemre.¹ Nevezetes dátum ez a magyar irodalom történetében, megvalósult törekvések és új elindulások éve. Még friss élmény a reformkori nagy hazafias költészet nyitányát jelentő és az egész nemzetet tette, munkára, áldozatvállalásra lelkesítő új himnusznak, Vörösmarty *Szózatának* megjelenése, hiszen ezt az Auróra 1837-es, bár már az előző év végén elkészült kötete közölte. A Vörösmarty—Bajza—Toldy-triász ez évben kezd meg — a pusztán szépirodalmi jellegű évkönyv helyében — az egész magyar szellemi életre kiterjedő, tudományt, politikát, irodalmat, művészetet, kritikát egyaránt magában foglaló nagyhatású folyóiratának, az Athenaeumnak a kiadását. Jelképes a megindulás is: Bajza világtörténelmi távlatokra mutató cikkben világítja meg a folyóírások társadalmi és kulturális jelentőségét. 1837-ben nyitja meg végre kapuit Pesten az állandó magyar színház. E nagy eredmények mögött ott komorlanak a reakció sötét tettei: az országgyűlési ifjak és Wesselényi pörbefogása, Kossuth börtönbe vetetése. A tizenégyéves Madách egy forrongó új világba lépett az otthonból, ahol egy konzervatív szellemű, hagyománytisztelő anya szerető szigora irányította az árván maradt három Madách-fiú neveltetését.

Ez az anyai irányítás sokoldalú műveltséget, de meglehetősen szűk világszemléletet jelentett a tizenegy éves korában árván maradt Madách Imre számára. Az apai ősök között költő is volt, a nagyapa a Martinovics-per tizenhárom vádlottjának védelmét vállalta, de az anya a Maithényiak, e részben bárói família megyeszerte gögjéről és dinasztikus érzelmeiről ismert fajtájából származott. Az anyai gondoskodó szeretet és a szülőkörű merev szigorúság kettősségének tapasztalata élt a pesti egyetemre iratkozó koraérett gyermekifjában, akit friss áramlatként csapott meg az új magyar világ szele. Anyja iránti ragaszkodása nem csökken, sőt elmélyül, de az alázatos gyermeki engedelmesség helyett más értelmet kap, másfelől az ifjúvá serdülésnek ez évei alatt az új világ és új környezet hatására kibontakozik benne a lázadás szelleme az anyja képviselte szűk és merev világszemlélettel szemben.

Az új világ pedig ott van körülötte, az iskolában, haladóbb szellemű tanáraiban, iskola-társaiban, barátaiban, olvasmányaiban. 1838 februárjában megköszöni anyjának, hogy tudományos könyv vásárlására pénzt kapott, legjobbnak véli ez összeggel az Athenaeumra előfizetni: „melyből a magyar literaturát meg tanulhatom”.² Feltehető, hogy barátai révén már az 1837-es számok is megfordultak kezében. Látogatja a színházat is, noha anyja kívánságára

¹ Dolgozatomban felhasználtam a Madách-irodalom anyagát. A régebbi művek közül főleg Palágyi Menyhért, Voinovich Géza és Balogh Károly könyveiből merítettem (PALÁGYI MENYHÉRT: Madách Imre élete és költészete. Bp. 1900. VOINOVICH GÉZA: Madách Imre és Az ember tragédiája. Bp. 1922. BALOGH KÁROLY: Madách, az ember és a költő. Bp. é. n.). Madách értékelése tekintetében főleg Waldapfel József és Sötér István tanulmányaira támaszkodtam. (WALDAPFEL JÓZSEF: Madách Imre. MTA Nyelv- és Irod. Oszt. Közl. II. 1—4. 1952. Waldapfel előszava Az ember tragédiája 1954. évi kiadásához. Szépirod. Kiadó. SÖTÉR ISTVÁN: Madách Imre. Csillag 1955.) Ha közismert adatokról vagy a köztudatba átment értékelésekről van szó, nem hivatkozom külön e forrásokra.

² Madách levele anyjához. II. 899. Itt és a továbbiakban római számmal Madách Imre Összes Műveinek megfelelő kötetét, arab számmal a kötetben belül az oldalt jelöljük. (A HALÁSZ GÁBOR által sajtó alá rendezett kiadásban, Budapest, Révai 1942.) Ezt a jelölést használjuk a szövegben is az idézetek helyének megjelölésére.

egy rövid időre lemond róla, de mindvégig figyelemmel kíséri az ott előadott darabokat, könyvtárában megvolt a Nagy Ignác szerkesztette színműtár. Shakespeare-t olvassa németül, Hugot eredetiben, nemcsak anyjának ír ki Hugoból dedikációt, hanem az olyan lázadó és harcos drámákból is merít, mint *A király mulat*; a *Nápolyi Endre* c. fiatalkori színművében ennek az alapmotívumát használja fel. Olvassa Vörösmarty cikkeit, amelyek a drámaírókat arra buzdítják, hogy ne az érzelmes német drámákat, hanem a francia romantika nagy szenvedélyeket ábrázoló modorát kövessék. Az olvasmányok a szabadelvűség világnézetét és politikáját, irodalomban pedig a haladó romantika szellemét és ízlésirányát sugározzák, ebbe nő bele a fiatal Madách Imre az alatt a három év alatt, amelyet a pesti egyetemen tölt 1840-ig. Jellemző az egyetemi ifjúság érzületére Virozsilnak, a jogbölcselet tanárának az ünneplése 1840 júniusában. Madách erről ezt írja anyjához írt levelében: „Virozsilnak tartottam egy magyar s igen szabadelmű búcsúbeszédet nyilvánosan, mit ő igen szépen meg köszönt, sőt leírva emlékül el is kért; az iskola társak is oly nagy tetszéssel fogadták, hogy nyakra-főre írják le magoknak.”³ A beszédben valóban olyasfélét olvashatunk, mint „az előítéletek csillogó ezredét megváltó kebeleden tördeléd el” — ami nyilvánvalóan Virozsilnak a nyolcszázéves nemesi alkotmányt elutasító és a modern népképviselői rendszert hirdető előadásaira vonatkozik. A beszéd befejezése is sokatmondó: „De neked azért jutalmad megjövend, te élni fogsz, élni mindörökre, ha testté lesznek igéd a haza haladásában. Ha testvérekké lesznek a nemzetek, s a vészek napján hon hont fenevadként el nem öl. Ha törvény fog ülni a trónon, melyen a fejedelem öröködik, ha nehányak önkénye nem ítélendi el azokat, kiket egy hon ártatlanoknak vall.” (II. 852—853.)⁴

Ez a célzás minden bizonnyal az országgyűlési ifjúságnak a reakció által lefogott tagjaira is vonatkozik, s talán nincs ok nélkül, hogy Madách joggal legkorábban tartott drámájában, a *Commodus*ban — a mű történeti forrása ellenére — szabadságért küzdő és tragikus sorsú római ifjak szerepelnek, s köztük az egyik, Lucius meg is örül. (A *Commodust*, mint Kamarás Béla disszertációja meggyőzően kimutatta, 1839—40-ben írta Madách.)⁵ Lucius alakja természetesen shakespearei hatás eredménye is: az örültség címén Lucius állandóan szarkasztikus megjegyzéseket tesz a korra, a helyzetre, de általában a világra, az emberekre is.

Az a romantika, amelyet az Athenaeum közvetít Madách számára, már távol van a kezdet nemzeti múltbanéző romantikájától, sőt tudatosan hirdeti, hogy a magyar kérdéseket a nagy emberiség kérdéseivel együtt kell megvizsgálni. Az Athenaeumban még Kőlcsey Parainesisének patriotizmusát is félreérthetőnek vélik, Tóth Lőrinc cikkét közlik, amely tisztázní szándékozik minden félreértést. Tóth cikkének címe *Hazaszeretet és világpolgárság* és meglehetősen világosan rámutat a magyar és az egyetemes haladás összefüggéseire.⁶ Az Athenaeum számon tartja a világirodalom kérdéseit, s a három idegen nyelven (latin, német, francia) olvasó ifjú Madáchnak nem nehéz a szinten maradni. Jellemző — bár későbbi — adat, hogy *Sue Mysteres de Paris*-ja 1842-ben jelent meg Párizsban, és Madách már 1844-ben megvitatta barátjával, Szontágh Pállal. (II. 964.) Az ember tragédiájának jövendő költője már a reformkor olyan fázisába nő bele, mikor a magyar kérdéseknek egyetemes emberi vonatkozásokban való felvetése megszokott dolog.

Madách és a harmincas évek végén felnevelkedő ifjúság tehát valósággal az iskolapadokban szívta magába a szabadelvűség és a haladó romantika szellemét. Ez a romantika természetszerűleg volt szabadelvű, mert lényege volt a lázadás az emberi és nemzeti egyéniség

³ Madách levele anyjához. 1840. jún. v. július. II. 913.

⁴ A jelölés itt és továbbiakban a Halász Gábor-féle kiadás köteteire és az oldalszámra vonatkozik.

⁵ KAMARÁS BÉLA: Madách Imre ifjúkori drámái és novellái. Pécs 1941. Kamarásnak ezt a filológiai adatokban gazdag és számos helyes megállapítást tartalmazó disszertációját több helyen is felhasználtuk.

⁶ Athenaeum. 1838. II. 6—11. és 46—50.

szabad kifejlődését gátoló, a feudális rendszer fenntartásával egyértelmű kormányzati, kulturális és az emberek magánéletét is társadalmi konvenciókkal korlátozó rendszer ellen.

A fiatal Madách és baráti köre a nemesi liberalizmus egy fejlettebb nemzedékét jelentik, származás, életforma és gondolkodásmód szempontjából egyaránt eltérnek a plebejus jellegű és szándékú és különben is később kialakuló fiatal Magyarországtól, ezt a különbséget fontos kiemelni, bár a fiatal Madáchnak nem egy vonása emlékeztet e csoport franciásan romantikus tagjaira, Czakóra és a kezdő Jókaira. Madáchék lényegében az Eötvös és Szalay képviselte vonalat folytatják bizonyos fiatalos radikalizmussal és líraisággal.

Madách közvetlen baráti köre a gazdag liberális nemesi ifjak sorából kerül ki. Önképző-kört alakítanak és folyóiratot is írnak *Mixtura* címen. A kör tagjai közül Andrassy Gyula és Lónyai Menyhért a kiegyezési kor első miniszterelnökei lettek. Az utóbbival különösen szoros barátságot kötött a fiatal Madách. Ezt a barátságot, nem Lónyai későbbi politikai szereplése alapján kell megítélnünk, ez 1841-ig tartott csupán, akkor a Madách—Szontágh-barátságunk adja át a helyet. Az iskolatársak közül fontos szerep jut Bérczy Károlynak, az ő révén kerülnek Madách első költői próbálkozásai a nyilvánosság elé a Honművészen.

Lónyai Menyhért révén eljár Madách a Lónyai-család estélyeire. Ennek a kapcsolatnak igen nagy a jelentősége, mert ez adja meg az ifjú Madách számára az első nagy romantikus élményeket: a szenvedélyes barátságot és az első szerelmet. A Lónyai Menyhérthez írt 43 levélből csak három található még a Halász Gábor-féle Madách-kiadásban, a többi az Irodalomtörténet ez évi 3. számában jelenik meg. E levelekből az érzelmes barátságunk az a hangja szólal meg, amely Bajza és Toldy fiatalkori levelezését jellemzi. Igaz, az egyik levélben, mintha egyé forrnia Menyhért és húga, Etelka alakja, akibe Madách szerelmes volt. Figyeljük meg ezt az áradozást: „Harmadik éve az elég hosszú és a jónak mégis oly rövid idő, mióta megismerkedénk. Megismerkedénk és az üdövel nőtt ama érzet is szívemben, mely az életben a valódi életet élni tanít — ki soha sem érzette azt, nem is érti, de ki érzé, annak dőre álom az égnék üdve üdvéhez képest — és veszte az mindenség veszte. — Az ég lát mint szeretlek tégedet, és a barátság az esteli árnyékként nőtön nőtt, míg bé fakarta egész lételemet...” (II. 887.) A hang ekkép fokozódik, és talán a romantikus kor baráti levelezésében is szokatlan lenne, ha egy fordulattal Madách nem térne át Etelkára, és az olvasó nem érezné, hogy ez a szuperlatívuszokba lendülő szenvedély az imádott leánynak is szól. A leveleket a Madách írói terveiről szóló beszámolók és politikai felfogását megmutató nyilatkozatok még érdekesebbé teszik. Ilyen az 1841. augusztus 4-én írt levél, amelyről Halász Gábor kiadása ennyit közöl: „Bírálja Széchenyi Kelet népét. Hitet tesz Kossuth mellett.” (II. 1206. l.) Ezek szerint a fiatal Madách — ha baráti levél formájában is — állást foglalt a negyvenes évek elején írónkat sorompóba szólító vitában.

A negyvenes évek elején Lónyait Szontágh Pál váltja fel, akinek reálisabb, ironiára, sőt szarkazmusra hajló egyénisége inkább ellensúlyt jelenthetett Madách számára. Balogh Károly szerint Szontághban két tulajdonság uralkodott: a nagy műveltséggel párosult értelem és a páratlan cinizmus.⁷ Madách így ír róla 1845 márciusában: „Ha tehát én benned látom azt, hogy a világon hidegen tudsz venni mindent, s így sokat más szempontból mint én, ha látom, hogy ez által mi csak keserű tapasztalások eredménye lehet, sokban szerencsétlenebbnek, élet unottabbnak érezheted magad mint én, ne szerethesselek azért, ne nézhesselek, mint a görögök a villám által fel égetett s így szentesített helyet? — Ha ezt te nem hiszed, hogy ily ellenkező gondolkodásmód gyönyörrel és rokonszenvenvel nézheti egymást, engem kénytelenítesz barátságodban kételkedni, mert hogy világnézletünk így áll, tagadhatatlan. — Én pedig nem akarok benned kételkedni, sőt barátság oly embertől, mint Te, kétszerte gyönyörködtet, mert büszke vagyok látni, hogy kebléből minden iránti pietas ki égett, csak ez maradt zöld oisisul.” (II. 976.) „Világnézlet”-en tulajdonképpen életlátást

⁷ BALOGH KÁROLY: i. m. 89—94.

érthet, hiszen együtt küzdenek a szabadelvű eszmékért, együtt vallják a negyvenes évek elején a centralista elveket is. A barátság Szontágh számára is szent: a „politica, dicsvágy, világi élv, szerelem” istenei — mondja Herweghet idézve — „az új korban mind agyonverettek”, csak a barátság nem (levele Madáchhoz 1855. május 15. II. 1133.). Szontágh baráti hűsége el is kísérté Madáchot, egészen ennek halálos ágyáig. Ez a barátság Madách számára — mint ez a levelezésből kitűnik — az önvallomás lehetőségét jelenti, aminek később is szükségét érezte a zárkózott, bár éppen nem kedélytelen ember: „Érzéketlennek tartanak, s nagyon is romantikus vagyok, bajom, hogy soha sem találok valakit, ki megért.” (II. 744.)

A „fokozott életintenzitás” — hogy Barta János találó romantika meghatározását idézzem —⁸ a barátságnál is szenvedélyesebb formát ölt a szerelemben. A szerelem egyben a hagyományos költői ihletforrás is — a Kőlcsey, Vörösmarty példa szerint a hazaszeretet mellett a másik nagy téma. Az ifjú Madách így ír első szerelméről, Lónyai Etelkáról: „Álmodom volt, ő volt a lélek lantjaimba, ő volt az isten, mely vezérle életutamon, és én jóknak vagy rosszaknak arról számláltam a napokat, ha előtaláltam-e vagy sem . . . Meghivaték jóságok által a . . .-i vigalomra — őt egész gráciával láthatám a française-be, kövülve álltam. — És vége volt az egész világnak, ő volt egyedül az egész világ. Az ég tudja, én ez érzetnek mi nevet adjak — ez több mint imádat, több mint minden, mit bír az ember.” (II. 889.) A *Commodus*-ban ugyanilyen szavakkal szól Maternus a szerelmes szabadsághős a zsarnok által elragadott Virginiáról: „Megláttam Virginiát s a szolgál szívében egy tűz keletkezett, mely az istenek orzott tulajdonok . . . Ő volt a csillag, mely vezérelte rózsás utamat, ő volt a csillag, mely ége viharos éjeken törött hajóm felett. Ő volt az isten, mely mindenütt él, hol semmi más, mint szűmben a keserv.” (I. 853.)

A fiatal Madách a romantika szenvedély-kultusza értelmében isteníti a szerelmet, valamilyen világréznyegek fogja fel, a világot összetartó hatalomnak, s így a szerelmes szinte a világmindenség lényegében részeseül érzelmei által: „Végzetlen a szerelem, mint az Isten és az Isten szerelem — a szerelem a világnak lelke, a pánt, mely öszve tartja a világ hatalmait — a szerelem az, mely minden sugárban, minden életben felénk mosolyg: . . . isteni származásunk szikrája és reményünk a jövő sötétében . . .” mondatja egyik hősnőjével, Virginiával (I. 888.), kissé az újplatonikusok nézeteit is belevegyítve. Az 1844 körül írt *Ecce Homo* c. novellában a szerelemnek, mint a természetes érzelmenek a magasztalásával találkozunk rousseau-i modorban: A főhős, a civilizált világ előítéletétől megóvott Spiridion és szerelmese Estrella — kit az egyház akar tőle elszakítani — történetét kommentálva mondja a szerelemre vonatkozólag Madách: „A természet mindeneknél erősebb. A természetet Isten oltá keblünkbe, s Isten parancsa örök. Gyarló ember csinálta törvény elporlik hatalma alatt.” (II. 437.) Valószínűleg 1845-ből való a *Vadrózsák* c. lírai ciklusa, mely már Fráter Erzsébethez szól. Ennek első darabjában szintén a szerelem — világrézés mozzanattal találkozunk: „Szerelem szent lánca a mindenség, S benne mink is egy kicsinyke szem.” (II. 40.)

E szerelem-istenítés, érzelme-magasztalás kapcsolódik a romantikus lázadással a fiatal Madách költészetében. A *Commodus*-ban a zsarnok császár a fiatal szerelmesek boldogságának megrontója, az *Ecce homo* c. novellában az egyházi előítéletek, a *Kronika két pénzdarab sorsáról* c. novellában a gazdagok ármánya és a nyomor választja el a rokonszenves fiatal szerelmeseket.

A szerelem-istenítés poláris ellentétével is találkozunk a fiatal Madáchnál. Erről majd bővebben szólunk a *Férj és nő* c. dráma elemzésekor.

Madách szerelem-konceptiója később leegyszerűsödik ugyan, de mint az embert megtartó és felemelő erő *Az ember tragédiájában* is megtalálható.

⁸ BARTA JÁNOS: A romantika, mint esztetikai probléma. Különlenyomat a Kossuth Lajos Tudományegyetem 1956. évi Actájából. Debrecen. 1956. 111.

A szerelem- és szabadságkultusz kettős ihletforrásából fakadnak az ifjú Madách első írói művei, így a *Commodus* mellett az első lírai ciklus: a *Lantvirágok*. Ez a versgyűjtemény még a Bajza-féle líra visszhangja: az epedő és lemondó szerelem uralkodik benne, amely szinte világkeserve hajlik már. A lírai hős azonban nemcsak a szerelemnek áldoz, hanem a hazának, a népszabadságnak, a rénynek is Kőlcsey modorát utánozva. Tizenhét éves, mikor a kis kötet megjelenik. A hazafias hangot olyan jól etalálja benne, hogy a cenzura beleköt. Három verset át kell alakítania, s így a *Hős nő* a nyomtatott példányban nem a király ellen felkelő Kontot siratja, hanem a mohácsi csatában elvérzett Boricsot, Anna Lukréciaivá lesz, aki nem az elveszett magyar, hanem a római szabadságot siratja, s a *Hozzá* c. vers elejéről elmarad a szerelem-istenítő mottó, amely a cenzor vallásos érzületét sértette. E versek nem különösen „forradalmiak”, semmi olyan nincs bennük, amivel ne találkoznánk a negyvenes évek elejének lírájában, mégis érdemes megjegyezni, hogy a fiatal Madáchnak is meg kell ismerkednie a császári cenzúra akadékoskodásaival. (II. 1202.)

Madách első drámái, éppúgy mint az említett verskötet, önmagukban nem jelentősek, csak mint *Az ember tragédiája* és a *Mózes* írója fejlődésének első lépcsőfokai. E drámák gyengeségei dramaturgiai járatlanságból, a jellemző és beszélgető képesség fogyatékoságából erednek. A korabeli romantikus rémdráma összes rosszhírű fogását (véletlenek, felismerések, sötét, lélektanilag nem indokolt cselekvések) megtalálhatjuk bennük. Hibáikat, következetlenségeiket nem nehéz feladat kimutatni. E hibák ellenére erényük, hogy határozott alkotó egyéniséget és határozott tehetség ígérését érzik bennük az olvasó. A hősök többnyire fogalmak személyesítői, gyakran a költő nézeteinek szócsövei, küzdelmük és sorsuk is a költő nézeteinek kifejtését jelzik. Madách olvasmány-élményeire könnyen rábukkanunk elemzésükkor: Shakespeare, Hugo, Schiller nyomai néha egészen feltűnőek. Legtöbb drámájának vázlata is ránk maradt, érdekes, hogy ezek nem cselekmény-vázlatok, hanem egyrészt jellemek rendszerei, ahol a jellemnél többnyire nem annyira a tulajdonságok vannak megjelölve, hanem az eszmék, emberi magatartások, amelyet a hősök képviselnek, továbbá gondolatok, általános maximák, amelyeket az író műveibe beleszőni igyekezett. Ez is azt mutatja, hogy az események inkább szillogisztikus, mint drámai módon haladnak, az elvek s nem az események logikája szerint. A hősök a költő „hangulatainak és töprengéseinek csatáját vívják”,⁹ de a felvetett problémák nem oldódnak meg mindig a logika szabályai szerint, hanem ami a költő lelkében megoldatlan maradt, a művekben is megoldatlanság, vagy inkább a megoldhatatlanság hatását kelti. A negyvenes évek elején Madách maga is szóvá tette ezt Szontághhoz írt egyik levelében: „Meg botránkozik úgy hiszem sok hideg megfontoló ember a Falusi tilinkó nem egy világnézetében, nem egy kimondott elvében, és meg botránkozik azon ellenmondásokban, melyekben sokszor két különböző vers ugyan egy tárgyra nézve egymással áll. Ezen uraknak csak azt mondom, hogy nem bölcsészeti tant írtam kényelmes dolgozó szobában, nyugodt kedéllyel, nem háborgatva senkitől, mely esetben el bírtam volna én is az ellenmondásokat kerülni, tudtam volna én is a legkellemesebb világnézeteket ki keresni. De írtam az élet gyors folyamán rohanó hajón, majd vihar közt, majd nap fényben, mint a perc ihletett, s oh másként néz ránk az élet meleg szobában, másként a puszták renetegében, más eszméink vannak a sírnál, mások a lakomában, az élet ki kacagja a logycát.” (II. 943.)

Madách tehát nem filozófusnak vallja magát, hanem költőnek, nem is írt filozófiai, hanem esztétikai értekezéseket. Madách költészete nem valamilyen bölcséleti rendszer művészi kivételése, hanem a költő lelkében élő vívódások, sokszor megoldatlan ellentmondások tükrözése. A fentebbi nyilatkozatát Madách ifjúkori műveiről tette, de ez *Az ember tragédiájának* megértéséhez is közelebb visz minket.

A korai drámák kezdetlegességük mellett is egy határozott egyéniség nagyvonalú lázadását fejezik ki. Sturm und Drang-szerű alkotások, egy, a világgal, a sorssal, a társadalommal

⁹ VOINOVICH GÉZA: i. m. 63.

elégedetlen ember életérzésének tolmácsai. A *Commodus* Gibbon előadásának pontos visszaadása, s amit hozzátesz a történeti anyaghoz Madách, jellemző az ifjú költőre. Már a téma is a zsarnok megvetésének gondolatát hirdeti (*Commodus* a római történelem egyik legvéresebb, legsötétebb jellemű uralkodója). Azonban Madách az ifjú szabadsághősök: Maternus, Lucius, Condiánus, Maximus felléptetésével még jobban aláhúzza a zsarnokellenes mondanivalót. Már említettük, hogy alakjuk megalkotásában az országgyűlési ifjúság és az ellenük indított perek is szerepet játszhattak. Az 1839—41-ben írt *Nápolyi Endre* c. darabjába is belevitte a liberalizmus eszméit. Nápolyi Endre boldoggá akarja tenni népét, a meggyőződés, a lelkiismeret szabadsága, a szabadelvű tolerancia szellemében akarja kormányozni országát, s ez váltja ki ellene az egyházi fanatizmust képviselő Róbert barát gyűlöletét és intrikáját. Érdekes, hogy bár az olasz hercegek az idegen uralkodót látják Endrében, az olasz nép mellette van, s érdekében fel is lázad Taranto és Johanna ellen. Az ifjú Madáchnál a pozitív alak csak népbárát és szabadelvű lehet. A drámák tele vannak a szabadságról, népjogokról szóló szép tirádákkal: gondoljunk Condiánus és Maximus beszélgetésére haláluk előtt (I. 896—903.) vagy arra, amit az elnyomó világ által aljasságba taszított Cabanis (Hugo Triboulet-jének utódja) szabadságvágyáról s lánya iránti szeretetéről mond. (I. 974—945.)

Így mikor 1840-ben tizenkilenc éves korában visszatér az egyetemről Nógrádba, Madách már a liberális romantika eszméitől átitatott ember, akinek nézetei kezdetleges alkotásokban testet is öltöttek.¹⁰ Ezek az írások zsengek még, stílusuk áradozó, az író néha naiv gondolatritmusokat használ, a nyelv még nem drámai, még nem tömör, a képek túltengenek. Madách költői pályájának ekkor van némi nyilvánossága is: három lírai vers a Honművészenben és egy, a családi és baráti kör számára kinyomtatott lírai kötet: a *Lantvirágok*. Utána *Az ember ragédiájáig* (első megjelenés 1861) egyetlen költői művét sem adja ki nyomtatásban.

II.

1840-ben Madách visszatér szülőhazájába, Nógrádba. Családi hagyományai, kapcsolatai, jogi tanultsága egyaránt oda irányítják, hogy megyei tisztséget vállaljon. Joggyakorlatra a megye második alispánjához, a nagyműveltségű és szabadelvű Sréter Istvánhoz kerül, aki folytatja — most már a megyei gyakorlat területén — azt a liberális szellemű jogi nevelést, amelyet Virozsil kezdett meg a pesti egyetemen. Bár Sréter már 1842 márciusában meghalt, irányítása nagy hatással volt a fiatal Madáchra, aki csodálni tanulta meg főnöke kemény birkózását a megye elmaradott állapotaival, a mindenfelől jelentkező értetlenséggel, elfogultságokkal. Sréter progresszív elveit jól megmutatja az a két nyomtatásban is megjelent könyve, amelyet a megyei állapotokról írt. Ez időben kezdődik Madách barátsága Szontágh Pállal is, aki szintén részt vesz a megyei mozgalmakban. Szontágh adja Madách kezébe a francia szabadelvű író, Cormenin-Timon műveit, ennek álnévét választja Madách a Pesti Hírlapba írt cikkei szignálására, melyek 1844 és 1845-ben jelentek meg. A megyegyűléseken is többször felszólal: szenvedélyesen pártolja Kossuth védegyletét, követeli az esküdtszékek bevezetését, javallja a halálbüntetés eltörlését, szót emel a népképviselő és a szabadkereskedelem tárgyában, keményen kikel a reverzálisokat védő királyi rezolúció ellen. Az iparvédegylet kérdésében éleshangú polemiát vív Kossuth mellett Dessewffy Emil gróffal. Szontághgal együtt a szabadelvű ellenzék centralista csoportja mellett foglal állást. A központosítás kérdésében hírlapi polemiába is keveredik Keresztury Józseffel a Jelenkor hasábjain. A fiatal Madách tehát centralistának vallja magát, de megkülönbözteti e csoport tagjaitól bizonyos szenvedélyesség, radikalizmus, amely főleg megyegyűlési beszédeiben uralkodik, s az is, hogy — legalábbis erre

¹⁰ A romantikának és a liberalizmusnak Madáchra tett kettős hatásáról részletesen írt Barta János, más értelemben (BARTA JÁNOS: Az ismeretlen Madách. Bp. 1931. — Madách Imre. Bp. 1942.).

következtethetünk Szontághnak 1847-ben írt egyik leveléből — egyáltalán nem riad vissza a forradalmi megoldástól: „mind inkább erősödöm régi hitemben, hogy csak véres út vezetne boldogsághoz, és a francia forradalom alatt is azok voltak a legbecsületesebb emberek, kik leg több vért ontottak.” (II. 980.)

A cikkekből ki is derül, hogy Madáchot nemcsak a maradiság, de az óvatoskodó áll-
szabadelvűség is mélyen felháborítja. Jellemző, amit álnevével, a szarkasztikus-keserű bírál-
latot jelképező Timon névvel kapcsolatosan ír: „Valóban ha nevem nem volna ‚Timon‘,
megyei ember létemre, aligha szabadelvű lappal leveleznék, oly sok kicsinyes érdekbe, hiú-
ságba ütközik az ember; hátha még e lap azon elvet, mely felé minden szabadelvűség utoljára
is tör, nyíltan is kimondja, ha ezáltal oly sok vidéki notabilitás devalvációjának idejét köze-
líteni látja, s rémülten átkot mond a csakugyan megjelenő szellemre, melyet ő csak camera
obscurájából akart a falra idézni a nézők tapsai között; valóban ilyen lappal csak a nép-
szerűségről lemondani tudó Timon levelezhet.” (II. 609.) Timon tehát lerántja a maszkot
azokról a vidéki notabilitásokról is, akik a tapsok érdekében megidézik a szabadelvűség szelle-
mét, hangoztatják a polgári eszméket, de ők ijednek meg legjobban, ha a gyakorlati megvaló-
sításra kerül a sor. Nógrádban a politikai képmutatás megtapasztalása az új és fontos élmény
Madách számára. Nemcsak a zsarnok és a zsarnok hívei akadályozzák az eszme érvényesü-
lését, de annak méltatlan képviselői is. A szép szavak, patetikus szónoklatok mögé bújó ön-
érdeket, törtetést meglátni segített Madáchnak az élesesű és ironikus új barát, Szontágh
Pál is. De kezdettől fogva élt Madáchban egy szatirikus, sőt szarkasztikus véna: bizonyíték
rá első drámája. A *Commodus*ban a zsarnokot szenvedélyesen támadó Maternus mellé oda-
helyezi Luciust is, aki már a dráma elején is, a keserű gúny és kegyetlen irónia hangján bírálja
a közállapotokat — későbbi megőrülését pedig sokszor találó, sokszor homályos paradoxo-
nokkal iparkodik bemutatni a fiatal költő a shakespearei recept szerint. A *Nápolyi Endrében*
ez a szarkasztikus hajlam abban a cinizmusban nyilvánul meg, amellyel az egyházi fanatizmus
alakját, Róbert barátot s a női romlottságot megtestesítő Philippát, Johanna rossz tanács-
adónőjét beszélgeti. Helytelen tehát az a nézet, amely Lucifer alakjának kialakulását főleg
Szontágh Pál hatásának tudja be.

A szabadelvű szólamokkal ékeskedő megyei nemesség politikai képmutatásán kívül
a társadalom vagy szorosabban a társasági élet képmutatásai ábrándítják ki a fiatal Madáchot.
Szontághnak így ír erről: „Szeretném tudni vajjon néked is oly sok ostobaságot, philistériumot,
rágalmat kell-e hallgatnod, ha idegenekkel öszve jössz, mint nekem, s ha igen hogy válik egész-
ségedre? — Engem ilyekkel ostromolnak, példákat mondhatok, le írni nem merek, nehogy
papírom mérgében megfeketedjék vagy betűim meg lepetésökben meg fehéredjenek.” (II.
971.) Madách e levelének elején a felekezeti ellentéteket és elfogultságokat emlegeti — ennek
szenvedő alanya volt maga is szerelmei és házassága során. A „philisterium” a Timon-cikkek
szerint a „spectabilis” cím, azaz a táblabírótság szinonimája, tehát politikai nyárspolgárság
is, de a nemesi világnak a férfi és nő viszonyában megkövesedett előítéleteire is vonatkozik.
Madách a romantikus szerelem igényeivel lépett a nógrádi társaséletbe, s ott női képmutatás-
sal, érdekházasságokat szövő férjhezadási intrikákkal, rosszindulatú pletykálkodással, szende-
séggel kendőzött romlottsággal találkozott. „A nőkről azt mondja Hugo Victor, hogy több-
nyire az jellemük, hogy semmi jellemök nincsen. — Én ezt csak a leányokról tartom igaznak,
mert amint a főköttöt föl teszik, a lányi szendesség arcát le teszik s előjönnek a valódi színnel.”
(II. 950.) — így vélekedik az egyik Szontághhoz írt levélben. Az 1843 végén vagy 1844 elején
írt *Csak tréfa* c. darabjában ezeket a szavakat adja a dráma magányba vonuló hőse szájába:

A társaság nyügétől megmenekvém,
Mi csak patkányfogó s mi foglyai,
Éhségből egymást esszük. Rendezett
Pillangó gyűjtemény, hol mindenik
Lepének tüvel van kiütve keble. (I. 180.)

Mindezek a közéleti és egyéni tapasztalatok elmélyítették benne az eszmények és a kiábrándító valóság ellentétét, s hajlama szerint mindez általános fogalmakká rendeződött benne, tépelődéseiben egyetemes emberi problémákká vált. Így született meg a már említett és a nemesi liberalizmusnak mintegy önkritikáját nyújtó *Csak tréfa* és még ezt megelőzőleg a nő-problémát a legvégtetesebb romantikával felvető *Férji és nő*. Ez utóbbit 1842 végén vagy 1843 elején írta, és beküldötte az Akadémia drámapályázatára, ahol említetlen maradt. Minthogy a *Csak tréfa* teljesebb képét adja a fiatal Madách belső válságainak, valamint a korviszonyokkal is közvetlenebbül kapcsolódik, módszertani okokból e drámát tárgyaljuk előbb.

A *Csak tréfa* főhőse Zordy Lórán, a fiatal költő és szabadelvű követ, aki a megyei küzdelmen túl távolabbi céljai megvalósítására titkos társaságot is létrehoz, a magukat szabadelvűeknek valló nemes ifjak között. Az elvek, amelyeket Zordy érvényre akar juttatni a köztársaság, a népszabadság, az igazságosabb vagyoneelosztás, tulajdonképpen már a forradalmi demokrácia célkitűzései. E nagy célokért azonban csak Lórán küzd őszinte meggyőződéssel, társai kislelkű törtetőik: Dulházyt egyéni sérelem, Belényit a divat, Pikót a szónoki sikerek reménye, Hársot a választási jó ebédek viszik táborába — s maguk között azt is megállapítják, hogy fiatal vezérük haladó elvei egyáltalában nincsenek ínyükre.

Megvallom e rohanva haladást
Én sem szenvedhetem, de ez divat!
S gúnyolják azt, ki vélek nem brekeg,
A *copfos* elvekért; s mintája én
Minden divatnak eztet tűrjem-e?
Magányos óráimban hidd, gyakorta
Sírnék a szép arisztokrácián,
Mely ily kuvik fajt nem bír nyársra húzni.
Mi több, lemond magáról és divatból
Gúnyolja azt, ki érte síkra száll. (I. 113.)]

Szendrődynek a védegylet sem tetszik, mert nincs ínyére „külkelmek helyett magyar darócot viselni, s ily fohagyaszzag paraszttal érintkezésbe jöni!” — Pikó a kortesszónok azt tapasztalja, hogy a szabadelvű beszédért tapsolják, hát ilyeneket mond. Elve: „Utcán szedett sujtásos gondolat, Kevés fáradság, sok kitüntetésért. S azért nyúzhatni a parasztot is.” — Nem csoda, hogy mikor üldözetés lesz a titkos társaság miatt Zordy sorsa, e társak cserbenhagyják, sőt ellene fordulnak. A hitszegő párthívekhez hasonló jellemű Andaházy gróf, aki liberális elveit odahagyja a főispánságért — természetesen „a haza érdekében” — és Széphalmy Jenő, akit szerelem és pozícióvágy tesz legjobb barátja, Lórán árulójává.

A barátok, fegyvertársak árulása, a szerelmi csalódás mellett, amelyről majd később szólunk, a fő oka Zordy Lórán sötét világgyűlöletének. Lórán előbb visszavonul a magányba, majd hamleti bosszút áll árulóin, ellenségein, egy színdarabot ír és adat elő, amelyben alaposan kipellengérezzi őket. Zordy darabjának is „Csak tréfa” a címe.

Ebbe a drámába a fiatal Madách saját hangulatát, élet- és világlátását öntötte bele. 1844. február 9-én Szontághhoz írt levelében ezt olvassuk: „... a jelen év úgy látszik mindent mozgásba tön erőmet meghajtani; azonban megtörhetek, de meghajolni nem fogok. — Minden nap úgysis inkább hasonlónak tesz mint egy látnoki ihlettel írt Lóránomhoz, s vannak percek, melyek még nála is hidegebben elszántabban s élet untabban látnak.” (II. 962—963.)

A *Csak tréfa*ban kerül először szembe a nagyszándékú madáchi hős nem a zsarnoksággal, nem is csupán ellenséges cselszövénnyel (mint Nápolyi Endre), hanem a saját híveivel. Itt jelenik meg először a szabadság-eszmét képviselő nagy hős és az eszmét eláruló, meghamisító kislelkű tömeg tragikus ellentéte. A tömeg magatartásának bírálata ugyan már igen határozott formában felmerült a *Commodus*ban is, de más értelemben. Maternus vezeti a népet a zsarnok császár és ennek rossz tanácsadója, Cleander ellen. A nép azonban megelégszik Cleander vesztével, hisz Commodus javulási ígéreteiben. Ekkor így tör ki Maternus: „Gyáva nép,

megvetlek, átkozott! Szégyen fejedre. Te igaznak születél, igába görbede fejed, midőn láttad először a napvilágot; én véled többé semmit sem akarok. Elhagyva állok, híveim sehol.” (I. 894.) Majd mikor Commodus hitszegően börtönbe vetteti, Maternus így háborog: „Én egy gyáva valék, ki elég dőre képzeteket nevelt keblében a népről, én beléje bíztam, becsületébe, keservébe bíztam, mindenemet, mindent, egész hazánk javát. Oh, de kinek reménye a nép, mind csalódik az, reménye egy forgószéltől felkapott gallyrakás, mely ha megszűnik, a szél suttogja csak a múlt veszélyeket.” (I. 905.) Ebből is látható a fiatal Madách álláspontja: az igazi hős a nép, a tömegek érdekeiért küzd, de a tömeg gyengeségei (a fentebbi esetben szolgálalelkű hiszékenysége) miatt nem követi a céljaiért küzdő vezetőjét. A nép bűne tehát már ebben a fiatalkori drámában: a szolgálalelkűség. A *Commodus*ban nem ez a központi probléma, a fő ellentét a zsarnok és az ifjú szabadsághősök közt van, a nép szerepe csak mellékesen kerül elő.

A *Csak tréjában* az ellentét lényegesen konkrétabb, itt a tömeg a liberális eszmékkel parádézó őszintétlen nemesi társadalom. Ezért tekinthető e dráma a nemesi liberalizmus önkritikájának, mint Eötvös és Nagy Ignác hasonló szellemű darabjai. A *Csak tréjában* tehát egyáltalán nem a nép alkotja a „kislelkű tömeget”, hiszen az egyetlen, aki kitart Zordy mellett: a darab népi alakja, Gerő. (Bár ennek bizonyos patriarkális jelleget ad, hogy Gerő valami cseléd-féle a Zordy-házban.) A főhős tehát a néperdeket képviseli, ezzel szemben a „tömeg”, a barátok, párhívek éppen ezért fordulnak szembe Zordyval, ők csak szájukon hordják a néperdeket jelszavát, valójában osztályérdekből a néperdek érvényesülése ellen foglalnak állást.

Ez is azt mutatja, hogy a nagy egyéniség és a „kislelkű tömeg” ellentéte Madáchnál nem egyértelmű, hanem valódi jelentését mindig konkrét elemzéssel kell megfejteni.

Zordy Lórán tragédiájának csak egyik tényezője a baráti és elvbaráti hitszegés, a másik tényező a női intrika és a szerelmi csalódás. „Lehettem volna hajdan Cassiussá S két nő kezébe fült örök nevem”, (I. 184.) vallja a főhős. E csalódás alapja az, hogy Lórán nemcsak a közéletéről, hanem a szerelemről is a legmagasabb romantikus elveket hirdeti. A költő szerelmét

Nem oltja el egy érdekváltozás;
Tűzvész az, mely ha egy világ viharja
Zúg el fölötte, nő csak és dagad;
Előítélet, gyáva számolás,
Illendőség nem korlátolja reptét;
Alkot magának mint Isten, világot,
S leikének gyermekivel népesíti;
Küzd és imád, kételkedik, leroskad,
Győz újra és átéli a világnak
Minden kinjával minden élveit. (I. 159.)

Az érdekekre alapított környezetében, az érdekházasságra számító eladó leányok körében persze sem Zordy, sem a fiatal Madách nem talál az ilyen igényeknek megfelelő szerelmes társat. „Küzdő szenvedélyek és lélekkonkság Mind elcsépelet szalma, dőre fecsegés csak”, mondja a nemesi társaság hölgyeire vonatkoztatva. A mély és őszinte érzések keresése helyett csak a férjvadászattal foglalkozó leánykákat egyik versében egyenesen Ady *Urt szűz dicsérete* c. versének indulatára emlékeztető módon bélyegzi meg: „Oh, mivel vagy jobb, mondd, mondd a kéjleánynál? Csábít mint te, ő is, s mint te jó vevőt vár —”, a megbélyegzés alapja természetesen Madáchnál a romantikus szerelem - felfogás: „Oh nem félték-é, hogy a nagy Isten megver! Ilyen vásárt ütni legszentebb tűzéval.” (*Egy eladó leányhoz.*) Ennek nevében ítéli el az „előítéletet”, „gyáva számolást”, „illendőséget”.

A *Csak tréja* nőalakjai közül három van nagyobb hatással a főhős sorsára. Széphalmyné, a nagyvilági özvegy nemesasszony — akinek leányát szereti meg Lórán — a főhős elleni gonosz intrika irányítója. Széphalmyné a női romlottság és képmutatás megtestesítője, udvarlói érdekei szerint cserélgeti, viszonyt folytat Andaházy gróffal, közben a befolyásos hivatal-

noknak, Herédinek ígéri szerelmét, hiú : társaságban mindig rút nők közé ül, hogy szépsége kiemelkedjék, gőgös : beteg lesz, ha megtudja, hogy véletlenül nem nemes emberrel táncolt a bálon, cinikus, mint barátja Andaházy, aki így fogalmazza meg e társadalom életelvét : „Ki a világban él, cserélje el Jókor szívét egy durva kődarabbal.” (I. 110.) A másik nő Jolán, Széphalmyné leánya, Lórán szerelme, benne volna érzés és hajlam Zordy magasztos elveit és szenvedélyeit megérteni, de gyenge, hogy szerelmesét kövesse, anyja tanácsára másnak adja kezét, s ez tragédiája lesz. A harmadik jelentős nőalak : Bianka, az énekesnő, akiben az emancipált asszonyt akarja megrajzolni Madách. Ez gátlástalanul felhasznál minden eszközt, hogy megszerezze magának Zordy szerelmét, majd mikor ez benne is csalódik, s szakít vele, Bianka ugyancsak gátlástalanul és minden eszközzel igyekezik bosszút állni volt szerelmesén. Az egyik hosszabb tirádájában gyermekkori elhagyatottságával és szenvedéseivel mentetgeti rendezetlen életmódját, amelyből Zordy iránt érzett „megváltó szenvedélye” menthetné ki. Ebből és Madáchnak *Szinpad* c. vázlatkönyvébe írt megjegyzéséből (Midőn mindenki elhagyja, a kéjhölgy híve marad. *Csak tréfa*. II. 740.) azt következtethetnénk, hogy Madách is menteni akarja, bár ennek ellene mond, hogy később Bianka valóságos üldöző démonná válik. Mindenesetre érdekes, hogy az a Madách, aki később a Kaméliás hölgyet a Tragédiában és akadémiai székfoglalójában is elítéli (*A nőről, különösen esztétikai szempontból*), 1843-ban egy ilyen nőalakot szerepeltet.

Az „emancipált nő” típusának Bianka alakjában való felléptetése már önmagában is kétes vállalkozás, annál érdekesebb azonban a *Hétőznapi történet* Júliája, akit Madách szintén „emancipált” asszonynak tekint. Ezt a novelláját a negyvenes években írhatta Madách, feltehető, hogy a Fráter Erzsébettel való megismerkedés után, ugyanis a novella voltaképpen a társadalmi konvenciókon magát túltevő nő védőirata. Egy pesti táncestélyen kezdődik, hol a nők megvetően, a fiatalemberek léha érdeklődéssel fordulnak a szép Júlia felé, aki egy tragikus ballépés miatt férjétől elvált, akit utána önző szeretője is otthagyt, s ő magánosan, önállóan él. Az egyik fiatalember véleménye tükrözi a közítéletet : „... a férfiú életében egy ifjú érzelmefforrongás, a szerelem csak epizód, a nő életével, rendeltetésével egy. Az ifjú ilyszerű kalandokból becsülete csorbulása nélkül józanul férfiúvá. A nő, ha hírve veszni kezd, süllyed feltarthatlan.” (II. 480.) Mintha Madách már említett és 1864-ben elmondott akadémiai székfoglalóját jeleznék előre e szavak. Ez utóbbiban ezeket írja Madách : „... a nő, ha egyszer ki van ragadva kijelölt köréből, ha egyszer levetkezé a kegyelet érzéseit s túltévén magát a kedves előítéleteken — okoskodva akarja elemezni mindazt, mit csak érzene kellene, sokkal mélyebben süllyed, s nehezebben — hogy ne mondjam sohasem — képes többé erkölcsileg felemelkedni, mint azt a férfiban számtalan esetben látjuk.” (II. 588.)

1845 körül Madáchnak azonban még más a véleménye. A fentebbi nézettel a novellának a költő gondolatait képviselő és a lehiggadt, józan férfiasságot megtestesítő Timádi József így polemizál : „Nem, ... a nő nem süllyed el örökre, ha lelke nem vesztette még el erkölcsi rugékonyságát, mely balpercekben emel, kétségbeeséstől óv. Nem elkerülhetetlen nevén a szennyfolt, ha azt nem aljasság, de viszonyok hatalma szülé.” (II. 480.) A történet Timádi véleményét igazolja : Timádi feleségül veszi Júliát, aki példásan hűséges és szerető asszony lesz. A tendenciát még jobban aláhúzza Júlia barátnőjének, Beatrixnak a szerepeltetése. Júlia az őszinte érzelmek és szenvedélyek asszonya : „az ember szenvedély nélkül poshadó tó” mondja unalmas nyárspolgári férjének, Beatrix viszont a társasélet, az érdekek és a jól érzett külszin asszonya. A novella végén Júlia, a romantikus nő teszi boldoggá férjét, míg Beatrix férjén „az életunalom keserűsége sápad”. (II. 511.)

A fiatal Madáchban tehát nemcsak a romantikus szerelemnek, de a romantikus, magát a társasági előítéleteken túltevő, szerelméért mindent feláldozó nővel való találkozásnak az igénye is élt. Igaza lehet Barta Jánosnak, hogy Fráter Erzsébetnek a társaságbeli leányoktól eltérő, az idősebbeket megbotránkoztató, az akkori időkben szabadosnak ítélt magaviselete feleletnek tünt fel az ifjú Madáchnak a romantikus nő-élményt sóvárgó érdeklődésére, s ezt

csak fokozták azok a pletykák, amelyek Erzsit elítélték. Mindezzel Fráter Erzsébet „Madáchoz . . . magához láncolta azért, mert a romantikus szerelmi élmények olyan lehetőségeit ígérte, amilyeneket szem nem látott, fül nem hallott Madách szigorú szürke környezetében.”¹¹ „Az ami a költőt vonzza, éppen a veszélyes játék, letérni a filiszter útról, belerohanni valami testet-lelket átjáró elragadtatásba — ennek az izgalmas ígérete zsongta körül”¹² Erzi alakját, akit megismerkedésükkor így jellemez: „Minden vonzó és minden álnok, minden jó és minden könnyelmű, minden lelkület és minden cynizmus mykrokozmosa . . . lidércke, mely éjjel ég, bolyong, — örvény fölibe csal és megfoghatatlan.” (II. 965—966.)

Az 1853. év azután majd nemcsak Fráter Erzsébet személyében, de a romantikus nő-eszményben való csalódást is jelenti majd. Fráter Erzsébettel kapcsolatosan annak a tételnek derül majd ki az igazsága, melyet Madách a Herakles-drámával kapcsolatosan jegyzett fel: „A magunk nemes érzéseit perszonifikáljuk a nőben, akit szeretünk.” (II. 739.)

A szerelem-istenítésnek bizonyos értelemben véve poláris ellentéte a *Férfi és nő* c. dráma világnézete, jellemző már a mottó: „A férfi nagy nő nélkül is”.

A *Férfi és nő*ről megállapították a kutatók, hogy a fiatalkori drámák közül aránylag a legegzenetesebb és a legvilágosabb kompozíciójú. Van persze ebben is sok következtetlenség, indokolatlanság. Madách maga értékeesebb darabjai közé számította, ezért küldte fel az Akadémia 1843. évi drámapályázatára, 1861-ben átdolgozás céljából le is akarta másoltatni (II. 932.)

Ez a dráma Szofoklész *Trachisi nők*-je alapján készült, de a témát Madách teljesen átdolgozta, a középpontba Deiraneia helyett Heraklést állította, a dráma mondanivalója nem a férfi hűtlensége okozta tragédia és a családi erények dicsérete, hanem a kicsinyes nőiesség által meg nem értett nagy férfiú drámája. Herakles az eszményi férfiúság hőse, aki itt nem nagy tetteivel, hanem kizárólag a nőkkel való kapcsolataiban szerepel. Herakles eltaszítja magától megöregedett és megunt feleségét, Deiraneiát, és a fiatal, szép, kifürkészhetetlen Jolét szereti, ez azonban megcsalja egy lantossal. A két földi nő közti ellentét Madách férfilelkének is későbbi dilemmája: az odaadó, a hűséges és elérhető nőt unalmasnak ítéli, keresi az érdekesebbet, az enigmatikus, az elérhetetlent, aki azután hűtellenek bizonyul. A szerelem e drámában is mint világerzés jelenik meg, Herakles valami panerotikus felfogással magyarázza az egész világmindenséget:

„Szeretni?” E szócskát ki érti úgy,
Amint kell érteni? E szó: Isten maga;
Vagy még annál is több: az Isteneknek
Bölcsője. Még minnek előtte ők
Születtek és még nem volt gondolat,
Nem kezdet; már e szó ébren vala,
A porszemek- s gőzcseppeket e szó
Nászítja össze, hogy legyen világ
S világban Istenek. Mert a világ
Csak e nász gyermeke, s az Istenek
Csak a rokon lények kis gyermekei. (I. 59.)

Ennek a világszerelemnek mértékéhez fogható Herakles olthatatlan vágya, aki miután mind a kétféle nőben csalódott, olyan nőt követel Zeustól, aki félisteni mivoltában méltó párja legyen. „Szép legyen és meg nem hervadó, s ki egy csóktól nem sáppad el, ki egy forró kebelben el nem ég, ki engem meg nem csal” Vádolja Zeust, számon kéri tőle, mért adott neki végtelen vágyakat és ugyanakkor emberi korlátozottságot, megveti a Zeus kínálta egyéni halhatatlanságot is, felkínálja neki vegye el inkább „tűlföldi életét”, csak adjon neki vágyainak megfelelő asszonyt.

¹¹ BARTA JÁNOS: Madách Imre. 47.

¹² Uo. 48.

A szerelem eszméje a drámában kapcsolódik a halhatatlanság és a férfiúi nagyság gondolatával. Heraklés először felkínálja a halhatatlanságát a szerelemért, majd megtagadja a szerelmet a férfiúi nagyság és halhatatlanság érdekében :

Isten leendne az emberfiakból :
Ha a szerelem ösztöne s a nővágy
Kihalna vagy kiforrna kebleinkből.
Oh testünk halhatatlan életét
Csak a mámor ragadja el tőlünk,
Mert miriádnyi alkatrészei
Vérünknek úntalan zsibonganak
S megúnva az alaknak régi nászát,
Új életműszert szülnek napvilágra. (I. 88.)

A további gondolatmenet azt az eszmét fejti ki, hogy a szerelem végeredményében eljegyzettség a halállal. Ugyanakkor az élet alkotója hirdeti Madách elébb, a költő alkotóerejének lendítője hirdeti a *Csak tréjában*. Madáchnak a poláris ellentétek közt feszülő gondolkodása már a fiatalkori drámákban megnyilvánul. A megoldás : Herakles lemond a szerelemről, és a máglyára lép, onnan az Olimpuszra emelkedik, hol nincs tulajdonképpen szerelem, hol a „tenyészerő önnön magát nő nélkül szüli meg és léte körként, kezdet s végtelen” — mégis ott várja az igazi szerelem, Hébe, az álmok asszonya :

Ösmerlek jól, örök tavaszleány!
Te vagy, ki amidőn csontbörtönünk
A napnak fényétől kifárad és
Lealszik, és midőn az ifjú lélek
Magát kilopva a műszer közül
Új életet kezd : áloméletet —
Ki feltűnsz, és a lég között repesve,
Tündérkarokkal integetsz felénk . . .” (I. 75.)

Ez a tiráda abból a jelenetből való, amikor Herakles először látja meg Hébéét, aki akkor jelenik meg előtte, amikor Herakles Zeusnak felajánlja halhatatlanságát a szerelemért. Ekkor Herakles le akarja magához vonni Hébéét a földre, mint Csongor Tündét, de Hébe nem hagyhatja ott az Olimpuszt, mert az ő sorsa a halhatatlanság, és ez megmásíthatatlan.

A *Férji és nőben* így szerelem és halhatatlanság problémája egyaránt az Olimpuszon oldódik meg. Ez a dráma — a Csongor és Tündétől eltérőleg — a valóság és ábránd vitáját az utóbbinak a javára dönti el. A romantikus nagyratörés benne az irrealitásig csapong túl, lélektani alapja a fiatal Madách túlcsapongó szerelmi vágyakozása, amely megfelelő tárgyra nem talál, s így ábrándvilágban oldódik fel. A Lónyai Etelka és Fráter Erzsébet közti időszak terméke mind a *Férji és nő*, mind a *Csak tréja*. A *Vadrózsák* már a megtalálás énekét zengik, a nagy világirodalmi közhelyet, az androgyn elméletet újítva fel :

És valóban, lelkünk ismerős volt,
Istennél csak egyet alkotott,
És hogy újra feltalálja egymást
E világon, ketté vált legott.
S fájt félléte, kínozó sebében
Vágyó hévvel nyugtot hem lele,
Míg lelkedben azt most feltalálta,
S önmagának jobb felét vele. (II. 44.)

Madách tragédiájának kétségtelenül egyik tényezője, hogy ez a harmónia — megtalálás — csak illúziónak bizonyult.

A fiatal Madách romantikájának társadalmi alapja : az elégedetlenség a feudális viszonyokkal minden vonatkozásban. Ennek megnyilatkozása az is, hogy a költő az elégedetlen-

séget magasztalja, mint az ember hatalmas hajtőerejét. Míg a klasszikus költészet ódákat írt a megelégedés dicsőítésére, Madách verset ír ellene :

Pór lelkek költék, hogy erény legyen
A megnyugvás sorsunkban ; oh nem az!
Csak addig Isten képe a kebel,
Míg kétkedik, feljebb tör és csatáz.

(A megelégedés. II. 298.)

Madách romantikus felfogásában a „gyáva test” levonja a „göröngyhöz emberét”, de a lélek a „csillagok felé büszkén repül”. A test győzelme, ha az ember „a por közt nyugton hizlalja magát, s ez az erényes megelégedés”, a lélek győzelme pedig „a nagyszerű, a győzelmes halál”. A középkori téma : a test és lélek harca teljesen átértékelve jelenik itt meg, a testiség a filiszterség szinonimája lesz, a lélek a romantikus nagyratörésé. Ugyanezt a gondolatot fejti ki a *Csak tréjában* Lórán Jenőnek : „szellem s türelem, ez sár, amaz sugár”. Az emberi szívben küzdelem van a két elem közt :

A test halála : mit a pór remeg,
A léleké : megnyugvás végzetünkben.

„Isten szikrája” „keblemben a vágy, szív, értelem, mely föl bír vinni a csillagtanyához.” (I. 103.)

A végzet elleni harc, a titanizmus konkrét értelmet is kaphat a romantikában. Ismeretes, hogy Byron számára a „végzet” lényegében a szentszövetségi uralmi rendszer, annak minden vonatkozásában, tehát kulturális és a magánéletet befolyásoló korlátozó értelemben is. Hugo valószínűleg 1854 és 1860 közt írt *La Fin de Satan*-jában a Szabadság angyal fénye eloszlatja a végzet, az „ananké” szellemének, Lilith-Isisnek homályát, és az emberek lerombolják a minden rabság szinte mítoszi méretű szörnyetegévé növő Börtönt, a Bastille-t. A *Csak tréjában* is Lórán titáni méretűnek feltüntetett harca lényegében a nemesi társadalom „phili-steriuma” ellen irányul minden (politikai, társadalmi, kulturális, magánéleti) értelemben.

A léleknek ez a romantikus felfogása *Az ember tragédiájában* is megtalálható. Keplert nem hagyja nyugodni „a lélek, a kínos szent örökség, Mit az egekből nyert a dőre ember. — Mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni”, s Kepler megtagadja a kort, „Hol a társas rend megszokott nyomát, E megszentelt előítéletet Nem bántja senki” és Dantonná lesz. Ez a lélekfelfogás lényegében lázadó jellegű, s a Tragédia utolsó színében az Úr második szózatában szereplő „égi szózat”-ra is fényt vet, mely szoros kapcsolatban van a szerelemmel, a nővel, akinek „szíverén keresztül költészetté és dallá” szűrődik.

Ezt a lázadó nyugtalanságot, többre, nagyobbra lendítő erőt Madách lelke legmélyebb lényegének érezte. 1844 februárjában ezt írja Szontághnak : „Sorsomban nincs kedvemre semmi. Az isten teremtésében és törvényeiben, az emberi institutiókban csak zsarnokságot, hóbortot, bünt, zavart látok, és mind ehhez két gyöngé kar, korlátolt értelem! —

Csak egy percre tudnék mendörögni, hogy mendörgésem össze borzadna minden — de így — És gondolod még el is fogadnám egy tündértől a megelégedést? nem. Van síron túl élet, de csak kevesek számára, ha én is azok közt vagyok, úgy az elégedetlenség ist mein Eliaswagen. —” (II. 967.)

„A kevesek”-re való hivatkozás arra is rávilágít, hogy a fiatal Madáchban él a romantikus magány-érzet is, ami egyébként szinte valamennyi darabjából világos. A küzdő titán, céljai bármennyire is az emberiség többségének érdekeit fejezik ki (Zordy köztársaságot, népszabadságot, igazságosabb vagyoneosztást akar) küzdelmében egyedül van, s innen is ered bukása. Kérdés, hogy Madáchnak mi a véleménye a költészet hivatásáról, amely végeredményben nála ezt a küzdelmet fejezi ki. A *Nápolyi Endrében* már találunk egy párbeszédet, amely erről szól. Petrarca így nyilatkozik a darabban Endrének : „ Századunkban, hol nincs

a léleknek oly hatásköre, hol vagy tespednie, vagy a múlt korhőseit sírjokból előidézve velök kell társalognia, nem jobb-e a képzeletben élni, mint tespedni a szunnyadó jelennel?" Nápolyi Endre, a madáchi hős visszautasítja ezt a véleményyt: „vannak, kik önmaguknak alkotnak világot, s ezek azok, kiket a hajnal hírnökeként sokáig üldöz az álmos nép, ezek azok, kiknek teremtésükön rágódik egy korcs utóvilág.” Petrarca egyetértőleg hozzáteszi: „S éppen ezek- kel oly édes társalogni.” Endre ellenvéleményen van: „S azt hiszi ön, hogy társalognat velök, kiknek csak vázát ismeri, melyről az életdús tetterő levált, azt hiszi, hogy érzi őket, ha mint ők egykor, ön papiroson dönt le zsarnokokat? Oh én utálok azokat, kik egy tollvonással országokat szabadítanak meg, s rablelkök e munkát hazájok zsarnokának ajánlja.” (I. 979.) Ugyanezt a gondolatot találjuk meg a *Csak tréjában* is, ott Lórán fejti ki a Brutus és Cassius témával kapcsolatosan az őt magányában felkereső költőnek. Ennek később a legsötétebb világgyűlölet és keserű cinizmus tanácsait adja — e részt később beszötte Szontágh Pálhoz 1857-ben írt episztolájába — de az ifjú költőtárs nem hisz a reménytelen szavaknak. Lórán magára maradva dicséri a keserű tanácsait visszautasító pályatársat: „A költőt gúnyolám, s ő hű maradt Magához, ihletetten válaszolt, Büszkén mint istenlakta ház.” (I. 190.) A *Csak tréjában* a költő magányos: mikor jönnek Loránt megkoszorúzni, ez így felel:

Nem kell babértok! Oh, ki irigyel
Költőbabért? melyért mint bányarab
Sok kincset ás kebléből, bút magának. (I. 217.)

A költő, bár magános, a haza és szabadság nagy eszméinek énekesé. Már a *Lantvirágok*-ban szerepel az elnyomott haza börtönbe vetett költője, aki a nemzeti felszabadulásról énekel. (*A rab költő.*) Az abszolutizmus korában ez a gondolat kerül előtérbe Madách költészetében. *A vén dalnok* a rab haza fiainak a múlt fényességéről énekel, s mikor ezek új szabadságharcra kelnek, ő veri a harci lantot. A nemzeti költő és a szabadság-költő hivatást legtisztábban a *Költő és szabadság* c. epigrammájában fogalmazza meg. Ez is a Bach-korban keletkezhetett:

Nap a szabadság, nincs nélküle élet
És nincs öröm, hová nem néz be,
Arany zománcot von a pörgunyhóra,
Meg a magas kastélyfedélre.
És hold a költő, mely, ha az éj eljő,
Még egy sugárt hoz el magával,
Zálog gyanánt, hogy a nap még nem halt meg,
Hogy eljő még a véres hajnal. (II. 390.)

A két romantikus költő-fogalom: az ihletett, magános kiválasztott és a szabadság vátesze együtt szerepel Madáchnál. Később a korabeli esztétika hatása alatt írt értekezéseiben változik meg mind a két költő-fogalom, párhuzamosan a romantika és az irányköltészet elutasításával: 1862-ben így ír: „A valódi szépműi remeknek nem lehet más indulópontja és végcélja, mint maga a szép.” (II. 577.)

A szabadság-eszme a *Csak tréjában* elsősorban társadalmi harcban bontakozik ki, amelyet a nagy célokért küzdő Zordy Lorán végeredményben magányosan vív az ellenséges feudális világgal szemben. A fiatal Madách azonban megírja a nemzeti függetlenségért folytatott harc drámáját is a *Csák végnapjaiban*. Ezt már Lónyaihoz írt levelének tanúsága szerint 1841-ben elkezdte, és ugyancsak az Akadémia 1843. évi drámapályázatára küldötte fel, ahol dicséretet kapott. 1861-ben átdolgozta, mert mondanivalóját az októberi diploma utáni időkben is időszerűnek tartotta.

Csák Mátét Madách Kisfaludy Károly egy drámatörredékét követve nemzeti szabadsághősnek mutatja be, aki az idegen uralkodóval, Róbert Károllyal szemben az Árpád-házi királyleány, Erzsébet jogait védi, ugyanakkor a magyar függetlenséget is az idegen befolyás ellen.

„Nem jó a külkirály” hangoztatja Csák, és mikor az Előjáték végén a sereg őt élteti, így kiált fel: „Megálljatok, nem én, de a szabadság! A hon legyen megszentelt jelszavunk!” megcáfolva ezzel is az áruló Zách Bódog vádjait, aki szerint Csák maga tör az uralomra.

Sőtér István rámutat, hogy „Brutus, kihez Madách annyira vonzódik, mintegy előképül szolgál Csák alakjának megformálásához.”¹³ Ezt Madách az első 1843-as kidolgozásban¹⁴ még jobban kiemelte, mint az eszmeileg egyébként magasabbrendű és művészibb 1861-es változatban. Csák halála előtt kéri Erzsébetet, hogy mondja el neki mégegyszer azt a történetet, amelyet

Midőn csatára készülék, szerettem
Hallgatni, s hittem, én is nyomdokát
Fogom követni...

Mire Erzsébet beszélni kezd Brutusról:

Olvastam az utolsó római
Történetét, kit zord csatára hitt
A hon szerelme még Philippinél,
Lehúnyt a hős, ki szembe szállt korával
S utána dőlt az elv, melyért csatázott
Lezárta sírja népe életét.
Míg rajta az ember, jog és szabadság
Nemtője öröködik.

Csák Madáchnál, mint Brutus, a szabadság hőse. Az első változatban még azt is hozzáteszi Erzsébet elbeszéléséhez: „De már a zsarnokot leszúrta volt.” Csákot gyötri az a tudat, hogy ő egyetlen zsarnokkal (ti. sem az idegen királlyal, sem udvaroncaival) sem végzett, s így kell meghalnia.

Csák töretlenül ragaszkodik a nemzeti függetlenséghez, a rozgonyi csatavesztés után, amikor híveinek egy része is átpártol Károly Róberthez, nem adja meg magát, csak visszavonul trencsényi várába. Újabb küzdelemre a kézmárki polgárok panasza szólítja, akiknek ősi szabadságát elvette a király, és a várost az áruló Záchnak adta. Az első változatban Srót, a kézmárki polgárok követe részletesen előadja a város harci készülékeit, beszél a polgárok elszántságáról. Csák hiába kísérli meg a főurakat, a nemesség vezetőit felkelésre bírni, ezeket nem indítja meg az ország szörnyű helyzete: „az ország koldusabb mint valaha, kóbor vitéz, úr, szolga és király nyomják a népet.” Ekkor elhatározza, hogy maga gyűjt hadat:

Mért is pihentem eddig, mit reménylék
Segélyt az udvaroncától, a pulyától,
Bír még karom dárdát hajítani.
Szült gyermeket azolta a haza,
S ha nem szült is, van koldús benne, ki
Nem veszthet birtokot, mert a nemes
A gazdag úr remeg kiszállni sikra,
Hogy elkobozzák búzaföldeit.
Koldúshadat állítok fel tehát
Mindegy akármilyen, mely üszköt, dsidát
Hajjtson, és a puha dús lakába
Ki dob koldúsnál üszköt szívesebben?

Az 1861-es változatban lényegében ugyanezt olvashatjuk. (I. 429.) Túlzás lenne, ebből olyan következtetést levonni, mintha Madách egyenesen valami parasztfordalomtól várta volna az ország függetlenségének visszaszerzését. A következő sorokban ugyanis arról van szó,

¹³ SÓTÉR ISTVÁN: Romantika és realizmus. 245.

¹⁴ Kiadatlan. MTA Kézirattár. M. Irod. Színm. 4r.

hogy amit e „gaz” (az 1861-es változatban „hitvány”) haddal kivív majd Csák, annak a haza is élvezni fogja hasznát. De jól rávilágít ez a részlet arra, hogy Madáchnál a magányosság, a tömegek pesszimista megítélése más gyökerű, mint a legtöbb liberális nemesnél. Madách ugyan pesszimiztikusan ítéli meg a tömegek állhatosságát vagy bátorságát, harci következetességét, de nem fél forradalmi lendületüktől. A fiatalkori drámák hősei — Maternus, Zordy, Csák — következetesen akarnak haladni a szabadságeszmék valóra váltásának útján, de a tömegek nem képesek követni őket. Madáchnál nem találjuk nyomát annak, hogy attól félne, hogy a tömegek messzebb találnának menni a szabadság és egyenlőség megvalósításában, mint ez a szabadelvű nemességnek érdekében állna. Erre a kérdésre még kitérünk *Az ember tragédiája* párizsi színeinek tárgyalása alkalmával.

Csák különben nincs egyedül harcában : mindvégig mellette van az ifjú Omódé Miklós, akinek az első változatban még nagyobb szerep jut, mint a véglegesben. Itt Miklós ellentété Dáviddal, Erzsébetbe szerelmes testvérével még jobban ki van domborítva, kissé a *Férj és nő* szellemében : a szerelem megbénítja a férfit, hogy nagy tetteket hajtson végre. Miklósnak ez a véleménye Dávidról :

Ő szerelmes örjülésig,
Nem tör merészen büszke tett felé,
De csüggedetten hervad lomb gyanánt
Anyag szárnyán, a földbe vissza hul.
Ha ez hatása, mi volta szerelemnek
Ki tépem úgy e szívet, ne szeressen!

Miklós mint minden madáchi hős ; a küzdelem, a tettvágy embere : Így kiált fel Csák táborában :

Itt új élek, keblem újra ifjúl,
Mert küzdhetek, s küzdés a lét, halál
A nyugalom.

Miklósnak, az ifjúság képviselőjének alakja perspektívát ad a dráma egyébként tragikus, Csák halálával való befejezésének is. Őt kéri Csák, hogy elporlott csontjait szórja szét a „Dunába”, „s mindenütt, hová csak ér, találjon szittyfa fajt”, s ott majd „megvigyázza” hogy „hatalmas és szabad” lesz-e a haza. Miklós Csák halála után megfogadja : „megszentelendem sírját. — mert cselekszem.” (I. 462.)

Sőtér István megmutatta,¹⁵ hogy a *Csák* 1861-es változatának problematikája már több vonatkozásban a *Mózesé* felé mutat. Madách ábrázolása, ha a nemzeti függetlenségért vívott harcról van szó, nem tud pesszimiztikus lenni, még ha egy olyan történelmileg elbukott hőst választ is ki, mint Csák. Ezt már az 1843-as első feldolgozásban így találjuk. Az 1861-es változat az ország helyzetére vonatkozó konkrétebb hivatkozásokkal még csak elmélyíti a műnek ezt a tendenciáját. Ekkor bővül ki a dráma például Berendnek az ország helyzetéről szóló jelentésével, amelyről Sőtér ugyancsak találóan állapította meg, hogy a „Solferino utáni Magyarország tömör, sokatmondó jellemzése”, ekkor kerül a rozgonyi csatavesztés a dráma elejére, és ekkor mélyül el ennek tragikus színezete Margit, az özvegy nádorné keservei és átkai révén — mintegy azt sugalmazva, hogy a dráma mondanivalójának kiindulópontja egy nemzeti tragédia — és ekkor mondja ki Csák azokat a szép és büszke szavakat, amelyekkel nemcsak a fiait sirató Margitnak, de a világsi bukás után hitevesztett magyaroknak is válaszol :

Nem álom a szabadság
Reménye, vagy ha az, úgy istenálom
S előttem az üdvösséggel csak egy. (I. 371.)

¹⁵ SÓTÉR ISTVÁN : i. m. 245—248.

A *Csák végnapjai* — mint már jeleztük — arra vall, hogy Madáchnak a néptömegekkel kapcsolatos bizalmatlansága más természetű volt, mint a liberális nemességnek általában. Így Madáchnak a népbarát-szellemű, a nép sorsát bemutató írásai is egy határozottabb szemléletet tükröznek : az uralkodó osztálynak és a szegény népnek *A fatu jegyzőjében* és Szigligeti Csikóságában fellelhető szembeállításával találkozunk bennük. (*A fatu jegyzőjére* hivatkozik is Madách egyik politikai cikkében.) Egyik novellája a : *Krónika két pénzdarab sorsáról* naivan romantikus ötletre felfűzött valószínűtlen fordulatokkal telezsúfolt mese, de jól megvilágítja az író felfogását. A novella rokonszenves hősei a népi alakok, akiket az önző gazdagok társadalma tesz szerencsétlenné. Violát a szegény jobbágyleányt a nyomor a prostitúció karjaiba hajtja, s szerencsétlenül elpusztul. Hasonlóan a gazdagok törvényének az áldozata lesz szerelmese, Pista, a derék jobbágyfiú. A jómódúak intrikája ártatlanul börtönbe juttatja, majd kiszabadulása után katonának áll, ekkor meg lábát veszti el és koldusbotra jut. A „gazdagok” sorában ott van az arisztokrata Aranyi gróf, a bányatulajdonos, az uszorás, a könnyelmű, polgári fiatalember, a zsaroló orvos. Aranyi jellemzésében megszólal a politikai filiszterséget ostorozó Madách, a bányatulajdonos gróf „népbarát” elveivel csinál karriert, de szegény rokonát megtagadja. A legsötétebb alak Szelei, a pénzéhes orvos, lánycsábító, asszonybolondító, feleségét, gyermekét eltaszítja magától, kapzsisága, pénzimádata nem ismer határt. A novella végén a gazdagokat is utoléri a nemezis : öngyilkosság, gyilkosság, megőrülés áldozatai lesznek. Haláluk után a világ természetesen magasztalja őket erényeikért, büntetésük így nem a később Gyulaiék követelte „költői igazságszolgáltatás”. A novella esztetikai értéke nem sok, de a mű jellemző : azt a Madáchoz érezzük benne, aki így írt Eugène Sue *Mystères de Paris*-jának elolvasása után : „Én szeretnék írója lenni.” (II. 964.)

A novella, ha nem jelent is meg, iránymű. Ezt nemcsak a jellemek clair-obscur szembeállításával éri el az író, hanem azáltal is, hogy az elbeszélés menetébe elhelyezi saját reflexióit. Ilyeneket olvashatunk benne :

„A pórt nem csatolja honához édes örök, neki sajátja nincs más, mint a sír.

Nem emeli keblét polgárerény ; hajdúparancs alatt ki gyakorolja azt?

Viruló jólét, haladás számára csak súly, mint Atlas vállára nehezkedő földgömb ;
ő csak adóját szenvedti.

A pórnak eszét, lelkét vámpírként üli a setét ; földi léte árnyának kiszakíták fényét.

Ő csak azt tanulja az erkölcsből : ha pofonütnek, tartsd más arcodat.

A jobból : van akasztófa.

A hitből : van pokol.” (II. 453—454.)

„Az angyalfejeket test nélkül festik ; nem csoda, ha jók maradnak. A gazdagnak sincs gyomrára gondja és jó marad-é mind? A nép pedig éheznek, fejét elforgatják és mégsem ördög. Lám, nem oly rossz a nép, mint hirdetik. A bűnök, melyekkel vádolják : nem a nép, de az éhség bűnei.” (II. 460.)

A társadalom elhagyottjai és elítéltjei iránt érzett rokonszenv szólal meg *A rab utolsó útja* és *A gyermekgyilkos* c. versekből. Az osztálytársadalom szigora által gyermekgyilkosságba hajszolt leányanya felmentésének gondolatával a Timon-cikkekben is találkozunk. Ott a társadalom e tragikus sebe érv az esküdszék bevezetése mellett : „Végre ki pótolja az intéstitúciót? (Ti. az esküdszék.) ha például sok gyermekgyilkolásnál a bíró fellázadt érzéssel kétkedni kénytelen : a gonosztévő bűnösebb-e vagy a törvényszéki eljárás, amely szociális viszonyaink fonáktsága s erkölcsi balítéleténél fogva örvénybe vezeti épp a jobbjézésű áldozatot.” (II. 619.)

Az *Élet és halál* c. vers valószínűleg szintén a negyvenes évekből való. Ez a „vár és kunyhó”-motívum feldolgozása, kevésbé tragikus kimenetellel : kastély és kunyhó fia-leánya egymásba szeretnek, de elválasztják őket egymástól s boldogtalanul élik le életüket.

Annál élesebb hangú a *Karácsonykor* c. költemény. Karácsony ünnepén fenn a „bűszke vár” „dus világlításnak özönében áll”, zene, és „vad dombérozás” zaja hangzik belőle, a vár

alatt a kolduscsalád, férj, nő, gyermek megfagynak a téli hófúvásban. A szerencsétlen apa szájába adja a költő gondolatait : a megváltó megszületett, de a nép rab maradt. Örök végzet-e a szegénység, a nyomor?

Vagy, nagy ég, megvolnánk váltva általad,
És igába tart csak zsarnok akarat?
Úgy még jó idő, mely újra törvényt tesz.
S a megváltó újra gunyhó sarja lesz. (II. 192.)

Más példát nem igen tudnánk mondani arra, hogy Madách „gunyhó sarjja”-tól várta volna a megváltást, de érdekes, hogy ez a gondolat is felmerült nála.

A fiatal Madách lelkében a liberális romantika világnézete hamar elfoglalta a hagyományos vallásos felfogás helyét. Így a „megváltás” szó is nem teológiai, hanem szociális értelemben szerepel nála. Sőtér István rámutatott arra, hogy *Az ember tragédiájában* a kereszténység eszméje lényegében a francia forradalomban hangoztatott testvériség eszméhez kapcsolódik Madáchnál:¹⁶ Eötvösnél az Uralkodó Eszmékben hasonló gondolatokkal találkozunk, s Madách felfogását is Eötvös e művéből vette. Az eredeti kereszténységnek testvériség-egyenlőség eszmeként való felfogása azonban jóval előbb megtalálható Madáchnál már írói pályája legelején. A *Commodusban* keresztények is fellépnek. Szerepük azonban egyáltalán nem a hivatalos egyháztörténethez igazodik, sokkal inkább valami olyanféle kereszténységhez, aminőt Laménais tanított, vagy amilyenről a francia romantikusok írásaiban olvashatott Madách. A keresztények a *Commodus* ellen elégedetlenkedő nép közé vonulnak, és ekkor a következő jelenet játszódik le :

Első keresztény : Őljetek le és megmenekszünk igátok alól. Egy hosszú útról csak édes honunkba térünk vissza. Nem érzitek-e az átkot, mely várostokon fekszik? Az égnek átka ez. Nem látjátok-e, az emberek mint kerülnek egymást vérengző vadakként, benne a döghalál csirája van. Nem látjátok-e véretekét éhhel elhalni és megmentésére nem adhattok néki egy darab száraz kenyert, míg ott fent a kéj és gyönyör bősége ural. Átok, átok!

Nehány : Valót beszél a hitetlen.

Nép : Commodus, vért, véért! — Commodus, kenyeret!

Keresztények : Nem látjátok-e az elpusztult templomok csarnokait, melyekben a halál illatozik felétek, s ki sem megy beléjük, imádni istenét, mert mindenki jobb szereti életét. Mi nekünk nincsenek elpusztítva templomink, mert templomunk a természet kebele, mely sosem hal ki. Nem félünk meghalni, mert életünk a halál, nem esünk kétségbe, mert reményünk végtelen, mint a nagy istenség. Emberek! Lehuny a nap, hogy dicsőbb fénybe ragyoghasson újra; legyetek egyetértő testvérek és a szabadság szent napja deríti fel borús lelkeiteket.” (I. 867—868.)

Szembeszökő a motívumok azonossága *Az ember tragédiájának* római jelenetével : a döghalál, a pusztuló város képe, az első keresztényeknek mint „testvériségről, jogról álmódok”-nak szerepeltetése, mind erre emlékeztet.

Ez a testvériség-koncepció természetszerűleg kerül szembe az egyházi tekintélyekkel, különösen az egyházi fanatizmussal. A Madách-kutatók általában a negyvenes évekre datálják *A megváltó* c. verset, amely lényegében véve ezt az ellentétet fejezi ki.

A megváltó hirdette „szabadságunk tanát”, „testvér-szeretetet”, és „az ég helyettesül meg nem bízott nagyok” keresztre vonták. Utána „szél hordta el földünkről szent tanát”, „az úr csak úr, a rab csak rab maradt S a régiért új szenvedést cserélt.” Sőt, ha a rab „éhesen kívánja szent jogát”, akkor „Megváltójához küldik menten őt”. S a végkövetkeztetés : „Közöttünk csak a véres kereszt maradt Ijeszteni a jogkövetelőt.”

¹⁶ Uo. 285.

A vers további két szakaszát a kéziratban áthúzta Madách. Pedig fontosnak tarthatta, hiszen dráma-vázlataiban két ízben is hivatkozik rá (*András és Borics, Tündérlom*. II. 740, 742.). E szakaszok így hangzanak :

S a megváltó örök üdvében még
Siratja, hogy közénk egykor leszállt,
S minden szív, melyben egy szikrája ég
A szent ügynek, vele könyörgő halált,

Hogy látniok ne kelljen sorsukat,
Melyben részes minden kivált kebel,
Miként vérázott bibliájukat,
A bűn átokká magyarázza el.

Tehát nemcsak hogy nem valósultak meg a megváltó tanításai, de egyenesen átokká magyarázta, ferdítette el őket az egyházi fanatizmus. A Tankréd-jelenetre gondolunk, amikor a „szent tanokat” „addig csűrrik, hegyezik, hasogatják, élesítik” „Míg örültség vagy békó lesz belőle.”

Az az általánosítás azonban, hogy e sorsban „részes minden kivált kebel”, arra vall, hogy Madách ezt a megváltó-sorsot, hogy ti. tanítását halála után félremagyarazzák, meghamisítják — minden az emberiségért küzdő hősré kiterjeszti. Valóban a *Csak tréjában* Zordy Lórán — látva, hogy követői, elvbarátai miként értelmezik liberális-demokrata elveit — teljesen a *Megváltó* c. vers utolsó két szakaszának értelmében kiált fel :

Így értnek! oh magasztos szellemek,
Kiket törvény s jogosság ihletett,
Könyörögjetekek díjul örök halált ;
Mert visszanézve szűtök megreped :
Így érte látni szótok bibliáját. (I. 119.)

A „törvény a jogosság” által ihletett „magasztos szellemek” nyilván a felvilágosult gondolkodók, akik kimondták a polgári átalakulás eszméit. Madách úgy tapasztalta, hogy ők sem mentesülnek az általános megváltó-sors alól. Így már a fiatal Madáchnál megtaláljuk azt a gondolatot, hogy minden nagy eszme a gyakorlatba való átültetés alkalmával elveszti eredeti tisztaságát, más lesz, mint amilyenért az érte küzdők harcoltak, sőt ellenkező értelműre is fordulhat. Waldapfel József kimutatta, hogy Madách e felfogása abból a tapasztalatból táplálkozik, hogy kora társadalmában kibékíthetetlen ellentmondást látott eszmény és valóság között.¹⁷ Ezt az ellentmondást első korszakában úgy látszik, hogy az egyházi fanatizmussal és a nemesi ál-liberalizmussal kapcsolatban tapasztalta meg elsősorban, a polgári forradalmi eszmék és a kapitalista szabadverseny gyakorlata közti ellentmondás úgy látszik, későbbi megfigyelés eredménye.

Madáchnak ebből a korszakából (1842-ből) fennmaradt egy *Művészeti értekezés* c. töredéke, mely éppen a dráma kérdéseivel foglalkozik. A kis munka nem eredeti, és a benne lefektetett elvek nem mindenben felelnek meg a fiatal Madách költői gyakorlatának. Így mindjárt „az erkölcsi elv” meghatározása sem. Ezt úgy magyarázza ez a kis értekezés, hogy a drámának valamilyen erkölcsi elv nagyságát kell éreztetnie, a főhősnek pedig ez ellen küzdve kell elbuknia. A főhős valamilyen „jogcím” alapján támad az erkölcsi elvet képviselő világrend ellen, melynek feltétlenül erősebbnek kell lennie, mint a főhős által tévesen vallott „jogcím”. A tragikumnak ezt a morális-klasszikus felfogását hiába keresnők a fiatal Madách drámáiban. Ugyan miféle erkölcsi elvet sugároz az a világrend, mely ellen küzdve egy Nápolyi Endre, egy Csák, egy Zordy Lórán elbukik? E hősök nem követnek el tragikus bűnt — a személyükben és küzdelmükben testet öltő elv : a humanitás, a nemzeti szabadság és társa-

¹⁷ WALDAPFEL JÓZSEF : Irodalmi tanulmányok. Bp. 1957. 480.

dalmi igazság magasabb rendű, mint a velük szemben álló „világrend”. A *Commodus* dráma igazi hőse pedig nem a zsarnok császár, akinek nincs semmi erkölcsi „jogcíme”, s így bukásában sincs semmi megrendítő, hanem az ellene küzdő ifjak: Maternus, Lucius, Condius, Maximus, kiknek viszont teljes mértékben igazuk van. Az ellentmondás — az értekezés és a gyakorlat között — a Herakles drámában egészen szembeszötlő. Madách tanulmányában Sofoklész drámáit elemezve így határozza meg Herakles tragikumát a *Trachisi nőkben*: „Herakles a rendületlen hős, egyetlen gyöngesége nem-é maradhat büntetetlen, midőn oly könnyen megbocsátható az rendkívüli erényeiért? — Nem, mert ez egy gyengeség által tanúsítja, hogy nem birt fölülemelkedni a földön, s viselnie kell a megaláztatást, mely minden földfiának osztályául esett.” Ezzel szemben a *Férji és nőben*, Herakles nem gyöngesége áldozata, inkább legyőzi Jole iránti szerelmét és így lép a máglyára, ahol megdicsőül és az Olimposzra emelkedik. A madáchi dráma nem klasszikus-moralisztikus, hanem romantikus-titanisztikus dráma, bár Madách elfogadja a klasszikus esztétika elveit, s nem egyszer mintegy saját elmélete ellenére romantikus. Ez áll a későbbi korszakban írt drámái műveire *Az ember tragédiájára* és a *Mózesre* is. Ez utóbbi egyáltalán nem fért be klasszikus esztétika kategóriába, s ezért róttá meg évtizedeken keresztül a kritika, hogy nincs benne tragikai vétség. Valóban nincs, de nincs Madách többi drámájában sem — az egy *Mária királynőt* kivéve — egyszerűen mert más típusú drámák, mert másféle világnézet ölt bennük művészi alakot.

Madách első költői korszakát kb. 1844 végéig, 1845 elejéig számíthatjuk. Tizenhatéves korától huszonegy-huszonkét éves koráig hat drámát fejezett be, egy töredékben maradt, megírt négy elbeszélést, kiadott egy lírai kötetet, ezenkívül még több verse van a korból: aránylag igen gazdag költői termés ez. Bár ezek az ifjúkori alkotások magukon viselik a kezdetlegesség bélyegeit, sok vonatkozásban megtaláljuk bennük a későbbi Madáchot, ennek számos gondolatát, írói eljárását. A művek vallomás-jellegűek, a drámák az író lényegében lírai mondanivalójának a kifejezése. Ez a mondanivaló a felszabadultabb, gazdagabb élet vágya, ezért küzdenek és halnak meg az első dráma római ifjai, ezt tekintí uralkodói céljának Nápolyi Endre. Ezt keresi a szerelemben Herakles, ezt akarja népe számára a függetlenség kivívásával biztosítani Csák, radikálisan szabadelvű reformtörekvéseivel Zordy Lórán. Heraklest kivéve, a fiatal Madách hősei a felszabadult életet általános emberi viszonylatban akarják elérni, nemcsak maguknak, és talán nem is elsősorban maguknak. A fiatalkori drámákban ez kétségtelenül humanista mondanivaló. Hozzá kell tennünk, hogy a madáchi hősök az emberek e szabadabb kibontakozásáért szembeszállnak mindenféle hatalommal, tekintéllyel, előítélettel, melyek konkrétan az uralkodói önkény (*Commodus*, *Csák végnapjai*), az egyházi fanatizmus (*Nápolyi Endre*, *Az Ecco homo*), a nemesi társadalom képmutatása és konvenciói, (*Csak tréfa*), a nemzet-től idegen hatalom (*Csák végnapjai*): egyszóval lényegében a feudalizmus társadalmi rendje. Madách drámáinak ez a jellege a negyvenes években a nemesi ifjúság legjobbainak egyre inkább radikalizálódó liberalizmusával, a polgári forradalom céljaiért egyre forrósdóbb lelkesültségével függ össze.

A fiatal Madách írásaiban e humanista és progresszív jellegű mondanivaló mellett azonban egy igen határozott pesszimista mozzanat is érvényesül. Bár szenvedélyesen vallja és hirdeti az emberi felszabadulás eszméit, megvalósulásukban kételkedik. Úgy látja, hogy az emberek nagyobb részében, a tömegekben annyi a kicsinyesség, képmutatás, önzés, gyávaság és szolgálékütség, hogy a nagy célokat hirdető nagyokat nem képesek követni, sőt sokszor emberi gyarlóságuk a legszentebb eszméket is képes valódi mivoltukból kiforgatni, ezeket az emberi felszabadulás fegyvereiből az emberek leigázásának eszközévé változtatni. Ennek a pesszimizmusnak az alapja nem a liberális nemesnek a forradalomtól való félelme — hiszen ez a pesszimizmus, mint látni fogjuk, éppen a nemzetnek Madách életében leginkább forradalmi jellegű korszakaiban 1845 és 1849 között, valamint 1860-ban tűnik el, illetve oldódik fel — hanem egyrészt Madáchnak letörésre, magába vonulásra hajlamos természete, melyet a korán fellépő betegeskedés még jobban kifejlesztett, másrészt a fiatalkori csalódások, elsősorban az

öt környező nógrádi világban, mely minden hangzatos szabadelvűsége ellenére lényegében a feudális előítéletek között élt, s ez megnyilvánult a Madách szerint a filiszter szóval szinonim „spectabilis”-ek, a táblabírák politikai képmutatásában, a nógrádi nemesek felekezeti elfogultságaiban, asszonyaik, lányaik korlátozott gondolkodásában. A fiatal Madách válságában kétségtelenül szerepe van a fiatalember szerelmi forrongásának is, mely ambivalens módon a nőt hol a férfi legfőbb ihletőjének, nagy tettekre segítő erő közvetítőjének, hol a férfiúi nagyság szabad kibontakozásában a legfőbb akadálnak tekinti (Herakles-dráma). Mindez néha sötét világgyűlölet és titáni háborgás hangjait kelti a fiatal Madách költészetében, melynek egyes vonásai — mutatis mutandis — jeleznek bizonyos analógiákat a kezdő Jókai *Nepean-sziget*-szerű írásaival, Czákó drámáival, Petőfi olyan munkáival mint *Az őrült*, a *Felhők* vagy *A hóhér kötele*. Madáchnak ez fiatalkori pesszimizmusa gyakran valami szenvedélyesen leleplező gúny, a túlzásoktól sem visszariadó ironia, sőt szarkazmus formájában jelentkezik.

A fiatal Madách irodalmi példái közt már említettük Shakespearet és a francia romantikát de figyelembe kell vennünk azt is, hogy Madách ismerte a Jungdeutschland íróit is. Herweghet többször idézi, Heinét Szontágh szerettette meg vele, Gutzkow és Börne ott voltak a könyvtárában.

A humanista hit és a pesszimizmus közti vívódás, e belső küzdelem kivetítése alakokba, helyzetekbe tehát voltaképpen ez a lírai mondanivaló a lényege a madáchi drámának. Így nem meglepő, hogy a fiatal Madách nem tudja alakjait beszéltetni — a későbbi sem nagyon — hiszen mindegyik az író valamilyen belső tendenciáját szólaltatja meg. Ezenfelül a fiatalkori műveket még sok egyéb fogyatékoság, elnagyolt meseszöveg, hiányos motiváció, egyenetlenség jellemzi. Értékük a madáchi mondanivaló sokszor meglepő erejű sugalmazása, az, hogy mögöttük egy határozott egyéniség körvonalai fénylenek ki. Sokszor az olvasmány-élmények hatására keletkezett motívumok is határozott, az író egyéniségének megfelelő módon rendeződnek. A fiatal költő erősen birkózik a nyelvvel, de az elég gyakori siváran lapos kifejezések mellett gondolatainak erejével minduntalanul kikényszerít rendkívül pregnáns, darabos bár, de határozottan művészi megfogalmazásokat is.

III.

Madách dráma-vázlatai is ránk maradtak. Érdekes, hogy 1845 és 1855 között nemcsak írt drámát, de drámatervei sincsenek ebből az időből. 1855-ben átdolgozta a *Mária királynő*-t ez még 1843 körül készült, de csak az 1855-ös átdolgozásban ismerjük — és elkezdett egy másik történelmi drámát is *II. Lajos* címen, mely töredékben maradt. Lírai verseinek legnagyobb része azonban minden valószínűség szerint ebből az időszakból való.

Madách lírájának időpontokhoz való rögzítését rendkívül megnehezíti, hogy a költő nem keltezte a verseit. Kisebb darabjai egy bőrbe kötött kéziratban maradtak ránk, ezt élete vége felé állította össze, és verseit benne műfajok, ill. tárgykörök, hangulatkörök szerint csoportosította (pl. *Kedvesapongások*, *Belső küzdés*). A *Lantvirágok* gyér nyilvánossága után egészen *Az ember tragédiájáig* úgyszólván semmilyen szépirodalmi művét sem publikálta, így kiadás sem világosít fel bennünket a versek eredetét illetően. Az említett kéziratköteg pedig utólagos másolat, így eredeti fogalmazványok vallomásaiból sem indulhatunk ki. Egyedül a versek kortörténeti és életrajzi vonatkozásai segítenek, szerencsére Madách versei ilyenekben elég gazdagok. Ilyen szempontból a kéziratban áthuzott változatok is adhatnak olykor némi útbaigazítást, már láttuk, hogy *A megváltó* c. vers törölt szakaszai milyen meglepően egyeznek gondolati és stílári szempontból egyaránt a *Csak tréja* c. dráma idézett helyével, ami valószínűvé teszi az egyidejűséget. A versek életrajzi vonatkozásairól szólva pedig találoán állapítja meg Voinovich: „Madách élete és költészete ritka összhangban állnak s egymást

világítják meg. : Legtöbb verse megannyi önvallomás ; nagy részük életrajzi adattal ér föl s pótolja azok gyér voltát.”¹⁸

Ha összevetjük a különböző életrajzírók és monográfusok datálási feltevéseit, ezek bizonyos rendszert alkotnak és sok ponton egyeznek. Persze a különbségek is lényegesek. A *halál költészetét* pl. Palágyi és Balogh Károly 1853-ra tehát Madách fogsága és házassági tragédiája utáni időpontra teszi, Voinovich szerint e versciklus közvetlenül a szabadságharc után keletkezett. Meg fogjuk kísérelni igazolni, hogy az előbbi vélemény a helyes.

Ha a Madách összeállította lírai gyűjteményt vizsgáljuk meg, úgy tűnik fel, hogy a sorrend nem mindig önkényes az egyes műfaji, tárgyi csoportokon belül. Pl. a *Szerelmem* ciklus darabjai nagyjában időrend szerint éneklék meg Madách szerelmeit, főleg ha figyelembe vesszük a kéziratban kihúzott vagy zárójelbe tett női neveket is. E ciklusban az időrenddel bizonyos formai fejlődés is párhuzamos. A költő házassága előtt írt versek a Vörösmarty-Bajza irányú nyelvért és verselését követik, 1845-től ütemes tiszek, tizenkettősök lépnek fel, a versek szerkezeti felépítésében fontos szerep jut a refrénnek, a nyelv egyszerűsödik a „ragyogvány”, „virány”-szerű szavak eltűnnek, népies kifejezések jelennek meg, a természet fontosabb szerepet kap, a belső küzdelmeket festő egetvívó képek helyébe a lírai realizmus egy bizonyos faja lép. Madách 1845-ben ismerte meg Petőfit, az 1844-ben kiadott *Versek s az akkori folyóiratokban közölt költemények* alapján, ennek tudható be a hang- és formaváltozás. Persze ezen az irodalmi hatáson kívül e változásnak mélyebb és Madách fejlődéséből következő oka is van : belső fordulat és irodalmi hatás egyszerre magyarázzák Madách költészetének megváltozását. Az 1845 és 1849 között keletkezett verseket nem az epedő, vívódó, nagy költői képeket görgető stílus jellemzi, hanem közvetlenebb, természetesebb és tárgyiasabb hang. Ez a szinte népies jelleg, stílus és verselés a *Táborban* címszó alá foglalt versekben éri el tetőfokát, ezek életképek a honvédek derekasságáról, győzhetetlenségéről, ami máris elárulja, hogy 1848—49-ből valók. A szabadságharc bukása után ismét az életproblémákkal való viaskodás a mondanivaló és ennek megfelelően ünnepebb a hang is, kevésbé közvetlen. A szerelmi témájú költeményekben ismét a vörösmarty drámái monolog uralkodik (*Fogságomból, Hozzá mint nőhöz*) az előző korszak dalszerű formái után.

Ilyen szempontok alapján megvizsgálva a verseket, úgy látszik, hogy 1845 és 1855—57 közé esik Madách lírai termésének zöme, és ez az időszakasz lényegében Madách lírai korszaka. Madách lírai epikája is lényegében lírai jellegű, épúgy mint pl. Vignyé. A Madách-kutatók eddig is itt, a fiataalkori drámák után és a *Civilizator* előtt tárgyalták Madách lírai költészetét, így Palágyi és Voinovich, Balogh Károly versdatálásai is, ha rendszerbe foglaljuk őket, erre utalnak.

A szerelmi költemények között a Fráter Erzsébethez írt *Vadrózsák* hét darabja jelenti a Vörösmartyt, Bajzát utánzó stílus lezáródását. A *Vadrózsák* még a menyasszonyhoz szólunk és — mint már utaltunk rá teljesen a romantikus szerelem-koncepciót hirdetik. Van a ciklusban olyan darab is, mely alig több mint concettis játék a képekkel, de van olyan is melyben a vörösmartyas ünnepegyesség és ostromló szenvedély hangja az uralkodó.

A házassággal a verseknek nemcsak hangja, de stílusuk és versformájuk is megváltozik. A szerelem beteljesülése nem ditirambok írására ihleti Madáchot mint Petőfit, hanem a csendes boldogság szelíd hangjaira, — és míg az esdeklés Vörösmarty hangnemében zengett, a szelíd boldogság megénekelésére Madách Petőfi első korszakából kölcsönöz hangokat.¹⁹

Így a *Boldogság és szenvedély* voltaképpen a nagy romantikus lángolásról való lemondás a csendes házi boldogság kedvéért — Petőfi stílusában, Petőfi szerkezeti megoldásai szerint. A hatás verszokról versszakra kimutatható Petőfi 1844-ben írt *Megunt rabság c.* költeménye

¹⁸ VOINOVICH GÉZA : i. m. 126.

¹⁹ A Petőfi-hatásról és Madách lírai költészetéről I. GEDŐ SIMON : Madách Imre mint lírikus. Bp. 1910.

alapján, melynek persze más a mondanivalója. A szerkezet Madáchnál is dalszerű, természeti képek fejezik ki az érzelmeket, négyyszer egymásután az ellentétes értelmű strófapárok mind ugyanazt mondják, változatok ezek egy témára. A *Borura derü* házi zsörtölődésről és kibékülésről szól, szinte csábít a téma, hogy megint a drámai monologot használja Madách, de már az új költészet hatására ennél zártabb a forma: az első szakaszban a férj, a másodikban a nő okozta bánatalmakat mondja el, a harmadik az elvágyódásról a negyedik az otthonba való visszatérésről szól. A hang az eddigi pátosztól eltérőleg közvetlen:

Ámde a legkedvesebb fiúra
Is rivalgunk: hordjon a manó,
S életünket áldoznók fel érte;
Úgy-e úgy van, drága zsaroló?

Az *Életünk korai* c. verset Balogh Károly 1844 elején keletkezettnek mondja, valószínűleg helyesen, mert a költemény egész gondolatmenete, hangulata a fiatal Madách 1845-ig terjedő korszakát idézi. A mondanivaló az emberi vágyak be nem teljesülése. A gyermek játékkért eseng, azzal vigasztalják, majd vehet magának eleget, majd ha felnőtt. Az ifjú vágyik a szerelemre, a bölcs „külvilág” várakozásra inti: majd szerethet, ha érett férfikorba jut. Ámde akkor már nem a szerelem lelkesíti, hanem a szabadság. Az állam közbeszól: a föld már osztva van, a síron túl van a boldogabb haza, aki itt elégedetlenkedik, az párttűt. Mikor pedig öregkorunk végén eljön a halál; „ki tudja, mit rejt ismét a kereszt.”

Ezek a háborgások és fájdalmas kétségek mintha elcsittulnának egy kissé az 1845 után írt versekben, vagy legalábbis az 1845 után írt versek jelentős részében szelidebb, megbékéltebb hangulat uralkodik. (A szabadságharc bukása után természetesen fokozott erővel visszatér lírájában ez a nyugtalanság, a keserű és megválaszolatlan kérdések halmozása.) Valószínűleg a reformeszmék egyre jobban kibontakozó térhódítása, Nógrádban a szabadelvűség egyre nagyobb győzelme, a haladás ügyének egyre reményteljesebb távlatai, családja tagjainak, barátainak egyre egyértelműbb állásfoglalása, voltak azok a tényezők, a magánéleti rébejutás mellett, melyek egy időre bizonyos harmóniát teremtettek Madách lelkében. A *Benyomások* alcím alá foglalt versek természeti és életképek, bizonyos tárgyiasabb líra szólal meg bennük, többen közvetlenül is érezhető Petőfi hatása. Különösen feltűnő e szempontból az *Alföldi utazás*, melyben *Az alföld* és a *János vitéz* egyes motívumai fel-felhangzanak. A vers szépségeit Sőtér István tanulmánya is kiemeli. De a vercsoport többi darabján is érezhető a külső világ valóságában való gyönyörködés, a természet apró részleteinek észrevétele, s e részletekből kialakuló egész szépségének derültebb vagy bánatosabb, de mindenesetre szelíd és nem háborgó szemlélete. A népiéletnek nagy szeretettel és Madáchnál azelőtt annyira szokatlan nagy bizakodással való festésével találkozunk olyan darabokban mint a *Nyári estén*, a *Csárdában*, az *Őszi séta* vagy a *Télen*. Madách számára úgy látszik, hogy a Petőfi-hatás egybeesett egy bizakodóbb életszakasz bekövetkezésével, s ez lírájában a természettel és az emberekkel való harmónia megtalálása a szelidebb érzések, a bizakodás és a külvilág szépségeiben való gyönyörködés hangjait szólaltatja meg.

A *Benyomások* első darabja a politikai bizakodás öntudatának a megéneklése: címe: *Romon*. A költő nem siránkozik a múltat képviselő vár romjai felett, a „korszellem”, a „népszabadság, a közművelődés világot rázó léptei alatt” omlott az össze. Egykor „tornyának árnya”, „nyomort” tenyésztett „rabság lánciban”. Ámde most már felvirult a völgy, „ipar s boldogság” tölti el, a romot pedig a „szabadság áldó istene” csak azért hagyta meg „Hogy lássuk mily bizton terjed hatalma, S híven védjük, mit már adott keze”.

Hangulatilag ide illenek a *Kedvesapongások* cím alatt összegyűjtött versek is. A Petőfi-hatás néha reminiscencia formájában is érezhető: a *Bokrétát a kalpagomhoz* c. versben a „gondúzó borocska” is példa rá. De Petőfi és általában a népies irány keltette változás főleg abban nyilatkozik meg, hogy a hang könnyedebb, közvetlenebb, a helyzet bemutatása reálisabb

A bordalok forma szempontjából ugyan sokszor inkább a *Fóti dal* és a *Rossz* vagy a *Jó bor* hatását mutatják, de az ilyenféle témák mint *Legényszabály*, *Legénygazdaság*, *Nős ember dala* már az új költői irányt idézik. Az *Emlékezés az első szerelemre* határozottan a *Tündérvilág* hangütésével kezdődik, bár a történet más, Madách nyilván saját gyermekkori élményeiből vette. Az *Életbölcsesség* és a *Vigadjunk* c. versekben a refrénnek a Madáchnál gyakrabban előforduló formájával találkozunk, mikor nem az utolsó, hanem egy másik sor ismétlődik, és foglalja egységbe a költeményt. Ez utóbbi bizakodó kihangzása is említést érdemel: ha más nemzedék jön helyünkbe, derék fiúk lesznek ezek és lelkünk élni fog közöttük „mint tavasz, ifjúság, szerelem” — melynek nemtői a londoni vásár felett megnyíló síron átlépő Évát is továbbkísérik majd.

Ez a bizakodás korántsem egyértelmű e korszakban sem: ekkori keletkezésű lehet az *Egy nyíri temetőn* is (Szontághnak 1845 februárjában számol be Nyíregyházán tett látogatásáról). Sőtér kiemeli e versben „a sívárság poezisét”, a táj-elemek szemléletességét és mindennek „a reflexió feszes általánosságába” való átsiklását. E reflexiók a sors kérlelhetetlenségét hirdetik, de összeolvadnak a táj képeivel valami fanyar melankóliában. Van ez időből néhány olyan darab is, hol a természet képei — ellentétben a *Romon* haladást hirdető optimizmusával, a jelennek valamilyen romantikus-bánatos szemléletével olvadnak össze. Így az *Egy régi házra*, mely mintha a múltat siratná, a kastély egykori hősi életét szembeállítva a korcs utódok kalmár szellemével. Ám az *Isten keze, ember keze* a múlt illúziós szemléletét éppúgy elítéli, mint a jelent, mely az erdő magányát megrontó „kalmár utat” vág, a patakot „gyári munkára” fogja, a bérc mélyét „sok ezer teremtmény nyomorúságát” okozó kincsek ásására nyitja meg. Pedig az erdő benőtte már az egykor „szolgánép alkotta” gögös és egykor „dombérozó” vár romjait, a világnak ezt a „bűnét és szégyenét”. Ez a vers is arra vall, hogy Madách nem valami szépnek tartott feudális múlt nézőpontjából ítélte el a kapitalista jelen rútságát. A vers első része Madách természetfestő lírájának talán legszebb sorait tartalmazza.

A lírai realizmusnak, a világ és természet tiszta és derült szemléletének legszebb darabja Madách költészetében a *Dalforrás*. Petőfi *Dalaim*-jainak a hatása kézenfekvő, ugyanakkor ábrándozás, szerelem, szabadságszeretet érzéseinek a természet képeivel való kapcsolása Madáchnál teljesen más értelmű mint Petőfinél. Madách mint nem az irodalmi nyilvánosság-nak dolgozó műkedvelő, nem is törekszik elrejteti olvasmány-élményeinek hatását, természetesen használja fel őket a maga sajátos mondanivalójának megszólaltatására. Hasonló módon teszi át az alaphelyzetet a Faust tanítvány-jelenetéből a második Kepler-színbe. A *Dalforrás* arra is példa, hogyan segíti Petőfi hatása élete egy rövid korszakának művészi kifejezésére, amikor megtalálta a harmóniát, természettel, szerelemmel, halállal és hazával. Madách e versben kitűnő tanítványnak bizonyult: a refrénnek a vers közepén való újszerű alkalmazásával még jobban kiemeli a mondanivalót: a költő lelkének egybeolvadását a természettel, melyet minden szakasz új képekkel világít meg. „Nem is tudom már lelkem, hol végződik” és hol kezdődik a napfény, a hajnal, a csendes éjszaka, a halvány ősz köde, a vészke fellege — elmosódik a határ a költő lelke és a természet között. E refrén után a szakasz végéig az érzelmek és a természeti jelenségek párhuzama több mint párhuzam, szimbólummá lesz, a világ egységének szimbólumává. „Csak azt tudom, hogy olyan édes élni Keblünknek ott, hol minden él vele” és így tovább: szeretni, hol minden szeret vele, halni, hol minden meghal vele. Ez a nagy harmónia csak az utolsó szakasz végén bomlik meg, de tudatos művészettel. A költő „haragvó szíve” a viharral együtt szeretne „dúlni és enyészni”, így együtt születnek villám és honfidal:

De azt tudom, hogy itt cserek dülnek csak,
És ez, és ez, hajh, nem elég nekem!

Ez a kilépés az egyetemes harmóniából még jobban aláhúzza a költő hazaszeretetének forrását, szenvedélyességét.

Mint már említettük, a szabadságharc idejére kell datálnunk a *Tábori képek* c. alatt összegyűjtött verseket. A költeményekben annyira hiányzik minden hivatkozás a nemzeti katasztrófára — amelynek hangulata minden későbbi Madách-versen ott borong — hogy csak Világos előtt keletkezettek. Mind derűs szemléletű népies életképek, a magyar honvéd győzhetetlen derekasságáról szólnak olykor szelíd humorral, olykor meghatottsággal. Voinovich Géza találónan jegyzi meg róluk: beleillenek olyan ponyvafüzetbe, mint amilyenben Arany János népies buzdító verseit közölte 1849-ben.²⁰

De valószínű, hogy még a szabadságharc alatt írta a *Nem féltelek hazám!* és a *Nyujsunk kezét!* című verseket is, mégpedig a küzdelem súlyosra fordulása idején. Az utóbbi végső figyelmeztetése: „Örülj! nem késő nyujtasz még kezét!” arra vall, hogy a nemzeti tragédia még nem következett be. Ez annál feltűnőbb, mert a vers mondanivalóját, a nemzeti egységre való felhívást a nyilván későbbi *Intés* megismétli, de ebben már a „Bábel melletti rab Izrael”-hez és az égő Trójból menekülő Aeneashoz hasonlítja a magyar népet. A *Nem féltelek hazám!* és a *Nyujsunk kezét!* az *Elmélkedések* cím alá foglalt verscsoportban található, az optimisztikus—harmonikus *A betelt kívánságok* és a Brutus bukásával kezdődő és a megoldatlan kérdéseket szinte záporozó *Éjjeli gondolatok* között, ezt pedig olyan versek követik, melyeket Madách nyilvánvalóan 1849 után írt. Azt is említettük már, hogy az egyes csoportokon belül a Madách-versek elhelyezése nem látszik teljesen önkényesnek. A *Nem féltelek hazám!* első két sora nem értelmezhető másképp, mint hogy a cári intervenció hatására született:

Bár ellened tör frigye zsarnokoknak
Bár ellened tör irigy szolgálhad...

A vers végén „A lánc helyét csak szent vér mossa le” szintén a közvetlen harcra utal; A „zsarnokok frigyé”-vel való szembeszállás, mégpedig közvetlen harccal, csak 1849-re utalhat. 1861-ben már laza volt a császár és a cár szövetsége!

Majd a „balszerencse századévei”-ben vívott véres csaták emlékét idézi, melyek nem törték meg a magyart, majd a branyiszkói és az alföldi hős honvédek áldozatára hivatkozik s a refrén a vissza-visszatérő hősi bizakodást fejezi ki: „Nem féltelek hazám!”

Az utolsó szakasz az „ősi bűn”-t emlegeti. Waldapfel József ezzel kapcsolatban megállapítja: „Az ősi bűn Madách tudatában a nemesség önzése, ragaszkodása osztályuralmához, birtokaihoz, s ezek védelmében az abszolutizmus korábbi formáihoz.” Hogy ez valóban erre vonatkozik, bizonyítja, hogy a költeményt valószínűleg időrendben közvetlenül követi a *Nyujsunk kezét*: mely a vár és a gunyhó közös összefogását sürgeti a nemzeti küzdelemben.

Úgy látszik tehát, hogy az 1849-es év Madách költészetében is fordulópont, bár Madách újabb válsága csak 1853 után teljeseedik ki. Az 1845 és 1849 közti időre datálható versek általában harmonikusabb, nyugodtabb hangulatúak és bizakodóbb jellegűek, mint az előbbiek és a későbbiek. Az e korszakban szerzett új elemek egy része később is megmarad, így a lírai realizmus bizonyos gyakorlata. Példa rá az *Ősszel* című vers, Madách egyik sikerült életképe, melyet *Veres Gyula komám*-nak ajánlott, tehát a költemény már az önkényuralom alatt keletkezett.

IV.

Madách maga nem vett részt a szabadságharcban. Sőtér István meggyőzően bizonyítja, hogy „távolmaradását valóban csak betegségével szabad magyaráznunk”.²¹ Az egész Madách-család és Madách egész baráti köre olyan példamutató részt vállalt e nemzeti küzdelemben

²⁰ VOINOVICH GÉZA: i. m. 103.

²¹ SÓTÉR ISTVÁN: Romantika és realizmus. 228.

és az azt követő szenvedésekben is, hogy „lehetetlen Madáchnál másféle lelkületre gyanakodnunk”. Waldapfel és Sötér erre vonatkozó fejtegetései annyira világosak, annyira meggyőzőek, hogy elegendő csak utalni rájuk. Madách hazaszeretete teljesen egyértelmű, nyomát sem találjuk benne a visszariadásnak, megtorpanásnak : egész hazafias költészete és az elnyomatás korában tanúsított magatartása a bizonyíték rá. Lukács György²² is éppen azért beszél Madách *tragédiájáról* a főművel kapcsolatban, mert az embert magát gáncstalan, tiszta szándékú hazafinak tartja. És ha Madách maga nem volt is ott a fegyverrel harcolók sorában, Rákóczy János rejtetege miatt elszenvedett raboskodása által ő is kivette részét abból a nagy nemzeti martíriumból, mely a világsi bukás után az országra rászakadt.

A szenvedéseknek egyre fokozódó mértékben reázduló áradata, a haza katasztrófája, Pál öccsének halála, Mária nővérének, sógorának, unokaöccsének legyilkoltatása, Károly öccse apósának kivégeztetése, barátainak majd saját magának bebörtönöztetése, az állandó létbizonytalanság, a megismétlődő zaklatások és meghurcoltatások, s a mindezt betetőző csalódások egy percre sem tudták hazafiasságát megingatni. De teljesen felbomlott benne hatásukra az a harmónia, amely az ifjúkori válság után lelkében már-már kialakult, s újra kérdésessé vált előtte élet és halál, küzdés és szerelem, nagyratörés és haladás. Madách egy újabb válság felé halad, melynek első és lényegében mindent megindító tényezője az 1849-es bukás és ennek tragikus következményei általános emberi, nemzeti, családi és személyes viszonylatban.

Hazafiasságának, szabadságszeretetének törhetetlen vonalát 1849 utáni lírájában már olyan világosan megrajzolta az újabb Madách-kutatás — főleg Waldapfel, és Sötér tanulmányai — hogy e szempontból csak a már elért eredményeket kell összefoglalnunk.

A *Epigrammák* verscsoport három darabja : *A szabadságháború*, *Az aradi sirra és Petőfi sírján* az elmúlt küzdelem nagyszerűségét és a bukás tragikumát egyszerre hangsúlyozza : a szabadságháború fényességét éppúgy mint az utána maradt romok komorságát, az aradi hősök önzetlen áldozatát és a költő fájdalmát, hogy nevüket nem örökíti meg emlékkő. Petőfi még „bölcséjében megüdvözölte” a szabadságot, s az ágyúörgéssel írta meg a költő sírversét. A *Petőfi sírján* első szakaszában azonban nem a tragikus halál a főmondanivaló, hanem Petőfi szellemének továbbélése : sírját nem mutatja jel, de jól van ez, mert sírja így „egész e honnak keble lett”.

Az abszolutizmus korában írt hazafias költeményei közt kiemelkedő hely illeti meg a *Csak béke, béke* c. verset. Az első szakasz alapján arra következtethetünk, hogy nem sokkal a világsi katasztrófa után keletkezett. Ha a kézirat sorrendje itt is megfelel a kronológiának, akkor a valószínűleg 1853-ban írt *A halál költészete* előtt már elkészülhetett. Ezek szerint e vers lenne a nyitánya annak a küzdelemnek, amelyet Madách a nemzeti szabadság rovására tett mindennemű megalkuvás ellen folytatott az abszolutizmus idején. A verset az ötvenes évek elején már megnyilatkozó alkudozó, kiegyező tendenciák ellen írhatta, erre vonatkoznak e szavak : „Ti tömjénnel vívjátok az eget Mit döngetéssel vívott a titán.” Mint Sötérnél is olvassuk, e versben a Tragédia mondanivalójának egy korai megfogalmazásával találkozunk ; „küzdés az élet, nyugvás a halál”, és ez e versben konkrét politikai tartalommal, az abszolutizmussal szemben kifejtett ellenállásával telik meg. A vers arra is példa, hogy a konkrét politikai mondanivaló miképp válik általános érvényű tétellé Madáchnál. Az utolsó sorokat olvasva valóban az az érzésünk — a hogy Sötér írja,²³ — „mintha Ádám vallana magáról, de a nemzeti függetlenség harcának Ádámja” ekképpen : „Én küzdve bukhatom, De a sorssal sohasem alkuszom.” Ez a tényleges történeti helyzettel kapcsolatban tett vallomás előkészíti és megerősíti a Tragédia alapeszméjét is. A megalkuvás éleshangú ostromozása viszont a *Mózes* dráma eszmei tanulságát anticipálja. A *Csak béke, béke* tehát mintegy Madách önkényuralom alatt

²² LUKÁCS GYÖRGY : Madách Tragédiája. Szabad Nép. 1955. márc. 27. ápr. 2.

²³ SÖTÉR ISTVÁN : Romantika és realizmus. 244.

irodalmi működését megnyitó erőteljes akkordú tételnek tekinthető, mely a két legnagyobb mű vezérmotívumát is már megszólaltatja.

Még többet mond Madáchnak a negyvennyolcas eszmék iránti hűségéről a *Siri dal*, melynek egyik strófájáról találón mondja Sötér István, hogy „gyarlóbb voltában is az *Európa csendes, újra csendes* alap gondolatának szülötte”.

Nagy volt halálad, szent végső küzdelmed.
Irgyelhetnek a föld népei.
Rohant a zsarnokság, mint tengerár,
Te voltál a szabadság végbástyája,
Kezedben volt a népjogok zászlója,
Melytől az egész föld retteg avagy vár. (II. 349.)

Nagy véres harcában keresett a magyar „frigyest” „bajtársakat”, nem segítettek az önző népek, most már ők retteghetnek, mert nincs több „Leonidása” a szabadságnak. Ha pedig végképp elbuknék a haza ügye, az a magyar, aki a vészből megmarad, a „világszabadság harcosa” lesz.

Ebben a perspektívában megvilágosodik a „nagy hivatás” értelme is, melyet az *Intés* szerint a „sors ura” rábizott a magyarra. Az idézett versek mintegy költői előhangjai Madách 1861-ben tett *Politikai hitvallomásának*, mely szerint „vannak általános elvek... melyekért meghalni nemcsak egyesnek kötelesség, de melyek elárulásával nemzetnek is életet váltani halál helyett gyalázat, mert a javak között nem a legfőbb az élet... ez alapelveket én... három szóban foglalom össze: Szabadság, egyenlőség, testvériség.”

Madách 1845 és 1849 közötti népiessége a *Tábori képek* — csoportba foglalt honvédek életképekben csúcsosodik. Ez a fajta népiesség az önkényuralom alatt is tovább él néhány Aranyra, de főleg Tompára emlékeztető versében. Az *aljódon* c. versben — mint Arany a *Családi kör*-ben — Madách egy alföldi parasztesalád estéjét választja ki annak bemutatására, hogy milyen mélyen él a magyar nép szívében a szabadságharc emléke. Egy csonka ifjú beszél a múlt küzdelmeiről, majd a család serdülő fia, az utána elkövetkező, de győzedelmes harcról álmodik, melyben majd ő is ott lesz. A fiú álmát sikerülten eleveníti meg Madách és művészién kapcsolja össze a pusztán átvonuló viharral. Kár, hogy a csonka honvéd elbeszélése túlságosan szónokias, elvont szavakkal tűzdelt, nem illő a nép fiának ajkára. Madách népiessége csak a témára és a helyzetrajzra terjed ki, a nép nyelvén nem tud megszólalni.

A népiességnek nagy szerepe van Madách esztétikai nézeteiben is. A Kisfaludy Társaságban 1862-ben tartott székfoglaló beszédében (*Az aethetica és társadalom viszonyos befolyása*) a „nép örök ifjú alkotóereje, kiapadhatatlan költészete” által teremtett népi mitológiát (regék, legendák világát) tekinti annak, ami a költészet számára korunkban is felüdítő forrású lehet. Példaképpül Tompa ilyen tartalmú műveit említi. (II. 581—582.)

A *Románc és ballada* valamint *Legenda és rege* címszók alá foglalt lírai epikai darabok — közülök több 1849 előttre tehető — azt mutatják, hogy Madách költői gyakorlatában már jóval 1862 előtt alkalmazta az értekezésében megfogalmazott tételt. De mint lírájában, itt is nehezen találja el Madách a népi hangot, s ez legtöbbször Vörösmartyból vagy a külföldi romantikusokból vett elemekkel keveredik, sokszor a népiességtől idegen, elvont megfogalmazásokkal találkozunk bennük. Az *Ústökös és csillag*-ban pl. a *János vitéz* Tündérországának és a *Lennék én folyóvíz* metamorfózisainak visszhangját érezzük, de a nevek: Hábor, Zolna Vörösmartyból valók. Tompa virágregéinek hatásával találkozunk a *Jerikó rózsájá*-ban és a *Rege az ibolyáról* c. versben, de e költemények Madáchnál nem moralizáló, inkább elvonatkozató jellegűek.

A *Száműzött és kivándorlott* mondanivalója Tompa *Levél egy kibújdosott barátom után* c. versével analóg, de ez Madáchnál történeti keretbe van elhelyezve: Mikés és egy hazáját önként elhagyó ifjú beszélgetnek e témáról. Az *előrs* hősi epizód a szabadságharcból. Talán a *Nabukadnozor álma* is korvonatkozású: a zsarnokról szól, ki biztonsga érdekében mindent

kipusztít, végül a gyötrő magányosság lesz örök büntetése, valamint a *Hazdrubál*, mely Kart-hagó utolsó hősi harcát festi a dőlőfős Róma ellen.

E műfaj több darabja többé vagy kevésbé sikerült regényes történet a múltból (*Csatár és Vilma, Zákány Tamás*). A *Nyári nap téli éj* petőfies részletező természeti képpel kezdődik és vörösmartyas lovagtörténeté alakul. A *Falusí nász* és *A betyár* népies zsánerképek.

Az eddigiekből is kiviláglik, hogy Madách egyik költői korszakában sem volt vezető szerepe a népiességnek, bármilyen nagy fontosságot tulajdonított is a költő idézett értekezésében a népiesség egy sajátos formájának. De kétségtelenül erős hatással volt lírájára vagy inkább lírája egyes területeire a népies irány. 1849-ig Petőfi népiességének bizonyos vonásai hatnak, utána a Tompái.

Azonban a népiességnek, mint olyan iránynak mely a primitívebb életformák szépségeit megőrzi — melyeket a költő a kapitalista világ rútságaival állít szemben — a felfogása teljes mértékben csak említett székfoglaló értekezésben és a *Tündérvilág* c. drámatörredékben, tehát 1861 után érvényesül. Ennek a későbbi népiesség koncepciónak gyökereire Sőtér tanulmánya világít rá.²⁴ Madách esztétikai nézeteinek ez az alakulása összefügghet az Akadémián illetve a Kisfaludy Társaságban szerzett új barátok hatásával. A költészet céljáról *A költő és szabadságban* vallott felfogása ez időben tolódik el az öncélú művészet irányában, a romantika elítélése is ekkor válik egyértelművé. (Az *Eszmék Léliáról* c. értekezését sem tekinthetjük egészen korainak, Madách Veres Pálnéknak küldte el ezt a cikket, a Veres családdal való kapcsolatai pedig válása után, főleg az ötvenes évek vége felé váltak szorosabbakká.)

Már e fejezet elején jeleztük, hogy bár Madách hazafiasságát, szabadságszeretetét az önkényuralom és a rázúduló szenvedések nem tudták megtörni, de szétszakították azt a harmóniát, amely az 1845—48-as években — ha nem is minden disszonancia nélkül — de mégis kialakult költeményeiben.

Ezt az átalakulást leginkább azokban a versekben követhetjük nyomon, melyekben a Madách-kutatás a Tragédia előzményeit látta, Madách gondolati költeményeiben.

E műszó használatával korántsem akarjuk azt a régi nézetet életrekelteni, mely szerint Madách nagyobb gondolkodó lett volna, mint költő. „Gondolati költészet”, gondolati lírán olyan verseket értünk, melyekben a költészet nagy általános témái: élet, halál, szerelem, az életküzdelem célja és eredménye mint problémák jelentkeznek, a vers tartalma nem az ezekkel kapcsolatos érzelmek közvetlen kifejezése, hanem a velük mint fogalmakkal kapcsolatos kérdéseken való vívódás, függetlenül attól, hogy ezek a töprengések megoldásra találnak-e, és ha találnak, helyes-e az eredmény vagy csak álmegoldás. Vagy pedig, mint Sőtér megfigyelte Madách ilyen jellegű verseivel kapcsolatban: „a vívódás... lírai, érzelmi módon oldódik fel.”²⁵ E versek tartalma nem okoskodás, bölcselkedés, hanem az életproblémákon való töprengések lírai átélése, melyekben az egyéni kereszttől a kor irányainak a küzdelme is tükröződik.

Madách gondolati költeményeinek egyik csoportja lírai-epikai formában jelentkezik. Többnyire bibliai tárgyú történetek ezek, melyekben a költőnek valamilyen gondolata vagy gondolatsora ölt testet. Keletkezésüket találóan hozták kapcsolatba Vigny hasonló tárgyú költeményeivel. Itt jegyezzük meg mindjárt, hogy Vigny és Madách világnézete közt lényeges különbség van, Madách legenda vagy rege alakjába öltözött lírai költeményeiben rendszerint — s ez feltűnő — nem szerepel az emberi küzdelmek értelmén vagy értelmetlenségén, a szabadság vagy szolgaság kérdéseiben való fájdalmas töprengés, annak a problémának az állandó hangzatosítása, az a bukások ellenére van-e értelme az emberi küzdelemnek. Éppen ezért valószínű, hogy ezek a lírai epikai művek még Madách 1849 után bekövetkező és kifejlődő válsága előtt keletkeztek.

Az *első halott*-ban több kutató Byron *Kain*-jának hatását kereste, pedig Madách versének értelme más. Byronnál a hős a lázadó Kain, Madáchnál Ábel hűséges neje Zenő, aki

²⁴ Uo. 236—241.

²⁵ Uo. 264.

sohasem tudja elhinni, hogy férje meghalt, szüntelenül virraszt felette, nem fárad el ébredését várni. A vers befejező tanulsága a nő hivatását és az érzelemlírat magasztalja :

Fagylaló ész, férfi vizsga keble
Vólt, mely az embert sírjába tette,
Érző szív és nő hívő szavára
Szállott lelkünk örökös honába. (II. 142.)

A nőnek és az érzelmenek ez a sorsmegoldó szerepeltetésével a vers fontos előzménye a Tragédiának. De nincs kisebb jelentősége *A nő teremtése* c. legendának sem Madách főműve kialakulásának útján : ez is a szerelem és a nő hatalmáról szól, de korántsem olyan egyértelműen a megtartás és felemelés értelmében, mint *Az első halott*. A nő Lucifernek, a bukott angyalnak és Hajnának, a mennyei sereg legszebb alakjának csókjából született „kínul és üdvül”. A nő teremtésével az ördög és az angyal új világot alkotott magának „Mert mióta nő van, áldást, átkot szórva A szívnek világán benne uralkodnak”. Lucifer alakja itt jelenik meg először Madách költészetében, egyenlőre csak lázadó és szerelmes bukott angyal, de az Ádám mellé lett leányuk, már a „mézből és méregből összeszűrt” Évának az előképe.

Az angyal útja már bibliai keretbe foglalt világszemle. Az Úr parancsára Gábor angyal járja be a földet, hogy lássa, jók-e, boldogok-e az emberek. Az angyal lecsendesíti a háborgó tengert, majd egy sivatagos országba ér, itt szolgák verítéke árán emelt hatalmas gulákat lát, melyekben Istennek nem telik kedve, annál inkább a vándor beduin fohászaiban. Majd harca induló seregeket pillant meg, zászlóikra írva „Isten és szent ügyünk”. De semmi szentet sem lát az angyal véres harcaikban, a sebesült katonát ápoló leánykát áldja meg. Utána Indiába repül és ott látja a fényes templomokat, melyekben Isten nem találja kedvét, csak a kutyáját ápoló pária gyermekre tekint meghatottan. Végül a jégvilágban fejezi be útját az angyal. Itt egyszerű halászcsalád hajlékát látogatja meg, ahol jóság és boldogság tanyáz. A naiv hangú költeményben érvényesül bizonyos humánus szemlélet és kritika is, egyes mozzanatok (gulák, melyeket utóbb elborít a sivatag homokja, a jégvilág) a Tragédiát előzik, de előzi főképp az az elgondolás, hogy egy felvetett kérdésre az emberiség életének különféle mozzanatait feltűntető képekben keresi a feleletet. Az idilli befejezés (ellentétes értelmű eszkimó-jelenet!) a negyvenkilenc előtti korszak bizakodóbb szemléletére vall.

A betelt kívánságok a három kívánságot teljesítő tündér regéjét használja fel, annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy „mért küzd keblem, . . .oh mi az mi megnyugtatna már?” Álmában a tündér teljesíti kívánságait. Dicsőség, trón azonban nem teszi boldoggá, a „világ lelkét felfogó” tudományért eseng, de ez kétségbeejtő tanulságot ad csak neki — a halál szükségszerűségének tanítását — majd élvezetet, szerelmet óhajt, de ez sem tudja szívét betölteni, férfi-tetre, küzdelemre vágyik. Vége a három kívánságnak, a költő felébred álmából és arra a bölcsességre jut, hogy úgy kell fogadnunk mindent, amint a sors adta „és lehetünk itt is boldogok”. Ez a megnyugvó befejezés a nagy megpróbáltatások előtti korszakra utal, talán nem véletlen, hogy ezt a kéziratban a nyilvánvalóan 1849-ben ill. utána írt költemények elé helyezve találjuk. Az alapkonceptió : a dicsőség, hatalom, tudomány, gyönyör latra tétele egy álomlátás kereteiben : a Tragédiát érlelő költői eszme.

Ha a Tragédia szempontjából összefoglaljuk ezeket az epikai keretű gondolati költeményeket, talán az a legfeltűnőbb, hogy Madáchban már igen hamar megszülethetett — bizonyára világirodalmi példák (Vigny, Byron) hatása alatt — az az elgondolás, hogy a bibliai-mítosz alkalmas költői forma általános emberi kérdések felvetésére és megvizsgálására, bizonyos kompozíciós zárttságot adva az élet különféle aspektusait számbavevő gondolatmenetnek.

A szorosan vett lírai jellegű gondolati költemények közül az *Éjjeli gondolatok* és a *Pál őcsém sírjánál* valósággal záporozzák a kínzó és meg nem oldott kérdéseket. Madách Pál 1849 végén halt meg Sztregován, futár szolgálatban szerzett betegsége következtében, lényegében a szabadságharc hősi halottja. A róla írt költemény, s az ehhez tartalmában, hangjában is hasonló *Éjjeli gondolatok* szintén az önkényuralom első idejében keletkeztek.

Az *Éjjeli gondolatok* alaphelyzete : a költő szobájában a történelmet olvassa. A történelem tanúlsága lehangoló : a „rabigára termett” nép megváltóját megfeszítik, a bűn fényes ruhában kérkedik, a nép szolgálalkúen alázkodik, van-e hát értelme az ember küzdelmének? Itt ismét a szabadsághős Brutus alakja jelenik meg — akit Madách már a *Csákban* is idézett és akiről drámát is akart írni :

Értem, hogy ha százszor trónra lép a rabló,
Míg egy Brutus jó, és megbukik harcában,
Az ezt elbeszélő világtörténetben
Nem bűn, de erénynek dicsőítése van. (II. 325.)

A szabadsághős erénye, mégha bukás is volt sorsa, értelmet ad a világtörténelemnek! Sokat megvilágító gondolat, mely a szabadságharc bukásával kapcsolatos kínzó kérdésekre is válasz lehetett Madách számára. A költeményben felvetett problémát azonban, úgy látszik, Madách még nem tekintette ezzel megoldottnak : a vers további gondolatmenete a nyitott kérdések sorozata. Mi az értelme azok életének, akiknek a sors nem adott alkalmat arra, hogy emberi nagyságuk kibontakozhassék? Miért küzdöttek a hősök, ha utódaik rabok maradtak? Van-e értelme küzdeni eszméért, melyeket az utókor elavultaknak ítél majd? A végzet újja irányítja-e az ember tetteit, s ha igen, van-e akkor értelme bűnnek, erénynek? Talán a síron túl is él a lélek, akkor viszont felesleges és dőre dolog e földön minden nagyratörés, küzdelem.

A *Pál öcsém sirjánál* c. vers is az ember fáradozásainak értelmét vagy értelmetlenségét veti fel keserű megoldatlan kérdés gyanánt, s a halhatatlanság problémáján vívódik. A befejezés a jelen nyomorúságára utal : ha öccse látná hazája, barátai, mátkája, családja sorsát, az örök enyészetért könyörögne.

Madách Máriának, férjének és gyermekének halála még a Pálénál is sokkal megrendítőbb és minden kérdést és kételyt felkavaróbb élmény lehetett. Őket menekülés közben rablók verték agyon, akik magukat román felkelőknek állították később a császári bíróság előtt. Madáchnak a nővére emlékére írt verse nemcsak fájdalmas meghajlás a férjét a halálba is követő nő hűsége előtt, de egy olyan kérdést is felvet, mely Madách szemében az egész kor történelmének főproblémája. A gyilkosok azokra a nemzetiségi parasztokra emlékeztetik, akik a számukra is polgári jogokért küzdő magyar forradalmi kormány ellen keltek fel, s általában a nép azon fiaira, kiket megtevesztettek és a saját érdekeikért küzdők ellen fordítottak. Valami személyes élményű igazolást látszott adni Madách Mária tragédiája azoknak a már fiatal korában is élő aggodalmaknak, melyekkel a tömegek magatartását akkor is tekintette.

De egy emlék van, egy, mely hogyha él
Még lelketekben, oh kínos nagyon,
Hogy a nép, melyért férjed harcra szállt,
Melyért vívott, hogy az gyilkolt agyon. (II. 343.)

Nem fáj a csapás, melyet zsarnok mér reánk, de ha attól kapjuk, akiért küzdöttünk, a jó baráttól, a néptől — ez kétségbeejthet. Így folytatódik tovább a vers gondolatmenete. Ez elviszi megint a néptömegek pesszimizisztikus megítéléséhez : „bilincs van sütvé a nép bölcséjére, sorsa szolgaság”, az „egyesért van csak teremtvé”, „ki önhittel görbedt nyakára hág”. A zárószakasz azonban feloldja a népszabadságért küzdő hősök és a szolgálalkú tömeg megoldhatatlannak látszó dilemmáját a jövő reményében :

De hogyha a nép is megnemesül
Ha emberré lesz, gondolkodni fog,
Lengetni zászlóit szellemetek
Lejő megint, s ti megbocsájtotok. (II. 344.)

A nép és az érte küzdők közt felállított ellentét így mégis megoldódik a problémának éppen a legszemélyesebb és legfájdalmasabb vonatkozású felvetésében. Ez a feloldás azonban

ekkor még korántsem végleges, a kérdés újra előjön *A halál költészetében* és méginkább *Az ember tragédiájában*. A nép „megnemesülését” Madách csak a Mózes dráma utolsó felvonásában írja majd meg.

A halál-témának és halál-problémának ennyi költeményben való szerepeltetése Madáchnál a szabadságharc áldozatainak sorsával függ össze. „Van-e jutalma a nemes kebelnek?” fordul Ádám gyötrő kérdésével az Úrhoz a Tragédia XV. színében, volt-e értelme a hősök áldozatos halálának — ez a kérdés foglalkoztatja első sorban Madáchtól az 1849-es bukást követő esztendőkből.

Az életét nagy célokért áldozó hős és az ellene forduló vagy megalkuvó tömegemberek, valamint az élet és a halál kérdései összekapcsolva a nemzet sorsával jelennek meg az ötvenes évek elején írt legnagyobb lírai kompozíciójában *A halál költészetében* című ötrészes versciklusában. A keletkezés körülményeire az ötödik rész bevezető szakaszai alapján következtethetünk. A költő „ifjú zajos városnak közepette” áll meg „csendes piacon”, hallja a Duna árjának zúgását, mely „kelet s nyugatra tárja karjait” „Éjszokról a Kárpát idáig nyul le,” „Délről” belátja „Alföld síkjait”. Ez a költői topográfia Pozsonyra illik, hol Madách 1852—53-ban raboskodott. Viszont az „ifjú” és „zajos” jelzők a fejlődő Pestre utalnak inkább és a helyzet is: Madáchtól Pesten már szabadlábba helyezték, s bolyonghatott magányosan a város piacain. Pestre vonatkozhatik a „múlt napok nagy szellemére” való utalás is, amely élni fog akkor is, ha a „város végálmra szenderül”. Megütik a költőt a város „kalmárkodása kis üzelmel”, népe „gyávasága”, akadnak, akik „kicsiny énjükhöz” mérik a „napot, mely egy világnak szülte a tavaszt” és szidják, ha szenvedtek alatta, — másfelől megragadja lelkét a mártírok nagysága, kikről a pozsonyi Vizikaszárnya, de méginkább az Újépület beszélt. Ez az ellentét is arra utal, hogy Madách ezt a verset közvetlen kiszabadulása után írhatta. Akkor tűnhetett fel különösen visszásnak előtte a szabadságharc mártír-hőseiről beszélő falak után a zajos, kalmárkodó, eleven főváros; mozgalmas életében negyvennyolc fájdalmas, de féltve őrzött emlékéhez viszonyítva megalkuvást, gyáva meghunyászkodást láthatott. Sőtér rámutat arra,²⁶ hogy íróink antikapitalista megnyilatkozásai mennyire összefüggnek azzal, hogy nálunk az abszolutizmus korában gyarmatosító osztrák tőke mozgatja a kapitalista fejlődést, érthető hogy a fővárosban az új gazdasági lehetőségekért lóto-futó emberek viselkedése is árulásként tűnhetett fel Madách előtt, nem kevésbé a város „delnőinek” cifrázkodása, az első napok megdöbbenését követő könnyelmű fellelegzés, szórakozáskeresés. A léhaság és közöny képei a saját kiállt szenvedései után, melyeket még mindig jelentéktelennek ítélt a mártírok áldozatához képest, — köztük nem egy személyes ismerős, rokon, jóbarát: „szorítottam nem egy mártírkezet” — ez a kirívó és lehangoló ellentét a fogságból való szabadulása utáni időben lehetett talán a legfájdalmasabb. Ezek alapján úgy tűnik, hogy *A halál költészetét* 1853-ban írhatta Pesten, de úgy, hogy pozsonyi és pesti emlékei mintegy egybefolytak lelkében.

Ez magyarázza a ledőlt vagy „üldött” nagyság tragédiája mellett közönyösen elmenő tömeg megvetését és annak a hangoztatását, hogy a halál vállalása útján lehet csak eljutni az igazi nagyságra: „a halál a nagy lelkek barátja! Ő osztja szét a csillagkoszorút, Csak a sírnak vak éjjelén keresztül Vezet fel a magasba biztos út.” A nagy mártírokra való emlékezés a forradalom fényes napjait hozza eszébe: amikor őt is „megrészegítette a dicsőség árja, mely szét-sugárzott egy ország felett”.

„Elmúltak az idők, lealkonyult a fény”, s az elnyomatás idején „oly korban melyben sírni is erő kell” Madách feladatának érzi „óvni a sírlámpát” és „helyrehozni a nép gyávaságát”, „könnyel szentelni fel bús lantját”. Madách a költészet hivatását e versében is úgy látja mint ahogy azt *A költő és szabadság* című epigrammájában meghatározta.

A hősök nagyszerű halálának és a mindennapi embereknek az egyszerű elmúlása közti ellentét ott szerepel már az *Éjjeli gondolatok*-ban és a *Pál öcsém sírjánál* írt versben. Ez az

²⁶ Uo. 219—221.

ellentét jelentkezik *A halál költészetében* is, a halál hol mint minden ellentétet elnyugtató „szelíd anya”, hol mint a sors istenasszonya szerepel, aki ítél és támaszt, a „bitorlott nagyság” porbasújtója és a felemelője a valódinak. A történelmet fenntartó halál diadalmas és végzetes útját Madách Vörösmartyra emlékeztető, szinte mitikus szárnyalású költői képekben mutatja meg. A kétféle halál-szemlélet ellentéte a haza jövőjében vetett hitben oldódik fel:

...Felejtett sír dől rám mint éjszaka,
S mellette a halál nem istenasszony
Gyanánt virraszt, csak mint szelíd anya.
Mindegy, ha sírdalúl édes danát mond
Mindarról, amit itt szűm szeretett,
S dicsőségért kárpótlásul sottogja:
Nyugodjál békén boldog nemzedet! (II: 338.)

Hasonló a befejezése a *Síromon* című versnek is, mely mintegy a *Dalforrás* 49 utáni ellenpárja. A természettel való boldog egygyólvadást már csak a halálban érzi lehetségesnek a költő. A sírban álmódott harmónia a vers végén változik meg — a valóság javára. Ha fergeteg jő, a költő arról álmodik, majd hogy „népe ébred”, de ez már nem lesz „döre hanem „egykor testesül bizonynal”.

Madách lírája az önkényuralom kora költészetének értékes részét alkotja. Feltűnő eszmei gazdagsága és eredeti hangja. Költői képei néha kidolgozatlanságukban is megkapóak, stílusának van ereje, képzeletének lendülete. Ezzel szemben a versek a nyelv zengzetessége és a verselés szempontjából fogyatékosak. Az eszme csoportosítás és a képek költői lendületét megszakasztja a már nem egyszer prózaivá váló darabosság. A versekben még nem jutott el Madách arra a zengzetességre, mely *Az ember tragédiája* egyes részein olyan megkapó. A rímelés is s egényes még: Madách legtöbbször egyszerűtagos rímeket használ. Legjobb darabjaiban ez kevésbé tűnik fel, ezeket, érték szempontjából, Sőtér találóan helyezte Tompa ismert és antologizált versei mellé.²⁷

Károly Horváth:

IMRE MADÁCH I.

L'auteur traite dans cette étude la première période du développement du poète Madách, en analysant son activité poétique de jeunesse, à travers des drames, nouvelles et poésies lyriques écrites antérieurement à la «*Tragédie de l'homme*». Il représente l'influence des idées et des mouvements de tendances reformatrices sur le jeune Madách faisant ses études à l'université de Pest. C'est alors que se formaient les fondements de la conception du monde du poète, dont les traits principaux sont un libéralisme bien déterminé et un romantisme dans le sens du romantisme progressiste français. Plus tard, Madách se mêle à la vie politique du comitat de Nógrád et devient un des représentants du mouvement centraliste; cependant, il est plus radical que ceux-ci: il ne recule même pas devant la solution révolutionnaire.

Ses premiers ouvrages révèlent l'influence de Vörösmarty, Bajza, Shakespeare, Hugo, aussi bien que des écrivains de la Jeune Allemagne. Dans ses drames, se fait valoir le culte de la liberté et de l'amour, caractéristique du romantisme, mais les héros sont des personnages tragiques; la cause de leur chute est constituée généralement par le fait que l'ambiance mesquine ne peut comprendre leurs hautes visées idéales (les jeunes hommes romains du *Commodus*, le Lorán du *Rien qu'une plaisanterie, Csák*). Leur prétention à la passion amoureuse reste aussi tragiquement inassouvie (Héraclès dans *Homme et femme*, Lorán dans *Rien qu'une plaisanterie*).

Quant à l'activité de Madách, son mariage en 1845, l'essor de l'ère des réformes et l'influence de la poésie de Petöfi avaient pour résultat une période lyrique intermédiaire d'une certaine harmonie (*Source de chansons*). Ensuite, la défaite de la guerre de l'indépendance hongroise, les événements tragiques survenus dans la famille de Madách, la déception amère du poète par suite de son mariage, ont de nouveau produit une poésie lyrique d'un caractère philosophique, méditatif et souvent pessimiste. Plusieurs de ces poésies, écrites après 1849, se rapprochent déjà à l'ensemble des problèmes de la *Tragédie de l'homme*.

²⁷ Uo. 225.

EGY ELFELEJTETT SZÁZADVÉGI FOLYÓIRAT

(Új Nemzedék, 1887)

Ez a rövid életű folyóirat nagyobbára alighanem még a 19. századdal foglalkozó irodalomtörténészek előtt is ismeretlen. Bemutatásra magában ez ugyan még aligha lehetne elégséges ok, hiszen tucatjával lehetne a kutató olyan feledésbe merült irodalmi lapokat a század második felében, amelyek nemcsak évfolyamaik számát, hanem közönségre gyakorolt hatásukat tekintve is messze megelőzik az Új Nemzedéket s a bennük közölt irodalmi művek értékét illetően sem maradnak mögötte. A feldolgozás érdekét, elsőbbségének indokát ebben az esetben nem is ezek a szempontok, hanem az a tény biztosítja, hogy ez a folyóirat egyáltalán létrejött. Két olyan érdekes irodalomszociográfiai folyamat közös gyümölcsének, közös szimptomájának tekinthető ugyanis ez a lap, amelynek mibenlétéről, szerepéről és értékéről évtizedeken át elkeseredett vita folyt.

Az Új Nemzedékben a századvég két eléggé jellegzetes írócsoportja, írórétege, író-típusa találkozott vagy sodródott össze, s lett fegyvertárssá, szövetségessé, elvbaráttá.

I.

A lap első száma 1887. március 20-án jelent meg. Alig három hónap múltán a két szerkesztő, Palágyi Menyhért és Varsányi Gyula az elégséges támogatás hiányára hivatkozva bejelentette a lap megszűnését s egyúttal köszönetet mondott, név szerint említve valamennyit, a lap köré tömörült szerzőknek. A névsor így hangzik: Komjáthy Jenő, Palágyi Lajos, Oberon, Kabos Ede, Vázsonyi Jenő, Sanningswän, Vértessy Gyula, Madách Aladár, Egri Gyula, Pap Zoltán, Fábíán Geyza, Nemes Menyhért, Vass Balázs.

Ha azonban a szerzők névváltoztatás, névmagyarosítás előtti nevét vennénk, a névsorban nyolc németnevet találunk (Silberstein Lajos, Rosenberg Ede, Weissfeld Jenő, Reichlinger Ede, Werner Gyula, Freud Géza, Edelmann Menyhért, Eisemann Bernát), s ezek közül heten zsidó családból származnak. Ugyancsak zsidó család gyermeke a két szerkesztő is (Palágyi neve Silberstein, Varsányié Klein a névváltoztatás előtt) s a nyomdatulajdonos, Neuwald Illés is, akinek mindenestre inkább áldozat, mint üzlet lehetett a lap nyomása.

A lap nagynyolcadrét alakú, albumszerű, átmenet a Budapesti Szemle és a Fővárosi Lapok nagysága között. Egy-egy szám másfél vagy két ívre terjedt; ára számonként 15 krajcár volt, évi előfizetése pedig 6 forint, vagyis a drágább lapok sorába számított. Hetilapként indult, vasárnaponként jelent meg. A lap arculatát, beosztását, közleményeinek jellegét illetően az egykorú lapok között még leginkább a Vasárnapi Újsághoz volt hasonlatos, csak hogy képet sohasem közölt, s az irodalomelmélet és irodalompublicistika aránya hasonlíthatatlanul nagyobb volt benne, mint abban. Tettek ugyan a szerkesztők valamelyes engedelményt a társasági és divatlapok jellegzetességeinek irányában is, nyilván azzal a céllal, hogy az átlagolvasó, s nem utolsó sorban a hölgyközönség, érdeklődését ezáltal fölkeltsék és biztosítsák a lap tulajdonképpeni közlendője számára is. Rejtvényt, társasági híreket, háztartási tanácsokat közöltek, s főképpen egzotikus furcsaságokat a világ minden tájáról. A méhek életéről, az afrikai benszülöttek házassági szokásairól, a nagyvárosok rendőrségi krónikájáról

tudósította lapnak ez a része, olyan kissé hírlapi címekkel, mint „A bűn iskolája”, „A gyász színe Ázsiában”, „A nők élete Zanzibárban” s más ehez hasonlók. Ez az olvasócsalogató engedmény azonban nagyon is szemérmes módon történt; szigorúan elkülönítve, csupán csak az első négy és az utolsó két lapra szorítottak az ilyesfajta közlemények, s kiválogatásukban — a megfigyelőnek úgy tetszik — határozott természettudományos vagy szociális érdekű szelektáló elv érvényesült. Ófensége Mária Krisztina főhercegnő kikocsizásáról, Salvátor főherceg vadászszákmányáról, főúri házasságokról nem esett itten szó, mint ahogy a kortárs lapok hasonló rovataiban ez történni szokott. Ha társasági hír kerül az olvasó elé, az rendszerint egy-egy polgáregyesület báljáról szól, s egyszer-egyszer néhány jóindulatú, talán túlságosan is pártfogoló hangú sorból egy-egy munkásegylet táncvigalmáról, színelőadásáról is tudomást szerezhettünk.

A lap borítóját egész oldalas rajz díszíti: az ifjú, magyar címerpajzsos—kardos Hungária tekint a parlament új épületére, az ipar fogaskerekekkel s mérőeszközökkel ékszerezett nemtőivel körülvéve. Aki kedvét leli az efajta szimbólikában, bizonyosan észreveszi majd, hogy mind a borítékrajzon, mind pedig a belső fejléc rajzán hiányzik a címerről a korona. Mi inkább a rajzoló nevét jegyezzük ide, kiegészítve az előbbi fölsorolást; a rajz sarkában a Freund nevet betűzhetjük ki.

A lap szervező lelke, a köréje tömörültek verbúválója s összetartója Palágyi Menyhért volt. Az Új Nemzedék nem első szerkesztői kísérlete s bukása Palágyinak. 1886-87-ben Tolnai lapjának, az Irodalomnak volt főmunkatársa, s egyben tekintélyes hányadának írója is. 1884-ben a maga szerkesztésében jelentette meg az Irodalmi Lapok című kritikai szemlét. Vajdáról, Ábrányiról, Kiss Józsefről értekezett benne. Keményen bírálta és támadott. Magas ideálokat állított, magas célokat tűzött ki. Goethét és Thackerayt emlegette, de lapjának, a maga elméleti kritikai írásain kívül, meg kellett elégednie Kadocsa Elek verseivel s Kardos Albert elbeszélő prózájával s hasonlókkal. Nem csoda, ha az Irodalmi Lapok három soványka szám megjelenése után be is fejezte pályafutását. 1885—86-ban egy viszonylag tekintélyes lapnak, a Petőfi Társaság Koszorújának lett név szerint főmunkatársa, Ábrányi Emil szerkesztősége alatt; valóságban azonban több ennél, a szerkesztés inkább az ő kezében volt, semmint Ábrányiéban. A Koszorú ekkor fordult radikálisabb irányba s ekkor, s valószínűleg éppen ennek következtében, bukott meg.

Palágyi ekkor huszonnyolc éves volt. Filozófiai nézetei a darmstatti katedráig s Keyserling barátságáig még sokat változtak, de a magyar irodalom értékrendjéről, fejlődésmenetéről alkotott felfogása már kialakult ezidőre. S mivel mind ezt, mind pedig politikai meggyőződését szóban és írásban széltiben hirdette, ismeretes volt a kortársak körében. Neve s bizonyos tekintélye volt már, kész irodalomközéleti egyéniség, határozott szellemi arculattal, nagy tettvágygal és nagy tetterővel. Farkas Gyula kicsinylő megjegyzései, melyek mint magyar tehetségek mindig kéznél lévő s ajánlkozó izgékony elméletgyártóját és fegyverhordozóját mutatják be, bizonyonnal igazságtalanok, de úgy tűnik, Palágyi ekkortájt ismerte föl, hogy nagynevű, idősebb kortársaiban legföljebb ideált, alkalmoszerűen fegyvertársat, esetleg jóbarátot nyerhet, s ezért, ha eszméinek barátai és generációja eszméinek táborát akar teremteni, nemzedéktársai között vagy éppen a nála is ifjabb évjáratokban kell keresnie.

II.

A nemzedék-kérdés, a táj kérdése, a zsidóság beolvadási folyamatának, történeti szerepének kérdése az utolsó évtizedben az úgynevezett kényes kérdések listájához tartozott. Ez a tartózkodás e kérdésekkel szemben nagyon is érthető, mivel a két háború közti irodalomtörténet-írásban csakugyan számtalanszor és súlyosan hibáztak, torzítottak többen azáltal, hogy e kérdéseket emelték a valóban központiak helyébe. Mindazonáltal valóságos

voltuk tagadása éppen egy társadalmi kiindulású és központú kutató módszerrel és értékelő szemlélettel állna leginkább szemben, hiszen nagyon is tudott dolog, hogy a társadalom fejlődésével együttjáró, s mindig új meg új formát öltő belső küzdelem igen gyakran éppen ezeken a problémákon át is, ezekkel egybefonódva, ezeket és ezektől áthatva nyilvánult az utolsó száz esztendőben Magyarországon.

Az a névsor, amelyet előbb Palágyitól idéztünk, nem teljes, ki kell egészítenünk, Ábrányi Emil, Reviczky és Rudnyánszky nevével. Mindhárman egy-egy nagyobb költeményt adtak a lapnak. Ha mármost így a teljes névsoron végigtekintünk, szinte az evidencia önmozgásával oszlik két félre a munkatársak listája. Egyik oldalon lecsúszott nemes familiák, gentry familiák sarjai. Valamennyien intellektuális, pontosabban intellektuel pályán, előttük a szellemi proletárság nem is oly távoli lehetőségével; legnagyobbbrészt felvidékiek, valamennyien nemzetiségi vidékről s mindnyájan katolikusok. A másik oldalon zsidók, intellektuelek, akiknek kivétel nélkül több-kevesebb közük van az újságráshoz. Nagyobbrészt dunántúliak, s ha nem, szinte kivétel nélkül oly vidékről eredők, amely kiesik a Galiciából frissen beáramló zsidóság útjából. Szüleik foglalkozása is nagyobbbrészt már nem annyira friss bevándorlóokra, az első nemzedékre, mint inkább a már meghonosodásokra utal. Tanítók, kistisztviselők, kisbérlet, helyhez kötött kisiparosok, egyszóval szerénysorsú, de már megállapodott életkörülményű kispolgároknak látszanak. Ám akár egyik, akár másik csoporthoz tartozzanak is, valamennyien ugyanannak a generációnak a tagjai, Madách Aladárt és Ábrányi Emilt nem számítva. A legidősebb köztük Reviczky, a legifjabb Palágyi Lajos. Legtöbben 26—27 évesek.

Madách szereplése a lapban egy verssel (Nihil 103. l.), inkább csak vendégszereplésnek, a pártfogó vendégszereplésének számít; föltehetően ő volt ugyanis, legalább részben, a kiadási költségek viselője. Nincs ugyan erre konkrét bizonyítékunk, de az érdeklődés, amellyel e nemzedék s e csoport sorsát kísérte, az a barátság, amely, elsősorban Palágyihoz, de a többiekhez is fűzte s a segítőkészség, mely e barátságban megmutatkozott, valószínűsítik ezt a föltevést. Ábrányi pedig alighanem, mint a szabadság hivatalosan bejegyzett ellenzéki lantosa rándult át a laphoz, ugyancsak vendégszereplésre, mintegy avató székfoglalóra az ifjabb ellenzéki pályatársakhoz. S meg kell adni, nagyon stílusosan; megszámlálhatatlan s mindig kéznél levő szabadság confessionioi vagy inkább proklamációi közül éppen olyannal, mely leginkább megfelelt a lap irányának. A szociális elnyomás ellen menydörgött s az egyéni szabadságért lángolt ez alkalommal (62. l.).

Mármost az a kérdés, mi az, ami ezt a két oly más világból induló csoportot egy táborba hozta, s még szorosabbra fogva a kérdést, mi az, ami éppen ezt a két csoportot hozta egy táborba?

Úgy tűnik négy címszó alá sorolhatók ennek az affinitásnak a tényezői. Ezek: ellen-szenv és elégedetlenség az Akadémiával és hivatalos irodalommal szemben, szociális városias érdeklődés, filozófiai hajlam s végül európai, világirodalmi tájékozódás és igény.

Palágyi a beköszöntő előfizetési felhívásban programot tűzött a lap elé. Legyen a lap, úgymond, „az Új Nemzedék érzés- és gondolatvilágának kifejezője, törekvéseinek érvényre emelője”. Mondjon „igaz szót társadalmi állapotainkról s közművelődési viszonyainkról”. Vesse latra, „mit tettünk, hogy a nemzetiségi felekezeti és osztályellentétek el ne mérgesedjenek s nemzeti létünket, haladásunkat ne veszélyeztessék”. S végül vegye számba „hová jutottunk az önálló nemzeti művelődés dolgában, mennyire nemzeti az? Mennyiben sikerült európai színvonalra emelni azt?”

Az Akadémiát itt ugyan még nem említi, de már az első vezércikkben, s a későbbiekben még inkább, „a kormányt szolgáló” Akadémia, — „a céhbéli kompilátorok gyülekezete” — bőven kikapja a maga részét éppen úgy, mint a hivatalos irodalom is, amelynek nem mestere, hanem csupán kenyere és pajzsa Arany, s amely annyira megérett a pusztulásra, hogy már támadni is fölösleges, mert magától is össze kell omolnia, s be kell következnie a fordulatnak (158. l.).

S a lapnak csakugyan minden jellegzetes cikke e négy góc köré kristályosodott, e négy villamos pólustól kapott nemcsak minden cikk, hanem minden mondat is erőt és feszültséget, haragot és fölényt.

Mint vélekednek mármost erről a négy problémakörrel a lap szerzői?

Az ország legégetőbb feladata, hogy a polgári államot és társadalmat végre valóra váltsa. Sőt tovább is kell lépni ennél, hiszen már itt a negyedik rend, követel és fenyeget. Világosan felismerték, hogy a szociális fejlődés fókuszába most immár a munkásság ügye került s azt is, hogy a fejlődés akadályozása forradalomhoz vezet. Márpedig legnagyobb félelmük a forradalom, legvágyottabb ideáljuk a kompromisszumos osztálybékében rázkódás nélkül fejlődő társadalom. Éppen ezért úgy tartják, a polgárság feladata kettős: le kell rombolnia a feudalizmust s meg kell rendszabályoznia a kapitalizmust s ugyanakkor kezébe kell vennie s az evolucionizmus irányába kell terelnie a munkásmozgalom ösztönös s anarchikus erőit, melyek, ha elszabadulnak vagy fantaszták kezébe jutnak, az ember legszentebb javait pusztulással fenyegetik. „A középosztálynak magához kellene emelnie a munkásnépet, — javasolja Vázsonyi, — hogy saját szabadságát, erkölceit megvédje a hatalmaskodó arisztokratizmus ellen. Az ily módon megerősödött polgári középosztály, mely nem utánozza a főrangúak és a gentry hibáit, megmentheti a demokrácia ügyét és önmagát” is. (23. l.)

Egy másik szenvedélyes hangú cikkében Vázsonyi pedig egy újabb kötelességére figyelmezteti a polgárságot. „Le kell szállani” — úgymond — „a külvárosi utcák népéhez s a saját nyelvén szólni hozzá”. „Egyesületekre van szükség, — folytatja, — melyek közelebb viszik az emberiséget az egyenlőség megvalósulásához” s „nem különválasztják a polgárokat, hanem összefűzik.” (94. l.)

Ehelyett azonban mit tesz a polgár? „Elveszti vezérszerepét s az arisztorácia szolgálatába áll,” — panasolja (23. l.). „A polgár büszke címére — így szól tovább — senki sem büszke ma már.” A polgárság osztozik a magyar társadalom lényegi jellemhibájában: „egyfelől fennhéjázó dölyf, másrésztől szolgáltság” a jellemvonásai. „Mesés számban tűnnek fel lovagok” s a polgárság-olvasta szalon regényekben legföljebb a szolgák hallgatnak olyan „plebejus névre” mint „János vagy Jakab”.

A munkásság pedig kiszolgáltatottan és magárahagyatottan a nyomor bűneinek s a nyomor anyagi és erkölcsi vámszedőinek esik áldozatul. „Nálunk csak a választópolgárok egybefűzéséről van szó kortes célokra” — veti a polgárság szemére az említett szenvedélyes hangú cikk. — A szegény munkásnépre senki sem gondol, magára van hagyatva. A választási gépezeten kívül álló nagy tömeg a kocsmák bűzéiben, a sötét lebujkban hirdeti a XIX. század felvilágosultságát. Valamennyiüket mélységes együttérzés, igaz szeretet és emberi szánalom hatotta át a munkásság iránt. Vértesi Gyula az utcára dobott munkanélkülről, Palágyi Lajos a hideg kertiházakban telelő semmitelenekekről írt novellát, s híreket közölt a háziurak embertelenségéről, a munkás egészségügy túrhetetlen voltáról, az inasok megalázó cselédéletéről. Azonosulni azonban sohasem azonosultak a proletársorssal. A polgár szemével látták — manapság divatos szóval élve — kívülről, s viszonyukat hozzá két szó, két általuk is oly gyakran használt ige fejezi ki leghűségesebben: a „leszállni” és a „felelme” ige.

Ezek az itt mondottak vádként is hangozhatnak. Én azonban kései tiszteletadásnak szeretném szánni, hiszen egy magatartás értékét történeti körülményei szabják meg. S oly sokan voltak-e ebben a korban a magyar irodalomban, akik tisztább emberséggel éreztek és kívántak tenni a proletárság ügyében?

A kiegyezés ügyét nem bolygatták, bár újra meg újra a nemzeti függetlenség ügye mellett adták egy-egy cikkben alkalmyszerűen szavazatukat (pl. 142. l.), de nem mutattak különösebb rokonszenvet a szöszátyár és tehetségtelen 48-as párt iránt. Tudták, hogy a magyar függetlenség nem egyszerűen jogi probléma, sőt elsősorban nem az, hanem mindenek előtt

gazdasági. Ezért követelte Palágyi Menyhért egyszerre a független magyar gazdaságot, a független magyar művelődést és a független magyar politikát (142. l.).

Egyszóval, felismerték a magyar társadalom mélyén érlelődő válság gazdasági és szociális jellegét s ha ez a felismerés s az általa kiváltott magatartás a korszak szereplői között az első sorokban juttatott nekik helyet, a nemzetiségek ügyében mutatott érzelmeik és vallott felfogásuk alapos csorbát ejt hírukön. Nemcsak a nagy erkölcsi bátorságú Mocsáryt, vagy az európai szemhatárú józan Asbóthot kell elébük helyeznünk, hanem az uralkodó irodalmi iránynak nagy képviselőit, Gyulait és elvbarátaikat is. A magyar birodalmi gondolat néven ismert felfogás valamilyen válfaját vallották majd valamennyien s tüzes nacionalizmusuk már-már sovinizmusnak is nevezhető. S különös, hogy a két csoport közül a zsidó származásúak, mindenekelőtt maga Palágyi Menyhért, ebben szemlátomást túltettek a gentryfiakon. Azt vallotta Palágyi, hogy a nemzet akkor tölti be feladatát, ha Európa keletén biztosítja a magyar művelődés fölényét és uralkodásra hivatott voltát (68. l.). Ezen a téren különleges vonásuk, hogy már-már neveltségbe forduló haragjukat a szászokra összpontosították. A szlávok mellett, — fejtegették — nem jelentenek kisebb veszélyt a szászok sem (99., 118., 32. l.), a maguk makacs önállóságában és elzártágában. S a lap szinte minden számában közölt valami botránkoztató históriát Erdélyből. A szászoknál csak a kozmopolita zsidóság iránt éreztek több gyűlöletet. Erről azonban később szóljunk majd.

Szociális és politikai felfogásuk és céljaik tolmácsolása, ezek rokon vagy azonos voltának megállapítása nem nehéz feladat. Filozófiai nézeteiket és törekvéseiket illetően azonban más a helyzet, hiszen politikai és szociális értelmű nyilatkozatot mindnyájan tettek majd minden cikkben; filozófiai érdekűt azonban kevesen és keveset, a lap két vezéregyéniségét, Palágyi Menyhértet és Komjáthyt kivéve. Annyi azonban bizonyos, hogy valamennyien hiányolták a filozófiai szellemet a magyar művelődésből és politikából egyaránt.

Palágyi Menyhért cikkeiben gyakran érintett bölcséleti kérdéseket, Komjáthy nagy folytatásos tanulmányából, a Kritikai Szempontokból pedig egész filozófiája kibontható. Kettejük filozófiai műveltsége a legmélyebb. Az ő felfogásuk a legönállóbb s leginkább tisztázott. Rendszerük elemzése nem feladatunk itt; most csupán azokat az elemeket kell megjelölnünk, melyek segítenek bennünket, hogy a fejezetkezdő kérdésre válaszolhassunk.

Palágyi ezidőben, ami az ismeretelméletet illeti, útban az objektív idealizmustól a szubjektív idealizmus felé, történetfilozófiáját tekintve evolúcionista, az etika területén pedig az individuumnak jogait hirdeti. De nemcsak az egyes embert tekintette különálló individuumnak, hanem a nemzeteket is, amelyek éppen úgy értékesebb vagy kevésbé értékes egyéni karakterrel rendelkeznek, mint maga az egyes ember s éppen úgy joguk és kötelességük, mint az egyes embernek, hogy karakterüket gazdagítsák és kibontakoztassák. Ezek a gondolatok, amelyeket Hermann Ottórol írott cikkében (61. l.) s másutt is (pl. 102. l.) sokszor fejtegetett a lapban, könnyen a szociáldarwinizmus látszatát kelthetnék. Palágyinak azonban éppen egyik legkedvencebb vesszőparipája a fejlődéstannak, a *Struggle for life*-elvével támogatott erkölcsi „materializmus”, utilitarista egoizmus ostromozása: „... a materialisztikus áramlatok” kora ez, — mondja, — „az önzés és gyűlölet vakmerő nyíltsággal hirdeti tanait, egymás ellen zúdítvá osztályt, felekezetet és nemzetiséget” (1. l.). Másik kedvenc célpontja az Új Nemzedékben megjelent cikkeiben a pozitívizmus. Tudósnak csak az számított szemében, aki mögött szintézis állott. Darwint nem utolsó sorban ezért magasztalta (62. l.).

Komjáthy filozófiájának kiindulópontja mint maga is vallotta, s Komlós Aladár is kimutatta, Schopenhauer esztétikája. Élete végén meglehetősen távolságra jutott a frankfurti filozófus tanaitól, de már ekkor is, — mint ahogy megint csak maga is említette, s Komlós is igazolta, — igényeinek megfelelően módosította, egészítette ki Schopenhauert. A művészet ismeretelméleti szerepét Schopenhauerhez hasonlóan megtartotta, s ő sem választotta el élesen egymástól a művészetet és filozófiát. De már a történetfilozófia terén a fejlődést illetően nyilvánvalóan elszakadt mesterétől s nem osztotta annak mérhetetlen kicsinylését

Hegel s a „Hegelei” iránt. Komjáthy föltétlen híve volt az evolúciónak. Mégis sok része lehet Schopenhauer mélységes ellenszenvének a történetiség iránt abban, hogy Komjáthy tanulmányának Achilles-sarka éppen az egyes művek és egyes személyek történeti szerepének, az egyes irányok történeti szükségszerűségének megértésében és méltánylásában van. S amint az evolúció tana Hegel percepciójára, a belső erkölcsi kényszer, az erkölcsi kötelesség nyomatékos hangsúlyozása Kant hatására mutat éppen úgy, mint az ítélelterő önálló principiumként való felfogása is. „Wille zum Urteilen” — mondja Komjáthy, összetársítva a két filozófia terminológiáját, s mutatva érzékenységét is a Schopenhauer körüli s utáni voluntarisztikus filozófiák iránt. Az egyéniség történeti szerepének alappillére válása gondolkodásban nyilván Carlyle hatására mutat, akit egyébként, hol egyetértve, hol polémikusan, itt is több ízben említ. A Nietzsche-hatás egyik immár hagyományos vitakérdése a Komjáthy-irodalomnak. Úgy vélem, ez a tanulmánya is amellett szól, nemcsak hogy ismerte, de már ekkor is ismerte Nietzschét. Ismeretes, hogy Nietzsche roppant szuggesztív címei már utolsó éveiben Európaszerte szólásfordulattá váltak. Péterfy több ízben használta a *Jenseits-et*, az *Unwertung aller Werte-ét*; A tragédia születését pedig címként is átvette. Komjáthy így ír: „ebben a korban a leginkább korszerű korszerűtlen volna”, s aztán még a gondolatok is rokonok az *Unzeitgemäße Betrachtungen* gondolataival. Az intuíció jelentőségének nagyranövekedése, a művész és befogadó homogenitása, a művész és kritikus kongenialitása szükségességének hangsúlyozása ugyancsak Nietzschére mutat éppen úgy, mint ahogy a moralizmus ellen intézett éles támadása is.

Komjáthy tanulmánya mindenesetre fényes példa arra, hogyan válhat egy alapjában retrográd filozófia más történeti helyzetben bizonyos elemei révén progresszív erők fegyverévé is. Azt hiszem, Komjáthy tanulmánya egyik legátfogóbb igényű s egyes részleteiben csakugyan legmélyebben járó bírálata is a kiegyezéskori Akadémia és Gyulai pártja működésének. Az Akadémián honoló filozófiaellenesség és filozófiai műveletlenség, a klikkuralom, a világ-irodalmi érdektelenség, az új irányzatok elnyomása, Vajda üldöztetése, s az ismeretes Akadémia-ellenes vádak mind sorra kerülnek, csakhogy filozófiai szemléletbe ágyazva. S persze, az alapvető elvi tévedések mellett nem csekély konkrét tévedések is. Jegyezzünk egyet közülük ide, hogy majd később hivatkozhatunk rá. Míg Gyulai Jókai kritikájába beleegyezését adja, Gyulai Dóczi- és Rákosi-kritikáját szinte megdöbbsent felháborodással utasítja vissza. „—... egy Dóczihoz mer így szólni” — mondja méltatlankodva.

Komjáthy tanulmányát vizsgálva azonban nem is egyes részlettényeket illető tévedéseit kell szóvátennünk, hanem dolgozatának azt az alapgyengéjét, hogy a jelen kóros állapotainak leküzdésére vonatkozó — kikövetkeztethető vagy kimondott — irányelvei túlságosan is homályosak, körvonaltalanok, általánosak. Így ez a tanulmány (s vele egész csoport sorsa, pályája is) kitűnő példa egyben arra is, hogy egy alapjában progresszív akaratú, indítású csoport kezében is egy retrograd filozófia csak fegyver, eszköz lehet a meglévő s idejétmúlt szemlélet és rend gyengítésére, roncsolására, de delejtű aligha a járhatóbb, a valóságnak megfelelőbb út és irány meglelésére.

Mint Palágyi Menyhért, ő is úgy vélte, a magyar tudománynak és művészetnek csak akkor sarjad újabb vetése, ha áthatja és megtermékenyíti a korszerű filozófia szelleme, úgy mint ahogy Kőlcsey, Bajza s főképpen Erdélyi János munkásságát és korszakát is áthatotta az. Sokkal inkább Erdélyi szellemének és lelkületének kell a magyar közgondolkodás, irodalom és művészet karakterét meghatároznia, semmint Gyulaiénak. Az új nemzedék jövője azért töltötte el bizalommal Komjáthyt, mert íme, ennek valamennyi tagja telve a bölcsélet szenvédelével.

A csoportot összetartó tényezők közül az első kettő bemutatásával, úgy tetszik, jórészt a második kettő mibenléte is tisztázódott már.

Az Akadémiának mindenekelőtt azt vetették szemére, hogy nem folytatta a reformkor kezdeményét, nem emelte a magyar szellemet, a maga sajátos jellemét kibontakoztatva,

a nyugati népek szellemének szintjére (2. 1.). S nemcsak fejleszteni, de még csak magyarázni sem képesek a klasszikus örökséget. Jól lehet mindnyájan Aranyból élnek, még mindig nincs a közönség s az iskola kezében egyetlen valamire való Arany-interpretáció sem (29. 1.). Bálvánnyá tették a klasszikusokat, hogy magyarázatot ne kelljen adniok róluk, csak himnuszot zengeni, s hogy mindenkit el lehessen nevében ítélni, aki tovább akarja fejleszteni irányukat vagy túl akar lépni azon. Tolnai Arany epikáját vinné át a prózai elbeszélésbe, Vajda filozófikusságával és városiasságával új utat vágna, s íme, nem kellenek az Akadémiának (42. 1.) éppen úgy, mint ahogy nem akarnak tudomást venni olyan érdemes tudósról sem, mint Thán Károly, Frölich Izidor, Hunyady Jenő vagy König Gyula (29. 1.); a legnagyobb élő költő, Vajda — mondja Palágyi Menyhért — s a legnagyobb élő szónok, Kossuth, kívül rekedtek. Korszerűtlen ez az Akadémia, a kompilátorok birodalma, akik érdektelen óságok fölfedezéséért és magyarázatáért dicsérgetik egymást, holott a naturalizmustól kellene a közönséget óvni, s mibenlétéről fölvilágosítani. Arisztokratikus tudománynak a demokrácia korában nincs értelme s az Akadémia éppen úgy arisztokratikus, mint a társadalom. Palágyi Menyhért ki is mondja a végső következtetést, az Akadémia csak szimptóma: nem a magyar szellem élete, hanem a magyar társadalomé, pang (157. 1.).

Filozófiai s világirodalmi érdeklődésük együtt fogant s így azok arculata is az iker-testvérek hasonlatossága. A világirodalmat elsősorban azok az írók jelentették számukra, akik kedvenc német filozófusainak példatárul szolgáltak. Ismeretes Schopenhauer tisztelete Goethe iránt s ők sem maradtak ebben mögötte. A német klasszika, Heine és kortársai, idézeteikből és hivatkozásaikból kitetszően, olvasmányaik egészen Hebbelig. A kortársak közül, nagyon jellemző módon, Spielhagen emlegették; regényfolytatást is közölt tőle a lap. Storm, Fontane, Meyer vagy akár Keller neve sem fordult elő a lapban, s más írásaikban is alig; jóllehet az utóbbi kettő, mint Péterfy példája mutatja, nem volt már egészen ismeretlen Magyarországon. A korszak franciáinak neve többször szerepelt a lapban. Hugó, Zola gyakori név, a parnasszisták és nemzedéktársaik némelyikéről kritikát is írtak és Bourget nevét is leírták, nem éppen rokonszenvvel. Az angolok közül Dickenst emlegették gyakran — nem szólva persze Shakespeareről — az északiak közül Ibsent, az oroszok közül pedig itt egyedül Turgenyevet.

Mindezeket az írókat természetesen a Gyulai köré tömörültek java is ismerte vagy volt róla tudomása. Ennek a csoportnak modernebb volta nem is annyira az ismertet illeti, hanem azt a recepciós készséget, amellyel a világirodalmat fogadták s azt a modern esztétikai, filozófiai s nem utolsó sorban szociális nézőpontot, amelyről figyelték és válogatták.

III.

A regényíró, midőn hőseinek jellemrajzát megalkotta, ezzel egyúttal már az események okait is olvasói elé tárta. Nekünk azonban most a jellemzés után a megokolásra kell áttérnünk, hogy az előző fejezet élén fölített kérdéseinkre felelhessünk.

Ismeretes, hogy a történeti országrészek közül a Felföld középnemesi birtokai aprózódtak el leginkább. Csakugyan az apró gentry pátriája ez a vidék. A folyamat régi keletű, eredete egészen a hódoltság koráig nyúlik vissza. Itt nem működött, vagy alig a neoaquisztica s a birtokok ősrégi családok kebelén belül szálltak apákról fiúkra, osztódtak és fogytak. Ez a szerény vagyonú nemesség különös szinbiozisban élt szlovák és magyar jobbágyaival s a városok német polgáraival. A patriarchális életforma itt csakugyan patriarchális volt. Történeti emlékek sokasága igazolja, hogy sehol olyan közel nem élt egymáshoz a jobbágy és nemes, mint itt. Az ortodox román pásztor, vagy a szerb parasztot egy világ választotta el a magyar nemes úrtól, itt az életforma különbségei nem voltak oly mélyek. Említsük példa gyanánt a művelődés területét. Az egykorú statisztikák szerint, a XIX. században a felföldi szlovákság

és németség körében volt a nemzetiségek közül a legalacsonyabb az analfabétizmus arányszáma, majdnem jobb még a dunántúli magyarságénál is. Nem véletlen, hogy a nemzetiségi ellentétek is itt mutatkoztak legkésőbb, s mindvégig a legkisebb intenzitással. Itt vallották magukat az emberek legtovább az egységes Hungária polgárainak, s nemcsak Beniczky, Bél Mátyás vagy Benyák Bernát korában kétnyelvűek az emberek, maguk sem tudván hová is tartoznak végre, hanem még Mikszáth idején is sok-sok nemesi udvarházban volt házi nyelv a szlovák. A felvidéki németség viszonya pedig — ismeretes — mindvégig a legbarátságosabb maradt a magyarsággal. Itt nem mondtak ki jogegyenlőséget, de, sok felszíni csetepáté ellenére, mélyen történelmi értelmű toleranciában éltek itt nemzetiségek és felekezetek tarka összevisszaságban.

A magyar földbirtok első válságainak ez a kis méretű investálást igénylő, szerény háztartást és életvitelt hordozó, bizonyos értelemben belterjesebb birtok látszólag jobban ellenállt, mint a nagyobb középnemesi birtokok. De nyilván csak látszólag, hisz mindössze csak egy — a mi szempontunkból azonban nagyon fontos — fáziskülönbség jött létre. Valójában ez a birtokfajta állta legkevésbé a versenyt, s íróink gyermekkorára a 60-as 70-es évekre szinte itt a legmélyebb a válság. Mi sem jellemzőbb erre, mint az, hogy az első nagy kivándorlási hullám éppen ezekben az évtizedekben innét indult meg; a szlovákság kontingense egymagában magasabb volt, mint az ötszörte nagyobb magyarságé s Budapest legnagyobb számú nemzetiségi bevándorlói is szlovákok voltak. S emellett sehol és sehonnán ennyi tönkrement egzisztencia, ágrólszakadt, egészen kishivatalba szorult gentry mint itt és innét. Ugyanakkor teljes erővel fellángoltak a nemzetiségi küzdelmek s így teljessé lett az a válság, amely egy százados, a többi országrésznél mélyebben gyökeredző s talán humánusabb életformát forgatott föl.

A magyar kiegyezést ugyan Deák és Andráshoz hozta létre, de a kiegyezéskori magyar államapparátust tulajdonképpen Tisza Kálmán szervezte meg. Nem kell arról itt szólnunk, hogy Tisza pártjának törzse mindenekelőtt az alföldi, a partiumbeli s erdélyi vagyonos kálvinista középnemességéből állott. Az is tudott dolog, hogy Tisza államszervező munkájában milyen nagy szerepe volt a rokon, baráti s más egyéb érdekű egyéni kapcsolatoknak. Nem csoda, ha a magyar államapparátussal szemben hamar fölmerült a kálvinisták túlsúlyának panasza. Különösen gyakran fölhangzott ez a vád és panasz a tudományos intézményeket, mindenekelőtt az Akadémiát illetően. Ismeretes Asbóth János híres bon mot-ja, mely szerint Csengery Csengerynek és pesti főrabbinak is kálvinistát tenne meg legszívesebben. Asbóth Csengeryről szólott ugyan, de Tiszát még inkább ez irányú képviselőjének tartotta s egy tanulmányában éppen azt tette szóvá, milyen nagy hátrány Magyarországon katolikusnak lenni. (Sennyeiről szóló tanulmányában) Asbóthnak bizonyára nem volt igaza; nem volt hátrány katolikusnak lenni Magyarországon, de, — tagadhatatlan, — előny volt kálvinistának lenni Tisza kormányzása idején.

Ez a felföldi nemzedék, mivel a valamirevaló helyek ez időre, nagyjából amúgy is megteltek már, ilyen konstellációban még nehezebben részesülhetett igazi úri foglalkozást jelentő állami alkalmazásban s többnyire meg kellett elégednie szerény honorációs-jellegű foglalkozással, vagy éppen szabad pályára kényszerült. Így a városi életben is a hozzájuk hasonló, bizonytalan egzisztenciájú szellemi foglalkozásúak, kisemberek, — sőt némelyek közülük a munkásság — életét ismerték meg. Tehát megint csak társadalmi és gazdasági létbizonytalansággal, válságba jutott vagy még ki sem alakított életformával küzdő rétegeket.

S mi az igazság a hivatalos irodalmat, az Akadémiát ért vádakot illetően?

Azt mindenki tudja, mennyire méltatlan dolog volna Gyulait s főképpen — az akadémiai vezetőcsoport kialakulási idejére gondolva — Keményt a felekezeti elfogultság és részrehajlás vádjával illetni. Mégis, az annyiszor s nem is éppen csak katolikusok által fölhozott vád nem volt egészen alaptalan, — tényeken nyugodott. Hogy ezt az ellentmondást föloldhassuk, néhány ismert tényt kell fölidéznünk.

A magyar irodalom, a magyar kultúra küldetése az 50-es években az ellenállás egybefogása, a szellemi függetlenség fönntartása volt. Erre az akkori helyzetben mindenekelőtt a nemesi értelmiségi rétegek vállalkozhattak s azok is vállalkoztak. Csakhogy ezek a (többnyire vagyonatlan vagy jelentéktelen vagyonú) rétegek sokkal inkább valamilyen függésben vagy összefüggésben állottak az egyházzal, mint azt ma hinni szokás. (Gondoljunk Gyulaira, Salamonra, Szász Károlyra, Csengeryre vagy éppen Arany Jánosra). Mivel azonban a katolikus klérus többségében lojális vagy éppen aulikus s nagyrészt antiliberális álláspontot foglalt el, s befolyását is ebben az irányban érvényesítette, természetes volt, hogy e nemesi értelmiségi rétegek protestáns, kálvinista s mindenekelőtt: erős taktikai érzékű, hajlékonyabb erdélyi elemei jutottak vezetőszerpéhez.

Ez tehát akkor történeti szükség következménye volt. A helyzet alakulása 67 után ezen a téren is párhuzamos volt a hivatalos irodalom elvrendszerének a területén mutatkozó alakulással: az elvek tartalmi átalakítása, kereteinek kitágítása elmaradt s bár ezek az elvek az 50-es években nagyszerű történeti hivatást töltöttek be, most már fejlődést gátló kánonokká, sőt dogmákká váltak. Hasonlóképpen az összetétel továbbra is azonos maradt, márpedig azt többé a történeti helyzet nem indokolta, csak a csoportszellem. S amint Tisza uralma egyre inkább rejtett diktatúrává vált, úgy, azzal együtt vált e csoportszellem is csupán uralmat megtartó s védekező jellegűvé. Hiszen, a kiegyezés első évtizedeiben már felnőtt egy teljesen laicizált műveltségű, liberális neveltségű katolikus nemzedék is, amelynek éppen az Új Nemzedék köré csoportosulók is jellegzetes képviselői voltak.

Mindez éppen elégséges ok volt ahhoz, hogy érdeklődésüket szociális irányba fordítsa, elégedetlenséget, ellenszenvet, ellenzéki hangulatot keltsen bennük a fennálló kormányrendszer, társadalom és az ezeket képviselő, védő irodalom iránt. S az nem csoda, ha e nemzedék literátus tagjaiban könnyen az a benyomás keletkezett, hogy az Akadémia pozíciókban ülő kálvinista tagjainak és kegyeltjeinek irántuk tanúsított tartózkodása, ellenszenvé, sőt ellenséges érzülete katolikus voltuknak is szól. Maga Vajda, sőt a kálvinista pap, Tolnai is pendített effajta felfogást. Ellenzékiségüket tehát fokozta, vagy legalábbis erősen színezte, megkülönböztette katolikus voltuk, s ugyanakkor egyebek közt, ez is visszatartotta őket attól is, hogy a meglévő ellenzéki mozgalomhoz csatlakozzanak. Az Alföldön és Erdélyben az ellenzéki ségnek ezidőre ugyanis már kialakult bizonyos hagyományos, valamiképpen kálvinista színezetű 48-as, az irodalomban is képviselt formája. Ennek azonban a Felföldön kevés talaja volt, s nem is elégíthette volna ki őket, minthogy a Petőfi Társasági irodalmi ellenzéki ség sem mondott számukra sokat. Az akkori 48-as ellenzék magatartásának sarjasztó magva, a politizáló dagályba fulladó közjogi viszály, meglehetősen közömbösen hagyta őket; más nemzedék voltak ők már, a kiegyezés légkörében nőttek fel, személyes élmény, emlék nem fűzte őket 48-hoz. Annál inkább nyomasztotta őket a szociális, az életformabeli s a világnézeti válság. A szociális válsággal s az életforma válságával mindig együtt jár a világnézet válsága s náluk ezt még egy el nem mellőzhető tényező erősen fokozta és részben a belőle való kivezető út keresését is karakterizálta.

Volt ugyanis katolicizmusuknak az említetten kívül más következménye is. Nem kell különösebben bizonyítani a katolikus és protestáns gyermeknevelés igen mély különbségét. A katolikus vallásosság, — bizonyosan az élet minden területét betöltő, közösséget összetartó gazdag és mély liturgiájánál fogva, — ebben a korban is szívósan tartotta magát még. A felvilágosodás semlegesítő, vagy éppen szembefordító hatása még csak az iskoláig ért le, a családi, jelesen pedig az anyai nevelést alig érintette. Érthető hát, ha verseik telve nem annyira biblikus, mint inkább liturgikus s hitéleti reminiscenciákkal. Jellemző, hogy Komjáthynek éppen anyjához s Celesztá hugához írt versében van belőlük feltűnően sok, s Reviczky meg Rudnyánszky gyermekkori emlékei hányszor társítanak vallásos motívumokat is (Éppen az Új Nemzedékben közölt verseikben is.) S emellett meg kell fontolnunk azt is, hogy a katolikus nevelés eleve egy filozófiai rendszer

részesévé tette a gyermeket, belé oltva az igényt és érzékenységet az úgynevezett metafizikai kérdések, a filozófia úgynevezett végső kérdései iránt. Az iskolai, a művelődési és publicisztikai közszellem viszont ezekre az évtizedekre már teljesen az aufklarista liberalizmus jegyében állott. A magyar református gyermek, a protestantizmusnak a többségi katolicizmussal szemben elfoglalt helyzete következtében eleve már egy bizonyos dogmaellenességgel, s katolikusellenes aufklarizmussal, bizonyos racionalizmussal indult s így az említett uralkodó közszellemmel való találkozás ritkán okozott benne oly mély belső válságot, mint az a katolikusoknál történni szokott.

A válságból kivezető útnak ezért sem választhatták a hivatalos ellenzéki séget, új utat kellett keresniök s ezt az általános társadalmi körülményeken belül, szintén sajátos helyzetük karakterizálta.

Valamennyien olyan városokban végezték iskoláikat, amelyekben a felvidéki német polgárság kultúrája jelentős helyet foglalt el. Ez a kultúra nem szakadt el az élő német irodalomtól, bár kétségtelen, mint minden távoli s organikusan nem függő vidék, bizonyos késést, fáziskülönbséget mutatott. Íróink számára a német irodalom nem tananyag, hanem élő valóság volt. Többen írtak német verset is, pályakezdésükön pedig ott a német irodalom nyoma, de nem az egykorúé, hanem a mintegy húsz év előttié. A német irodalomnak, — egyebek közt, — két nagyon jellegzetes vonását tették magukévá: a világirodalom iránti receptív készséget, s a filozófia iránt való mély érdeklődést. Mindkettő olyan vonás, amelyet követelményként és fegyverként lehetett a provincializmusba és filozófiaellenességbe sülyedő hivatalos irodalommal szembefordítani. Mindnyájan magányos lázadók voltak, s ez a tény határozta meg, hogy az egyéniség és tehetség jogán lázadtak Gyulaiék ellen. Gyulaiék az objektív szemlélet hívei voltak, Komjáthyék a szubjektívizmusé. Gyulaiék óvakodtak az egyéniség szerepének túlbecsülésétől, Komjáthyék szélsőségesen individualisták. Gyulaiék a mű megszületésében fontos szerepet szántak a racionak, Komjáthyék az intuíció jogát védtek. Csak-hogy Gyulaiék egy réteg már teherre vált uralmát, egy harminc-negyven évvel ezelőtt kialakult s már régen idejét múlt helyzetet védtek mindezzel. Gyulaiék álláspontja lehet általános filozófiai értelemben helyesebb, Komjáthyék lázadása azonban az új fejlődés elé tisztított utat s lehetett-e az ő tárgyi és személyes adottságaik között másképpen lázadni?

S még egyet fontoljunk meg. Németh László Péterfyt nevezi a kor legjelentősebb írójának. (A Nyugat elődei-ben.) Bizonytal sok igazság van ebben az állításban: csakugyan egyik legjelentősebb s egyik legjellemzőbb írója is korának. Az életakarát, az életvállalás, a pályának korszaka ez, tehetségegyesztő, sívár korszak, s Péterfy legnagyobb áldozata s legjellemzőbb jelképe a kornak. A magyar irodalomban ugyanis Péterfy jelenti az életakarát legmélyebb pontját, a nullfokot. Tehetsége tulajdonképpen kívül rekedt a kor áramán, művei csupán önmagában álló monumentumok s nem útjelzők is egyben, kortársainak. Nagysága abban áll, hogy a kor ellenére is monumentumokat tudott alkotni, tragédiája abban, hogy roppant tehetsége ellenére is csak azokat alkothattott. Komjáthy a pesszimizmusnak, a kiábrándultságnak, a passzivitásnak, erről a mélypontjáról kívánta elmozdítani az irodalmat filozófiája segítségével egy konstruktív szemlélet irányába. Verseiben ezért is magasztalta az akaratot és erőt s ezért ostromozta itt a lapban oly kíméletlen szavakkal, a „negációban” összegződő magatartást s az „indifferentizmust”, kéziratban maradt tanulmányában pedig az „abdikáció szellemét”, Aranyt is megvádolva ezzel a szellemmel. Péterfy úgy vélte, a demokráciában az emberi érzésvilág elsatnyul majd, felszínessé lesz, nem születhet tragédia. Az Új Nemzedék névtelen szerzője erőlyesen elutasítja ezt a föltevést, melynek szerinte, épp az ellenkezője valószínű. (53. 1.)

Ime, az egybegyűjtő vonások néhány eredeztető motívuma egyik oldalon. S mik ezek a motívumok a másikon, a zsidó származásúak oldalán? Értelmiségiek, intellektuális pályán, s a gazdasági élethez nincs köztük. Magyar környezetben, nem zárt zsidó közösségben nőttek föl s már szüleik beilleszkedtek lakóhelyük népességébe. Töbnyire dunántúliak s ismeretes,

hogy az egész országban a dunántúli zsidóság asszimilálódása ezidőben a legteljesebb, úton már ezekben az évtizedekben ahhoz, hogy az immár csupán folklorisztikussá fogyó különbségeit is — s nem is programmszerűen! — leveesse. S emellett valamennyiüket a magyar irodalom tüzes szeretete és mély ismerete hatotta át, s ami ezzel többé kevésbé egyet jelentett, a magyar történelemé is. Méltán érezték magukat a magyarság teljesjogú és értékű tagjainak. (Vö. 122. l.) S amidőn Palágyi a nemzetek karakterének új vonásokkal való gazdagításáról szólott, nyilván a zsidóság karakterbeli sajátosságainak recepciójára is gondolt. A fővárosban azonban megismerkedtek azokkal az erőkkal, amelyek ezt a recepciót vitássá tették, vesélyeztették. Egyrészt azokkal a feudális irányzatokkal, amelyek felekezeti és faji indokon akarták kizárni őket a nemzet tagjai közül. Másrészt a kozmopolita kapitalizmussal, amely ezekben az évtizedekben nőtt össze a zsidóság egy részével. Palágyi Menyhért is, Vázsonyi is az antiszemita párt keletkezését és az antiszemitizmust „az arisztokratikus társadalommal” hozták kapcsolatba, de ugyanakkor jól látták, hogy jelentékeny szítója ezeknek az indulatoknak a zsidóság nagykapitalista, nemzetközi rétege. Az antiszemitizmusnak is van e téren jogosultsága, — mondja Palágyi, — mert a zsidók egy része, különösen a fővárosi pénzarisztokraták egészen németek, vagy jobbanmondva kozmopoliták” (122. l.). S a hazafiatlan német zsurnálokat támogató németek, zsidók és arisztokraták jellemzésére szenvedélyes szavakat használ a lap: „Elárulták, hogy önök nem vertek gyökeret e haza földjében, önök nem tartoznak a nemzet testéhez, önök nem küzdenek, nem éreznek velünk együtt, önök csak azért viselnek álorcát, hogy kormos-kufár képüket rejtgecssék. Önök csak ezért vették vállukra a sújtásos dolmányt.” (33. és 57. l.) Másutt aztán (feltehetően Palágyi) levonja az összegező következtetést és kitér a közös célra: „Ha az antiszemitizmusnak gazdasági gyökerei vannak, — úgymond, — hát küzdjünk közösen a tőke ellen!” (121. l.) Magyarságuk nagy kincs volt számukra, nem csoda hát, ha szenvedélyesen érdeklődtek a társadalmi problémák iránt, hiszen meg akarták lelni a vesélyeztető tényezők eredetét s mivel sem a feudalizmus, sem a kapitalizmus hasznélvezői nem voltak, bátran szembe is néztek velük.

Szociális érdeklődésüknek másik, még személyesebb indoka is itt volt. Szegények voltak, s némelyikük, például Palágyi Lajos, egyenesen proletársorban tengődött. A szociálistákhoz azonban, — bár jó néhányszor rokonszenvvel említette őket a lap, — nem csatlakoztak, polgárok voltak, olyan polgári társadalmat akartak, amelyben a tehetség, az egyéniség és a műveltség az értelmiségi polgárság számára biztosítja, ha nem is a teljes vezetést, a vezetésben való részesedést. Palágyi Menyhért egy olyan társadalom kialakításáról szól, amelyben a szellemi értékeké a döntő szó s „nemcsak a születés, a vagyon és a hivatal tekintetnek.” (2. l.) „Ezek a feladatok, — fejtegeti tovább Komjáthy —, Renan hasonló gondolataival egybehangozón, — igazi írók, tudósok, de mindenekelőtt költők által vívandók ki!” (2. l.) A századok iránti ellenszenvük egyik gyökere bizonyonnyal itt lappang; szövetségesei, munkálói lehetnének a magyar polgári fejlődésnek, s ellenségei; persze, a zsidóság elzárkózó, beolvadni nem akaró részének tükröképét is látni velük makacs önállóságukban. S nyilván nacionalizmusuk, — már-már sovinizmusuk, — sem választható el származásuk kérdésétől. A nacionalista, sőt sovén magyar közszellem, hogy jövevény létükre ők is hozzászólhassanak a nemzet sorskérdéseihez, mintegy a belépő megváltása gyanánt, hangos, a maga szellemének megfelelő bizonyítékot kívánt magyarságukról s ők ennek, — sajnálatos, — nem tudtak ellentálni.

S mivel a polgári társadalom megvalósításáért a harcot szellemi síkon kívánták megvívni, érthető, hogy a filozófia érdeklődésük középpontjába került. Mint a másik csoport, ez is az individuális szemléletű, de az evolúciót erőteljesen hangsúlyozó irányzatokból válogatta fegyverét. A német ösztönzés és közvetítés számukra is, mint felföldi pályatársaik számára, rétegük körülményeiből adódott. Teljesen magyarrá váltak ugyan, de a zsidóság kétnyelvűsége ez időben még általános. S a polgáriassult rétegeknél ez nem annyira jiddist és magyart, hanem németet és magyart jelentett. A német irodalom olvasmányuk volt, akár a magyar.

S azt sem szabad felejteni, hogy a feltörekvő közép-európai értelmiségi zsidóság előtt mindenképp előttr a nagy német példák lebeghettek ösztönzően, Heinéé, Börnéé, Mendelsohné.

Polgári s városi életük és filozófikus műveltségük élményei társadalmi, művelődési céljaik idegenek voltak az epigonizmus népiességétől, s így természetsszerűleg álltak szemben az Akadémiával, amelynek kasztszelleme nekik különben is nagyon alárendelt szerepet engedett volna. Ha győzni akartak, csak szélesebb és korszerűbb műveltség jegyében remélhették azt. Nagy recepciós hajlandóságuknak nem utolsó indoka lehetett ez.

De megint közbe kell vetni : Gyulaitól s hívei nagyobb részétől is, mi sem állott távolabb, mint akármiféle antiszemitizmus. Keménynek legszűkebb baráti köréhez is tartoztak zsidók.

Ámde van ezek között és az Új Nemzedék szerzői között egy alapvető különbség. Míg az előbbieket a nemesi értelmiségen át asszimilálódtak a magyarságba, az utóbbiak, a legszegényebb, sokszor már-már proletársorban élő nagyvárosi kispolgárságon át. Ha ellenszenv fogadta őket, nem származásuknak szólt, hanem nagyvárosi voltuknak, nagyvárosi mentalitásuknak. Maguk is érezték ezt s — ma is igen megszívlelendő módon, — sohasem állították sem bevallottan, sem be nem vallottan a zsidóság kérdését lényegi, szociális és nemzeti problémák helyébe.

Íme, az összetartó, egységbegyűjtő motívumok eredete a másik oldalon. A lelkes munka azonban nem tarthatott sokáig ; sem egyik sem másik oldal nem tudott ekkor még sem író, sem olvasót küldeni eléget.

Az Új Nemzedék megszűnt. Megszűnt, mint a bevezetőben mondtam, egy lehetőség vagy talán csak egy illúzió végét is jelentette.

A század utolsó harmadában két életforma küzdött a még meglehetősen anarchikus arculatú Budapesten. A társadalom hierarchiáján belül feltörekvők nem láttak más életformaideált maguk előtt, mint a városban letelepedett, hivatalnokoskodó gentryét és a kozmopolita hajlamú, többségében zsidó gazdag kapitalistáét. Ha becsületesen szembenézőnk a kérdéssel, látnunk kell, hogy a két világháború közti korszak oly ellenszenves, oly keveset érő polgársága ún. középosztálya ennek a kettős irányú fejlődésnek az eredménye. Ők (ti. ez a kis csoport) — ahogy Vázsonyi mondta — „büszkén a polgár címére” egy harmadik ideált képviseltek, amely biztonnal a felföldi polgárvárosokban s az irodalomban szerzett élményeik nyomán alakult ki bennük. A művelt, munkás, tehetséggel és erkölcsi kvalitással érvényesülő polgárságét. Erről az alapról (ha lehet egy illúzióról, egy fikcióról ezt mondani) támadtak a Terézváros és Lipótváros gazdagjainak életét. „Járja az Excelsiór! Ez önöknek való derék terézvárosi és lipótvárosi bankár urak, bankárné úrhölgyek, bankárfiak, bankárkisasszonyok, kik mindenben az arisztokráciát majmolják. . . kevesebbet értvén a magasabb műzenéhez, mint hajdú a harangöntéshöz” fakad ki a lap egyik kritikusa a gazdag zsidóság ellen. Csapkékéket járnak mutogatni s ékszereiket fitogtatni — úgy mond. (76. l.)

S ne tagadjuk, még valami elveszett itt, hosszú időre, s a magyar szellemi élet nagy kárára. Zsidók és nem zsidók olyan spontán, magától értetődő együttműködése, amely csak a legutolsó időkben jött újra létre. A közbenső időkben — ki ne látná ezt, aki őszintén vizsgálja a tényeket — az együttműködésnek rendszerint volt valamelyes programszerű, néha dacos, kesernyés, „csak azért is” jellege. (Jónéhány szép ellenpéldát nyújtott főképpen a Hét és a Nyugat s méginkább, természetesen, az illegális mozgalmak irodalma.) S közben az özönvíz előtti társadalmi rendszer hasznélvezői pompásan használták ki a vizsályt mindkét oldalon, antiszemitát kiáltva arra, aki a kapitalizmust támadta, „zsidó kozmopolita szocialistát” arra, aki emberségesebb társadalomért emelte föl a szavát. Ha táborot sikerült volna teremteniök, talán más, rokonszenvesebb lett volna a magyar polgárság arculata.

Az elmondottak után talán már igazolt az a kezdeti megállapítás, hogy a lap jelentősége aránytalanul nagyobb élettartamánál. A magyar szellemi élet összetevői alakulásában s a magyar szellemiség arculatában beállott nem csekély jelentőségű változás szimptomája.

Jelentősége nem közvetlenül irodalmi, inkább eszmetörténet is még inkább irodalom szociológiai. Említésre méltó mű kevés jelent meg benne. Komjáthy tanulmánya ezek között az első, hiszen nemcsak gondolatilag, hanem a szerző fiatal kora ellenére, az értekező stíl tekintetében is a századvég egyik igen figyelemre méltó műve, kezdeménye.

A lapban megjelent, szorosabb értelemben vett szépirodalmi művekből egységes stílusirányt kiolvasni azonban mesterkéltséget, erőszakos teória gyártása volna. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy valamennyien hű tükröt kívántak a társadalom elé tartani, hogy ezzel segítsék a társadalom haladását, s progresszív világnézetet követeltek a szerzőtől. S ha ez a realizmus, akkor realista szándékúak ezek a munkák éppen úgy, mint ahogy realista követelményűek a lap kritikái is, amelyek ezen az alapon utasítják el Beniczkynt, az epigonokat, a népszínművet, a naturalizmust, s Justh Zsigmond különféle elméletekkel való sznobkodó kacérkodását egyaránt.

A mű esztétikai értékének kérdését általában együtt ítélték meg annak társadalmi felfogásával. Beniczkyne műveinek, — „monumentális esztétikai kitöréseinek” művi silányságát például több ízben együtt pellengérezik ki felfogásának ódságával, obszkurantizmusával. „Hogy arisztokratikus esztétikai elvei mellett mennyi engedményt tesz a demokráciának, — írja epésen a lap Sanningswän álnévvű állandó kritikusa — bizonyítja „hogy regényeinek szolgaszemélyzete mind polgári körből való”. Majd így sóhajt: „... miért is nem lehetünk mi is oly boldogok, oly világban élni, hol... tigrisvadászat, nőcsábítás és szabadelvű szerelmi viszonyok alkotják a világraszóló eseményeket” (11. lap). A népszínműről szólva meg ugyan ő azt hangoztatja: „Arra nem emlékszem, hogy újabkori társadalmi vagy politikai problémák felvetése és a népre alkalmazása által a népelet jelenlegi és további fejlődéséről adna képet valamely népszínmű”: de realista drámát s nem naturalista dramatizálást, színre alkalmazást kíván; „esztétikai képzettségük hiányosságát (tudniillik a népszínmű írókét) bizonyítja az a gondolat — így folytatja —, hogy a realitás megsértése nélkül csak a népeletben tényleg előfordult és általuk látott események dolgozhatók föl népszínmű formájában.” (51. lap). A népballadákhoz utasítja stílust és felfogást tanulni a népszínház szerzőit. Csiky Vas emberét is azért marasztalja el a lap, mert „francia regények reminiscenciájából van összecsinálva és a magyar társadalmi élethez semmi köze, pedig modern magyar tragédia akar lenni”. (32. lap.)

S hogy felfogásuk szerint a modern társadalom témavilágának földolgozása önmagában, a progresszív világnézet nélkül, vajmi keveset ér, arról Palágyi Lajosnak „necpáli Justh Zsigmond” elbeszéléseiről szóló indulatos, szinte gyűlölködően éles kritikája tesz biznyságot: „Az utolsó elbeszélésben Justh bebizonyítja, — úgymond, — hogy kutyából sohasem lesz szalonna, tudniillik, hogy egy pincérnőből sohasem lesz tisztességes asszony. S ezt egy félköteten keresztül bizonyítja.” Majd így folytatja: „Egy egy bárgyú fűszerkereskedő, egy számító pincérnő, egy pár emancipált orosz némbér s egy pár ostoba filiszter... a misera plebs” képviselői „nec páli Justh Zsigmond” számára. (164. l.)

De ha stílusirányt is jelent a realizmus, akkor nem felelhetünk arra a kérdésre határozottan, realisták-e vagy sem. A novellákat nagyobb részt Spielhagen s a divatos Berlin-Románok modorában tartják. Ahhoz azonban túlságosan is rövid életű volt a lap, s túlságosan is jelentéktelenek a novellistái, hogy stílusukról vagy éppen irányukról sok érdemlegest mondhasunk.

Nem annyira a stílus, mint inkább a szándék közös bennük: szembefordulni vagy legalább elszakadni a hivatalos irodalom hagyományos, harmonikus világnézetétől, megéreztetni a korszak társadalmi és lelki válságát, ábrázolni a városi kisember életét. Varsányi Gyula krachrajutott kereskedőről, Vértessy Gyula a gyárból elküldött munkásról, Kabos Ede a férjétől elhagyott, éhbéren dolgozó asszonyról írt. A társadalmi problémát azonban rendszerint a naturalizmus divatjának szelétől megérintett kispolgár szemével látták, s ez nagyon jól összeillett azzal a radikális, de forradalomellenes szemlélettel, amelyről korábban már szó

volt. Nem a zolai naturalizmus azonban még ez, valahol Zola és az ifjabb Dumas közti út felén állanak. Vértessy elbeszélésének munkását elbocsájtják a gyárból, de az elbocsátás mögött tulajdonképpen féltékenységi dráma rejlik: a felügyelő hiába akarja a munkás feleségét megkapni, az asszony ellenáll, a férj pedig bosszút fogad. A munkástársakat, a gyár munkásságát valamilyes sunyi cselédlelkület jellemzi Vértessinél: egyaránt örülnek annak, hogy valaki végre a gyűlölt felügyelő szemébe vágta az igazságot, de annak is, hogy a lázadót elbocsájtják s nem is veszik vissza, mert így nekik nem kell színt vallaniok s helyreáll a nyugalom. Az asszony Gauthier Margit pontos mása halk, homályos múltú, törekeny és tüdővész; a házaspár halálraéhezett kisfia meg a századvég valamely polgári filantrop könyvének gyermekillusztrációja is lehetne. Varsányi elbeszélésének konfliktusa is érzelmes szerelmi mozzanatot rejt, és azzal is oldódik meg, s Kabos asszonyhősének nagyon is reális társadalmi tragédiája is a nemi kielégítetlenség problémájává szűkül végre.

Ezeknek a sokféle elemet tarka összevisszaságban magukba foglaló kísérleteknek leg-állandóbb összetevői a fölújult érzelmesség és a kezdődő naturalizmus. A problémák társadalmi jellegét a lapban még leginkább Palágyi Lajos őrizte meg tisztán maróan haragos karcolataiban. Kárcolatai s még néhány verse mellett egy kísérlete külön figyelmet érdemel. Proletárok címmel verses-regényt kezdett, amelyet, tudtommal, a lap megszűnése után, sajnos, nem folytatott vagy ha igen, a folytatást nem adta közre. Pedig az Arany László versnemébe fogott, de a „nedélyes” hangot irónikusan érzelmesre váltó, némi naturalizmussal és frivol-sággal rajzolt ligeti majális-részlet, amely mintha Heltai jobb munkáinak hangját előlegezné, nem egyszer avatott kézre mutat s ma is meg tudja éleszteni a kor kispolgári világának hangulatát. (Bár Palágyitól most is, később is távol állott Heltai gyakran öncélú, bántó, vajmi kevéssé izléses frivolkodása, erkölcsi súlytalansága.) Ime néhány sor a környezetrajz-ból:

*Emitt közkatonák, jacér cselédek
Előre már örülnek a sötétnek,
Ördög-motollán szobalányok ülnek
S háhó! mint földi angyalok röpülnek...
...pödrött bajuszú nyalka munkás-dendik
A szárnyalókat sóváran tekintik...
...Kilátszik a sok alsószoknya s ing
S a némbereket szorongatni kezdik,
Megered a víg tréja nevetés
Csiklandozás, csipés, öletgetés.*

A regény egyik hőstét, vélhetően főhőstét pedig így látjuk magunk előtt:

*„Valami bölcsész vagy díjnok lehet,
Ki ír naphosszat állványok megett,
Oly éhenkórász, művelt ember jele,
Akinek örök koptalás az élte.
Szegény csavargó; rongyos proletár,
Ki sorsát szidja s szebb jövőre vár
Csak bámul, bámul ki a zuhatagba,
Mint akinek nincsen semmi gondolatja.”*

A lázadó bizakodó, progresszív, félig meddig progresszív hang mellett, — az elvi nyilatkozatok ellenére —, persze dekadenciára, nihilizmusra hajló is akad a lapban bőven. Varsányi Gyula verse például így hangzik:

*„Csábító altató danával
Magához a nirvána von.
Fáradt vagyok, oly édes volna
Fejem keblére hajtanom;
Ott vár a béke, a szabadság
Miért rajongok annyira.”*

Madách Aladáré meg így

*A hit, remény, szeretet helyett
Tudás, számítás s érdek téve lett
S az elbízott számító józan ész
Eszmény nélkül a porba sárba vész
Létünk versenye kufár hajsza lett
Vérrel bemocskolt kenyérünk jelett...
... Amiért érdemes még élni, lenni,
A végtelenben nincsen senki, semmi.* (102. lap.)

Mindezek a munkák azonban jórészt csak mint a kort jellemző kísérletek érdemelnek figyelmet, s több-kevesebb művészi becsé alighanem csak Ábrányi, Reviczky és Rudnyánszky versének van a lapban. Ábrányi (akit Palágyi Lajos lelkesen a kor Vajda mellett legjelesebb költőjének s a nemzedék legnagyobb tehetségének nevez, (93. l.)) a maga módjának stílus eszközeit biztos rutinnal használja itt is, s bár ezek a stílus-eszközök némiképp inkább egy kelléktár benyomását keltik semmint költői stílus eszközeit, mégis nem szabad tagadni, hogy egy-kettő olyan ezek között is van, amely az Ady-versben is szerephez jut. Idezzünk csak belőle néhány sort :

*Kik dölyfös jótét kegyeiben járnak
Engemet gyűlölnék, engemet utálnak,
S újírik a hatalmat ha még olyan aljas,
Ez a népség engem gúnyosan szidalmaz
Bolond makacsságom ezerszer átkozzák...
... A nagy pohos önzők megtöltött gyomorral.*

Reviczkynek Énekek éneke című verse az Emma ciklus ismertebb, utolsó darabjai közé tartozik. Róla szólva itt, visszautalásként a korábban mondottakra, csupán azt említeném meg, hogy, bár címe az ószövetségre utal, vallásos motívumkincsének javarésze az újszövetségből s a katolikus hitéletből való. — Rudnyánszky moralizálással, érzélgéssel, leányiskolák évkönyvébe való „örök igazságokkal” olvashatatlaná tett hosszú ciklusából (Régi dalok) úgy csillan elő egy friss, kecses kis szerelmes dal, mint ósdi fakult kelmén a rajtafelejtett ezüstgomb. (Egy kis thüringi dalt...) A korszak Heinés dalköltészetének java közé tartozik.

Mindent összevéve tehát ismét azt kell mondanunk, hogy ugyan a folyóirat jelentősége tartalma és hatása tekintetében éppenséggel nem különösebben nagy, jelentősége elsősorban eszmetörténeti s főképpen irodalomszociológiai, de azért azt sem szabad felednünk, hogy, ha ugyan csak néhány hónapra is, de egy olyan csoportnak volt, lehetett volna orgánuma, ha tovább fönnt bírja magát tartani, amely bár alig alkotott elsőrangú műveket, egy rövid periódusra az irodalmi fejlődés élvonalába került.

G. Béla Németh :

UNE REVUE OUBLIÉE DE LA FIN DE SIÈCLE

L'auteur s'occupe d'une revue éphémère de la fin de siècle. Ce n'est pas la littérature y publiée qui fit l'importance du périodique, mais bien le fait qu'un des plus importants groupes d'écrivains de l'opposition de l'époque se rassemblait autour de celui-là. Ces hommes de lettres furent qualifiés de «cosmopolites» par leurs adversaires, tandis qu'eux-mêmes préféreraient se nommer «école philosophique». Les deux personnalités principales de la revue étaient Menyhért Palágyi, philosophe remarquable, et Jenő Komjáthy, le poète lyrique le plus doué de sa génération. Les publications parues dans cette revue — à l'exception d'une importante étude esthétique de synthèse par Komjáthy — se rapportent en premier lieu à des questions idéologiques, sociales, ainsi qu'à la politique culturelle, et elles reflètent la conception de la bourgeoisie radicale mais anti-révolutionnaire. — Dans la deuxième partie de son article, l'auteur cherche la réponse à un problème intéressant de sociologie littéraire, c'est d'établir la cause du fait curieux que les hommes de lettres appartenant à ce groupe, à cette génération étaient, à peu d'exceptions près, des catholiques d'origine noble et du Nord de la Hongrie, ou bien des petits bourgeois juifs, des couches magyarisées de la population juive, contrairement au caractère protestant-calviniste de la grande génération précédente.

MÓRICZ ZSIGMOND SZÜLŐFÖLDJE ÉS NÉPKÖLTÉSI ÚTJAI

Petőfi a Kiskunságot, Arany Szalontát tudta szűkebb hazájának; Ady többször is büszkeséggel beszélt szilágysági gyökereiről; Juhász Gyula egy nemzedék — Babits, Kosztolányi, Oláh Gábor — nevében is vallott, mikor a századeleji ifjúság világirodalom hódítására emlékezve írta: „Mindenek mélyén pedig ott volt a magyar föld és a magyar lélek, a szekszárdi szőlőhegy, a palicsi tó, a hortobágyi puszta, a Tisza partja, az anyánk csókja és a dajkánk dala, amely minden esztétikán és szociológián túl hangot és színt ad a művésznek és embernek.”¹

A szülőföld és az édesanya csókja... hadd idézzük még Tamási Áront, a szülőföld szerelmesét: „Valósággal nyűgbe ver valami különös érzés, amelyhez hasonlót soha semmi nem ébresztett bennem, csak a föld, hol ringott a bölcsőm. Nem öröm és nem fájdalom ez az érzés; nem szárnyalás és nem is megenyhülés. Kehely talán, miben e földi élet levének kivonata van: az a titokzatos, egyetlen ital, melybe a kerek földnek minden fűszere egybe főzetett. Ízében mind ott találd az édes és keserű fűszereket, a mérgezőket és a gyógyítókat, nemkülönben a kábítókat és józanító fűszereket. Isten s majd szülő nem kérdezte tőlünk, hogy innánk-e belőle, hanem megittattak, mint tehetetlen áldozatokat. S ami étetett egyfelől, megmérgezett ugyanakkor: s mint a testnek és léleknek legnagyobb szenvedélyét, azóta sem tudjuk leszokni ezt az italt. Rabjai vagyunk...”²

Nincs ember, aki ne viselné látásán, szavaiban, egész egyéniségében a szülőföld és a felnevelő közösség bélyegét. Költő sem. Arany Szalontának köszönte a Toldi nyelvét, s ki ne érezné Ady költészetében a Partiumot, a protestáló kuruc ősoket? Életrajzi adatok ismerete nélkül lehetne azt is megállapítani, hogy Móricz Zsigmond bölcsője közel ringott az Adyéhoz, rokon dalokon nőtt és hasonló utakon indult.

A Szilágysággal szomszédos Szatmárban.

Itt született, itt tanult beszélni, látni; ideákat is innen hozott részben. Legboldogabb gyermekéveiben lakója volt, igazságot kereső ifjúsága idején évekig járta falvait. Szatmár sokrétegű az életében és művészetében is: más-más réteget jelent Csécsé és Milota; Istvándi és Ecsed; Batizfalva és Adorján. Szatmár a Móricz művészetében: idill, boldog gyermekkor, vívódó ifjúság, daloló és szenvedő és megváltást akaró nép, költői anyag és nyelv, az élettel való találkozás; mérték; — emberi erkölcsök és lelki értékek, az ősi magyarság klasszikus földje. Úgy tudta, hogy a magyar parasztnak „sehol sem gazdagabb, romlatlanabb, értékesebb a nyelve, a szelleme, a humora, a lelki tartalma, mint éppen errefelől”. „Földieim, véreim — írja 1910-ben Szatmár népéről — s ami művésznek talán a legfontosabb: a modelljeim! Ott tanultam megismerni nemcsak a magyar parasztot, hanem az embert is.”³ Tizennyolc év után egyik legszemélyesebb levelében vallja: „... én mint író, igazi magyar ideálokat közülük hoztam, s mindig rájuk gondolva rajzoltam meg az egyszerű, derék, tisztességes és emelkedett lelkű magyar ember jellemét.”⁴

¹ Juhász Gyula kiadatlan jegyzeteiből. Nyugat, 1937. I. 324.

² TAMÁSI ÁRON: Szülőföldem, Budapest, 1939. 86.

³ MÓRICZ ZS.: Öröritő, Nyugat, 1910 I. 713—717.

⁴ Móricz Zsigmond levele Orosz Kálmánhoz, 1928. máj. 15, OSZK kéziratár.

Pompás nép a szatmári. Petőfi Sándor első látásra a magával rokon, derűs nyugalmú és forradalmi népet ismerte fel bennük. A szatmári népjellem máig — és mindörökké — a Tiszában és a Falu végén kurta kocsmában tündököl a legfényesebben.

Különös táj, különös emberek. Még ma is, pedig Petőfi látogatása óta, s főként az utolsó ötven esztendőben sokat változott. A század elején egy-két vicinális vasúti vonalat kapott, az első világháború után véghely lett: a kormányzat már csak politikai elgondolásból is, bekapcsolta jobban a forgalomba; utakat építtetett. Zártsága sokat oldódott. De még ma is, ha az ember Debrecenben vagy Nyíregyházán átszáll a szalkai vonatra s még inkább, ha Szalkáról tovább megy a gyarmati, naményi, ágerdői vonalakon, vagy éppen Nagypaládra igyekszik gyalog, szekéren, vagy autóbusszon — mert ahhoz most is 50 kilométer körül a legközelebbi vasútállomás — mintha egy múltból ittfelajtott világban járna. Az emberek a legtisztább magyarsággal beszélnek; ha megszólalnak; fenntartás nélkül, lelküket öntik az először látott ember elé vagy konokan hallgatnak, semmivel sem lehet szóra bírni őket. A táj is más képet ölt, mihielyt az igazi Szatmárba ér: rétek, berkek, mocsarak, vízmosások; csordák és birkanyájak legelésznek a már régen fogyó, de még mindig elég nagykiterjedésű gyepeken. Nagy távolról, mint Petőfi versében „kődlenek” a máramarosi bércek. Tiszta időben látszanak a beregi hegyek virágzó cseresznyefái is; s tavasszal ibolyaerdők nyílnak végig a Tiszaparton. Még a sokban rokon bihari embernek is feltűnő a tiszaháti Szatmár: Szabó Pál írja 1954 őszén friss élményei nyomán: „Hiszen valamiképpen megrekedt itt az idő, idősebb emberek még sokhelyt vászoningben, gatyában járnak, az asszonyok ma is változatlanul rendesen szapulják a vászonneműeket, a lányok, fiúk nagyon ősi módon estéli fonókába járnak, tisztán, romlatlanul virágozik a népdal szerte a falvakban.”⁵

*

Túri Danikat, Jóó Györgyöket és Kőműves Erzsiket ismert meg a fiatal Móricz Zsigmond ezen a tájon; vízzel, aszályal, úrral küzdő, mindig újra kezdő, tisztalelkű embereket.

A vidék, amilyen szép, éppoly mostoha is lakóihoz. Egyszer mindent elmos a víz, elmossa a házakat is, máskor a szárazság miatt arasznyi repedések szövik át a földet, nem terem semmi. A nép évről évre — megküzd a sárral és aszályal is: élni akar mindenképp. Móricz Bálint egy kissé itt mindenki: örökösen újra kezd; ha házát elviszi az ár, már nézi a földet, hol vethet belőle vályogot. Megpróbálkozik mindennel: káposztával, repcével, almával; kereskedik jószággal, gabonával, kubikra is elmegy messze földre — de cselédnek még a legközelebbi tanyára is csak utolsó esetben. Cselédlánynak sohse voltak jók az itteni lányok: nem tudtak kezécsokolomot köszönni.

Van érzékük az új iránt is. Adatok igazolják: nemcsak Móricz Bálint járt le lábbón a Tiszán, hanem — míg az engedélyt meg nem vonták — több tiszamenti falu java férfilakossága hordta a sót, gyümölcsöt le az Alföldre; nemcsak Túri Dani termelt — a régi szokástól eltérőleg — gabona helyett káposztát és repcét, hanem egész falvak kezdtek gyorsan új termelési kultúrák meghonosítására. Ma is: sehol több gyümölcsöt nem telepítettek az országban, mint erre; s a földért sem folytattak nagyobb küzdelmet az elmúlt évtizedekben sem: a matolcsi parasztok — a Falu végén kurta kocsmá mulatóinak ivadékai — tizenöt faluban vettek földet, ahol csak lehetett. Ady ennek a vidéknek, pontosabban a Partiumnak a parasztságát ismerte leginkább. Innen hozhatta a Paraszt nyár képét, a Partium fiaira gondolva írhatta a Mesebeli Jánost, a Nótázó vén bakákat — a „legendák ősi népét.”

⁵ SZABÓ PÁL: Őszi utazás a Tiszaháton, Irodalmi Újság 1954. okt. 16.

Ady jellemezte mindmáig legtökéletesebben a szatmári, s egész partiumi magyarságot, éppen Móricz Zsigmond első novelláskötetéről, a Hét krajcárról írott köszöntőjében. Arra is rámutatott, miért lett ilyenén ez a nép, s mit lehet tőle a jövőben várni: „... bölcs világ ez, legmagyarabb világa a világnak. Itt az emberek nem hazudnak akarattal, ha keserű a szájuk, köpnek, ha viszket a tenyerük, ütnek, s nem őrajtuk múlik, ha az életről nem rángatódik le minden komédiás rongy. Hej, Uramisten, hej Móricz Zsigmond, drága, nagyszívű kenyerespajtásom, milyen egyszerű és milyen egyetlenül nagy dolgot műveltél te. Meglelted a magyarságot, melyről már azt kezdtük hinni, hogy nincs is. Hiszen itt vannak, akik a Kálvin istenéből bölcs, külön magyar istent csináltak, errefelé nem koronáz Ugocsa, ezen a tájon verődött össze Esze Tamás kuruchada. Ez itt a magyar föld, az első foglalóké, magyar, tehát véres, szomorú, fáradt, sivár, de harcos, de szép, de elpusztíthatatlan... Ez a természete a mi fajtánknak, sok századév megsanyargatta, elfogadta Kálvin predestinációs tanát, de amíg a gerince és az ökle bírják, nem bízza ügyét a jó Istenre. Ilyen a mi fajtánk. Hogy micsoda fajta? Hajdú-szélen, Szabolcsban, Bihar-szélen, Beregben, Szatmárban, Ugocsa-szélen, Szilágy-szélen él. Itt nemesítettek egész falvakat egy jókedvű pillanatukban felséges uraink vagy nagyságos fejedelmek. Boeskor mellé itt kötötték a legtöbb nemesi kardot, s a kis urak itt békültek bele a legnehezebben, hogy nagy urak is vannak. Itt volt víg aratása a javított vallásnak, mert e nem demokrata országnak e tájékán született meg a világ legkülönösebb demokráciája. Nagy familiák zuhantak itt rongyosan le a hétszilvafás ezrek alacsony sorába, hova máról holnapra a paraszt is felkerülhetett. A fosztogató, álnok nagyurak s papok ellen itt gyakran fogott össze az elkeseredett paraszt, s a paraszti sorba jutott, gebéjével együtt éhes, rongyos, kardos kisúr. Itt ismerek magam is hitvány, koldus, de szépnevű familiákat, akik így beszélnek: Ősi rokonságban volnánk a gróf Károlyiakkal, de mi nem tartjuk a rokonságot. Egy sereg nagyúri voltából, birtokából kiforgatott familia egyenesen azért lett kálvinistává, hogy jobban verekedhessék pápista, labanc, gazdag, egykori osztályos atyjafiaival. Itt századokon keresztül majdnem folytonos, ritmusos, nagy volt a szociális földcserélődés. S itt készült el a legjobban a talaj a jövőre, az úri Magyarországot ma már nagyon fenyegető, igazi nyugatias demokráciára. Ez a tájék Magyarország dagasztó tekenője, s ennek fajtájából, a mi fajtánkból, s e vidékről kellett a megindult magyar intellektuális forradalomnak vitézeket kapnia. S ebből, a mi fajtánkból jött most megint ime egy Móricz Zsigmond, aki egyedül fölér egy forradalmi szabad csapatallal.”⁶

Az ősiségben, a szabadságharcos forradalmi hagyományban, a szókimondó, harcot vállaló bátorságban, az erős — éppen nem jobbágyi — önérzetben, az Ugocsa non coronatban látta Ady Endre a partiumi magyarság sajátos értékeit. Történelme bátorrá, határozottá, egyenessé alakította jellemét; kifejlesztette demokratikus érzését. Nem a jobbágyi meghunyászkodás, hanem inkább a kisenemesi dac, az eb ura fakó volt rá jellemző. A szatmári parasztság inkább volt a Dózsa György unokája, mint a hőkölés népe. Kapás sorsában is kardos önérzettel élt. Ami különben a bihari, a szilágyi és a partiumi parasztság jelentős részére is igaz. Ezért is tudott egy viszonylag magas népkultúrát teremteni, magas műveltség felé igyekvő fiainak bőséges útravalót adni.

A paraszti tengernek mindig a szabadabb szellemű, forradalmi hagyományú, gazdagabb kultúrájú szigeteiről emelkedett fel a legtöbb tehetség. A hajdú múltú Bihar Arany Jánost küldte, háromnegyed századdal később Szabó Pált és Sinka Istvánt; a forradalmias Balmazújváros Veres Pétert, a Viharsarok Darvas Józsefet, a mezőváros Makó Erdei Ferencet, a szabad székely hagyományokat őrző Farkaslaka Tamási Áront; — s a „kuruckorban labanc, a szabadságharc alatt óvatosan aulikus” Dunántúlról a lázadó szellemű sziget, Ozora adja Illyés Gyulát.

⁶ ADY ENDRE: Móricz Zsigmond... Nyugat, 1909 II. 169—171.

Ady fentebbi Partium-jellemzésének minden sorát lábjegyzetelni lehetne. Szatmár történelmi hagyományából néhány mozzanatot hadd említsünk meg mi is csillag alatt.⁷

Budai Nagy Antal felkelésétől a magyar Tanácsköztársaság honvédő harcáig nincs olyan szociális forradalma és nemzeti szabadságharca a magyar történelemnek, amelyben Szatmár népe részt ne venne. Még alig alakul ki a jobbágyi rend; 1437-ben egy Márton nevű jobbágy vezetése alatt fellázad ellene a Szamosköz népe: innen vezetett egy szál Budai Nagy Antal felkeléséhez. Dózsa seregébe nemcsak jobbágyok mennek e tájról: 1514 után sok tyukodi és gencsi nemeset fosztottak meg kiváltságaitól és birtokától a felkelésben való részvétele miatt. Ilyen bevezetés után csatlakozik az egész Szatmár elsőnek a reformációhoz: a megreformált vallás első zsinatát Endrődön tartják 1545-ben. Az új hit ad majd ideológiát harcaihoz, demokratikus és nemzeti törekvéseihez: a protestálás, az eb ura fakó ideológiáját csak alig vallásos mezben. A kálvini hitre tért magyarság egy emberként siet Bocskai seregébe: szolgálatuk elismeréséért a fejedelem egész falvakat nemesít. S alig kapják meg a jobbágy-vitézek a fejedelem nemeslevelét — a bécsi béke Szatmárt a császárnak adja. Most már teljes a partiumi sors, s még soká tart: gyakran csatolják Erdélyhez, máskor a megkötött béke a Habsburgoknak juttatja; egyszer Caraffa parancsnokol Szatmárban, majd Rákóczi Ferenc ad kiváltságot a derék népnek. A megye hol itt, hol ott gyűl össze — szinte minden falu büszkélkedhet egy megyegyűléssel, — sokszor azt sem tudja, kinek engedelmességen, az erdélyi fejedelemnek, a magyar királynak, vagy a török basának, azaz igenis jól tudja: mihelyt Bethlen Gábor zászlói feltűnnek, azonnal sorakoznak. Rákóczit sóvárogva várják, Esze Tamással egyidőben kötik fel a kardot. Érzí, tudja Szatmár népe: csakis a nemzeti fejedelmek alatt élhet boldog napokat, akik a törököt és a pusztító német zsoldosokat is távol tartják.

A hosszú harcok, a folytonos vér- és pénzáldozatok során pusztasággá lett Szatmár jó része. Már a 17. század végén 17 teljesen üres és 50 elnéptelenedett községről beszélnek a források, s a pusztulás Szatmár ostroma befejezéséig egyre nőtt. A jobbágyok is rendkívül megfogyatkozottak. A megmaradtak azonban a százados harcok során erős öntudatot szereztek. A protestáns iskolák kiemelték a tudatlanságból, s a török—német elleni harcok a nemesi rend fegyvertársává tették; — a kuruc zászlók letörése után is a nemességgel egyenrangúnak és jogúnak érezték magukat. Így érthető, hogy mikor gróf Károlyi Sándor a szatmári béke után árulásért kapott óriási birtokainak betelepítéséhez kezdett, még csak nem is gondolt a dacos, kálvinista magyar jobbágyokra: még ahol megmaradtak, onnan is kitelepítette őket. Württembergből, Bajorországból hozatott katolikus svábokat. A kisebb birtokosok, akiknek nem volt anyagi ereje erre, ruszinokat, szlovákokat és románokat hívtak pusztá falvaikba. Nemcsak azért, mert az Alföld többi része is részben lakatlanul állott; — a kor szállóigévé lett mondása sokmindent megmagyaráz: „Német jobbágy, pénzes zacskó, tót jobbágy, vajas köcsög, magyar jobbágy: perlőtárs.” Azaz: nem volt jó szolgának, még ideiglenesen sem.

Szatmárban a nemesség fejlődése is sajátos volt kissé. Nem voltak, pontosabban nem maradtak fenn olyan nagy dzsentri birtokok, mint a szomszédos Biharban, vagy Szabolcsban. A szatmári nemesség birtoka idők folyamán egyre jobban elaprózódott, szegényebbek, kevesebb földűek lettek, de ezt a kevesebb földet legtöbbször szinte mindvégig megtartotta. Az úri murik erre szerényebben folytak, több patriarchális színt megőriztek. A dzsentrivé lett nemességet a viszonylagos szegénység két irányban polarizálta: vagy a néphez közelebb

⁷ A következő részhez felhasznált fontosabb művek: BAGOSSY BERTALAN: Szatmár vármegye története, Magyarország vármegyéi és városai, Szatmár vármegye, Budapest országos monográfia Társaság, é. n., 412—530. (Szerk.: Borovszky Samu).

REISIG ÉDE: Az utolsó 40 év története, Szatmár vármegye id. monográfiája 430—465.

KIS ERNŐ: Szatmár vármegye ezer éves küzdelme 1867-ig, Mátészalka, 1947.

kerültek, vagy még vadabbak lettek, mint másutt. Így ismert a szatmári nép még a 20. században is patriarchális urakat s olyanokat, akik bottal verték cselédjüket.

*

A megyének, s különösen a Tiszahátnak azonban nem a dzscentri adott jelleget, hanem a nagyszámú kismemesség. Falvak egész sorában, mint Csécsén is, sohasem élt földesúr. 1805-ös adatok szerint minden hetedik ember nemes volt a megyében. Ez a szám azonban megtévesztő, az összlakosságra, tehát a telepésekre is vonatkozik, akik a lakosságnak nagy százalékát adták. Némely községben még ma is szinte minden második paraszt ládafiájából elő lehet kaparni a címeres kutyabőrt; voltak falvak, — Tyukod, Gencs, Nemesborzova — ahol csak kismemesek éltek, valamennyien jobbágytelken, paraszti sorsban.

Ez a bocksoros kismemesség paraszttal is nagyobb vita nélkül összeházasodott. Móricz Zsigmond apai és anyai ősei közül is több jobbágylegény kötötte be nemeslány fejét, és több jobbágyleány ment nemes emberhez feleségül.⁸ A kismemesség a jobbágysággal úgy látszik a reformkorban került először élesen szembe: ettől kezdve Szatmár politikai hitvallás dolgában erősen Janus-arcot mutat. Itt fogalmazzák meg 1841-ben a híres szatmári 12 pontot, amelyben többek között az ősiség eltörlését, az úrbéri terhek megváltását, a nemtelenek feltétlen birtoklási képességét, minden hivatalra alkalmazhatóságát, a papság, a nemesség megyei megadóztatását, az iskolák szaporítását, a cenzúra eltörlését, általános választójogot, népképviselési alapon — tehát olyan dolgokat terveznek, amely 1848-ban válik törvénnyé — de ezt a tervet Szatmár közgyűlése még a megfogalmazás évében törli, mint ahogy megváltoztatta korábban Kőlcsey követi utasítását is. S pár évvel később 1848-ban a helyes végzéseket — mint ahogy Szárazberky Nagy József, Kossuth szatmári kormánybiztosa írja — „a jegyzőkönyvekbe temették”. „Az urbéri igazságszolgáltatás alatt kifáradtak, kihaltak a panaszosok s bírák; a jobbágyok ügyét egyként kezelte a szabadelvű és liberális párt.⁹ Mindebben a szatmári kismemességnek jelentős szerepe van: aggasztja kiváltságainak veszedelme, a megyegyűlésekre ölmos bottal, bicskával összecsendülve „nem fizetünk adót” jelszóval minden szabadelvű javaslat ellen fel lehet használni őket.

Ez a kismemesség 1848 után hamarosan megszűnik önálló társadalmi réteg lenni: kisebb részük a dzscentribe, többségük a parasztságba olvad; táplálva annak amúgyis meglévő „kardos” önértetét.

*

Ez a parasztság már századok óta legfeljebb csak vagyon- és tanultságkülönbsége által érezte magát elválasztva az uraktól; különben teljesen egyenrangúnak. Saját soraiban is sok volt a jobbágytelken, sőt résztelken gazdálkodó armális nemes, s a belőle sarjadt értelmiségen keresztül állandóan voltak érintkező pontjai a fölötté álló nemesi réteggel. Idők során átvett a kismemesség politikai gondolkozásából, gazdálkodási, öltözködési, kulturális, szórakozási hagyományaiból mindent, ami a saját, történelmi múltja következtében kismemesi színekkel különben is sok tekintetben telített hagyományaival összeegyeztethető volt. Ez az „átvétel”, illetve összeolvadás ad sajátos színezetet az Alföld parasztságán belül is a szatmári parasztságnak. Önértetét majd olyan „soklóerejű gőg” táplálja, mint a partiumi kismemességét. Meg van győződve, hogy ő beszél legszebben a magyar nyelvet és csakis ő a törzsökös magyar. Politikai véleményükben nem ismernek tréfát, népi értelmezésű 48-asok; — leitatással, fenyegetéssel itt nem igen lehetett mandátumhoz jutni — sehol sem tudtak belenyugodni, hogy a föld másé legyen, mint aki megműveli. Az idősebbek még máig emlékeznek arra a fél-

⁸ Az Életem regényéből ismert adatokat Móricz Miklós családtörténeti kutatásai újabbakkal gazdagítják. Móricz Miklós könyve a közeljövőben jelenik meg.

⁹ SZÁRAZBERKY NAGY JÓZSEF Emlékjegyzetei Bp. é. n. 154—173.

százados perre, amelyet a legelőkért és erdőkért a túrháti és tiszaháti parasztek a Kendék ellen folytattak a múlt század derekától kezdve¹⁰. 1897-ben az első földosztást kívánó parasztmozgalom Szabolcs mellett talán itt vetett legnagyobb hullámokat¹¹. A nyíri járásban a Földművelő elterjedt lap volt, s Kántorjánosi, Porcsalma, Ökörítő, Rápolc, Dara, Sályi, — a korabeli hivatalos jelentések szerint — a szocialista tanok befogadására különösen alkalmas talajnak mutatkoztak. A tekintetes vármegye felterjesztésében kérte a kormányt, hogy Mátészalkára állandó jelleggel két század katonaságot rendeljen ki.¹² A mozgalmat sikerült is elfojtani, de nem véglegesen. Pár év múlva, az Ecsedi láp lecsapolása után a Károlyiakat és Domahídyakat szidta vérekes szemekkel az Ecsed-környéki parasztság, megyeszerte nagyon sok helyen abbahagyták az aratást; az 1905-ös forradalom visszhangot ver, 1919-ben a szatmári vörös ezredben védi hazáját és a forradalom eredményeit a tiszahát java férfinépe.

*

Szatmár magyarsága erősen kálvinista színezetű; a Szamos—Tisza köz népe ebben látja gyökös magyarságát.¹³ Ebben a kálvinistaságban a lehető legkevesebb a vallási tartalom. Nincs benne semmi misztika, semmi ceremónia. A protestanizmusnak a teológiája általában sovány, a dogmatikája szegény. A magyar kálvinizmusnak különösen az. Még az az áhitat, presbiteriánusi fegyelm is hiányzik belőle, ami a nyugati protestáns egyházakban valamennyire mégiscsak megvan. Igaz ugyan, hogy egy-egy időben a „világ egyetlen ortodoxiája sincsen olyan közel vastagnyakúság és vaskalaposág dolgában Kálvinhoz és a Kálvint követő 16—17. századbeli ortodoxiának Róma tanát túllícitáló korához — gondoljunk Gelejire — mint az igazhitű, orthodoxus magyar kálvinizmus hívei, doktorai és professorai”¹⁴ — de ez az ortodoxia, teológiai szőrszálhasogatás sohase jutott a nép közé; még a parókiákra is csak elvétve. A nép a maga életében csak a protestanizmusnak egy értelmét fogadta el: tiltakozást minden lelki hierarchia, minden lelki erőszak ellen s nem ismerni más kritériumát a hitnek, mint a lelkiismeret szavát. Egyenesen állva harsogni isten dicsőségét, vagy szedni káromkodásba a nevét. Így forrt össze a kálvinizmus fogalma a kurucsággal, a szolgaság és elnyomás elleni protestálással. S az ekként értelmezett szellemben nevelődött századokon keresztül az a kemény, puritán, harcra, túrésre egyformán képes parasztság, mely vadvizes földön, sivár homokon és sivatagos sziken, töröktől, tatártól, némettől ritkítva, földesuraktól nyomva — magyarságát megőrizve, egyenes gerinccel, szabadságra, szocializmusra éretten élte meg a felszabadulást. Vallásos életéről valamit sejtetnek a korabeli egyházi jelentések. A Tiszavidéki Lelkeszi Kör a századfordulón fontosnak látja mozgalmat indítani a vasárnap megszentelése érdekében, s kérni az alispánt, ne engedje az ünnepek első napját táncmulatságokkal megrontani. Persze hiába. Hiábalvalónak bizonyult a papok belmissziói buzgólkodása; cikornyánál, kegyeskedő pózoknál nemigen tudott egyebet látni benne e vulgárisan racionalista nép. A vasárnapi iskola nem bírt gyökeret verni; a bibliakörök rendre elsorvadnak; a köznapdélutáni istentiszteletekkel kísérletezni is reménytelen. Leginkább az olvasóegyletek és énekkarok élnek, de az olvasóegyletek az esperesi jelentés szerint „inkább szórakoztató, mint építő és hiterősítő előadásokat nyújtanak”; s az énekkarokban is jobban zeng a nóta, mint a zoltár.

¹⁰ Dobos Zoltán szóbeli közlése. Több Szatmárra vonatkozó, könyvekben nem található adatot Molnár Mátyás istváni tanítótól kaptam.

¹¹ A mozgalom földosztó jellegére Pölöskei Ferenc újabb, még sajtóban nem közölt kutatásai derítették fényt.

¹² Szatmár Vármegye id. monográfiája 555.

¹³ A szatmári református egyházmegye történetével foglalkozó fontosabb művek: H. KISS KÁLMÁN: A Szatmári Református Egyházmegye története, Kecskeméten, 1878; F. VARGA LAJOS: A Szatmári Református Egyházmegye 20 éves története, Szatmár, 1896; SIPOS JÓZSEF: A Szatmári Református Egyházmegye 40 éves története I—II. Budapest, 1941.

¹⁴ VÁSÁRHELYI JÓZSEF: Vázlatok Baksay Sándor írói arcképehez, Protestáns Szemle 1915. 480.

A hívek papjukat sem fogadják el saját lelkiismeretük öreként, ha derék ember, szeretik, jó hangjára, szép családjára büszkék, lakodalmakon, disznótorokon szívesen látják, de ha nem felel meg várakozásuknak, ha nagyon úri párti, — akkor elmarják a faluból. Példákat a 17. századtól kezdve bőven sorakoztathatnánk; de a 20. századból is válogathatunk: Kassai Bélát 1899-ben megválasztották nagy korteskedéssel, szótöbbséggel gacsályi lelkésszé. De önként visszalépett, mert a választás után a Gacsályban elültetett gyümölcsfáit ellenfelei mind kihúzgálták egy éjjel; Nagyszekeresen a hívek „túrhetetlen bosszantásait” az állandó perlekedést únják meg egymás után a lelkészek; 1898—1908 között négy pap pályázik innen békésebb parókiára. Milotán is „istenválság” lesz.

Szatmár — különösen az a része, ahol Mórícz Zsigmond születik, s ahova népköltési útjain legtöbbször visszajár — a Partiumon belül is sajátos szint jelent. Bihar földjén az Alföld és Erdély találkozott, a fejedelemség és a török hódoltság; Szatmár még egy szomszédot kapott: a Felvidéket, a közeli szlovák—ruszin kultúrával, Lengyelországba vezető utakat, s a Habsburg császár közvetlen közelségét. A Tiszahát — még Szatmáron belül is — sajátos helyzetű, a beregi Tiszaháttal rokon. Fekvése következtében partiumi helyzetének több előnyét élvezte. A Szamos—Tisza köze, a láp, a vizek ajándékából nem esett közvetlenül a hadak útjába, megkímélte a hódoltság. Míg az Alföldön — Szatmár más részein is — falvak százai pusztultak el, eddig itt ugyanazok a helységek szerepelnek, mint az Árpád-korban, legfeljebb odébbmosta, szorította őket a víz. Török, tatár ritkán járt erre, a néphagyományok érintetlenül fejlődtek, maradtak, a népanyag fajilag nem cserélődött fel; falvak sorában legfeljebb csak elvétve akad idegen nevű és nem református vallású ember. A küzdelmes sors kifejlesztette e nép önértetét, demokratizmusát, s egy kismemesi színekkel átítatott gazdag népi kultúrát. S mivel Erdély, a Felvidék s az Alföld között fekszik; kultúráját felvidéki, erdélyi színek is gazdagítják. Táncai a kalotaszegi legényeseknek bizonyonnyal rokona, dalai egy részét csak Gyergyóban énekelhetik szebben; paticosos falu templomai a középkort őrzik, fatornyai Nagybányán keresztül Kalotaszeggel tarthatják a rokonságot; háza, udvara, berendezése a Székelyfölddel, a bökényi paplányok varrottasain román motívumok váltakoznak a magyar díszítő elemekkel. Utas emberei Kolozsvárt, Zilahot, Beregszászt, Munkácsot járták. Az egész népet az alföldieki keménysége és az erdélyiek szíve-lelke jellemzi.

Megőrizni viszonylag könnyen tudta hagyományait a 19. században is a Tiszahát. 1848-ig alig történt életében változás; szegény volt, inséges sorú, de a földesúr távolléte lehetővé tette, hogy a feudális keretek között is „meleg, meghitt” életfelfogás alakuljon ki. S ha 48 után a parasztság differenciálódása végbe is ment — mivel sem nagybirtok, sem piac nem volt a közelben — a gazdagodó parasztság is demokratikusabb maradt, gögje nem lett oly elviselhetlenné, mint a feudalizmus árnyékában élő zsirosparaszté. Több patriarchális szín maradt meg a falu életében. A százholdas paraszt a századfordulón, elvétve még később is, egy tálból eszik itt a cselédjeivel s velük egy sorban dolgozik. A kapitalizmus mérgezése kisebb a jellemekre, a paraszti önzés, fukarság és komiszság nem oly szembetűnő.

A szűkreszabott lehetőségek, a vidék zárt jellege szinte parancsolóan előírta a néphagyományok megtartását. Így a közös szórakozást. Novembertől áprilisig, hacsak nincs erős fagy, egyik faluból a másikba csak a madár járhat. Az utak járhatatlanok, vasút, kövesút nincs, nem épít az állam a kuruc vidéknek. Még iskolát sem. 1863—1910 között Szatmár—Beregben összesen 45 állami iskola épült, de ebből csak három esik a Trianon után megmaradt színmagyar népre.¹⁵

¹⁵ JUHÁSZ FERENC: Népkutatás és nemzetnevelés az új megyében. Szatmár, Ugocea és Bereg K. E. E. vármegyék Budapest. 1939. 277. (Szerk.: Fábíán Sándor)

A lakosság télen-nyáron rengeteg alkalmat talál a közös szórakozásra. Télen az egész falu ifjúsága együtt sikanyózik a befagyott Tiszán, nyáron templomból jövet bujj-bujj zöldággal haladnak a falun végig, a kertek alatt ott métáznak a felnőttek is.¹⁶ A karácsonyi kántálást, a húsvéti hímes-szedést és a pünkösdi köszöntést minden szatmári gyermek végigcsinálja még ma is.

A családi ünnepek, kézfogók, lakodalmak, keresztelések, névesték, a kálákában végzett munkák — fonó, dörzsölő, házépítés, aratás — mind jó alkalom a mulatásra. Nyáron a harmadik faluba is átjárnak a legények — könnyen tehetik, hisz a falvak oly közel vannak, hogy „áthallatszik a galamb bugása”.¹⁷ Az augusztusi éjszakák még ma is a legszebbek Szatmárban, a dörzsölőkből legények-lányok közös nótája zeng a csillagos éjszakában. Móricz Zsigmond is hall ilyet egyik népköltési útján: Nagypaládon, fel is jegyez néhányat belőlük.¹⁸ A paládi csillagos esték fényéből még a Rózsa Sándorban is ragyog, Veszelkánéra és nagyszájú leányára, mikor a csillagok alatt hazafelé szekerезnek a pusztaságon.

Zene mindig került a közös mulatsághoz. Ha nem volt magyar fúvóbanda vagy cigánymuzsikus, citerázni sokan tudtak és nyírfahéj még a cseperedő legénykéek zsebében is lapult. Sokszor bejöttek a legelőkről a juhász- és csikóslegények is, s furulyán, klarinéten fújták a nótát. S ha kicsit emelkedett a kedv, mindenki táncolt, másutt ismeretlen ritmusú és tűzű táncokat, miket nem tánciskolában, hanem az ólban vagy a mezőn, földbeszúrt villa vagy kapa mellett tanultak.

Micsoda táncok ezek, értékükre csak a legújabb, 1945 utáni gyűjtések irányították a figyelmet.¹⁹ Az itt járt csárdás, verbung, ugrós és pásztortánc különös dinamikájú és pompájú: a kállai kettős, a tunyogmatolcsi leánytánc, a tyukodi legényes és páros ad ízelítőt belőle. Nem jobbágytáncok, kinemesi-paraszti vonások ötvöződnek benne. Talán sehol jobban mulatni, szebben udvarolni nem tudtak magyar földön, mint a régi Szatmárban. Kaffka Margitot hadd idézzük: hites tanú: „Sehol a földkereken nem tudják olyan szép megjátszással, lendülően, búsan, szilajon és parádésan élni a szerelmet, mint erre mifelénk tudták hajdanában... sehol annyi színe, illata nincs a szónak, nincs annyi hátmegette, ha kurtán és jelentőséggel ezer fojtott érzésből kipattan; sehol nem rejtezik olyan szép gögbe a bánat, sehol az emberek úgy egy életet áldozni egy-egy percnyi felülmaradásért nem tudnak, mint itt akkor, az ősi nádvidék, a megbolygatatlan nádak, nádak-erek kerítette tájon.”²⁰ Kaffka Margit régi szatmári urakról emlékezett így — őket ismerte jobban; de azért a lápi kapásokról is volt szava, ugyanitt: „Sok deli parasztlegényt láttam itt életemben olyan-olyan jó kiállításút, betyáros tempójút, lobbantó szemút, magatudót; csak ruhát kellett volna cserélnie valamelyik fiatal szolgabíróval”. Móricz Zsigmond édesapjáról, az egykori parasztlegényről írta meg számtalanszor, milyen frissen, könnyedén, „hetyke, dacos és fordulatos” stílusban tudott beszélni a menyecskékkel, s mondani el úgy történeteket, hogy azonnal le lehetett volna írni novellának. Azt meg minden Tiszahátot ismerő ember tudja, hogy csupa ritmus, csupa dal az itt élő nép.

¹⁶ Szatmármegyei öregemberek közlése.

¹⁷ Az 1910-es húsvéti ököritői bálon 305 ember veszett a lángokban; 18 faluban kongott a gyászharang: Ököritő 226, Porcsalma 14, Hermánszeg 7, Cacsály 1, Szamosbecs 1, Csengerújfalu 1, Cégénydányád 2, Gyügye 5, Nagyszekeres 4, Zsarolyán 1, Nagycsed 6, Szamosújlak 1, Fülöpösdaróc 5, Fülpös 2, Géberjén 17, Györtelek 9, Kocsord 1, Mátészalka 1 ifjút temetett. (SÍPOS JÓZSEF: i. m. 173.)

¹⁸ MÓRICZ ZS.: Nemzeti irodalom, Nyugat 1921, I. 245—256. Fóris Lajos volt teológus társa, akkor nagypaládi segédlelkész az ő kívánságára rendeztette meg oly szokatlan időben a fonókat.

¹⁹ Szatmári táncok, Budapest 1954. Különösen a kötet bevezető tanulmánya: PESOVÁR FERENC: Tyukod táncai és táncélete.

²⁰ KAFFKA MARGIT: Színek és évek IV. fejezetében.

Ha valahol, itt valóban „nótát ver a csizmám sarka”. Százszor és újra kezdik a Megöltek egy legényt, a csikósok, a gulyások kedves dallamát; éjfélkor még nincs vége, csak kezdete a táncnak. Akkor kezdődik az igazi mulatás, a hallgatóba-csárdásba felváltva húzott kedves dallal.

*Hajnaljon, hajnaljon
Csak meg ne virradjon
Hogy az én galambom
Jó úton haladjon.*

S mindez nem úri virtus, nem bárdolatlanság, hanem túlszorduló érzelmi teltség.

Ez a szatmári nép daloló, mulató arca. Ezt a hangulatot hozza magával Móricz Zsigmond Csécséről, ezt látja meg első népköltési útján. A századvégi Szatmárról még az igaz, amit Arany János ifjúsága Szalontájára emlékezve írhatott 1861-ben: „minden falu, minden tűzhely megannyi mesefészek, minden pórfiú egy élő gyűjtemény.”²¹ Még a népköltésgyűjtő Móricz Zsigmond is találkozik húszéves nótaköltő leányokkal és fiúkkal.²²

Bizonyos, hogy ekkor már Szatmárban is szegényedik a népköltészet; — de népdalok s főként mondókák és ritmusok még születnek. Szem előtt terem a nóta: a ma történt eset, gyilkosság, szerelem holnap már nótába fogva szól, s a hős vagy a falu első legénye-leánya lesz, vagy a tájon sem lehet maradása. A Tiszaháton, Túrhaton még sokan élnek, akiről nóta termett fiatal korokban. Elvéve még ballada is született. 1947-ben Kovács László olyan művészi értékű balladát jegyez fel a garbóczi fonóban Győri Sándorné 47 éves paraszt-asszonytól, amely 1905-ben valóban megtörtént.²³ Nóta termett a lóp lecsapolásáról,²⁴ de

²¹ Nyugot-felföldi népmondák szerk. jegyzete, Szépirodalmi Figyelő, 1861. 184.

²² Egyik jegyzetében mondja, nevüket nem közli. Nyilván, mert többel is találkozott.

²³ Szatmár-Beregi Kalendárium 1948. 73—74.

*Hallottátok Szárazberken mi történt?
Rugó Vilmát a legények megölték.
Szívét, máját a kessel meg-meccették
A hótestét a gabonába lökték.*

*Édesanyja másnap indult keresni: —
— Édes lányom, hol foglak feltalálni?
Egy legény az ablakon azt kiáltja:
— ott van a te lányod a gabonába!*

*Édes anyja szalad megháborodva,
A két kezét a fejére kulcsolta:
— Jaj Istenem, ki ölte meg a lányom,
Kinek vétett ezen a nagy világon?*

*— Ugyan Ferenc, nem fájt-e a te szíved,
Mikor azt a gyenge kis lányt megölted:
— Akkor nem fájt, de már mostan meghasad,
Halálomig viselem a nagy vasat.*

*Tisztítják a szárazberki temetőt,
Rugó Vilmát viszik bele legelőbb;
Rugó Vilmát viszik a temetőbe,
Nagy Ferencet az aradi börtönbe.*

²⁴ Egy lápsírató nótát közöl PESOVÁR FERENC id. tanulmányában. 6. l.

*Elindult a földhányógép
A nagy Kraszna életre lép
Kiszáraztják a nagy rétet
Nem terem több gyékényeket.*

*Máté terem a nád helyén
Ott kapálgat a sok szegény,
Csilim-csáté, csalavaré,
Réten terem a sok málé.*

még Pallagi gépész úr segédjéről és szolgájáról is ;²⁵ s bizonyára Móricz Bálintról is egy-két rigmus.

Ez újabb termék értékéről vitázni felesleges, nem volt idő még a kiforrásra. Értékük nem is az egyes darabokban van, dalainak sem, mint ahogy Móricz Szatmár egész dalkincséről találóan megállapította, hanem abban a gazdagságban, „melyben buzog a dalforrás.”²⁶ Abban, hogy Szatmár fiatalsága a nyíri résztől a beregi szélekig zengette a nótát, hogy minden valamirevaló legény és leány el tudott énekelni 100—300 dalt, ha kedve volt hozzá, s minden faluban voltak mesemondók, akik naphosszat el tudtak mesélni a legcsodálatosabb dolgokról.²⁷

Dalos kedvénél is nagyobb kincse a szatmári embernek : a nyelve. Gazdag, romlatlan, színes ejtésében, alig tér el az irodalmitól. Csak a magyar nyelvet szikesítő é-ket formálja sokkal változatosabban. Olyan szavakkal, képekkel, fordulatokkal él, amelyet Ady és Móricz, Kaffka és Tersánszky nyelvében csodálhat meg az olvasó. Hány művésznek, tudósnak adott nyelvet ez a táj.²⁸ Sylvester Jánosnak, a virágénekek első méltatójának, az első magyar disztichonok szerzőjének, Károlyi Gáspárnak, a bibliafordítónak, Tótfalusi Kis Miklósnak, régi irodalmunk egyik legérzékenyebb stilsztájának ; magáénak vallja Szatmár Dévai Bíró Mátyást, Batizi Andrást, Milotai Nyilas Istvánt, Hodászi S. Miklóst, Csergő Kocsi Jánost mint papokat és írókat ; — a 19. század nagyjai közül Kölcseyt, a Himnusz szerzőjét, Lendvai Mártont a jeles színészt ; a kisebb tehetségű Gál József, Bartók Lajos és Kabos Ede után a 20. századi magyar próza három óriását tanítja szóra : Móricz Zsigmondot, Kaffka Margitot és Tersánszky Józsi Jenőt ; a forradalmi harc és irodalom számára felnevelti Zalka Mátét, majd néhány tisztahangú énekest ad az újabb magyar költészetnek : Dzsida Jenőt, Kis Ferencet, Gellért Sándort és Képes Gézát. S ha a sors „méltányosabb” lett volna, akkor Németh Lászlót is magáénak vallhatná ; hisz ő is Szatmárban született.

A tudományban is van mire büszkélkedni Szatmárnak : Lugossy József, a híres szanszkrit nyelvész, Fiók Károly, az orientalista, Kiss Áron, a pedagógiai irodalom és néprajz egyik jelentős művelője, — Csűry Bálint a Számosháti szótár összeállító is itt született. Politikusokat, publicistákat is nevelt : Vasvári Pált, 48 egyik legnagyobb harcosát, Acsády Ignácot, a magyar jobbjátság történetének első osztályharcos szemléletű megíróját ; Jászi Oszkárt, a nagy ébresztőt, a magyar polgári radikalizmus vezéré. Szatmári munkások küldik a szocialista mozgalomba Nyisztor Györgyöt, a magyar Tanácsköztársaság népbiztosát, és Szatmárból érkezik Madzsar József is. Hogy is mondta Ady : „Ez a táj Magyarország dagasztó tekenője . . . s e vidékről kellett a megindult magyar intellektuális forradalomnak vitézeket kapnia”. E vidékről, a legtisztább magyarság és más népek, vallások, kultúrák találkozási pontjáról, a harcos, sok demokratikus hagyománnyal bíró Partiumból, ahol a századforduló tájt hatványozott erővel jelentkeztek a megoldást sürgető nemzeti és társadalmi problémák.

Még egy nagy büszkesége van a régi Szatmárnak. A gazdag demokratikus és irodalmi hagyomány mellé, amely a magyar történelmet és irodalmat rengeteg szállal Szatmárhoz köti ; a századfordulón a képzőművészet is Szatmárt választotta, hogy az új festészeti törekvéseket magyar földhöz kösse. A nagybányai iskola festőinek vásznán a kövárvidéki Szatmár színeiben és embereiben is gyönyörködhet a néző. S van egy reménye a mai Szatmárnak is : a művészet csak napjainkban figyel fel táncaira, s a Szamos—Tisza köz rendkívül gazdag hanganyagára.

²⁵ *Kovászos a tekenő*
Kovács Julcsa heverő
Délig is elaludna

Ha Máté Jóska nem volna

²⁶ **MÓRICZ Zs.** : Szatmár vármegye népe, Szatmár vármegye id. monográfiája 273.

²⁷ *uo.* 269.

²⁸ **VENDE ERNŐ** : Irodalom, tudomány, művészet. Szatmár id. monográfiája 351—411.

II.

A gyermek Móricz Zsigmond keveset ismert meg a szatmári nép életéből. Ha szegényes körülmények között is, az úri gyermek életét élte ; csak a tiszteletes unokájával és a jó gazdák fiaival barátkozhatott. Nem mehetett szárcsatojást szedni a fűzesekbe, nem ácsoroghatott a szövő-fonó asszonyok között és legfeljebb az ablakból nézhette, hogy merítik a Túrba hús-vét másodnapján a legények a lányokat. Így a gyermekkori Szatmár inkább csak hangulat-ként maradt meg benne. Csécse : boldog tündérvilág, ahol őt mindenki szerette ; alma-hegyek illata, tinócsorda bőgése ; — Istvádi : a magányosság érzése, a nagy ur félelme, Zsuzsika és a kísérteties túrparti éjszakák emléke.

A szatmári nép kultúrájával és életével közelebbről csak népköltési gyűjtőútjain ismerkedik. 1903-tól 1907-ig, illetve 1908-ig járja Szatmárt. Legtöbbször nyáron, de olykor téli időben is egy-két hónapig évenként. A Kisfaludy Társaság megbízásából őt ízben ; az Országos Monográfia munkatársaként is valószínűleg többször. Számátalan helységben fordulhatott meg, tudomásunk szerint legalább ötven községben állapodott meg egy-két napra, olykor egész hétre, vagy még több időre is. Ezek az utak lesznek az ő igazi „egyetemi”, útja a néphez, a parókiáról a faluvégre.

*

A népköltési gyűjtés nem neki jutott eszébe. Ő akkor nagyon is árván, elhagyatottan az öngyilkosság gondolatával is foglalkozva, „valóságos fizikai fájdalommal” róttta Budapest utcáit. Naponta sok órát gyalogolva, Kispestről a Statisztikai Hivatalig és vissza. Személyi és családi gondok kínozták. Édesapját Pestre hozta, de munkát nem tudott szerezni, Gyula bátyját, emberi ideálját nemrég temette el ; barátai elhagyták, az Egyetemi Könyvtárban remélt állástól elesett ; szerelme viszonzása is bizonytalan, — senkinek sem ér meg „egy gyufából kilobbanó lángot . . .”

Vargha Gyula—Gyulai Pál, Szász Károly és Kozma Andor mellett egyik pártfogója — nyilván esettségét látva kérdezte meg tőle, nincs-e kedve népgyűjtési útra ; a Kisfaludy Társaság 50 koronával tudná segíyezni.

A gondolat is, az 50 korona is úgy jött, mint a „megváltás”. „Dal és nóta csendült” a fülébe és már indult is szülőföldjére.²⁹ Vargha Gyulától ajánlólevelet kapott és valakitől aggodalmas figyelmeztetést, vigyázzon „meg ne mótelyezze” a falu, — mert sok erkölcsstelen dolog is van ott.

Így indult Móricz Zsigmond Szatmárba, a Vargha Gyula jóvoltából és az elérhető 50 korona bizonyosságában. Soha „szemérmes írói segély” gazdagabban még nem kamatozott, kicsit a magyar próza eddig legnagyobb eredményeihez szolgált tőkél. 1933-ban, Kodály előadása után Móricz is felvetette : mi lett volna belőle, ha nem találkozik a néppel. Bizonynal nem a *Hét krajcár*, a *Sárarany*, és a *Boldog ember* írója. Hogy az lett : részben a találkozás eredménye. „ . . . ez a négy-öt esztendő, míg e vidéket jártam, az lett az én egyetemem, leg-felsőbb életiskolám, írói propeudikai tanfolyamom.”³⁰

*

Gyűjtőútjait megmaradt füzeteiből, feljegyzéseiből, leveleiből, a kortársak emlékezéséből meg lehet rajzolni.³¹ Útjai más-más indítékúak és eredményűek ; az elsőre mint a nép-

²⁹ A népköltési gyűjtők útjairól szóló legszebb, a következő oldalakon sokszor idézett írása : *Népköltési Gyűjtő*. Nyugat 1933. I. 79—82. Újra közölve : *Gyalogolni jó*. Budapest 1952. 23—27.

³⁰ *Id. m.*

³¹ Gyűjtéséből 21 füzetet ismerünk. Móricz V. rág kerítette elő édesapja hagyatékából. A füzeteket irodalomtörténeti igénnyel tudomásom szerint először Gyűszű László és Sebestyén György egyetemi hallgatók lapozták át 1954 tájt. Megfigyeléseiket még nem kö-

nemzeti iskola neveltje és híve indul ; az utolsó utak élményei a szociális lázadásig vezetik. Ezen a ponton népköltési útjainak tendenciája a Bartók Bélával és a Kodály Zoltánéval érintkezik.

zölték, figyelmemet néhány mozzanatra élıszóval hívták fel, s egyetemi szakdolgozatukat szívességből megmutatták. Ugyancsak Sebestyén György közléseiből vettem tudomást a még magánkézben levő, Vargha Gyulához írt Móricz levelekről is, s Vargha Gyula Sebestyén Gyulához küldött, a koraibeli népköltési gyűjtésekről szóló feljegyzéséről is. A Kisfaludy Társasághoz címzett, vonatkozó levelek az MTA Kézirattárában találhatóak. Egy részüket közölte az Ethnographia 1952-ben. (446—449. I. Gergely Pál talált rájuk a Kisfaludy Társaság Levéltárában. Az 1903. okt. 23-án és az 1904. okt. 20-án kelt levelet teljesen, az 1907. márc. 20-i dátumút kihagyással közli.) A gyűjtési utakra vonatkozó egyik legfontosabb dokumentumot, amelyből a gyűjtőutakat véglegesen tisztázni sikerült Móricz kéziratai között Leányfaluban találtuk Móricz Virág szívességből és segítségével. Egy 1 : 425 000 mértékű, „Szatmár megye térképe” szélére írta fel a következőket: „Szatmár megyei népköltési gyűjtésem területe.”

I. 1903 nyarán I. út :

a) Cséce Milota Magosliget Nagypalád Kispalád Botpalád	b) Cséce Tiszakóród Istvándi Nagyszekeres Csenger (2 hónap)

II. 1904 nyarán II. út :

- Cséce
Milota
Kishodos
Nagyhodos
Rozsáj
Gacsály
Jánk
Majtis (egy hónap)

III. 1905 nyarán III. út.

- Érendréd
Dengeleg
Iriiny
Gencs
Börvely
Nagyecsed
Tyukod (másfél hónap)

IV. 1905. télen

- Domahida
Penyige
Kömörő
Nagyar
Kisar
Fejérgyarmat (egy hónap).

Ez utóbbi IV. gyűjtőútról ez a feljegyzés az egyetlen forrás. Az V. gyűjtőútja nincs felírva a térképlapra — valószínűleg még e gyűjtőútja előtt jegyezte fel a fentebbieket. V. gyűjtőútról 1907. március 20-i a Kisfaludy-Társaság elnökének címzett leveléből tudunk. (MTA kéziratára.) Eszerint 1906 nyarán a következő helységekben járt: Pálfalva, Ombod, Pettyén, Kakszentmárton, Udvari, Szinyérváralja, Patóháza, Krassó, Batiz, Sárközüjlak, Adorján. Másfelé is járhatott ez években vagy később, mint a monográfia munkatársa. Kortársi emlékezéséből tudjuk, hogy lerajzolta a csetfalvi és bökényi templom mennyezetét (BALOGH EDGÁR: „Julián barát” a felvidéken, Móricz Zsigmond ébresztése, Budapest 1945. 153.). Füzeteiben Császáriban gyűjtött dalok is szerepeltek, s az Éjjeli szállás c. novellája szintere Császári, vagy Nyirderzs lehet ; s írásaiból ítélve Nyírmeggyesen is megfordulhatott. Járt Kántorjánosiban is. (Móricz Zs.: Híradó a spiritisztákról, Kelet Népe 1942. 11. sz.)

A 24 éves Móricz Zsigmond „faluimádatával” indul Szatmárba. A falu nem volt tőle teljesen idegen. Igaz, már gyermekkorában elszakadt tőle : apja a paplány feleség kedvéért nadrágot húzott; az iparos már nem paraszt, s a Pallagi-rokonság, amely a család ideológiáját leginkább befolyásolta meg éppen középosztályi, — de a csécsi hat esztendő és a prügvi nyomorúság emlékei még elevenek ; apja legkisebb tettében, szójárásában érződik a paraszti eredet, s édesanyja is a paplányok romantikus népszerűtetését oltotta a lelkébe : a nosztalgikus vágyat a falu után. A népköltészet különösen közel állt a szívéhez. Pataki és debreceni diák volt, s ezekben a kollégiumokban Erdélyi *Népdalok és mondák* című gyűjteménye éppúgy „második bibliája” volt a diákságnak, mint az erdélyi protestáns kollégiumokban Kriza János Vadrózsákja. A népi-nemzeti iskola, Petőfi, Arany, Tompa, Erdélyi oltotta belé a faluimádatot. A népköltéssel diákkorától foglalkozott, önképzőköri szereplései, Reviczky-tanulmánya³² és első verskísérletei tanúskodnak róla³³. De mindez elsősorban a konzervatív népiességhez kötötte a fiatal Móricz Zsigmondot ; Szabolcska idilli faluszerényéhez.

*

Az első szatmári út, mintha igazolná az idilli képet. Nyár van, napsütés, sokhelyt, mindenütt szól a nóta; mintha a „mesék arany birodalmába lépett volna”.³⁴ A fiatal, szépségre, és öröme régen szomjazó szív első útján mohón szívja magába a falu szépségeit, a ragyogó nyárt és aratási vidámságot. A csöndes panasz alig-alig, vagy csak megszűrve jut el a fülébe, a dal és mese felerősítve, csendülve. Vendég mindenütt ; legtöbbször a parókiák nagy szeretettel fogadott vendége : a híres szépasszony, Nyilas Kati unokája. Némelyik faluban már az egykori teológus-társak káplánkodtak, azok is segítik megszépíteni a napokat ; papkisasszonyok várják szomjasan a látogatásaikat. S érdeklődéssel néznek rá a parasztkok is : kicsit furcsálják ugyan a kíváncsiságait, hogy felírja nótaikat, de tisztelik is : nemcsak, mert legátusuk volt egyszer, de az apja Rózsa Sándor-szerű híréért is. Még szerethetik is : jókedvű, közvetlen, nem játssza az úrfit ; finnyáskodás nélkül leül a kötővel letörölt székre, vagy akár a küszöbre is. Néhány öreg — akkor még fiatal — máig emlékezik a nótagyűjtő „legátusra” ; kicsit még habókósoknak is vélték.

Nem csoda hát, ha ragyogónak látta ezt a világot s kimondhatatlan boldognak érezte magát, hogy alkalma van „ezen a boldog, ragyogó világon sétálni”.³⁵

Majd másfél hónapig tartott az első útja, 1903. június 20-tól augusztus 25-ig, illetve szeptember 1-ig.³⁶ Tíz faluban fordult meg, Szatmár északnyugati részén, a gyarmati és szatmári járásban. Csécsén, Milotán volt legtöbbet, Magosligeten is töltött egy hetet, a többi helyeken 2—3 napot. Vagyis : legtöbbet rokonoknál és jóbarátoknál vendégeskedett : Milotán a Sipos tiszteletes vendége volt, Csécsén a Nyilas rokonság lakott, Magosligeten a kisnemes Papp György, apai nagybátyja, Kórodon keresztapja, Ács Lajos a pap, Nagypaládon volt teológus-társa Fóris Lajos a káplán, s két szép lánya van a nagytiszteletű Bencsik esperes úrnak. A „főhadiszállás” Csécsé, illetve Milota : innen indul a Tisza-háti, Tur-háti és erdőháti falvakba : egyik irányba Bökény, Magosliget, Botpalád, Kispalád és Nagypalád útja állomásai, másik irányban Tiszakórodon, Istvándin keresztül a megye közepe felé halad ; még Nagyszekeresen és Csengerben is megfordul.

Tíz faluban járt hát, de igazában mindent Milotáról nézett, Sipos tiszteletes házából. Milota kedves falu ; sokak szerint Csécsénél is hangulatosabb. Csécsét diófák rejtik ; Milotán tavasztól késő őszig minden ablakban és faragott tornácon virít a muskátli ; a kiskertekben

³² Uránia, 1902. 170—193.

³³ Korai verseiből a Légy jó mindhalálíggban említett Fehér könyv őrzött meg néhányat. A könyvet Móricz Miklós találta meg bátyja iratai között.

³⁴ Népköltési gyűjtő, id. helyen.

³⁵ U. a.

³⁶ Móricz Zsigmond beszámolója, kéziratban.

pedig a Pestről hozatott, magvakból nevelt virágok. Ősi falu, már a 13. századi oklevelekben szerepel. A községben élő hagyomány szerint nevét egy Melota nevű szláv leánytól kapta, aki a honfoglaláskor itt halt meg. A kuruckor is megajándékozta egy emlékkel: a tiszabecsi útközetkor, 1703. június 3-án Ocskay gárdája itt úszta át a Tiszát. Éppen most, Móricz ittjár-takor készülnek a kétszázadik évfordulóra, nagy kuruc veszekedések közben az emlékmű lelep-lezésére.

Milota ezernyi lakossága alig kétezer holdon osztozott. Mennyi föld jut itt egy embernek, ha leszámítjuk az egyetlenkisdzsentrí száz holdjait? A nép inkább fuvarból, napszámából szerez egy kis pénzt, Tisza-porondot szállítanak az épülő tiszabecs—fehérgyarmat—zsarolyáni utakhoz. Az eklézsia is igen szegény: az egyháznak harmadfél hold földje van mindössze. De papja nagyszerűnek ígérkezik: oly békességben él még falujában, mint Baksay tisztelese-sei. Sipos Józsefet édesapjának, a nagytudású, több nyelvet beszélő Sipos Károlynak örökére hívta meg a gyülekezet 1896-ban. Maga is tudós hajlamú; nyelveket tanult és szépművésze-tet, utazgatott külföldön is; — a karcsai rektórián és hermánszegi káplánián keresztül érke-zett a milotai papságig.³⁷

A kevesedő hívő és dolgos papok közül való. A hajnal már íróasztalánál találja. Lel-készi munkanaplót vezet. Olvasókört hoz össze. Felolvasóestélyeket tart, négyszólamú ének-kart alakít s vezet oly sikerrel, hogy mind a négy szólam a leköttázott és kiadott parti-túrákat magától leéneklí. Tájékozott az egyházi élet minden területén; a Tiszavidéki Lelkészi Kőr legkiválóbb tagjának tartják; a Szatmár és Szamos című lapok számos tárcáját, versét, sőt egy regényt is közölnek tőle. A papi pálya lehetőségei szerint gyorsan emelkedik: 1903-ban már egyházmegyei jegyző, majd tanügyi előadó, 1909-ben tanácsbíró, 1917-ben országos zsinat tagja, 1919-ben esperessé választják. Ettől kezdve jó két évtizedig ő vezeti a szatmári református egyházmegyéét. Történetét is megírja, hajlott korában fiatalos energiával, vas-zszorgalommal, két vaskos kötetben. Hány kosár rendezetlen, poros iratot kellett ehhez átforgatnia a megye ötven parókiáján?! Művét a legilletékesebb Révész Imre szerint „mint kortörténeti feldolgozást, kiváló irodalmi készség, finom történeti érzék és megfontolt tárgyila-gosságra törekvés, mint adattárat pedig gazdaságosság, rendszeresség, hitelre méltó pontos-ság jellemzi.”³⁸

Ez az igyekvő, tudós hajlamú tiszteletes illendő időben asszonyt is hozott a parókiára művelt és igényes, szelíd és élnivágyó, durcás — fiatal leányt. Városból — Milotára; falusi pap hetedik gyermeke egy táblabíró leányát. A házasság bevált; de nem volt minden-napi jelenség: hisz a szatmári papok legtöbbje mesteremberek, módos parasztok, vagy legfel-jebb papkisasszonyok kezét kapta meg; maguk is e rétegekből vagy még lejjebbről jutottak Patakon és Debrecenen keresztül a papságig. A város kényén nőtt, előkelő leánynak az első időben kissé furcsa lehetett a milotai tornácos paplak; mely bizony beolvadni látszik a mus-kátlis parasztházak sorába. A fentmaradt epés anekdóta szerint a nagytiszteletű asszonnyá lett táblabíró kisasszony házassága másnapján csak dagasztó tekenőbe fürödhetett.

De hát ezen nem múlik a boldogság; az új asszony kedves volt és bájos, még durcás-kodásában is — a Galamb papné egyik modellje — jelleme és műveltsége megmentette az unalom esetleges következményeitől; halálig Sipos Józsefné maradt. Csipős nyelvek szerint még az egyházmegye kormányzásában is némi szerephez jutott, „Böske” esperes; — Sipos tiszteletes úr kuruc természet volt ugyan, de Pap Énok-szelídségű férj, aki aligha tudta megtagadni felesége olykori jótanácsait.

A népdalgyűjtő Móricz Zsigmondot ehhez a családhoz fűzte a legigazabb barátság, Szinte családi örökségképpen. Sipos tiszteletes édesapja Pallagi Józseffel volt kenyeres pajtás;

³⁷ TÖRÖK JÓZSEF: Sipos József életrajza és esperessége. Sipos József id. műve függelé-kében, II. kötet 426—432.

³⁸ Előszó Sipos József id. művéhez I—III. I.

Sipos Juliska Pallagi Erzsinek volt a barátnője, az ifjú Sipos Pallagi Gyulával lehetett jóba, egyidősök voltak. Móricz Zsigmond úgy ment hozzájuk, mint haza. Mászhatott a szilvafára, fűtyülhetett a szobában, családtagként mehetett velük bárhová látogatóba. A szemléletét sokáig ez a család is alakítja. Ahogy írja: „Ez a ház volt életem igazi nevelő iskolája. Ott ismertem meg a falu életét, s tömérdék benyomás, élmény s mély s forró indulat lobbant fel bennem, ami későbbi műveimben mind ott van. Az *Árványok*, *Fáklya*, számtalan novella és regényeimnek minden része, ahol a falu kálvinista papi világa jelenik meg, mind a mai napig ezeknek a nyári tartózkodásoknak, s e végtelen kedves családnak körében s velük tett kirándulásoknak emléke.”³⁹

De nemcsak a falu kálvinista papi világának az alakjait hozza innen; első paraszt-tárgyú írásainak szereplőit is innen nézi. A Dohányosokat, az udvarolgotó fiatalokat, a parókiára, jegyzőlakra becitált, vagy benyitó parasztokat, akiket szeret patriarchális szeretettel, de mulat is rajtuk a jó úr derűjével.

*

Mit látott Móricz Zsigmond első népköltési útján, mire figyel fel egyáltalán? Adatszerűen erről az útjáról tudunk a legtöbbet, megvan a gyűjtése, s útjáról 18 tintával írott oldalon számol be.

Elsősorban természetesen a népköltészet érdekli. Általánosan ismert dalokat, mondókákat és törmelégeket nem igen jegyez le, az esztétikai szempontokra igen ügyel. Ezernél több dalt, mint ismertet nem vesz fel a gyűjteményébe. Felír 764 dalt, 55 játékot, 52 köszöntőt, 49 találós mesét, összesen 920 darabot, de ezekből kihullónak vél a rostán legalább 300-at. Megjelenésre méltónak kb. 600-at tart.

A gyűjteményből a nagy szorgalom és érdeklődés mellett nyilvánvaló a gyűjtő kialakulatlan módszere és zenei, néprajzi bizonytalansága is. Ami természetes: hisz ebben az időben Kodály is kiforratlan módszer nélkül barangol dalok után a peremvidékeken s még Bartók is felvesz a népdalok közé Szentirmay-szerzeményt. A Móricz által felírt dalok nagyobbik része műdal, melynek egy részét egyenesen Sipos Józsefnétől hallja. A falu legszegényebb rétegéig, s különösen a Tiszahát pásztoraihoz alig-alig jutott el. Inkább csak véletlenül. Találkozhatott egyik-másikkal. Bár a dalok között pásztornóták, betyárdalok is vannak. Egyikről megjegyzi (Az Alföldön híres gulyás vagyok én), hogy a közlő, Elek József, még gyermekkorában egy vén juhásztól halotta. Máshelyt egy 80 éves öreg csordástól, Borbély Ferentől jegyez le egy töredéket (Újfaluban születtem én). Azért töredéket, mert az öreg fejből már kiesett néhány sor, csak prózában tudja felidézni. Feljegyzi némely dal legújabb változatát is, ahogy a kíváncsi éneklők éneklék: „New-York felől elindult egy gőzhajó...” vagyis: felír mindent, amit szépnek érez és ismeretlennek vél. Így az igazán szépeket is: a káliai kettős egyik legszebb dallamát: „Kerek az én szüröm alja...”

Az irodalomtörténetet összeírt dalainál, játékeinál is jobban érdeklik talán írói megfigyelései⁴⁰. Már az első útján is. Magosligeten Krajcár Gábor 13 éves gyermek sorsáról jegyez fel adatokat — törvénytelen gyermek, már három éve ostoros, kommenciója kicsi —, Nagypaládon a falura került teológusról csinál egy vázlatot, ráérezve benne a magyar ugar parlagosító munkájára; Csengerben egy társaság tagjainak a múltját, beszélgetéseit jegyzi fel. az *Árványok*ban találkozunk velük ismét.⁴¹ Felír néhány ellesett párbeszédet az eső elő

³⁹ Népköltési Gyűjtő id. hely.

⁴⁰ Móricz Zs. népdal és népmese gyűjteményével különben sem sikerült alaposabban foglalkozni; nehezen hozzáférhető, helyenként gyorsírással, ceruzával jelzett, nehezen olvasható.

⁴¹ E két jegyzetet ide írjuk ízelítőül. 1903-ban Nagypaládon jegyzi föl, régi teológus társáról: „Lemondó hang. Semmi új, semmi különös iránt nem érdeklődik. Örökösén ásitásra kész. Álmos. Igen, nem. Unalom öli. Tanul, készül a kápláni vizgára. Azért álom és unalom környékezi ha látja.

szaladó lányoktól, a tengeri táblába megbújva feljegyzni a kendernyűvő asszonyok egymást csipkedő pletykáit, néhány vonással rögzít érdekes figurákat, pillanatokat: Béni báról, a törekvő tanítóról, özvegy tanítónő és teológus szerelméről, középkori „folt”-ról, „várkis-asszonyokról.

*

Miért nem lesz e pompás megfigyelésekből, ráérzett problémákból még évekig egyetlen tárcsa sem? Hosszú beszámolójából egy kissé erre is következtethetünk. A beszámoló — 24 éves fiatalembertől, aki politikailag, gazdaságilag, és néprajzilag is elég iskolázatlan és felnőtt fejjel először jár faluban — leszámítva a felfedező szándékból fakadó túlzásokat, okos írás. Mindaddig, amíg megfigyel. Nemszak néprajzi vonatkozásban, de a vidék szociális életét illetően is. Észreveszi, hogy az eldugott táj életébe most tör be a „civilizáció”; felfigyel az eladósodásra, a fokozódó kivándorlásra, a gazdasági élet új mozzanataira, a repecs-káposztatermelésre. De amikor megfigyeléseiből következtetéseket von le, amikor a tényeket magyarázni akarja — menten kitér; öröklött és téves ideák foglya. A paplak véleményét írja, vagy még annál is konzervatívabbat. Ezzel a szemlélettel találó megfigyeléseit művé formálni nemigen lehet.

Egyetlen ponton hadd idézzük. Látja, megírja, hogy a Tiszahát falvaiban nagy a romlás. Nemszak a régi, népi kultúrából kezd kivetkőzni a táj — ezt a „kivetkőzést” különben el is túlozza — hanem anyagilag is romlik, vérben is fogyatkozik. A parasztság egyre

Elmúlt az az excentrikussága is, hogy szakállt, barkót viselt s bajuszt nem. Sima arc, darabos vonások, elég nagy haj. De szolidabb, mint régen.

Emlékszik mulatózásra, korhelykedésre.

Lajosra, ki már elzüllötte magát.

— Ah, nem igen érdeklődnek itt semmi iránt. Nem törődnek semmivel. A váltó. Adós a falu. Sok a kocsmá. A kocsmába mindig van ember, de a templomba nem mindig. Nincs itt semmi elevenség. Ördögadták csináljatok! Azért vagytok a falu lelkipásztorai.

— Ah, nem úgy van a! Nekem nagyon is meg van kötve a kezem. Nem is igen érintkezhetem a néppel. A nagytiszteletes úr is igen különös.

— Milyen ember?

— Na, hát derék, kedves ember; de a néppel szemben nagyon is kitarja magát, lakodalomba sem megy el, torba se.

— Mi dolgod van?

— Tanítom az I. osztályt, Hétköznap végzem az istentiszteletet, vasárnap délelőtt a Nagytiszteleti úr néha prédikál (mosoly). Az esperesi teendőkből is segíték, nem sok.

— Mi a fizetés?

— 400 frt.

Íme, egy gépbe illesztett ember.

Vannak sínek, pályák, ilyen az a mozdony, minek ember a neve, előre haladhat. A gondolkodás szabadsága addig az övé, míg nem választ, melyik sínré menjen.

Csengerben 1903. augusztus 20-án jegyzi fel a következőket: „Este vitatkozás a házasságról: Kassayné — Endre Márta, Lengyelne, Kassai, a két lány szólta bele.

1. Az ideális, szép, férfias, komoly, tisztelt, önértetes pap.

2. A retentő jóízűen kacagó, hű barát, jó kompánista pap.

3. A kövér, egyszerű debreceni diákpap, általános kifejezéseivel.

4. A joviális öreg bácsi, ki már csendes legény.

1. a) A boldog, eszes, fölüeny, egyszerű modern papné.

2. a) A kedves, ragaszkodó, gyöngy, óvónőből lett papné.

3. a) Az egyszerű civis lányból lett kislányos papné.

4. a) A nagyon művelt előkelő árvalányból lett papné.

Hogy kerültek össze?

1. c) Hat évig vártak egymásra, mint Jókainál

2. c) A pap elvette az óvónőjét.

3. c) —

4. c) Az árvalány férjhez ment egy özvegy emberhez. Mind boldog.

nagyobb mértékben eladósodik, gyakoriak a dobraverések, a nép széled a világba: Ligetről csak öt-hat, Milotáról tíz-tizenöt, a Paládokról húsz-harminc, Tiszakoródról a hírek szerint már száznolcvan férfi van oda, — írja. A számok megközelítőleg bizonyára helytállóak.

Amivel a tényeket magyarázza: a lehető leghamisabb. Vitába száll, szinte okoskodóan Hegedűs Lóránt Budapesti Szemlében megjelent cikkével⁴². Szerinte legfeljebb csak féligazság, amit Hegedűs mond, hogy a szükség hajtán el szülőföldjükről az embereket. Az Amerikába vándorlásnak legfőbb oka — mondja bölcselkedve — a divat terjedése. A parasztasszonyok cifrázkodása. Az, „új divatos uraskodás”, amely megbontja a „régimódi” cifraság nélküli egyszerűséget. „A nép azért adósodik el, mert luxuscikkekre, asszonyi cifraságra, haszon-nemhajtó, kényelem-adó dolgokra sokat, sokat költenek. S így az évi mérlegük mindig visszabilien. Kipótolja a bevételt a váltó...” „Sok, a legtöbb azért megy ki, mert már fülíg úszik az adósságban, de ez az örült divat terjed, és ott még most hódít szélesebb körökben és könnyen csinálnak adósságot az emberek, mondván, majd egyszer kimegyek én is.” Mennek pénzt keresni, hogy abból itthon házat építsenek, „cifrát, bádogos tetejűt, festett tornácút” — írja szinte rosszállóan. Mintha már-már önzésnek tartaná, hogy a „régii jó paraszt inkább lesz gyári munkás napi 5 koronáért Amerikában, minthogy itthon „kegyelemből kaszáljon gazt felibe”.

Írja mindezt akkor, mikor a parasztság elproletarizálódása minden korábnál nagyobb méretet öltött, mikor valóban megritkult a férfiak vállán a kurta guba, de csak kóccal bélelt nagyujjas került a helyére; s az asszonyok is csak 16 krajcáros kartonból varrt ruhákban „cifrázkodhattak”.

Szinte kételkedve olvassuk az 1903-as füzet fentebbi gondolatait, ugyanaz írta volna, aki majd a Bujdosó magyarok szívhangjaira oly gyötrelmes szenvedéssel rezonál?⁴³ Aki a szociális nyomorúság ellen lázadó Avar Janiról ír, akinek kivándorolva — „szemei zölden világitanak a reménytelenségbe”?⁴⁴ Ugyanaz, de más szívvél és főként szemlélettel. 1903-ban még az extra Hungariam neveltje, fölényesen leckéztetve a későbbieket a szociális író: remegve, a nemzet lelkét és jövőjét keresve. Az emberségnek és magyarságnak erre az ormára részben éppen népköltésgyűjtő útjain közeledett.

*

Móricz Zsigmond második gyűjtő útjára a következő évben, 1904 nyarán került sor.⁴⁵ Ez az út nem sokban különbözött az elsőtől. Nyáron, aratás idejében tette, „mikor a nótakedv legnagyobb”. Benéz Csécsére újra, s hosszabb időre megtelepszik ismét Milotán, Siposéknál. Innen rándul ki Kishodos, Nagyodos, Rozsály, Gacsály, Jánk, Majkis községekbe. Nyilván most is mindenütt vendég: úri házak, földbirtokosok, papok és tanítók vendége. Nem találkozik semmi nehézséggel, semmi kellemetlenséggel — akkor még nem kísérte csendőr a falukutató nyomát. Mindenütt szívesen fogadják, legfeljebb megmosolyogják a szándékát, nevetségesnek tartják a „kiváncsiságát” éppúgy, mint a Bartókét és Kodályét, hogy a buta parasztoktól felírja a nótákat; s nem értik, miféle ember, nem iszik, nem dohányzik s a kártyát sem forgatja. Vitába nem igen eszkegett senkivel a nép sorsáról; leginkább még őt is csak a nép költészete és nem a keserű sorsa érdekelte. A mese és a dal talán jobban, mint a nótázók és a mesélők. Pestre visszatérve tovább dolgozik 48-as érzülettel Tisza István 67-es lapjába. Hamarosan megházasodik, a bokrok boldogjaként él, mintha tudomást se venne a körülötte

⁴² HEGEDŰS LÓRÁNT: A magyarok kivándorlása Amerikába. Budapesti Szemle 1899; A székelyek kivándorlása Romániába. Budapesti Szemle 1902. Hegedűs fenti tanulmányaira nem a Móricz Zsigmond által kiragadott gondolat a jellemző.

⁴³ Nemzeti irodalom, Nyugat 1921. I. kötet 745—756. l.

⁴⁴ Betyár, Budapest, 1937.

⁴⁵ Levél a Kisfaludy Társ.-hoz 1904. október 20. MTA kézirattár.

forrongó világról. Pedig nagy dolgok készülnek : forradalom érik, egy új irodalom van születőfélben. Őt még a régi világhoz kötik az álmai ; politikai, s irodalmi elképzelései is.

*

1905-ben ébred rá először igazán, hogy Magyarországon óriási elintézetlen dolgok vannak; s nem kielégítőek a régi 48-as és 67-es igék. A harmadik, illetve a negyedik és ötödik népköltési gyűjtő útján.

1905-ben Szatmárt járva ha akarta, ha nem, szembetalálkozott a kor valamennyi lényeges kérdésével : a koalíció csatározásaival, a szociális kizsákmányoltsága miatt lázadó szegényparasztsággal, s a nemzetiségek önállóságra törekvésével.

A koalíció talán sehol sem volt hangosabb, mint éppen Szatmárban.⁴⁶ Az 1905-ös választásokon a megye mandátumából ötöt szerzett meg, az 1906-os választáson valamennyit. A zajt csak növelte, hogy a megye egyik képviselője, gróf Károlyi István egyúttal a koalíció egyik országosnevű vezetője is volt, s hogy Kristóffy Szatmár főispáni székéből nevezték ki belügyminiszternek. S nem kevésbé a „személyes” sérelem, hogy Nagy László, a Szatmár megyei dzsentri, az eddigi alispán, pecsovicsnak, a darabont kormány hű emberének bizonyult az örökölt főispáni méltóságban.

Nagykárolyban, a székvárosban hónapokig folyt a szóharc. A megyeházba be nem eresztett koalíciós 60-as bizottság a Kossuth nóta mellett vonult a Magyar Király szállodába, vagy a városi tornacsarnokba üléseket tartani ; a nemzeti ellenállás propagálására külön hetilap indult⁴⁷. A kormány közben csendőrökkel távolítja el hivatalukból a főjegyzőt és aljegyzőt, felfüggeszti a szolgabírákat, megszünteti a megye javadalmazását, fegyveres erővel akadályozza a 60-as bizottság ülését . . . az ellenállás azonban tovább tart : a darabont főispán csak 8 csendőr jelenlétében mer kiszállni a vonatból, egymást érik a „kurucestélyek” és a tulipán-ünnepségek — legtöbbször gróf Károlyi Istvánné védnökletével — míg csak meg nem érkezik az alkotmányos kormány híre s az új függetlenségi főispán, akit nagy ceremóniával és fáklyásmenettel fogadnak, s aki beterjeszti hamarosan programját : legfontosabb a rend, a nemzetiségi mozgalmak „törvényes keretek között” tartása, a magyarság — természetesen a birtokos magyarság — erősítése, s „ami minden modern államban első kötelesség : az utak rendezése.”⁴⁸ Ezekről szózatoltak a 67-es főispánok is, s hogy a megyében rend legyen; — az új főispán beiktatásának elején az aratósztrájkokban résztvevők közül 315 embert lecsuktak. Az új főispánt — Falussy Árpádot — Móricz személyesen is ismerhette, 1905-ös nyári gyűjtőútján akár vendége is lehetett az érendrédi kúrián. 1910-ben, az ököritói tűzről szóló írásában talán ráemlékezve emlegeti a főispánok „ideális” típusát : . . . ez az úr két nevezetes dolgot jelentett ki : „addig nem megy le Ököritóra, amíg el nem temetik a halottakat, mert ezt a látványt nem bírják az idegei”, s hogy „ököritón nincsen szükség segélyre, csak egy díszes emlékoszlopra”.⁴⁹

Nem valószínű, hogy Móricz Zsigmond már ekkor rájött volna a 48-as és 67-es pártok lényegbeli azonosságára. De lehetetlen, hogy már ekkor fel ne figyelt volna az úri osztály és a nép közötti távolságra, a két egymással alig-alig érintkező külön világra.

A kastélyok, parókiák gondolata — amire megfordult, — főként a koalíció körül járt. Károlyi grófné honleányi buzgalmáról, Fráter Loránd szatmári szerepléséről, házasodni

⁴⁶ A koalíciós évek történetére: REISZIG EDE idézett műve és a korabeli Szatmár megyei lapok, főként a Szatmár vármegye, a Nagykaroly és vidéke és a Szatmár és vidéke évfolyamai.

⁴⁷ Szatmár vármegye. „Politikai és társadalmi hetilap” 1905. nov. 4-én jelent meg először, az egyesült ellenzék programjával.

⁴⁸ Szatmár vármegye, 1906. máj. 12.

⁴⁹ Ököritó, i. h.

készülő ifjú jogászokról esett a legtöbb szó. Csak bele kell olvasni a korabeli szatmári lapokba : mintha a megyében legnagyobb számmal jómódú, hazafias urak lagnának, kevészámú zavart-keltő román és néhány „anarchista”, „hazátlan” agitátor, akik a dolgos, jámbor parasztokat uszítják.

Mennyire más volt a nép hangulata. A választásokon a szavazati joggal rendelkező parasztok legtöbbje a függetlenségi pártra adta a voksát, részint, mert ezen a vidéken becsületes ember kormánypárti nem igen lehetett, részint, mert függetlenségi vágyaik valóra-váltását remélték, — de a koalíciós helyi vezérek hősködését növekvő idegenséggel kísérték.

1905 körül a szatmári falu élete igazán nem idill, s különösen nem a nagybirtok közepében fekvő falvaké.⁵⁰ Az élet már a század végén megrekedt, a napszámosokból nem lesznek többé gazdák, az imperializmus kialakulásával a parasztság felbomlása gyorsuló ütemben halad előre ; a nagybirtok s a monopóliumok a szegényparasztság létfeltételeit támadja meg s az elnyomorodás új tényezőjeként fellép a fináncsökés monopóliumok árdrágító tevékenysége. Az árak emelkednek, a napszám alig ; az aratórész tizedéről hamarosan tizenharmadára, sőt tizenhatod és tizenhetedére apad. A század első évtizedében minden korábbinál nagyobb-mérvű a parasztság eladósodása. A birtokok mintegy kilenctizede részben vagy egészben betáblázott, az agrárproletárok száma 1900 és 1910 között 600 ezerrel nő. S az eladósodás mértéke, az elproletarizálódás Szatmár egyes részeiben sem kisebb mértékű, mint az országos arány. Móricz már első népköltési útján feljegyezte a tiszaháti falvak valamelyikéről ; szinte nincs ember, aki ne tartozna a bankba. A kivándorlás is nagy, 1900-ban 160, 1901-ben 350, 1902-ben 485, 1904-ben 825-en vándoroltak ki Szatmárból, 1906 egyetlen hónapjában pedig több mint 200-an. A helyi lapok szinte számrólszámra hirdették, mennyi koronáért visz a gőzös Brémából, Fiuméből vagy Hamburgból az új világ partjaira.⁵¹

1905 körül Szatmár megyében is, mint az ország legtöbb táján erjedt s lángra-lángra-lobbant a paraszti elégedetlenség. A láp környékén a Károlyiakat és Domahidyakat szidják,⁵² Érdkörtvélyesen a Mezőfi-párt gyűlésezik,⁵³ melyen a „szomszédos községekből is számosan résztvettek”, Károlyban Nyisztor György szatmári gőzmalmi fűtő — a későbbi népbiztos — sokszáz ember előtt beszél,⁵⁴ Szatmáron, Károlyban egymást érik a kőművesek, cipész-segédék, sőt vályogvető cigányok sztrájkjai,⁵⁵ Gaurán román parasztok kaszabolják össze a fegyveres csendőröket ;⁵⁶ a következő évben, 1906-ban Csizmadia Sándor a siker reményében lép fel az aranyosmedgyesi kerületben s minden korábbinál erősebben nyilatkozik a tagadás szelleme.⁵⁷ Érendréden, Vállajon, Remetyén és más községekben, a megye területén 11 nagy uradalomban teszik le az aratók a kaszát, a tizedik részt követelik⁵⁸ Harcuk része a parasztság országos hősi küzdelmének, Csanádban 17, Torontálban 21, Győrben 16, Hevesben 14, nagybirtokon folyik a sztrájk. Sorsuk is közös, Csanádban 260, Torontálban 364, Temesben 156, Győrben 351, Szatmárban 315 embert összesen mintegy kétezret ítéltek fogházra.⁵⁹ A fogház azonban nem tudta a szatmári parasztságot megtörni egészen, s a munkaadók sürgősen

⁵⁰ A századforduló parasztmozgalmainak legújabb összefoglalása : HANÁK PÉTER : A dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben, Századok, 1955. 379—386. Népszerűsítő célú ugyan, de több új adatot közöl : HÁRSFALVI—MÉSZÁROS—PÖLÖSKEI—M. SOMLYAI—SZAKÁCS : Dózsa népe, Budapest, 1956.

⁵¹ Nagykároly és vidéke 1905. ápril. 13.

⁵² Móricz : Ökörítő i. h.

⁵³ Szatmár és vidéke 1905. november 21.

⁵⁴ Nagykároly és vidéke 1904. jún. 9, 1905. szeptember 14.

⁵⁵ Szatmárnémeti monográfiája, Magyarország vármegyéi és városai sorozatban, 307. lap.

⁵⁶ Szatmárvármegye, 1906. január 26.

⁵⁷ Szatmárvármegye, 1906. ápr. 28.

⁵⁸ Szatmárvármegye, 1906. júl. 2.

⁵⁹ Szatmárvármegye, 1906. június 28.

megalakított „szakszervezete” sem; az 1906. évi termés egy részét némely vidéken csak 1907 tavaszán csépelelték el.⁶⁰

*

Móricz Zsigmond 1905 és 1907 között ezt a Szatmárt járja. Nem a nótás, mulatós tiszaháti falvakat, hanem a kápi községeket, és a peremvidék román és magyar lakosságú helységeit. A kenyér mindenütt kevés, hisz az 1904-es aszályos esztendő a még szárazabb 1905-ös követte. Kiszáradtak a kutak, kötöttebb földeken aratásra még csak meg sem pendülhettek a kaszák.⁶¹ A hangulat izgalmas és várakozó, a korabeli Balmazújvároséhoz hasonló lehetett, melyről így ír Veres Péter: „Háború, forradalom, sztrájkok, tüntetések, rossz termés és isteni csudák mind annak a jele volt, hogy ez a világ megérett a pusztulásra s napjai meg vannak számlálva”⁶² — s ebben a hangulatban aligha érdekelte a zselléreket, részes aratókat a gróf Károlyiné honleányi buzgalma és a 60-as bizottság Magyar Királybeli Kossuthnótázása. Úrra, papra, jegyzőre, egyre inkább mint az ellenségre néztek, s a sztrájkra buzdítókból — akiket az urak a „haza ellenségeinek” a nemzet „sírásóinak”, „bomlottagyú, nemzetközi anarchista szocialistáknak” kiáltottak, a krisztusi igazság szószólóit, a bátor embereket tisztelték. A fiatal Móricz elé a kastély és faluvég, a hagyományos szemlélet és az élő falu közti szakadék alighanem az élet legelhatárolóbb kérdéseit tette fel.

*

Az 1905-ös, vagyis a harmadik gyűjtőútjára nagy „nekifutással” készült. Április elején szeretne indulni — írja — mesét gyűjteni, fonográffal.⁶³ De fél a sártól, mert Szatmárban tavasz időn csak a felhúzott szál-pallón lehet még a szomszédos házig is eljutni, s ő a mesék után is oly széleskörűen szeretne nyomozni, mint a nóták után, amellyel csaknem készen van a kiadásra. Aratásidő lesz, mikor vonatra ülhet.

Ez az útja is úgy indul, mint a többi. Érendréd az első állomás. Nagybátyja feleségének falujában a legelőkelőbb házak is szívesen fogadják. Meglátogatja a báró Luzsinszky házat, melynek Petőfi egykor vendége volt, felmegy a László-halomra, melyen a monda szerint Szent László sátora állt, mikor átvonult a falu határán. Nótákat gyűjt. A fiatal házaspár boldogságával elsősorban szerelmes dalokat, s gonddal válogatja belőlük a legszebb szavakat, a legtündéribb képeket: fiatal feleségére gondolva.

Érendréd a „hepehupás vén Szilágy” felé eső sarkán fekszik a vármegyének, nem messze Ady szülőfalujától. Az Ér, a „furcsa álmos árok” folyik végig rajta, s választja magyar és román részre. Innen indul a megye közepe felé Dengeleg, Iriny, Pöttelek, Mezőterem és Gencs útján Károlyba, s onnan tovább Ecsednek. Erre szekerezett Ady Lőrinc úr is gimnazista fiával, — a mindszentiek Gencsen keresztül jártak Károlyba⁶⁴ — s talán ezen az úton állott a havas Krisztus-kereszt is. Napsütéses tiszta időben gyönyörű ez a táj. Északra a szatmári Bükk, délre a bihari Réz, keletre a Meszes kékell, a levegő áttetszően tiszta, a tágas mező a végtelenség és a győzelmes élet érzetét keltő. Járt erre a költő Ady is: az Érmellék tavaszi képét ő festette meg záporozó igékkel, a legragyogóbb színekben, a csókos Élet, a viruló termő Szépség boldog látomásában. A Májusi zápor után-ban:

*Nagymessziről ködölt a Bükk,
Gőzölt a sík, áradt az Ér
S járadt testemben hirtelen
Ott, a záporverte mezőn,
Piros dalra gyűjtött a vér,
Piros dalra gyűjtött a vér.*

⁶⁰ Szatmár vármegye id. monográfiája 798.

⁶¹ Magyar Földművelő 1905-ös számai, Szatmár és vidéke 1904. júl. 26.

⁶² Falusi krónika, Budapest, 1944. 198. l.

⁶³ Levél Vargha Gyulához. 1905. márc. 28.

⁶⁴ ADY LAJOS: Ady Endre, Budapest 1923. 25.

*Szinte sercent, hogy nőtt a fű,
Zengett a jény, tűzelt a Nap,
Szókkent a lomb, virult a Föld,
Táncolt a Föld, táncolt az Ég
S csókolt minden az Ég alatt,
S csókolt minden az Ég alatt.*

*Káprázó városi szemem
Behunyom ennyi csók előtt,
Rebegőn és nyugtalanul
És halkán kérem az Urat:
„Áldd meg ezt a csókos mezőt,
Áldd meg ezt a csókos mezőt.”*

*Itt is, ott is asszony-csapat
Kapál, hol majd élet terem.
(Oh, mégis-mégis élni jó.)
Erősek és fiatalok
S a lábuk térdig meztelen.
S a lábuk térdig meztelen.*

A falvak itt sincsenek messze egymástól, noha a dülőnevek sok elsüllyedt, félegetett faluról beszélnek, de már vegyesebb lakosságúak és vallásúak, a magyarok mellett mindenütt kisebb-nagyobb számban románok és németek is laknak, s csillagos és keresztes toronyban szól a déli harang. Más jellegű vidék ez, mint a Móricz bölcsőjét ringató Tiszahát. Ameddig a szem ellát, mindenütt hatalmas tábla búza- és répaföldeken hajlonganak a parasztok; s a megye székhelyén, a héttornyú grófi várkastély közelében egész utcahosszán sorakoznak a gazdasági épületek, irodák, tisztartó lakások. S nagy táblák terpeszkednek Károlytól feljebb is, Kaplony, Börvely, Ecsed határában is. A gróf Károlyiak névadó portája körüli vidék ez, nem messze van Nagymajtény, s még nem porlottak szét az árulásért kapott hatalmas birtoktestek, az egykori fejedelmi vagyon. Szatmárban a Károlyiak a legnagyobb birtokosok, A Károlyi Lajos-féle erdői — vállaji hitbizományi uradalom egymaga ötvenezer hold. Részei ott fojtogatják mindenütt a kisparaszti életet, amerre Móricz jár, Vállaj, Mérk, Börvely, Kálmánd, Kaplony határában; ahol a jövő évben még a csapatban cirkáló csendőrök sem bírják az aratás felvételére kényszeríteni a munkásokat. S ezenkívül Nagykaroly gróf Károlyi Gyula 25 773 holdas uradalmának központja, Mérken Károlyi Istvánnak 2836, Vasváriban gróf Károlyi Klárának (gróf Zselinszky Róbertné) 2700, Nagyecsedben gróf Károlyi Georgiának (báró Pireth Lajosné) 5000 holdas birtoka fekszik.⁶⁵

Nem tudjuk, a nagy táblák között gyalogló népköltés gyűjtőnek mennyire tűntek fel a Tiszaháttól ennyire elűtő birtoktestek. Természetesnek már nem vehette, de fel se igen háborodott még rajta. A nagy táblákon izzadó szegényektől még aligha kérdezte meg, mi jut nekik a termésből. Meg sem áll minden faluban, csak Dengelegen, Irinyben, Gencsen és Börvelyben gyűjt, tudatosan még mindig csak meséket és dalokat.

Börvelyből Ecsedre gyalogolva éri talán a legszokatlanabb élmény ezen az úton. A táj nyújtotta. Gyalog ment a nyílegyesre vágott Kraszna-parton. Lassan alkonyodott. Elmaradtak a módosabb sváb falvak, Csanáros, Vállaj, Mérk cseresep házai, az óriási kukoricatáblák, estébe vesztek előtte a távoli Ecsed tornyai, s a körüle fekvő fekete lápföldekre „kísérteties villó homály telepedett”. A lépteit szaporázó gyűjtő szinte félnékn láta megelevenülni a múltat, a hajdani lápot.⁶⁶ Ady is látta ezt a képet: károlyi kisdíák korában járt az akkor még félig lecsapolatlan lápon.⁶⁷ Egyik első forradalmi versében mintha a lápi vízió is felde-rengne.

⁶⁵ DOMAHIDY SÁNDOR: Szatmár vármegye mezőgazdasága és állattenyésztése. Szatmár vármegye id. monográfiája 295—320.

⁶⁶ Ökörítő i. h.

⁶⁷ ADY LAJOS i. m. 24.

Az Ecsedre induló Móricz fáradt lehetett s az idő is késő. Egy utolért ökörszekérre kéréztkedett fel. Furcsa utazás ez az éjszakai, imbolygó lápon, a nappali sáros utcától is őrizkedő városlakónak, és még furcsább volt az ecsedi fogadás.⁶⁸ Az eddig minden paplakban kedves vendégként várt népdalgyűjtő szállást is nehezen kapott. Anekdotából ismerjük: bekopogtatott a református parókiára, mint minden útján eddig. Most azonban a különben nagyon is vendégszerető Berei József bizalmatlanul fogadta a borzas és poros vándort; csavargónak nézve. Vacsorát, szállást ugyan adott neki — szatmári pap volt; s az ifjú nevét a Prot. Nap-tárból már korábban is ismerte — de biztonsággal kedvéért lövésre töltve állította ágya mellé kétszővű vadászfegyverét.

*

Móricz Zsigmond itt, Ecseden kezdhetette rendezni úti élményeit, az ecsedi parasztek hangulatának segítségével.

A lánvidéken a népet más érzelmi állapotban találta, mint a Tiszaháton, Túrhaton vagy az Érmelléken. Múltjukban, történeti tudatukban is volt árnyalatnyi eltérés, jelenük pedig sokkal forrongóbb volt. Ecsed a XV. századtól, s különösen a XVI. században a vármege egyik legnagyobb erőssége volt, fontos szerepű az erdélyi fejedelmek és a magyar királyok közti harcokban. A Báthoryaktól a Bethlenek örökölték — akkor 46 falu tartozott hozzá — a Bethlenekről a Rákócziakra szállt. A szatmári béke után 1712-ben árulása jutalmául gróf Károlyi Sándor kapta az ecsedi uradalmat, sok falu határában rengeteg földdel. Károlyi újonnan szerzett birtokaira a szabadságharcban megfogyatkozott kuruc, a nemességgel magát egyenrangúnak érző magyar lakosság helyébe Németországból svábokat telepített, Mérk, Vállaj, Csalános ekkor lett sváb falu. Vállaj Károlyi különös buzgalomból: a református magyarokat kitelepítette Börvelyre. Helyükre svábokat hozatott. Kálmándra ugyanez a sors várt, Csalánosra is. Erdődre és Béltekre is. A kisebb földesurak, akik pénz híján nem tudtak svábokat szerezni, nemzetiségieket, szlovák, rutén és román parasztokat telepítettek. A már korábban idézett megmondolás: „Német jobbágy: pénzeszacskó, tót jobbágy: vajasköcsög, magyar jobbágy: perlőtárs!” — alapján.

A múlt ütötte sebeket nem gyógyította be a történelem, a századfordulón inkább felszakította. 1896-ban kezdték lecsapolni a lápot.⁶⁹ A századforduló éveiben termett először a nád és sás helyén roppant bőséggel tengeri. De nem a parasztoznak: őket kisemmizték az urak. A Károlyiaknak, Domahidyaknak volt ez csak aratás: még mikor víz alatt volt a láp, a vízszabályozási terv ismeretében összevásárolták a parasztek illetményeit, 3—5 forintjával a lecsapolás után holdanként 500 koronát érő földeket, vagy kicserélték: 20 holdnyi lápért adtak 2—3 vécás, kiélt szántót.⁷⁰

A parasztság sorsa így csak rosszabb lett a lecsapolás után. Nem kincsekhez jutottak, hanem a félfillérektől, a vízadta lehetőségektől is elestek, a csigázástól, halászástól, a nád-vágástól. A háló ott rothadt az eresz alatt, a halkas a színben, ők mehettek cselédnek, summásnak vagy kivándorolni a hazátlanná lett gémekekkel, szárcsákkal vízimadarakkal új életlehetőséget keresni.

Az otthonmaradottaktól sok mesét, dalt gyűjthetett volna Móricz Zsigmond, jelentős anyagot a néprajztudománynak, hisz a megyében Ecsed környékén éltek legerősebben a kuruc emlékek, itt énekeltek még a századfordulón Rákóczi kesergőjét s őrizték az ősi életmód és életfelfogás színeit. „... Ott ült még akkor is a nép lelkén a nép világa”⁷¹ — ahogy Móricz

⁶⁸ FÓRIS LAJOS: Emlékeim Móricz Zsigmondról. ITK. 1956. 381—382.

⁶⁹ NYÁRÁDY LÁSZLÓ: Vízszabályozás és ármentesítés. Szatmár id. monográfiája 278—294.

⁷⁰ Ökörítő i. h.

⁷¹ i. h.

látta, de a mesénél és nótánál úgy tetszik, egyre jobban kezdett a mesélőre és nótázóra figyelni. Eddig előkerült gyűjtéséből nem ismerünk ecsedi és tyukodi darabokat, pedig az ecsedi s különösen a tyukodi népkultúra páratlan az egész megyében.

A legnagyobb hatással a daloló népet kereső ifjúra az a füstölgő, lázadó elégedetlenség volt, ahogy ősi indulatokkal „komoran szidták, s a véres düh ingerlékenységével fenyegették, feszegették, hogy játszották ki őket az urak”.⁷² Azzal a dühvel és gyűlölettel, ahogy a kiskaraiak beszélnek a *Sárarany*ban a gróf Karaiakról: „a kiskarai paraszt lelkében máig ott van az istenfélelem tözsomszédságában az uraság elleni gyűlölet. Tehetetlen, századokra elraktározódott, ma már nem is öntudatos érzés. Ki tudja már megmondani a gyerekének, mit vétett a gróf ellenük! De azt mindenki meg tudja tenni, hogy ha a gróf nevét kimondja, köpjön egyet. S ha módja vón rá, könnyen felingerüljön odáig, hogy leüssön belőlük egyet.”⁷³

Szatmárnak ez a vidéke a legforradalmibb sarka, Várkonyi mozgalma is a lápszéli községekben — Porcsalma, Ökörítő, Rápolc, Dara, Sályi — talált talajra, Kaffka a *Színek és évek*ben írt a Károlyba bevilágító, szociális indulatokat lobogtató tüzekről. Móricz Zsigmond itt találkozhatott először lázadó paraszttal; a kiskaraiak *Sárarany*-beli úrgyűlöletét itt érezte meg, Kiskara múltját Gencs, Kálmánd, Vállaj történetéből formálta, s a Karai grófok arcát az áruló Károlyi családról. De majd csak hosszú évek múlva.

*

Mennyi élményt hozhatott magával másfélhónapos útjáról, nem tudjuk. S még kevésbé, hogy friss élményei milyen hírokat szolgáltattak meg benne. Mikor Pestre visszajött, már javában dúltak a darabont kormány és a koalíció közötti harcok. Az ő állásfoglalásáról bizonyosat nem tudunk, csak annyit, hogy ebben az időben szorgalmas olvasója volt a napilapoknak, legalábbis egyik füzetében találó jellemzését adja Az Újságnak, a Napnak, a Pesti Hírlapnak, a Budapesti Hírlapnak, a Pesti Naplónak, a Budapestnek, a Magyarországnak, tehát főként 48-as és 67-es lapoknak.⁷⁴ Igaz, utalásszerűen megemlékezik Vázsonyi „mérsékelt szocialista közönségnek” indított lapjáról, s a Népszaváról is, mely „a radikális nemzetközi szocialistáké”.

Ezek a feljegyzések azonban elsősorban irodalmi jellegűek. A lapoknak foglalkozik ugyan a politikai arculatával is, de főképpen a stílusával. Az egyes szerzők megítélésében is stiláris szempontok vezetnek. Így állapítja meg Ugron Gábor *Zsarnokságot nem tűrünk!* c. vezércikkéről: *Stilusa* olyan, mintha félszázadot késett volna, egy csöppnyi modern színe, levegője nincs. Avas szónokiasság. Nyelvtanilag divatból kiment szó és mondattani kötések. Elavult szónoki frázisok, de ezek közt néha akad egy-egy f. issebb vagy erőteljesebb...” Ugyanezen a napon — 1905. okt. 20-án — Ábrányi Emil egyik tárcáját is ízekre szedi: „*Stilusa*: A régi iskolában tanulta a szép leírást, mint Ugron a szónoklást. Endrődifaj; minden főnév elé kell valami válogatottan cifra túlerős jelző, vagy ráduplicálni egy ige-bunkó. Hát aztán a gazdag kifejezések az elavult irodalmi nyelvtani körülírások; papírvirágok, mint elevenek; a mindennapi beszéd nyelvtől irtózik; affektált, orrhangú, előkelő, folyvást érzik rajta, h. ir, ami a legiszonyúbb egy írónál. Nem beszél, nem előad, nincs mondanivalója semmiről, de mondani akar valamit, pedig nagyszerűt, meglepőt, szépet valamiről. Ma már az ilyen író még az újságban sem kéri írónak, pedig itt igazán nem az ellenállhatatlan vágy bugyborékol az íróban, hogy elmondja, amit gondol — csak éppen mesterségből beszél arról, amit lát; neki az a hivatása, hogy lásson és beszéljen...”

⁷² i. h.

⁷³ *Sárarany* Bp. 1910. II. fejezetben.

⁷⁴ MÓRICZ MIKLÓS: Móricz Zsigmond az újságírásról, újságírókról, Itk. 1955. 366—375.

Ha a stílus a tartalmat, az embert is jelenti; akkor Móricz Zs. fentebbi jegyzetében a 48-as politikusról és 48-as költőről szólva a kiürült, idejét múlt, frázisokká kövült 48-asságról is beszél. De ez a kritikája a frázisos 48-asságnak az író stílárís érzékenységéből fakadhat leginkább. A jegyzet nem a politikai igazságot, hanem a saját stílusát kereső íróé — másként nehezen lenne érthető, hogy a következő év tavaszán két kortesnótát ír az „első nemzeti képviselő választásra,” a Kisújszálláson 48-as programmal fellépő Dr. Ábrahám Dezső támogatása idején. A szatmári nyári élményekből még nem szűrte le az igazságot; hiszi, hogy a sírva vigadó kuruc urak „paraszt” fiai: — a polgári pályára lépő ifjabb nemzedék — a régi vármegye-ház helyén felépítik a jövő palotáját.

Az orosz forradalomra eddig tudomásunk szerint fel sem figyelt. Pedig az érkező híreket szinte minden lap külön rovatban közölte; s nem mindig elítélően. Szociális tendenciáját a félfudális és polgári lapok egyként elítélték; de a cári Oroszország vereségeinek örültek; a Monarchia uralkodó osztályai a nagy vetélytárstól való megszabadulásban reménykedtek. Az orosz munkásság és parasztság harcának az egész emberi történelemre kiható jelentőségét akkor csak kevesen ismerték fel, illetve érezték meg, a néphez közel álló írók közül is; első-sorban Ady Endre. Ő azonnal felfigyelt a „moszkvai harang” világot betöltő lármájára.⁷⁵ Érezte a felkelő, eszmélő nép tettének világot fordító erejét: „fölkelt a nép... s a proletárság visszaadta a népet a népnek.”⁷⁶

*

Mi vezette a fiatal férjet, pénzszükség vagy mesegyűjteményét akarta valóban teljessé tenni, vagy a nyári úton megsejtett „titoknak” akart utánajárni? Még ez év telén újra Szatmárba indult meséket gyűjteni. Domahidán kezdi a gyűjtést, majd Penyigén, Kőmörön, Nagybarban, Kíсарban és Fehérgyarmaton — a Szamos-közben — folytatja. Ez az első téli útja a vármegyében, a megye igazán szegény és aszálysújtotta faluiban.

A falusi Magyarország télen igazán szomorú. A nyomorúságból az aratás után érkező vendég keveset láthat: új búzából sütnék kenyeret s a szapult vászon megfelelő nyári viselet. Az igazi szegénységbe be sem láthat; a ház előtt felelgetnek a kérdéseire. Télen azonban bevülrre kell menni. A parasztház sehohsem tágas és módos a korabeli Szatmárban, de különösen nem Kíсар vidékén. Kíсарban a házasodó fiúk a telekre építenek egyszerű, igénytelen, egyvégű viskókat, egy telekre hármát-ötöt, ahány fiú van.⁷⁷ Benn penészes falak, rongyos bútordarabok, mezítlábas, sutban kucorgó gyermekek. A kacsza benéz az ablakon, s a szobában kihajt a liceum. A kenyér már fogytán, rágják a málét és a sülttököt, míg van. Különösen 1905 telén. A nagy szárazság következtében sokhelyt meg sem nőtt a búza, ki kellett szántani s a gyenge takarmánytermés folytán a jószágállomány is nagyon megritkult.

Odabent, télen, mások az emberek: kevesebb látszik a nótás kedvükből s több a nyomorúságukból. Ezen az útján különben sem dalokat gyűjt Móricz, hanem meséket, mesélni pedig csak szegény emberek szoktak; — a jó gazda a mesélést magához méltatlannak tartja. Mindenütt talált embereket, akik hétszámra tudtak beszélni Királyfi kis Jánoskáról, Napéjszak városáról és Vasjankóról. A mesék csupa szép dolgokról, merész vágyokról, boldogságért harcoló és elérő emberekről szólnak, a mesélők csupa nyomorultak, éhezők és fázók, életükben szakadékok, tragédiák meredeznek. Az irodalmi motívumokat kereső, balladát szülő pillanatokra váró fiatal népköltésgyűjtőt az élet véres és tragikus dolgokra figyelmezteti.

Ehhez a téli útjához fűzi Móricz Zsigmond népgyűjtő útjának fordulatát és népszemlé-

⁷⁵ ADY ENDRE: A moszkvai rekviem. Budapesti Napló 1905. febr. 15.

⁷⁶ ADY ENDRE: Földindulás. Budapesti Napló 1905. dec. 29.

⁷⁷ MÓRICZ ZSIGMOND: Szatmár vármegye népe. Szatmár vármegye id. monográfiája 264.

letének változását. Több helyen beszél róla, legbővebben egyik 1933-as előadásában.⁷⁸ „A falu gyönyörű volt, a szemem gyönyörködött benne. Sík és termő mezők, a nyári sürgés-forgás, a daloló vidám fiatalság. Magam is fiatal voltam s elmondhatatlan boldognak éreztem magamat, hogy alkalmam van ezen a ragyogó boldog világon sétálni.

Történt azonban, hogy egy sötét kis parasztházban ültem egy téli napon. Fulladt volt, bűz volt, sötétség volt. Kint a hó csillogott, mint a mese, bent az emberek éltek, mint görények a vackokban. Fiatal lányok jöttek át a szomszédból, s egyszerre hárman-négyen diktálták a nótát, hogy alig győztem írni. Furcsa volt nekik, amit csináltak és hancúrozva mentek bele a játékba. Egyszerre csak kivágódik az ajtó, beront egy fiatalember késsel a markában, mellenragad egy vénasszonyt, aki ott ül a kemence mellett, s azt ordítja vad, magából kifordult, embertelen ordítással: „Megöllek vén dög, nem vagy anyám, megtagadlak, kutya! . . .” Mindenki megdermedt, a férfi rámnéz, az idegenek jelenléte megzavarja, elereszti az öregasszonyt, s kikullog a szobából . . .

Rettenetesen megrázott ez a jelenet.

Bezárták utána az ajtót, s mindenki tragikus rémületben volt, az öregasszony fel-tápaszkodik a földről s azt mondja: „Semmi, semmi, szegény Jani, szegény Jani fiam.”

— A menyé haragítja rá mindig a mamóra, a menyé, a Zsuzsi . . .

Később benézhettem a kisszobába, ahol a fiatalok laktak. Valami kétméteres mély-ségű szobácska volt ez, azelőtt kamra, ahol a fiatal pár két gyerekkel élt. Ott lakott az új generáció, a ház nagyobbik szobácskájában, lehetetlen zsúfoltságban a régi.

Ez a jelenet egyik legelső megdöbbenés volt, ami az életre figyelmeztetett. Előbb csak arra gondoltam, hogy most jelen voltam egy olyan pillanatnál, mikor ballada terem. Iskolás neveltetésemnél fogva még csak azt kerestem, ami irodalmi motívum benne. De aztán rájöttem, hogy az életnek ez a nehéz tömött nyomorúsága feltétlenül kitermeli azokat a véres balladákat. Szegénység, éhség, nélkülözés, mint valami természetes elem vette körül ezeket az életeket, s a lelkierőket szakadatlanul vad ellentétbe csapta. Azon túl már figyeltem a magánélete tragédiáját is, a költészet által feldolgozottak mellett, s egyre jobban megismerem magát a falu életét. Rájöttem, hogy ez az élet nem oly ragyogó és napsütéses, mint amilyenek a vendég, a rövid ideig átutazó szemlélő látja.”

*

Tehát megvan a nagy felismerés: a daloló nép szenvedő nép is; a napsütéses falu a szegénység, éhség és nélkülözés tája is, s az élet termeli a véres balladákat. S ilyen véres balladákat bőven hallhat, sőt láthat gyűjtő útján. Ebben az esztendőben ölték meg Szárazberken Rugó Vilmát a legények, s lökték holttestét a gabonába, Penyigén nemrégén fúlt kilenc aratólány a Senke vizébe s Adorjában, ahova következő évi útja vezet, két ember szóváltás során agyonver egy harmadikat, s szinte minden faluban hallhat és láthat tragédiákat, döb-benetes dolgokat; egy kevés pálinka hatására előkerülnek a lélek mélyére fojtott sérelmek, emelkedik a vasvilla és szúr a kés. Ezek a helyszíni élmények érzetik meg igazán Móriczcal, hogy minden irodalomnál fontosabb az élet, s minden dalnál és mesénél a daloló és mesélő és szenvedő ember.

Már eddig is, korábbi útjain is megfordult a faluvégen. De ezek papok, szolgabírák, földesurak házából tett kirándulások voltak a szegénysoron. Legtöbbször úrféle emberek kíséretében, s ebédre, s éjszakára megtért a vendégfogadó kastélyba vagy parókiára. Ezen-túl szándékosan keresi a helyeket, „ahol legsápadtabb az arc és legkeesőbb a szenvedély”, s a szegények között marad, ott alszik, ahol ráesteledik s paplan helyett a faluszéli szegények és cselédek tarkacihás dunnáival takarózik. S hallgatja a szívből fakadó kitérőseket, és „csöndes elmondását olyan dolgoknak, amiket csak ökölboszorított kézzel lehet hallgatni”. Füzeteiben

⁷⁸ Népköltési gyűjtő i. h.

egyre ritkulnak a dalok és mesék : kevesebb lesz a gyűjtött népköltési anyag, lassabban telnek a füzetek, mesénél, dalnál fontosabb dolgokra figyel : „szívére írónak fel” „a nép életének mély rezdülései”.⁷⁸

*

1906-ban — ötödik gyűjtőútján — a vármegye keleti részein jár, az erdő és színérváraljai járás magyarul falvaiban, Pálfalva, Ombod, Pettyén, Kakszentmárton, Udvari, Szinérváralja, Patóháza, Krassó, Batiz, Sárközújlak és Adorján községekben tartózkodik hosszasan. Mesét, dalt nem sokat gyűjt, tapasztalatot, keserű élményeket annál többet. Múltévi útjain a paraszti nyomorúsággal és lázadással, az áruházzal szerzett latifundiumokkal találkozott. A nagybirtok erre sem ismeretlen, a nyomorúság még nagyobb, az Avas-vidéken az inség szinte állandó, de a szociális nyomorúsághoz még nemzeti sérelmek is járulnak. Múlt évi útján rá kellett döbbsen, hogy Szatmár nemcsak az idill, a daloló és nagyokat nevető kisparasztok hazája, a mostani út arra is figyelmezteti, hogy a nemzetiségi kérdés s az újabb „ezerév” sem olyan egyszerű, mint amilyenek a közvélemény tartja.

Szatmár korábban bejárt falvai nagyjából színmagyar kálmánista lakosságúak voltak ; az Érendréd Nagykároly közti községek is többségükben magyar lakosságúak vagy erősen magyarosodó tendenciát mutattak.⁸⁰ A szalkai járás egykori ruszin, román és szlovák telepeseinek lezármazottai már bicskát rántottak, ha valaki magyarságukat kétségbevonata, a Károly környéki románok is jól beszéltek magyarul, Vállaj, Csanáros és Mérk sváb népe a századforduló táján még nem igen ment templomba, ha németül prédikált a pap. Mindez mintha igazolta volna a terjeszkedő, asszimiláló magyarság illúzióját, a Rákosi Jenő, Beksics Gusztáv és Hoitsy Pál által kifejezett, sőt szított századeleji közhangulatot.

Az 1900-as népszámlálás a gyarmati járásban mindössze 9, a szalkaiban 10 románt tart számon, a nagykárolyiban is csak 7926-ot, a 29 101 magyar mellett. Az erdői és színérváraljai járás népesedési statisztikája mást mutat : az erdői járásban 9359 magyart és 14 675 románt számláltak, a színérváraljaiban 8065 magyart és 29 543 románt. Látnia kellett, hogy az ősi vármegye lakosságának jó harmada román, s egyre inkább a románság javára változnak a néprajzi határok, a román néptenger hullámai lassan, de feltartóztathatatlanul áramlanak nyugatra, a síkság felé is.

A hódító magyarság igézetében nevelődött tiszaháti ifjú talán most érzi először az *elnémuló harangok*, „a pusztulunk, veszünk” szorongását, s találkozik személyesen a román nemzetiség történeti törekvésével.

Szatmárnak ez a vidéke már évtizedek óta egyik fészke volt a román nemzetiségű mozgalmaknak. Lukácsiu László, a román Komité titkára, a Memorandum egyik vezetője lacfalusi lelkész volt. A nemzetiségi törekvések a századfordulón újra felerősödtek. A passzivitásból kilépő román párt az 1906-os választásokon Szatmár megye három kerületében állít jelöltet, az aranyosmedgyesiben Tatár János színérváraljai ügyvédet, a krassói kerületben Lukácsiu Konstantint, — Lukácsiu László öccsét —, a nagysomkútiban Vajda-Vojvod Sándort, a román nemzetiségi képviselők egyik legharcosabbját, Nagy-Románia későbbi miniszterelnökét. A meghirdetett program a régi — Erdély autonómiáját követelő — de a vágy már az egységes Románia felé mutató. A választásokon — arról gondoskodott a közigazgatás, a választójogi törvény, a kirendelt karhatalom — Tatár Jánossal szemben báró Vécsey, Lukácsiuval szemben Pili István, Vajda Sándorral szemben gróf Teleky Pál kapott többséget. De kicsoda küzdelemben! A nagysomkúti kerületben a pártok tettelesen támadták egymást ; a szavazás állandó izgalomban, gyalogosok, huszárok, csendőrök jelenlétében reggel 9-től másnap

⁷⁸ I. m.

⁸⁰ Az 1900-as népszámlálás adatait közli Móricz Zs. : Szatmári vármegye népe. Szatmár id. monográfiája. 256—258.

reggel 6-ig folyt, a csendőrök beavatkozása folytán egy halott és több sebesült is lett. Összecsapások, vérengzések már a választás előtti hetekben s utána is történtek.⁸¹ A krassói választások sem mentek sokkal szebben: Móricz még érzi nyomott hangulatát, a magyar—román vegyeslakosságú községekben is, amerre jár. Hisz az Avasvidék nemcsak közigazgatásának korruptségéről volt híres évtizedeken keresztül, hanem „veszedelmes” nemzetiségi voltáról is. Lukácsiu László rokonai, hívei ebben a kerületben nagy számmal laktak. Ezeknek az előzményeknek ismeretében érthető legjobban Móricz Zsigmondnak az ötödik gyűjtőútjáról írt beszámolója. Csüggedten jelenti a Kisfaludy Társaságnak: „Bizony sem a magyar népköltészetre, sem általában a magyarságra nem örvendetesek” a tapasztalatai. A népköltési anyag törmelékes, értéktelen, a nyelv mondattanába egyre több magyartalanság lopózik, a román nacionalizmus nagyon erős, s „. . . hogy tör hatalmas és alattomos agitáció minden ellen ami magyar, az egész óriási területen. Volt alkalmam megfigyelni, hogy maga a nép még mindig jó és magyaros érzelmű, de arra is volt alkalmam, hogy a legnagyobb kétségbeesés fogjon el, mikor annak a népek vezető körét a legádázabb oláhosító érzelmek és célok zászlaja alatt leltem.”⁸²

Ez a kép kissé még a nemzeti fölény magasából festett, annak az embernek az izgalomával, aki minden népek között a magyart tudja leginkább az isten képére teremtett fajtának, s a románt csak hivatlanul beözönlőnek Szatmárba. Küzdelmükben a jogos törekvéseket mintha meg se látná. Rájön majd: minden nép külön érték, a műveltség terén egyenlő tényező lehet; minden népek egyformán joga van az önálló nemzeti létre. Arra is, hogy a magyarságnak nincs több testvére, csak az egyetemes emberiség s nincs más útja, csak a szomszédos népekkel való béke. Politikai programként a magyar jakobinus dalát vallja. Nemcsak 1919-ben. Később is, a nacionalizmusok, a nemzeti öncélúság és elzárkózás évtizedeiben is.

Az élmény azonban — az elnémuló harangok, a sokfelől szorongatott magyarság élménye, a magyarság féltése — a nacionalizmustól megtisztítva, társadalmivá színeződve tovább él benne. Ady magával hozta ezt a szorongást románosodó szülőfalujából: „a véreben érezte”; a megállapodott néprajzú Tiszahátról induló Móricz most találkozik vele. Ady barátsága, költészete segíti majd, hogy ez a szorongás, magyarságféltés ne a nacionalizmus táplálója, hanem a népért, a demokratikus Magyarországért vívott harc ösztönzője legyen. Hogy bírja a harcot Muszáj Herkulesként.

*

Többször nem kap — nem is kér — megbízást és segílyt a Kisfaludy Társaságtól szatmári gyűjtésre. De még nincs vége szatmári útjainak, 1907-ben — s talán 1908-ban is — mint az Országos Monográfia Társaság munkatársa járja a megyét. Milyen helységekből fordult meg akkor Nagybányán kívül, nem tudjuk. Nyírmeggyesen, s Szatmár nyíri falvaiban talán. Most már nem találkoztott forradalmi néppel; az aratósztrájkok elmúltak; a koalíció terrorja, a derestörvény kíméletlenül elnyomott minden megmozdulást, a hosszú harcokba amúgy is belefáradt, a kivándorlással megritkult és vezetőt nem találó nép a nyílt harc helyett időlegesen a beteges tagadásba, „a néma forradalom”-ba húzódik. A szoc. dem. párt sem szervezi már a mezőgazdasági munkásságot, Áchim pártjában a Várkonyi táborához tartozó szegényparasztság befolyása gyengülni kezd, csak Balmazújvároson emelik fel a földmunkások a „Szabadság, egyenlőség, testvériség” zászlaját. Ekkor alakul (Nagyatádi) Szabó István vezetésével a Függetlenségi és 48-as Gazdapárt is, de ez már a birtokos parasztság pártja, „nem sebeket ütni, hanem sebeket gyógyítani jöttünk” — mondja parlamenti bemutatkozó beszédében a vezérük. Érthető hát, ha a grófok is örömmel üdvözlik.

⁸¹ Szatmárvármegye 1906. ápril. 28.

⁸² Levél Beöthy Zsolthoz, 1907. márc. 20.

Szatmárban csend van, 1907-ben a nyíri járás legnagyobb eseménye, hogy Nyírmegygyesen „elrejtőzött” egy 14 éves leány, Fekete Erzsi, s mikor felébredt, „tudóssá” lett. Erre a hírre az egész környék megmozdult: Hodász, Járm, Gebe, Jánosi, Fábianháza s más falvak asszonyai, lányai, vonaton, szekeren, gyalog siettek a „meggyesi lyányhoz”. Józán kálvinista vidéken ez a csodavárás a letört lázadás utórezgése. A szórványosan feltűnő szektázók is. A meggyesi lány históriájáról Móricz is tudott: akkor még kissé a babonás románság közel-létével magyarázta.⁸³

*

Az öt szatmári út gyűjtéséből nem jelentetett meg egy kötetet sem. Nem azért, mintha nem kérték volna sohase számon. Többször sürgethették, s ő többször jelentgette, hogy már „félíg rendezett állapotban” több ezer dal s mese van birtokában, hogy „folytatja” és „befejezi” a kötet rendezését és jegyzetekkel való ellátását, hogy ekkor és ekkor — mindig újabb határidőt jelölve — „teljesen elkészítve” szándékszik benyújtani. Vargha Gyula már 1905-ben megígérte és tervbevehette Móricz gyűjtésének a kiadását, de még 1910-ben is visszaadta a végrehaladásra benyújtott anyagot „további selejtezés és rendezés végett”.⁸⁴ Nem készült el Móricz kunsági gyűjteménye sem; pedig a Kunságban a gyűjtést legalább kétszer megkezdte.⁸⁵

Nem is igen buzgólkodott a rendezésével. Különösen 1908 után. Nem vesztegette rá az időt, fontosabbnak tartotta a lelkeben felhalmozódott „töméntelen” benyomások megírását, mint a feljegyzett, nagyobbbrészt már más gyűjteményekből ismert népköltési anyag variánsainak sok időt igénylő sajtó alá rendezését. Egyértelműen írói készülődéssé lett a gyűjtés; ezért nem kerül belőle a Népköltési Gyűjtemény köteteibe semmi.⁸⁶

Nem is gyűjtése költői anyagának van a legnagyobb jelentősége. Az is felbecsülhetetlen: móricz-zsigmond-i nyelv és hősalkotás, művészete levegője szempontjából; de legfontosabb mégis az, hogy a népgyűjtésen keresztül eljutott a daloló és szenvedő ember meglátásáig, a népi élet problémáig. Maga írja: „Így jutottam el a népköltészet Ariadné-fonalán a nép sorsa mély labirintusaiba.”⁸⁷

Útjának ilyen fordulata nem egyedüli. Bartók és Kodály is — éppen ebben az időben pusztán művészi szándékkal indulnak népdalt gyűjteni, de a falu életét, a sok elporladó tehetséget látva feltűnik előttük egy művelt és népi Magyarország képe. Kodály Zoltánt idézzük: „Eleinte csak az elveszett régi dallamokat kerestük. De látva a falu népét, az ott kallódó sok tehetséget és friss életerőt, feltetszett előttünk egy, a népből újjászületett, művelt Magyarország képe. Ennek megvalósítására rászántuk életünket.”⁸⁸

Móricz Zsigmond sohse sajnálta s nem ítélte feleslegesnek szatmári gyaloglásait; ezt tartotta egyetemének, legfőbb életiskolájának. „... kimeríthetetlen mondanivaló duzzadt bennem, és 25—30 év alatt nem fogyott ki az a tarisznya, amit ott és akkor tömtem meg mohó kapzsisággal a nép életének mindenféle anyagával” — mondta 1933-ban.⁸⁹ Munkássága

⁸³ Szatmár vármegye népe, i. m. 269—270. Fekete Erzsi „álmáról”, tudósságának korabeli visszhangjáról özv. Gere Józsefné, Fekete Erzsi egykori barátnője beszélt részletesen.

⁸⁴ Vargha Gyula 1910 áprilisában kelt jegyzéke Sebestyén Gyulához a népköltési gyűjtésekről. (Sebestyén Gyula hagyatéka.)

⁸⁵ Móricz Zs. levele Beöthy Zsolthoz 1907. ápril. 24. Vargha Gyulához. 1908. július 3. és 1909. február 20.

⁸⁶ 1919-ben gondolt ugyan a népköltési gyűjtemény kiadására. Ekkor írja (1919. szept. 10) Sebestyén Gyulának, hogy egy nagy magyar mesegyűjteményen dolgozik, de ebből sem lett semmi. Fontosabb volt számára az írás.

⁸⁷ Népköltési Gyűjtő, i. h.

⁸⁸ KODÁLY ZOLTÁN: A zene mindenkié, Bp., 1954, 116.

⁸⁹ Népköltési Gyűjtő, i. h.

legfőbb értékének azt tekintette, amit „eredeti és hiteles” tanulmányok alapján közölt a népről. A kortársak között ő az egyetlen, aki igazán közelről ismerte a magyar falut, nemcsak gyermekkori élmények, nyaralások, vagy szociográfiai tanulmányok alapján. A korabeli írótlársak szemhatárából kívül esett a falu és parasztság. Párizst közelebb kapták, nemcsak a székely falvaknál, de az alföldi tanyáknál is. Adynak és Ignatusnak eszébe jutott ugyan később a terv: autóval beutazni Magyarországot — de ebből nem lett semmi. Még Ady is többször járta Párizst, mint az alföldi dűlőutakat.

Móricz Zsigmond „eredeti és hiteles” tanulmányait élete végéig bővítette: az ország minden tájának, a nép minden rétegének problémáiról saját szemével szeretett tudomást venni. Szatmár után a Kunsági és a felvidéki kisvárossal ismerkedik, a magyar katonák emberiségéről és értékéről a tűzvonalba megy meggyőződni, a forradalom felszabadító erejét a bálozó parasztokon és a színházba járó munkásokon is leméri. Bethlen Gábor útjain végigjárja Erdélyt, s még élete végén is számára addig ismeretlen világ megismerésére indul: a városi proletariátus életét akarja felmérni. Ezt a gyűjtést olyan nagyméretűnek szánta, mint szatmári útjait. A sophokleszi szenvedély telítettségét a fővárosi proletariátus életében vélte megtalálni, s a vele való megismerkedéstől művészete kiteljesedését várta.⁹⁰ Terve valóráváltásához már nem volt ideje. Szatmár maradt a legnagyobb nevelő iskolája. Mint már idéztük; itt tanult látni, megismerni a parasztot, az embert, az életet s majd a szatmári élmények nyomán közelhajolni „könnyetlen fájdalommal, fájó szeretettel és szerető haraggal” a kapás magyarhoz. A kisemberekhez, a szellérekhez és nincstelénekhez. Szatmári útjain érezte meg: minden irodalomnál fontosabb és gazdagabb az élet s a legkimeríthetlenebb téma a szegénység mindaddig, míg csak teljesen meg nem szűnik.

1905 és 1908 között azonban ez az érzés és gondolat csak ösztöneiben mozdul, nem találja meg a művészi kifejeződés lehetőségeit. A gyűjtött élmények, a rengeteg anyag a hagyományos szemlélettel nézve egyelőre csak szorongató tényhalmaz és kérdőjelek erdeje. Csak új szemlélet, szociális látás érlelheti, rendezheti igazán irodalomná.

Új, szociális látással egyszerre megelevenedik a holt adat, életre kelnek a csengeri feljegyzésben szereplő nevek, művé érik a lópvidék hangulata s egyetemes magyar kérdéssé nő az árva ostoros gyermek, az elsikkadó népi tehetség sorsa.

III.

Mit kezdhetett a századfordulón induló művész a népköltéssel? Ma már világos — nagy művek és elvetélt kísérletek igazolják — semmit, vagy a legtöbbet, éppúgy, mint a XIX. században. Provincializmussal, konzervativizmussal meghaladott szellemi állomásokba való visszahulláshoz, újfajta „kelmeiséghez” vagy vajákossághoz „segített” a folklór; nagyműveltségű demokrata művészek kezében, akik nagy tehetséggel tudták a népkultúra értékeit a magasabb művészetbe emelni, a modernség egyik legbővebb forrásának bizonyult. Ami természetesen, hisz a népköltészetben elévülhetetlen értékek vannak minden kor számára. A XIX. század a klasszicitást, a nemzetit kereste benne; a XX. század legnagyobb művészei már egyre inkább a modernség és egyetemesség elemeit is: az intellektus csúcsain hogy lehet közvetlenül az általános emberiről szólni. A népdal ősi, keveretlen, „elhasználatlan” színeivel a modern lélek örvénylő tájainak a festésére törekedtek, a népmese szabadabb asszociációit, kötetlenebb fantáziáját, halványabb-erősebb irracionálisát a regényben próbálták folytatni; a népi játék, tréfa nyersebb ízeivel és mesés kincseinek segítségével a színpadra vették a költészetet visszavarázsolni.

De nemcsak anyagot s indítást adott századunk művészetének a népköltészet; a kísérletezéshez megadhatta a műfajok „ősi jellegében” rejlő segítséget is. Talajt, melybe a

⁹⁰ Heti újság, 1937. március 12.

modern művészet gyökereit eresztve a legmagasabbra nőhetett. Persze a népköltészet felhasználását társadalmi mondanivaló híján a modern irányban is veszély kísérte, ha nem is a nacionalizmusé és művészi provincializmusé, de a dekadenciáé. A népiség, a népköltészet modern művészi felhasználására irányuló törekvés sokszor csak népi misztikához, stílusjátékhoz, „népi szürrealizmus”-hoz vezetett. Szociális látású és törekvésű művészeknek azonban a népiség és modernség, a sajátosan nemzeti és általános emberi legmagasabbrendű kifejezéséhez szolgált eszközül. Elsősorban a zenében; Bartók és Kodály muzsikájában.

A népzene régi hangnemeinek, szabad és változatos ritmusképleteinek — Bartók mutatott rá — újszerű, „újából való alkalmazás újfajta harmónikus kombinálásokat tett lehetővé s lehetővé tette a kromatikus 12 fokú hangrendszer minden hangjának szabad és önálló alkalmazását”.⁹¹ A keleti népzeneihez való fordulás a századfordulón Európai jelenség, mint Bartók rámutatott, ez idő tájt Európa zenéje „sűrűn tarkálkik pentatonizmusokkal.” — melyet egzotikum, népiség vagy régiség sugalmazott, a majmolás sokszor el is laposított; de művészi alkalmazásuk, primitív, férfias energiájuk „üdítő újsággal hatott a megelőző korszak agyonkromatizált melódikája után.”⁹² Szabadulást ígért a megmerevedett dur és moll rendszerek egyeduralkodó alól.^{92a}

Ami a nyugati zenékben sokszor csak kíváncsiság, egzotikum, kísérlet volt a zene továbbfejlesztésére, a magyar zene megteremtésének életkérdése volt. Számottevő műzenei hagyomány híján csakis a népzeneből lehetett kiindulni, s gyökerénél összekötni a magyar hagyományt és az európai zenekultúrát. Eredményként Bartók és Kodály ősi gyökerekből táplálkozó, modern, XX. századi, európai magyar, szociális, emberi öntudatra ébresztő muzsikája született.

A népköltészet, ha nem is oly mértékben, mint a zenét, a XX. századi költészetet is megtermékenyítette. A régi igazság, hogy a múltira eszközeiben, színeiben igen sokszor a népköltészet felszívásával újul meg, igazolódott, vagy legalábbis igazolódni látszik. A századfordulótól kezdve, az új zenei törekvéseket nyomon követve, egyre nő azoknak a száma, akik a nyugat-európai verselés szimmetrikus, zárt formáit túl merevnek érzik a mai ember érzésvilágának kifejezésére; s erősen kötetlen, laza formákkal kísérleteznek, Apollinaire-től — máig. A küzdelem kettős jellegű: a régi formák felbontásával, lazításával egyidejűleg — ha csak nem akarják a kötetlenséget formátlansággá vinni, a verset szétfolyóvá oldani — keresni kell az alkotás új, titkos belső rendjét, a régi formák felfrissítésének és az új formák, eszközök, ritmusok teremtésének módját, amelyek segítségével a mai ember szinte végtelenbe táguló világát ki lehet fejezni. S ehhez adott sok segítséget éppúgy, mint a zenében a keleti népek dallamkincse — tehát a műzene által korábban még fel nem szívott értékek — a keleti népek folklórja, a finn-ugor népköltészet s főként a *Kalevala*⁹³. A *Kalevala* századforduló körül kezdődő európai útja részint ezzel magyarázható. Alliterációs rímelve, állítmány elé kapcsolt váratlan jelzői, ritmikai szabadsága és gazdagsága, kötetlensége, újszerű összhangzatok megteremtésére, a modernség és primitív ősiség összekapcsolására adott módot, illetve buzdítást, különböző szinten és értéken, Zempléni Árpádtól József Attiláig és Weöres Sándorig. A népdallal kísérletezők száma is jelentékeny, még a Nyugat költőinél is; s a szomszéd népek folklórjának is érezhető a színező megtermékenyítő hatása mai líránkban is.

A népköltészet irodalomba való emelésének módja és eredménye eddig a prózában a legbizonytalanabb. Bartók és Kodály muzsikájával egyenértékű és jellegű műveket elbeszélő műfajokban nem ismerünk. Törekvést is keveset. A nyugati írók némileg rokon törekvése legtöbbször mitikus népiséghez vezetett, vagy már kiindulásában irracionális volt. Nálunk Kodály és Bartók zenéjével Tamási művészete tartja a rokonságot valamelyest, de kevésbé

⁹¹ BARTÓK BÉLA: Válogatott zenei írásai, Budapest, 1948, 9.

⁹² id. DEMÉNY JÁNOS: Bartók Béla művészi kibontakozásának éve, Zenetudományi Tan. III. Bp., 1955. 324.

^{92a} BARTÓK i. h.

egyetemes és gyakran mitológikus ; s a késői Móricz néhány műve, elsősorban a *Barbárok* és a *Rózsa Sándor a lovát ugratja*.

A próza természetében is rejlik annak oka, hogy a prózaírók közül viszonylag oly kevesen merítettek szemelláthatóan és nagyobb eredménnyel a népköltészetből. A népmesét aligha lehet művésziileg egyenértékűnek tekinteni a népdallal ; a népdal művészi felhasználása a prózaíró más természetű feladat elé állítja, mint a versköltőt. S amit a költő vagy akár a zeneszerző is mesterségbeli fogásként megtanulhat a népköltészetből, azzal a prózaíró alig kezdhet valamit. Pontosabban : azt már megtanulták az előtte járók ; a szövegeket mindegyik korábban felgyűjtötték, mint a dallamokat, — a tanulás eredményét már készen kapja az irodalomban. A XX. század elején induló magyar zenésznek népdalt kellett gyűjteni, ha magyar műzenét akart teremteni ; a prózaírónak mese- és dalgyűjtésre már nem volt feltétlen szüksége. A népköltészetből azért tanulhatott, mint mindig : nyelvet, stílust, az ábrázolás realizmusát, nagyvonalúságát, az előadás tisztaságát, a fantázia szabadon engedését — de mindezt már a XIX. századiak is megtanulhatták ; ismétlésük még nem vezet modernséghez.

A népmese lazább asszociációinak, merészebb szökéseinek a művészi alkalmazása, a népdal vallomásszerűségének a prózába vitele, az epika lírával való vegyítése, az anyagszerűség hangulatba oltása, a friss történetek és élő szereplő folklorizálása már igen.

*

Azok a törekvések, amelyek a népiséget, a népi tematikát az új irodalom egyik forrásává kívánták tenni, a század elején téves és terméketlen gondolatnak tetszettek. A népköltészet gyűjtése elvesztette a nemzeti, társadalmi élettel való kapcsolatot, a népművelési iskolát annyira ellaposították a kistehetségű és közelre néző utódok, hogy az irodalom megújulásának útját átmenetileg még azok is a népiességgel, a magyarossal ellentétes irányban keresték, akik pedig a magyar irodalom múltjának ismeretében a jövő irodalmát legalábbis részben, a korszerűen értelmezett népiességgel várták. Zenében sem volt egészen másként. A hivatalos vélemény a népdalgyűjtést befejezettnek tekintette, a kísérletet, mely „a népdalt a magasabb műformák légkörébe” akarta emelni, eredménytelennek, s „hitetlenül nézett minden olyan törekvést, mely a nép és műzene között újabb hídverésre vállalkozva a népzene gyökereiből szándékozott magasabb műzenét felnövelni”.⁹⁴

Bartóknak, Kodálynak, Adyknak, Móriczknak kellett ismertté válni, hogy megváltozzon a haladó polgárság véleménye, hogy elhiggye, hogy a népi tematika, a népi, magyaros hang más, mint amit a kiegyezés utáni korban annak tudott, hogy a népi művészetből való felgyűjtés nem ellenkezik a modernséggel és a magyarsággal sem az európaisággal.

*

Mikor Móricz népköltés-gyűjtő útjára indul, írói tollát próbálgatni kezdi — a magyaros népi formákkal inkább csak iskolai önképzőkörökben kísérleteznek és csak a konzervatív irodalom hívei. Igaz, a Zeneművészeti Főiskolán már néhány nagytehetségű fiatal ember tanul, akik a kor nemzeti törekvéseitől is megérintve, feladatuként vallják és vállalják : „... az idegen minták után indult műzenét, ha még lehet, visszakanyarítani a népi talajra, a már-már teljes szellemi gyarmatosítást megállítani, a népzene gyökereiből nevelni műzenét.”⁹⁵ — De a közvélemény mit sem tud még szándékukról, aki tud, idegenül nézi küzdelmüket.

*

⁹³ RÁCZ ISTVÁN : A Kanteletár fordítása közben, Új Hang, 1956. jún. 60—62.

⁹⁴ KODÁLY ZOLTÁN : i. m. 79.

⁹⁵ Uo.

A kezdő Móricz Zsigmond fejében is motozott a fiatal muzsikuskéval rokon, de még erősebben a konzervatív irodalmi iskolából, s a kor ébredező nemzeti művészetre törekvő szelleméből fakadó gondolat. A népköltészet iskolában belenevelt babonájával indult írói pályáján. Reviczkyt főként azért sajnálja, mert nem merített az „igazi tiszta forrásból”, — nem ismerte a népköltészetet, s nagy meggyőződéssel tanácsolja, hogy csakis a magyar írók hagyományán és a népköltészetben kell művelni a tehetséget, nem idegen égtájakról való írásokon.⁹⁶ Egyik füzetében az újabb költői kísérletekre gondolva így búsong: „Idegen vers, idegen hang, idegen érzések. Csudálatos, hogy lehetett így elfelejteni a magyar dalt Magyarországon. Volt idő a középkorban, mikor még a latin egyházi ritmusokat is írták magyar ritmussal s íme az irodalomban a »négy-sarkú« versek kora óta megjelent költeményeknek 80%-a mind mértékes versformában van írva, amivel velejár, hogy elhozták a szellemet is onnan, ahonnan a formát, és ma rendesen banális zöngemény veszi magára csak a magyar köntöst. Vajon olyan a magyar versalak, mint a magyar ruha? Drága és kényelmetlen? Bár igaz, hogy lélekemelően szép. Vakmerőség, különcség kell hozzá, hogy magyar költő, magyar hangon mondja meg magyar érzéseit?”⁹⁷

A fenti gondolatok Beöthy Zsolt iskolájára emlékeztetnek leginkább. Nemcsak a nemzeti függetlenség féltése, a nemzeti formák szeretete szól belőlük, hanem az „idegen” ihlet, mérték, a korszerűség elvetése is. A népies magyaros eszmény — kiderül Reviczky tanulmányából —: Szabolcska. Ha nem mondaná meg, akkor is tudnánk kéziratban fennmaradt gyöngye verseiből. Csak az egyik sikerültebből idézünk, 1902 körülről:

*Szomorúság, keserűség
Bakacsin lett a fényes ég.
Minden bűnöm eszembe jut,
Na sok a baj, nekem kijut.*

*Utolsónak, mikor itt volt,
Én istenem, be boldog volt.
Én istenem mi volt vélem,
'sz maga volt az engedelem . . .*

s így folytatja további hat strófában, hol Tompa, hol Petőfi, hogy Gárdonyi hangjára emlékeztet. S hiába próbálkozik a népdal, a históriás ének, a történelmi rigmus és a népballadák hangjával is. Az eredmény ugyanaz: mintha nem is a népnemzeti iskola nagyjainak és a népköltészetnek, hanem a rigmuscsináló Hazafi Verai Jánosnak tanítványa lenne. Nemcsak arról van szó, hogy nem versírói alkati; — az ő módszerével a legnagyobb költői tehetség sem tudna újszerűt alkotni. Hisz csak a fordulatok, szavak, képek beépítésére és variálására törekszik; nem teremt, nem alkot, csak összerak, szinez. Még a legjobb, egyetlen megjelenésre érdemesített korai verse, az 1848 is csak a régi formák ügyes továbbörökítése, nem egyéni hang és nem egyéni forma.⁹⁸ Ha továbbra is így tanult volna a népköltészetből, akkor a kor külsőleges népiességéből művészileg aligha tudott volna kitörni. Szabolcska, Gárdonyi, Pósa tanítvány maradt volna Rilke, Ady korában, akinek a népiességet a túlnyomórészt hangsúlyos versformák, a hagyományos szóképzés és szókincs, a falusi életből merített képzetek, a konvenciókhoz való ragaszkodás, a lelki egyszerűség kultusza, az érzésben, kifejezésben való szándékos önkorlátozás jellemezte volna.

Móricz Zsigmond azonban, ahogy gyűjtőútjai során az idilli faluképtől elérkezett a szociális látásig, művészileg sem reked meg a népköltészet utánzásánál; a külsőleges, epigon-szerű népiességtől a modernség felé halad. Gyöngécske népdalutánezatoktól idővel a *Barbárok*-hoz és a *Rózsa Sándor*hoz érkezik.

⁹⁶ REVICZKY, i. h.

⁹⁷ Kéziratot feljegyzés.

⁹⁸ Protestáns Új Képesnap 1903.

Elveivel szinte ellentétesen nemcsak a magyar folklórral ismerkedik, forgatja a *Kalevalát*, s mintegy 25 német és francia nyelvű népköltési kiadványt, és folklórral foglalkozó művet lapoz át, egy füzetnyi francia népdalt magyarra is fordít — vagy csak összeír valahonnan? — külön papírokra gyűjti a dűlő, erdő, növény stb. neveket, a sajátos képzésű szavakat, a magyar népdalban, Arany és Kozma műveiben tanulmányozza a magyar ritmust, s egyidejűleg Shakespeare drámáit, Cervantest, a világirodalmat olvassa, nyelvészetet és filozófiát tanul. S így, még öröklött szemlélete meg sem változik igazában, mikor a népköltészet máris üdvösen érződik állapotmeséiben, már 1904-ben. Tiszta magyarsággal, természetes hangon, üdén szólal meg az otthon, a maga nyelvén.

A verses állapotmesék Móriczát Babits Mihály a „régikincsek új birtokosá”-nak mondja. A „régikincsek új birtokosá” jellemző durvasága, a magyar népköltészet plasztikus világossága élnek túl műveiben — írja róla „nyelve a legmélyebbről jövő, századok zamatát magában rejtő magyar népi nyelv.”⁹⁹ Babits igaza nyilvánvaló: A boldog világ írója egyéni tulajdonná hódította az avult közkincset, bírja a magyar nyelvet, mint kevesen, szinte „vérében” hordja a ritmusát, nem téveszti el a prozódiaját. De azért a *Boldog világ* mégsem az igazán érett Móricz alkotása, nyelve sem a *Sárány*, a *Fáklya* vagy a *Boldog ember* értelmében móríci, csak a móríci nyelv alapja, amelyből jó elvekkel és bátorsággal szinte egy új írói nyelvet teremt, a kor vívódó lelkének, sokrétű problémáinak a megszólaltatására alkalmasat. A *Boldog világ* nyelve még nem ez, de a maga darabosabb, parasztihoz közelálló darabosságával újszerűen hat; a népköltészet ebben a műfajban változatlanul is modern örökség.

Az állapotmesékkel egyidőben született novellák nem hatnak újszerűen; írójukban senki sem ismerhette fel a régi kincsek új birtokosát. Késsé avas, negédes a nyelvük, a népi nyelv színeit hiába keressük bennük, ahol megtaláljuk, ott népieskedő ízűek, a népköltészetet az ifjú novellista csak díszletként tudja felhasználni. Hősei lelkivilágának megrajzolására népdalsorokat hív segítségül, csillogó szavakat szór el a prózában, s olykor „népiesen” beszélget a századforduló receptje szerint. Még a Dorkó-ban is csak a népköltészet „irodalmi továbbvitelének” mikszáthi eszközeivel él.

Közben azonban csírázik az új, a személyes mondanivaló is: az elsikkadó népi tehetőség, a magyar ugar, a paraszti nyomorúság problémái; a mesét, dalt jegyző ifjú ember meghallja a népköltészetből a nép szociális vágyát, szabadulási törekvését is. Rájön, hogy a magyarságnak nem vissza kell menni 48-hoz, hanem előre a demokratikus, szociális magyarsághoz, a parasztságnak nem visszahúzódnia a nótatermő, de koldus jobbágyi világba, hanem szabad polgárrá emelkednie.

Művészi elvei is módosulnak. Indulása kezdetén a Szabolcska, Gárdonyi szellemében értelmezett magyarosban látta az eszményt, az új művészetet egyoldalúan csak a magyar hagyományból vélte továbbfejleszthetőnek, sőt nem is annyira a továbbfejlesztésre gondolt, mint inkább csak a régi jó magyar érzések jó magyar hangon, hagyományos módon való kifejezésére, — a modern irodalmi törekvésekkel szemben; — de már 1905-ös Csokonai tanulmányában a világirodalom tanulmányozásának, az új kifejezési eszközök keresésének, a régi ellen való lázadás szükségességéről elmélkedik,¹⁰⁰ s Bródy művészetével hadakozva ráébred: új látásra, új nyelvre van szükség; nem lehet többé a régi módon írni, művészetben mindent csak egyszer lehet megcsinálni. A magyarságot is másként értelmezi már. Érzí, — később írásban is kifejti — a magyarságot az európai kultúra keresztművében kell edzeni; az irodalomnak kötelessége minden skálán játszani; s idegen irodalmaktól is megtermékenyülni. Vagyis az írónak a magyar hagyomány és a világirodalom kincseinek birtokában új művészet megteremtésére kell törekedni.

A magyarság, a népkultúrába ágyazottság igénye nem veszett ki ebből az elgondolás-

⁹⁹ Nyugat 1912. I. 555.

¹⁰⁰ Uránia, 1905. 3—13.

ból, de más hangsúlyt kapott : az európaisággal kapcsolódott össze, s következetes demokratizmus. A népkultúra — fejtegeti Móricz később az általa szeretett és nagyrabecsült Zempléni Árpádról írva — a múlt századoknak a nép által megőrzött kincse ; csodálatosan gazdag örökség, amelyből kiindulni lehet, sőt kell ; színt, zamatot, nemzeti jelleget ad a művelő egyéniségén keresztül ; de egymagában nem elegendő a művészethez. „A népkultúrából ki nem emelkedő költő szellemi korcs marad” — írja, s a költő akkor válik igazán nemzetivé, ha a mélységből emeli fel hangját, „s az általános emberi nagyság ormaira képes felállni”.¹⁰¹ Ez az írói szemlélet már nem a folklorisztikus érdekességeket keresi, a jellemben sem az esetleges, már kívülről észrevehető vonásokat, a külsőségeket, melyek egy adott kor magyarságát lényegtelen, de nagyon is könnyen észrevehető módon jellemzik, hanem a mély jellemvonásokat, az emberileg lényegest, amelyek karakterizálják az életet.¹⁰² A hangsúly most már nem a magyarságon, hanem az általános emberin, nem a hagyományos, hanem az újszerű módon való ábrázoláson van. S így válik Móricz művészete igazán magyarrá, a *Hét krajcártól*, illetve a *Sáraranytól* kezdve.

A folklórból látszólag alig van a magára talált Móricz művészetében ; többek között épp ez különbözteti meg a kor epigon népiességétől. Népiessége, helyesebben népisége elsősorban tartalmi, a valóság, az élet igazán mély felfogásán, a népi élet döntő problémáinak a művészi felvetésében rejlik. De nyelvi is, csak nem a régi színekben. A népköltészet, a népnyelv, a magyar klasszikusok, a régi századok, a biblia nyelvének ismeretében gazdagabban merít a népnyelvből, a régiségből, mint bárki, de ezt a nyelvet telíteni tudja a XX. századi ember izgalmával és szenvedélyével. Az elődök nyelve, népiessége, túlérett, túlcsiszolt, numerozikus, festegető jellegű. Móricz a magyar nyelv szellemének alapos ismeretében valósággal felrobbantja a népies irodalmi nyelv kissé megmerevedett szó és mondatfüzési rendjét. Nyelvészek bizonyára sok önkényességet találnak szörfűzésében, eltérőt a hagyományostól, szinte oly mennyiségben, mint Bródynál, közhelyet, újság-szót is számosat, de aligha érezhetik magyartalannak. Nem, mert a megkérgesedett nyelvi formákat ha halomba döntötte is, ha a szavakat látszólag önkényesen „villával hajigálta” is — a Móricz által teremtett nyelv belső logikája kérlelhetetlenül magyar és népi, amely „magnetizálja”, magába olvasztja az újságnyelvet, a frázist is ; mozgalmas, eleven, képszerű, lüktető, az elődökénél szubjektívebb, vibrálóbb, érdekesebb, gazdagabb : modernebb ; — de modernségében is mindent velelőleg megmutató természetű és érzékletes, emócionális jellegű, mint a tiszaháti népnyelv.

S csakis ilyen jellegű lehet a XX. században a népnyelv igazán termékeny irodalmi felhasználása. Rokonomód teremtette meg Tamási Áron is főleg a székely népnyelvből a maga szép költőiségű nyelvét, s így gondolhatta már Kriza János is, mikor népköltészeti gyűjteményét, a *Vadrózsákat* közzéadta : „a magyar irodalom közös szent oltárára, hogy legyen az összes magyar népbeszéd, mintegy vadrózsátöke, amelybe oltani szokták a nemes rózságot, hogy annál nemesbbé s erőteljesbbé tegyék.”¹⁰³

Nemcsak a népi sors „mély labirintusaiba” jutott el Móricz Zsigmond a népköltészetten keresztül s nemcsak sajátos írói nyelve megteremtéséhez, — bár kétségkívül e tartalmi s nyelvi népiségben ismerhetünk minden bizonnyal népköltéssel való foglalkozásának legnagyobb, kézzelfogható eredményére. Néhány kisebb jelentőségű hatásra, sőt átvételre egyszerű filológiaiul is rábukkanhatunk. A *Sári bíró* nótáját Sipos Zsigától Domahidán írta fel, a *Barbárokhoz* hasonló történetet akár Tóth Béla anekdótakincsében olvashattott,¹⁰⁴ az utolsó betyár históriáját ma is tudják Szatmárban, a Kerek Ferkó gyönyörű meséje szinte szó szerinti átvé-

¹⁰¹ A magyar költő, Nyugat, 1919. II. 991—998.

¹⁰² Magyarosság és nemzetietlenség. Nyugat 1912. I. 704—709.

¹⁰³ Vadrózsák, Kolozsvártt, 1863. VIII.

¹⁰⁴ A magyar anekdótakincs, Budapest IV. kötet 288—294. Kovács Sándor figyelmetetett rá.

tele a Magyar Nyelvőr egyik népnyelvi közlésének,¹⁰⁵ az Égi madár egyik szavát egy kölcsönkapott tanári szakdolgozathól jegyezte fel,¹⁰⁶ — de e tényszerűen kimutatható apróságok mit sem mondanak, hisz a néprajz minden írónak „kifogyhatatlan munkatársa” lehet. A fenti módon kimutatható motívumok száma különben sem nagy Móricznál: feljegyzett meséinek motívumaival nem találkozunk könyveiben, állatmeséiben sem, a *Boldog emberben* nem a Magosligen feljegyzett dalokat éneklük, az alakok sem azonosak a feljegyzettekkel: több sorsból és fantáziából gyúrta arcukat.

Ő a népköltészetnek a lelkét érezte meg, azt árasztotta művészetébe. S ezt a mélyebb hatást filológiával megközelíteni nem lehet. Talán nagy szorgalommal művésze drámaiságát, realizmusát is vissza lehetne vezetni egy gyenge szálon a népköltészethez, mint egyik forráshoz. Hisz többször mondta; a legnagyobb író ugyanaz, mint a fonóbeli mesemondó. Hasonló mód alkot, elbeszél, továbbéli műben az életet. Lehetőséges, hogy részint épp a magyar népköltészet, a népi elbeszélő mód tartotta meg a leírás, a festegetés korában elbeszélőnek, világos vonalakkal ábrázolónak. Talán a tiszta előadást, a nagyvonalúságot, az eszközökkel való takarékoskodás, az egyetlen, mindent megvilágító szó alkalmazását is innen tanulta.

A nagy, emelkedett szellemű hősök szeretetét minden bizonnal innen is. Türi Danitól Rózsa Sándorig. Nagy emberei a mesebeli hősök rokonai, a nagyságuk is, a szándékuk is, kicsit a reménységük is. A megújuló küzdelmük, hogy szétvessék az életet és szépséget elnyomó gátakat, s még inkább gazdag belső életük és érzelmeik mélysége. Ha valamire, a népköltészet akkor igazán az emberi nagyság érzetére ébreszt, zengő, telt dallamaival, a minden nép költészetéből kiolvasható „mindenki boldogságáról” szóló mesével. Az ember megbecsülésére, tiszteletére; így a naturalista népábrázolás túlzásainak jó ellensúlya lehet. Keményen, könyörtelenül nézni a naturalizmus és szociológia tanította a századforduló íróit, Móricz Zsigmondot is, — de a naturalizmus és szociológia sokszor csak az emberi nyomorúságot látta meg. A népnemzeti iskola, s a népköltésgyűjtők nagyobbik része inkább csak a nép költői természetére ügyelt, — így a népábrázolás egyfelől csak hamis idillt, másfelől csak túlfeszített tragédiákat, s állattá süllyesztett embereket ismert. Ady és Móricz, aki először látja és ábrázolja teljes valóságában a paraszti sorsot, s azt a népet a maga teljes értékében, amely még nyomorúságos sorsában is csodálatos kultúrát teremtett, — őrzött, s a legnagyobb elnyomottság idején is, a legelső életfokon is ember, nagyraihivatott ember maradt. A népköltészet öröksége is, nemcsak a Jókaié, a „fény csillanása” a papíron, — a paládi csillagfényes estéké, a nótáké, a meséké is.

S valahol itt, a népköltészet tájain kell keresnünk művészetének egyik legsajátosabb jegyét: szemérmes, de mégis vallomás erejű líraiságát, az epika határait szétfeszítő líráját; az érzelmi teltséget, a hangulatok mélységét, az élet gyökeréig átértett örömet és fájdalmat, s a közvetlenséget, az egyszerűséget is: hogy egy komplikáltságot kereső, külső hatásokra törekvő korban is mert egyszerű, közvetlen maradni, hívő és megrendült ember lenni.

Mi mindent még? Művésze nemzeti jellegének egyik forrását, koloritját, erőteljeségét, múlt századok lelkének tökéletes felidézését? Biztos feleletet adni nem tudunk, csak érezzük, hogy egész művészetében él a népköltészet, mint a népi élet elválaszthatatlan része. Másként, gazdagabban, mint az elődöknél. Az elődök népeletrajza inkább a külső megfigyelőé. Móricz egyre inkább részesévé válik lélekben annak a világnak, amelyet feltárt, gondjában, bánatában is, nemcsak örömeiben. S ahol leginkább közelférközik a nép lelkéhez, ott tudja leggazdagabban s legmodernebbül felhasználni a népköltészetet is. Ezért lesz gazdagabb az ő népköltészetből származtatható öröksége, mint a folklórt csak tudós írásokból ismerő kortársaké, akiknél a népköltészet tanulmányozása egy kissé mindig lecke, felhasználása sokszor erőszakolt és dekoratív jellegű, a nép életétől elválasztott stílusjáték.

¹⁰⁵ DÉNES SZILÁRD: A Nyelvőr népnyelvi közleményei egy plágiumperben, Magyar Nyelvőr, 1951. 21—25.

¹⁰⁶ DÉNES SZILÁRD: Emlékeim Móricz Zsigmondról, kéziratban.

Különösen élete utolsó szakaszában, a *Boldog emberben*, az *Árvácskában* s főként a *Barbárok*-ban és az első *Rózsa Sándorban*. Ezekben a művekben bomlott ki, szárnyalt magasra a *Mese a zöld júvönben*, a *Karak szultánban*, az *Égi madárban*, a *Légy jó mindhalálíghban* és a *Pillangóban* megütött lírai hang. A naturalista foltok, melyek korábban szinte mindig kísértettek művészetében, különösen parasztábrázolásában, eltűnnek. A hang halkabb lesz, a hangulat mélyebb, a líra felszabadultabb, az epikum határait szétfeszítő. A *Barbárok* a balladák komorságával borzongat, az *Árvácska* zsoltárokban zokog, a *Rózsa Sándor* igazi lírai regény: epikába írt népdal, vagy inkább a népdal magasára emelt epika. Hőse a népmesék világából nő szinte mítoszivá. Együtt lélezkzik a tájjal, természettel, körülötte zúg a puszták szele; felsejlenek lelkének belső rejtelmek, s e primitív, ősi világ ábrázolásán keresztül a modern ember gyötrelmei, az 1940-es évek problémái. Amit itt csinál Móricz, egészen modern és kivételes értékű. Itt ő is, mint a kor modernjei, elsősorban az életérzés ábrázolására törekszik, az élet dallamának a megfogására, az ember és természet együttélésének, az ősi emberinek a megrajzolására; szinte lebegővé lazítja a stílust, muzsikává emeli a prózát, lírává hevíti az epikát, túllép a hagyományos ábrázolási módszereken. A kortársak hasonló törekvése gyakran vezetett mítoszhoz, irrealizmushoz, a határozott típusok elmosásához; szinte mindig elhanyagolták, sőt kikapcsolták az élet szociális tényezőinek, indítékainak a rajzát. Móricz Zsigmond nem. Megtalálja a régi formák lazításának a legtermékenyebb mértékét; hőstét reális vonalakkal rajzolja, a belső rendet megtartja, világosan tagol, s főként: szociális hangvétellő. Rózsa Sándor mesehős, népi hős, a szegénység követe, magyar pásztor. Így lett Móricz Zsigmond utolsó regénye talán még inkább, mint a korábbiak népi és modern, magyar és általános emberi; művészi, szociális és politikai tett.

Михаї Циге :

РОДИНА ЖИГМОНДА МОРИЦА И РАЙОНЫ, В КОТОРЫХ ОН СОБИРАЛ ФОЛЬКЛОРНЫЕ МАТЕРИАЛЫ

Жигмонд Морич родом из области Сатмар, самой полной революционными традициями и богатой народной культурой. В этой области он путешествовал как собиратель фольклора в 1903—1907 годах, целыми месяцами и летом и зимой. В это время он знакомится с важнейшими проблемами Венгрии того времени, с жизнью крестьян, с вопросами национальностей, с настоящим лицом старых политических партий. Впечатления от этих путешествий позволили ему познать социальную жизнь народа. Эти путешествия называл он позже «своими главнейшими университетами»; десятилетиями обрабатывал то, что тогда собирал «в походную сумку». Как художник он многие берет из народного творчества: в его языке, в описании его типов, в манере речи, в художественном колорите чувствуется влияние фольклора. И как от патриархальных взглядов, привившихся ему в начале собирания народного фольклора, он постепенно дошел до социалистического, так и в художественной применении фольклора, от традиционных методов ведения дорога до модерности.

SZABÓ DEZSŐ FIATALSÁGA

Életrajzi kísérlet

I.

1919-ben, amikor megjelenik *Az elsodort jalu*, Szabó Dezső negyven éves. A férfikor delén éri el a nagy siker, amely irodalmi és politikai egyszerre; kitárulnak előtte — legalábbis egy pillanatra úgy látszik — a rég ostromlott kapuk. De a kapuk előtt kész, kiformalódott ember áll, aki nem hajlandó alkudni a sorssal: vagy megvalósítja egészében a vágyait — közéletieket, anyagiakat, politikaiakat, irodalmiakat — vagy ne adjon semmit, mert ez a fellegjárón kékszemű és gögösen biggyedt ajkú ember félmegoldást úgy sem fogad el. S a kapuk bezárulnak, Szabó Dezső kint reked a következő negyedszázadra: nem tudott alkudni, egyezkedni, beilleszkedni, hát megmaradt számára az ifjúság zajos, majd csökkenő lelkesedése, a rendőrség nem túl udvarias, de sosem erőszakos érdeklődése, az anyagi bajok, a harcok a kiadókkal, a fuldoklás a munkában és verekedés az életért, a fokozódó egyedülmaradás emberileg, politikailag, irodalmilag egyaránt. Az elkövetkezendőkben azt szeretnők nyomon követni: hogyan s mivé alakult ez az ember első negyven évében; mi van az író s mi az ideológus táskájában, amikor átlépi a forradalom és ellenforradalom történelmi küszöbét — amikor megírta élete főművét s ezzel valójában lezárta pályája felfelé ívelő szakaszát.*

II.

1879 nyarán születik, Erdély szívében: a kincses Kolozsvárott, amelynek gyermekkorában lelkébe szívott kincsestára, ha nem is túl gazdag, de az öregkorig sem apad el.

Legyen szabad ez egyszer nem részletesen felidézni a történelmi kort és környezetet, amely a csecsemőt és a kisgyermeket körülveszi: a dualizmus látszólagos virágkorát, a boszniai okkupáció utáni éveket, amelyeket kisebb-nagyobb kormányváltások és véderő-viták tarkítanak, a polgári házasság körül csapnak össze a politikai szenvedélyek s az érdekek a pártok sakkhúzásai, bankok, vállalatok gründolása körül csomósodnak; fel-fellobban az osztályharc városban és vidéken, s parazsa egyre nehezebben huny ki, ha a csendőrcsizma mindent meg is tesz eltiprására. De annál inkább idézzük fel az őseket és a környezetet, amelyből ez az „aranyzóke fürtű, csodálkozó kékszemű gyermek” sarjadt s amelytől múlhatatlan, legmélyebb benyomásait szerezte.

Nagyajtai és bögözi Szabó József, a kolozsvári törvényszék levéltárosa és nemes Mille Mária tizenhárom gyermeke közül a tizedik Dezső: különös légkörű, sűrű atmoszférájú család. A Szabó-család — író fia visszaemlékezése szerint is — a hóstáti tehetősebb iparosfamiáliák közül való volt, amelyeknek itt-ott egy-egy kiugrott tagja igazi uraságra emelkedik: magasrangú katonatiszt lesz, képviselő vagy birtokos. De a családok törvénye szerint, ha a szegények a maguk őseire, ősi családjuk pompájára büszkék s e büszkeség, e pompa nemzedékről nemzedékre színesebben csillogó szavakban ölt testet a gyermekek számára, a valóságban és a jelenben a család tehetősebb vagy sikeresebb ágával úgyszólván semmiféle érintkezésben nincsenek. Így a levéltáros Szabóék is: őrizték Bögöz és a birtok, a székely ősi nemesség és vagyon emlékét, de családjuk, amellyel érintkeztek volna csak annyi volt, amennyi a rokonságból hasonzórtú társadalmi állású és vagyonú bácsi és néni — nem sok — kitellett.

* Az itt következők egy nagyobb tanulmány első, életrajzi fejezetét alkotják.

S a másik ág, a Millék ág : valószínűleg román eredetű család, amely már régen magyar nemességet kapott s generációkon keresztül összeházasodott a magyar nemességgel Türein, ahol birtokuk volt. A családnak s vagyonának 48 után befellegzett. Sokan meghaltak, a vagyon túlnyomó részét elvitte a Kossuth-bankó, s a kis Mille-lány egy búskomorságba és iszákosságba hulló apa mellett tölti anya nélkül zsenge éveit.

Az iszákosság a Szabó-családnak is végzete. A felmenők között több volt, akit a bor ölt meg, hajszolt elmebajba ; maga Szabó József, az apa, aki 15 éves korában beállt honvédek a forradalomba, s akinek „ez a gyermekkori eposz megadta egész élete pátoszát”, szintén belesüllyed az alkoholizmusba : Dezső fia gyermekségét e betegség egyre súlyosodó lépései teszik feledhetetlenül árnyékossá, mígnem végleg és visszavonhatatlanul szakít apjával tizenhat éves korában. A család rendkívül súlyos terheltségét a gyermekek is mutatták : Árpád bátyja az alkohol hatására egészen fiatalon elzüllött és meghalt, Jenő, a református lelkipásztor bátyja szép reményeit is az alkohol törte ketté ; Erzsébet nővére évtizedekig feküdt egy pszichés eredetű, gyógyíthatatlan és kideríthetetlen betegségben, s Ilona nővére is a súlyos idegbaj jelei alatt nyögött.

Mi az oka annak, hogy az alkohol a század második felében, utolsó harmadában ilyen hatalmas méretekben pusztított a magyar vidékeken s a magyar úri osztályok alsó rétegeiben? Mert a Szabók és Millék sora szinte végtelenig nyújtható ; mert soha akkora átok az ital nem volt, mint azokban az évtizedekben. Nem elégedhetünk meg olyan feleletekkel, amelyek csak rész-magyarazatokat adnak : igaz, a versengő szeszfőzdék a maguk haszna érdekében pálinkába fojtották volna az országot ; igaz, az élet kisszerűsége, automatizmusa, kilátástalansága sok embert hajtott az olcsó és könnyű kielégülés, az alkohol felé. De ez önmagában nem elég magyarázat. Ezek mellett ott volt a társadalmi-politikai ok is, amely a Milléknél s a Szabóknál egyaránt döntő szerepet játszott : a szabadságharc bukása s ennek a kis-úri rétegnek a reményvesztettsége, kilátástalansága. Adyék kurucsága ötven holdon közvetlenül érintkezett a néppel, Móricz gyermekségének ezt az érintkezést nem is kellett keresnie, hiszen ő maga, apja, minden pereputtya a nép maga volt s a bárónő ősök csak színes álom, mint Ponson du Terrail kemenceláng mellett hallott fantasztikus meséi ; a kilencven évvel később jövő Török Gyula számára már az úri múlt praeteritum s a futurum, ha imperfectum is, de a munkás élet s annak reménye kellett legyen. Szabóék számára az úri illúzió saját valóságos fél-proletár sorsuk mellett is napról-napra fenntartandó, kivíandó ; minden bajuk azonos a nemzetével, s okát a szabadságharc bukására vezetik vissza. Saját életük jelen sivárságát feledve, a hős napok, a Garibaldi mellett töltött esztendő emlékéit idézve, a kiegyezést átkozva és Kossuth apánkat siratva a sűrűn döntögetett flaskák a nemzet bánatának fáját öntözik s a poharak alján kitaratóan keresik a nemzeti remény szivárványívét az italozók, amely egyben a maguk nagy reménységeit is beváltaná.

Szabó József maga is művészlélek volt, akit azonban az úri kötöttségek tehetős iparosfiúból csak kisúrrá engedtek fejlődni, de a saját tehetsége irányában nem : verseket faragott, nagyon hazafiasakat, nagyon érzelmeseket, a saját korának átlagos provinciális színvonalán ; gyönyörűen hegedült és szívesen szónokolt. Élete szűkösségéért, szürkeségéért, romantikus hajlamai kiélhetetlenségéért a fehér asztal mellett, ivó kompániákban kereste a kárpótlást, míg a kompániák egyre jobban elmaradtak s a borgöz egyre nélkülözhetlenebb szükség lett. Mille János, Mille Mária apja szintén meglehetősen terheltséget örökített gyermekeire. Nagyobb gyermekei közül egy eltűnt, egy megőrült ; ő maga szintén kedélybeteg és alkoholista volt : mindkettő a szabadságharc leverése után hatalmasodott el rajta. S ha Szabó József művészi tehetséget mutatott, felesége, Mille Mária nem kevésbé : ösztönösen tehetséges mesélő volt, aki az olvasmányok csillogó vízióit egzaltált lelkén szűrte át s kitörölhetetlenül véste bele gyermekhallgatói lelkébe.

A Szabó-ház fölött — amely legtöbbször csak zsúfolt kis lakás volt Kolozsvár szegényebb negyedei valamelyik félproletár házában — a nemzeti tragédia szesz felhői gomolyogtak ;

de a felhőket a visszavívandó nemzeti nagyság gondolatának, a magyar irodalom s általában az irodalom mindenekfelett-valóságának, Petőfi s általában a zseni kultuszának napja oszlatta újra meg újra el. Nem is kellett túl sok fantázia, túl sok egzaltáltság Mille Máriának ahhoz, hogy kialakuljon a lelkében a remény és a vágy : az ő fiai valamelyike fogja megváltani Magyarországot, Kossuth s Petőfi lánglelkét egyesítve ő fogja Kánaánba vezetni ezt a pusztában tévelygő népet — s a vágy megfogásával együtt járt annak beoltása is a gyermekekbe : először Árpádba, majd Jenőbe, s végül a legkisebb életben maradt fiúba, Dezsőbe, mikor már a többen meglátszott, hogy elég lesz nekik a maguk sorsával megküzdenni, nemhogy a nemzetével bírnának.

A gyermekszívbe hivatásként beoltott anyai vágy mellett még valamit kap a gyermek az anyjától, mindjárt első élményei között : az élet és az emberek irodalmias látását. Maga Szabó Dezső rendkívül érdekesen és színesen ír anyjának erről a hajlamáról : hogyan nevezte el őket, gyermekeket kedves regényei jó és rossz alakjairól, aszerint, hogy dicsérte vagy szidta valamelyiket. Az életnek és az irodalomnak ez az összeolvadása, a kisszerű, nyomorúságos élet helyébe a nagyszerű és csillogó irodalmi viszonyoknak a behelyettesítése persze a valóságtól való elfordulást jelentette; de jelentette — az anya számára adottságként, a gyermek számára döntő diszpozícióként — a leegyszerűsítő és felnagyító látás szükségét, szeretetét, egzaltálását. Ez a mitologizáló látás és ember-érzékelés, amelyet az anya adott át gyermekének, valóban állandó és változatlan jellemvonása marad az írónak is, élete utolsó tollvonásáig.

S az anya vágyai teljesülést ígértek : a kis Dezső saját vallomása szerint még jóval iskola előtt megtanul magától olvasni, s hamarosan a maga gyermekmódján versel is. Amint a betűk ismerősek előtte, vadul olvasni kezd — olvas mindent, ami a keze ügyébe kerül.

„Átmentek kezemen a magyar klasszikusok régi jó Toldy-féle kiadásai, népmesegyűjtemények, az Orbán Balázstól fordított bolond keleti mesék és az ő Székelyföldje, rengeteg Jósika, Fáy András, Jókai, P. Szathmáry Károly és egyéb kisebb márkájú regények, Győry Vilmos Don Quijotéja, falusi népkönyvek gazdasági és egészségi tanácsokkal, egy-két Verne, Montépin, Sue, Féval, Ponson du Terrail-féle rémregények: az egész emberi betű-Niagara meg nem szűrt ős bőségben verte át árjait a végtelenné tágult gyermeki lelken.” (A bölcsőtől Budapestig 67. l.)

De a családi légkör, a borult kedélyű apa, a gyermekek nyüzsgése, Árpád züllésének állandóan a szemhatáron komorló felhője nemcsak jót adnak a gyermeknek : az anya számára csak a különösség jegyeit mutatja, de mi már látjuk, hogy a terheltség bizonyos vonásait hozza magával Dezső is a bölcsőtől. Végtelenül érzékletesen, színes szenvedélyességgel vall gyermekora lelki életéről : ébren-álmodozásairól, amelyekben már a költő kopogtatja tojás-héját, s éjszakai szörnnyű vízióról, amelyekben az ősök betegsége üli meg a gyermek lelkét szinte a fulladásig ; korán kifejlődő groteszk látásáról, utánzó készségéről, komédiázó, szereplő hajlamáról, amely ekkor még csak a családot deríti fel vagy ejti kétségbe. S e gyermekkori visszaemlékezések kettős lírája megadja emberi magánossága egyik kulcsát is : anyjához való imádatos vonzódását, amely ugyanakkor taszítja is a családtól ; s korán meghaló Katica húga iránti rajongó gyermekszerelmét, melynek emlékét frissen viszi el ötvenes évein túl is.

III.

1887-ben, jóval a kötelező koron túl, nyolcéves korában kerül iskolába, s ettől kezdve tizenkét esztendeig a kolozsvári református kollégium kitűnő tanulója. Köztudomású, Szabó Dezső szinte minden írásában előforduló életrajzi tény, hogy a kolozsvári kollégiumnak rendkívüli formáló hatása volt reá ; hogy anyja mellett második anyja volt, amelytől döntő indításokat nyert. Ha ezeknek a döntő benyomásoknak a végére akarunk járni, akkor kissé túl

kell néznünk frásain, illetve a sorok között is igyekeznünk kell olvasni. Mert amit maga Szabó Dezső elárul, az édeskevéis: a kollégium, a tanárok, az egész akkori Kolozsvár függetlenségi liberális légköre volt döntő befolyással rá s a protestantizmus eleven hite ragadta magával gyermeklelkét; de — legalábbis későbbi emlékei alapján — a protestantizmusból nem az önlelkére hajló áhítat, hanem a nagyobb emberegységet megteremtő közös éneklések lendülete hagyott kitörölhetetlen nyomot a gyermeklelkében.

Nem ismerem iskolatársai vallomását; de ha feltételezzük is, hogy emlékeiben a vágyak néha a valóság helyét foglalják el, hogy a később történetek ideális előképét vetítette vissza megszépítve saját múltjába itt-ott, akkor is joggal hihetjük: tanulótársai közül kitűnt s jó részük előtt vezéri szerepet játszott egész gyermeksége, diáksága alatt. Már akkor sem lehetett könnyű s kényelmes pájtás: hatalomvágyát igazságérzete tehetta csak eltűrhetővé s hajlama arra, hogy a gyöngébb mellé álljon — ami azért sokszor, különösen a pubertás alatt és után, a hatalommal való szembeszegülést jelentette. Taktikai érzéke megakadályozta abban, hogy a tanárokkal komolyan szembe szegüljön, de a felsőbb évfolyamokkal, a gimnázium-végzett bentlakó jurátusokkal sokszor szembeszállt s szinte a kollégiumot is forradalmasította. Az emberi méltóság védelme vezette a felesleges és idejükét múlt megaláztatások ellen? Bizonyára: de az sem lehet kétséges, hogy ezekben a harcokban legalább oly jelentős szerepet játszott személyisége érvényrejuttatása, az — ekkor még legfeljebb félig tudatos — törekvés, hogy ne tűrjön maga felett hatalmat, hanem mindenkit igyekezzék a maga hatalma alá gyúrni, az ő csodálatára kényszeríteni.

Gimnáziumi olvasmányairól már nem sokat árul el: annyit megtudunk mégis, hogy már ekkor, a maga szorgalmából, jól megtanult franciául s Thiers történeti művének (*Histoire de la Révolution, du Consulat et de l'Empire*) rendkívüli hatása volt rá, elsősorban Napóleon alakja ragadta meg és vált — az évtizedek során nem hunyó fényű — példaképévé:

„Amint fokozatosan rohantam be ennek a képtelen végzetű embernek a pályájába, az a minden sejteimből áradó érzésem, abszolút bizonyosságom volt, hogy énem egyik roppant múltjának jeleneteit életem vissza . . . Rázott, tört Napóleon, mint a hideg, mint a nyavalya . . . Ez, ez az egyetlen, megélni méltó élet: embertéglákkal felépíteni egy mérhetetlen történelmi katedrális, amely arcunkat mondja be a múlthatatlan időbe.” (*A bölcsőtől Budapestig*, 409. l.)

S a vezérségnek modernebb, lehetőségeihez közelebb eső, s az iskola kereteinél szélesebb formáit is próbálgatja, amikor szokás szerint, de az általános szokásnál korábban elküldik legációba, falura, s először bontakozik ki — még kamaszosan mutáló hangon, még fiatalos, éretlen gondolatokon — egyik nagy adomány: magávalragadó szónoki készsége.

De ugyanakkor, ha nem is a saját bőrén, hanem az ellenzék által megbuktatott, s a csalódásba hamarosan belehaló erdélyi református püspök, Szász Domonkos sorsán és a körülötte felzendülő hajszán meglátja a vezérség visszáját, a bukott vezér keserű sorsát. Ebből azonban egyelőre csak annyit ért meg, amennyinek megértésére érett: az ellenzékiesség akkori formáinak ki nem elégítő, üres és frázisos voltát, az egész akkori politikai élet és református egyházpolitika hiú majomtáncát.

Így érkezik el az érettségihez, a pályaválasztás kérdéséhez. Teljesen határozatlan a maga hivatását, jövőjét illetően, csak egyet tud: be kell váltania anyja álmát „a magyar Redemptorról”, ki kell emelkednie s egyéni sorsában megtörnie „a kígyó fejét”, amely a Szabó-család tagjaira leselkedik.

„. . . egész hivatás-Bábel tornyosodott elő bennem. Néha, mint egyetlen lehető utat, úgy éreztem, hogy be kell jutnom a — gondolom — bécsújhelyi katonai akadémiára, hogy karddal szabjam utamat a jövő szikláik közé. Néha pedig a bécsi keleti akadémiát láttam az egyetlen lehető kiinduló pontnak és diplomáciai pályára akartam menni . . .

De néha, titkon . . . mégis, ősi nehézkedéssel lekipásztor voltam, aki borzasztó rettenetes csodásan a nép atyja s a falut felemeli, mint a pék a perces rudat, ha tömegben megy át. Máskor pedig nagy Kossuth-apánkosan jogász voltam . . .” (*A bölcsőtől Budapestig* 465.)

Ebből a vallomásból a legérdekesebb: hogy milyen jól megfért ekkor már ebben a gyermeklélekben — a bécsújhelyi akadémia, a Habsburg-ház hűségére nevelő tiszti karrieriskola Kossuth-apánk emlékével; hogy a k.u.k. diplomácia és az ősi magyar családok ősen méltó és ellenzéki foglalatossága, a kálvinista lelkipásztorság együtt s egyszerre foglalkoztatják.

Végül is sem erre, sem arra nem indult: egy idősebb barátja tanácsára megpróbálta megpályázni az Eötvös kollégiumi tagságot. Nem sikerült, visszautasították. Ekkor éppen látogatóban levő anyai nagybátyja, Zilahy Kiss Béla, a kor neves és kedvelt újságírója tanácsára mégis elhatározza, hogy Pestre költözik és beiratkozik — mint a többi úri fiú: jogásznak az egyetemre.

IV.

1899 őszén kerül fel Budapestre, húsz forinttal a zsebében. Bűszkesége megakadályozza abban, hogy nagybátyja háztartására támaszkodjék, amely maga is eléggé rendezetlen; természeténél fogva könnyelmű, pénz nem tud megmaradni a keze között, nagyon vonzzák a nagyvárosi olcsó örömök és olcsó lányok, ezért hamarosan megismeri a diáknymort, sőt az éhezést. Nincs is kitérője Pesten: amint lehet, elszegődik egy arisztokrata családhoz házitánítóknak, s a tél már Nógrádkelecsényben találja, báró Buttler Ervin kastélyában.

Kellemes és kedves környezet; de mégis alárendelt helyzetben van, amitől önérzete szenved, s alkalmazott, tehát végtelenül egyedül érzi magát. Újra megrohanja a szerény vezérség: a lelkipásztorság vágya. Buttlerék biztatására szentbeszédeket ír, szép sikerrel prédikál is a környék egyik templomában, sőt — jelentkezik a debreceni teológián azzal a nem kevésbé romantikus ötlettel, hogy küldjék őt ki azonnal hittérítőnek Dél-Amerikába. Persze, ebből nem lehet semmi; de érdemes erre a gesztusra figyelni: ez az immár húszéves fiú milyen hihetetlen naivitással, élet-idegenséggel látja meg a világot s a világ lehetőségeit.

Ha pap nem lehet, hát — újra az Eötvös Collegium, bár a báróék szívesen tartanák maguknál nevelőnek, gyermekük mentorának s jogászi útját egyengetnék a közélet felé; de valami formátlan hivatástudat dolgozik benne, ami ezt az utat — hajdan egy Gyulai útját — elállja előle. Most már okosabban kezd a Collegiumba jutáshoz: a Tisza-családdal félig-meddig familiáris viszonyban lévő anyján s Buttleréken át Tisza Istvánnal protezsáltatja be magát; fel is veszik. Még a nyarat átnevelősködi Valkánypusztán, a Bácskában, egy gazdatiszt ostoba fia mellett, s utána megkezdődik Eötvös kollégiumi élete.

Az Eötvös Collegium szép palotája helyén akkor még csak gyümölcsöskert volt, ahova nyaranta az igazgató, Bartoniek Géza gyerekei jártak játszani; maga a Collegium a Vámház körút egyik mellékutcájában levő bérházban volt. A későbbi kényelemnek még kevés elemét találta itt az 1900 őszén beköltözött Szabó Dezső, de megtalálja azt, amire a legnagyobb szüksége van: a már akkor gazdag könyvtárat, kitérő tanári kart és magas műveltségű, nagyigényű társakat.

A Collegium életének ez a korszaka, Bartoniek Géza igazgatása, — amelynek olyan eredményei voltak, mint Gombocz Zoltán, Horváth János, Kodály Zoltán, Laczkó Géza, Pais Dezső, Szekfű Gyula, — már nemcsak a magyar pedagógia, hanem a magyar tudomány történetének legfényesebb lapjai közé tartozik. Persze, abból a talán száz diákból, akik a Collegium falai között megfordultak az alatt a négy esztendő alatt, amíg Szabó Dezső — továbbra is kitérő eredménnyel — kijárja az egyetemet, a fentebb idézettek csak féltucatnyi; de ha a többieket nem is kapta szárnyára az országos vagy nemzetközi hír, ha nevük csak egy iskola, egy tankerület, vagy egy szakma szűkebb berkeiben ismeretes is, szinte valamennyien a Collegium tanító és nevelő módszerének kiválóságáról beszéltek azáltal, hogy műveltebbek, képzetebbek és érdeklődőbbek lettek ezalatt a négy esztendő alatt, mint mostohább körülmények között tanuló társaik. S az egyetemisták közül azok is mostohább körülmények között

tanultak, akik sokkal gazdagabb házból származtak, mint a Collegium tagjai együttvéve : mert nem élhettek a szellemi izgalomnak, a megfeszült munkának és felszabadult pajtáságnak abban a légkörében, amelyben ezek.

Szabó Dezső itt is kivált : mindjárt az első évben — a kollégiumi legendák és saját emlékei erről egybevágóan számolnak be — feltűnt rendkívüli nyelvtelhetségével : mint túlnyomórészt kéziratban lévő, érdekes önéletrajzában elmondja, az első finnugor órára már úgy jelent meg, hogy az egész finn nyelvtant tudta. Ez természetesen el is jegyezte a nyelvészettel kollégiumi esztendeire, anélkül azonban, hogy másik szakját, a francia nyelvet és irodalmat elhanyagolta volna.

Vad, végtelen olvasások korszaka volt ez a négy év számára. Sajnos, ugyanakkor olvasmányairól nem, vagy alig tudunk : önmagáról beszélve, s a magáról kialakított őszeni képet ápolva, Szabó Dezső mindig gondosan el tudta rejteni — olyan gondossággal, amire csak egy képzett filozófer képes — forrásait, azokat a szellemi erőket, alkotókat és műveket, amelyek döntő hatással voltak lelki arculata kialakulására. S egy huszadik századi író vagy gondolkodó, ha akarja, könnyen elrejtí forrásait : hiszen ez idő tájt a gondolatnak már olyan tömege áll rendelkezésre — különösen olyan embernek, aki, mint Szabó Dezső, hamarosan nyolc nyelven olvas —, hogy ezek között magunkat kiismerni s hatásukat világosan és egyértelműen, megcáfolhatatlanul kimutatni úgyszólván lehetetlen, ha ő maga nem ad kulcsot saját fejlődése rejtélyéhez.

Kétségtelen az, hogy ezekben az években rengeteget foglalkozott nyelvészettel, megismerkedett Nietzsche műveivel, amelyek igen mély hatással voltak rá s többször is végigolvasta őket ; bizonyos, hogy sokat foglalkozott a középkor filozófusaival, s a francia középkorral. Ő maga emlékezéseiben ezekről az évekről nagyon furcsa módon számol be : tanárainak kitűnő portréját rajzolja meg, ha nem is minden malícia nélkül ; viszont olvasmányairól nem, s barátairól még kevésbé beszél. Pedig tudjuk, hogy a kollégiumban elég szoros barátság fonódott közte és a nála valamivel idősebb Horváth János meg Szekfű Gyula, valamint a nála fiatalabb Laczkó Géza és Kodály Zoltán között ; Laczkó regényes visszaemlékezésében, a *Királyhágóban* is egyik legmarkánsabb alakként tűnik fel „Szamos” Dezső. De mondanivalója alig van róla a nagy emberi benyomáson túl : Victor Hugo *Nyomorultak*-ját mesélteti el vele kétszer is söröző éjszakáikon, s a modern francia irodalomban vezetői a kezdő gólyát a tájékozottabb kollégista társ. Viszont Laczkónak van egy másik írása, a kollégiumi évek közeléből, 1909-ből, amely valamivel többet árul el. A *Kollégium Don Quijotéja* címmel (Nyugat, 1909. I. 441—4. l.) írja meg kétségtelenül Szabó Dezső alakját, aki a novellában is Dezső névre hallgat, s aki már ekkor művészalmokat melenget keblében. Laczkó elárulja ebben az írásban, mily mély hatással volt Szabóra Maurice Barrès művészete és elméletei, el azt is, hogy a középkor bővölete mennyire megragadta s hogy mennyire kereste a modern kor és a középkor nagy emberegysége közötti összekötő kapcsolatokat ; de beszámol arról is, hogy a kollégiumban nem csak csodálták, mosolyogtak is rajta : impulzivitása, okkal ok nélkül rendezett kirohanásai, rendkívüli, naiv hiszékenysége együtt okozták, hogy azt a gúnynevet kapta, amely Laczkó novellájának címében szerepel, s amely majd egyik első nagy sikert hozó elbeszélésének is címet ad.

Nyelvésztanárai közül Szilasi Mór és Melich János voltak erősebb hatással reá ; Alexander Bernát, aki filozófiát tanított a kollégiumban, inkább taszította. Viszont francia tanárainak nagy szerepük lehetett ekkori szellemi formálódásában : ha ezt így nem is mondja ki, de az a melegség, amellyel róluk emlékezéseiben ír, erre enged következtetni. Egyik francia tanára Jerôme Tharaud volt, a később regényíróként meglehetősen hírnévre szert tett Tharaud-fivérek idősebbike, az École Normale volt növendéke, aki Budapestről visszatérve Barrès titkára lett s akitől tanítványai megtanulhatták a divatos mester tiszteletét s az újabb francia antidemokratikus áramlatok ismeretét ; a másik Lucien Bézard, kitűnően induló, de korán elhunyt medievista, aki a középkori művészettel, filozófiával ismertethette meg, akitől

annak a középkorképnek az első elemeit kaphatta, melyet akkor s a közvetlen következő években alakít ki, s amelyet változatlanul hordoz végig viharos élete során szívében.

De ez ekkor még csak tartalék, nem aktív tartalom; eredmény az, hogy nagy sikerrel alapvizsgázik, s utána megkezdí nyelvészkarrierjét: Szinnyi akadémiái ösztöndíjat szerez a számára, amellyel egész nyáron át tanulmányozhatja Csíkszentdomonkos nyelvjárását.

Csíkszentdomonkosi nyara igen nagy jelentőségű volt a számára. Nem azért, amit akkor valóban nagy eredménynek érezhetett: hogy kutatása eredményéről beszámolhatott a következő évi Nyelvörben, sőt tanulmányát két másikkal együtt a „Nyelvészeti Füzetek” sorozatában is kiadta Simonyi Zsigmond: tudósként nyomdafestéket látott még a szakvizsga előtt. Hanem azért, mert ez az első eset, hogy hosszabb időt tölt a parasztság körében, a parasztság életét figyelve; s itt ismeri meg azt a kislányt, akiből Barabás Mária alakja majd kinő.

Nem mintha falun nem járt volna korábban is: meg-megfordul falun már nagyobbacska gyermek korában, hol Ilona nővérénél, aki falusi tanítónő, hol Jenő bátyjánál, aki lelkipásztor egy erdélyi faluban. De ezek a rokoni kapcsolatok meg is határozzák kapcsolatát a faluval: csak annyit s úgy lát belőle, ami a parókia kerítésén, egy fiatal tanítónő társadalmi kapcsolatain keresztül a faluból látszik, s azt a falat, amit a származás és neveltetés von az „úrigyerek” köré, a nyelvi kutató sem tudja lerombolni: igaz lehet Barabás Máriával való idillje, de ettől nem jutott közelebb a nép lelkéhez, csak egy egzaltált személyes élménnyel lett gazdagabb. A faluban idegenként élt s figyelt; a tanulmány szerint igen éles és finom füllel észlelte a nyelvi, fonetikai jelenségeket, de a társadalmi valósághoz nem jutott közelebb: a tanulmányban is meglepően szegényes a gyűjtött szóláskincs, meseanyaga meg egyáltalán nincs, ami arra mutat, hogy a kollektív paraszti szórakozásokban nem igen vehetett részt, sem idősebb falubelivel olyan jó viszonyba nem került, hogy mesélésre bírta volna. A tanulmányban különben társadalmi vagy esztétikai jellegű észrevételt nem találni, egy lábjegyzetet kivéve, amelyben a csíkszentdomonkosi nép tudatlanságban tartásáért a katolikus egyházat teszi felelőssé.

S egy év múlva, a szakdolgozat után, még nagyobb diadal: első finnugor tanulmánya, nyelvészeti szakdolgozata, *A vogul szóképzés* megjelenik a Nyelvtudományi Közleményekben és külön füzetként is. Ez a tanulmány valóban elsőrangú nyelvtudós munkája s az azóta eltelte több mint félszázad sem tudta elmosni érdemét; aki a vogul nyelv szerkezetével behatóan akar foglalkozni, annak ehhez a munkához is feltétlenül fordulnia kell. Rendkívül alapos kutatás és szolid tudományos fantázia jellemzi, amely a képzőcsoportok összefüggéseiben és a képzők eredeti jelentésének a kiderítésében mutatkozik leginkább; aki az egyetem padjait még el sem hagyva ilyen munkára képes, az e szaktudomány legnagyobb reményeire is jogosult.

Ezt igazolta az a kitüntetés, hogy mindjárt vizsgája után Szinnyi meghívta a nyelvészek olimpuszára: a „Kruzsok” asztaltársaságába; s talán még inkább az, hogy rövid huzavona után Budapestre nevezték ki helyettes tanárnak, a Toldy gimnáziumba, ezzel is lehetővé kívánva tenni a számára, hogy tovább dolgozhassék nagy nyelvészeti tanulmányán, jövőendő doktori disszertációján, a finnugor összehasonlító mondattanon.

V.

S a Collegium sem veszi le róla vigyázó szemét: Bartonieken keresztül megint Tisza István befolyásának köszönheti, hogy 1905 őszén, egyéves ösztöndíjjal, Párizsba mehet tanulmányútra.

Ennek az útnak döntő befolyása volt Szabó Dezső további fejlődésére. Ha más nem, maga az a tény is mutatná, amiről a hagyomány s az önéletrajz egyként beszél: ezután az út után, Laczkóval és Kuncz Aladárral való vidám italozás közben égette el egész eddigi életét: húszezer finnugor céduláját. De hogy e döntő befolyásnak mik voltak az elemei, azt inkább csak találgathatjuk, mintsem pontosan tudjuk.

Párizs ekkor valóban a „világ fővárosa”, ha nem is hatalmilag, de szellemekben : minden új irodalmi irányzat, kezdeményezés kohója, minden intellektuel vágyai netovábbja. S a magyarok s más, feudalizmusban korhadó kelet-európai nációk fiai számára még valami, aminek a jelentőségét túlbecsülni szinte lehetetlen : az a város, ahol a legközvetlenebbül tudnak kapcsolatba kerülni egy szervesen fejlődött polgári társadalom természetes reakcióival, polgári demokratizmusával. Ha hiszünk Szabó Dezső emlékezéseinek, akkor ez volt a legnagyobb, s szinte egyetlen, napról-napra ismétlődő, egyre elmélyülő élménye első franciaországi tartózkodása alatt Párizsban csakúgy, mint a vidéken. De hihetünk-e ezeknek az emlékeknek feltétel nélkül?

Ne feledkezzünk meg róla : 1905—6 Franciaországban a Dreyfus-pör harmadik felújításának, Dreyfus végleges rehabilitálásának az esztendeje ; ebben az esztendőben dúlnak a leghevesebb harcok az egyház és az állam szétválásztása érdekében, ekkor utasítják ki Párizsból a pápai nunciust ; ekkor miniszter Millerand, az első szocialista egy polgári kabinetben, s az egész időszakot a baloldal — radikálisok és szocialisták — erősödése, előretörése jellemzi. Ne felejtjük el, hogy 1905—6 a japán—orosz háború végének, a Portsmouth-i békének s az 1905-ös orosz forradalomnak az esztendeje is. Lehetséges, hogy Szabó Dezső mindebből mit sem látott volna? Hihetetlen ; de jellemző, hogy arról, amit látott, közvetlenül nem tartotta szükségesnek soha a beszámolást. Viszont mégis látnia kellett a politikai harcokat, a vélemények összecsapását a parlamentben és kávéházban, otthon és az utcán ; ebből azonban nem a vitákon tisztuló népakaratot szűrte le magának, nem a demokráciának olyan vágyát, mely a franciához hasonlítana vagy azon túlmenne, hanem a demokráciával, a széthúzó vitatkozással való szembefordulást, az egység mindenáron való követelését, egy olyan egységét, amelyről a múlt emlékei beszélnek.

„És most, ott az éjszaka félhomályában elvonultak előttem a francia katedrálisok, kőbe mozdított szárnyalásai a francia léleknek. Mi teremtette meg ezeket a csodálatos kőimákat? A hit egysége.

Elvonultak előttem a sugárzó renaissance kastélyok, renaissance képek, renaissance bútorok. Mi adta ezeket? A látás: az ízlés, a felszabadulás nagy örömeinek egysége.

Jöttek a királyság roppant alkotásai, ahol minden hatalmi tényező a szépségnek, az alkotásnak, a nemzeti kultúrának szétsugárzó tűzhelye volt. Mi hozta ezt a nagy történelmi termést? Az életforma és az ideológia egysége.

Láttam új életű városokat, az uccák életének gazdag szabad ömlését, a roppant áruházakat, a tömegek öntudatos, széles emberségű mozdulatait, a nemzeti hit nagy szárnyú lendületét. Mi varázsolta elő ezt a millióknak élet életet? a demokrácia egysége.

Az elálmosodó lélek mélyén széles lóbálással mozdult meg egy harang. — Egység, — egység — kongatta mindkét falán.” (*Életeim. Kézirat II. k.*)

Ez a tanítás, amelyet magával hoz, 1906 őszén hazatérve Párizsból : a hatalmas alkotásokat létrehozott feudális egység nosztalgikus vágya, amelynek hasonmását kell létrehozni Magyarországon is ahhoz, hogy végre teljesen kibontakozhassék a magyar nép alkotóereje.

VI.

1906 őszén tér haza Párizsból, s rövid huzavona után a székesfehérvári állami főreáliskolához kerül, helyettes tanárként. Ekkor már párizsi élményei alapján leszámolt magában a nyelvészrel : még Fehérvárra indulása előtt elégeti céduláit, mert úgy érzi — mint ezt számos későbbi írásában megörökítette — hogy egyénisége, hivatása, embersége megcsonkítását jelentette volna, ha egy ilyen szűk és elvont területen munkálkodik tovább. A nyelvészt legyőzte benne a „magyar Redemptor” — de hogy a megváltásnak milyen útjain kellene haladnia, merről hozzákezdenie, arról ekkor még fogalma sincs.

S első fehérvári tanévben sincs fogalma róla : ez alatt az idő alatt a tanítás problémái is eléggé foglalkoztathatták, amint arról egy igen kitűnő olvasmány-elemzés tanúskodik

az iskola értesítőjében. Politikailag eléggé tájékozatlan lehetett, valószínűleg csak arra szorított, hogy új szemekkel ismerkedjék az itthoni helyzettel s a székesfehérvári lehetőségekkel. A koalíciós kormány, Wekerle miniszterelnökségének első esztendeje ez; annak a kormányzatnak a kezdete, amelynek során ország-világ előtt világossá válik, hogy a függetlenségi párt sem ér többet a Deákné vásznánál; hogy függetlenség, általános választójog és önálló hadsereg helyett legfeljebb ha azt éri el, hogy Rákóczi hamvait hazaszállítsák s magyar földön helyezték végső nyugalomra. Szabó Dezsőnek már a függetlenségi párt ellenzékiességéről utolsó kolozsvári esztendeiben elszórtak az illúziói; apjával, családjával való heveny szembefordulása magától értetődően bizonyos — majd egyre fokozódó — szembefordulást jelentett az ő politikai nézeteikkel is. Valójában a fordulat végrehajtását a koalíciós kormány megalakulása csak siettette: az ösztönös ellenzékiesség útja nem haladhatott tovább a negyvennyolcas csapáson. A kormányzópartok hirdetett és részben megvalósított félpolgári liberalizmusával szemben két ellenzéki álláspont volt adva: a szocializmusé és a katolikus reakcióé. Ady ösztönösen a szocializmus felé tájékozódott; nem véletlen, hogy Szabó Dezső számára ez az út ekkor zárt volt. Nem tudjuk pontosan, mit tapasztalt politikailag Párizsban, mi volt akkor véleménye a Dreyfus-ügyről; de hogy mi lehetett, azt eléggé könnyű kiszámítanunk, hiszen hazatérése után már első fellépésében is antiszemita s egyben antiliberális húrokat penget.

1907. április 11-én, a negyvennyolcas törvények szentesítésének évfordulóján rendezett iskolai ünnepélyen ő tartja a beszédet s ebben kétségtelenül, félreérthetetlenül kibontja az antiszemitizmus zászlaját.

„Nemzetünk egyénisége soha jobban nem volt megtámadva, mint most”, mondja. „Az ezer éves magyar haza nem ad többé kenyeret minden fiának, s minden éhezővel egy darab magyar lélek bujdosik el. A magyar föld, mely fajunkat nevelte s melyet népünk hálás szeretete annyi vérral táplált, idegen üzerek kezébe kerül. Nyelvünket barbarizmusokkal fertőztetik meg idegen elemek. Lelki életünk gerincét, hitünket gúnyolják, megtámadják hóbortos eszmék szerencsevadászó jövevényei.” (A székesfehérvári m. kir. áll. főreáliskola Értesítője az 1906/7. évről. 63—4. 1.)

Ez a beszéd félreérthetetlen: ahogy a „gúnyolt hit” Székesfehérváron nem jelenthetett mást, mint a katolikus, úgy az „idegen elemek”, az „idegen üzerek”, a „hóbortos eszmék szerencsevadászó jövevényei” sem volt másra érthető, mint a zsidóságra, amely — különösen a bigott katolikus középosztályi elemek előtt — mindenféle szabadgondolkodásban főbűnös volt.

S azt a hűrt, amelyet az első esztendőben megpenget, még tovább feszíti a következő tanévben. Mindjárt első fellépése nagy feltűnést kelt. Az iskola Szent Imre-ünnepélyén ő tartja az ünnepi beszédet, s az ünnepségen a nemrég kinevezett fehérvári püspök, Prohászka Ottokár is megjelenik. A beszéd teljesen az ő szája íze szerint való. Szabó Dezső azt mondja emlékezőseiben, hogy a beszéd éle a liberális világnézet mögé bújó vallási türelmetlenség ellen irányult (*Életeim* II. Gépelt pl. 453. l.). Lehet, hogy a szerző szándéka ez volt; de a mai olvasó ezekben az elég poros szó-svungokban már inkább csak a középkor dicsőítését hallja, mint a nagy szellemi egység koráét, amely a szentimrei „tiszta férfiúságot” állítja a tanulóifjúság elé példának. Az ember megdöbben, hogy olyan olvasott, képzett ember, mint Szabó Dezső, ekkor még pirulás nélkül tudott ilyen mondatokat leírni:

„Szent Imre ékesen beszélő példája annak a gyors és mélyeséges változásnak, mely Szent István alatt új életre hozta a nemzet lelkét. A magyarok ezrei mohón tartják oda tüzes ösztönöktől égő testöket a keresztvíz alá s ez az új életet adó szentség elaltatja a test lár-máját s a megtért naiv örömmel hallja először egy belső, tiszta hang szavát, mely örökkévalóságról beszél neki.” (*Szent Imre ünnepére*. Fejérmezei Napló, 1907. nov. 5.)

Nem csoda, hogy Prohászka maga is felszólal a református tanár lobogó katolikus beszéde után, hogy „a lélek visszhangját” adja „azért a remek, mélyeséges, mely igazságú felolvasását, amit itt élveztünk.” S a helyi klerikális orgánus a felolvasást másnap vezércikkévé teszi: ekkortól fonódik szorosabb kapcsolat — elsősorban Csucs István, az iskola papja és a

szintén Fehérváron élő Vass József, későbbi népjóléti miniszter személyén keresztül — a katolikus középkorért rajongó fiatal tanár és a klérus között.

Az *Életeim* tanúsága szerint a székesfehérvári „megfulladt eposz” során sosem találkozott Prohászka Ottokárral, kivéve áthelyezése után furcsán sikerült látogatását nála. Ám higgyük el; de az teljesen valószínűtlen, hogy a szeme sarkából ne követte volna figyelemmel a megyéspüspök reakcióit számos előadására, amelyeket a Vass József által szervezett keresztény népakadémián tartott, s egyre harcosabb és durvább hangú cikkeire, amelyeket a klérus lapjába, a Fejérmegyei Naplóba írt. Ne vonjuk kétségbe jóhiszeműségét és jószándékát, amelyeknek védelmére oly zengő szavakat talál még félszázad múltán is, e korra és eseményeire visszaemlékezve; ismerjük el, hogy a magyar basztard kapitalizmus, a magyar fattyú-liberalizmus éppen elég visszataszító jellemvonással szolgált, mely alkalmas volt arra, hogy jobbízlésű embereket elundorítson magától — hiszen volt erről Adynak is, másnak is néhány erős szava. Higgyük el azt is, hogy e harc durva formáit a harcos járatlansága, ifjonti hevesége és az ellentámadások okozták; de gondoljuk meg ugyanakkor, hogy Szabó Dezső nem egy üldözött, hatalomból kiszorított és jövőt hordozó irányzat oldalán harcol Don Quijoteként, hanem a katolikus klérus álláspontját védelmezi — olyan álláspontot, amelynek másik védelmezője a város megyéspüspöke, a katolikus egyház egyik legbefolyásosabb vezetője, Prohászka Ottokár, s amely nem idegen a koalíciós kormány kultuszminiszterétől, gróf Apponyi Alberttől, sőt a középiskolák dolgát intéző V. ügyosztály főnökétől, a közismerten harcos kongreganista báró Barkóczy Sándortól sem. E tények fényében már a harc nem látszik olyan nagyon donkihótnak — inkább egy kicsit karrier-szaga van, s az eposz is veszít valamit mitikus fényéből . . .

A katolikus egyház iránti előzékenységét még meg is tetézi ugyanabban a hónapban egy, *Erzsébet királyné emlékeztető-re* tartott beszéddel, amelyben katolikus-aulikus lendülettel hirdeti a szenvedés szépségét, egy hitbuzgalmi prédikátor fordulat-kincsével. Ezek után nem csodálható, ha a katolikusok helyi lapja, a Fejérmegyei Napló is hasonló előzékenységgel válaszol, szinte korlátlanul megnyitja hasábjait Szabó Dezső előtt, aki a nagyobb kényelem, szabadabb szólás kedvéért álnéven „K” jegy alatt írja cikkeit. 1907 november vége és 1908 március eleje között tizenkét cikke jelenik meg, s utána még egy pár nyilatkozat, válasz és viszontválasz, mikor a sajtóvita már egészen elmergesedik.

De volt is mitől elmergesednie. Ha egy új reneszánszot hirdet, ha az általános választójoghoz szól hozzá, ha Bokányi Dezső fehérvári előadásáról számol be, ha a liberalizmusról vagy a korabeli aranyifjúságról értekezik cikkeiben, mondanivalója egyetlen mondatra redukálható: mindennek a zsidóság az oka, amely saját faji céljai, az ország fölötti hegemoniájának megvalósítása érdekében, harci fegyverként forgatja a liberalizmust és szociáldemokráciát, rázza a „reakció” mumusát, hogy így megossa a munkásságot, parasztságot, úri társadalmat, a magyar faji egységet.

E cikkek tartalmán mosolyoghatunk, vagy mérgeledhetünk tetszés szerint: bizony elég otromba, sületlen és átlátszó dolgok ezek. De érdemes arra felfigyelni, hogy ezekben alakul ki Szabó Dezső félreismerhetetlenül egyéni hangja: míg a Szent Imréről, Erzsébet királynéről írott cikkeiben stílus — ha lendületes is — nem különbözik bármelyik korabeli jobbtollú tanárember írásától, ezekben már, amelyekben a gyűlöletnek és a mesterségesen felkorbácsolt haragnak adhat szabad utat, egyre inkább a saját hangjára talál. Már itt megjelenik a hirtelen társításokkal dolgozó, megragadó képzelet, amely a kép-halmozástól sem riad vissza; itt a váratlan ígék használata, amelyek kilendítik a konvencióból a mondat egész képletét.

Persze, az egykorú székesfehérváriak nem ezt ízelgették; képzelhető, hogy a városban milyen feszült helyzetet teremthetett ezeknek a cikkeknek a sora, annál inkább, mert hiszen kisvárosban nem lehetett titok, ki rejtőzik a „K” jegy alatt. A botrány *Faji morál* c. cikke miatt tört ki (márc. 5.), amely olyan éles és rágalmozó antiszemita támadás volt, hogy a szerkesztőség is jónak látta egy lábjegyzetben elhárítani magától a felelősséget.

Erre már felhördül a helyi liberális sajtó, a Székesfehérvár és Vidéke is, s egy tanári deputáció a főigazgatótól Szabó Dezső megbüntetését követeli. Fel is függesztik állásától, de a minisztérium — feltehetőleg Barkóczy Sándor közbelépésére — ezt az intézkedést hatályon kívül helyezi. Egyik tanártársa, Boromisza Jenő, a cikk után legazemberezi; Szabó Dezső kihívja párbajra, de becsületbírótság útján próbálja bizonyítani, hogy ellenfele párbajképtelen. Boromisza kutyakorbáccsal járja a várost, hogy elverje ellenfelét, Szabó nem mer pisztoly nélkül az utcára menni; végül ápr. 6-án megvívna — s minden marad ennyiben.

De azért ez már a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak is sok volt. A párbaj fegyelmi vétség: mindkettőjüket azonnali hatállyal áthelyezik, Szabó Dezsőt — valódi kincs-tári bölcseséggel — Nagyváradra. De hogy nagyon nem haragudhattak rá, az is bizonyítja egy anyjának írott, jún. 26. keletű levél szerint „a minisztériumban vigasztalásul nagy ígéreteket tettek . . .”

Hosszabban tértünk ki e két esztendő történetére, de talán nem érdektelenül: hiszen ez az első alkalom, amelyen Szabó Dezső a maga fegyverzetében lép a nyilvánosság elé, ha csak a kisváros nyilvánossága is az egyelőre; ez a pillanat, amelyben stílusa döntő jegyei kifomálódnak, amelyben gondolatai olyan irányt kapnak s fejeznek ki, amelyet teljesen soha meg nem tagad, s amelyhez az első nagyobb megrázkódtatás alkalmával újra visszatér. S ez az az alkalom, amelyen az első és legkomolyabb leckét kapja a hatalommal való barátkozásról: itt tanulja meg, hogy eszköznek engedik lenni, de hatalomnak nem, hogy ha túlmegy azokon a kereteken, amelyeket a láthatatlan, de mindent szemmel tartó felsőbbség előír, akkor vogelfrei-é változik, s csak saját magára számíthat — a hatalom hálájára vagy védelmére semmi esetre sem. Ez a tanulság egy életre szól.

VII.

1908 tavaszán kerül át Nagyváradra. Csak találgathatjuk, hogy milyen gyanakvással, rosszhiszemű félelemmel közelíthetett fehérvári kalandja után — amely sok izgalmat és feltűnést igen, de igazi eredményt nem hozott — ez a fiatal, szőke, félszeg, ábrándos szemű, lobogó szavú tanár a hirhedt zsidófészekhez. S a város, a tanárság nem lökte ki magából. Nem tudjuk, tudtak-e egyáltalán arról, mi történt Székesfehérváron — elképzelhetetlen, hogy legalább pletyka formájában ne előzte volna meg az új helyettes tanárt tanévközbeleni távozása körül-ményeinek a híre — de akár tudtak, akár se, úgy fogadták, mintha mi sem történt volna, s hamarosan két olyan barátira is szert tett itt a tanárok között, akikhez való hűségét a maga módján mindvégig megtartotta: Juhász Gyulával és Hartmann (később Keményffy) János-sal, a Petőfi-tanulmányokat író későbbi Napkelet-szerkesztővel, ekkor Ady nagy rajongójával barátkozik össze. Hartmannal rövid ideig vannak együtt, mert azt a következő tanévre Székelyudvarhelyre helyezik már át, de ott felújítják majd a barátságot — szilárdabb elvi alapokon. Mert ekkor még Szabó Dezső — eddigi, vagy legalábbis legutóbbi — politikai irányzatának megfelelően, teljesen szűz a modern magyar irodalom „métélyétől”: Ady nevét is ide való útjában hallja először, versét is Hartmann adja a kezébe, de eléggé fitymálva elveti. Írása váradi tartózkodása alatt tudtunkkal nem jelenik meg, az iskola életéből is szerényen veszi ki a részét; mégis Váradnak döntő hatása volt az ő életére is.

Két oka is volt ennek: egyfelől, mert itt jött rá — nem Juhász Gyula vagy Hartmann János lelkendezése, hanem egy általa utált tanár fitymálása nyomán — Ady izére, s lesz egy-csapásra az addigi hűvös félrehúzódból Ady s a modern magyar irodalom rajongója, prófé-tája, majd aktív résztvevője. A másik oka a zsidósághoz való viszonyának gyökeres — bár átmeneti — megváltozása. De erről szóljon ő maga:

„Én is voltam egy kizárólagos egység híve, én is hittem, hogy ki választott faji és vallási elemekre lehet még egy magyarmentő egységet építeni. Én, a régi protestáns papos család fia szaturáltam magam katolicizmussal, mert azt hittem, hogy csak eg y nagy katolikus

renaissance adhat egységet a cafatokra különbözőt Magyarországnak. E hit kedvéért voltam antiszemita, azzal az általános, nem személyes, magasabb koncepciójú antiszemitizmussal, mely nagy tévedés, de nem lelki hitványság. Nagyvárad volt az én Damascusom. Itt láttam be, hogy a történelem folytonosan új életet teremt s hogy nem lehet holt formákkal és embernyírással jövőt csinálni. Itt ütött meg mint egy reveláció a zsidóság teremtő ereje. Ez az új látás lett aztán oka, hogy Magyarország egyedüli salvatióját a legszélesebb humanításban, a legkisebb elfogultságban hiszem." (A magyar zsidóság organikus elhelyezkedése. Huszadik század. 1914. I. 346. l.)

De Várad csak érleli őt, a betakarítás idejére újra Erdélybe, egy kisvárosba kerül. 1909 tavaszán kinevezik rendes tanárnak — ami már a megélhetésnek elég tisztos formáját nyújtja abban az időben — s hogy e kinevezés a fehérvári kaland után kitüntetésnek ne tűnjék, áthelyezik egyben a székelyudvarhelyi főreálhoz. A kinevezés boldogságában meggondolatlan lépésre szánja el magát: nagyobb bankölcösönt vesz fel, meglehetősen uzsorás feltételek mellett, hogy a nyarat megint Párizsban tölthesse, a maga pénzén, a maga uraként, s ezzel megveti az alapját azoknak a súlyos anyagi gondoknak, amelytől tanári pályája alatt sose szabadul. De még ez előtt — mint majd minden nagyobb fordulóján életének — megint megkísérti a papi pálya. Most a pesti teológiára jelentkezik: felajánlja, ha két évig, amíg a vizsgáit leteszi, ingyen tartják, a teológusokat hajlandó franciára tanítani. Visszautasítják, hát újra Párizsba indul. Ebben az évben a nyár legnagyobb részét könyvtárakat bujva tölti: szociológiával, történelemmel, jogtörténettel, politika-elmélettel foglalkozik, szocialista gyűléseket is látogat, de szocialistává korántsem lesz; a demokrácia visszataszítóan hat rá rendületlenül, viszont a szocializmus gondolatkörét megismeri s azzal a maga sajátos módján rokonszenvezni is kezd.

A sok párizsi olvasás s egy hosszabb tengerparti kirándulás után visszatér, egyenesen Székelyudvarhelyre. Kis város kis úri társadalmában elhelyezkedni — Szabó Dezső számára ekkor már megszokott dolog. Feltűnt, s kedvelt ember lehetett a városban: nem mindennapi műveltsége, székelyudvarhelyi viszonyok között rendkívüli világlátottsága, szuggesztív egyénisége, színes és szellemes társalgó modora, mulatni szerető természete, szertelenségei mind hozzájárulhattak, hogy hamarosan a városka legismertebb, legszínesebb egyéniségei közé tartozott. S rövidesen megérkezett az ideje annak, hogy kilépjen a kisvárosi keretből.

1910 eleje nagy politikai forrongásnak volt tanúja az országban: ez az év az, amelyben a függetlenségi párt népszerűségének lehanyaglása világossá válik, amelyben felbomlik a koalíció és Khuen-Héderváry második miniszterelnöksége alatt megalakul és nagy választási győzelemre tesz szert a Munkapárt. Ugyanakkor a szociális igények, követelések is mind szélesebb rétegekre terjednek ki; az a hír, hogy a tanárok szolgálati idejét fel akarják emelni 30-ról 35 esztendőre, heti kötelező óraszámukat 18-ról 20-ra, az Országos Tanáregyesület vezetésével az egész országra kiterjedő forrongást indít meg a tanárok között is. Felülről kezdeményezték, hogy a tanári karok követeljék a tanárkongresszus összehívását, követeléseik előterjesztése s kivívása érdekében; s a tanári karok feliratai közül a legmerészebbet a székelyudvarhelyi főreál küldte be, amelyet Szabó Dezső fogalmazott. Ebben ilyen mondatok vannak:

„A Himnuszt éhes hassal csak egy bizonyos ideig lehet énekelni. A végképpen elnyomorgatott ember vöröset lát és vörös nóták buggyanak az ajkára. Pedig ha egyszer a mi lelkünket tölti be a romboló elégtelenség: ez Magyarország jövőjévé lesz. Nem szabad ideig hajszolni a tanárságot. Ezért kell egy minden tanárt magában foglaló, energikus, ígéretekkel ki nem fizethető, követelő szolidaritásba lépnünk.” (Máról holnapra. Pesti Napló, 1910. okt. 20.)

S a tanári kongresszus össze is ül november elején. Gróf Zichy János kultuszminiszter semmitmondó nyilatkozata után megint Szabó Dezső terjeszti be a legradikálisabb javaslatot: elfogadtatja a kongresszussal, hogy ha követeléseiket nem teljesítik, „a középiskolai tanárság a kulturális passzivitás terére lép s a hazai és külföldi sajtóban ügye mellett a leghatározottabb propagandát indítja meg”.

Maga a kongresszus s az indítvány egyhangú elfogadása nem sok eredményre vezetett ; de Szabó Dezső végre a nemzet színe elé léphetett, olyan követelésekkel, amelyek jelentős réteg szívéből szóltak. S most már nem is került le a nemzeti események porondjáról : erről korábbi jótévője, Tisza István gróf gondoskodott.

A nagyúrnak nagyon nem tetszett, amit a székelyudvarhelyi tanárok a himnuszról meg az éhes hasról mondtak. Meg is támadta őket ezért a maga lapjában, a Magyar Figyelőben. S erre Szabó Dezső — egyáltalán nem tanári módon — viszont támadott : 1911 áprilisában megjelent a Nyugatban *Válasz* című cikke, amelyben mértékletes, de rendkívül kemény hangon mond el kemény igazságokat. Visszautasítja azt, hogy Tisza István, sokezer hold ura, hozzászólhasson a tanárság helyzetéhez és hangulatához : ő csak a maga nagybirtokosi módján tud látni, a tényeket nem ismeri.

„Mindezek után teljes hittel mondom : Hazaellenes mindenki, ki őt, tíz, vagy nem tudom hány ezer holdnyi vagyonnal azt mondja a nyomorgóknak : ne gondoljatok az anyagiakkal, éhezettek a hazáért. Hazaellenes, mert kompromittálja a haza fogalmát. Nagyméltóságod szereti a hazát a maga módja szerint (tízezer jóllakott, húszmillió éhes idealistával), mi a magunk módja szerint (minden becsületes munkát gondnélküli, elégedett élet illet meg).” (Nyugat, 1911. I. 811. l.)

Ez nemcsak határozott beszéd, de nyílt programadás, olyan programé, amelyet a Nyugat, a Huszadik Század, a radikális magyar polgárság körei nemcsak vállalhatnak, de boldogan üdvözölhetnek is. Szélesre tárulnak előtte a Nyugat kapui s a következő évtől a Huszadik Századba is rendszeresen ír : ekkor még csak a francia és magyar irodalom körébe vágó tanulmányokat, kisebb kirándulásokkal a spanyol, német, angol irodalom, esztétika területére.

Szinte szakadatlanul szállnak az ajánlott levelek Székelyudvarhelyről Budapestre, Osvát Ernő címére ; 1911-ben 17 írása jelenik meg a Nyugatban, a következő évben 26 ; s ekkor már novellát is ír, mely lírai vallomásnak is beillenek : azzal a kérdéssel próbál kínlódó-hetykén szembenézni, miért nem lett belőle végül is nyelvtudós? (*Miért?*) S ekkor próbálkozik valami színdarab-félével is (*Erdélyi földről*), mely azonban nem bírálható esztétikai mértékkel, csak politikaival : valójában párbeszédbe öltöztetett programadás az erdélyi nemzetiségek együttélésének lehetőségéről, Goga Octaviánnak ajánlva.

S ami talán még az írásnál is többet jelent — bár az írás nemcsak a közvélemény elé kerülést s az annyira-anya-szerint-való érvényesülést, hanem a pénzt s újabb Párizsba utazás lehetőségét is jelenti 1912 nyarán — : a Nyugat asztalához járhat az erdélyi kisváros tanára, ahol magukkal egyenrangúként fogadják, becsülik Osvát, Ignotus, s a többiek. Kaffka Margittal nagy barátságba keveredik, Kosztolányival is összemelegszik — de Adyval, Móriczsal sosem kerül közelebbi kapcsolatba. Nem mintha erre kísérletek nem történtek volna : Kuncz Aladár is, Kaffka Margit is megpróbálják közelebb hozni egymáshoz őket. De Ady ki nem állhatta ; ismeretségükből barátság sosem lett. Vajon Ady a vele egyenrangú, tehát veszélyes vezéreljölletet gyűlölte volna benne, mint ezt Szabó Dezső hitte, s önéletírásában érezteti is? Nem lehetetlen ; de valószínűbb, hogy a hangulatok után alakuló elméletek emberét, a túl gyors és túl nagy sikert nem eléggé tisztázott gondolatok alapján arató primadonna-hajlamú embert nem állhatta benne.

S emellett folyik az udvarhelyi tanári élet is : most már Szabó Dezső a városka közéletének első sorában áll, s ráfigyelnek állandóan. Ezt is az új irányzat propagálására használja ki, s amire Székelyudvarhelyen még nem volt példa, irodalmi matinékat rendez, méghozzá Adyról. Ehhez nem kis bátorság kellett ; de úgy látszik, amihez akkor kezd, azt siker koronázza, mert a közönség, amely addig Adyról és a Nyugatról csak rágalmakat hallott, tomboló lelkesedéssel ünnepli — ezt még ellenfelei is kénytelenek elismerni.

Közben azzal a száguldó logikával, amely mindig is jellemezte, nem áll meg azoknál az eredményeknél, amelyeket a Nyugat elért ; túl kíván rajtuk menni. Az elsők között van,

aki rokonszenvező hangon beszámol Magyarországon a futurizmusról, s az elsők között, akik nálunk sikeres kísérletet tesznek az expresszionista széppróza megvalósítására.

Közben újabb párbaj, fegyelmi, miegymás és egy kiadós botrány: a látogatóban ott járó református püspök füle hallatára, a korzózó közönség megbotránkozására Szabó tanár úr lakásán délután duhaj mulatozás folyik, amelyen szemérmetlen módon zsolnárokat is énekelnek. Következménye most már nem fegyelmi, amelyet a jólelkű, megértő főigazgató, Kuncz Elek, a Dadi papája elsimított volna, mint az előzőeket, hanem utasítás az áthelyezésére.

Az 1913-as tanévet Sümegen kezdi. Itt már egyenesen hódolattal fogadják az új tanárt: egy egzaltált helyi író, Németh Böske körül kicsi, de lelkes tábora van az új irodalomnak, s ezek a Sümeg és Vidékében megérkezésekor rajongó tárcában, belső vezércikkben ünneplik, mint „a mi lelkünkhez nőtt fiatal írógárdánk egyik legkiválóbb jelesét” (1913. aug. 31.). De itt nincs módja megmelegedni: bár eléri a legnagyobb sümegi tisztesség, mert az Iparos és Kereskedő Ifjak Egyesülete elnökévé választja, s rendeztet is velük sürgősen egy Nyugat-estet, amelyen azonban csak Kaffka Margit jelenik meg, — a következő tanévben tovább kell vándorolnia. Nincs a vallással szerencséje: egy blaszfémianak minősített könnyelműen tréfás kijelentéséért akasztanak most fegyelmet a nyakába, s helyezik át Ungvárra. Az első háborús tanévben már ott tanít.

Az ezután következő éveiről vajmi keveset tudunk, itt még az életrajzi tények felderítése is nagyobb részt hátra van, s az anyag hozzáférhetetlensége a kutatást igen megnehezíti.

Ha írásai után ítélnünk, 1915-ben besorozták, de frontra nem került (*Búcsúzások*); kétségtelen tény az, hogy 1915-ben Jászi Oszkárral és a Huszadik Század körével *Az individualizmus csődje* c. tanulmánya kapcsán összekülönbözik, s ettől kezdve oda nem ír; sőt, amikor 1917 második felében a lap nagy ankétot rendez „A zsidókérdés Magyarországon” címmel, ebben nemcsak hogy nem szólaltatják meg Szabó Dezsőt, de a nevét sem írják le, pedig három évvel előbb ő cikkezett és vitatkozott erről a kérdésről a lap hasábjain, akkor látszólag a szerkesztőség teljes egyetértése mellett.

Ungváron, a határ s a front közelében, aggódva, remélve s felháborodva éli le a háború első két évét. 1916 után a Nyugatban is elhallgat, s csak 1919-ben szólal meg újra; közben mintha a Nyugattal is összekülönbözött volna. Ekkor Kassákékkal s más csoportokkal kerül közelebbi kapcsolatba: ő írja A Tett beköszöntő cikkét 1915-ben s teljes mellel kiáll az új törekvések mellett. Valószínűleg Kassák egyik közeli munkatársa, Mácza János kapcsolja össze 1918-ban a Versecen megjelenő, színvonalas és érdekes folyóirattal, a Szombattal is; igaz, hogy ekkor már Lőcsén van, az ottani iskolában tanít.

Közben megjelenik első, túlnyomórészt székelyudvarhelyi élményeket feldolgozó, s valószínűleg Ungváron írt kisregénye, a *Nincs menekvés*, 1917-ben, amelyet Kassák elitőlően fogad a Mában, míg Fenyő Miksa nagy jóindulattal ír róla a Nyugatban; egy évre rá megjelenik *Napló és elbeszélések* kötete, amely zömében a Nyugatban megjelent szépprózai írásait tartalmazza.

A forradalom is Lőcsén találja. Sosem volt rózsás anyagi helyzetben, s a pénzzel bánni sem tanult meg soha: adósságot mindig adósságra halmozott. A háború végével, a felszökő árakkal, a nehéz beszerzési viszonyokkal kétségbeejtő helyzetbe került: legalábbis erről tanúskodik egy ránkmaradt levele, amelyben a szabadkőművesek anyagi segítségét kéri, hogy tisztázhassa legégetőbb adósságait és végre Pestre jöhessen (Levele Molnár Antalhoz, 1918. dec 3. kelettel, OSZK. Levelestár.). Nem tudjuk, hogy kérése teljesült-e; de kétségtelen, hogy 1918 végén, 1919 legelején megjelenik Pesten.

A forradalomhoz hatalmas reményeket fűzött országosan is; de e remények nem akartak teljesülni. Még a Vörösmarty Akadémiába sem vették fel, egyetemi tanárrá sem nevezték ki, pedig mindkettőre biztosan számított; sértődése hamarosan kozmikus arányokat öltött, s a magyar nép, a magyar faj megbántását érezte benne. Ekkor fordult vissza Damas-cusból; a proletárdiktatúrát ugyan lelkesen üdvözli, de amikor az sem látszik beváltani a

hozzá fűzött egyéni reményeit, attól is haraggal és sértődéssel fordul el. De nem alattomban. Kassák Lajos öröközte meg, hogyan támadt a proletárdiktatúrára mint zsidóuralomra, a zsidó hatalmi érdekek kiszolgálójára az írói direktórium választmányi ülésén. Támadását a jelenlevők, elsősorban Szini Gyula visszaverték; de a szakítás közte és a munkáshatalom között ekkor megtörtént. Útja valóban oda vezetett, ahova Szini Gyula a vita hevében kijelölte: a híg árpalé fölött ellenforradalmat kotyvasztó budai kiskocsmákba.

Még a proletárdiktatúra alatt, 1919 május végén jelenik meg *Az elsodort falu*, első nagy regénye: de akkor ez szinte észrevétlen marad, hisz mindenki a frontok s a politika eseményeivel van elfoglalva. E regény fogadtatása s ennek Szabó Dezső életútjára tett hatása már egy más korszak, új fejezet problémája.

Péter Nagy:

LA JEUNESSE DE DEZSŐ SZABÓ (1879—1919)

Dans cet essai biographique — chapitre d'introduction d'une étude plus étendue — l'auteur se propose d'examiner les débuts d'un des écrivains hongrois les plus disputés du XXe siècle. On suit de près ses origines de petit bourgeois, le milieu mi-prolétaire de Kolozsvár (Cluj) à la fin du XIXe siècle, l'influence de son éducation (le Collège calviniste à Kolozsvár), ses indécisions dans le choix de sa carrière, ses études au Collège Eötvös à Budapest, l'influence de ses professeurs (entre autres Jérôme Tharaud) et de ses disciples, puis de son année de boursier à Paris. De retour dans sa patrie, Szabó rompet avec la philologie (encore qu'il ait fait des débuts brillants dans les études finno-ougriennes) et reste un enthousiaste des lettres et de la culture française, sans but précis. Comme professeur de lycée dans la province, il débute en journaliste et pamphlétiste très doué du côté de la réaction cléricale catholique: le désir du rassemblement — contre l'amorcellement du libre concours capitaliste, qu'il identifie avec la démocratie — fait de lui un antisémite violent. Après avoir essuyé des échecs, il se tourne vers les forces progressistes: admirateur de Nietzsche et de Barrès, il devient un «socialiste» émotionnel et veut réaliser «l'unité», «un nouveau moyen-âge» par le socialisme. Ses études littéraires et ses nouvelles publiées par la revue «Nyugat» seront chaleureusement accueillies; pacifisme violent et sa tendance littéraire d'expressionniste le lie au début de la guerre avec le groupe d'avant-garde de Kassák; il se réjouit avec enthousiasme de la révolution prolétarienne de 1919, mais ses ambitions personnelles ne se réalisant pas, il se tourne contre elle. C'est ainsi qu'il put devenir dans les années 1920 le leader spirituel le plus influent de la jeunesse contre-révolutionnaire.

KOMJÁT ALADÁR KÖLTÉSZETE

I.

Első versei 1909—1910-ből valók : még nincs húsz éves. De komor, elkeseredett hangú sorai mögött már egy keserves élet tapasztalatai húzódnak, olyan tapasztalatok, melyeket kortársai közül kevesen szerezhettek meg. A család, melynek harmadik gyerekekül született, a századforduló Magyarországnak kisvárosait járja és szerény fizetésből nyomorog. Apja, Korach Fülöp, adóhivatali tisztviselő, gyenge keresetű, kolerikus ember, már túl az ortodoxia zárt körén és világnézetén, de még az új század új eszméin innen. „Számára az osztrák—magyar monarchia kormánya, hatóságai és maga az uralkodó harag és gúny tárgya volt . . . Különösen a családi asztalnál hangoztatta destruktív kritikáját, úgyhogy a gyerekek nem valami alázatos törvénytisztletben, hanem a lázadó szegénység szellemében nőttek fel.”¹ Ateista volt az apa is, de az anya is, akinek természete pedig éppen ellentéte volt férjének. Valamikor színésznőnek készült s kedvenc verseit végül is csak a gyerekek előtt szavalhatta el : Arany János és Kis József-balladákon nevelkedtek Márton, a tüdőbajos Margit, Aladár és Juliska. Később — az anyagi természetű szülői összetűzések és más okok miatt az anya összetartó, nevelő ereje eloszlott : fivérének öngyilkossága, nagyobbik lányának halála idegbeteggé teszik.

Az állandó anyagi gondok teremtette ideg-feszültség mellé a hányattatások gondjai járulnak. Amikor Aladár megszületik, a család Kassán él ; innét Edelénybe, majd Gölnicbányára visz az útjuk. Négyéves korától a második elemiig Letenyén élnek. Itt ismerkedik meg, mint a cseléd-gyerekek játszótársa, az Andrassy-birtokon élő zsellérek életével, különösen azután, hogy lakbér-gondok miatt a Korach-család Bóbicapusztára költözik ki. Az 1895—1898-as esztendők forró emlékeit, az aratóosztrájkot letörő zsandárok és két paraszt néma halálának képét viszi magával Fiuméba, ahol 1899—1907-ig élnek. Ez az időszak éppen a monarchia füstös kikötőjének egyik legforgalmasabb korszakával azonos : a kivándorlók ezrei szállnak itt hajóra. Mindezekhez az élményekhez, melyeknek nyomai még negyven év után is erősek (l. *Gyerekkor* c. versét), a fővárosban szerzett benyomások járulnak. Középiskola után itt iratkozik be a jogi karra, de azt nem végzi el ; előbb Fiumében vállal állást és a városi börtönben hivatalnokoskodik, majd visszatér Budapestre, 1913 elején, aholis rövid ügyészi gyakornokság után gyári tisztviselő lesz.

A család vándorlásai közben szerzett tapasztalatok jelentősége egész költészetére igen nagy : alaphangját adják a későbbi verseknek is és nagy vonásokban meghatározzák egész költői útját. A több áttételen keresztül megnyilatkozó, a társadalmi helyzetből pontosan levezethető összetevők a századforduló konok forradalmár fiatalságának egyik csoportját nevelik ki, az ifjú értelmiségnek azt a részét, mely később a Galilei-Kör és 1919 vezetőinek egy részét adta. Nem véletlen, hogy a Korach-család valamennyi gyereke is mindvégig következetesen kitart forradalmi elvei mellett. A legidősebb, Márton (később olasz írói nevén Marcello Cora, ma Kossuth-díjas egyetemi tanár) már diákkorában a Galilei-Kör tagjaival tart kapcsolatot (elsősorban Singer Henrikkel) ; velük kerül ismeretségbe Aladár is. Ez a kapcsolat, mely a fiatal gyári tisztviselő szeméit új tények felfedezésére és meglátására serkenti, a

¹ KOMJÁT IRÉN : Komját Aladár élete. Komját Aladár összegyűjtött művei. Bp. 1957, Szépirodalmi. — 7.

magyarázata a korai, búskomor és panaszos versek közül látszólag előzmény nélkül felbukkanó Dózsa-versnek és az egész költészetén lassan erősödő forradalmiságnak.

Költővé-érésének szakaszára (1909—1915) elsősorban a *melankólia* a jellemző. Tanácstalanság, visszavonultság, az ideológia és a feloldódás hiánya mutatják, hogy első verseiben a gyerekkorából maradt és egyelőre változatlanul erős hatások uralkodnak még; a sovány, magas szemüveges fiú reménytelenül rója a sorokat az élet értelmetlenségéről, az „Örök nyomorról”. A fiatalság sokszor szokásos pesszimizmusát Komját Aladár esetében különösen igazolja a keserves fiatalság emléke, sőt, a századfordulóra és az első évtizedre a kisebb tehetségű költők sorában dívó pesszimista-cinikus líra mögött húzódoó attitűd szerint aktivitásra serkentő világnézetet sem keres és nem is fogad el, minden illetet mint méltatlant utasít magától vissza. Csak ez a lelkiállapot, mely általában rövid ideig képes uralkodni egy-egy fiatal poétán, a magyarázója annak, hogy Komját Aladár egyszerűen semmit nem lát szépnek és vidámítónak a világból és hogy e pózban csendes szomorúsággal ugyan, de még tetszelegni is képes.

Így születnek fojtott levegőjű, néha affektáló versei, melyeken csak ritkán világít át a türelmetlenség, az erotika és a tehetetlen elkeseredés tüze. A szerelemben az asszony „hamvadtt mozdulattal keservet füst” szeméi alá, ő pedig „kénsavat sír” kedvese kezére és önmagáról így vélekedik :

*Hiszen szép legény vagyok! A szemem kék,
csak éppen beszakadt, mint a jég . . .*

(*Jár az ember*, 1911—1912)

Ilyen sorokkal döbrent meg :

*Ej, ej szívem! Kevés a pír az ajkadon:
a véretem jóléje csurgatom,*

(*Eszegess szívem*, 1910—1911)

A szecesszióban oly divatos magatartás hangulatai és képei nem csak a versekben tűnnek fel, hanem családi leveleiben is : s ez igazolása, bizonyítéka annak, hogy nem költői „utánérzéskről,” hanem teljes „életérzésről” van szó. „Sikerül már tudni nem gondolkozni és a könyveket is valami fonák filozófiával mellőzgetem : ha fájtatók (teszem az Ibsen vagy Strindbergéi), röhögők rajtuk, mert úgyszíncsenek tragédiák, mert legrosszabb esetben felfordul az ember és ez egy csepp sem tragikus . . .”² Ez a mindent átítató, a más költők (mint Palágyi Lajos, még inkább Komjáthy Jenő) verseiből csak rezonanciát, de nem alapvető indítékot kapó melankólia (pl. az *Élet-unalom* c. versében) általános jellegére mutat, hogy a költő az egész világot sötétre színezi, lágy szomorúsággal vonja be :

*A mennybolt óriás keze
gyöngéden illeti a tájat:
a táj estével áldott.*

*Két bánat-stigma a szemem
s emléke hunyván kékség fogja el.*

(*A mennybolt*, 1910—11)

Abban a világban, ahol „*Messzi utakon bóbiskol a sár*”, (*Elalvó*, 1910) a napfény, mint a „holt ezüst” cseng, nem érzi otthon magát. A nyomorban, ideg-viharokban eltöltött gyerekkor nyomasztó emléke és továbbélése mellett azonban más oka is van ennek : pesszimizmusán és kiüttlanságán érzett kétségbeesése. A kezdő versekben fellelhető keménység művészi sorokkal igazolja vergődését.

*Minden hiába! Százszor és ezerszer!
Halavány fejem halóra remeg
Összeszorított fogaim közül
törjétek ki a kemény kenyeret!*

(*Ki tart meg engem*, 1910—11)

² Levél 1914-ből. Komját Aladár összegyűjtött művei, 440.

A kétségbeesés annál erősebb, minél többet emlékezik vissza gyermekkorának ismerőseire, a szótalan, kemény parasztsokra s azokra is, akiket nemrég ismert meg: a munkásokra. „Az öregedés tragikumája sajgató... huszonnégy évvel, az istenit!... Miért kell nekünk a beteg vérünk ütemtelenségén szomorúságot abajogni, amikor mások százezerszer szűkötlátóbban, fűtőrésznek?”³ Ez a furcsán kialakult komplexus emberi és művészi kiutat keres; feloldást vár a származási, nevelési, társadalmi összetevőkből eredő gátlás. A kitörés vágya egyre erősebb s ha elsőre nem is sikerül, hamarosan mégis eredményes lesz.

Az első kísérlet 1913-ból való. Ekkor, ez év márciusában jelenik meg *A Dózsa vér* című verse a Népszavában; bátor és jóindulatú „frigyládaküldés” ez. Az újság számát a vers miatt elkobozzák; mondandója valóban forradalmi, de nem emelkedik ki a hasonló tárgyú versek sorából, erős Ady-hatás és bizonyos retorika érződik rajta.

E vers körül azonban szomorú-bús költemények születnek, melyek egyáltalán nem ütnek meg ehhez hasonló forradalmi hangot. Nem is igen üthetnek, mert a Dózsa-vers, bármennyire is merész, még nem kialakult, forradalmi ideológiával átítatott költő alkotása, sokkal inkább szimpátiajelzés és próba. Komját *szeretne* az egyszerű parasztsokhoz és munkásokhoz hasonlítani, de még nem *tud* egyggyé olvadni velük és még nem jut el olyan elméletig, mely az egyggyéolvadást önmaga számára hihetővé tenné. Korai kísérlete eleve sikertelenségre volt ítélve: olyan tartást akart magára erőszakolni, amelyet nem reá szabtak. Abban bízik, hogy túlléphet önmagán és olyan ruhát próbál felvenni, mely (hamar bebizonyosodik) csak jelmez. E téves „szerepjátszáról” vall egy 1913-as levele, melyben jellemzően kavarognak korábban is érzett pesszimizmusának, felvett, divatos cinizmusának és magáraöltött „népiességének” elemei. „Tegnap voltam a *Nyugat* egy szojaréján. Bűdös vót, mert nekem bűdös a parfüm: félreszagol az orrom, mint a szegény embereké. Előbb rezignált vótam, mint egy beteg ló, de aztán nagyon föléljük kerekedtem, s befelé kuncogtam... Hát szervusz. Öreg idő van. Osztán írj.”⁴ E sorok nem tréfás-kedves szavak bátyjához (több levelében és versében is felbukkannak, ha nem is ilyen nagy számmal, hasonló kifejezések és hasonló lelki tartás), hanem egy ideológiáját, attitűdjét téves úton kereső olyan fiatalember megnyilatkozása, aki a lelkében lejátszódó esemény-sorozatot őszinte, de keresett hangon írja le.

A második kitörést komor események könnyítik meg és teszik sikeressé. Elsősorban a világháború. Komjára egyelőre nem hat (és nem is hathat) másként, mint érzelmeinek fel-fokozója. Régtől táplált pesszimizmusa csak erősítést kap; önmagával szemben érzett komplexusa felerősödik, büntudata nem hagyja nyugodni: személyesen is felelősnek érzi magát a gyilkolásért, de a szót, a tiltakozó szót kimondani még nem tudja. Azt érzi, hogy paraszttömök munkást játszania nem lehet, hogy egyszerű szavakkal kifejezni nem tudja magát. Szavai mögött már sejtjük a háborút; de témái még szubjektív témák.

Jó rohamdeszkája a vérnek!

Árzás

*ki törő anyasággal a mindenséget zúgatod felém,
boríts el engem!*

.....
Mert szemem se hallik

s én elveszem a térs hangtalanban.

(Asszony, 1914)

*...könyttől és vértől részegre zabáltan
még bírja terhét bitangul a föld...*

S tehellen sajgunk, miként a csillagok...

*...Ki ad vigaszt mi hűnyó életünknek,
hogy megmaradjunk? Ó, vigaszt ki ad?...
(Hiába súlyos... 1914—15?)*

³ Levél, 1914. Ö. m. 441.

⁴ Ö. m. 439.

Még ömagával vívódik, de a szabadulás önmaga köréből nincsen messze. Már felfedezhető Kassák hatása: sorai zilálódnak, mondatai tömörülnek, szavai változnak. A rimes forma szétesik, helyét felkiáltások, sokszor az érthetlenségig koncentrált képek foglalják el de még aktív szociális tartalom nélkül. S így ez a forma, mely oly kiválóan alkalmas a társadalmi erőket forradalmi irányban mozgató, cibáló, parancsoló felszólítások elősorolására, a változást kívánó lendület megjelenítésére, az „én” *célzatos* kitarulkozására és óriássá növelésére, egyelőre még a nélkül a tartalom nélkül zakatol, melynek közlésére hivatott és létrejött. Kassák verseit (már a koraikat, a szokványos formában írottakat is) jól ismerhette: Komját Aladár első verse (1910-ben) abban a *Renaissance* című folyóiratban jelent meg, amelyben Kassák is első lépéseit tette a nyilvánosság előtt s amelyben első formabontó, kísérletező versei megjelentek, még az *Eposz Wagner maszkjában* kiadása előtt. Közvetve Whitman hatására is gondolni lehet (Reichart Piroksa tanulmánya 1914-ben jelent meg a *Budapesti Szemlében*; Kosztolányi Dezső a *Modern költők* sorában ugyanebben az évben néhány verset mutat be), ha esetleg Kassák közvetítésén keresztül is.

A „második kitörési kísérlet” sikere elsősorban attól függ, hogy rátalál-e olyan ideológiára, mely béklyózó élet-érzését, társadalmilag maga-szerepe iránt érzett lelkiismeretfurdalását feloldja, a költőt a passzív szemlélődés helyett aktivitással töltheti meg, megadva azt az érzést, hogy amit tesz és ír, annak súlya és szerepe van a világ formálásában. A formai kísérletezések jelzik ennek az érisi folyamatnak kezdetét s Komját Aladár költészetének második szakaszába vezetnek át, nagyobb zökkenők nélkül.

Első verseiben még (néhány Ady-hatáson túl) semmi nyomát nem látjuk annak, hogy a kor számos költőjének harca valamiképp is hatással lett volna rá: a századvég pesszimiztikus lírikusainak kicsit megkésett követőjeként indul lelki tartásában, formailag pedig (az egyéni tehetség kétségtelen jeleivel ugyan), az első évtized derékhadát követi. Olvassa a *Nyugatot*, de követni nem akarja és tudja; Szomoró prózája és *Hungaricus*⁵ stílusa áll hozzá közel még évek múltán is. A felszabadító hatást tehát elsősorban a külső eseményekben és nem irodalmi példákban kell keresnünk, elsősorban a szervezkedő baloldali mozgalmaktól érkező impulzusok és nem irodalmi körökből. A gyors fejlődés (öt esztendő!) saját útkeresésének és a külső eseményeknek tulajdonítható.

Ez magyarázza későbbi, háború alatti költői magatartásának egyes motívumait, mint ahogy magyarázza a Kassák körül kialakult csoport jónéhány tagjának költői elveit és gyakorlatát is. Maga Kassák Lajos a művészi élet perifériájáról került hirtelen a lapszerkesztői székbe, így került mellé tehetségben-súlyban másodiknak Komját. Ez a látszólag egyszerű életrajzi jelenség nemcsak életrajzi jelentőségű: a „forradalmi költészet” vallói könnyen jutottak el a tartalmi-formai szélsőségekig, éppen azért, mert nem a szervezően fejlődő magyar irodalmi élet „nyugatos” talajából nőttek ki. A magyar irodalom zöme (tehetségben legalábbis, ha nem is számban) már egy évtizede harcol a modern irodalom győzelméért s — ami ezzel együttjár — átalakulásért is; a háború megjelenésével hangjuk nem változik, csak fájdalmasabb, ostromozóbb és erősebb lesz, de stílári változást épp úgy nem hoz, mint eszmei zökkenést vagy váltást sem: útjuk (a legnagyobbaké) egyenes, legfeljebb léptük sietősebb. Ebből a táborból hiányzik az autodidakta Kassák és a magános Komját, akinek „orra félreszagol a *Nyugat* szójáróján . . .” A háború második évében hirtelen magasba csapó, merész formájú verseik így, a főirányon kívül, látszólag gyökértelenül és előzmény nélkül születtek, mintegy a „szellemi import” vádját érdemelve ki támadóiktól. A *Nyugat* vezetői közül azonban többen látták, (így elsősorban Babits), hogy a fiatalok próbálkozásait nem annyira a külföldi példák (melye-

⁵ *Hungaricus*, eredeti nevén Buday Dezső (1879—1919) kecskeméti jogakadémiai tanár, író. Jogi és társadalombölcseleti munkákat írt. A *szenvető ember* címen egy 1948-ban tett képzeltbeli utazást írt le. A Tanácsköztársaság bukása után — a forradalomban való tevékeny részvételéért — a Héjjas-különítmény kivégezte.

ket legtöbbjük eleinte nem is ismert), hanem sokkal inkább az új generációra szakadt kavargó világ váltotta ki.

Első korszakának termése mindössze 18 vers, közülök az elsőt emlékezetből diktálta le felesége, Komját Irén.⁶ Ugyanezzel a természetlenséggel találkozunk majd a költő életének egy későbbi szakaszán és ott is akkor, amikor önmagával nem volt elégedett. Az 1909—1915-ös korszak elsősorban az önmagával való vívódás korszaka, a melankólia leküzdésének és az aktív művészsé válásnak korszaka.

II.

Komját Aladár összegyűjtött műveiben a sajtó alá rendezők a *második korszakot 1916—1919 között* jelölték meg s ez a költői kiteljesedés korának lenne felfogható. E felosztást sok érv támasztja alá, legalábbis ami annak alsó határát illeti; 1919 azonban nem jelent újabb hangváltást, legfeljebb a történelmi események húznak választó-vonalat.

1916-ban megjelennek az első versek *A Tett*-ben, és annak hatodik számától kezdve egészen 1917 végéig gyakran tűnik fel itt neve versek és kritikák alatt. Az alkotások száma megnő, termékenyebb évei következnek, ami arra utal, hogy olyan eszmei-formai keretekre talál, ahol egyéniségét kibontani képes. Az átfejlődés a kísérletezés, keresés korszakából igen-csak szerves volt.

A háború élménye, barátai munkájának eredményeként egyre inkább politikai színekkel telítődik és kezdi határozottan átvenni a domináns szerepet verseiben. A korábbi keserű-cinikus hang, teljesen még le nem küzdött ön-komplexusa, a rosszul berendezett világ felett érzett fájdalma; egybekeveredik a háború borzalmaival és lassan-lassan már szociális szint is kap:

*Mert, tetszik tudni, ősz van,
s ilyenkor éhes és nyavalyog a szél,
s az utca leng, leng, mint a kötél
s faldoklik a föld a paloták alatt.*

*Döglődik a föld a paloták alatt!
S a drága drága kicsi emberek
odalent vízbe járnak
s elébeijednek a halálnak.*

*És ez mind semmi! Ez mind semmi!
Ezt mind el kell viselni,
mint komisz jódozott gúnyját
kótyára hulló testem!*

*Részeg füstjét a kinnak riadt esten,
kávét, asszonyt, tűzjalat, fehérét, feketét,
hogy van levél s hogy nincs levél a fán —
s csak köpködöm a bánatot,
mintha ronda, ragadós homokkal vón tele a szám.*

(*Hóhó! mozdul ám... 1916*)

A *Tett*-ben megjelenő versekben azonban feltűnik valami új is, a háború-ellenességen és a már jelentkező szociális mondanivalón túl: a *kozmi-kusság* igénye. A „kozmi-kusság” keresése a Kassák köré tömörült írók közös igénye volt és ideológiai-művészetfilozófiai megfontolásból származott. Singer Henrik, akit már említettünk, mint a Komját-gyerekek barátját, ebben az évben ír *Világnézet* címen az „érzésről, mint az anyag általános tulajdonságáról”.⁷ Kassák

⁶ Komját Aladár összegyűjtött művei, 49.

⁷ SINGER HENRIK: *Világnézet*. 1. Az alapvető természettörvények érvényességéről és a természettudományos jóslás lehetőségéről az élő testeknél. 2. Az érzés, mint az anyag általános tulajdonsága. 3. Az érzés jelensége általánosságban. *A Tett*, 1916. 6. sz.

Lajos Babitsnak adott válaszában a *koncentráció* mellett tesz hitet,⁸ Szélpál Árpád pedig nyilván nem új gondolatot mond ki a *Mában*, 1919-ben, amikor a művészet lényegének a „kozmoszba-helyezkedést” tartja.⁹ Ennek a „kozmi-kusság-igénynek” történeti és művészet-filozófiai vizsgálata egyszer külön tanulmányt érdemelne, hiszen a kor szinte valamennyi új iskolájára jellemző ennek valamilyen formájú keresése. A kozmi-kusság igénye mögött a szintézisre törekvés húzódik meg, mégpedig kifejezetten *materialista* filozófiai alapon. Az egészben-látás kívánalma épp úgy jellemző erre a korra, mint az, hogy ezt az egészben-látást téves utakon próbálja elérni és gyakorlatilag soha nem képes magáévá tenni.

A világ anyagi egységéből kiindulva, felismerve a kölcsönös feltételezettség, a nagy összefüggések törvényszerűségeit, reakcióként az első irányzatok nyílt individualizmusára, elképzeléseik szerint forradalmivá és őszintévé, tehát a világot valóságában megmutatóvá az a művész lesz, aki önmagát a világ egészén belül látja, benne érez és él, mechanikusan engedve magán keresztül megszólalni mindazt, ami a művészet nyelvén a világról elmondható, ami a világból jelzéseként érkezik. A költő látszólag önmaga személyét a lehető legszemérmesebben tolja háttérbe. Valójában azonban a végtelen individualizmus — történetileg már jól előkészített — zárókorszaka ez. A költő, óriásira növesztvén önmagát, az egész világegyetem megszólaltatója szándékozik lenni s az arányok eltolódásával annak is hiszi magát. Ahelyett, hogy egy ember lenne a sokból (mondjuk a tömegeből), az ember szeretne lenni, megszólaltatója mindannak a keserűségnek és örömeinek, ami az emberiséget csak érthette vagy érheti; önmagán büszkélkedve vádlóvá és vezérré óhajt magasztosulni, s nem veszi észre, hogy amit mond, az gyakran megegyezhetik a többi ember érzéseivel és vágyaival, de még gyakrabban nem. A kozmi-kusságban elérhető művészi fok magasságát tehát nyilván az határozza meg, hogy milyen mértékben sikerül az individuális szélsőségeket elkerülni, más szóval, hogy az illető művész mennyire és hogyan képes korával együtt menni, azaz eszmei tisztánlátása és művészi ereje mekkora.

Komját Aladárnál a kozmi-kusság igényének elfogadása önmagának világgá szélesítése, mint korábbi attitűdjének tökéletes ellentéte, könnyen érthető. A régtől óhajtott feloldó-dást ez az elmélet adhatta meg s a menekülést is jelenthette ömagába-merengése, bezártsága elől. Ugyanakkor, mert eszmei fejlődése a baloldali mozgalmakkal való kapcsolata révén egyre erősebb (Szabó Ervinnel is megismerkedik), a szélesre-tárulkozás lelkiállapotában megtalált költői forma (melyhez a koncentráció igénye járult és bizonyos versekben a szimultán ábrázolás kísérlete is) haladó, háború ellenes és egyre inkább forradalmat idéző tartalommal telik meg. Komját ujjong a felfedezéstől és láthatóan örül egyénisége felszabadulásának :

*Nézd, sa-jog a fény! Nézd, szökken a vetés!
Nézd, szemeimben a messzeség vize!
Mámor a hajam. Szél a homlokom.
Lihegő inyemen a mindenség ize!*

*A föld vagyok! a levegő! az ég!
Fiatal vére krisztustalan jáknak.
Rögből szakadó szabadult rajongás.
Minden éhe az újuló világnak!*

*Nézd, a kezemmel hegyeket simítok.
Tér, tér a két karom!*

(*Nézd, sa-jog a fény... 1916*)

A felfedezett és megtalált „kozmi-kusság” nemcsak egyéni problémáitól szabadítja meg. Felelősséget is ró rá, egyre súlyosbodó felelősséget a világgal szemben. A háborúellenes versek mögött érezzük, szinte tapintjuk a költő végtelen fájalmát és keserűségét :

⁸ KASSÁK LAJOS : Az új irodalom. (Válasz Babits Mihálynak.) A Tett, 1916. 303.

⁹ SZÉLPÁL ÁRPÁD : Forradalmi művészet — vagy pártművészet. Ma, 1919. 1. sz. 4—10.

Neszellen is
ordító száj a testem...

(Kiáltás. 1916)

Piac-közepén, szálfá tetején,
röhejes kútgém bókólok a szélbe
s a beleimet faldosom kenyérnek.

(Piac közepén. 1916)

Még arról panaszkodik, hogy nincs aki testét „egy összemarokba fogja” (*Hová illant* 1916), nem lát még kiutat a borzalmas háborúból és nem talál még rá a szocializmusra, mint elérendő célra, de tiltakozása az öldöklés ellen egyre erősebb.

Ebben az évben írja *Sorozat* című versét, „iskolai olvasókönyvek számára”, melyben — ahogy József Farkas részletes elemzése már kimutatta¹⁰ — a képzeletbeli sorozóbizottság elé álló egyszerű emberek nevének („Csudarendes Péter, Imádságos Mihály, Igazmondó Ádám” stb.) hívó kiáltása és a rá válaszul sorsot-értékelést kijelölően mondott ítélet ellentétpárjaira épült vers a háború alatt írott tiltakozások egyik legerősebbikét eredményezte.

Azok közé akar tartozni, akik „nem sunyták le bitangul a fejüket az arcukba ötlő rettenet előtt, s nem kendőzték ringyósrá a föld sajjását, hanem úgy folyatták át magukon töretlenül.”¹¹

Már az előbbi példákon is látszott, hogy erre a töretlen „átfolyatásra” törekedvén Komját Aladár rímes, legtöbbször jambikus lejtésű strófái egyre inkább szétesnek és helyüket új formának adják át. Először a rímek tűnnek el (nem is találkozunk velük, csak emigrációjának éveiben!), aztán a ritmus darabolódik fel; egy-egy sorban, vagy mondatban még feltűnnek képletek, de már teljesen alárendelt szereppel: a vers egységét többé nem ezek hivatottak biztosítani. Elsősorban tartalmi-képi erőknak kell a költeményt együtt tartaniok. A képek a tartalomnak megfelelően következnek (asszociációs úton) egymás után, megtelnek szubjektív érzésekkel és céljuk csak a hatás elérése; önmagukban nincs sok jelentésük. „A ház-sebek Átfájják magukat.” (*Utca!* 1916) Komját minden eszközt igénybe vesz, hogy kedvére fejezhesse ki magát: minden irányzatból kölcsönöz és magába olvaszt olyan jegyeket, melyektől *érzéseinek* pontosabb visszaadását várhatja. Szomoró Dezsőnél (akinek pedig prózája igazán távol állott hangvételében a Kassák-csoport elképzeléseitől) felfedezi és üdvözli a ziháló, szabadon futó asszociációs sorokat, a nyelvi vakmerőségeket, „jelenítő és jellemző erejét”. Dicséri „az elmondás iramosságáért”, „a merőségért”, mellyel a tapintás, szín, hang, íz, szag „csudálatos anyagából... döbbenetes távolságos képeket csattant össze” és mert „jogos szuverénitással hullajt el magyarságot, nyelvtani szabályt, akármilyen szokottságot.” Ezzel ugyanis csak azt segíti elő, hogy „megoldja embereiben a szólhatatlanság rettenetes görcsét, s az alattiságból tudatukba: tudatába zuhogtatja, kénybe vagy kínba, az ezer érzéken át kapottakat.”¹² Még az élvezhetetlenül modoros *Hungaricus*—Buday Dezső *A szenvedő ember* című könyvénel is megragadja az alkalmat, hogy „az első futurista ízű magyar regényt, nem annyira tartalma, mint inkább a formabeli újság keresése” és a „mozgóképmódjára” futtatott történet miatt üdvözölje. Ezen írásmű kapcsán mondja ki: „Sutra már egyszer a kivénhedt forma-hagyományokkal!” „A ma sokrétű íróembere nem folyathatja magát rég szánott barázdákba s kell, hogy minden hagyományt, minden drasztikummal törjön szét!”¹³

Itt állunk tehát, Komját „művészeti forradalmának” évében, amikor a korábbi állomások után a teljes formabontás tervéig jut el (az idézetben szereplő aláhúzások a szerző-

¹⁰ JÓZSEF FARKAS: „Rohanunk a forradalomba”. Bp. 1957, Bibliotheca.

¹¹ KOMJÁT ALADÁR: Molnár Ferenc rendjele. Ö. m. 304. [Eredetileg A Tett 1916-os évfolyamában.]

¹² KOMJÁT ALADÁR: Szomoró Dezsőről. (Nem kritika.) Ö. m. 299—300. [Eredetileg A Tett 1916-os évfolyamában.]

¹³ KOMJÁT ALADÁR: *Hungaricus*: A szenvedő ember. Ö. m. 301—302. [Eredetileg A Tett 1916-os évfolyamában.]

től valók!): immár mindent a mondanivaló alá rendel annak az elképzelésnek az alapján, hogy csak a teljesen oldott formával lehetséges az „új mondanivaló” kifejezése. Itt nyíltan és kimutathatóan érintkezik külföldi irányzatokkal, főleg, ami azok manifesztumait illeti. Emigrációja előtt egyetlen versfordítása van s ez Libero Altomare futurista költeményének átültetése (1916). A futuristáktól elsősorban a szimultán ábrázolásra való törekvést veszi át és néhány vers-felépítési fogást, de mindenekelőtt törekvéseik szellemét, főleg ami a múlttal való gyökeres szakítást, mint az új kibontakozásának feltételét jelenti. Most, 1916-ban ez még „művészeti forradalom” Komjátnál, csak az expressziók felszabadítását szolgálja s csak később lesz a „forradalmi művészet” alapelvevé a minden-hagyomány-ellenesség. A *Tett* első számain különben is elsősorban a futuristák hatása érezhető (hiába tiltakozik Kassák, hogy „*tévedésből*” sem vagyunk kimondottan szimultanisták és semmiféle isták és izmusok nem vagyunk.¹⁴) és főleg Komjátnál mérhető le e különös iskolának a hatása. (Talán hozzájárult ehhez az is, hogy Fiume óta tud olaszul s elsőnek nyilván őhozzá érkezik az olasz futurista anyag.) Komjátot ebben az időben akár *futuristának* is nevezhetnők (mint egyetlen a magyar irodalomban), ha nem lenne a futurizmus kimutatható hatása egészen rövid életű és ha korábbi-későbbi elvei e korszakból nem lennének *általában* minden modernista irányzatra jellemzőek. Mindenesetre, ha futurista is, elsősorban Majakovszkijra és nem Marinettire hasonlít; formakísérletezései soha nem öncélúak, hanem az egyre erősödő szociális mondanivaló kifejezésére szolgálnak.

Az 1916-os év vége és 1917 első fele jelölhető meg úgy, mint Komját futurista-jellegű korszaka. A deklaráció mellett ekkor jelenik meg a nyílt szimultanizmus:

Lépés. Hoó!

Zavarkodó ütem-raj.

Szín-hang-szag-iz-delirium!

(*Utca!* 1916)

Ugyanennek a versnek gyakorlatában tűnik fel a „ne csak az erőket, de az erők irányát is” megmutatni akaró futurista elv. Ugyancsak ide tartozik, absztrakcióra törekvő fogalmazásban és kurzivált szavakkal a testi forma által nem befolyásolható és zárható erővektorok megjelenítésének vágya:

Az árnyékunk ha elmaradna!

Szabad mezőre a vetületünk!

(*Vízió,* 1917)

Futurista szerkesztési elveket követ ebben a versben:

Köbe-tömbözöttre lemarkolt a világ!

Mozdulat, szó, csak múltba-kérőzéssel élődik s mégis! tán mindenha voltnál jobban.

Kiáltás!

(*Köbe tömbözöttre.* 1917)

De átvenni látszik valamit a futuristák anarchizmusából is — és ezzel már az elvek közül is befogad néhányat. Komját, mint ahogy a magyar munkásmozgalom résztvevőinek egy egészen kis, intellektuális csoportja is kacérkodott az anarchia gondolatával. Lengyel József emlékezéseiben¹⁵ részletesen leírja ezeket az éveket. Emlékezései azért is fontosak, mert szerzőjük jóbarátságban, egészen közeli kapcsolatban volt Komját Aladárral. Az értelmiségiek egy csoportjának „anarchizmusa” téves eszméi megfontolásokból fakadt: a háborúnak néhány államférfiú (elsősorban Tisza) meggyilkolásával akartak véget vetni, annak a képviselőnek példáját követve, aki revolverrel lőtt az osztrák miniszterelnökre. (Adler Frigyeshez Komját

¹⁴ KASSÁK LAJOS: Az új irodalom. (Válasz Babits Mihálynak.) A *Tett*, 1916. 304.

¹⁵ LENGYEL JÓZSEF: Visegrádi utca. Bp. 1957, Kossuth Kiadó.

verset ír.) Ehhez a suta politikai-forradalmi elképzeléshez a futurizmus is szolgáltatott néhány elvet, már ami az anarchiát, az egyéni erőszak kultuszát illeti. Nyilvánvalóan Komját futurista korszakának oka — többek között — ez a politikai meggondolás is volt. „Jó anarchia!” — kiált fel egy verse végén (*A mozgás*, 1917).

Az anarchista csoport tervezett merénylete azonban megghiúsul: a halálraszánt, de túlságosan izgatott kis novellista¹⁶ kezéből a rendőrök kivesszik a pisztolyt és Tisza autóba ülve elhajt. Természetesen nem a megghiúsult merénylet volt az oka elsősorban annak, hogy Komját és barátai az anarchia céltalanságát belátták: olyan rövid kiruccanás ez, hogy könnyű volt visszatérnie korábbi, háborút ostorozó, változást óhajtó verseihez. Az anarchizmussal kacérkodó, futurista formaelvekkel kísérletezgető sorokban is állandóan ott található az elkötelezettség érzése, a felelősség és a cselekedni-vágyásé; alkotásainak, tetteinek célja mindig a fennálló rend bomlasztása és egy jobb kor kivívása volt.

*Mert értelem, indulat s izom összeje: soha évőbb nem volt a tevőség!
Vesző emberiségünk utolsó testvér-verét akarjuk át nepeken és fajokon
Hogy megmaradjunk!*

(*Köbe-tömbözöttre*, 1917)

*Valaki-erős mozdulna!
Inszakadtig!
De marad.
Csak a tapadó mindenség forog.*

(*Hideg*, 1917)

Tenni kell! „Változást bög a táj. Török a rend a nyugalom mögén” — kiáltja a *Táj, vihar előtt* című versében, pontosan reagálva az egyre szélesebb, erősebb tömegmegmozdulásokra, melyek minél előbb véget akarnak vetni a háborúnak. Komját, miután tapasztalta, hogy az anarchia útján nem lehet a változást elérni, más elmélet felé fordul s a marxizmussal kezd ismerkedni.

*Nincsen: k ü l ö n.
Se föld, se víz, se ember,
csak ugyanegy test:
ugyanegy anyag:
más-más profillal.
.....
Nem magadért vagy jó:
mindenki másért!
Nem magadnak vagy rossz:
mindenki másnak!
Kiosztatott a kozmoszban a mennyi:
csak utat messzül hintás billenéssel:
mi egyben árad, másokban apad.*

(*Beszélgetés egy fiúval*, 1917)

Ahogy az anarchia végletes egyénieskedését (ha ez az egyénieskedés céljában a közöségért történt is) sikerül levetkéznie, ismét visszatér korábbi hangja, de sokszorozottan, megerősödve; s a versekről tisztulni kezdenek a futurista hatások. Kozmikusság-igénye, mely mindvégig megmaradt, ismét egyszerűbben fejeződik ki és önmagának mindenség-gé-növelése is kerüli a sallangot. A már idézett, futurista beütésekkel tarkított versben még így ír:

*Tömegek torka torkollik az enyémbe.
Tömegek ina rándul a moccanásomban.
Az ő bőrük pólusa tátog a bőrömön.
Nyavalygó elkülönülés: dögölgjön a mimes individuum!*

(*Köbe-tömbözöttre*, 1917)

¹⁶ Lékai János

Mennyivel tisztább ez a hang :

*Egy kirgiz haja rezdül Ázsiában
s számon veszem.*

Hozzáig sajdul minden változás!

(Hideg, 1917)

„Kozmikussága” így a változást előre jelezni-képes verseiben ismét és újra realisabb képek teremtőjévé, segítőjévé válik :

Bennünk hánytorog a föld!

(Bennünk hánytorog a föld, 1917)

A lépte, mint a Morse-jel kopog.

Csudálatosság!

Megindul a távol:

szakadva összeül erembe az ucca...

(Jön! 1917)

Minden mozdulata, tette egy már számtalan társáéval: ritka pillanatok ezek, a forradalom közeledtének percei. 1917 második felében megszaporoznak a változást hírül hozó jelek és a váró versek. Lassan az óhajtott forradalom is kibontakozik az elképzélések ködéből; Komját ideológiai fejlődésével párhuzamosan egyre jobban kirajzolódnak — ha csak nagy vonásokban — a versekből is, hogy milyen forradalomra és milyen társadalmi átalakulásra vár.

A politikai-művészi átalakulás ezekben az években nemcsak Komjatra jellemző. A Kassák Lajos körül tömörült írók, épp úgy, mint a haladó irodalom *Nyugatban* hangját hallató főiránya, egyre erősebben zúgnak a háború ellen, egyre inkább várják a békét és egyre inkább remélik a társadalmi változásokat, arról azonban, hogy milyenek legyenek ezek a változások, természetesen megoszlanak a vélemények. Ez önmagában véve politikai kérdésnek látszanék, ha nem kapcsolódna össze (mint ahogy mindig összekapcsolódik) a művészetről vallott eszmékkel is, elsősorban a művészet céljáról és feladatáról vallottakkal. A leginkább cselekvő, leginkább „aktivista” feladatot a *Tett* és a *Ma* írói tulajdonították az irodalomnak; általában soha nem fogták fel öncélként. E csoporton belül az eltérések abban nyilvánultak meg, hogy a művészet „aktivista”, társadalmat mozgató, fejlődést segítő szerepét többféle-képpen értelmezték és számos elképzelés élt a feladat megvalósításának kérdése körül is. Komját kezdettől fogva baloldali pozícióit foglalt el; elsősorban ő kötötte össze őket más csoportokkal, mint a diákok, a mérnökök és ipari tisztviselők csoportjaival (Galilei Kör, Gyárközi Bizottság), melyekben többek között Hevesi Gyula és Korvin Ottó is működtek. A háború első szakaszában az aktivista írók csoportja együtthalad s a *Tett* egyre inkább forradalmi lesz. A lap betiltása után azonban a meginduló *Ma* már nem tudja visszanyerni elődjének friss harcosságát; szaporán jelentkező új munkatársai gyakorta inkább kísérleti műhelyé, mint egységes forradalmi lappá teszik. A csoporton belül baloldalon elhelyezkedők (a viszonylagosságra figyelmeztetni kell, mert az egész csoport általában a magyar irodalom balszárnyán foglalt helyet!) ezt nem nézhetik jó szemmel, nem engedhetik, hogy azt a művészetet, melyet egyre inkább eszköznek tekintenek a fennálló rend megbuktatására, játékszerré tegyék és forradalmi művészet címén egyénieskedő szubjektív próbálkozások jelenjenek meg. 1917-ben az *Uj költők könyvében* még együtt jelennek meg György Mátyás, Kassák Lajos, Komját Aladár és Lengyel József versei, de ugyanennek az évnek a végén már három kiválik közülük, hozzájuk csatlakozik Révai József is. Ez az ún. „Szabadulás-csoport”, mely 1918-ban már külön kötettel jelentkezik, egyre inkább politikai célokat kíván művészetével is szolgálni (*Kilencszázötvenhét* címen terveznek folyóiratot, az orosz forradalom példáját tűzve zászlójukra), míg Kassákék nem látják helyesnek a napi politika „kiszolgálását”. A csoport kiválása után egy évvel, amikor a *Mában* először esik szó a szakadásról, Barta Sándor igyekszik Kassákék álláspontját védeni. A vita a „szociális művész” körül folyt. Abban

mindkét csoport megegyezett, hogy a szocializmus elérése a cél, a szociális művésznak azért kell harcolnia. De : ki a szociális művész? „Aki a művészetén keresztül közvetíti el szociális mondanivalóját.” Mert : „Maga a szocializmus sohasem lehet költőknek való *téma*. A szociális művészet semmi egyebet nem jelent, mint *szociális szemszögön át* látni az egész élénk mozdult életet és annak teljes perspektíváját. S nincs semmi szükség arra, hogy jósvádájú röpiratokban és alapos készültségű könyvekben lefektetett tételeket *versekké* higítsunk.” Barta ügyes érvelését¹⁷ a következő számban Kassák kissé elkődösíti, amikor a „mit nem” után azt szándékozik körvonalazni, hogy „mit igen?” „Nekünk testünk és életünk a szocializmus, tehát nem egy tételbe foglalt naturalista filozófiát szeretnénk művészetté hangsúlyozni, hanem a szellem abszolút tisztaságát, az élet maximum plusszát énekeljük bornak és kenyérnek a dolgozó tömegnek lelkébe.”¹⁸

Komjáték álláspontját pedig a *Kilencszázötvenhét* bevezetőjének tervezett programnyilatkozat adja meg : „Az irodalmat is 1917 szellemében akarjuk. Nem úgy, hogy szociális tendenciáknak rendeljük alá a tiszta művészet szempontjait, hanem a maga lényegében akarjuk szocializálni, szociális tartalommal megtölteni, tárgyában és formáiban esztétikailag is forradalmasítani. Ne az emberek szociális narkotikuma, hanem szociális forradalomra ébresztője legyen az új irodalom.”¹⁹

A vitában kialakult két álláspontra az a jellemző, hogy mindegyikben található igazság is, tévedés is. Barta Sándor szavai a „szociális művészetről” hasonlítanak a szocialista realizmusról ma vallottakra és abban is sok igazság van, — a sután hangzó fogalmazás ellenére is — hogy a „szocializmus”, azaz a szocializmus elmélete, tana nem lehet *önmagában* a szocialista költészet tárgya, hanem annak emberi vonatkozásokban kell megjelennie, nem versebedett teória-rigmusokként. Ebben a Komját-csoporttal sem térnek el nagyon a vélemények, hiszen ők (megintcsak túlzó fogalmazásban ez ellen a veszély ellen) azt vallják, hogy „a tiszta művészet szempontjait nem rendelik alá a szociális tendenciáknak, hanem lényegében akarják szocializálni”. Mindkét oldalon elfogadják tehát a művészet pártos, elkötelezett értelmezését, de a megvalósítás mikéntjében már lényegesen eltérnek egymástól. Kassákék a szocializmus segítésére ködös programot adnak : általános emberi expressziókat szándékoznak, optimista színnel, a tömegekhez juttatni. Ez az elképzelés ma már naivnak látszik (megvalósíthatatlan volt már a korábban is), de a Kassák-csoport korábbi fejlődését tekintve logikus ; ez volt a legtöbb, amit követett módszereik alapján felajánlani tudtak. De azon túl, hogy ebben a megfogalmazásban van bizonyos anarchista színezetű tartózkodás is, a művészet „felülemelkedésének” rosszul értelmezett óvása, a forradalom idején gyakorlati eredményekhez nem segíthetett, legfeljebb lelkendező ódákra futotta. Azzal pedig, hogy szembeállították a „forradalmi művészetet” a „pártművészettel” (mint Szélpál Árpád, már cikkének címében is,²⁰) a kezdetben egy táborba tömörült írók szakadását végzetesen tartósították és megosztották azt a csoportot, mely — egyaránt elkerülve a lapos aktualizálás és az elvont forradalmiaskodás veszélyét — tematikájának bővülésével, hangjának egyszerűsödésével talán 1919 méltó éneklője lehetett volna.

Miközben a Kassákék ajánlotta út az elképzelések hiánya és a betegesen védett „függetlenség” miatt járhatatlanná vált, a Komját-csoport művészi elképzelései sem bizonyultak szerencsésnek. Még a forradalom előtt számonkéri tőlük, említett cikkében, Barta Sándor, hogy „ne csak a káoszt, hanem a programos kulturális életet hozó új ideológiákat is” írják meg. Erre a kérésre akkor nem lehetett felelni, hiszen még a marxizmussal ismerkedő, baloldali írók között is alig akadt valaki is, aki kialakult művészi elképzelésekkel bírt volna, illetve

¹⁷ BARTA SÁNDOR : 1918 Szabadulás. (György Mátyás, Komját Aladár, Lengyel József, Révai József.) Ma, 1918. 135.

¹⁸ KASSÁK LAJOS : Tovább a magunk útján. Ma, 1918. 138—139.

¹⁹ Internationale, 1919. 1. sz.

²⁰ Szélpál Árpád : i. m.

a helyes útra rátalálhatott volna. Komját és társai 1918 végén az elsők között lépnek be a megalakult Kommunista Pártba, de ebben a csoportosulásban is erős eszmei zűrzavar uralkodott, melyet csak az Oroszországból hazatérők csökkentenek némiképp. De még magában Oroszországban is, ahol az ideológiai kérdések marxista vizsgálatához már több évtizedes előzmények segítettek és nevelték ki a baloldali írók csoportját és ahol már utána voltak három forradalomnak, mindmáig nehezen tisztázódott a szocialista művészet kérdése. Komjáték heroikus szociális irodalmat akarnak. („Semmi akció és sehol öröm. Remek heroikus és szociális akarások nincsenek az irodalomban. Ma az egész irodalmunk egy fáradt és exkluzív rágicsálás” — írja Révai József még 1917-ben,²¹) és teljesen szakítani akarnak a múlttal: Ez a csoport is, mint általában a *Tett* és *Ma* íróinak legtöbbje, csak önmagát tartja igazi szocialista forradalmár írónak és nem keres kapcsolatot az írók többi csoportjával, a liberálisoktól a forradalmárokig. Ez a különválás elsősorban téves művészeti elképzelések eredménye. „Tárgyában és formáiban” akarják esztétikailag is forradalmasítani az irodalmat, minden hagyományt *elvetni* minden eszközzel. Ez az elmélet nem eredményezhetett mást, mint a tematika végletes leszűkülését és a forma teljes szétzúllását, tehát éppen ellentétes eredményeket, mint ami a szocialista művészet szándéka lehet. Ehhez járul az is, hogy sem Komjátéknak, sem társainak nem volt (és nem is nagyon lehetett) kialakult elképzelésük az új világról; a szocializmus felépítésének gyakorlata — és ezen belül a szocialista irodalomé is — még csak vázlatosan volt kijelölhető. A forradalom kívánásáig, a háborúellenességig, a rendszer megdöntéséig a hagyományokra nem tekintő, szűk tematikájú, érzéseket továbbító költészet is eredményes lehetett; most, amikor egyre inkább programot kellett volna adni, s egyben az új irodalom alapját is megvetni, ez a módszer gyengének bizonyul. Komját 1918-ban (hat-hét verset ír ebben az évben s 1919-ben csak négyet-ötöt !) szívvel-lélekkel örül a polgári forradalom győzelmén („Röppant szintézis a sokaságos külömbségen át” *Szabadulás*, 1918) és üdvözlöi a még kavargó, de már tisztuló új rendet:

Káosz!... Káosz!?

*A csikasz idő
bozontja-szálán elvillan az élet!?*

*De ez a rend!
És ez a jóság!*

.....
*Minden kinyílt,
és minden egyszerű.*

(*Forradalom*, 1918)

De 1918 — az „öszirózsás forradalom” — eredményei nem elégíthették ki teljesen. Elégedetlensége hamarosan cselekvővé teszi: a félig sikerült társadalmi átalakulás láttán a szocialista forradalomért és a proletárdiktatúráért száll harcba. *Új Internacionálé* című verse, röplapon, több ezer példányban kerül a tömegek közé:

*Halálig-osztályharc
Forradalom!
Kommunizmus!*

Három legjobb szavunk.

*S a leggyűlöttebb:
Burzsoá!*

(*Új Internacionálé*, 1918)

²¹ RÉVAI JÓZSEF: Ibsen és a monumentális irodalom. Ma, 1917. 126.

1919-ben az „Orosz testvérek elé” címmel ír verset. A nem is olyan régen még anarchista, kaotikus világot áhító Komját most hittel áll ki a kommunizmus rendje mellett :

*A rendnek csúfolt véres zűrzavarból
Új rendet a világra!*

(Bolsevikiek, 1919)

A Tanácsköztársaság megalakultával Komját *politikai* nézetei letisztulnak, *költészete* azonban kiszárad. Vágyainak teljesülése után az újjongásra csak néhány versre futja : ezzel a formával, ilyen művészi elvekkel a legnagyobb változások idején, a forradalom *után* nehéz verset írni, ha csak a kozmikus érzések kifejezéséről lehet szó. Az akkor született néhány vers csak deklamál, különféle koncentrált kifejezésekkel szándékozik a nagy eseményt és a keletkező újat körülírni, kevés sikerrel.

*Az abszolút vagyunk.
A temérdek.
A meg nem mérhető.
S az akaratos végig-változás!*

(Bolsevikiek, 1919)

Ez a fajta költői elképzelés épp akkor mond csödöt, amikor a legnagyobb szükség volna rá. Lelkes sorok méltatják az új világ harcosait, messzire szakadva a valóságtól, mely a Tanácsköztársaság száguldó eseményeiben nap mint nap újabb és újabb témákat kínál fel művészei részére : a szociális átalakulással, majd a haza megvédésével kapcsolatos kérdések ezreit, arcok és sorsok miriádját, melyekhez a költőnek egy szava sincs, hiszen absztrakcióiban, kozmikusságában, „általános érzések” kivetítésében éppen ezekre nem figyel.

*Bennünk föltreng a föld.
S mégis:
cöveklünk kimozdíthatatlan.*

*A szavunk törvény.
S minden jövődőlésünk:
megtörtént-bizonyos,*

Kerülő nincs.

(Bolsevikiek, 1919)

A realitástól messzi fellegekbe jutva, így lesz időszerűtlenné ez a költészet és így zsugorodik össze, szikkad ki. A Komját Aladár és Hevesi Gyula szerkesztésében megindult *Internationale* 5. számától kezdve már nem is hoz verseket.

Ilyen állapotban éri a Tanácsköztársaság bukása. Az írói direktórium tagja volt, a Vörös Könyvtárban verseskötete jelent meg (*Új Internacionale* címmel), a kommunista írók vezetőjeként tisztelték : bujdosnia kell. Néhány hónap múlva elhagyja az országot ; feleségével és több társával (így Hevesi Gyulával) együtt bátyjához megy Olaszországba. Itt kis idő után börtönbe kerül, ekkor kapja a hírt fia születéséről. 1921 tavaszán, kiszabadulásuk után áttoloncolják őket Ausztriába. Bécsben, majd Berlinben jelenik meg rövid ideig *Egység* című folyóirata, azonban hamarosan megszűnik anyagi nehézségek miatt²². Az emigránsok Bécsből szerteoszlának, Komját Aladár Berlinben kap állást. A hamburgi fegyveres felkelés leverése után a munkásmozgalom kérdéseire apályának korszakában kell feleletet adnia neki is, mint annyi más társának, az Internacionálé hétnyelvű folyóiratánál, az *Inprekorr*-nál (1925 óta dolgozik itt egészen 1933-ig). „Ebben az időben lett Komját igazán marxista” — írja róla felesége.²³

²² Uitz Bélával együtt szerkesztette 1922—1923-ban. E lapban tett kísérletet a „Proletkult—Internacionálé” megszervezésére, a már korábbról ismert, minden hagyományt elvető, új stílus kialakításán fáradozó művészeti elvek alapján.

²³ KOMJÁT IRÉN : i. m. 26.

Komját az emigrációba azokat a művészi elveket vitte magával, melyeket 1916—1918-ban alakított ki magának. Ezek az elvek már idehaza nem kapcsolódtak szervesen a magyar irodalomba, most, a hazai talajtól elszakadva külön élnek tovább és bizonyos idő, múltán már anakronisztikussá válnak: a magyarországi magyar irodalom, ha tétován is de új utakon indul tovább.

Bár az 1920—1936-os évek az emigráció korszakát jelentik és az *Összegyűjtött Művek* beosztása szerint ez Komját költői pályájának is harmadik része, a huszas évek elején nem találunk a versek stílusában különösebb törést. A valószínűleg 1919-ben, a forradalom bukása után rövid időre írt „*Hitvalló dac*” ugyanolyan eszközökkel vall hitet a forradalom mellett, mint korábban:

*Inak vagyunk a szörnyű szakadatban.
Építő plazma,
S erősek, —
mint a megmászhatatlan;
Bujdoklás?... Börtönfal?... Halál?
Mi kitörünk:
dús mindenüttl-levők,
a földből és a vérből!*

(*Hitvalló dac*, 1919?)

Természetes, hogy a Nagy Kísérlet leverése után hosszú évekig elsősorban a Tanácsköztársaság marad költészetének témája; megéneklí dicsőséges emléket, otthonmaradt barátainak szenvedéseit, az örökké élő forradalmat. Ismét szaporodik a versek száma: az egekig csapó elkéserevés, a hatalmas áradású bosszú-érzés, a lebírhatalan reménykedés költője ezekben az években s a korábbi forma ismét étellel telítődik meg; e nagy *érzések* kivetítésére alkalmassá válik.

Ezekben az években írja, Berlinből: „Én harcosan, hitesen élek s boldog vagyok benne. Tudom, hogy a fejlődés törvényét . . . segítem teljesülni — s ez a legigazabb, legerkölcsebb élet. S minden nyomorúságát örömmel viseljük el érte.”²⁴

Ez a „hites, harcos” élet egyre inkább feloldódást nyújt a vereség után érzett elkéserevésből, egyre inkább bizonyosságot ad és menedéket kínál a napi munkában. Ebben az időben válik publicistává; számos cikket ír a napi politika különféle eseményeiről és költészetét is ennek rendeli alá. Aktívan akar beleszólni a világ alakulásába: jól látja a faszizmussal birkózó német munkásmozgalom vezérkarában, hogy mennyit számít minden tett. De az állandó hírlapírói munka a költészetre káros: a vezércikkek szavai és kifejezései tűnnek fel, az aktualizálás pedig a verseket gyorsan fakulókká teszi. Van azonban jó oldala is annak, hogy Komját nap mint nap a forradalmi munka közelébe kerül: a reális élet elemei, a német mozgalom hétköznapijai és hősi pillanatai jutnak el hozzá és szívárognak be verseibe. A korábbi forma kicsit lelassul és megrakódik a való életből vett képekkel, hasonlatokkal. Különösen áll ez akkor, ha a régi forma ötvöződni tud a megtörtént események rohanó képeivel. A *Hamburg októbere* című „proletárballada” is ekkor emelkedik magasra. Ahol Komját politikai tételeket sorol el csak, ott lapos és élettelen:

*Fegyverrel a jegyvert!
Nem „jóssággal”, nem „demokráciával”:
nem döglődéssel az ítéletnapig.*

(1. Proletár-kórus)

*Bő csatornákon
dögivel árad a profit.*

*A szocdem boncok
már büdösek a hazugság-kenettől.*

(2. A gyárnegyed)

²⁴ Levél, 1924. Ö. m. 444.

De ahol a történet lép a színre, ráadásul drámai színekkel, ott a szaggatott, lihegő, ordító forma kiválóan és filmszerűen jelenít meg. Szinte látni a „jelre” várakozó csoportokban száguldó gondolatokat :

Várták:
Akarták.
Nem kételkednek.
Nem fogadkoznak.
Idegük se moccan.
Rajtaütünk az őrszobákon.
Ha ellenkeznek —
legázoljuk őket.
Megrohanjuk a táviróhivatalt.
A hidakat.
Az állomást.
A jegyverraktárakat.
„Ki az üzemekből!”

(4. A jel)

És a roham :

Ágyán a burzsuj följed.
Hajrá!
Neki az őrszobáknak!
Ide a jegyvert!
Nincs irgalom bitangok!
Pusztuljon még a magja is!
Ezt a hajnalt megemlegetitek.
Dönt, lapít, öl a testek görgetegje.

(5. A roham)

Közben pedig — egy-egy jelszóban — már feltűnik a rím is :

Életre-halálra!
Egy lépést se hátra!
.....
Van, aki alszik a barrikád alatt,
S van, aki föláll s bőmbőlve kiáltja:
„Eltvéreztünk, de Hamburg jelszó marad!”

(Hamburg októbere, 1923)

A nagy esemény, a nagy téma, a költőt így mozdítja ki korábbi tartásából és az élethez viszi közel (a hamburgi eseményeket még egyszer megénekli később *Az első* címen), mielőtt azonban ez az élet-közelség állandósulhatna, Komját váratlanul ismét eltávolodik a valótól és sorait, gyéren keletkező verseit újra közhelyekkel tölti meg.

Burzsuj hiába vicsorit fogat!
Szocdem a mocskát hiába okádja

(November 7, 1926)

Néha még a ritmus, a sorkép is bizonyítja, hogy az állandóan szem előtt tartott direktívák hogyan laposítják el a verseit :

Az idegenek marka-szorításán
a burzsoákból fogyóban a szusz:
meghaborognak ők is.
A kuli sztrájkot tör, de koponyát is lékel.
A parasztok földet akarnak.
A munkások az élen, szervezeten.

(A „sárga csöveselék” föllállt! 1925)

Az utolsó sor szervesen kapcsolása, különösen az utolsó szó sietős oda-toldása olyan szigort és óvatosságot tételez fel alkotás közben, mely szükségszerűen lehetetlenné teszi az ihlet domináns szerepét és feltételezni engedi, hogy az egész vers egy újsághír illusztrálására született csak, nem pedig művészi kényszerből. Ide sorolhatók általában a különféle megemlékezésekre írott versek is, az évfordulókra vagy egyes személyekhez szólók, melyek ezeknek az éveknak a termését jórészt adják. (Egyébként 1925-től kezdve alkotásainak száma annyira kicsi, hogy évente legfeljebb egy-két vers jelenik meg!)

A hazuról hozott művészeti elvekben, az erre ötvözött „proletkultus” eszmékben és a korábról pontosan őrzött versformában, hangban bekövetkezett változás, melynek jeleit egyre gyakrabban figyelhetjük meg, új korszak kezdetét jelzik Komjátánál. Így 1916-tal kezdődő forradalmi-újító korszaka 1924 táján lezárulni látszik, hogy átadja helyét egy olyan — meglehetősen hosszú — periódusnak (1925—1933), mely Komját Aladár költészetében kétségtelen *viSSzaesést* jelent.

III.

Mi lehet ennek a látszólag hirtelen-váratlan visszaesésnek az oka, amikor a húszas évtized első felében olyan biztatóan kezdett Komját költészete a valóság felé közeledni? Ha az életkörülményeiben és a nemzetközi politikai életben bekövetkezett változásokat figyelembe vesszük (természetesen ebből elsősorban azt szemlélve, ami a kommunista lapnál dolgozó emigránshoz ekkor — főleg művészetpolitikai elvekben leszűrődve — eljuthatott), magyarázatot találunk erre.

Komját 1925-ben lép az *Inprekorr* szerkesztőségébe és elsősorban újságírói munkát végez. Szoros kapcsolatban áll a különféle kommunista emigráns-csoportokkal, de Magyarországgal nem; s napi munkájában elsősorban az irodalmi kritika köti le. Márpedig ebben a tisztségben okvetlenül azokat az elveket kellett követnie, melyeket pártja helyesnek vélt s amelyet általában a moszkvai írócsoportok (köztük nagy szereppel a magyar emigráncsoport) fogalmaztak meg. Komját szívvel-lélekkel alávetette magát ezeknek az elképzeléseknek és megpróbálta a gyakorlatban is megvalósítani azokat.

Mi a jellemző a mozgalmi költészet e korszakára? Jellemző rá elsősorban a taktikai feladatok, a napi politikai harc támogatásának igénye, másodsorban pedig — ezzel összefonódva — a „közérthetőség” igénye. Ez a kettős igénykiszolgálás aztán őt is abba a zsákutcába viszi, mely nem egy költőt vitt a két háború között. Nehéz lenne megfogalmazni pontosan, mi a jellemző erre a szektás magatartásra, mely a munkásmozgalom korabeli hibáiból fakadt, („Permanens forradalom.”) Még az erre a korszakra *emlékező* versekben is kísért (pl. Szüdi Györgynél, aki szintén emigrációban élt hosszú ideig) a valóság bizonyos elemeinek célzatos tagadása. Ez a célzatosság a legjobb indulatokból táplálkozott, de valójában a realitás meghamisításához vezetett. Mindenesetre jól tükrözi a hétköznapoktól és az egyszerű élettől elszakadt pártmunkások helyzetét, akik éjjelüket-nappalukat tették fel egy ügyre és közben kiesett életükből minden, ami a nyomorúságos, elnyomás alatt nyögő proletártömegek számára mindig is megmaradt: kiesett a napi élet számtalan apró kis öröme, kiesett a táj, a szerelem . . . elvesztek a versekből az emberi melegség, a humanizmus, a hely, az évszak, a légkör; vértelenekké váltak a képek, papiros-ízűvé a sorok, hatástalanokká a versek.

*Proletár-társaim, tépjétek ki a „költő” nyelvet,
mert hazudik!*

Csak falak vannak: gyárak s börtönök.

Kénsav, júrészpor, réz, ami megesz.

S csak vakulás a bánya-vájakban.

S döglés, döglés, döglés halommal!

(„Tavaszi ének”, 1924)

*Kantonban száz derék sóhajt utolsót.
Magyar földön véres tejet szív a zsellér-poronty szája.*

(Vörös nyomda, 1927)

*Soha még így!
A zsellérnek már rongyra sem telik:
az újszülöttet papírba göngyölik.
Trágyának se jó már a csontunk!
kergülünk körben — s ki nem rontunk
soha.
Utolsó vackunk — a Duna.*

(Proletár-Magyarország marsol, 1930?)

Ennek a szemléletnek „ars poetica”-ja ez :

*Én nem vagyok vajákos.
Se jós, se póp, se „költő”!
Én a haragos, darabos,
vér-ganajos életet mondom.*

(Nem moccan a rög? 1930 körül)

A kérdés az : az *élet* volt-e „vér-ganajos”, vagy csak a *rendszer*, a kapitalista társadalmi rend, mely az életre telepedett és fojtotta-szipolyozta, ahol tudta? De meg tudta-e fojtani teljesen?

A probléma sokkal bonyolultabb és sokkal inkább általánosabb, mintsem éppen Komját Aladár költészetének kapcsán foglalkozzunk hosszabban vele. A két háború közti szocialista irodalom egészét nem jellemzi ez : József Attila és mások a kérdésre reális feleletet adtak. (Tanulságos összehasonlítani a kettő „ars poetica”-ját!) De az emigránsok jórészenél — érzésünk szerint a szociáldemokrata Népszava-lírával is van itt összefüggés — ez a probléma épp úgy fennáll, mint a reális *politikai* helyzet ismeretének bizonyosfokú hiánya is. Így adódik, hogy Komját az 1930-ban megtartott karkovi *írókongresszuson* szót sem ejt az irodalomról, hanem a politikáról beszél végig, óva intve társait attól, hogy a fasizmus erejét lebecsüljék és hogy túlzott optimizmusba ringatózzanak a háború elkerülhetetlenségét illetően.²⁵ De míg Komját a német helyzetet tisztán látta, Magyarországról már neki sem voltak helyes értesülései. József Attiláról soha nem hallott, nemhogy verseit ismerte volna. 1931-ben így osztja fel „az ellenforradalmi Magyarország irodalmát, ennek rétegződését” : 1. A fasiszta irodalom és különböző ágai. 2. Az elkorcsosodott liberális irodalom. 3. A szociálfasiszta irodalom.²⁶

Amíg a magyar emigráció irodalomtörténeti értékelése el nem készül, addig nehéz lesz megállapítani, hogy ezekben a hibákban mennyire részes a személyeskedés, egyes emberek hatása, ellenszenvé és befolyása. Komját (platformtervezettel kapcsolatos megjegyzéseiben) — megvédve az *Internationale* és az *Egység* körül kialakult csoportot — olyan mondatokat ír le, melyek a személyi ellentétek jelentőségére hívják fel a figyelmet és emlékeztetnek arra, hogy a harmincas évek fordulójának irodalompolitikájában, esztétikájában elkövetett hibákat ne csak a téves politikai megfontolások terhére írjuk.

A téves irodalomszemlélet mellett említettük a „közérthetőségnek”, mint elvnek kitűzését is. Ez az igény önmagában véve helyes reakcióként keletkezett a húszas évek túlsűrített, az érthetlenség határát súroló versei után, de megfogalmazásában az ellenkező végtelbe csapott és a közérthetőség igénye alatt a szimplifikálóknak, költőietlennek nyitott kaput.

²⁵ KOMJÁT ALADÁR : Felszólalás a charkovi írókongresszuson. Ö. m. 369—374.

²⁶ KOMJÁT ALADÁR : Megjegyzések a „Magyar proletáriróadalom platformtervezeté”-hez. Ö. m. 329.

Komját Johannes R. Becher²⁷ regényével kapcsolatban²⁸ mondja: „Csak egyetlenegy fogyatéksága van a könyvnek: az hogy Becher még mindig „költői” (polgári értelemben költői) stílusra törekszik. Még gyakran keresi a körülírásokat, szóképeket és más efféle díszítő elemeket amelyek csak zavaróan hatnak, és a könyv némely részében azt a látszatot keltik, hogy az elrugaszkodik a valóságtól. Ezek még Becher múltjából való maradványok. Bechernek meg kell tanulnia azt, hogy éppolyan egyszerűen nevezze nevükön a dolgokat, mint a munkáskommunisták.” A Nyeverov írásaiban azt dicséri, hogy „az elbeszélések formája világos, nyelvezetük egyszerű, úgy, hogy minden proletár megértheti őket”²⁹ A közérthetőség igényének hatására ismét megjelenik egy-egy „népies” szó és kép, sőt versforma is, keresetten és egyszerűsködően:

*Egész világ miránk törhet,
egész világ minket ölhet:
jól megpökjük a markunkat,
úgy fogjuk a puskavasat.*

*Jajgat a hír: „Idehaza se jobb,
a részünk itt is csak éhség, halál.
Két marék lisztért, pelyvás búzáért
sírva jekszik az asszony a jegyző úr alá.”*

*Minálunk nem törik már a szegényembert. (12)
Továris, elvtárs! fordítsd meg te is a jegyvert! (13)
Ugyám!*

(A proletárforradalmat megölni nem lehet, 1930 körül.)

IV.

A hangjában egyszerűsködő, tartalmában veszélyesen leszűkülő költészetten — mint már egyszer a világháború — most is tragikus esemény segít. A faszizmus uralomrajut Németországban és Komjátéknak is menekülniök kell; rövid svájci tartózkodás után Párizsban telepsznek le. Bekövetkezett, ami ellen annyiszor és olyan erővel szólított harcba. Az 1931-ben kiadott *Mindent akarunk* című kötet, melyhez Hidas Antal írt³⁰ előszót, egyszerűben történeti értéket kapott: e korszak versei sorakoztak benne, intő például a fasiszta veszély növekedésére és negatív például a helyesebb politikai harcra, irodalmi elképzelésekre egyaránt. Komját Aladár életének utolsó szakasza (1933—1936) mutatja, hogy a költő éppúgy levonta a tanulságokat, mint a „Népfrent-politikára” áttérő munkásmozgalom: a nagy megrázkódtatás ismét közelebb hozta a világhoz; ugyanakkor a lassan jelentkező öregedés és a hazájától való hosszú távollét felfakasztják személyes líráját is, melyet majdnem két évtizeden át magába fojtott. Már az *Öregek* című versben megjelenik a békés, zaklatott élettől ment világ idilli képe, még a távoli jövőbe, a kommunizmusba vetítve ugyan, a következő generációk elé; de már friss növény ez a vasból formált versek között.

²⁷ Arról a Becherről írja ezt, aki — több más társával — jó ismerőse volt és aki, mint a német expresszionisták baloldali szárnyának kiemelkedő alakja, nyilván korábban rá is nagy hatással volt. A „Bund Proletarisch-Revolutionärer Schriftsteller”-ben — melynek vitáiban Komját Aladár is résztvett — elsősorban a különféle „izmusok” baloldali művészei tömörültek.

²⁸ KOMJÁT ALADÁR: Johannes R. Becher: (CHCl = CH₃) AS (Levisite) avagy egyetlen igazságos háború. Ö. m. 307.

²⁹ KOMJÁT ALADÁR: A. Nyeverov: Az élet arca. Ö. m. 312.

³⁰ „Ezzel az előszóval [Komját] Aladár nem értett egyet és bántotta, hogy nem Kahána írta meg, ahogy megígérték” — írja Komját Irén. I. m. 33.

Ülsz a hegyen.
 Fejed fölött, akár a jecskék,
 békés gépmadarak köröznek:
 jól, jól az éter térei jelé.
 Előtted páras-melegen terül
 a föld-kenyér karéjja,
 amibe ízes fűszerül
 boldog munkát a te kezéd vetett.
 Csönd. Boldog csönd.
 Az elmúlás vize
 neszellen árad a fűtenger megett.
 Fölring hozzád.
 S körülmos, fürdet, mint a gyereket.

(*Öregek*, 1933 körül)

A „lélek mérnökeihez” írott verse új „ars poétikája” is az élet teljességét kívánja már bemutatni; személyére koncentrált kozmikussága már a világ egészében oldódik fel, viszonya a természethez és az élethez döntően változik e képekben gazdag, terjedelmes alkotásban. (*A lélek mérnökeihez*, 1933 körül)

Szinte önbírálat már ez a vers. Az új szem most még a gyerekkor emlékeit is meglátja s az új kéz megírja. : a forma engedelmesen hajlik hol balladává, hol lassú emlékezőssé. (*Gyerekkor*). Most vall először úgy, hogy harcos mondanivalója mögött az egész ember hitelét érezzük, vágyódásait, álmait, sőt kinlódásait is, (*Pihenőn*, 1933); ismét előbukkan a hamburgi felkelés emléke s most már fegyelmezett, a tartalomnak-formának művészi ötvözésével egy tömbbe öntött vers állít neki méltó emléket (*Az elsők*); s elérkezik az a pillanat is, amikor — anélkül, hogy egy villanásra is feledné hitét, elveit, életcélját — kiszakad egy halk sóhajtás :

Nehéz kívárni
 a nagy biroknak végét:
 behavazott fejjel,
 gémberedő szívvel,
 fanyar halál-izzel
 mindünk menedékét:
 azt az örök békét,
 Nehéz kívárni!

(*Nehéz kívárni*, 1935 körül)

Rögtön rajtakapta magát és „maradék erejének” új marokra fogására lelkesít; de a sóhaj előtört, a fegyelmezett katona mögül ember bukkant elő. Nem az ember, hanem egy a sok közül. S ahogy ez a magatartás végre elhatalmasodott rajta, ahogy kényszerű tartását végre bátran nyújtózza ki, verseinek melegsége és hitele is megnő. Most már az élő ember megértésével írja és a társ szenvedésével szenved a aszturiai paraszt meghurcoltatását, (*Aszturiai paraszt nótája*,) szerelmes verset ír nyugodt-komoly formában (*Szerelmes vers*) és gyilkos szatírja Mussoliniről már olyan magas erkölcsi alapról születik, amelyet eddig még egy versnél sem éreztünk (*A győző*): Most már azon az úton jár, melyen a költészet teljességéhez érhet el. Egy pillanatra sem szabad feltételezni, hogy megtorpant és például politikailag megingott volna. Csak a szorító egyenruhát vetette le, túllépett merev szabályokon, iskolákon és visszajutott önmagához; nem a kezdő író melankólikus hangulataihoz, hanem a forradalmi költő száműzetésben feltámadó szerény, kicsit bánatos, kicsit megértő, de mindvégig harcos *humanizmusához*. És — nem is paradox módon — éppen így, a művészi szintet elérve és egyre magasabbra hágva új költői eredmények felé, ezek a versek jobban és hatásosabban segítik az osztályharcot, a proletariátus ügyét, hiszen most valóban eljutott az *értelmi és érzelmi „közérthetőségig”*. Párizsból a vers szárnyain ismét haza jut.

Összeborul mind a szegénynép.
 Álmodj derűt. Álmodd a békét.
 Fekszel a lankán. Fialat lombokon
 sétál a szemed, bizsergő ormokon,
 duhaj csikón, víg kőlyök-arcokon,
 rohamléptű kemény kaszásokon.
 S derü terül rád: ni, mind rokon, rokon!
 Összeborul mind, ami épség.
 Álmodj derűt. Álmodd a békét.
 S ha ébredsz s belédjáj, hogy élsz,
 ne kushadj árván! Lázadj! Lázadj!
 Gyenge a kéz, ha ríva kér!
 Magad erejét érzed-é?
 Az ős kiáltást hallod-é?
 Kunyhónak békét! Hadat a palotának!

(Békét! 1936 körül)

A spanyolországi háborúban a köztársaságiak győzelmét (melyben haláláig hitt) verssel segíti; a *Nemzetközi brigád indulója* ott száll a harcosok között. Mái legismertebb költeménye maradt. A „törhetetlen fajtára” tesz hitet.

Abból való volt ő is, haláláig. S az utolsó három évben még valami: olyan gyors ívben felfelé szárnyaló művész, aki hamarosan a magyar irodalom kiemelkedő költői között lehetett volna.

A halál ezt az ívet szakította ketté. Utolsó versében, melyet 1936 októberében írt, a valaha pesszimistaként induló költő *Öröm* címmel veti magát a világba, ránk hagyva a huszadik század első felének egyik igen szép versszakát:

*Fogadj be nagy víz: természet, teli élet!
 Karom kardjával hadd hasítsam
 a makacs bukkánó habot!
 Hadd mossam le facsaró nappalok,
 facsaró éjszakák vérvérítékét!
 Fogadj be nagy víz! Sodorj, sodorj,
 öröm-öserdős partok,
 gyönyör-tarajos tengerek jelé!
 S ha lankadok,
 ha holtjehérre válva
 mégis ordítanék: „Segítség!” —
 boríts el, sodorj a halálba!*

Halotti maszkiának tanúsága szerint összezárt ajakkal halt meg.

V.

Komját Aladárnak három önálló verseskötete jelent meg életében és egy halála után³¹. A különféle antológiákkal együtt hetvenhét verse látott napvilágot; most — összegyűjtött műveinek kiadásával — ez a szám százöttre emelkedik, miután valamennyi fellelhető kéziratanyagát közzétették. A számok azt mutatják, hogy költőként eltöltött huszonhat évéhez arányítva termékenysége igen alacsony. Vers-fogalmazványai mutatják, hogy nehezen írt; tömörségre törekedett és egy-egy szóval órákig bajlódott. Egyéni lelkiismeretességéhez és költői alkatához a különféle stílusok fékező ereje is hozzájárult. Téves lenne elfogadni azt az elképzelést, hogy a szabadversek könnyen születnek.

³¹ Kiáltás. Bp. 1917, Ma; Új Internacionale, Bp. 1919. (Vörös Könyvtár 8—9.); Mindent akarunk. Moszkva, 1931, Centrizdat. (A „Sarló és Kalapács” könyvtára. Szép-irodalmi sorozat 5.); valamint: Megindul a föld. Paris, 1937, Atelier de Paris.

Am ha a versek száma kicsi is, organikus fejlődésében tudják bemutatni Komját alakulását, szándékait és elképzeléseit; költői útját, minden kitérével együtt. Az előbbieken ezt az utat próbáltuk — életének előrehaladásával párhuzamosan — végigtekinteni s elsősorban az ott elmondottakból vonhatunk le általános érvényű megállapításokat. Egész életművének *nyelvi* sajátosságait vizsgálva az egyes állomások jellemzőiből kialakítható összképhez néhány kiegészítés még indokolt.

Komjában felfedezhető a munkás-élet ábrázolásának igénye, sőt bizonyos kísérlet a paraszti sors bemutatására is. Verseinek építőkövei, a jellemző szavak, három kategóriába oszthatók. Fellelhetők mindenekelőtt a proletár-életformával kapcsolatosak, (természetesen olyanok, mint „gyár”, „vas”, „cement”, „három”, egészen olyanokig, mint „kurbli”, „fuser”, „csapág”, „csavar” és a munkásmozgalmi kifejezések: „szocializmus”, „burzsoá”, „szocdem”, „anarchista”, „sarló és kalapács”, „párt”, „elvtárs”, „osztályharc”, „diktatúra”, stb. stb.) melyek költői felhasználása — mint jelenség — már nem új a magyar költészetben, hiszen a Népszava-lírában előzményeket erre már találunk. Új legfeljebb a szavak *természetes* használata és a szókincs *bővítése* a modernebb változatokkal. Másodsor nagy számban található olyan szavak és kifejezések, melyek a materialista világnézet és a modern világ révén kerülnek a versbe. Így: „szintézis”, „homogenitás”, „mikroszkópia”, „plazma”, „kohézió”, „relativitás”, stb. A harmadik réteg ebben a költői nyelvben a „népies” szavak rétege. Felesége szerint³² — sokat foglalkozott a régi magyar költéssel és különös kedvvel gyűjtögette a használatban kiveszett, de tömör, megjelenítő erejű kifejezéseket, melyeket egy kis fűzetbe jegyzett fel magának. „Népies” kifejezései tehát elsősorban innét erednek, és nem gyerekkorának nyelvéből, ismereteiből, bár ennek hatása is látszik. Verseinél a különleges ízt elsősorban ezek a szavak adják, nemcsak azért, mert először találkozunk velük tudatos felhasználásban modern költőnél, hanem azért is, mert sajátosan „komjátív” teszik a verset, sajnos, általában egyéni modorosság érzését keltve. „Saslódás”, „vizláni”, „rakonca”, „nyáfrás”, „osztörtü”, „szemer”, „bucok”, „iszamulni”, „földombolódni”, „száda”, „baliga”, „nyomintani”, „peceklő”, „sádoló”, „ganaj”, „zegernye”, „isztmosz”, „imettsé”, „hógulya” és a többiek — általában olyan kifejezések, melyek megfejtéséhez jobbára ma is, akkor is kézikönyvek kellettek. Ezek a szavak nem épülnek bele a vers szövetébe és használatuk éppen ezért kerestnek látszik; a köznyelvi szavakkal bármelyiket helyettesíteni lehetne.

Ennek a harmadik csoportnak a feltűnése azonban — bármilyen torz kísérlet is önmagában — a parasztság felé megnyílvánuló rokonszenv jele, szocialista költőnél. Az érzelmi tényezőknek nyelvre szabadított tudatos hatása itt lexikálisan nyilvánul meg. A nyelv szubjektív alakítására azonban más példák is előfordulnak Komjátnál. Pl. a gyűlölet kifejezésére is elsősorban nyelvi eszközöket használ fel („dögivel árad a profit”, „fancsali pofával”, „Chamberlain torz pofája vigyorog”, „markukba röhögnek”, stb.).

De a forradalmi művészet általa vallott elvei — a szókincs „demokratizálásán” túl (függetlenül attól, hogy ez a „demokratizálás” mennyire sikeres és mennyire nem) — meglátszanak mondatszerkesztésén is. Itt természetesen nem az a kérdés nyomul előtérbe, hogy milyen rétegek nyelvét próbálja beépíteni verseibe, hanem az, hogy milyen elképzeléseket kell tükrözniük a szavak egymáshoz való viszonyának. Komját kifejező-eszközeivel mozgást és tömörséget akar megjeleníteni. A mozgás, az aktivitás inkább a *mondatok* egymáshoz való viszonyításában képzelhető el s ezért már jobbára versforma kérdése. Az elsősorban *expresszionista* eredetű tömörség-igény azonban mondatszerkesztéseiben annyira erős, hogy szinte már a jelentés szövetét zúzza össze koncentrálásának nyomása alatt és egy-egy komplikált mondattal vesszszakokat is helyettesíteni akar. A Radnóti által Kassák költészetével említett „plakát-versek” egyik titka ez. „Ámolygó sokak tápázkodása” (*Új Internacio-*

³² KOMJÁT IRÉN: i. m. 11.

nálé). „Térre többülni érzi meg a szag”. (*Gyerek!*) „Mozdulunk. Rándul: volt-helye-szakadtan. (*Bennünk hánytorog a föld*). Egy-egy helyzetkép, érzés, vagy jelenet összeszorítása egy rövid mondatba — a koncentráltság keresése, mindvégig jellemzi, csak utolsó verseiben oldódik fel ez. Ugyanígy jellemzi — megintcsak forradalmársága miatt — az állandó mozgás-keresés is. Már az előbbi igény kielégítésekor, tömör és zsúfolt mondatai miatt, a vers *formáját* is alakította, ilyen esetekben a vers ugyanis össze nem függő egysoros mondatokra bomlik; a mozgás megjelenítésére pedig egyenesen meg *kell* bontania minden szokásos alakzatot :

Le!
Nincsen búvója a keménynek!

Föl!
Nincs fonadékja a légnak!

(*Vízió*, 1917)

Kedvelt formája lesz a „hármás ismétlés” hatásos alkalmazása is ilyen célzattal³³

Minden ágyútorok kelet jelé: a szovjetek jelé!
Minden hadihajó kelet jelé: a szovjetek jelé!
Minden repülőgép kelet jelé: a szovjetek jelé!

(*Megfordítjuk a jegyvert*)

A mozgás megjelenítésének eszközei azonban már átvezetnek más területre is : a **nyelvi** alapanyagokat már nemcsak önmagában az érzés, hanem az érzésnek képpen történő visszaadására felhasznált költői eszközök vizsgálatához. Szubjektívizációval találkozunk itt is, a hasonlatok terén.

A grófok földjét a zsellér úgy kaszálja,
minthogyha úri fejeket nyisszantana.

(*Magyar dolgozók biztatása*)

A szubjektívizált kép-teremtés, a tömörségre-törekvés és mozgás igényének össze-ötöződéséből — a már rétegeiben bemutatott szókinccsel — születik Komját *balladái* formája, amely megintcsak politikai mondanivalójának hatásos előadására szolgál.

Béres mit eszel? —
Korpakenyeret, ha akad.
Béres min hálsz? —
Deszka-dikón, rongy-takaró alatt.
Béres mit ácsolsz? —
Hegyesre jaragom a jegenyét.
Mivégre testvér? —
Kijorgatni véle az urak belét.

(*Proletár-Magyarország marsol*)

De erre hivatottak más jellegű költői képei, hasonlatai és jelenetei is. Mozgás, kozmikus-ság, tömörség, szubjektívizáció, mind együtt vannak az ilyen hasonlatokban :

Erős ízekkel izlik a nagy világ.
Jó ezt jólözni, jalni, mint a tejjölt.

(*Gyerekkor*)

³³ Valószínűnek látszik, hogy e stílus kialakításában nagy szerepet játszottak a *szavalókórusok*; több formai jegy feltűnése erre utal. De ezt a feltételezést látszik alátámasztani — többek között — némileg az a jelenség is, hogy Komját munkásmozgalmi költészetének korszakaiban a többszám első személy dominál, ellentétben az első és utolsó korszak egyes-szám első személyével.

*Eshet már, akít töredelem illet:
eltűjta a szél az ég alól a földet!*

(Eshet már...)

Ha pedig mindezekhez az összetevőkhöz még meleg költői hitel, érző emberi humanitás is járul, tehát az a többlet, melyet csak élete legutolsó éveiben sikerült költészetében is érvényesítenie, képei megdöbbentő erejűek lesznek :

*Marokszedő lány hajladoz a tarlón.
Szépen lép. Combja dombosan feszül.
S anyányi melle érző-gyenge bogja
átles a golycon:
szimatolón, akár a kölyök-macska orra.*

(Öröm)

Megint az utolsó verséhez értünk. Oda, ahol Kőmját saját hangjára végre rátalál és az előbb felsorolt összetevőkből már egyénivé csiszolja össze mindazt, ami értékes és elhagyja mindazt, ami sallang. A „bóbiskoló sár” érzelemmel telített korai képétől hosszú út vezetett ideig. Bizonyos jegyek kezdettől fogva megvannak, csak a mérték módosul: időnként torzulva nagyobb szerepet kap egy-egy formai jegy, mások háttérbe-huzódnak. De mindvégig kimutatható: a világ egységben, egészében látásának igénye az (ún. „kozmi-kusság”); a világ mozgásának bemutatására való törekvés („aktivizmus”); az érzések és érzelmek uralkodó szerepe és színező ereje („szubjektívizáció” és „expresszionizmus” törekvés a materialista világnézetben nyugvó tömörségre („koncentráció”).

Ezek a jegyek nemcsak formailag határozzák meg Kőmját Aladár költészetét. Pontosan megjelölik időbeli helyét is a magyar irodalomban (a tizes években alakul ki stílusa, mely az emigráció keretei között önmagában él tovább a harmincas évek derekáig); de megmutatja alakját irodalmunk egészében is.

Kőmját Aladár tehetséges, erősen túlfűtött, nehezen letisztuló költője a magyar szocialista irodalomnak; a hazai „aktivisták” csoportjának — Kassák mellett — legnagyobb jelentőségű alakja. Életútja, költői fejlődése — sok kitérő ellenére is — mutat bizonyos organikus egységet, kísérletei és tévedései pedig azzal a nagy bizonyítékkal ajándékozzák meg a mai olvasót, hogy a realizmushoz az „izmusokon” keresztül is vezethet út.

Дьёрдь Сабо :]

ПОЭЗИЯ АЛАДАРА КОМЬЯТА

Для периода поэтического формирования Аладара Комьята (1909—1916) характерна прежде всего меланхолия, которая образовалась в современных ему общественных условиях, и была результатом его тяжелого детства. Из этого душевного состояния его выводит первая мировая война: воспитываемый в группе венгерских писателей-активистов», предводительствуемых Лайошем Кашшаком (в журналах «А Тетт» и «Ма» — «Поступок» и «Сегодня»), он в 1918—1919 годах становится одним из вождей левого крыла венгерской литературы. В этом плодотворном периоде (1916—1924) стих его все чаще требуют социалистического преобразования и в них появляются футуристические, а затем экспрессионистические элементы. После поражения Советской Республики, Комьят эмигрировал, но и в дальнейшем (в журнале «Эдьшег» — «Единство»), он держится своих прежних «пролеткульных» принципов. В Берлине (1925—1933) его поэзия слабеет: он отходит от действительности, и переживает художественный кризис. Но в конце жизни уже коммунист поэт поднимается на художественную высоту: его стиль очищается, стихи получают человеческую теплоту, тематика расширяется, даже проявляется индивидуальность его лиры (1933—1936). Исследования его языка и поэтических методов показывают то же самое развитие.

ÚJABB ADALÉKOK HORVÁTH JÁNOS IRODALMI MUNKÁSSÁGÁHOZ*

1910

Levélszekerényünk.

Magyar Nyelv. 1910. 48. 1. — [Betűjegy : H. J.]

1914

Pákh Albert sirjánál.

Irodalomtörténet. 1914. 437. 1. — [Betűjegy : M. J.]

1941

Horváth János észrevételei.

A jó magyar ejtés aktái. A Dékán megbízásából összeállította : Eckhardt Sándor. Bp. 1941, A budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara. [Egyetemi nyomda.] 16° 47—55. 1.

1948

Egyetemi hallgatók magyar irodalomtörténeti dolgozatairól. [5. folytatás.]

Magyarosan. 1948. 1—5. 1.

1949

Hír három virágénekről.

Magyar Nyelv. 1949. 1—10. 1.

Sylvester János vezetéknévéről.

Magyar Nyelvőr. 1949. 256—258. 1.

1951

Rendszeres magyar verstan.

Bp. 1951, Akadémiai Kiadó. 210 l.

1952

Néhány XVI. századi írónk nyelvéről.

Magyar Nyelv. 1952. 5—10. 1.

1953

A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete.

Bp. 1953, Akadémiai kiadó. 544 l.

„Az elveszett alkotmány” Arany Jánosa.

Emlékkönyv Kódály Zoltán 70. születésnapjára. Bp. 1953, Akadémiai kiadó. 87—94. 1. (Zenetudományi Tanulmányok. 1.)

A vizsolyi biblia, a magyar reformáció zászlaja.

Evangélikus Élet. 1953. 24. sz.

* Az 1903—1948-ig terjedő időre vő. *Horváth János élete és munkássága.* Bp. 1948; [Egyetemi nyomda.] 15 l. — (Bibliográfiai Füzetek. 10.) [Bővített különnyomat a „Magyar Századok” című Horváth János 70. születésnapjára készített tanulmánykötetből.]

1954

A „szendrői hegedős ének” versalakjáról.

Irodalomtörténeti Közlemények. 1954. 3. sz. 269—276. l.

Ifj. Horváth János : Árpádkori latin-nyelvű irodalmunk stílusproblémái. [Könyvismertetés.] Magyar Nyelv. 1954. 3—4. sz. 234—242. l. — [Galgóczy György álnévvel.]

1955

Vitás verstani kérdések.

Bp. 1955, Akadémiai kiadó. 104 l. — (Nyelvtudományi Értekezések. 7.)

Kisfaludy Károly és iróbarátai. [Tanulmányok.]

Bp. 1955, Művelt Nép Könyvkiadó. 182 l. — (Irodalomtörténeti Tanulmányok. 1.)

1956

Tanulmányok.

Bp. 1956, Akadémiai kiadó. 638 l.

Szabács viadala hitelességének kérdéséhez.

Bp. 1956, Akadémiai kiadó. 20 l. — (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 92.)

(Horváth János és Imre Samu hozzászólása.)

Apró adat Arany Jánosról.

Pais Dezső Emlékkönyv. Bp. 1956, Akadémiai kiadó. 494—496. l.

1957

A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. 2. kiadás.

Bp. 1957, Gondolat kiadó. 538 l.

WALDAPFEL JÓZSEF: IRODALMI TANULMÁNYOK

Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957. 555 l.

Közel harminc esztendő irodalomtörténeti munkásságáról kap képet az olvasó, amikor kezébe veszi Waldapfel József irodalmi tanulmányait. Egy rádióelőadás, melyet Waldapfel Virág Benedek halálának centennáriumán 1930-ban tartott, jelzi a kötetben a pálya kezdetét. Az irodalomtörténész munkásságának e kötetben a legújabb állomását szintén egy előadás mutatja, ez Moszkvában hangzott el a legnagyobb magyar szocialista költőről, József Attiláról 1956-ban, tehát akkor, amikor még az ötvenéves évforduló emléke elevenen élt. E két megemlékező-értékelő tanulmány mellé jelképesen sorakozik a szóbanforgó két időpóluson az irodalomtudomány adat-állagát filológusi lelkiismerettel bővítő két cikk: 1930-ban Telegdi Kata levelének két passzusáról fedezi fel az élesszemű kutató, hogy vers, 1956-ban pedig József Attila kiszombori tartózkodásáról közöl Waldapfel eddig ismeretlen életrajzbővítő adatokat.

A határpontokra elhelyezett témák éppoly jellemzőek, mint a cikkek kétjellegűsége. Jelzik egy irodalomtörténész útját, aki munkásságát régi és múlt századi irodalmunk hozzáértő szeretettel elmélyült tanulmányozásával kezdte, és lett irodalomtudományi képzettsége és alapossága, klasszikus irodalmunk iránti szeretete és új szocialista kultúránk iránti lelkesedése és felelősség-érzete révén marxista igényű irodalomtörténetírásunk egyik vezető személyiségévé. E feladatvállalásnak programcikkét is megtaláljuk e kötetben: 1951-ben írta ezt Waldapfel József a Magyar Klasszikusok sorozat megindításakor, és e kötetben a „Szocialista kultúráért” című és főleg a legújabb idők irodalmával foglalkozó fejezet élére helyezte, de ez a cikke XIX. századi irodalmunkat értékelő számos tanulmányának alapszempontjaira is világosságot vet.

Másfelől, az elvi cikkekkel szinte sorjázó tényfeltáró közlemények is jellemzőek: mutatják, hogy Waldapfel József másik főerősségének változatlanul és jogosan a lelkiismeretes filológiai kutató munkát tartja. Nemcsak a József Attiláról írott esszét toldja meg egy adatközlő cikkel, ilyet Katonáról és Madáchról írt értekezései mellett is találhatunk, akiknek igazabb megértése és szo-

cialista kultúránkba való beleépítése érdekében Waldapfel József olyan sokat tett. Az előbbinek újszemintű értékeléséhez hozzátoldja régebbi monográfiájából a Katona lírai költeményeinek kronológiáját megvilágító fejezetet, Madách-dolgozatát pedig kiegészíti a nagy drámaírónak Rousseauhoz való viszonyát megmutató adatközlésével. Waldapfel válogatásának ez a sajátossága mintegy aláhúzza azt a tény, hogy az irodalomtörténész elvi-esztétikai ítéletének a gondos filológiai és kritikai szempontú anyaggyűjtésen kell alapulnia.

Waldapfel József a kötethez fűzött jegyzetekben hangsúlyozza, hogy anyagának „terjedelmét tekintve több mint fele való a felszabadulás előtti évtizedből, a marxista irodalomtudomány útján való elindulásunk előtti időből”. Innen ered „a módszer és a szemlélet tarkasága”. Ez a tarkaság nem túlságosan feltűnő, éppen a filológiai módszernek a régebbi dolgozatokban való uralkodása révén és mert e módszer alkalmazását az újabb, és egyfelől a reakciós, másfelől a vulgarizáló nézetekkel szemben élesen polemikus tanulmányokban — természetesen a mélyebb összefüggések adatszerű illusztrálása érdekében — szintén megtaláljuk. Idézhetjük itt a *Csokonai születése napján* c. 1953-ban tartott előadásban az *Oh szegény országunk* kezdetű vers keletkezési körülményeinek megvilágítását s ezzel összefüggésben Csokonai álláspontjának megmutatását Martinovicsék mozgalmával kapcsolatosan. Különösen sokat mondó volt e téren Waldapfelnek a múlt év végén az Akadémián Madách és Gorkij viszonyáról tartott előadása.

I.

Gazdag tartalmú, sokrétű tanulmánykötetében *Középkor és reneszánsz* fejezetcím alatt W. J. a régi magyar irodalom körébe vágó cikkeinek válogatott gyűjteményét adja: szám szerint kilencet. E szigorú kritikával megrostált gyűjtemény a kötetnek kb. egy-egyedét teszi ki. Már e mennyiségi adat is jelzi (a cikkek minősége pedig kézzelfoghatóan bizonyítja!), hogy a szerző nem alkalmi

kirándulásokat tett a régi magyar irodalom területére, hanem e korszak irodalmának is alapos ismerője, hívatott munkása. Mellesleg megjegyezve, a *Középkor* bizvást elmaradhatott volna a fejezetcímből, mert a felvonultatott kilenc tanulmány közül középkori irodalmunk problémáival egy sem foglalkozik — elsődlegesen. (Pedig W. J. itt is adott jeleset, — gondolok például a Székelyudvarhelyi kódexről írt tanulmányára, melyet kár volt e csokorból elhagynia.)

Az itt újraközölt cikkek kivétel nélkül a felszabadulás előtt íródtak és jelentek meg nyomtatásban. Eredeti szövegükön W. J. csak itt-ott, módjával változtatott: javított, kihagyott vagy beleszótt. A legkorábbiak szerzetési éve 1930, a legkésőbbiek pedig 1941. Már e dátumok is elárulják, hogy e cikkek — ami irodalomtörténeti módszerüket illeti — a marxizmus-leninizmust a felszabadulás után magáévá tevő irodalomtörténész tudományos fejlődésének, magatartásának első, kb. 1945-tel lezárható szakaszát mutatják be és jellemzik.

Nem kétséges, a fiatal W. J. figyelmét egyik tanárának, Horváth Jánosnak akkori egyetemi előadásai és tudományos munkássága fordította — egyebek közt — a régi magyar irodalom felé. Ő azonban a legjobb Horváth-tanítványoknak nem a két háború közti szokványos útját járta. Nem kacerkódott a „szellemtörténet”-tel, nem konstruált ennek jegyében — az övét megelőző pozitívista nemzedékek munkálatai alapján — kisebb vagy nagyobb „szintéziseket”, divatos esszéket, mint például a régi magyar irodalmi problémákkal szintén foglalkozó Kerecsényi Dezső, hanem az irodalmi anyaghoz tapadva, annak főként filológiai problémáit oldozgatva, megmaradt a legjobb értelemben vett neopozitívista kutatónak. Erre különben erős klasszika-filológiai iskolázottsága is predestinálta. Igazi elődjét, valódi mesterét Katona Lajosban lehetne megjelölni.

Mi az oka, hogy W. J.-nek nemcsak a jelen kötetben újraközölt, hanem a kihagyottak közül még jó pár, ami tudományos megállapításait, eredményeit illeti, kevés kivétellel ma is megállják helyüket, nem avultak el s a jelen marxista irodalomtudománya bizton támaszkodhat rájuk? Egzaktságuk, puritán tárgyiaságuk és illúziómentes tárgyilagosságuk. Szűkkörű, de biztos problémalátás, gazdag nyelvismeret, a hazai és külföldi szakirodalomban való meglepő jártasság, szívós utánajárás, logikus, célravezető okfejtés, megbízhatóság és korrektség a legfőbb jellemzői, tudós-erényei e tanulmányok szerzőjének. W. J. nem meddő, öncélú mikrofilológiát művel, hanem a korokban jelentős írók és művek mindaddig fel sem vetett vagy ki nem bogozott kérdéseit vizsgálja, forrásaikra, új összefüggésekre

mutat rá a filológia nélkülözhetetlen módszerével.

Ez alól kivétel a *Padova, Krakkó és a magyar irodalom* című tanulmánya, melyben két rádióelőadást házasít össze. Itt a műfajnak megfelelően könnyedebb; lazit a tudományos vértelen, mégis nívós. Apró adatok sokaságával mutatja meg ama két egyetemi város szellemi spektrumát, mely műveltségünk és irodalmunk fejlődésére — Bécs mellett — még a XVI. században is oly jelentős hatást gyakorolt. E nívós, esszészzerű cikkhez még két, jelentéktelen megjegyzésem volna. Az első: Janus Pannoniust apodiktikusan „magyar ácsmester” árvájának feltüntetni — nem a legszerencsésebb. Egyrészt köztudomásúlag horvát származású, másrészt csupán egyetlen, viszonylag kései és nem is túl megbízható forrás nevezi apját ácsmesternek; a kutatás mai állása szerint kismesének tartjuk. A második: a krakkói egyetem magyar kapcsolatait tárgyaló rádióelőadás helyett (először az Apollo-ban jelent meg) szívesebben láttuk volna a hasonló tárgyú, sokkal részletesebb, kidolgozottabb cikkét, mely 1946-ban az Egyetemes Filológiai Közlönyben látott napvilágot.

Igen előnyösen, teljes vértelenben mutatja be a szerzőt Pesti Gáborról írt tanulmánya. Az érintett pontokon ma sem sokban ment túl rajta a tudomány. Ebben nem Pesti egész életművével foglalkozik, csupán fabuláival. Meghatározza a fordítás alapjait szolgáló latin Aesopus-kiadást, ezzel nagy szolgálatokat tett a leendő stílusvizsgálat kutatóinak, majd pedig a mesék után adott verses tanuságok verstani vizsgálatát ejti meg alapos felkészültséggel.

A Pesti-cikkhez kapcsolódik szorosan a XVI. század másik jelentős prózaírójának, Heltai Gáspárnak néhány munkájával foglalkozó két tanulmány. Az elsőnek eredeti címe — *Heltai Gáspár forrásai* — jobban kifejezi a szerző intencióit és eredményeit, mint az itt adott, semmitmondó új, *Heltai Gáspárról*. Hisz végeredményében a Fabulák és a Dialogus német forrásait tárja ebben fel W. J. szerencsés kézzel. A második (*A magyar Ponciánus*) eredményeiben már közel sem így megnyugtató. Ponciánus históriájának egy, Bécsben 1573-ban kinyomtatott magyar fordítását ismerjük. W. J. megállapítja, hogy a XVII. században Lőcsén nyomtatott Ponciánus nép-könyvek nem a bécsinek újranyomásai, s nem is latinból fordítottak, hanem németből. Ama feltevése, hogy ez utóbbiak alapszövege XVI. századi, sőt Heltai Gáspár munkája volna és az ő nyomdájából került volna ki, a szerző szellemes és sokoldalú „bizonyítása” után is kérdőjel marad.

Az újabb Balassi — filológia Eckhardt Sándor mellett W. J.-nek köszönhet legtöb-

bet. Számos Balassi-cikke közül csak kettőt választott ki: a rövidke *Hol bujdosott Balassi?* és a *Balassi és az olasz irodalom* címűeket. Ez utóbbi, mely eredetileg *Balassi, Credulus és az olasz irodalom* címen, sőt olasz nyelven is megjelent, W. J. legérettebb, legjobb tanulmánya. Egyik újsága — többek között — annak megállapítása, hogy Balassi töredékben fennmaradt pásztordramája, a *Credulus és Júlia*, az olasz Castelletti *Amarilli* című pásztordramájának magyar prózába való átköltése. A két lengyel — magyar kapcsolatokkal foglalkozó cikke közül — *Magyarország sorsának XVI. századi lengyel vissznangjához és A magyar végek lengyel költője* — az utóbbi szintén Balassi körül forog: egy XVI. századvégi lengyel végvári éneknek Balassi katona-énekével való rokonására mutat rá.

A sorrendben utolsó kis cikk — *Telegdi Kata* — irodalomtörténeti becsét nemcsak az adja, hogy egy XVI. századvégi levélben verses betétet fedezett fel W. J., hanem ennek kapcsán annak megállapítása is, hogy a főnemesi udvarokban dívott a poézis, s így érthető meg: Balassi megjelenése nem meteorszerű, megvolt a maga előzménye.

W. J. kötetének régi magyar fejezete egy kivétellel mind új eredményeket hozó, kimondottan filológiai tanulmányokat tartalmaz. Éppen ezért a jegyzet apparátus elhagyását komoly hibának vagy tévedésnek kell minősítenünk. Nehéz volna elhinni, hogy olvasóközönségünk széles rétegeit ezek a komoly, értékes tanulmányok olyannyira érdeklik, hogy kedvükért érdemes legyen ilyen felmegoldásra fanyalodni. Különbösen is filológiai tanulmány a jegyzetek elhagyása után is filológiai tanulmány marad, nem válik könnyed lektúrré. A komolyabb igényű, érdeklődő olvasót a jegyzetapparátus amúgy sem riasztaná vissza. Ellenben a szakember (középiskolai tanár, egyetemi hallgató), ki örült, hogy a folyóiratokban szétszórt, becses tanulmányokat végre-valahára egy kötetben kaphatja kézhez, csalódott, — ezután is csak a könyvtárakra lesz utalva.

II.

Waldapfel József elsősorban a felvilágosodáskori és a XIX. századi magyar irodalom kutatója. Monográfikus feldolgozásai is ezt a korszakot tárgyalják. E könyveiből (*Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből, Katona József*) szintén kapunk izelítőt a reprezentatív tanulmánygyűjteményben, kivéve a felvilágosodás irodalmáról összefoglaló képet nyújtó legújabb munkáját. Waldapfelnek marxista igényű irodalomtörténetírásunkban ss mint XIX. századi kutatónak jutott vezető izerep. Irodalmunk társadalmi-történeti alapú

vizsgálatának és a haladó értékeket határozottan előtérbe helyező méltatásának — Révai József tanulmányai után — legkorábbi eredményei közé tartoznak Waldapfel fel szabadulás utáni cikkei. Ezek közül a dolgozatok közül, melyek még a negyvenes évek végéről valók, a legterjedelmesebb *A költők a forradalomban* c. centennáriumi cikk, mely teljes terjedelmében megtalálható e gyűjteményben. E tanulmány általában meggyőzően rajzolja meg irodalmunk fővonálát a reformkor kezdetétől a szabadságharcig, szorosan kapcsolva azt a korszak társadalmi harcaihoz, egyben néhány vitatott irodalomtörténeti kérdést is új oldalról világít meg. Waldapfelnek ez a munkája, mely később *A XIX. század költői* c. gyűjteménye révén még szélesebb körökben vált ismeretessé — egészében véve igen hasznosan szolgálta újabb irodalomtörténetírásunk kialakulását. Vörösmarty és Petőfi viszonyát lényegében már ekkor helyesen értelmezi, Tóth Dezső monográfiája inkább csak szemléleti újságot hozott e kérdésben. Különösen termékenyítően hatottak azok a fejezetek, amelyek Petőfi kortársainak forradalmi költészetét tárgyalják: elősegítették Vajda újraértékelését és Sárosi újrafelfedezését többek között. Viszont kételyek merültek fel az ún. decembéri cikkek szerzősége körül, melyeket Waldapfel már e tanulmányában Vörösmartynek tulajdonít, e téren Tóth Dezső kétségei után még további viták várhatók. Legkevésbé látszik időtállóan a Jókairól megfogalmazott ítélet, melyre még később visszatérünk.

Nem kevésbé jelentős irodalomtörténeti esemény volt annak idején *Az igazi Csokonai* megjelenése az újjászületett Irodalomtörténet egyik legelső számában. Waldapfel tanulmánya végeredményben helyesen és időtállóan jelöli ennek az annyira félreértett, sőt félremagyarázott költőnek az érték helyét: Csokonai a magyar felvilágosodás legnagyobb költője. A dolgozat befejező mondatai már akkor figyelmeztettek arra, hogy a szerző szándéka nem az volt, hogy az eddig háttérbe szorított és most igazságosan kiemelt progresszív eszmei vonások legyenek az egyedüliek Csokonai portréján. Nem Waldapfel hibája, hogy irodalomtörténetírásunkban vagy még inkább felső és középfokú irodalomoktatásunkban évekig egyoldalú és sok tekintetben elszíntelenített Csokonai arckép uralkodott. Ez ellen az elszűrkítés ellen maga Waldapfel József vette fel a küzdelmet 1953-ban *Csokonai születése napján* című és e kötetben szintén olvasható írásával, melyben Csokonainak a felvilágosodáshoz kapcsolódó értékein túlmenően „egyéb tartalmi és formai vonásait” óhajtja „meghatározni néhány alapvető kérdéseket is megvilágító részlet-probléma megvizsgálásával, és kimondja azt az elvet, hogy nem csupán az *igazi*, hanem az

egész Csokonait is be kell mutatnia a vele foglalkozó irodalomtörténészek.

Waldapfel József újabb irodalomtörténetírói munkásságának kiemelkedő értéke az a sikeres törekvése, hogy irodalmunk klasszikus örökségét — egyfelől megtisztítva azt a régi konzervatív-akadémikus és a dekadens-polgári torzításoktól, másfelől pedig felvéve a harcot a proletárkultúrának elszegényítő és dogmatikus értelmezésével — beépítse új szocialista világunkba. Itt elsősorban azokra a cikkeire gondolunk, melyekkel Vörösmarty és Madách igazát védelmezte.

Vörösmarty ügyében a felszabadulás után először egy polémiát vívott Vas Istvánnal, *Az emberek és az Országháza* értelmezése kapcsán Gyulai tételeinek helyességét igazolta és egészítette ki, szemben a Babits-féle történeti-elméleti-nyelvészeti magyarázattal. E tollharc középpontjában inkább az irodalmi jelenségek történelmi-társadalmi magyarázatának érvényességét igazoló szándék és a dekadens-pesszimista szemlélet elvetése állott. E polemikus cikkek közül az adott vitához kevésbé közvetlenül kapcsolódó, általánosabb érvényű került bele a kötetbe. Waldapfel Józsefnek Vörösmarty új értékelését nagymértékben előmozdító tanulmánya a nagy költő születésének 150. évfordulójára készült a Magyar Klasszikusok ekkor megjelentetett Vörösmarty-kötetének előszavaként. Waldapfel dolgozata az Irodalomtörténeti Társaság belső munkatársai jelenlétében már az ismeretes Vörösmarty-emlékűnnepély, Vörösmarty értékeinek hivatalos helyről történt elismerése előtt elhangzott, és ilyen értelemben is szép állásfoglalás volt a nagy költő haladó jellege mellett, olyan időben, amikor — Horváth Márton emlékezetes emlékbeszéde előtt — még érvényesültek olyan elsekélyesítő tendenciák, amelyek Vörösmartyt mint „nemesi költőt” hajlandók lettek volna kitagadni a magyar progresszív kultúrából. Erről Waldapfelnek már említett programcikkében is olvashatunk („A klasszikusok a nép tulajdonába mennek át”) és e bírálat szerkesztői is tudnának erre példákat idézni. Waldapfel 1950-ben írt Vörösmarty-tanulmányának számos megállapítása ma is gerince Vörösmarty-kutatásunknak, pl. a periodizáció, az 1827-es és 1836-os évek fontosságának felismerése Vörösmarty fejlődésében. Az előbbi dátum pályafordító jelentőségét a Vörösmarty kritikái kiadásának sajtó alá bocsátott első kötete közvetlenebb filológiai érvekkel is megkísérli igazolni. Waldapfel pályaszakaszolását Tóth Dezső monográfiája is inkább kiegészíti, legfeljebb részleteiben módosítja, egészében nem mond neki ellent.

Kétségtelen az is, hogy Vörösmarty romantikájának megértéséhez, kötettségének bonyolultabb esztétikai megítéléséhez inkább csak

eszmei vázat ad Waldapfel, de ez a váz tartós anyagból készült, építhetnek rá a Vörösmarty-kutatók. Kár, hogy az első megemlékező értekezés ilyen, akkor még szükségszerű hézagait az 1955-ben tartott emlékbeszéd csak egyes részletkérdésekben pótolja.

Waldapfel József harcát Madách „igazáért” — az új cím találó és igaz — még inkább ki kell emelnünk. Még teljesebbé válik a kép, ha a kötet két tanulmányát kiegészítjük az Akadémia elhangzott és összefoglaló fogalmazásban a Kertárs ezévi 1. számában közölt Gorkij és Madách cikkel, mely teljesebb filológiai apparátussal az Irodalomtörténeti Füzetek egyik darabjaként fog megjelenni. Madách elhelyezése a magyar nép szocialista kultúrájában még több balítélet és hibás régi nézet leküzdését követelte, mint Vörösmartyé, s erre az indítást Waldapfel Józsefnek 1951-es akadémiai előadása adta meg. A szocialista kultúra szűkkeblű értelmezésével itt még nagyobb küzdelmet kellett vívnia Waldapfelnek, mint Vörösmarty esetében, amikor Horváth Mártonnak hivatalos nyilatkozat-jellegű emlékbeszéde már lényegében eldöntötte a kérdést. Kétségtelen, hogy Waldapfel első Madách-tanulmányában találkozzunk a kezdeti lendület bizonyos túlzásaival: a Lucifer-értékelést 1954-ben írt dolgozatában már maga is módosítja, de az egész életmű progresszív jellegéről, *Az ember tragédiájában* a haladás kérdésének a korviszonyok diktálta ellentmondásos, de inkább pozitív megoldásáról, a francia forradalmi szín központi helyre állításáról és jelentőségéről stb. szóló tételeit utána a Madách-kutatók többsége magáévá tette, bár a madáchi mű ellentmondásos jellegéből következik, hogy itt mindig lesznek viták még a legalapvetőbb kérdésekben is. Annyi mindenesetre már általánosan elfogadott vélemény, hogy Madáchnak és főművének helye van a magyar klasszikus haladó hagyományban — és ennek irodalomtörténeti megmunkálásában Waldapfel József, majd a Lukács-féle ellenvélemény után Sőtér Istváné az érdem.

Waldapfel Madách-tanulmányaival kapcsolatosan meg kell említeni, hogy a második, mely *Az ember tragédiája* 1954-es kiadásának előszavaként jelent meg, népszerűsítő jellege ellenére Madách irodalomtörténeti értékelése szempontjából fontos újdonságokat hoz: így pl. a madáchi dialektikának a kor belső ellentmondásából való magyarázatára találunk benne új és találó gondolatokat, továbbá Madách ifjúkori műveiről ad a terjedelmnek és az ismertető célnak megfelelően sommás, de figyelemre méltó összefoglalást.

Ha egyben-másban vitázunk is Waldapfel Józseffel, mikor Csokonairól, Katonáról, Vörösmartyról, Toldyról vagy Madáchról ír, egészében véve igazat adunk ítéleteinek, és

sokkal tartozunk neki e nagy írókról alkotott saját nézeteink kialakulásában. Ezzel szemben Jókai Mór értékelését nem Waldapfel József szempontjai szerint kezdte meg és folytatja újabbirodalomtörténetírásunk. Nem arról van szó, hogy Jókai békepárti tevékenységét és politikai ingadozásait elnézzük, de ezek miatt Jókai márciusi szereplését sem tekinteni őszintének, nem igazságos, s nem vezet a Jókai-életmű igazabb megítéléséhez. Újabb Jókai-kutatóink sem arra vetik a fősúlyt, hogy kimutassák, „milyen döntő része volt éppen Jókainak a szabadságharc folytonos emlegetése, kultuszának lelkes szolgálatá ellenére, igazi értelmének elh. mályosításában és elszegényítésében.” Ehelyett újabb kutatóink Jókai márciusi szerepét tekintik a nagy regényíró eszmei fejlődése csúcának és az ettől való eltávolodásokkal, illetve az ennek magasához való újabb közeledésekkel hozzák kapcsolatba írói művészetét hullámvölgyeit és hullámhegyeit is. A filológiai kutatások is sok olyan eddig ismeretlen vagy kevésbé ismert adatot tártak fel, melyek Jókai szabadságharc alatti politikai szerepléséről — még Petőfivel való végleges összetűzéséről is — sok vonatkozásban más képet adnak, mint amilyent tíz évvel ezelőtt erről meg lehetett rajzolni.

Eltérintve a Jókai-értékeléstől, e tanulmánykötet arról tanúskodik, hogy új irodalomtörténetírásunk azokon a vágányokon halad, amelyeknek lefektetésében Waldapfel József a legfontosabb szerepet betöltők sorába tartozik.

Arról is vall ez a tanu.mánykötet, hogy

milyen hasznos munkát végezhet a régebbi magyar irodalom kutatója akkor is, ha „kirándul” a legújabb irodalom területére. Itt nemcsak a József Attila-cikkekre gondolok, hanem arra a színikritikára, melyet Waldapfel József élő író művének első hazai színrehozatala alkalmával írt. Korneyeicsuk *A nagy műtét* c. darabjáról, illetve annak budapesti bemutatásáról szól a bírálat. Irodalomtörténeti alaposítással Waldapfel az író pályájának ismertetésével kezdi, folytatja *A nagy műtét* fejlődéstörténeti elhelyezésével ezen a pályán, majd a mű mondanivalóinak és a jellemeknek finomtollú elemzésén át eljut a színeszek játékának egészen beható kritikájáig, és figyelme kiterjed a fordítás, a színházi húzások legapróbb kérdéseire is.

Waldapfel József könyve egy széles és gazdag érdeklődésű irodalomtörténész több mint húszéves pályájáról ad képet. E pálya kezdetét a lelkiismeretes és találó ítéletű filológus anyagbővítő cikkei jelzik, újabb állomásait klasszikus irodalmunk haladó értékeit ebbe az irodalomba szeretettel és alapos tudással elmélyülő marxista irodalomtörténész értékelő esszéi mutatják. Míg Waldapfel régebbi dolgozatai főleg régebbi irodalmunkról szóló ismereteinket gyarapítják biztos kézzel feltárt irodalomtörténeti tényekkel és vonatkozásokkal, XIX. századi íróinkról írt tanulmányai szilárd alapkövek marxista igényű irodalomtudományunk további kutatásai számára.

Gerézi Rabán—Horváth Károly

TOLNAI GÁBOR: VÁZLATOK ÉS TANULMÁNYOK

Budapest 1955. Irodalomtörténeti tanulmányok 6. sz. 189 l.

Tíz esztendő terméséből válogatott irodalomtörténeti tanulmányok, ünnepi megemlékezések foglalatát e kötet, amelyeknek mindegyike megjelent már kiadások bevezetőjeként, vagy folyóiratok hasábjain. Anyaga élesen kettéválik, öt írás régi irodalmunk egy-egy alakjának arcképét vázolja fel, a többi új irodalmunk két értékes egyénisége köré fűzi mondanivalóját.

Az első csoport — Balassi, Szenczi Molnár, Bethlen Miklós, Rákóczi Ferenc és Kazinczy Ferenc tanulmányai —, akkor készültek, mikor a magyar marxista-leninista irodalomtudomány egyre határozottabb lépésekkel indult régi irodalmunk értékeinek vizsgálatára, vette bonckése alá „a régi korok íróinak haladó voltát illető bonyolult kérdéseket”. (169. l.) Az öt közül elsőnek a Kazinczy Ferencről szóló készült el, s most hogy kötetbe foglaltan, tartalmuk szerint

időrendbe szedve sorakoznak a kötetben, helyesnek érezzük az illetén való csoportosításukat, mert az egyes tanulmányok irodalomszemléletéből és azok értékelési eredményeiből irodalmunk egy szakasza, fejlődésének vázlata is kirajzolódik.

„Balassi Bálint ünnepére” a költő születésének négyévszázados évfordulója alkalmával rendezett országos ünnepségen elhangzott emlékbeszéd; e műfaj klasszikus értelmében, de annak szónoki pátosza nélkül. Feladatának Balassi új szempontú értékelését választotta. A kor és társadalmi viszonyok egymásrahatásában keresi Balassi költői egyénisége kialakulásának kulcsát. Világosan meghatározza a történelmi pillanatot, amikor Balassi fellépett. Az ezeröttszázhetvenes éveket lezárult a reformáció hódító lendülete, az új korszakaszó már hiányzik a haladó erők élenjárása, elkövetkezett a „második

jobbágság" időszaka. Rendkívül tanulságos ezzel kapcsolatban az a pillanatkép, amivel Tolnai a kortárs európai irodalmat felvázolja. S ezután az ellentmondásokban gazdag kor tükröződését keresi meg az oly sok ellentmondást mutató Balassi arcképen. A féket nem ismerő feudális nagyr és költő szintéziséhez ezek az ellentmondások adják a magyarázatot. Az egyre lejjebb süllyedő és a Habsburg-államhatalommal is szembe került költő, az anyagi gondok és lelki problémák válságából, a vallásos költészetben keresett utat a megnyugvás felé, amit egyedül csak a végek életében, katonái körében talált meg. „Nem véletlen, hogy Balassi költészete legmagasabb csúcsait a vitézi énekekben érte el, annak az élményvilágnak kifejezésében, mely nem egészen negyven évet kitevő életének legszebb napjait jelentette.” (19. l.)

Kétségtelen, hogy a Tolnai felvázolta kép, éppen azért, mert vázlatos, szükségképpen hiányos is. Nélkülözünk benne a szerelem költőjének rajzát, de tanulsággal olvastuk Tolnai fejtegetését a kor és Balassi kapcsolatáról.

Vitaelőadás — „Szeneci Molnár Albert értékelésének néhány kérdése” — a következő tanulmány. Felveti a kérdést, miként látták Szeneci Molnár Albertet a múltban? Régebbi kutatóink nem ismerték fel benne azt, ami haladó. Nem hiányoztak az elismerő szavak, az elismerés azonban bizonyos objektívista jelleget öltött, s az objektívista értékelést egyenlőségi jellel kötötték össze, bizonyos fajta lekezeléssel. (25. l.) Tolnai megkereste Szeneci Molnár kapcsolatát a polgárosodással, az ezért vívott harcral, melyek őt a haladás útjára vezették. Hazai tartózkodásának éveiben és Németországban egyaránt polgári környezetben élt állandóan. A magyar mezővárosoknak ekkor már megtorpant fejlődését szembe állíthatta a fejlődő német városokkal, azok tudományos és irodalmi életével. Az összetételéből Szeneci Molnár felismeri a polgári haladásért való harc szükségességét, de azt is, hogy akkor „Magyarországon a polgárosodásért való közvetlen társadalmi harc nem járható út”. „Nagyszerű realizmus-sal olyan műveket ad hazájának, népének, amelyek a polgári fejlődés előmozdításához szükségesek.” (29. l.) E művei túlmutatnak a 17. századon, a magyar nyelv előrevitele terén végzett munkássága Kazinczyig kiterjedő jelentőségű. A tanulmány elvi megállapításait Szeneci Molnár műveinek elemzésével bizonyítja, hogy azok a polgári törekvések kifejezői. A zsolnárokból meglátja a tudatos műfordító gyakorlatot és a zsolnárok anyagával való teljes személyi azonosulást és a személyi mondanivalók kifejezése mellett a mezővárosi polgárság vágyainak formába öntését. Prózaí stílusának jellemzése

figyelemre méltó szempontokra hívja fel a figyelmet, kulcsot ad a polgári próza elemzéséhez, melynek első jelentkezését látja Tolnai Szeneci Molnár írásában. Végezetül felhívja a figyelmet arra, hogy Szeneci Molnár voltaképpen összekötő a 16. századi reformáció és a 17. századi, az angol polgári forradalom ideológiája nyomán kialakuló magyar polgári fejlődés között.

A tanulmányban megrajzolt arckép vonásai, éppen azért, mert Molnár életművének csak néhány részletét veszi vizsgálat alá, élesebbek, keményebbek. Mégis nem érezzük elnagyoltnak. A szélesen felvázolt kortörténeti háttérből határozottan lép elő a polgári gondolkodás úttörője, akiben szerencsés szintézisben egyesülnek a reformáció mezővárosi polgárságának irodalmi hagyományai a német városok fejlődő és a korral haladó eszmévilágával. Zsoltárfordításának és prózájának elemzése pedig a polgári haladó gondolat előremutató kifejezőjét állítja elének.

Az emlékiró Bethlen Miklósról készült tanulmány második megfogalmazása az *Emlékiratok* elé írt bevezetésnek. Az első, 1943-ban készült tanulmány anyagából mindent átvett a második vált zatba, amit a marxista-leninista irodalomtörténetirő ma használhat. Nem is az érdekes, amit kihagyott, hanem, amivel korábbi vizsgálódásainak eredményét kiegészítette. Az életrajzi vázlatot továbbfejlesztve Bethlen életútjának nagy ellentétét, az utat a nemzeti abszolútizmustól a Habsburg-politika erdélyi támogatásáig; a török-csatlós Thökölyvel való szembe fordulást, de a Habsburg gyarmatosító törekvések fel nem ismerését és az öreg Bethlen politikai szemhatárának csak Erdélyre szűkülését. Érdekes szembeállítani a két tanulmány bírálatát Apaffy Mihály kormányzásáról. Mennyivel kevesebb a mentő szava, mennyivel élesebben, határozottabban elemzi a kort, mond róla a biztos eredményre vezető módszer szerint véleményt. Elveti az erdélyi barokk abszolútizmus gondolatát, és a korra jellemző történelmi formát a feudális anarchiában jelöli meg. Rámutat arra, hogy a politikus Bethlen szemben áll az emlékiró, a haladás szemében korát bíráló Bethlenel. E magatartás ideológiáját a haladó protestáns irányzatokban és a cartesianizmusban keresi, ezek váltják ki a kort bíráló emlékiró analízis szenvedélyét és meghatározzák emlékirodalmunk jellegét. A haladó ideológiai irányzatokhoz való kapcsolatai külföldi útjai során még jobban elmélyülnek és a puritanizmus ideológiában összegeződnek. Az Ön-életírás elemzése során megvizsgálja Bethlen stílusát és az első tanulmánnyal egybehangzóan a bethleni kompozíciót rokonnak érzi a barokk festőkével, de korábbi írásával szemben Bethlen prózáját a Szeneci Molnárral induló próza stílus, a kibontakozó, pol-

gári irányzatú pszichológiai realizmus képviselőjének mondja.

A „Rákóczi Ferenc, az író” című tanulmányt is a Rákóczira vonatkozó korábbi irodalomtörténeti kutatások megméréseivel vezeti be, melyekkel szemben vállalja annak bizonyítását, hogy „Rákóczi itthon, a függetlenségi harcok során, a nyolc esztendő küzdelemben, a hazai hagyományokat magába szívva lett íróvá, nem pedig az emigráció világában.” Vállalta annak feltárását is, „hogy a helyesen értelmezett számúzott Rákóczi írói műve szervesen összefügg a szabadságharcos író és politikus alkotásával”. (72—73 l.) Rákóczi a szabadságharc szervezése során felismerte az irodalom agitativ jelentőségét és a felismerés következtében kézbe tartotta az egykori irodalom fejlődését, sőt abból maga is szerepet vállalt. Tolnai számba vette Rákóczi hazai irodalmi alkotásait, s azok legfőbb jellemzőjének a mozgósítás szándékát, a nagy célokat szem előtt tartó és azok megvalósítására törekvő realizmust mondja. Zrínyi nyomán jár, de stílusának kialakításában sokat tanult protestáns prédikátoraitól. A mélyen vallásos Rákóczit a vallásos élmény a felekezetek fölé emelte, hiányzott belőle minden vallási elfogultság. Ezért tudta a protestáns forradalmi hagyományokon kialakult prédikátorstílust magáévá tenni és a függetlenségi harcban felhasználni. Noha röviden, Tolnai foglalkozik Rákóczi külföldi irodalmi munkásságával is és az Emlékiratokban, a Val-lomás-kban a feudális francia udvar romlott világából kiábrándult Rákóczi kedélyének, ösztönének lázadását keresi. Ez a magatartás lázadás a feudális abszolútizmus embertelensége ellen. Ebben, noha a lázadás csupán belső világában jelentkezett, Rákóczi művei pozitívan előre mutatnak.

Kétségtelen az, hogy a polgári irodalomtörténetírás Rákócziban csak a bujdosó fejedelmet, a magányba zárkózó, emlékiratok íróját látta. E tanulmány a szabadságharcban szervező és agitátor írókat állítja előtérbe, s ha vannak is vázlatosságból következő egyldalúságai, a hazai fejlődés vonalába helyesen állítja és irodalomtörténetírásunk számára, Rákóczinak, az íróknak tüzetes analizisét megvalósítandó feladatnak jelöli meg.

„Kazinczy Fogságom naplója” bevezetése legkrábbi Tolnai tanulmányai között. Kazinczynak a Martinovics-pörhöz való viszonyát vizsgálja. Felteszi a kérdést: „Mi volt

a viszonya a tizenkilencedik század első évtizedeiben dolgozó Kazinczynak, az irodalom, a nyelvújítás vezérének fiatalkori eszményeihez, hogyan nyilatkozott Martinovicsék szabadságmozgalmáról, ami a maga szabadságmozgalma is volt?” (91. l.) Kazinczy haláláig becsülettel kitarított ifjúkori eszményei mellett. Bizonyítják ezt Kossuth szavai és a Szirmay-féle ellenforradalmi irattal kapcsolatos magatartása. S ha irodalmi törekvéseiből, nyelvújító mozgalmából hiányzik is a forradalmár lendülete, s ha az eszmei fejlettségben hátrább is állott, a pörben tanúsított férfias kiállása és az abból következő szellemben megírt Fogságom naplója bizonyítja, hogy nem tagadta meg ifjúkorát. Benne a forradalom és a haladás hőseinek emlékét örökítette meg.

Tolnai Gábor egymás után sorakozó, ismer-tetett tanulmányait hangsúlyozottan vázlatosaknak mondja. Éppen ezért néhány fontos és elvi szempontból döntő részlet elemzése után, nem is zárja le a problémákat, hanem utat mutat a további kutatás számára. Voltaképpen mindegyikben az első lépéseket teszi meg a marxista-leninista irodalomtörténet szintézisének, rendszerezésének előkészítő analitikus munkához. A marxista-leninista módszerből következően minden írásának jellemzője alapos kor- és társadalomismerete, a magyar jelenségeknek az európai összefüggésekbe való arányos beállítása. Útmutató, gondolkodásra, továbbkutatásra ösztönző írások ezek, a jövő-kutatók haszonnal fogják forgatni.

(A kötet többi írása Kosztolányi Dezső, Radnóti Miklós és a spanyol García Lorca nevéhez fűződik. Az első: „Kosztolányiról” egy találkozás újraélése a költővel, emlékezés a tíz éve halott Kosztolányira. Színes, meleg írás, amiben találóan rajzolja meg az embert és közel hozza az alkotó költőt. Három írása a fasizmus áldozataként elvesztett barát Radnóti Miklós emlékének áldoz. Az első könnyesen megható emlékezés, mikor Radnóti az abjai tömegsírban megtalálták. A második „Jegyzetek Radnóti Miklósról” vázlatos képe Radnóti költői fejlődésének. S a harmadik Radnóti „Első Eclogá”-jának elemzése és abban García Lorca, a tragikus sorsú spanyol költőnek Radnótira gyakorolt hatásának és a hozzá fűződő szálaknak kibontása. García Lorcalval a „Bernardo Alba háza” című darabjának előadása alkalmával írott tanulmány foglalkozik.)

Jenei Ferenc

JANCSÓ ELEMÉR: AZ ERDÉLYI MAGYAR NYELVMÍVELŐ TÁRSASÁG IRATAI

Bukarest, 1955. Akadémiai Könyvkiadó, 447 l.

Az erdélyi magyar Nyelvmívelő Társaság (1793—1806), melynek válogatott iratait a román tudományos akadémia kiadványaként Jancsó Elemér a tudós legnagyobb elismerést érdemlő gondjával tette közzé 1955-ben, egyedülálló képződménynek tűnik fel ez iratok tükrében. Helyét keresve irodalmi műveltségünk történetében máris több, összetett történelmi fogalom és irány hálójába bonyolódunk. Mert ki tudná végül is eldönteni, mi több e Társaságban: a történelmi erőiben átélt nemzeti műveltség építési akaró, de intézményi keretek közt alig férő szenvedélye, ihletettsége, mely évről évre, sivatag közelet és politika légkörében lobbant fel újra meg újra, józan szívóssággal s mégis vakmerően, mert hiszen e Társaság nem valami „holt machina, mely különben nem mozdul, hanemha valaki vagy húzza vagy taszítja, hanem mint egy morális és eleven test, melyben minden részek és tagok a közcéllra önként mozgásban vagnak...” (207. l. 1796. 18. Gyűlés) —, vagy pedig a műalkotás befejezettségé, a progresszív programú Társaság 40 pontban („tárgy”-ban) összefoglalt funkciórendszere, melyet Aranka oly megkapóan részletez A Magyar Nyelvmívelő Társaságról szóló Újabb Elmélkedésében, s amely rendszer „a külső világra nézve” még oly „vékonyan élő” Társaság létének is objektív, megdönthetetlen alapjaira utal vissza. Ez az objektív megalapozottság és az a történelmi tudat sugallta szenvedély oly csodálatos egységbe fűrr a Nyelvmívelő Társaság munkájában, hogy *ma már* — és éppen Jancsó e kötet után! — nem lehet kétség afelől, e Társaság minden más magyar Társaság-kötésnél, felvilágosult irodalmi körnél gazdagabb tartalmú és mindegyiknél nagyobb, szélesebb horizontú.

A Társaság helyét akarván megjelölni, további tisztázás, a némileg összezavarodó tények és góccok boncolgatása szükséges. Nem lehet kétséges, hogy Bessenyei törte elsőnek az utat, az új összefüggések zseniális felismerésével, s az is bizonyos, hogy a kassai Magyar Társaság irodalmi életet virágoztató munkája intenzívebb volt az erdélyi Nyelvmívelő Társaságénál. De Bessenyei „társasága” alig ült össze, máris széteszlott, s a kassaiak első dolga az összekülönbözés volt, majd gyors fellendülés után hamaros bukás várt rájuk is, Kazinczyra, de Péczeliékre is, nem is beszélve Kármánék nagyszerű, minden más társaságnál nagyobb, szinte villámfényerővel, s minden másik élettartamánál kisebb, elvillámló időben megnyilatkozó törekvéseiről. Aranka Társasága nagyobbra nézett, mint bármelyik addigi:

hivatalos akadémivá akart nőni a „felséges” megerősítéssel, s e célhoz képest alighanem nagyobb kudarccal indult el, mint bármelyik másik — a hivatalosnak szánt akadémia helyett csak magánemberek *kis próbatársaságaként* maradt a színen. Ekkora kudarc után a magyarországi általában összeomlottak (Bessenyeiék, Révaiék): Erdélyben pedig másfél évtizeden át élt, hatott, mozgósított és gyűjtött erőkét még nagyobb vállalkozások számára. Honnan e macakosság, e szenvedély, mely a nagyon alaposan körvonalazott feladatok pontos rendszerének kidolgozásán kívül így tudta éltetni is, hosszú időn át, a laza kassainál összehasonlíthatatlanul szilárdabb, fegyelmezettebb társaságot?

Később Arankáról is kell szólnunk, most inkább a társaságköző szenvedély és az intézmény objektív alapjait vizsgáltsuk meg egy kissé. Az erővonalak, melyek a Társaság szociális, történelmi feltételeit biztosították, kitérnek Jancsó remek bevezetőjéből is, de Jancsó e ponton (20—27. l.) túl is hangsúlyozza az erdélyi fejlődésnek a magyarországi törekvésekkel egybevágó jellegét. Módszertanilag sem nagy hiba ez, mégis e gondolatmenetben az erdélyi Társaság erősen Bessenyei, Batsányi és a magyarországi körök sorába rendelődik, mint azok továbbvitelére; s ha valóban folytatásuk volt is: nem haladta-e meg őket nem egy vonatkozásban, és pedig döntőekben? Ezt Jancsó kevésbé hangsúlyozza.

Feltárja a Jámbor szándék, a Báróczy- és Decsy-féle rőpiratok ideológiai hatását Aranka 1791-i rőpiratára, felhívására, leveleire; utal arra, hogy az ezekben „kifejtett eszmék és tervek már a 80-as évek elejétől fogva érlelődnek mind a magyarországi, mind az erdélyi felvilágosítók körében”; kiemeli másfél évszázad tudós erdélyi hagyományának kezdeti hatását Arankára, de mindjárt ezután így teszi át a hangsúlyt: „... azonban a *nagy eszmei* indítékeket Aranka és erdélyi tudós társai *elsősorban* a magyarországi felvilágosítóktól kapják” (20. l.). S a továbbiakban is a „*szoros kapcsolatot*” emlegeti a magyarországi felvilágosítókkal, akiknek (mint Kazinczynak, Batsányinak, Kármának) „*problémafeltevéséi*” „*éle- sebbek, haladóbbak, előremutatóbbak*” voltak az erdélyiekénél, ezek „*nem egyszer csak visszhangozták a hasonló magyarországi törekvéseket*” (21. l.). Ez is igaz, meg az is, hogy mindez bizonyára az elmaradottabb erdélyi társadalmi viszonyokkal magyarázható, melyeknek egyik következménye éppen a fűrradalmi megoldások elvetése, a reformok útjára térés. Sőt: ezen a ponton az anyagát

tökéletesen ismerő és arról mindig hibátlanul számot adó Jancsó Elemér, a magyarországi hatás túlértékelése mellett is, lényeges igazságot mond ki, csak — az előbbi hibából eredően — nem fejt ki kellőképp történeti okait: „e reformtörekvések központjában az intézményekért vívott harc, a nyelvújítás kérdése, a színház és a tudós társaság létesítésének gondolata állanak. A magyarországi felvilágosítók viszont nagy elismeréssel tekintenek azokra a szervezeti eredményekre, amelyeket maguk nem tudtak felmutatni... Míg Magyarországon sikertelenül harcol a demokrata értelmiség az állandó színház és tudós társaság létesítéséért, addig mindkettő Erdélyben... létrejön. 1792-ben megkezdí előadásait a kolozsvári színház, 1793-ban Marosvásárhelyt megtartja első ülését az Erdélyi Tudós Társaság” (21. l.).

Az erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság történelmi alapjainak ismét némi, a bonyolult erőviszonyokból eredő tisztázatlanságát érezzük. Mert Jancsó Elemér itt, fejtegetési végén helyesen hangsúlyozza ugyan az erdélyi fejlődmény sajátos, a magyarországiakétól különböző jelentését is, de mivel eddig inkább a magyarországiakkal összekötő vonatkozásokat (s nem a megkülönböztetőket) domborította ki, ez a végtanulság — az első fejezet végén — némiképp szervetlenül hat, nincsen megírva, előkészítve az előzményekben.

Ha a továbbiakban a Jancsótól némileg eltérő magyarázatot, értelmezést adunk a Társaság geneziséről és létéről, és a tőle hangsúlyozott erővonalaknak másféle egyensúlyát gyanítgatjuk a kutatókkal, az csakis Jancsó példamutató bevezetőjének — e külön kis monográfiának —, a kiadott szövegeknek és a hozzájuk fűzött alapos kommentárnak ismeretében tehetjük, ezzel is köszönetünket fejezve ki az utóbbi évek kétségtelenül egyik legnagyobb értékű, legtöbb kutató és értékelő munkára ösztönző vállalkozásáért.

Megint azt kell mondanunk, hogy összetett fogalmak és irányok bonyolult hálójába nyúlunk, ha az erdélyi Nyelvmívelő Társaság keletkezését fejtegetjük, történetét értelmezzük. *Először is* valamit Jancsó említett összehasonlításának tárgyairól, a magyarországi haladásról és az ennek árnyékába helyezett erdélyiről. A magyarországi forradalmi vagy merészen újító gondolat — a Bessenyei, Batsányi, Kármáné, a korai Kazinczyé — nem oly arányban telődött-e mindinkább az elszigetelődés, az elméletiség felé, amilyen mértékben radikalizálódott? Míg a nem jakobinus, nem is ellenforradalmár, de felvilágosultan haladó Arankának társasága a végleteket elkerülve egyre inkább tagította köreit és kihatását! Mindenesetre „benmaradva” nemesi osztályában —

amelytől viszont az eszmei tisztaságában oly megkapó s a jövőben majd oly nagy erővel feltámadó plebejus forradalmi gondolatnak Magyarországon el kellett szakadnia, már csak azért is, mert az értelmiség e balra tolódásának éppen a középnemesi mozgalom összeomlása volt az egyik döntő előfeltétele. Ez is hiányzott lényegében az erdélyi mozgalmakból, s mert ez a gyors visszafordulás a reakció felé sokkal kevésbé, vagy alig volt meg a nyugalmasabb Erdélyben, az erdélyi értelmiség és haladó nemesség balra tolódását nem is kényszerítette ki valami vereség utáni, végső és szinte elkeseredett ellenállás érzelme. Helyese már most a magyar jakobinusoknak eszmeileg minden esetre nagyszerű, távoli jövőbe világító, de akkor kudarcra ítélt mozgalmához úgy mérni hozzá az erdélyi felvilágosítók szerényebb, de eredményes törekvéseit, hogy annak kudarcát, ezeknek pedig eredményeit mosván el az összehasonlításban, végülis ez utóbbiak reformútjának, nem-forradalmiságának mentegetésére kényszerüljünk? Ha nem is ily végletesen, módszerét tekintve mégis ehhez hasonlóan jár el Jancsó Elemér, amikor a haladás útját szinte azonosítja a forradalmi gondolatéval. Hogy e tévedése nem egyéni jellegű, hogy 1954—1955 tájt a legbecsületesebb marxista tudósok is elkövették, ma már nyilvánvaló.

Másodsor: ez az ideológiailag szilárd, de néhol kissé merev álláspontnál némileg elterelte a szerző figyelmét a Társaság kezdetének, 1793 legvégének sajátos ideológiai jelentőségéről. Jancsó nagyon jól tudja, hogy az erdélyi társaság gyökereit nem a jakobinus mozgalom eszméiben és szervezeti elgondolásaiban kell keresni; és ha a kelletnél többet szán is (22—23. l.) a jakobinusokkal való kapcsolatok kimutatására (holott Batsányit ekkori levelei már szinte menekülőfélben levőnek mutatják a kilátástalan helyzetű Magyarországról, míg Aranka ugyanakkor lendületet vesz a maga útjára) igen helyesen írja konklúzióként: Aranka és a Társaság néhány tagjának a jakobinusokkal való kapcsolata sok mindent megmagyaráz az Társaság kialakulásának történetéből, az egyes tagok és főként Aranka fejlődéséből, de az Erdélyi Tudós Társaság megteremtésének, munkássága elindulásának a mélyebb megértését máshol kell keresnünk” (24. l.). Határozottan kimondja, s ez a döntő, hogy a Társaság kialakulását az 1790—91-es év középnemesi mozgalmaiból és azok nyelvi és művelődési követeléseiből kell megértenünk. E teljesen helytálló gondolatmenetet és elemzést azonban egyelőre általánosabbnak érezzük annál, mint amilyet éppen az erdélyi Nyelvmívelő Társaság keletkezésére összpontosítva szeretnének kapni (s a tanulmányban csak elszórtan találjuk meg bőséges

anyagát). Úgy gondoljuk, hogy ezek az 1791-re, 92-re visszanyúló tervek már nem egyszerűen s általában a középnemesi mozgalmakból s ezek nyelvi és művelődési követeléseiből erednek, hanem e mozgalom lassú kihűlésének és a nyelvi művelődési követelések szerény, de már kitapintható differenciálódásának időszakából. Jancsó itt, úgy tetszik, egységesebbnek fogja fel e mozgalmakat, mint amilyenek a valóságban voltak.

Nem részletezve most azt, hogy mennyire eltérő arculatot kölcsönözhet a kulturális társaságoknak születésük történelmi „évtáráta”, hogy a felvilágosodás gyorsan „változó magyar ege alatt” az 1779-i társaságnak, az 1787-ikinek, meg az 1790-ben tervezetteknek már eredeti impulzusuknál fogva is el kellett különülniök egymástól, és hogy Aranka Társaságára is rá kellett nyomnia bélyegét a már csillapult nacionalista felbuzdulás és még erős felvilágosultság rövid időszakának, csak azt vizsgálónk, mennyiben lehetne társaságunkat elhatárolni a többi, 1790 előtti eredetű s utáni társulástól. Nem vitatjuk a gondolatot, mely szerint a nyelvi harc kezdeti formája lévén a polgári egységért vívott küzdelmeknek, közös csatasorba vonhatta a világnézetileg egymástól távleső egyéneket is, hanem csak azt szeretnők, ha e nyelvi harc különböző, társasági műhelyeinek nyelvművelő törekvéseit a maguk kezdődő differenciálódásában is megvilágíthatnók némileg. Az átfogó egységen belül a kassai, komáromi, s próni és pesti magyar Társaság, melyekre Jancsó is hivatkozik (26. l.) különbözőképp konkretizálta a nyelvművelés általános feladatait. A kassaiak 1787 végén alakult kis társasága mélyebben politikus programjával és országos hatásra törvő gyakorlatával különült el például a komáromitól, mely alig lépte túl a racionalista tudomány-népszerűsítés határait s mind a kettő eltérő arculatú az 1791 végén Vályi András kezdeményezte pesti magyar Társaságtól. Gyakorlat és elmélet (vagyis kritikai igény), tudomány és szépirodalom, társadalmi vagy történelmi érdeklődés aránya, túlsúlya szerint — a nyelvművelés egységes főgondolatán belül — már éppúgy elhajlanak egymástól, mint a gyors történelmi váltásban éppoly gyorsan változó közönség-bázisuk tekintetében (a főrendekre s királyi támogatásra számító társulás mellett és után inkább a megyék köznemesi tömegeire s az iskolákra építő társaságok következnek, hogy ezek után ismét a korábbi, arisztokráciát is mozgósítani akaró, hivatalos megerősítésre is igényt tartó társulások támadjanak fel). Hci van a helye ezek között Aranka nagyszerű s kétségkívül legnagyobb súlyú társaságának? Nyilván nagyon távol esik a komárominak típusától,

de még a kassaitól is: amikor első „Rajzolatát” intézte a „felséges rendekhez”, tehát 1791 legelején, Aranka bizvást felhozhatta volna például Batsányi vagy Péczei társaságkötéseit is, melyek még javában éltek. Mégsem rájuk, hanem arra a pesti magyar Társaságra hivatkozott (94. l.), amelynek nevén ekkor (1791. jan. 2-án) még nem a Vályi-féle egyetemi önképzőkör, hanem csakis a Révai Miklós-portálta Tudós Társaság volt érthető [vö. a Rajzolat végén (100. l.) „az odaváló anyatársaság” megjelöléssel s a Révai-féle tervezet ismert adataival, ld. Bánóczy: Révai Miklós... 1879. 224. l. és még *A Nemzeti magyar nyelv művelése eredetének Erdélyben alkalmatlansága... és arra egy utkészítő társaságnak ajánlása* c. felhívásának első soraival, 121. l.j. A hivatalosnak szánt Erdélyi Társaság tehát a legmagasabb, országos szinten, *rokonul* a magyarországgal. S már az első pillantásra *elválik* tőle a nyelvi érdeklődésnek a történeti hagyományokkal való szoros összeszövése révén, a Nyelvművelő Társaság ikerpárjának, a történeti kéziratokat kiadóknak azonnali megtervezésével.

Nem a helyi, speciálisabb nyelvi és irodalmi célkitűzésű társaságok nyomába lépne tehát az erdélyi, és mélyen és szélesen történelmi tudatossága épp oly élesen különbözteti meg a többi társaságtól, mint a nagy összefoglalás, szintézis munkájára rátermett és sajátos körültekintést, különös higgadtságot mutató karakter Arankát is a többi társaság vezetőitől. Aranka nem a gyakorlati, keménykötésű politizálók (mint Batsányi), vagy az élesmetszésű „modern” ideológok és szépírók (mint Kazinczy) soraiból való, s az irodalomhoz való viszonyát illetően Révaitól, a magyarországi „anyatársaság” szervezőjétől is mélyen különbözik. Aranka alapjában véve dilettáns, nem „szakmabéli” irodalmár vagy nyelvész, a patriarchális régi világ életformáiból nem szakadt ki, bár felvilágosult, önmagát folyton művelő, de a kultúra szédítő izgalmait nem ismerő derék táblabíró, igazi realista, aki talán legkülönbül mondotta ki a mi rohanó idejű felvilágosodásunkban az óvatos, szívós, feltartóztatlanul előrenyomuló progresszió józan, illúzió és keserűség nélküli, nyugodt szavait: „Semmi jó dologgal nem kell sietni; annál inkább ilyen nagy és közjót illető dologban. Láb alá kell vigyázni, mint aki szentséget viszen, mert ilyen dologban kicsiny botlás nagy esést, kicsiny sértés nagy sebet okozhat. Kiváltképpen nem csak vágnyi nem kell reá, hanem ugyan tartózkodni kell e kettőtől, hogy az igekezetnek hamar nagy híre legyen, és a Társaság igen hamar nőjön és szaporodjék. Mind a kettő természeti dolog: de ha siettetett, rossz jel. Inkább tartóztatni kell, hogy gyökeresedjék... Nincsen a jó igekezeteknek nagyobb ellensége, mint az ügynevezett

projektumokat szülő elme...” (Az én testamentomom ... 274. l.). Írta pedig ezeket 1798-ban, Társasága fennállásának ötödik esztendejében, amikor rajta kívül mindenki más sietette volna már a Társaság fejlődését. Magyarországon a felvilágosodás vezeterei között, úgy tetszik, senki sem tudott, senkinek sem lehetett ily higgadtan, spontánul a szerves fejlődés elvének értelmében gondolkodni. A Nyelvmívelő Társaság „fejlődésterve” is elkülönül a többiétől: a szerves növekedés, az óvatos előrenyomulás gondolatlan és akciójában összegezhető.

S ez adja a *harmadik* gondolatot a Társaság történeti helyének továbbkereséséhez. A felvilágosodás első nagy lendületét Bessenyei nevéhez fűzik; de általában kevésbé veszik tudomásul, hogy a lendület időtartamát és határozottságát erdélyi előkészítők és folytatók, Barcsayak, Báróczyak biztosították. A felvilágosodás második, átalakulást hozó lendülete pedig magától értetődően fűződik Kazinczy nevéhez; de figyelünk-e eléggé arra is, hogy 1794 és 1801, ill. 1806 között az irodalmi társaságok, f. lyóiratok, színi előadások, kölcsönkönyvtárak pangása vagy egyenest szünetelése idején, az értelmiség legjobbjainak börtönévein át egyedül Aranka Társasága tartotta fenn s erősítette szervezetileg is az irodalmi műveltség folyamatos továbbfejlődését, kötötte össze, ha nem is forradalmi, de becsületesen haladó eszméi és történetkutatása, történeti eszmélkedése révén az 1810-es évek friss, támadó nemzedékét 1790 bő eszméi forrásaira? Hogy — mint Jancsó is figyelmeztet rá — e Társaság nélkül nem jöhetett volna létre az első újszerű, nagyhatású magyar irodalmi folyóirat, az Erdélyi Múzeum sem, és tegyük hozzá, a felvilágosult irodalomnak az a bizonyos, Kazinczy nevéhez fűződő második nagy lendülete sem teremthette volna újjá a nyelvi-irodalmi ízlést a talajnak, a háttérnek előzetes előkészítése, megtermékenyítése nélkül... S ez Arankaék érdeme volt.

A Nyelvmívelő Társaság szerény, de kitartó harcosai ezzel a hatalmas porhanyító, erjesztő munkájukkal mintha azoknak az ősöknek és utódoknak szakadatlan sorába állanának be, amely láncolat Bethlen Gábor s közvetlen utódai alakjában a független magyar államiság megtartója volt, Gyulai és Kemény alakjában pedig az illúziótalan nemzeti önismeret építője, a szervesen továbbfejlő, nem forradalmi, de haladó nemzeti örökség megtartója lesz. Az újítás, a forradalmi lendület általában inkább a déli Alföldről s a felső Tisza tájáról indul el, míg az érték megtartásának, az életbe átültetésének, az egyre növekvő organizmus törvényei szerinti szívós továbbfejlesztésének munkája, úgy tetszik, általában többször jutott ki s vált szívügyökké az erdélyi nagyoknak... Ő kö-

zöttük az első sorban áll, szavának néha feltűnően szép csengése és izes árnyalatossága révén Mikes mellett, az emberi habitusánál fogva, de művének nagyszerűsége által is vele rokon lélek, a Társaságot építő Aranka...

E szakadozó láncba fűzött gondolatokkal csupán erősebb hangsúlyt szeretnék adni a bevezető értekezés sok kifogástalan megállapításának, kezdve attól, amelyik Aranka sikerét „az ellentétes érdekű, egymással szemben álló társadalmi erők közös törekvéseinek egyesítésé”-ben fedi fel (15. l.) a Társaság összefoglaló funkciójának meghatározásait (27. l.), a három szakasz elmélyült, elemző részlet-tanulmányokon nyugvó szintetikus feldolgozásait (melyből legyen elég mutatónak kiemelniünk a Nyelvmívelő Társaság és a felvilágosodás c. kitűnő fejezetet (49—52. l.), a tudós társaság társadalomtudományi munkájáról szólót (53—60. l.) s mindazokat, amelyek a Társaság kulturális tartalmainak, érdeklődésének változását alapos történelmi dialektikával értelmezik, s a honismeret, a filozófia, a természettudomány területeinek, ezeknek az újabb irodalomtörténészekről sajnálatosan kevésbé értékelt művelődési javaknak biztós szemléletű, tárgy bizonyítékokban gazdag feldolgozását nyújtják, az élő Társaság s a közélet változásainak keretében.

Ami keveset gondolatainknak előadásával hozzá tehetnének Jancsó Elemér alapos tanulmányához, talán csak a hangsúlyoknak helyenkénti módosítása, a módszer és az értékelés egy-két, nem legdöntőbb pontjainak korrigálása céljából, azt maguk a Jancsótól itt kiadott Aranka-művek és jegyzőkönyvek sugallják, s támasztják alá. Ezért is térünk rá most egy kissé néhány Arankaröpirat, felhívás, ill. tervezet eszméire, meg azért is, mert Jancsónak igazán nem lehetett érkezése arra, hogy a bevezetőben akár a legfontosabb Aranka-szövegekről is többet írjon néhány igen találó, pontosan meghatározó mondatnál. Célja nem is lehetett Aranka szövegeinek elemzése — az egész Társaság munkáját kellett történelmi kifejlődésének menetében összefoglalnia. Ez pedig kiválóan sikerült. Inkább saját, előadott gondolataim védelmében nyúlnék most — részletesebben, mint Jancsó tette — a döntő szövegekhez.

Az első számú Rajzolat (a már idézett 1791. jan. 2-i) alapgondolataiból már határozottan kivehető a Társaság sajátos, a Bessenyei—Batsányi—Kazinczy tervűk — típusúak utáni és a Kármáné előtti jellege, arculata. Nyelvi egység érdekében indítandó nyelvművelés és a világosodás érdekei azok az okok, melyek a Társaságot Aranka szerint szükségessé teszik: ezekben még nincs lényeges újítás, megkülönböztető vonás a magyarországi forrásokhoz képest. De mindkét ok előadásában egy-egy oly, inkább alá-

rendelt megfontolás is szerepet játszik, amely újszerű s érettebb Batsányi, Kazinczy akkori programszerű gondolatainál. A nyelv művelés „oka”-nak előadásában a könyvek, az irodalom szépirodalmi, kedveltető, gyönyörködtető funkciójának oly sajátos kiemelésével találkozunk, amilyen Batsányi múzeumi tervében még sehol sincsen, de mellékes még az Orpheus útjain járó Kazinczy programjában is; másfelől pedig a világosodás okát is oly alapos és tisztán társadalmi, polgárosító érveléssel húzza alá, amilyennek csak csírája volt meg Bessenyei gondolatmenetében, kibontakozni pedig még a Batsányiéban sem tudott. Bessenyei ezt írja: „Legfőbb haszon az, hogy a nyelvnek előmenetelével együtt a tudomány is az országnak minden rendű lakosaira kiterjed. Amellyel nem az a célom, hogy személy szerint minden hazafi tudós légyen; hanem hogy a legegységűbb rendű és sorsú emberek is a magok elmebeli tehetőségeket az emberi társaság javára fordíthatnák.” (A *Jámbor szándék A Társaságnak hasznai* c. fejezetében), Aranka ismétli a gondolatmenetet, de utilitarista, közboldogságra célzó tartalmát mélyebben polgárosító, demokratizáló tendenciának rendeli alá. „Nem az a cél most... hogy minden embertől Neuton és Leibnitz légyen. Az nem is hasznos, nem is lehetséges. Hanem az egyedül, hogy az a közkárpit, az a közfal tulajdon mi magunk között elrontassék...” (95. l.) A két „ok” kifejtésében Aranka egyfelől a szépirodalmi szemlélet nyomatékos emlegetésével, másfelől a nemzeti egységet gátló válaszfal lerombolásának vágyával korszakrúsi, fejti, érleli tovább Bessenyei alaptételeit, szélesebb horizonton, nagyobb összefüggések között, mint azt Batsányi vagy a szerényebb Péczeli tette. Ugyanakkor Aranka programja mögött is marad Kármán nagyon is előre szaladó, korán jött gondolatainak. Kármán már kiemeli a szépirodalom önállósításának (eredetiségének!) elvét abból a burokból, amely — a nyelv művelés „oka” — Arankánál még takarja, óvja, megtartja. Az is jellemző, hogy bármennyire hangsúlyhoz jut is Arankánál az unalom megbélyegzése és a „szép könyv”, „esmértető jele”, „a kellemetes, édes, folyó és magát olvastató” jelleg, Aranka mindezt attól teszi függővé, „esmértetesk-é az írók a nyelv természetével”. A grammatika tehát önala elsődlegesen a szépirodalom fejlesztését szolgálja, legalábbis a korai tervek szerint, mert később megint a Tudomány gondolata vált uralkodóvá. A tartalom megújításával érvelő Kármánnak már nem tetszettek ezek az elvek; abban a levélben, melyet 1795 Bőjtmás hava 1. napján írt Pajzonnal együtt, már azzal is elhatárolja magát Aranka társasági gondolatától, hogy a „respublikában élő” tudósok „kinek-kinek maga módját”-t „maga szabad akarata”-t

hangsúlyozza; a Nemzet csinosodásában pedig kihez szólhatna inkább a „grammatikális epidémia” rosszalásával, mint ahhoz az Arankához, aki hitte és hirdette, „magyar grammatika és lexikon a hazában levő más nemzetekre nézve annál inkább megkívántatnak, ha a nyelvet idővel közönségessé akarjuk tenni” (109. l.).

Igy helyezkedik el Aranka társaságának terve, irodalomfejlesztésének programja a legrealisabban, mert legéletrevalóbb a Batsányi adta irodalmi terv és a Kármán vallotta merészebb szépirodalmi program között.

Külön kellene beszélnünk a „kézirásban levő történetírók kiadására felállítandó társaságnak Kajzolatja”-ról, mely Aranka művét leginkább megkülönbözteti a többi társaságtól, a kimutatható módon az 1795 után erősödő, régies és megújuló szemléletű történelmi érdeklődéshez, forráskutatáshoz kapcsolja hozzá (a Budai Ézsaiások, Virag Benedek, Horvát Istvánok szakszerű működése, Berzsenyi és Kazinczy történet-szemléletének újszerűsége ugyanebben a történelmi korszakban gyökerezik). Hadd utaljak itt csak arra a gyönyörű részletére, melyben — véleményem szerint — Zrínyi Dedicatóriójának látomasát és intelmét ismelti meg (érezhetően ennek hatása alatt is áll) a felvilágosult utódoknak, „... füleink a jelen való dolgoknak elkerülhetetlen viszonyságával sokkalta inkább eltöltöttek, hogysem az ő (ti. az örökkévaló lakhelyekben nyugvó eleink) panaszos sóhajtásait hallhatnók, vagy unszoló intéseiket láthatnók, de valahányszor az a szerencsés szempillantatom vagyon, és egy kevésbé magamba térhetek... úgy képzelem mintha az ő ellenünk való panaszkodat, sőt... pirongatásokat füleimmel hallanám... Úgy képzelem, mintha szememmel látnám, hogy a semmisség szélén, füllábok már a mélységben, karjok kiterjesztve, ott állanak és nyújtanak nekünk kezeiket azon eszedvén, hogy mi is segéző kezeinket hozzájuk kinyújtani, következőképpen őket, vagyis inkább... az ő legdrágább feleket, az ő igen becses neveket, a mi tulajdon magunk, maradékink, hazánk és nemzetünk dicsőségére az örökös haláltól mentsük meg”. (102. l.)

S nem érdemelne-e külön elemzést a Társaság rendkívüli jelentősége és helye a nyelvújítás, szótárkészítés stb. nagy, országos munkájában, Szaitz és Gyarmathi (nyelvészeinköz, úgy látom még észre nem vett) egymáshoz közelítésével (ld. 108. 110. l. stb.), a tájnyelvi gyűjtés és szótárkészítés serkentésével? Erre, mint a Társaság végtelen skálán kiterjedő munkálatainak — a kísérleti célokra jó „borzafa vízipuskák” megrendelésétől (78. l.) a gazdasági és kulturális élet legmagasabbrendű intézményeigi ter-

jedőknek — legfontosabbjaira sem térhetünk ki most, csak Arankát idéznők, még egyszer: közöljék velük „történet szerint való szép tapasztalásaikat és gondolataikat”, „hogya a miképpen a kód és a harmat apró cseppjeiből s ezekből eredő farráscskából s patakocskákból a Marus és kevély Duna származnak, úgy az egyben tett sok apró igyekezetből ez a társaság is naponként nevedést vehessen” (a 15. Gyűlés jegyzőkönyvéből, 1796. 202. l.).

Nagyon nehéz volna — az egész anyag ismerete nélkül — a válogatás munkáját bírálunk. De talán nemcsak az egész végigolvasásából, hanem egy-két kortársi valómásból is meríthetünk érvet ahhoz, hogy Jancsó válogatását kitűnőnek mondhassuk. Kazinczynak Szemere küldött meg, 1813 októberére utolsó napján kelt levelében, két lapnyi érdekes excerptumot a Magyar Nyelv-művelő Társaság munkáinak első darabjából (1796), azért, hogy Kazinczy — Báróczy életrajzában használja fel e tanulságokat, s Jancsó válogatásának dicséretére válik, hogy tartalmazza ezeket a szövegeket, melyeket a kor nagy kulturális harcaiban álló írók használtak fel, s minősítettek ezáltal jelentőségeknek (ld. a mű 186, 187. lapjait). — Úgy gondoljuk, hogy a szövegközlés, átírás hibái a legkevésbé sem módosíthatják ezúttal az irodalomtörténeti tekintetben pozitív, elismerő ítéletünket.

Forduljunk vissza legvégül ismét a szerkesztő és tanulmányíró Jancsó munkájához. Jancsó Elemér nevét sok értékes tanulmánya tette ismertté, s hogy Ő ma a magyar Felvilágosodásnak talán legelső szakértője, izig-vérig modern és legtöbb oldalú tudósa, azt hízelgés nélkül mondhatjuk. Teljesítménye pedig, melyet e nagy kötetében mérhettünk fel, az 1945 óta megújult magyar irodalomtörténetírásnak csak egy nagy monografikus vállalkozása, Waldapfel J. szintézise mellé és egy nagy szövegkiadás, a Bende-féle jakobinus-iratok mellé állítható. Sőt, ez utóbbihoz képest is mintha egy új műfajt alakítana ki: marxista igénnyel és alapességgel támasztva fel, az irodalomtörténetírás számára, a régi Történelmi Társulat Fontes-sorozatának klasszikus mód-

szerét, a kisonográfának beillő bevezető értekezés, szövegközlés és tudományos hiteltű s részletességű jegyzetapparátus három részből szervesen épült kikerekülő tudós kompozíciót. Szekfű Gyula nagyszerű könyvére, az 1926-ban megjelent *Iratok a magyar államnnyelv kérdésének történetéhez* címűre gondolunk most, s még nagyobb örömmel arra, hogy e típusnak első, szinte klasszikus értékű új irodalomtörténeti, *marxista irodalomtörténeti* változatát Jancsó Elemér adta a magyar irodalomtörténészek kezébe.

S nemcsak az ő kezükbe! A románokéba is, minden más nemzetbeli tudós kezébe is, akik — mint a Román Tudományos Akadémia e könyvet magáénak valló, magas döntése máris bizonyítja — a múlt minden nacionalista mérge ellenében is tudnak együttműködni a közös történelem dokumentumainak feltárása és marxista értékelésének céljából. Puzsonyban Mossóczi, Institoris 5000-nél több darabra rugó levelezése; Magyarországon Kazinczynak a 6000-es szám fölé emelkedő korrespondenciája; Erdélyben Aranka Társaságának másfélezernyi levele és tízezernyi kézírata a feldolgozásnak oly közös és hatalmas feladatát tűzik ki a Román, Csehszlovák és Magyar Népköztársaság felvilágosodást kutató magyar és nem magyar tudósai elé, hogy — ha eddig nem látott mértékben akarják emelni tudományukat — a különben is meglevő baráti együttműködést sokkalta szorosabbra kell venniök. Úgy hisszük, hogy a magyar nemzeti mozgalom ez elsőrendű dokumentumainak román akadémiai kiadása egyik, nem is szerény előjele a felvirágzó együttműködésnek, egymás kölcsönös, mélyebb megismerése kezdetének.

Az eredeti Nyelv-művelő Társaság dokumentumainak kiadása azonban e kitűnő kötettel csak elkezdődött. Várjuk és kérjük folytatását: s igaz köszönetünk mellett, melyet ismételtelen el kell mondanunk Jancsó Elemérnek és a Román Tudományos Akadémiának, a mi segítségünk megadásával is ki fogjuk fejezni hálánkat s örömünket a nagy távlatokba mutató vállalkozás felett.

Szaunder József

JÓZSEF FARKAS: ROHANUNK A FORRADALOMBA

Bibliotheca Könyvkiadó, 1957.

József Farkas művéről eddig általában elismerő hangon szólt a kritika s ítélete jogos volt. Irodalomtörténetírásunk sokszor felpanaszolt egyoldalúsága, hogy az egyre növekvő számú értékes életrajzok, fejlődésrajzok és más monografikus művek mellett

kevés hely jut benne a szintézis jellegű munkáknak. A „fiatalok” sorából József Farkas az első, aki hadat üzent e gyakorlatnak, s asztalra tette irodalmunk egy rövid, de ragyogó írói egyéniségeket felmutató periódusának — az első világháború éveinek — át-

tekintését. Művében többnyire a maga lábán kellett járnia: a felszabadulás előtti hivatalos és ellenzéki irodalomtörténetírásunk nemcsak világnézeti torzításai miatt nyújthatott kevés segítséget számára, hanem azért is, mert az akkori adatfeltáró munka egészen minimális volt. A Nyugat jelentősebb alkotóiról írt esszék, disszertációk, pályaképek csak a legnagyobb általánosságban szóltak Babits, Kosztolányi, Karinthy stb. háború alatti gondolatvilágáról és műveiről. Ennek részben az is volt az oka, hogy az akkori irodalomtörténészek általában idegenkedtek az írói publicisztika feldolgozásától, márpedig a háborúellenes írások számottevő része ide sorolható.

A marxista felfogású írások sorát Gábor Andor 1938-ban írt cikke „Magyar költészet az első világháború esztendeiben” nyitja meg, rajta kívül csak Pándi Pál tanulmánya „A szociáldemokrata irodalom magatartása az 1914—18-as világháborúban” mondható összefoglaló jellegűnek. De ezt a szegényes képet jelentősen kiegészítik az újabban megjelent monográfiák megfelelő részei (Nagy Péter: *Móricz Zsigmond*, Kardos László: *Tóth Árpád*, Kispéter András: *Juhász Gyula*), amelyek közül különösen Kardos László ad sok, jó szemre valló kitekintést Tóth Árpád kortársaira. A későbbiekből kitűnik majd, hogy József Farkas az újabb feldolgozásokkal szemben is meg tudta őrizni önállóságát, sőt Pándi eredményeit több helyen korrigálta is, ami teljesen helyesnek és szükségesnek bizonyult. Nem volt könnyű feladat azonban mindenfajta tudományos életrajz nélkül nekivágni Babits, Kaffka, Karinthy, Kassák, Kosztolányi stb. felmérésének, mégis azt kell mondanunk, hogy ezen a területen végezte talán a legjobb munkát a szerző. Könyve megírásakor (a törzsszöveget adó disszertáció 1955-ben és 1956 elején készült el) sok kérdésben megnehezítette a tisztánlátást, a dogmatizmus, egy s más — pl. a Tett és Ma szerepe — pedig egyenesen megbolygathatatlannak tabunak látszott. A „Rohanunk a forradalomba” mégis inkább a művek szuggesztíójának engedelmekedett, mint az előítéleteknek!

Emellett a szerző jól rajzolja meg az alapvető csoportokat (a modern polgári irodalom, a hivatalos szociáldemokrata poézis, a Tett és a Ma köre, ill. az ebből kiválók) helyesen húzva meg a fejlődésvonalat, s az 1916 végén elhelyezkedő periódushatárt is. Elemzéseiből jól kirajzolódik a két orosz forradalom nagy erjesztő hatása irodalmunkra, sőt, az is kitűnik, mennyire megváltozott az orosz népről alkotott kép a világháború folyamán: kultúrfejlődésről, Világosért való visszavágásról harsognak kezdetben még a folyóiratok is, de a hadifoglyokkal való találkozás, majd a frontbarátkozás következtében egyre jobban

terjed az oroszok nemzeti és emberi értékeinek megbecsülése.

József Farkas könyvének tartalmi erőnyelével a megfogalmazás nem egészen tart lépést: egyénibb, érzelmi hangváltásokban gazdagabb lehetne, egyik-másik lapon a feleslegesen ismétlődő jelzőkre is ráférne volna a gyomlálás. Panaszra azonban itt csak abszolút mérce nevében van jogunk; stílusa mindenesetre ment az újság-zsargontól, általában a csúnyább szeplőktől, s ezt bizony több fiatal irodalomtörténészünk zsenigéjéről nem lehet elmondani.

Ha alapjában egyet is értünk a monográfiával, egy-két anyaggyűjtésbeli és módszertani fogyatékoságát részletesen meg kell világitanunk. Nemcsak azért tesszük ezt, mert a történelmi valóság elszegényedése, sőt — bizonyos roku — félszeg értelmezése származott belőlük, hanem azért is, mert e hibákat gyakorta ismétlődőnek véljük.

Már Hegedüs Géza a Kortársban megjelent bírálata (1957. november) is hangsúlyozta, hogy a mű „a haladó magyar irodalmat az egész *politikai összképbe* állítja be, de nem állítja be az egész akkori *irodalmi összképbe*... Az egész könyvből nagymértékben hiányzik az ellentétes oldal képe és kritikája”. A továbbiakban aztán is tisztázódik, hogy nemcsak a konzervatív-reakciós irodalmat hiányolja Hegedüs, hanem egyes régebbi haladó írók mellőzését (Bródy, Gárdonyi) is helyteleníti. És ezen a ponton szeretne kapcsolódni fejtegetéséhez ez a recenzió is: az még némileg érthető — ha magasabb szempontból kifogásolható is —, hogy a háborút tele torokkal éljenző Rákosi Viktornak, Rákosi Jenőnek, Herczeg Ferecnak nem jutott hely ebben a könyvben, amely célkitűzései szerint „a forradalomba torkolló utat” „a haladó irodalom mozgásának egészét” kívánja megrajzolni. De vajon kihagyható-e a haladó magyar irodalomból Bródy Sándor, Gárdonyi Géza, Kiss József, Tömörkény István — láthatjuk, itt már a magasabba irányelvekbe is beleütközik a szerző!

Igaz, a deresedő fejű tollforgatók közül csak Tömörkény alkotott igazán szépet és igazán aktuálisat a nagy világegés alatt — *A népek az ország használatában* c. novelláskötetet — Kiss József hanyatlott és hallgatott, Gárdonyi másról írt s nem egyszer engedett a sovíniszta sugallatoknak, Bródy szemhatára is beszűkült, annyira, hogy publicisztikai írásaiban a háború igrice lett. Nem voltak „a forradalomba torkolló út”, s Tömörkény, aki a legtisztább szemmel állta közülük a vártat, már 1917-ben befejezte pályáját. Botladozásai, sőt tartós úttévesztésük ellenére is helyet kellett volna kapniuk a monográfiában, mert az ő példájukból világlik ki igazán, milyen tűzpróbája volt ez az idő gondolatnak és emberségnek, hozzá-

juk mérve látjuk csak a háború következetes ellenzőinek nagyságát. Magatartásuk részletesebb magyarázata még a jövő feladata, de néhány mozzanatot már ma is tisztán láthatunk. Mindenekelőtt: a vérontás elutasítása mindegyikük művészetében megjelenik. Gárdonyi a legkeményebb (nem hiába nevelkedett Tolsztojon), de teheti is, hisz csak az íróasztalfiókjá számára jegyzi fel: „Az V. parancsot nem bűn mától fogva... Krisztus elfordítja fejét a földtől... A háborúnak akkor lesz vége, ha majd az utolsó puskával az utolsó királyt lövik agyon.” A hetvenhez közeledő Kiss József gyermekét rigmust közl a „vörös ördögé” vált érsekújvári cigányokról. (Érsekújvár elfogyott...) ám 1916-ra már belőle is kihal a harci kedv: „Nem láttok még békegalambokat?” kérdi reménykedve „Esőben” c. megkapó költeményében. Gárdonyit nacionalizmusba átcsapó hazaszeretete vitte olykor gyűlölködően korlátozott lapok megírására (Kapitány c. regénye), Bródy Sándor Heinrich Mann „Alattvaló”-jához hasonló ájult hódolattal adózott a központi hatalmak cézárjainak. Az 1915-i fehér könyv végeszakadhatatlan, émelyítő dicsőítése a Habsburgoknak, Hindenburgnak, de mindenképp II. Vilmosnak, akitől még a „Jézus tanítványa” jelzőt sem tagadhatja meg. Nem sok vizsgáztalóra bukkanunk az 1916-i Fehér könyvben sem. Tiszáról írt karc: latából ugyan kihallik, hogy inkább Andrásy, sőt egy kicsit Károlyi Mihály híve, a béke után valamiféle választójogi reformot vár, dolgozó képviselőket a föld-birtokok helyett, akiknek „az erkölcsé más”. De ha továbblapozunk a Weiss Manfréd-ről írt cikkéből (*Beszélgés a Nagy Keresővel*) már kiolvashatjuk azt: számára ez a milliomos is dolgozó ember, sőt jó hazafi, s ekkor már demokratikus szóhasználatát sem becsülhetjük túl soha. Mi vitte ezt az ösztönös lázadót, a Dada íróját ilyen csapdába? A nagy monarchák iránti tiszteletén kívül (nem új vonás, már az első Fehér könyvben is kimutatható) kibontakozó „hitközségi zsidó” szemléletét is kiemelhetjük. Az orosz elleni háborút a galíciai zsidók felszabadításának érzi, Weiss Manfrédnek is szemelláthatólag azért bocsát meg sok mindent, mert hithű zsidó, részt vett a hosszúnapi szertartásokon!

Bródy, Gárdonyi, Tömörkény, sőt Ignóty, Herczeg Ferenc és Rákosi Viktor egyazon generációnak — ha nem is egyazon írói irányzatnak tagjai. Ha ennek a hatvanas években született nemzedéknek munkásságát az első világháború alatt túlságosan sötét színben látnók, gondoljunk arra, hogy volt a Hét csoportjának még egy, eddig említetlenül hagyott tagja: Ambrus Zoltán.

Őt már megemlíti a „Rohanunk a forradalomba”, de olyan röviden végez vele, hogy

szinte kételkednünk kell a szerző anyaggyűjtésének alaposágában. Természetes: egy ilyen sok íróat bemutató monográfia előterében a legnagyobbak és a legjellegzetesebbek állnak, s Ambrus jó lélekkel egyiknek sem címezhető. „Háborús jegyzeteinek”, melyet 1915 elejétől 1917 közepéig rendszeresen közölt a Nyugatban, megvolt az a jelentősége, hogy küzdött a hadviselők kulturális téren is fellépő sovíniszta tendenciája ellen: tollára vette a poroszimádatba eső Thomas Mann-t és a revanche-ot szomjazó Anatole France-ot egyaránt. Nem titkolta elégedetlenségét a háború okozta mizériákkal szemben: bekezdéseket szentelt a rossz közellátásnak, vasúti szerencsétlenségeknek, az erdélyi menekültekről való szánalmas hatósági gondoskodásnak, s amint rosszabbodott a helyzet, zavarnak egyre több háborúellenes indulat ütött át. Utolsó cikkeinek egyike határozott hangú tiltakozás a polgári lakosság légbombázása ellen. Publicisztikájában mindig gondosan alkalmazkodott a legalitás megszabta korlátokhoz, a központi hatalmak békeszándékaihoz vetett illúziók nyilván hosszabb ideig nem lehettek idegenek tőle, de hasonlóan gondolkodott a Nyugat számos, később a forradalmakat támogató munkatársa, pl. Gellért Oszkár is. Ambrus polgári humanizmusától erősen, szinte megmagyarázhatatlanul elűt egy 1916 elején megjelent kis miniatűrje, amelyben egy öreg berlini szedő kijelenti: inkább ne helyezzük el a tőkésiket újabb piacokon, de érjen már véget a háború. Egy dúsgazdag zsirspekuláns feleségének feljelentése alapján törvényszék elé kerül, s noha enyhítő körülmény egyik fiának hősi halála, izgatásért néhány hétre lecsukják. Az író semmit sem tesz hozzá a tényekhez, ám a háborúnak fiait áldozó szocialista gondolkodású proletár, s a vérszomjas hadigazdag szembeállítását önmagában is lázító.

A szegény ember háborús szenvedésének motívuma megtalálható ez idő tájt írt szép novellájában, a „Kém”-ben is, amely eredetileg „Háború” címmel látott napvilágot az 1915-ös Nyugatban. Erre az alkotásra okvetlenül fel kellett volna figyelnie József Farkasnak. A morális kérdések iránt oly érzékeny Ambrus itt sem tagadja meg magát, a probléma, amelyet megragad, hűsbavagóan időszerű. Az elbeszélés hőse egy szegény, öreg elzászi parasztasszony, akit a francia katonai törvényszék kivégeztet azért, mert együgyűségében megmutatta az utat a németeknek. Az 1870—71-iki háborúban lepergő tragikus történetet M. Lambert történelemtanár adja elő, ő szólaltatja meg a szerző mélyről fakadó életfilozófiáját is: „... a háborúban sok olyan igazságtalanság és szörnyűség történik, mely még retentesebb, mint a vele szükségképpen együttjáró vérontás... a háború a legborzalma-

sabb valami a világon, mert felszabadítja azokat a démonokat is, amelyek békében le vannak láncolva... a háború nem ártatlan abban, ha időnként nagyon elszaporodnak azok, akik fűtyölnek minden erkölcsre!" Abban, hogy ilyen keserű igazságokat átengedett a cenzúra, nagy része lehetett a minden gyanút elterelő keretnek. Hiszen M. Lambert mindezt egy bolondos párizsi szilveszter kellős közepén beszéli el, amellett a „justizmordot” több mint négy évtizeddel ezelőtt követték el a központi hatalmak ellenségei, a franciák.

Az első világháborút másként fogadta nálunk a társadalom, mint a másodikat. Nemcsak az elején volt széleskörű a lelkesedés az értelmiségi és kispolgári rétegek között, kiábrándulásukhoz is jóval több idő kellett, mint 1940 táján. Mindennek láttán még a történelmet felületesen szemlélő emberben is elemi erővel támadt fel a kérdés: miért volt ez így? A „Rohanunk a forradalomba” az ilyesfajta kíváncsiság kielégítésére nem fordít különösebb gondot, megelégszik a közismert, nagyrészt a gimnáziumi tankönyvekbe is felvett tényekkel. Holott ezekkel meg lehet magyarázni a „középosztálybeli” átlagemberek viselkedését, de nem a nagyműveltségű, javarészükből mélyen emberszerető és erkölcsös írókét. József Farkasnak sokkal többet kellett volna beszélni a XX. század első évtizedének eszmevilágáról, különösképpen a népszerű politikai elgondolásokról ahhoz, hogy minden historikus legszebb hivatását teljesítve: élményszerűen átélhetővé tegye a múltat. (Más kérdés, hogy mai történetírásunk — tisztelet a kivételnek — alig törekszik a közelebbi múlt ideológiájának tüzetes ismertetésére. Ebben főbűnös a dogmatizmus elve lehetett: nem adni fórumot még kritikai tárgyalás keretében sem a marxizmustól idegen burzsoá nézeteknek.) Jelen kritika a teljesség minimális igénye nélkül akar néhány olyan szempontra utalni, amely a tárgyalást ilyen vonatkozásban termékenyebbé tehetné.

Mindenekelőtt nem szabad arról megfeledkezni, hogy a századforduló minden eddigénél kizárólagosabban a nacionalizmus, sőt a nagyhatalmi illúziók kora hazánkban. Növelni a monarchia befolyását a Balkánon és Lengyelországban, hogy azután a birodalom súlypontja a hadviselésben hozott nagy áldozatok alapján is Magyarországra tevődjék át: sokakban éltek akkor ilyen elképzelések. E gyakorlati politikai törekvéseknek széles elméleti alapot adott az imperializmus jog-, állam- és hadtudománya, amelynek „standard workjei” közül különösen a porosz militarizmus ideológusai voltak ismertek nálunk. A levegőben lebegtek háborúk szükségességéről, erkölcsi nevelőerejéről, a kis nemzetek önálló életének joga-

ulatlanságáról, a nagy államok különleges „civilizatori” jogáról stb. szóló tanítások.

Értelmiségünk az élénk és hagyományos francia-szimpatia ellenére sem tudta kivonni magát a vilmosi Németország iránt terjesztett odaadó hódolat légköréből. Illés Béla a *Kárpáti rapszódia* elején leírja az apai házat, ahol Garibaldi mellett Vilmos császár arcképe függött a falon. Sok-sok ilyen magyar ház volt akkoriban! Számba kell vennünk azt, hogy a korabeli magyar átlagpolgár szemében a németek kitűnő katonai erények birtokosainak látszottak, nem pedig a militarizmus képviselőinek. Emellett Németország ellenfelei erkölcsi szempontból egyáltalán nem voltak magasbrendűek, és a központi hatalmak háborús propagandája bőven talált anyagot, hogy rámutasson az entente országok különféle ellenszenves vonásaira: a cári zsarnokságra és az orosz elmaradottságra, a francia és angol gyarmatbirodalomban uralkodó nyílt elnyomásra, a franciák kegyetlen bánásmódjára az internált ellenséges állampolgárokkal stb.

Lukács György többhelyt hangsúlyozza, hogy a polgári demokrácia éles, de romantikus bírálata többnyire visszafelé vezetett, különösen Németországban. E felfogás vallói — akárcsak legszélsőségesebb képviselőjük Nietzsche — az antidemokratizmusig, a tekintélyi-monarchista államforma hirdetéséig jutnak, mert ebben valami modernet, a beteg parlamenti rendszer túlhaladását látják. Ily szemüvegen át nézve a vilmosi Németország a legkorszerűbb állam, a jövő záloga, ennek küzdelmé a nyugati demokráciákkal: „hősök harca a kalmárokkal”. És, hogy ez a felfogás nálunk sem volt ismeretlen, azt bizonyítja Ignotus egyik cikke (Nyugat, 1914. II. 344. l.): „... a francia szociálrepublikánizmus és parlamentimindenhatóság álcáiban egy csekély tőkés kisebbség zsarnokoskodik a dicsőség népén: a német feudál-abszolutizmus a porosz junkermonopólium formájában a népakarat uralkodik a kötelesség nemzetén... a német nép urai azért tudnak uralkodni, mert egyek a német néppel. S a német militarizmus azért mindenható, mert egy a német népek maga felett való hatalmával.”

Németországban kiáltó ellentét mutatkozott a legkiválóbb írók tehetsége, másfelől politikai tájékozatlansága, a külvilág iránti érzéketlensége között. Ennek következménye csak a reakciós demagógiának való tragikus kiszolgáltatottság lehetett. (L. Lukács: Az újabb német irodalom rövid története. 1946. 129. l. skk.) Mindez nálunk sokkal kevésbé volt meg, de párhuzamos jelenségeket azért bőven lehetne felsorolni. Ungyancsak meggondolkoztatóak Lukács könyvében a következő mondatok is: „A háború új élménye,

a nemzeti, népi közösségbe való alámerülés kivezető útnak kínálkozott a háború előtti kor megoldhatatlan konfliktusaiból... ez az érzés különben okos és finom érzésű embereknel is a háborúért való lelkesedés egyik alapja volt". (Uo.) Mily sok fiatal művésznünk első érzéshullámain, harcterre való önkéntes jelentkezését érteti meg mindez!

Miként a háborús pszichózis magával sodró erejét, azonképpen a sodrással való szembevizsgálást sem vizsgálja meg eléggé árnyaltan és összetetten József Farkas. Hazug elméletek, mámorító illúziók hullottak szét a valóság ökölcsapásai alatt. A kényszerből, vérengzésből, nyomorból, testi-lelki szenvedésből nem fakadt új erkölcs, csak erkölcsi hanyatlás. „A népi közösségbe való alámerülés” hozott ugyan új élményt, de ez az élmény éppen a háborúellenesség, sőt később a forradalmiság lett. Mindezt azonban sokan még hosszabb ideig el tudták volna viselni, a terrornak és valami különös fásultságnak engedve, ha nem erősödik meg bennük az az érzés, hogy a játszma elveszett. Elveszett, nemcsak a vereség, de még a győzelem esetén is. Németország hatalmi súlya a szövetségi rendszeren belül egyre nagyobb lett a Monarchia hadvezetésének tehetetlensége folytán, s ez a növekvő fölény nem sok jót ígért a magyarság számára. A német vezetésű Mitteleuropa koncepciónak 1916-ban még kevés határozott ellenfele akadt, de 1918-ra megsockasodtak a terv ellenzői. Károlyi Mihály 1918. május 15-én nagyhatalmú képviselőházi beszédben tiltakozott ellene, két hónappal később a kiskunfélegyházi népgyűlésen is elutasította. Még a haladó eszmékkel semmiképpen sem rokonszenvező Pethő Sándor is kijelenti: „Magyarország... az elé a válaszut elé jutott, hogy vagy német szolga lesz, vagy feldaraboltatik.” (Asztalos—Pethő: A magyar nemzet története. Bp. 1933. 518. l.) Ezek és ezek mondhatták most már el Ady 1915-i versével

„Nekem pajtás ügyis mindegy,
Farkas esz meg, ördög esz meg,
De megszenged bennünket.”

(Kurucok így beszélnek)

A további fegyveres harc tehát nemcsak a szocializmussal vagy pacifizizmussal rokonszenvezők, de a függetlenségi párti hazafiak számára is gyűlöletes lett 1918-ban. Ezek után elég különös, hogy a szerző a háború folytatása elleni fellépés *nemzeti* rugóiról teljesen megfeledkezett! Itt aztán az a kérdés is fölmerül: hogyan hatott a nemzetiségek magatartása iróink gondolkodására 1914—18-ban? A „*Rohanunk a forradalomba*” ennek vizsgálatairól teljesen lemond, ami nagy kár. Sok jel mutat ugyanis arra, hogy az entente-től diktált imperialista békétől a

nemzetiségi politikusok nyugati befolyása láttán sokan rettegtek már 1915-től fogva, s éppen félelmük kergette őket a német szövetség kitaró támogatásába. Elképzelhető azonban az ellenkező folyamat is: a békekötés óhajtása nemzeti elgondolásokból, amint-hogy a Tanácsköztársaságot különösen a felvidéki hadjárat megindulásától kezdve sokan támogatták azért, mert a magyar érdekek védelmezőjét látták benne.

Rontja a monográfia hitelét az, hogy József Farkas igen keveset ír a többi európai irodalom háborúellenes jelenségeiről. Még a közvetlenül kimutatható filológiai kapcsolatot is többször, de ettől eltekintve a szemhatár tágitása kedvéért is szükség lett volna ilyen részek beiktatására. Amellett a háborúellenes tiltakozás nemzetközi áramában nemcsak hatások rádiójelét kapták költőink, hanem ők is sugárztak ilyet szerte a világba. Hiba, hogy a szerző megfeledkezett Dobossy Lászlónak „*A zimmerwaldisták francia nyelvű folyóirata a háborúellenes magyar költészetéről, 1916-ban*” (ItK. 1955. 458—61. l.) című közleményéről, amelyből kitétszik, hogy a svájci emigrációnak módjában volt megismerkedni Ady, Dutka Ákos, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Szép Ernő stb. néhány reprezentatív haladó és antimilitarista versével. (Mellékesen: Dobossy cikkéből kitűnik, hogy Lovag Ádám több tudósítást közölt 1915—16-ban svájci élményeiről, Verhaerenről stb. a Hétben. De a Hét, mint valamiféle háborúellenes tiltakozás fóruma József Farkas bibliográfiájából teljességgel hiányzik, ami egyáltalán nem megnyugtató.)

Egyébként is a provincializmus veszélye fenyegeti a könyvet, hiszen szó sem esik benne a magyar szellemi élet többi ágáról, holott képzőművészetünk és muzsikánk ugyancsak átérzi a háborús kaoszt és a megújulás vágyát. Vitathatatlan: az összefüggések itt sokkal közvettebbek, mint az irodalom területén, az is kétségtelen, hogy ezek feltárására még elenyészően kevés történet, s fiatal irodalomtörténészeink nem vehetnek el más tudományok művelőinek megoldatlan feladatait. Am itt nem is végleges igényű tisztázásról, hanem csupán a távlatokat éreztető kitekintésről van szó, amihez a legfőbb alkotások ismerete is elegendő anyagot adhat. Mednyánszky vásznai a hadifoglyokról, tántorgó sebesültekről, Rudnay képei, amelyeken a menekülők fűzött vadként néznek a szemünkbe, nem keltenek egy Móricz-novellával, Ady-verssel rokon, mindent felkavaró érzést bennünk? Az a tény is sokat mond, hogy Bartók körül a háború alatt kezd eloszladni az értetlenség. Több mint négy évig várt a bemutatóra „*A kékszakállú herceg vára*”, míg 1918-ban végre sikert aratott, de ekkor már egy év telt el a „*Fából faragott királyfi*” premierje

óta, amelynek kattogó, félelmetesen gépszerű táncdallamaiban, mélyről feltörő zokogó melódiáiban lehetetlen fel nem ismerni a gigászi harcok ihletését. Bartók magatartását nagyszerű fényben mutatják akkori levelei. A Busiția Jánoshoz címzettkéből kitűnik, hogy még a legtragikusabb magyar—román összecsapások idején sem aludt ki benne a két nép közti barátság lángja, amivel írónk között is egyedül állott.

Már korábban említettük, hogy az egyes költők háború alatti gondolatvilágának jellemzése látszik a mű legsikerültebb részének. Ezek megírásában József Farkas olykor az újabb monográfiáktól eltűt véleménynt nyilvánít, új hangokra figyel fel, s vitáiban a mérleg többnyire az ő javára billen. Így Nagy Pétertől függetlenül jegyzi meg, hogy Móricz „Piszmovedomec” című karcolatában egy új, néphez szóló irodalom igénye jelentkezik, s ugyanezt bizonyítja Juhász Gyula csaknem az előbbivel egy időben megjelent *Irodalompolitika* c. cikkéről, amelyre Kispéter András nem figyelt fel. Kispéterrel szemben felhívja a figyelmet az *Idegen zsoldos ének-ének* csüggedt hangú befejezésére, Kardos Lászlóval meggyőzően vitatkozik az „Óda egy ifjú Cézirhoz” jelentőségéről, tőle eltérően hangzattatja az „Őszi színtés” mérföldkő jellegét Tóth Árpád útján. Van olyan pont is azonban, ahol nem tudja továbbfejleszteni, általánosítani frrása helyes kezdeményezéseit. A bevezetésben azt ígéri, hogy a tanulmány vázlatosan rámutat „miként törí át irodalmunk a különböző dekadens áramlatok béklyóit”. Ebből azonban elég kevés valósul meg a továbbiakban, holott Kardos László könyvében kitűnő példát találhatott arra, hogyan lehet nyomon követni egy nagytehetségű lírikus lassú átalakulását a műalkotás különféle hatóereiben és rétegeiben, a témakörtől kezdve egészen a versszerkezetig és a sorképletig.

A Nyugat lírikusai közül a *Rohanunk a forradalomba* örvendetesen sok helyet szentel Babitsnak, jól választja ki reprezentatív költeményeit, helyes irányban kísérli meg eszmevilága felfejtését, amikor pacifista háborúellenességének jól átgondolt elméleti alapvetésére utal az impresszionista tömeghangulatokra rezdülő Kosztolányival, napi politikától való távolságára Ignatusék polgárvédő németbarátságával szemben. József Farkas ugyan az utóbbi években kánonná rögződött módon két csoportra osztja a nyugat főbb alkotóit (Ady, Móricz, Kaffka, Karinty, Tóth Árpád egyfelől — Babits, Kosztolányi másfelől) könyve második felében, de azt is ábrázolja, hogy Adyt és Móriczot kivéve a többiek kezdetben kevésbé mélyen és eltökélten tiltakoztak a háború ellen, mint Babits. Tárnyilagos ismertetéseiből az is kitűnik, hogy az eszmei szakadék még 1916—

18-ban sem túlságosan mély pl. Tóth Árpád, meg Kaffka, illetőleg Babits között. A frradalmi, nagyarányú társadalomátalakulással szemben Kaffkában is megvan az aggdás, nemcsak Kant fordítójában, s Tóth Árpád 1917-ben ugyanúgy hisz a béke gondolat általános fegyvertelen diadalában, mint Babits egy évvel ezelőt (vö. Tóth Árpád: „S a vérvesztéstől bágyadt nemzetek | Zokogva egymás keblére dőlnek (*Arany János ünnepére*). Sőt — tegyük hozzá — a későbbi *Egy régi ház előtt*-ben is fölcsendül e motívum: az „új Ember... forró, nagy szívről” szóló dal hallatára a „dúvad is... szelíd szemmel mereng el.”)

A formai analízis hiánya miatt nem derül fény arra, hogy Babitsnál jelenik meg talán a legtöbb híron a központi téma: még a Nyugat kisebbjeinél (pl. Szép Ernő) s általában a kisebbeknél, pl. a szociáldemokratáknál túl sok a pillanatnyi élményhez tapadás, leírás, addig Tóth Árpád, de különösen Ady háborús lírája erősen időtlen, híján van a külvilág, az emberi miliő megjelenítésének. Babits közismert „nagy versei” ez időből szintén profétai ítélekések és jóslások (*Husvét előtt, Fortissimo, Háborús antológiák*), de helyet kapnak nála a pillanatképek, futó vázlatok is. Hol az „Éji út” vasúti kupéba zárt, bizonytalan érzések közt várakozó utasaira villant egy fényugarat, majd a templom előtt „propagandát csináló” nők csapatára, (*Strófák egy templomhoz*) vagy a csárda falára akasztott, a történelem változandóságát példázó olajnyomatra téved tekintete (*Kép egy falusi csárdában*).

Babits vitája Kassákkal nagyon tudatosan következik költői gyakorlatából. Sokféle észrevélt tehetünk Babits válaszára, csak József Farkas summázása tűnik teljességgel megalapozatlannak: „bírálóhangjában mégis a forradalmi fellépéstől való idegenkedés is érződik.” Babits Kassák forradalmiságától való viszolygása ekkor nem társadalmi vonatkozású; a művészi hagyományokkal való gyökeres szakításukat szemléli elégedetlenül! Érdekes megfigyelni, hogy az a Babits, aki helyteleníti Kassák programszerű, állandó szabadvers-használatát, de tud témákról, amelyeknek legmegfelelőbb köntöse a szabadvers, mennyire kitart később is elvei mellett. A háború végétől fogva szép számmal ír rimes és rímtelen szabadverseket, de ugyanakkor nem dobja el a kötöttebb formákat sem.

A Tett és a Ma, illetőleg a szociáldemokrata költészet tárgyalása általában meggyőző, de Kassákék technikai újításait sokkal jobban meg kellett volna világítani; különösen az ellenük felhangzó „kompozíciótlanág” vádja tekintetében lett volna szükség állásfoglalásra. A népszava költőinek megítélésében József Farkas sokkal árnyaltabb és igaz-

ságosabb Pándinál. Míg Pándi elfogultan csak a kezdeti szociálovinizmus s a későbbi pacifizmus hangjait hallja ki e poéták kórusából, addig itt szó van az útkeresést tükröző, vagy a februári forradalmat üdvözlő, aktív háborúellenességet kifejező költeményekről is.

Monográfiája végén a szerző „kipillantás”-t közöl a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság irodalmára. Minthogy a fejezeteknek részletes kidolgozására valóban ő a leghivatottabb, nem árt már most felhívni a figyelmét arra, hogy jövődő munkája megírásában semmiképpen sem nélkülözheti az alapos életrajzi kutatásokat. Jelen esetben sem ártott volna többet tudni az egyes baráti körök létrejöttéről, a személyes kapcsolatokról, amelyek az írókat valamely politikai-művészi irányzat táborába vitték (pl. Szabó Ervin és az írók kapcsolata). De a világháború

négy éve még „makroszkopikus tér”, ahol esetleg elhanyagolhatók voltak az efféle speciális vonatkozások, nem így a két forradalom időszaka! E rövid 9—10 hónap valóságos mikroszkopikus világ, amelyben az egyéni magatartás ritkán ad önmagukért beszélő műveknek életet, annál több a kisebb lélegzetű írás, töredék vagy éppen csak memoárokból ismert szóbeli megnyilatkozás, amelyet az életrajzi háttér nélkül merőben rosszul foghatunk fel, félremagyarázhatunk. Ugyanez áll az olvasottságnak, az író és közönség viszonyának vizsgálatára. Ily eminensen politikai irodalomnak, mint az 1919-es, lételeme, levegője a széleskörű elterjedés. Mennyiben sikerült ezt elérni 1918—19-ben íróinknak és kiadóinknak — egyike a legcentrálisabb problémáknak.

Nagy Miklós

MÓRA FERENC: VÉREIM. PARASZTJAIM

(Móra Ferenc Összegyűjtött Művei) Magvető Könyvkiadó Budapest, 1958. Sajtó alá rendezte: Madácsi László. A magyarító szótárt összeállította: Vajda László és Madácsi László. A jegyzetet írta: Vajda László. 486 l.

Szegedi irodalomtörténészek szerkesztésében és gondozásában megjelent a *Móra Ferenc Összegyűjtött Művei* című sorozat első kötete. Az új kötetben a sorozat szerkesztője, Vajda László tájékoztatja az olvasót a gyűjteményes kiadás szerkesztési alapelveiről. A Móra műveit kedvelő olvasó és a magyar irodalomtörténet kutatója egyaránt örömmel értesül ebből a tájékoztatóból, hogy a sorozat kötetében a közismert műveken kívül számos olyan írás is napvilágot lát majd, amelyek eddig az egykorú napilapok hasábjain szétszórtan heverték és a régi újságpéldányokkal együtt már régen feledésbe merültek. Egy kötetnyi elfeledett karcolatot, könyvben még eddig meg nem jelent Móra-verseket, valamint három kötetnyi vezércikket ígér Vajda László a sorozatban, megjegyezvén, hogy e vezércikkeknek csupán mintegy tizede jelent meg eddig Móra egyik publicisztikai írásait tartalmazó, az *Ezek az évek* című kötetben. A gyűjteményes kiadás elsősorban az olvasó igényeit akarja kielégíteni, a legmegragadóbb erejű írásokat kívánják feltámasztani a szerkesztők, de egyben ezzel a sorozattal Móra összes műveinek majdani kritikai kiadását is elő akarják készíteni. „Mellékesen az irodalomtudomány ügyét is szeretnénk szolgálni ezzel a munkánkkal” — írja Vajda László. — „Általában szeretnénk volna az olvasó igényein kívül — már amennyiben egy ilyen természetű kiadásnál az lehetséges — a tudomány igényeinek is megfelelni.” A tájékoztatóból azt is megtudjuk, hogy

Vajda László több mint egy évi bibliográfiái kutatásainak eredményeként csekély kivétellel már össze van állítva Móra összes prózai és verses publikációinak kronológiája. A kötet elbeszéléseihez terjedelmes magyarító jegyzet járul a könyv végén.

A sorozat szerkesztőinek tájékoztatójában hangsúlyozott tudományos igény, a kötetben található jegyzetanyag és az egész sorozat jelentősége feljogosít arra, hogy kritikai vizsgálat tárgyává tegyük a *Véreim. Parasztjaim* c. új Móra-kötetet.

*

Külön kívánok szólni a szövegkiadás közlési rendjéről, a sorozat szerkezetéről; másrészt a kötet jegyzeteiről.

Az elmúlt években kialakult az ilyenfajta gyűjteményes kiadások szerkesztési, szövegtőlési gyakorlata és ez elfogadhatónak mondható. (Vö. Móricz Zsigmond Összegyűjtött Művei, Mikszáth Kálmán Válogatott Művei, Jókai Mór Válogatott Művei, Nagy Lajos Művei, a Tömörkény-sorozat kötetivel.) Ezek a sorozatok műfaj szerint rendezik az anyagot, külön kötetekben jelennek meg a regények (egy-egy regény külön, vagy két regény egy kötetbe párosítva), majd külön kötetekben, a *megjelenés időrendjében* az elbeszélések, novellák és külön kötetben szintén kronológia szerint rendezve a publicisztikai művek. Így az olvasó az író kispikái műveinek kötetében minden külön kommentár nélkül készen kapja — legalábbis egy műfajon belül — az író egész fejlődés-

vonalát. Ennek a gyakorlatnak didaktikai értelme és haszna szinte felbecsülhetetlen. A vizsgára tanuló egyetemi hallgató, vagy az órára készülő tanár néhány kötet átolvasása után tisztán láthatja az író pályájának egyes szakaszait. Az olvasóközönség irodalomszemlélete szinte észrevétlenül, külön studiumok nélkül historikusabbá, konkrétábbá válik. Másrészt, ha a sajtó alá rendezést gondos filológiai munka előzi meg, akkor az ilyenfajta kiadás számos kronológiai kérdés tisztázását is eredményezheti.

Az új sorozat tájékoztatójából és az első kötet szövegközlési rendjéből az derül ki, hogy a szerkesztők ismeretlen okokból szakítottak ezzel az öt-hat éve kitűnően bevált gyakorlattal, ami Móra esetében, ahol az életmű nagy többsége kisépikai művekből áll, igen feltűnő változást jelent. Eszerint Móra Ferenc *Összegyűjtött Művei*-nek sorozatában csak az újonnan feltárt elfeledett anyag: a publicisztikai és a verses művek lesznek időrendben közreadva, míg a Móra életművének többségét jelentő, az elbeszélés és a novella műfajába tartozó írások a korábbi (a huszas-harmincas években megjelent) elbeszéléskötetek rendjét követik, illetve ismétlik meg. A kötet szerkesztői nem indokolják ezt a gyakorlatot, magam meg éppen csak ellenérveket tudnék sorolni ezzel kapcsolatban.

A Móra-sorozatban megvalósuló szövegrendezési elv lemond az időrendi kiadások nagy didaktikai hasznáról, amiről az imént esett szó. Aki a novellista Móra pályáját akarja nyomon követni, annak továbbra is nyolc-tíz kötetből kell majd az egymásután megjelent elbeszéléseket összeszedni. Másrészt éppen a Móra életművének dzsungeljében már járatos kutató tudhatja, hogy egy-egy Móra novelláskötet létrejöttét minden jel szerint esetleges, kiadói és gyakorlati szempontok határozták meg, nyoma sincs semmi tudatos művészi megszerkesztésnek Móra elbeszélésköteteiben. Annál több az ismétlés; a legvegyesebb műfaji keveredés, novella, karcolat, tanulmány, publicisztika, egyfelvornásos színművek váltakoznak egyetlen elbeszéléskötetben. Nem látszik indokoltnak tehát az író életében megjelent elbeszéléskötetek sorrendjéhez való igazodás. Az még furcsább, hogy az új sorozat első kötetében az 1927-ben megjelent *Véreim* című, Móra saját gondozásában megjelent kötet anyaga lett összepárosítva a *Parasztjaim* című posthumus könyvvel, amely csak két évvel az író halála után jelent meg s amelynek címét nem is Móra adta. A szerkesztőket az sem tántorította el ettől a szerkesztési elvtől, hogy már a sorozat első kötetének összeállítása során kiderült, hogy az anyag rendezésének ez a módja Móra esetében nem is alkalmazható következetesen, mert az író

egy-egy elbeszélését több könyvbe is beolvasztotta. A jegyzet négy elbeszélést nevez meg (*Szeptemberi emlék, Mikor én telkesgazda voltam, Istenáldotta búza, Az édesapám fejdi*), amelyeket a jelen kötetből kihagytak a *Véreim* elbeszélései közül és majd a *Daru utcától a Móra Ferenc utcáig* illetve a *Georgikon* c. kötetben fognak megjelenni. Hasonló okokból nem vették fel a *Parasztjaim* anyagából a jelen kiadásba a *Fejpróba* és a *Halott Szélmolnárné lelke* c. elbeszéléseket, mert az előbbi (más címen és teljesebb változatban) a *Véreim* c. kötetben is szerepel, az utóbbi pedig majd a *Georgikon*ban fog sorra kerülni. (Ha időrendben közölnék Móra elbeszéléseit, az ismételt közlések kérdése abban az esetben is problémát okozhatna a szerkesztőknek, hogy melyik variánst és hol közöljék, de a kronológia mégis követhetőbb és következetesebb elvi alapot adna a szerkesztéshez, mint az eddigi Móra-könyvek esetlegessége.) Az külön zavart is okozhat, hogy az *Istenáldotta búzát* a szerkesztők (későbbi közlésre félretéve) nem vették fel a jelen kötetbe, de az ugyanezen elbeszélés néprajzi elemeinek magyarázatát adó *Hol termelt az istenáldotta búza* c. művelődéstörténeti cikkecske viszont megtalálható az új kötetben. Így a filológiai szempontból vitatható módszer a könyv gyakorlati használhatóságának, olvashatóságának is sérelmét jelenti, mert az elbeszélés ismerete nélkül az elbeszélés néprajzi magyarázata sem világos. Ha a gyűjtemény szerkesztői felbontották volna a kötetek kereteit, akkor nyilván ebből a kötetből is a maguk helyére kerültek volna *A magyar paraszt, az Úrgyűlölet, a Magyar jövő* c. cikkek, mégpedig a publicisztikai írások kötetébe.

Móra elbeszéléstermésének ilyen rendben történő újra való közreadását csak az indokolta volna, ha még bibliográfiailag feldolgozatlan lenne Móra életműve, de a tájékoztató szerint a szegedi kutatók elvégezték már ezt a munkát. Kíváncsian várjuk a sorozat második elbeszéléskötetét: vajon továbbra is ragaszkodnak-e a szerkesztők az első kötet rendezési elveihez?

*

A jegyzetekkel kapcsolatban egyrészt filológiai szempontból van mondanivalóm, másrészt a jegyzetekben található szövegmagyarázatokkal kívánok foglalkozni.

A szegedi kutatók elsősorban Móra elbeszélései szövegváltozatainak felkutatásában értek el jelentős eredményeket. A kötet jegyzeteiben foglalt filológiai adatok nemcsak egy Móra-életrajz, vagy egy kritikai kiadás előkészítéséhez nyújtanak nagy segítséget, de kiindulópontot adnak Móra alkotás-módjának, írói munkájának és egész írói karakterének meghatározásához is. Nemcsak

az irodalomtörténész, hanem a Móra könyveit kedvelő olvasó számára is gyakran feltűnhetett, hogy Móránál egy-egy elbeszélésnek, motívumnak milyen sok változata található meg. Vajda László érdeme, hogy rendet teremtett ezek között a variánsok között és már az első kötet jegyzetében elbeszélésenként közli a változatok bibliográfiai adatait. Vajda adatai még inkább nyilvánvalóbbá teszik, hogy Móra esetében a szövegvariánsoknak nagyobb szerepük van, mint más írónál és ez — úgy vélem — nemcsak gyakorlati kérdésekkel van kapcsolatban, azzal, hogy az újabb honorárium miatt egy témát többször is újra írt Móra. Írói kvalitásai és tehetségének határai együtt magyarázzák a szövegváltozatok nagy számát. Cselekményt teremtő fantáziája nem volt erős, inkább népmesei motívumokat, klasszikus és hazai anekdotákat ír meg, „hangszerel át” újra meg újra, de annál kitűnőbb volt *atakitó* képzelete. Jellemző (és ezt Vajda László adatai bőven illusztrálják), hogy az 1910-es években *Az Én Ujságom* számára a gyerekolvasóknak megírt történeteit sorra mind újra előveszi egy évtized, gyakran másfel, két évtized múltán és átírja, átdolgozza a *Világ* számára, a felnőtt olvasóknak. Az ilyen módon átdolgozott írások között remekmű is akad, igazolva, hogy Móra a legigénytelenebb anyagból is tudott kivételes elbeszélő képességeivel nagyszerűt alkotni. Olyan elbeszélő volt, aki ahányszor újra elmondja a rég ismert történetet, mindig új színt, új árnyalatot tudott adni az eredeti históriának. A gyermekűjság számára megírt történet, egy-egy aktuális célzással, egy kis politikai szkepticizmussal és ellenzékiességgel már teljesen újjászületik Móra tollán, egészen más síkra kerül. Ha mesélni kezd, már át is éli, amit mond. Az írói átélés Móránál annyit jelent, mint elbeszélni valamit.

A szegedi kutatók adatai nyomán érdekes bepillantást nyer az olvasó Móra írói műhelyébe. Vajda László jegyzeteiből tudjuk pl., hogy az író egyik ismert elbeszélése a *Tetrakontaoktaederek* csak egy későbbi változatban nyeri azt a megoldást, amely mélyebb értelmet ad az elbeszélésnek és valóssággal felel meg a kis írásnak. A korábbi változatban a sokoldalú mértani test, a tetrakontaoktaeder csupán az iskolai oktatás formalizmusának, furcsa kinövésének a szimbóluma, éppúgy, mint Móra egy másik novellájában, a *herepfedény*. Később járul az elbeszéléshez a zárómotívum, hogy az apa által készített mértani test, nem 48 oldalú volt, mint a szabályos tetrakontaoktaeder, hanem 49 lapú. „S akkor derült ki, hogy nem is negyvennyolc oldala volt, hanem negyvenkilenc. Szegény apám szélső függetlenségi volt világlátásban.” Móra írói módszere ebben rokon a népi alkotások létrejöttével: ő is eljászik

egy-egy témával, újra előveszi, tovább görgeti kedvenc történeteit, új motívumokkal frissíti fel és néha a remekműig sikerül csiszolnia, tökéletesítenie egy-egy témáját.

Fontosak azok az adatok is, amelyek egy-egy elbeszélés-motívumnak Móra publicisztikájában, vezércikkeiben való feltűnéséről adnak hírt. Itt is gyakori eset, hogy publicisztikai észrevételei, gondolatai, megjegyzései tovább bomlanak a szépiró Móránál.

Vajda László jegyzete azonban több variáns adatával adós marad. Ezeket — egy későbbi kiadásra gondolva — saját gyűjtésből az alábbiakban felsorolom. A *dorozmai varju* első változata nem 1924-ből való, hanem 1914-ből (*A solymári csóka*, *Az Én Ujságom*, 1914. I. 352. lap.); a *Tápei diplomatak* első variánsa nem 1923-ban jelent meg, hanem 1908-ban (*Szöregi követelek*, *Az Én Ujságom* 1908. II. 298. lap.). A *Minden nap kenyerünk* és *Az utolsó lopás* c. elbeszéléseknél nem utal a jegyzet arra, hogy Móra e két elbeszélés változatait beolvasztotta a *Dióbel királyi* . . . c. ifjúsági regényébe, valamint a *gyénántcserép* jegyzetében nem jelzi, hogy az elbeszélés változata megtalálható Móra *Kincskereső kis-ködmön* c. ifjúsági regényében.

*

A jegyzetek nemcsak a variánsokra vonatkozó filológiai adatokat közlik, hanem igen sok esetben tartalmi magyarázatot is adnak az elbeszélésekhez. A jegyzeteknek ezek a részei minden bizonnyal elhagyhatók lettek volna. Móra minden elbeszélését bármely 12—14 éves gyerek is megérti, külön magyarázatok nélkül. (Az Ifjúsági Kiadó részint ugyanezekből az elbeszélésekből már több kötetet adott ki tartalmi magyarázó jegyzetek nélkül!) Másrészt Vajda László tartalmi magyarázó jegyzetei többnyire nemcsak rendkívül bőbeszédűek, de néhol többet is beleolvasnak Móra szövegeibe a kelleténél. Néha csak árnyalati eltérésről van szó, mégis torzításnak tűnik a jegyzet szövege az eredetihez mérve, mert amit az író a mese, a széppróza nyelvén mond el, ugyanaz a jegyzet fogalmi nyelvén a legóvatosabb fogalmazásban is már egy árnyalattal erősebb. Móra például a *Szél Angyó jót akart* c. elbeszélésben mesét mond egy paraszttasszonyról, aki fel akarja nevelni az elárvult királyfit. Mese-elemekkel van tele az elbeszélés, a királyfiak még aranybárányt legeltetnek benne, de ugyanez a történet a jegyzet józan-hideg szavaival újra elmondva és „megmagyarázva” már eltorzul. Vajda László jegyzetén végigvonul az a szándék: bebizonyítani Móráról, hogy bátor politikus író volt. A Móra-kutató ilyen irányú törekvése bizonyos fokig indokolt, mert éppen Móra esetében az a helyzet, hogy bár igen népszerű

író, könyvei több tízezer példányban kelnek el, éppen az ún. irodalmi körökben meglehetősen sematikus és igazságtalan Móra-kép él nagy szívóssággal, mert éppen ezekben a körökben nem igen olvassák Mórát. A kötet szerkesztői joggal várják, hogy „a most közkinccsé tett szövegek alapján módosul majd a köztudatban élő Móra-portré néhány vonása, sőt, talán új vonásokkal is gazdag-szik.” De ennek nem az a legjobb módja, hogy a jegyzetekben a Móra-elbeszélések leg-többjét külön tartalmi kommentárokkal meg-támogatva, politikailag „betájoljuk”. Aligha indokolt pl. a népi ravaszágot példázó anek-dotikus *Lóvásár jegyzeteiben* az öt számo-zott pontba foglalt társadalmi tanulságok felsorolása.

Végül a jegyzetszótárral kapcsolatban né-hány megjegyzés. A Cobden-szövetség cím-szavánál helyes lett volna a meghatározás után utalni arra, hogy a Cobden-szövetségben több magyar író tartott Mórán kívül elő-adást. (József Attila, Möricz stb.) Bartucz Gyula esetében felesleges olyan mondat, hogy „Munkásságának zöme századunk első elő-esik” — hova eshetett volna még egy 1885-ben született tudós esetében? Kálmány Lajos, a kiváló etnográfus, katolikus pap volt, ezt miért hallgatja el a jegyzet? Nem közöm-bös életrajzi adat. A tudós szegedi főrabbi, Lőw Immánuel nem 1949-ben halt meg, mint a jegyzet közli, hanem 1944-ben Budapesten, amikor a 91. évében levő tudóst elhurcolták Szegedről.

Vargha Kálmán

SZALATNAI REZSŐ: PETŐFI POZSONYBAN

Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó, Bratislava (Pozsony) 1954.

Kettős sajnálkozással kell kezdenem ezt a recenziót. Hogy csak négy év múltával kerülhetett sor arra, hogy szemlénk meg-emlékezzék erről a Petőfi-vonatkozású szép könyvről, ez kritikai életünk pangásának egyik bizonyítéka, ami sajnálatos, de még inkább az, hogy a szerző e négy esztendő alatt — egy vita-hozzászóláson kívül — nem gazdagította újabb munkával a Petőfi-ről szóló irodalmat, holott van bőven anyag a tarsolyában. Ezt ez a könyve is elárulja: Szalattnai Rezső a költő legnehezebb életrajzi szakaszainak, a kamaszkornak, az első katonaidőnek, a színészetnek igen alapos ismerője, de a Petrovics-Petrovitz ősök le-származásának, a máig homályos Petőfi-genézisnek éppen a kutatója, amit könyvé-nek néhány genealógiai adata és Ethey Gyulával folytatott — sajnós, csak a jegy-zetekből ismert — levelezése igazol. Szalat-nainak az életrajzi Petőfire vonatkozó érdek-lődése messze túlterjed a pozsonyi falakon.

Ezért nem értek egyet *Sziklay Lászlóval*, aki — egyébként igen értékes — bírálatá-ban (*Irodalomtörténet*, 1955. évf. 3. sz.) hosszan mossa szerzőnk, „a pozsonyi lokál-patrióta” fejét. Aki Petőfi pozsonyi nyomorát a biedermeier pozsonyi polgárságának aulikus voltát, a pozsonyi beérkezettek részvétlen-ségét, Pozsony polgárlányainak a koldus-diák-költő felé vetett gögös pillantását, az alföldi poétának a koronázó városból való kiábrándulását, gyötrő honvágyát, *A távolból* születését, a halhatatlan üzenetet, melyet a pozsonyi Neumann-vendéglőből küldött haza, a vecsei halászkocsmába, a *kis lakba*, — aki mindezt így írja meg, mint Szalattnai, s ezért miképpen lehet őt pozsonyi lokál-

patriotizmussal vádolni, azt ugyan hogy ért-hetjük meg?

Mert Pozsony nagy intelem volt a költő számára, tanulság, Pozsony mélypont, ahol Debrecennél is többet kellett tapasztalnia. A költő a királlyal egyidőben *mutat* Pozsony-ban, ahol az utcán testőrzenekek harsog, a szényeggel díszített ablakokból virágosó hull alá, a félnótás Ferdinánd bárgyú mo-sollyal totyog a kutyahűségnek ebben a megnyilatkozásában, — de a költőnek egy padlásszobája nincs a székvárosban, a ban-dériumok díszes paripáinál sokkalta rosszabb a sorsa, azoknak lakásuk van, nem is dísztelen, Petőfinek egy zug nem jut. Pozsonyban nincs Petőfi-ház, — Szalattnai végigkutat-ta utána a várost — a költő barátai ágyára járt itt, vagy „ha nem esett az eső, ott hált a ligeti fűvön, a májusi csillagok alatt...” — Ezt mondja el Szalattnai, és a különös lokál-patrióta, de olyan megelevenítő erővel, hogy bennem, aki sohasem láttam Pozsonyt, a város képe úgy él, amint azt Szalattnai számomra megfestette. Lélegzetvétel nélkül beszél — egy cezúra sincs a 104 oldalon — s aki ezt a könyvet nem olvassa át együttő helyében, azt aligha érdekli Petőfi.

Mert Szalattnai jó stilszta, könyve olvas-mányos, — meg is kapja a feddést, a szoká-sost, színes elbeszélő erejének „káros ered-ményeire” nézve. Tagadom, mindig tagadni fogom, hogy a könnyen író azonos a könnyű íróval, így a Petőfi-irodalomban csak az volna súlyos, ami nehézkes. A szerző könnyen ír, látható élvezettel, közben buzgón jegye-zetel, — filológiai készségéhez szó sem írhet, Igaz, hogy sokszor és bátran valószínűsít, de — megfigyelhetjük — csak azt, ami való-

ban valószínű, A kritika kiemeli és rovására írja azt a *feltételezését*, hogy Petőfi láthatta Pozsonyban Széchenyit — egy kis városban az országszerte ismert nagy embert —, aki vele ugyanegy időben tartózkodott ott. Ez nem valószínű?

Rovására csak azt írjuk, ha állításaiban téved. Van ilyen. Azt írja, hogy a költő Sopronból „mindenkinél jobban ismerte” Jellacsics Józsefet. Jellacsics a Gollnerregiment törzstisztje volt, ezredtársa Petőfi-nek, de nem a költő „századának őrnagya”, az ezredtörzs nem is Sopronban állomásozott, hanem Bregenzben, Jellacsics is ott szolgált. A szerző hibátlanul regisztrálja Petőfi soproni tartózkodásait, olyan tekintélyek tévedéseit igazítja helyre, — elfogadhatóan — mint Ferenczi Zoltán, ez az ellenőrző-kutató munkája végtelenül hasznos. De éppen itt kell megjegyeznünk, hogy abban a kérdésben, vajon a költő fellépett-e 1843-ban a pozsonyi színpadon, Nagy Ignác *Tisztújításában*, a szerző téved, amikor Ferenczi tévedésére mutat rá. Ferenczi ugyanis ugyanazt állítja az életrajzában (II. 310.), amit Szalatnai: nem lépett fel. És ez a valóság. De ezt nem mondhatjuk el egy másik állításáról; a szerzőnek az az álláspontja, hogy 1848. március 15-e után „Pozsonyban jól tudták a főurak, hogy most Petőfi a legfontosabb személy az országban, aki a nép hangulatát irányítja”. Ez így elfogadhatatlan, mert ellenkezik a történelmi valóval; Petőfi iránti rajongásunk sem változtathatja meg írásainkban azt a tényt, hogy Pozsonyban, Pesten, Bécsben, de szerte Magyarországon, de szerte Európában jól tudták, hogy akkor a legfontosabb személy, aki a nép hangulatát irányítja, — természetesen, — Kossuth.

Vitakozhatunk tehát Szalatnaival, de akinek ezzel a könyvével szerzett érdemei ma

már vitathatatlanok. Ha semmire sem volt jó, hogy négy esztendő múltával emlékezzünk meg e helyen erről a könyvről, arra az egyre talán igen, hogy ma már tisztán látjuk: ez a mű igen jelentős segítséget az eljövendő teljes Petőfi-biográfia számára. Nagy kár, hogy a szerző ilyen irányú munkásságát nem folytatja évek óta; igen sajnálatos, hogy a költő családjának annyira hiányos történetéből csak töredéket ad, holott senkit sem ismerünk, aki erre a félig elhanyagolt, félig elhallgatott kérdéskörre ma alaposabb választ adhatna, mint éppen a pozsonyi Szalatnai Rezső.

De jegyezzük meg végül itt, hogy napjainkban a költőnek csak két városa — Pozsony és Sopron — kapott olyan „lokálpatriótát”, mint Szalatnai, illetve Csatkai Endre. Egy évtizednyi időt vesztettünk a részmunkánál azzal, hogy helyi kutatók értékes gyűjtése áll asztalfiókokban. Volt a múltbeli Petőfi-irodalomban egy tájakra szakadó kutatótevékenység is — ha úgy tetszik, provincializmus —, amelyre egy nemzedék felépíthetett egy életrajzot. Ez ma hiányzik, a költő nagy életrajzi területeinek, Félegyházának, Szabadszállásnak, Dunavecésének, vagy Szalkszentmártonnak — csak néhányat emlittem — felkészült helyi kutatói eddig igen kevés támogatásban részesültek. Irjanak! — ha tévednek, vagy a helyi hagyományok varázsa elragadja tollukat, majd vitázzunk velük, de sirba ne vigyék hasznos ismereteiket, mint Osváth Gedeon Aszódon, mint Biszkup Ferenc Mezőberényben, mint Kiss Béla Kiskőrösön. A város és a költő viszonyának kutatóira, a táj irodalom-történészeire nagyobb szükség van, mint bármikor volt.

Dienes András

MÁTYÁS A KORTÁRSÁK KÖZÖTT

A bevezetőt írta Elekes Lajos. A szövegeket válogatta H. Balázs Éva. Bp. 1957. Bibliotheca. XL,202 I. (Aurora, 5.)

Hasznosan szolgálja a magyar történelem egyik jelentős szakaszának népszerűsítését Elekes Lajos és H. Balázs Éva kötete. Mátyás kora — amint Elekes is mondja —, fogalom, mert a király egyéniségében mintegy összegeződtek Magyarország fejlődésének fő kérdései. A bevezetőnek tehát éppen úgy, miként a válogatásnak, sok — és éppenséggel nem könnyű — problémára kellett tekintettel lennie.

Elekes előszava törekszik is a szükség-szerűen sokoldalú jellemzésre, nem részletezi kelletlenül bővebben a központosított feudális monarchia létrejöttének gazdasági-politikai

kritériumait, sőt, amikor az arányosra méretezett milió-rajz után a magyar helyzet általános bemutatását azzal zárja be Mátyásról szólva, hogy „az átmeneti sikerek kivívásában — az öt trónon tartó társadalmi erőkhöz túl — kivételes egyéniségének is szerepe volt”, — élve a lehetőséggel, nyomban rátér tulajdonképpeni feladatára.

A király személyiségének általános jellemzése után felvázolja a hatalom első éveinek számos nehézségét: a főúri pártharcokból eredő labilis erőviszonyokat, és Mátyásnak trónja biztosítását célzó intézkedéseit. A belső helyzet elemzésekor első helyen tárgyalja

a XV. századi magyar polgárság növekvő szerepét. Elekesnek igaza van, amikor megkülönböztetett figyelemmel kíséri ennek az új osztálynak kialakulását, helyzetkedését és befolyását, felfogásunk szerint azonban az ekkori hazai polgárság korántsem volt olyan fejlett, hogy számottevő politikai súlya lehetett volna már a közéletben. Következésképp a tanulmányban több helyütt elszórt megjegyzések és kiemelt citátumok meglehetősen relatív értékűek más, ezt nem támogató adatok számához viszonyítva.

Elekes egyébként nem látszik hivatni ebben a kérdésben, mert gyakran hivatkozik az ezzel kapcsolatos problémák kellően fel nem derített, különben is rendkívül szövevényes voltára. A továbbiakban világos gondolatmenettel részletezi Mátyás külpolitikáját, diplomáciai manővereit, végül foglalkozik a reneszánsz műveltség jelentkezésével és ez időbeli hatásával. Elekes itt kissé szükszavúlag bizonyul. Nem felel meg ugyan semmi lényegesről, szól a reneszánsz művészet legfontosabb jelenségeiről, jelentőségéről, és kitér a budai udvar humanista szellemi életére is, de (a korábbi fejezetek tanúsága alapján) ezek helyett mintha szívesebben merülne el a gazdasági-társadalmi viszonyok taglalásába. Épp ezért, a bevezető tanulmány egészét tekintve e fejezet összépe némileg aránytalannak tetszik.

Mindamellet, hogy Elekes értékelései általában elfogadhatók, nem világos, hogyan értelmezzük alábbi megállapítását, miszerint „... a hazai humanizmus már Mátyás előtt olyan csúcokra emelkedett, mint Vitéz levelezése, vagy Janus költészete.” (XXXVII. 1.). Kétségtelen tény, hogy Janus már itáliai korszakában neves költő, a hazai humanizmus azonban Vitéz itthoni működésén kívül a hazatért Janussal együtt éri el „csúcseit”. S mint ismeretes, ez már nem „Mátyás előtt” volt.

Elekes Lajos tömör, mégsem fárasztó stílusban megírt bevezető tanulmányáról végeredményben azt mondhatjuk, hogy eléri célját, és nem szigorúan tudományos igényű összefoglalásában eredményes lépéseket tesz, hogy Hunyadi Mátyás sokoldalú tevékenységét „elődeinknél hívebben” magyarázza.

H. Balázs Éva válogatása ugyanazt a problémát igyekszik megoldani, amit Elekes tanulmánya: Mátyás király alakjának történelmi hűségű bemutatását. Csakhogy neki a kortársi adatok segítségével kellett célhoz érnie. Szövegyűjteménye, az általa nyújtott anyagot tekintve, nem hagy sok kívánnivalót maga után. Sikeresnek érezzük a változatosan összeállított rövidebb-hosszabb dokumentumok, vagy irodalmi alkotások teljes, vagy szemelvényes közlését, melyek közül nem egy éppen H. Balázs Éva fordításában látott magyar nyelven először napvilágot.

Sajnálatos viszont, hogy antológiájának szerkezeti felépítése egyáltalán nincs összehangolva Elekes fejtegetéseivel. Nem vitatjuk el természetesen a kötet szempontjainak jogosultságát, de érzésünk szerint előnyösen lehetett volna alkalmazni (logikusabb voltánál fogva) Elekes gondolatmenetét. H. Balázs ezáltal nem kényszerült volna olyan nehezen indokolható szétválasztásra, mint amilyen pl. a IV. és VI. fejezetnél tapasztalható. Az előbbi „Küzdelem az erős államért” címen főként a hazai főúri ellenállással foglalkozik, holott ennek a küzdelemnek egyik nem kevésbé jelentős láncszeme volt Mátyás harca a királyi főkegyúri jog gyakorlásáért a pápasággal szemben. Erről azonban csak a VI. fejezetben olvashatunk, s közben az V. fejezet a királyi udvartartás reneszánsz és humanista fényét igyekszik felvillantani az olvasó előtt.

Bár az antológia különféle szakaszainak arányossága különben sem mindig megnyugtató (a törökellenes politika mintha jobban kidomborodnék a Habsburg-ellenes rovására stb.), itt, a művészeti élet bemutatásakor, legfőképpen nem az. H. Balázs Éva elköveti azt a hibát, hogy a humanisták Mátyás királlyal kapcsolatos irodalmi alkotásait kirekeszti ezzel az al-címmel: „Humanista kultúra az udvarban.” Pedig kívánatos lett volna vagy itt, vagy a kötet más helyén közölni legalább Naldyustól (*De laudibus augustae bibliothecae*, etc.) és Cortesiustól (*De virtutibus bellicis Matthiae Corvini*) szemelvényeket, ha már Thebaldeus *Oratio*-ját, Bonfini, Hassensteini Bohuslav és Verinus epigrammáit mellőzte is.

Persze kétségtelen, hogy a különféle humanista művek a gyűjtemény fejezeteihez képest sokszor határesetet jelentenek, s így magyarázható nyilván az is, miért találkunk máshol, és éppen nem a humanizmussal foglalkozó fejezetben Janus Pannonius nevével. De azt már nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy az Elekestől is (mél tán) kiemelt Vitéz Jánostól, továbbá a nem kevésbé jelentős Váradai Pétertől egyetlen sort sem találunk az egész könyvben. Ez legalább olyan meglepő, mint Callimachus *Attila*-jának teljes mellőzése.

Nagyon helyénvalónak tartjuk a válogatás IX. fejezetét, amely Mátyásnak a népköltészetben megjelenő alakját állítja elének. Ezúttal azonban két megjegyzést szeretnénk tenni. Kételkedünk ugyanis abban, hogy a közölt anyag javarésze korabeli vagy legalább közel egykorú fejlemény lenne (a leg-hitelesebb talán Heltai néhány feljegyzése), és sajnálatosnak minősítjük, hogy a válogatás nem terjedt ki a szomszéd — elsősorban délszláv — népek folklóranyagára is.

Mindezekből úgy tűnik, mintha H. Balázs Éva a szemelvények összeállításakor, az

alapul vett néhány történeti forráskiadványon kívül, nemigen lett volna tekintettel a korabeli irodalmi emlékekre. Legfőképp azokra a költői művekre, amelyeknek eddig nem volt még magyar műfordítása. Ez persze óhatatlanul hiányossá teszi egyébként ügyesen szerkesztett gyűjteményét.

Végezetül a szövegközléssel összefüggő pár észrevételemet teszem meg. A források megjelölése általában megbízható. Elírás következtében azonban pontatlanság csúszott be a Ferdinánd királyhoz intézett levélnél (155—157.), hol is mind a szöveg után, mind a jegyzetben (197. l.) tévesen szerepel Mátyás levelezésének kötettszáma. A szóban forgó levél nem az I., hanem a II. kötet 367—368. lapjain olvasható.

Állandó következetlenség tapasztalható a kiszakított szövegrészek jelzésénél. H. Balázs pl. a Veronai Gáborhoz írott levél kezdetén feltünteti a kiemelés, a befejezésnél viszont (158. l.) már elhagyja a három pontot. Egyáltalán nem jelzi a kihagyásokat a római bíbornoki kollégiumnak küldött levélnél (159. l.). Pedig nemcsak a kötetben közölt részlet kezdeténél kellett volna ezt megtennie, de „... a keresztény ügy is mennyire a szívén fekszik.” mondat után is, mert a következő mondat (L.: Mátyás király levelei, II. p. 47. „Fuit et hoc nobis grave,” etc.) egy hosszabb, kihagyott szövegrész után áll. Ugyancsak nincs ott a három pont a befejezés után sem, jóllehet az eredeti közel egy oldalon át folytatódik meg.

Vannak hasonló esetek a *szövegátvételeknél* is. Pecchinoli jelentésének Fraknoi fordításában idézett helye több eltérést mutat. Az első részletnél (118. l.) csupán azt nem jelölte H. Balázs, hogy Mátyás beszédét nem közli előlről. A második szemelvénynél méginkább nem követi mindenben Fraknoit. A beszéd kezdetén nem teszi ki a pontokat, sőt, a „... fáradságot igényelnék.” (p. 126.) után egy mondatot, ugyanezen lap második bekezdésének második mondatában pedig egy szót hagy ki, — minden jelzés nélkül.

Amikor Bonfinitól közli a kenyérmezei csata lefolyását, Geréb László fordítását veszi át H. Balázs Éva. (Szöveggyűjtemény, I/1. 103; először: Mátyás király. 1943. 68.) Sajnos, nem veti össze az eredetivel. Bonfininek ezt a mondatát: „... reconderantque a tergo predam et collatis utrinque signis cum magna ferocia congregentur;” Geréb így adja vissza: „... a zsákmányt maguk mögé rakták... A zászlók mindkét felől előrelódultak és vadul összecsaptak.” Az antológia szövege pontosan követi Geréb fordítását (még tipográfiai is), így azt a látszatot kelti, mintha a két mondat között szövegrész maradt volna ki.

A másodkézből vett magyar fordítás átvétele megbosszulta magát egy másik alka-

lommal is. Janusnak „Frigyes császárhoz, a magyar koronáról” c. epigrammáját ugyancsak a Szöveggyűjtemény alapján iktatta kötetébe H. Balázs Éva (I/1. köt. 77. l.). Arra azonban nem figyelt fel, hogy az egyik sor („És a te Alberted oly kora veszte az is.”) zavaros értelmet ad. Ha visszakereste volna Hegedüs István kötetében a kérdéses verset (183. l.), nyomban láthatta volna, hogy a két utolsó szó felcserélődött (...veszte is az.”), tehát könnyű lett volna kijavítani.

Olyasmi is előfordul, hogy feleslegesen ki-pontozza a szöveg kezdetét (Levél Vezsenyi Lászlóhoz, p. 32.), holott a teljes szöveget hozza magyarul. A forrásjelzésekkel kapcsolatban megemlítem még, hogy a 153. lapon Galeotto textusa után (valószínűleg a nyomda hibájából) semmiféle utalás nincs.

A fordításról kedvezen vélekedhetünk. Vitatható azonban, miért kellett „... huiusmodi carmina”-t „... regés énekek”-nek fordítania (7. l.) még akkor is, ha a szöveg összefüggését tekintve jó. Szerintünk a szemelvényt megelőző tájékoztatásban ki kellett volna térni a kihagyott részletre is, így a fordítás első mondatában nem kellett volna megmásítani az eredeti értelmet.

Az egyébként olvasmányosan és mondatról mondatra pontosan tolmácsolt gyűjteményben két hely fordítása okoz problémát, melynek magyarázatával adós marad H. Balázs Éva.

Mátyás király Viktorina herceghez írott levelének befejező mondata így hangzik: „De quibus omnibus nec per vos imputari nobis volumus, nec per quempiam merito posse credimus, cum et alii omnes et vos ipsi in nullum iustium quam in vosmet ipsos causas huiusmodi belli referre possitis.” (Mátyás kir. levelei, I. 205.). A fordító ezt így adja vissza: „A hadak legfőbb ura, az igaz ügy pártfogója legyen segítségünk!” (64. l.)

Az Estei Herkulesnek szóló levél egy kitételét: „cum pluribus servis” (Mátyás kir. lev., II. 232.) ekképp fordítja: „ötven szolgál.” (72. l.)

Végezetül még megemlítem, hogy fordításában H. Balázs szinte alig vét a magyarosság ellen. Elégé kivételes hát az olyan hely, mint a Jajca bevételéről szóló jelentés egy mondata, ahol túlságosan is követi a latin mondat szórendjét: „ac insuper eas partes, quae castris meis vicine erant, lacessere cepisset...”; magyarul: „sőt a táborommal szomszédos területeket támadni kezdte.”

Végső összegezésben úgy látjuk, hogy a fellemlített hiányok és problémák ellenére is tanulmányozásra érdemes kötetet ismerünk meg.

V. Kovács Sándor

BAKOS JÓZSEF: A MAGYAR COMENIUS (KOMENSKY)-IRODALOM. II. DIE UNGARISCHE COMENIUS (KOMENSKY) LITERATUR. II.

Sárospatak, 1957. 64 l. (A sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei. 12—13.)

Bakos József jelentős és a szó szoros értelmében hezagpótló munkát végez már évek óta azáltal, hogy a magyarországi Comenius-irodalom minden termékét számontartja. Figyelme nemcsak a legkülönfélébb folyóiratokban megjelenő cikkekre, de még a szépirodalmi művekre is kiterjed.

Az általa összegyűjtött anyagot először még 1952-ben adta közre értékes Comenius-dokumentumok fényképmásolataival,¹ és íme öt évvel később előttünk van a második füzet, sőt, amint előszavában jelzi, megkezdte a harmadik rész előkészítésének munkálatait is.

Bakos ezzel a rendszeressé váló bibliográfiai publikációival kitűnő segédeszközt ad a kutatók kezébe. Mint ő maga is mondja, könyve tulajdonképpen kettős feladatot lát el. Egyrészt külföld felé reprezentálja a magyar Comenius-irodalom számbelileg sem lebecsülendő eredményeit (ezt szolgálja a német nyelvű bevezető is), másrészt — hazai viszonylatban — nemcsak tájékoztat a korábbi írásokról, de egyszersmind felhívja a figyelmet sok megoldatlan problémára is.

Bakos ezzel kapcsolatos felsorolásával teljesen egyetértünk. Mert hisz tagadhatatlan, hogy a XVII. századi magyar irodalom kutatója is örömmel üdvözlölné olyan vállalkozást, amely hozzáférhetővé tenné pl. Comenius sárospataki éveinek irodalmi munkáit, akár filológiai megbizható fordításban, vagy ha lehetséges, kétnyelvű szöveggel. Azt nem is kell említünk, hogy némely esetben mily hasznos lenne a fakszimilekiadás megvalósulása (Orbis pictus stb.).

A bibliográfiai feltérképezés egyik tanulsága mindenesetre az, hogy irodalomtörténetéseink keveset tettek Comenius magyar irodalmi szempontú méltatására. Nincsenek megnyugtatóan tisztázva olyan kérdések, mint a cseh tudós magyar környezet, kapcsolatai és főként irodalmi hatása. Legutóbb Bán Imre vette vizsgálat alá (a tőle megszokott alaposággal) Comenius társadalompolitikai eszméit és azok hatását a kertársi irodalomra (IT. 1950/4.). Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy ezzel fel is soroltuk mindazokat az irodalomtörténeti tanulmányokat, amelyek az elmúlt évtizedben Comenius személyére koncentrálták témájukat. Egy dolgot persze nem oldhatott meg mindent, de ez nem is lehetett feladata. A problémák tisztázásához az eddiginél sokkal szélesebb körű érdeklődés, jóval nagyobb

arányú kutatómunka kell, s ehhez Bakos József munkája feltétlenül jó ösztönző.

* * *

A Comenius bibliográfia szerkezeti felépítése teljes mértékben egyezik az első füzetével. Nyilván nem csak az egyöntetűség kedvéért, hanem azért is, mert a csoportosítás használhatóságát a gyakorlat is igazolta. Vitatható azonban (épp a gyakorlat érdekében) azoknak az elveknél jogosultsága, amelyeket Bakos az anyag felvételénél érvényesített.

Erre a mondatára gondolunk: „Az új termés regisztrálása mellett célja e kiadványnak az is, hogy a régebbi irodalomnak, 1952-ben megjelent munkáinkból kimaradt adatait is magába foglalja, illetőleg a fontosabb javításokat és kiegészítéseket is tartalmazza.” (3. l.) Egy pillanatig sem kétséges, hogy Bakos hasznos munkát végzett, amikor korábbi kiadványa hiányait, illetve pontatlanságait kijavította. A probléma az, vajon szükséges volt-e azt a néhány művet pótlásra, vagy kiigazításra szoruló adatai miatt újonnan felvenni a II. füzetbe is?

Szerintünk az efféle ismételt besorolás helyett elegendő lett volna egy, a többi rovattól elkülönített felsorolás is, ahol ugyanazok a számok szerepelnek, mint az I. füzetben. Sajnos, a könyvecskében ezek az adatok is bele vannak iktatva betűrend szerint az újak közé, miáltal lehetetlenné válik azonosításuk. Még az sem lett volna baj, ha más szedéssel, vagy egyéb nyomdai jelzés segítségével Bakos megkülönbözteti őket, de ezt sem teszi meg. Mi lesz, ha a harmadik füzet megjelenésekor visszatér még az első javítására?

Igy még csak az első két könyvecskét kellett egybevetnünk, hogy megállapíthassuk, melyik adat korrigálja az előzőt (zárójelben az 1952-es kiadás sorszáma): 2, (8) — 26, (24) — 29, (34) — 52, (70) — 64, (97) — 100, (153) — 107, (165) — 130, (200) — 156, (230) — 166, (253) — 171, (280) — 190, (302) — 223, (361) — 238, (382) — 240, (400) — 254, (441) — 261, (453) — 264, (458).

Végül még egy megjegyzést: a 121. sz. cikk szerzője y. r.-rel jelöli magát, Bakos mégis az *i*-hez sorolja, nem pedig tulajdonképpeni helyére, az *x* után (a bibliográfiában a 317. sz. helyen szerepelne).

V. Kovács Sándor

¹ BAKOS JÓZSEF: A magyar Komensky-irodalom, Bp. 1952. (Szocialista Nevelés Kiskönyvtára, 33.)

ZRÍNYI MIKLÓS HADTUDOMÁNYI MUNKÁI

Bp. 1957. Zrínyi Kiadó, 494 l.

Katonai kiadónk szép kiállítású, egykorú illusztrációkkal díszített kötete komoly hiányt pótol. Markó Árpád 1939-ben közreadott gyűjteménye (*Gróf Zrínyi Miklós prózai művei*) régen elfogyott, a Magyar Klasszikusok 1952-ben napvilágot látott válogatása pedig csak a *Mátyás-tanulmány* és a *Török Ájium* szövegét adja teljesen. Nem értünk azonban egyet a kiadvány címével. A *Mátyás-tanulmány* nem hadtudományi irat, sőt bizonyos értelemben még az *Ájium* is túlnó ezen a kereten. Helyesebb lett volna tehát megmaradni Markó címválasztása mellett, így belekerülhetett volna a gyűjteménybe még néhány levél is, pl. Zrínyi ismeretlen erdélyi barátjához intézett 1663-as, megrendítő szépségű missilise. A szöveg (néhány sajtóhibától eltekintve, pl. 338. l. latin idézet, 346. l. felülről 7. sor, latin idézet) ép és megbízható; főleg Markó kiadványán alapszik, de átveszi a Magyar Klasszikusok fentebb említett kötetének javításait. Helyesnek tartottuk volna, ha ilyen reprezentatívnak szánt kiadvány következetesen visszanyúlt volna a Bónis-kézirathoz, s az eddigi kiadások olvasatait kritikailag ellenőrizte volna. Egy-két kisebb foltot még mindig eltüntethetnénk Zrínyi közkézen forgó prózai szövegeiből.

A kötet különleges értéke a Zrínyi katonai iratait magyarázó tanulmányokban van. Különösen Perjés Géza két összefoglalása („Zr. M. a hadtudományi író”, „Bevezetés a Vitéz hadnagyhoz”) érdemel nyomatékos említést. A klasszikus és modern hadtudo-

mányi irodalom eredményeinek ismeretével jelöli ki Zrínyi helyét az egyetemes hadtudományban. Kimutatja, hogy Zrínyi kora színvonalán áll, de nem előzte meg, mint a régebbi nacionalista szemléletű magyar szakirodalom állította. Mint stratégia, kora legjobbjai között foglal helyet, anélkül, hogy újító lett volna. Kimagasló hely illel meg azonban Zrínyit, mint katonapszichológust és katona-filozófust. A félelem leküzdésének kérdésére, a kiképzés lélektanára, a csapat-szellem lényegének megragadására Zrínyi a mai katonai vezetőknek is kitűnő és gyakorlatban kipróbált tanácsokkal szolgálhat szét-szört töredékeiben is remek *Vitéz hadnagy*-ban. Azt azonban, hogy ez utóbbi lenne Zrínyi legértékesebb hadtudományi műve, Perjés Géza elutasítja, s nézetével egészen egyetértünk. Perjés megállapításai nem egy ponton szerencsésen egészítik ki a Klaniczay Tibor nagy Zrínyi-monográfiája által megrajzolt képet: felhívjuk rájuk az irodalomtörténet kutatóinak figyelmét.

Jó bevezető tájékoztatókat adnak Beniczédi László („Zrínyi és kora”), Rohonyi Gábor („Mátyás tanulmány”) és Tóth Gyula („Török Ájium”). A *Mátyás-tanulmány* magyarázójának kissé tüzetesebben kellett volna foglalkoznia az *államrezon*-irodalommal, s itt lehetett volna leginkább lemérni Zrínyi és Machiavelli viszonyának kérdését is. Kár, hogy az *Ájium* oly magasrendű stílusértékei említetlenül maradnak.

Bán Imre

APÁCZAI CSERE JÁNOS VÁLOGATOTT PEDAGÓGIAI MŰVEI

Bp. 1956. Tankönyvkiadó, 219 l. (Neveléstörténeti Könyvtár)

Orosz Lajos, a címben jelölt Apáczai-gyűjtemény összeállítója hasznos könyvet tett le az irodalomtudomány és a neveléstörténet kutatóinak asztalára. Hegedüs István válogatása 1899-ben készült, Apáczai összes pedagógiai természetű szövegei azóta sem találhatók máshol együtt. Orosz a Hegedüs-féle gyűjteményt lényegesen meg is pótolta, szemelvényeket közöl a *Magyar Encyclopaedia* VI., VIII. és X. részéből, a *Magyar Logikáskából*, hozzá a Seivert János és Szathmári Pap Mihály által fenntartott Apáczai-szövegeket, s Apáczai három reánk maradt levelét is. (Az *Enciklopédia* bevezetése és pedagógiai részletei a *Tanács*, a két nagy székfoglaló és az akadémiai tervezet

már Hegedüs-nél is szerepeltek.) A latin szövegeket Orosz újrarendítette, valamennyit részletes magyarázatokkal látta el, s a kötet élére terjedelmes bevezető tanulmányt írt. A szöveggondozás és fordítás jó, helytelen azonban, hogy a Barcsayhoz intézett supplicatióban a rövidítések feloldása elmarad, így a szöveg eltorzul: a 197. lapon pl. *diákok*-at és *diák*-ot olvasunk *diákoknak* és *diáknak* helyett. Dicséretet érdemel a gondos jegyzetelés.

A bevezető tanulmány képet rajzol Apáczai Cseré János pályájáról, s munkásságának összefoglaló értékelését adja. Szempontjaival nem tudunk mindenben egyetérteni. Az a benyomásunk ugyanis, hogy Apáczait eszmei

szempontból jóval tudatcsabbnak látja, mint aminő valóságban volt. Csere Jánosunk kartézianizmusa nem volt oly mélyreható, amilyennek Orosz feltételezi. Polgári törekvéseit is túlon túl hangsúlyozza. Semmi bizonyíték nincs pl. arra, hogy Apáczai az *Enciklopédia* VIII. részébe nagyszabású mechanológiát is tervezett volna. Nem vallotta bizony ő a descartes-i kettős igazság tanát sem. Az Orosz rajzolta képen jóformán el-

tűnnek a puritán teológus vonásai, holott Apáczai szellemi arculatát főként ezek határozzák meg. Vitázni azonban itt nem óhajtunk vele, mert Apáczai-monográfiánkban igyekeztünk Orosz Lajos értékes tanulmányának minden eredményét mérlegre vetni s a vitathatókkal a magunk nézetét szembeállítani.

Bán Imre

MAGYAR KÖLTŐK, XVII. SZÁZAD

Összeállította: Jenei Ferenc. Magvető 1956. 389 l. (Magyar Könyvtár)

A XVII. század lírai költészetünk fejlődése, nyelvi, műfaji gazdagodása, formai sokoldalúságának kibontakozása szempontjából határjelölő irodalomtörténetünkben. A reformáció korának erősen vallásos jellegű, személytelen hangú agitatív költészetével szemben Balassi nyomán megszületik egy új, humanista motivációjú szerelmi költészet, másrészt a vallásos lírának egy erősen egyénített, részben Balassiból és a protestáns hagyományból, részben a középkori himnusz-költészetből táplálkozó formája. A reformáció lírája — bármily furcsán hangzik is — nem a nyelvi evolúció törvényei szerint fejlődik át a XVII. századba. Balassi költészete mint vízválasztó áll a századfordulón, amely lezárja a „paraszti versek” korszakát új mintát, új formanyelvet teremtve az érzelmi mondanivaló kifejezésére. A változás a hangvételben, a szemléletmódban is kikapintható. A nemzeti büntudat helyébe a haza nyomorult állapotán való aggodás, sajnálkozás lép. Az egyén és a haza sorsa itt fonódik össze először költészetünkben, melynek következményeként megszületik a hazafias politikai líra, ami aztán törés nélkül vezet át a kuruc költészetbe. Az alapok a nagy kiteljesedéshez már itt készen vannak, s a Balassi nyomán megújult líra felkészült a XIX. századi nagy irodalmi reneszánsz fogadására.

E kis kötet már szerkesztési elveinél fogva sem tükrözheti teljes egészében ezt a lírai megújodást, hiszen a kéziratos költészet, ami pedig a színe-javát jelenti e század poézisének, nincs képviselve benne. Jenei Ferencnek a célja az volt, hogy bővebb válogatással inkább csak azokat az ismert és ma már szinte feledésbe merült költőket szólaltassa meg, akiket Balassi-epigonok néven tart számon az irodalomtörténet, s akiknek egy részéről nemesi, főúri származásuk, ellenreformációs világnézetük, vagy éppen labancpártiságuk miatt hosszan és szívesen hallgattunk. Különböző előjelű és tehetségű köl-

tők szerepelnek itt együtt, akiket csak nemes, szemléletük s Balassi kiáradó, inspiráló hatása kapcsol össze. Tartalom, hangvétel tekintetében ennek a lírának ugyan vajmi kevés köze van már Balassihoz, csak a forma, a köntös az, amely ha foltozottan vagy új gombokkal ékesítve is, még őrizi a nagy humanista mester emlékét. A század hamis illúziókban élő nemesi közönsége Balassiban nem ismerte fel a költőt — mint ahogyan Zrínyit sem értette meg — csak mintát látott benne. A gondolatok mélysége, az érzelmek őszintesége helyett külső cifrázásokban, retorikai szóvirágokban gyönyörködött az előbbi alárendelve a manierizmusnak, a nyelvbéli modorosságának. A kor esztétikája „a magyar nyelvnek ékességét s a szóknak helyesen és okosan való összeszerkesztését abban levő harmóniát s elmes inventiókat, melyekkel mint az szép folyó patak csergedez” kereste és értékelt a költői művekben. Ez az ízlés tükröződik e kis antológia versein is, amelyekben igazi költői élményt Wathay, Rimay és Petróczy Kata néhány igazán szép versétől eltekintve aligha találunk. Azt értékeljük bennük, amiért a kortárs olvasóközönség is lelkesedett: a nyelvi, formai sokoldalúságot és a szépséget, a bár egyszerű, de nemes, tiszta érzelmeket.

A kötet összeállítója a válogatást illetően jól oldotta meg feladatát; minden esetben a legszebb, a költő pályáját is leginkább tükröző verseket vette fel gyűjteményébe. Kár, hogy több éneket töredékesen közöl. Ez rontja a kötet hatását, zavarja a tájékozódást s ráadásul ezt az eljárást a kiadó szűkeklbltségén kívül elfogadható módon még csak mentgetni sem lehet. Nem dicsérhetjük meg viszont a szerkesztőt azért, amit Madách Gáspár „verseivel” csinált. Jenei elfogadva Eckhardtnak azt a kellőleg meg nem alapozott feltevését, hogy a Madách—Rimay-kódex szerelmes énekei nem Rimay, hanem Madách Gáspár szerzeményei, — ezek nagy részét Madách neve alatt felvette a kötetbe.

(Radvánszky B. hibás olvasataival). Pedig, ha megnézte volna a kéziratot, könnyűszerrel megállapíthatta volna, hogy a kéz ugyan Ézsaué, de a hang Jákobé. Mert nem kétséges, a versek Madách kezeírását mutatják, de ő szokásához híven csak másolta ezeket, méghozzá rosszul és hibásan, nem egy helyen kiáltó értelemzavaró elírásokkal, amit a saját verseivel mégsem követett volna el. Másrészt e versek oly jók és a maguk nemében oly szépek, hogy Madách ismert énekei a nyomukba sem léphetnek. Nem mernénk határozottan állítani, hogy az inkriminált szerelmes versek Rimayé lennének, de hogy nem Madách szerzeményei, arról bárki könnyen meggyőződhet.*

A szerkesztés e kisebb fogyatékoságain túlmenően nagyobb joggal hiányolhatjuk, hogy Jenei sem bevezetésképpen, sem utószó formájában nem adott az olvasó számára egy rövid elemző áttekintést a kötet anyagáról, költőinek írói karakteréről, arról, hogy hol a helye ennek a nemesi lírának a XVII. század költészetében, mit ér ez számunkra, mi indokolta megjelentetésüket. Ha a sorozat más köteteinél nem is, itt ezt nemcsak helyénvaló, de egyenesen kötelező lett volna megvilágítani.

A KURUCKOR KÖLTÉSZETE

(Összeállította Dávid Gyula és Tordai Zádor, az előszót Tordai Zádor írta. Áll. Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest. é. n. I. 327 l. II. 329 l.)

A régi magyar irodalomnak kevés olyan kérdése van, amely annyit foglalkoztatta a szakembereket és az olvasókat, mint a kuruc költészet. Mióta Thaly Kálmán a múlt század második felében a maga Rákóczi-kora képének glorifikálására megajándékozta irodalomtörténetünket ezzel a fogalommal, nem került le a napirendről. Bár Thaly közlései után számos tanulmány és a kuruc költészet anyagát lényegesen bővítő kiadás látott napvilágot, a kuruc költészetet nem állították bele a fejlődés rendjébe, és nem tisztázták a vele kapcsolatban felmerült problémákat. A kérdés csak bonyolultabbá vált, mikor Tolnai és Riedl kritikai vizsgálódásaival megindult az ún. kuruc balladák hitelességének a pöre. Az ellenzékieskedés pózában vagy az őszinte patriotizmus jegyében országos vihar keletkezett Thaly és a kuruc balladák védelmében, másrészt a Habsburgok és a saját érdekei védelmét szem előtt tartó uralkodó osztály a pört a kuruc hagyomány

A jegyzetek a legfontosabb tudnivalókban eligazítják az olvasót, bár inkább csak életrajzi adatok közlésére szorítkoznak. Beniczky esetében Kovács Dezső kismonográfiáját feltétlenül meg kellett volna említeni (B. P. élete és költészete Bp. 1907) nemcsak azért, mert adatszerűen is a legteljesebb, de azért is, mert mindmáig a legjobb értékelését adja Beniczky költészetének. Madách Gáspárról kijelenteni, hogy „rokona volt Rimay Jánosnak” semmitmondónak tűnik akkor, amikor Rimaynál nem tartja szükségesnek megjegyezni, hogy anyját Madách Krisztínának hívták. Arra sem ártott volna utalni már csak kuriózumképpen sem, hogy az ember tragédiájának szerzője egyenes lezármazottja a Nógrád megyei szolgabíró költőnek. Ezek kicsinységek, de melyik olvasót nem érdeklik?

Mellőzve az apróbb, inkább technikai hiányosságokat, csak örülni tudunk ennek a kis antológiának s dicséret illeti szerkesztőt és kiadót egyaránt, hogy minden korábbi mellőzés és elmarasztaló szükkeblűség ellenére — ami az itt megjelent költők egy része irányában megnyilvánult — módot találtak megjelentetésükre.

Bóta László

letagadására használta fel, mert kényelmetlen volt számára a kuruc költészetben rejlő társadalmi igazságot és történelmi tanulságot levonni. A pőr óta a Thaly és az Erdélyi közölte kuruc költészeti anyag a nem hitelesnek vagy nem kuruckorinak bizonyult költeményekkel szegényedett, de sokkal jelentősebb ennél az azóta felfedezett versek számának egyre növekedő gazdagodása, és még inkább magának a kurucsnak, valamint költészete fogalmi és tartalmi jegyeinek megváltozása. Míg a kuruc költészet szemléleti módjának alakulását a tanulmányok során végigkísérhetjük, addig az anyagában bekövetkezett változást legfeljebb közvetve figyelhetjük meg egyetlen kiadványban.¹

Erdélyi Pál Kuruc Költészete óta Erdélyben látott nem régen napvilágot az első, valamennyire teljességre törekvő modern kuruc költészeti antológia a Magyar Népköltársaság és a Román Népköltársaság közös könyvkiadási egyezménye keretében

* Kívánatos, hogy a recenziens a Madách-Rimay kódex szerelmes verseire vonatkozó nézetét külön cikkben, részletesen is kifejtse és bizonyítékait közre adja. (Szerk.)

¹ ESZE TAMÁS—KISS JÓZSEF—KLANICZAY TIBOR: Magyar Kőhészeti Bocsoktól Rákócziig, Bp. 1953.

a „Haladó hagyományaink” 20. és 21. kötetenként. Pedig a kuruc szabadságharc költői termékei haladó hagyományaink legbecesebb emlékei közé tartoznak és eszmei mondanivalójuk öntudatosító erejénél fogva kiadásuk igen nagy szerepet játszhat az olvasó tömegek nevelésében. Egész népünk és különösen az erdélyi magyarság szempontjából ezért nagyjelentőségű ez a gyűjtemény, és elismeréssel kell adoznunk a kötetek szerkesztőinek.

A kiadvány összeállítóinak azonban, ha egyszer „a kötet előszava elsősorban a kuruc költészet problémáit vizsgálja” (II. k. 266. l.), a maguk részéről hozzá kellett volna járulniuk a *kurucság*, a *kuruc költészet*, a *kuruckor* stb. fogalmak elvi tisztázásához. A cím ugyan arra mutat, hogy elfogadták Klaniczay Tibor meggyőző érvekkel alátámasztott véleményét,² hogy el kell vetnünk a kuruc költészet fogalmát és helyette a történeti kuruckor (1672—1711) egész költészetéről kell beszélnünk; bár irodalomtörténetileg tágitanunk kell a határokat, vissza kell mennünk Zrínyi életének utolsó szakaszáig, s előre nyúlva a szatmári fegyverletételt követő évtizedek költői termékét is itt kell számba vennünk. A szerkesztők azonban ennél jóval nagyobb időközöt ölelnek fel, visszanyúlunk Bocskay koráig. Minden bizonnyal a MKBR kiadvány ösztönözte őket erre, hogy „megvillantsák” a kuruc szabadságharcok előzményeit ilyen távoli múlttra visszamenőleg. Ha a kuruckor kritériumait a török és németellenes függetlenségi harcok és a feudalizmussal folytatott küzdelmek jegeiben keressük, akkor könnyen visszamehetünk — a kuruc szó etimológiájából kiindulva — Dózsa parasztjainak kétségtelenül antifeudális megmozdulásáig, s bizonytalan lesz a kuruckor záró határköve, mivel a XVIII., sőt a XIX. századi költészetünkben is szép számmal találhatók függetlenségi és antifeudális törekvések.

Mivel mindezekről a kérdésekről a bevezetőben nem esik szó, a kiadvány nem segíti elő a kuruc költészet körül összehangolódott fogalmak és problémák tisztázását.

Tordai Zádor bevezető tanulmányában először a kuruc költészet sorsáról beszél „felfedezésétől” napjainkig. A kuruc költészet legfőbb értékét helyesen abban látja, hogy benne egybeolvad a habsburgellenes szabadságharc az antifeudális törekvések forradalmi árjával. A kuruc költészet „akkor keletkezett, amikor a törökellenes szabadságküzdelmek a habsburgellenes nemzeti mozgalommal kapcsolódtak egybe”, olyan korokban, „amikor a feudális Erdélyben és

Felső Magyarországon egyaránt új társadalmi erő volt kialakulóban, a feudális iga lerázására vagy legalábbis lazítására”.

Miközben a másfélszáz év verstermékét a történeti eseményekkel kapcsolatba elemzi, és az egyes verseket az események alakításában legjelentősebb szerepet játszó társadalmi osztályhoz vagy réteghez köti (főnemesség, közép- és szegénynemesség, jobbágyosság; szegénylegények) bizonyosmértékű csoportosítást is végez, és rámutat a fejlődés szálaira. Az eddigi megállapításokat újabb példákkal támasztja alá, kiegészíti erdélyi specifikumokkal.

Új szempontú és igen érdekes eredményekre vezethető kutatásra hívja fel a figyelmet, mikor a Rákóczi-szabadságharcban megnyilatkozó népek közti összefogás bizonyítékait tárgyalja. Magyar, román, ukrán, szlovák jobbágyok egyforma sorsban sínylődték a habsburgi és nemesi elnyomás alatt. Az ukrán és szlovák jobbágyoknak a szabadságharcban való részvételéről, sőt bizonyos mértékben költészetéről hallottunk már eddig is. Új azonban az, amit a bevezető Pintye Gligorról, a román szegénylegények vezetőjéről és az ehhez a mozgalomhoz kapcsolódó román költészetéről ír. Az is érthetővé válik, miért nincs erről a költészetéről egykorú vagy közelkorú feljegyzés: a román kurucság zömét a jobbágyok alkották, írni-olvasni tudó deákok, kismesek nem voltak közöttük; legfeljebb egy-egy magyar nótagyűjtő jegyzett le időnként román énekeket. (Ilyen pl. a gyűjtemény 103. számú darabja a Sziveket Ujító Bokrétából.) A román népköltészetben belül azonban megmaradt a Rákóczi-harcok és a szegénylegények emléke, természetesen idők folyamán a népköltészet más elemeivel keveredve. De belőlük még ma is kiolvasható a szabadságharcban részt vevő román jobbágytömegek szabadságharcának osztályjellege. Az ilyenirányú kutatás minden bizonnyal értékes eredményekre vezet nemcsak román, hanem szlovák, ukrán, sőt talán még délszláv vonatkozásban is.

A gyűjtemény költészeti anyaga 125 vers. Közülük igen kevés a szerelmi tárgyú (virágének, búcsúzó vers, házassági ének), a többi történeti ének, panaszdal, bujdosó vers. Bár a szerelmi és a bujdosó versek lokalizálása nagyon nehéz feladat, a szerkesztők ezeket is igyekeznek az idő rendjébe beállítani a történeti énekek közé. Az énekek forrása a kéziratok énekgyűjtemények és a népköltészet. Ismert költők (Rimay, Beniczky, Zrínyi, Petróczy Kata stb.) művei nem szerepelnek a kiadványban.

Anyagának több mint felét a MKBR-ből vette. A kiadás értékét nagyban emeli, hogy

² KLANICZAY TIBOR: Eredmények és feladatok a régi magyar irodalom kutatásában. Az MTA Nyelv-és Irodalomtudományi Oszt. Közleményei, II. kötet, 60—65.

4 költemény (8, 30, 38, 112. sz.), 7 változat (9, 39, 51, 57, 73, 85, 99.), 10 románnyelvű ének magyar fordításban itt jelenik meg először nyomtatásban. Ezekon felül az 5, 40, 88, 91. számú versek is a gyűjteményben váltak szélesebb nyilvánosság számára is hozzáférhetővé, bár az újabb kutatások eredményeként már előbb napvilágot láttak. A kiadvány több része Thaly kiadásaira vagy más helyeken elszórvá megjelent publikálásokra támaszkodik. Közülük néhány Kálmány vagy Erdélyi János gyűjteményére; de van egészen friss keletű gyűjtésből újra nyomtatott is, pl. a 109. számú: Hej fudd el szél.³ Úgy gondoljuk, hogy a kiadványnak éppen ez ellen a része ellen emelhető kifogás.

Ha még elfogadjuk is a kuruckori költészet határának a kiterjesztését az 1750-es évekig, akkor is felmerül a kérdés, van-e jogunk a kuruckor költészeteként, vagy kuruc versként adni a szájhagyomány alapján lejegyzett, sokszor vitás hitelességű verseket, illetőleg töredékeket, különösen, ha lejegyzésük ideje a XIX. század vége, vagy éppen a XX. század. Legfeljebb a kuruc költészetnek népköltészeti visszhangjai ezek, a kuruc versek utóéletére példák, a folklorizálódás más-más fokát mutató változatok, de néha bizony csak a kuruc divat, a XIX. század második felében keletkezett rimes históriák

maradványai, ahogy erre a kiadvány forrása maga is világosan utal.⁴ Kurucos jellegű, Rákóczi, a Rákóczi-szabadságharc hőseit emlegető versek keletkeztek a 48-as szabadságharc folyamán is, sőt később is, de ezeket sem kuruckori versként, sem kuruc költészetként nem tárgyalhatjuk. Ez vonatkozik a gyűjtemény szlovák és román nyelvű darabjaira is, melyek kevés kivétellel múlt századvégi, vagy XX. századi szájhagyományból való feljegyzések.

Függelékben a szerkesztők a 10 román és a 4 szlovák darab eredetijét adják román ill. szlovák nyelven.

Bőséges magyarázó jegyzet segíti a versek megértését. A szerkesztők azonban nem egyszer kellő súlyú bizonyítékok hiányában is kategórikusan fogalmazzák meg véleményüket. Felhasználják a legújabb eredményeket, legtöbb esetben elfogadják a MKBR megállapításait. Néhány hiányosság, tévedés akad a jegyzetekben. Két bántó sajtóhiba is maradt a jegyzetanyagban, a 19. számú éneknél a kassai gyűlés éve 1870 helyett 1670, a 17. számúnál a keletkezési év 1600 helyett 1660.

Kár, hogy a névmutatót és a tartalomjegyzéket nem követi a kezdősorok szerinti betűrendes mutató.

Varga Imre

ŐSZI HARMAT UTÁN . . .

Szemelvények két ismeretlen XVIII. századbéli énekeskönyvből. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Kocziány László, Bukarest, é. n. Állami irodalmi és művészeti kiadó

A „Haladó hagyományaink” c. sorozat 22. kötete két 1947-ben felfedezett kéziratot énekesgyűjtemény anyagát ismerteti és részben közlésezi Kocziány László.* A kiadvány egyszerre óhajt eleget tenni a népszerűsítés és a tudományos kutatás követelményének: meg akarja ismertetni az olvasókat az eddig rejtekben maradt régi magyar kéziratok költészet alkotásaival, illetőleg gyarapítani kívánja az irodalomtörténeti kutatás eddigi eredményeit. Az elsőért a kiadás elhagyja a jelentéktelen vagy már máshonnan ismert, többnyire egyházi énekeket, javítja vagy kiegészíti a romlott, hiányos részeket, modern helyesírással adja a szövegeket; a második cél érdekében minden filológiailag értékes anyag feltüntetésével, pontos ismertetést ad az énekeskönyvek anyagáról, jelzi a szövegváltoztatásokat, és lapalji jegyzetben betű szerint is feltün-

teti a kiegészítéseket. A kiadványnak így sikerült megvalósítania mind a két célkitűzést. Növelni lehetett volna azonban a kiadott anyagot olyan versek közlésével, melyek általában a kor költészetére vagy az összeírókra, illetőleg a deáki rendre jellemzők, mint pl. *Bathó-ék* 19., 35., 36., 91., 93. vagy a *Czombó-ék* 27., 41., 55., 68. számú darabjai. A kiadvány a *Bathó-ék* 121 verséből 45-öt, a *Czombó-ék* 69 darabjából pedig 39-et közöl.

A bevezető tanulmány az összeírók személyével, az énekkönyvek anyagával, az egyes versekkel kapcsolatosan megállapítható szerzőkkel és a két gyűjteménynek más kéziratok énekkönyvekhez való viszonyulásával foglalkozik.

Mindkét énekeskönyv összeírója szegény származású unitárius deák, akik a kollégiumban hozzászokhattak a verselgetéshez és a

³ LAJTHA LÁSZLÓ: Röpülj páva, röpülj c. balladagyűjteménye, Bp. 1954. 225.

⁴ KÁLMÁNY LAJOS: népköltési hagyatéka I. Történeti Énekek és Katona Dalok, Bp. 1952. 190–191. a gyűjt. 60. számú darabjával kapcsolatosan.

versek gyűjtéséhez; akik ezt a szokásukat magukkal vitték az életbe is.

Az énekkönyvek anyagának jelentős része alkalmi vers: egyházi ének, újévi, húsvéti, pünkösdi, karácsonyi köszöntő, névnap, lakdalmi vers, temetési ének. Részben iskolai verselési gyakorlatok, melyeknek művészi értéke alig van, de korjellemzőek, mert bepillantást engednek a XVII. és XVIII. századi diákéletbe. Másrészt gyakorlati célt szolgáltak: az alumnusok számára a házról házra járó kántálás vagy bizonyos alkalmakra szóló rendelés folytán elmondott vagy énekelte darabok módját adták az élelem megszerzésére, pénzadományok gyűjtésére. Adataink vannak, hogy ezeket a kántálásokat csak a múlt század második felében szüntették be. Az énekeskönyvek versei tanúskodnak róla, hogy a „deáki sereg” köszöntőt mond a lakodalomban (*Bathó-ék* 92. sz., *Czombó-ék* 20. sz.), kollektíve vagy egyénileg szolgálja a vigasságot (*Bathó-ék* 31., 108. sz.), amikor egymást ajánlgatják a verselők (*Czombó-ék* 21. sz.). Betlehemező diákokra vall a *Czombó-ék* 22—23. versusa, az év jeles napjaira szánt köszöntőknek pedig, melyek elmondói adományt kérnek, se szeri, se száma. Találunk verset a szegény diák sanyarú sorsáról (*Bathó-ék* 73. sz.), ének szól olyanról, aki búcsút mond a deákoskodásnak, s katonának csap fel, vagy katonákat toboroz (*Czombó-ék* 53., 5. sz.). A deákoknak, a belőlük lett literátus vitézeknek, rokant vagy obsitos katonáknak nagy szerepe van a régi magyar énekanyag létrehozásában és áthagyományozásában egyaránt. Ennek a két gyűjteménynek érdekessége és értéke abban van, hogy ebből az alig ismert deákköltészetből ad bőséges ízelítőt.

Mintha a két unitárius deák, de különösen Czombó Mózes, tudatosan is törekedett volna a múlt hagyományos költészeti anya-

gának megőrzésére. Czombó lejegyzí a XVII. századi elbeszélő költészet több alkotását: Árgirus királyfi széphistóriáját, a Makabeusok történetét, unitárius és protestáns papköltők műveit (Szentmártoni Bodó Mária Magdolnáját, Czeglédi István haláláról szóló éneket). De megtaláljuk a gyűjteményekben a távolabbi és a közelmúlt történeti tárgyú költeményeit is, mint pl. a Csiiki ország pusztulásáról szólót 1634-ből (*Czombó-ék* 56. sz.), a holdvilági ütközetről való éneket (*Bathó-ék* 104. sz.), az Erdélyi hajdúutancot (*Bathó-ék* 87. sz.) és nagyszámú kuruckori bujdosó, búcsúzó verset.

Ezekben a bújdosó, búcsúzó dalokban, meg főleg az énekeskönyvek szerelmi énekeiben, sok olyan vonást figyelhetünk meg, mely arra vall, hogy ez az anyag közel állt a néphez. Ez a körülmény is a deákköltészet, a deáki gyűjtők tevékenységének a fontosságára mutat. A népi származású deákok néppel való kapcsolatának következménye, hogy költői és összeírói munkájukban a népköltészet hatása érvényesül, illetőleg a régi magyar költészet számos alkotása az ő révükön folklorizálódik. A népdalokkal való szövegszerű egyezésekre, úgyisintén a más gyűjteményekkel való érintkezésekre Koczianý általában mindig hivatkozik.

Téves azonban az a megállapítása, hogy a *Bathó-ék* a Vásárhelyi daloskönyvből és a Mátrai-kódexből merít, és számos erdélyi énekeskönyv tükrözi hatását. Az egyes énekgyűjtemények között kereshetünk kapcsolatokat, és találunk anyagukban bizonyos rokonságot, de nem érdemes elhamarkodott következtetéseket és kellően meg nem alapozott feltevéseket megköveteltatnunk sem az egyes kéziratok énekeskönyvek forrásaira, sem az egyes versek szerzőinek személyére vonatkozólag.

Varga Imre

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY ÖSSZES VERSEI

(Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956. Sajtó alá rendezte Vargha Balázs)

Csokonai élőbb, olvasottabb és aktuálisabb író, mint valaha volt. A közönség is érzi ezt, s innen adódik, hogy Csokonaitól nem lehet annyit kiadni, ami sok volna. Ez a folyvást meg-megújuló olvasási igény sürgeti műveinek a teljes és hiteles kritikai kiadását. Ez a kétkötetes kiadás — mint az utószóban olvassuk — a Juhász Géza szerkesztésében készülő kritikai kiadás eredményein alapul. Mi az, ami ebben a kiadásban újnak mondható? Mindenekelőtt a kronológia. Schedel csak megközelítőleg tudta az egyes versek időrendjét meghatározni, mert kötötte a

Csokonaitól szentesített kompozíció megtartása: „A munkák sorozásában a történeti rendet követtem — írja az „Előszó”-ban —, mely legalkalmasabb az író fejledezésében s haladásában felmutatni, de követem csak a mennyiben lehetett. Csokonai ti. maga ritkán jegyzé fel darabjai költét, ön-készített több rendbeli munkajegyzékei vagy minden vezérfonal nélkül, vagy belső jegyek szerint szerkesztettek.” Abban Schedel persze téved, hogy ezek a munkajegyzékek minden vezérfonal nélkül készültek, hiszen nyilvánvaló, hogy Csokonai azokat tartalmi, érzelmi,

gondolati stb. belső összefüggések alapján írta, s ha már Schedel ragaszkodott is ehhez a sorrendhez: jegyzetekben megpróbálhatta volna rekonstruálni a kronológiát is. De ő mindent Csokonaira hárított: „Verseken, az időrendre semmi ügyelet, sőt e rend tökéletesen felforgatva. Magam nem mertem e szerkesztet felbontani, mert, midőn e kiadás megindult, nem bírtam még a kulcsot, melyet a Gaal László közlései, s több évi tanulmányok írom körül, kezemhez adának, s így képtelen voltam volna a régi sorozatot, némi alappal, egy újjal fölcserélnem.” Így azán a kronológiai rendről lemondva megelégedett a korszakonkénti rendbe való besorozással is, ami ugyan nincs minden tanulság híján, de az időrend által nyújtott lehetőségeknek és következtetéseknek messze mögötte marad. Harsányi és Gulyás már próbáltak e tekintetben biztos fogódzókat keresni, de törekvésük sikerét nagyban visszahúzta a vidéken rendelkezésükre álló lehetőségek korlátolt volta. Nem kétséges tehát, hogy a az Akadémia támogatásával készülő kritikai kiadásban megjelenő, de már ebben a két kötetben előlegezett kronológia a Csokonai-kutatásban döntő jelentőségű lesz. Vargha Balázs ebben a kiadásban ugyan még nem zárja le az időrendet, de a sorrend alapján úgy látjuk, hogy nem igen sokban fog eltérni ettől a kritikai kiadás időrendje sem. Jelenleg talán mindössze két költeménynek nem tudjuk még a keletkezési idejét, a: „Bár mindenét megtagadta” és a „Ha Lilla holnap jókor” kezdetűeknek, de további aprólékos utána nézéssel talán ezekről is biztosat lehetne mondani. Látnivaló, a jelen kiadás jobb minden eddigi Csokonai összesnél, s ez legfőbb érdeme.

Vargha Balázssal azonban sajnos nem mindenben tudunk egyet érteni. Igaz, kiadá-

sának ő nem „Csokonai Összes Művei” címet adta, hanem csak Csokonai „Összes versei”-t, de mi épp ezt nem helyesljük. Így ugyanis kimaradtak a gyűjteményes kötetek prózai darabjai, s ezek csak cím szerint találhatók a függelékben. Helytelen eljárás ez, hiszen egyáltalán nem biztos, hogy aki ezt a kiadást megveszi, az megveszi-e majd a kritikai kiadást is? Valószínű, hogy nem, s így megfosztjuk az olvasókat Csokonai egyszerűségében is pompás prózájának az élvezésétől. Ez a kiadás pedig főleg a nagyközönségnek szól, s ez még csak súlyosbítja az eljárás helytelenségét. Másodszor kifogásoljuk az írásmódot. Az „Utószó”-ban Vargha Balázs azt írja, hogy: „Kiadásunk viszonylagosan egységes írásmódja a költő általánosan jellemző helyesírásán és kikövetkeztethető kiejtésén alapul.” Mi viszont helyesebbnek láttuk volna, ha Vargha visszatér Schedel közlésmódjához, aki előtt nem az volt fontos, hogy Csokonai hogy írta ezt vagy azt a szót, hanem hogy hogyan olvasta. Igaza van Schedelnek: „A helyesírás tisztán külső dolog lévén, magamat az íróéhoz annál kevésbé kötöttem, mert ez az első kiadásokban is (Csokonai csak keveset adván ki életében és ön gondjai alatt), nem mindig híven és az ő kéziratait követte; másfelül újabb és ismertebb, hogysém tanulságos lehetne. A helyesírás kronikénti mibenlétét és változásait előtüntetni annak feladása, ki maholnap beható részletes történetét irandja.” Ez az elv egységes íráselvet teremt, Vargha Balázsé pedig kettőt. Mi általában szívesebben látjuk, a szigorú következetességet: vagy ragaszkodjunk szigorúan Csokonai írásmódjához (amelyik műnek megvan az eredeti kézírata), vagy ha ez nem lehetséges: akkor az olvasásához.

Beke Albert

GERGELY PÁL: ARANY JÁNOS ÉS AZ AKADÉMIA

Irodalomtörténeti Füzetek, 11. szám. Akadémiai Kiadó Bp. 1957.

Ismét eltűnt egy fehér folt irodalomtörténetírásunk térképéről. Arany akadémiai működéséről a kutatás eddig néhány jól ismert adalékot ismételten csak, most végre Gergely Pál munkája tüzetes vizsgálát alá vette az Arany-életpálya e területét is, ismeretlen anyagok egész sokaságát tárva a közönség elé. Olvasásakor újra rádöbbenünk: mennyi mindent nem tudtunk íróinkról, még a legnagyobbakról sem! Legtöbbünk hajlott arra mostanáig, hogy pusztá dekórumnak, legfeljebb időtöltő foglalatosságnak fogja fel Arany akadémiai munkásságát. A szerző fáradságtalan buzgalommal, odaadással, mélységes tárgyszeretettel összeállított mun-

kájának az anyagfeltárás csak egyik érdeme. Nagyobb erénye az, hogy az általa közzétett számtalan okiratot, jegyzőkönyvet, akadémiai aktát úgy csoportosítja, hogy ezáltal nem kevés következtetés, összefüggés adódik a művészi pálya alakulására is. Arany s az Akadémia viszonyán túl Gergely Pál műve lényegében az élet és a mű utolsó húsz esztendejének újszerű vázlatát is adja.

Százezernél több iratot kellett átvizsgálnia Gergely Pálnak ahhoz, hogy e kilencíves tanulmány megszülessék. Mily tenger munka, emésztő gond, keresés, a felfedezés hány s hány izgalma plántálódott ekis monográfiába! A vállalkozás nagyarányúságát (egyszersmind

jelentőségét is) illusztrálja ismét két számadat: 4100 ismeretlen Arany-fogalmazvány, s 339 ülési jegyzőkönyv képezi a tanulmány nyersanyagát. Elvileg kimeríti e témát, még akkor is, ha csak a legszűkebb keret állt rendelkezésére. Kilenc év? Megírhatta volna akár háromszáz oldalon is (anyaga lett volna rá bőven), — s csak érdemül könyvelhetjük el, hogy szerzteágzó, gazdag anyagát ügyesen össze tudta süríteni. A függelékben közlített ötvennégy irat közül említsük meg a fontosabbját, nevezetesebbjét: ide soroljuk Arany lektori jelentéseit (kivált az 1863. évi Gorove-jutalommal kapcsolatosát, ez egész esztétikai polémiává bővül), a kassai levéltár megcsonkítása ügyében írott felháborodott tiltakozást, az akadémiai palotának a költő fogalmazta felavatási meghívóját, a *Julius Oppert*nek s *I. L. Hullard-Bréholles*-nak írt leveleket, valamint a 917/211. sz. 1866. sz. belső akadémiai körlevelet (megannyi állásfoglalás a haladó tudomány mellett), továbbá az Eötvöshöz 1870 februárjában s júniusában intézett átiratokat, a Bacsányi-hagyaték ügyében írt levelet, az akadémikussá választásakor fogalmazott köszönőlevelet, két lemondó iratát, első önélet-járját, irodai apparátusának adott utasításait (utóbbiból plasztikusan kitűnik Arany végtelen lelkiismeretessége, pontossága, rendszeressége.)

Nagy eredmény ez is, mégis csak csepp a tengerben. Négyezeregyszáz kiadatlan Arany-kéziratnak mindössze 1,32 százaléka. (Így Arany levele Darwinhoz továbbra is kiadatlanul maradt. Csak nem „papírhány” miatt hagyták el? Itt az ideje, hogy legalább legnagyobbjaink, az Arany-formátumú költők életművét, összes írásait egybegyűjtve lássuk. Nemzeti érték Arany János minden sora, minden betűje, közkinccsé kell végre tennünk. A nagyarányú akadémiai levelezés folytán sok Arany-kézirat lappanghat még magánkézben, ezeknek feltárását intézményesen lenne üdvös elindítani. A külföldi könyvcserek révén hány Arany-kézirat rejtezhet a külföld nagyvárosaiban is!*

Gergely Pál lényegében az akadémiai gondolat egyik (utolsó) nagy korszakának történetét is adja kötetében. Hiszen éppen Arany haláláig tart körülbelül az Akadémia virágzása! Ő az utolsó nagy képviselője a reformkori akadémiai eszme Széchenyi, Szalay, Eötvös fémjelzte nemzedékének. A por csak Arany halála után kezd rászállni az Akadémiára, hogy azután végleg betemesse. A költő roppant arányú munkája, szakadatlan ügyintézése volt alapja, biztosítóka ennek a virágzásnak. Egymaga látta el — mai hivatali képletben — egész főosztályok munkáját.

Sokszáz eredeti jegyzőkönyv, két iktatókönyv rengeteg táblázat, kimutatás hirdeti emlékét.

Az Akadémia virágozik, s a költő? Hallgat. Gergely Pál írja, hogy egyetlen akadémiai papírszeletre sem bukkant, melyen Aranyvers vagy töredék lenne. A költészetet s hivatali munkáját tehát a költő élesen elválasztotta. Nem veti fel a szerző azonban azt a kérdést, hogy Arany akadémiai működése mennyiben függ össze hosszú hallgatásával, mennyiben jelentett az akadémiai munka menekülést Arany számára a kor társadalmi-etikai kérdéseinek felvetése előtt, és miért engedték barátai, íróársai (Eötvös például), hogy a főtítkári teendők elvonják a költésztől.

A kötet új dokumentumai közül nagyon érdekes Arany levele a kiskunfélegyházi Petőfi-emléktábla bizottságnak. Rendületlenül ápolja Petőfi emlékét, — Petőfit pedig nem lehet összebékíteni a kiegyezés Magyarországgal.

18/6—77: Arany lemondása. Alapvető okul a költő betegségét, őregségét, fáradtságát jelöli meg Gergely Pál, akárcsak az eddigi monográfiáirók. (Voinovich, Riedl.) Úgy hisszük, nem vulgarizálunk, ha ennek mélyén mást is sejtünk. Arany lemondása nem sokkal az 1875-ös korforduló, Tisza Kálmán hatalomra jutása, a bihari pontok szegre akasztása után következik. Ekkor hal meg Deák, Eötvös már régebben, a hatalmon levő nemesség egyre jobban dszentrisedik. Egyre nyilvánvalóbb, hogy ez a nemzedék már csak szavalni tud az egykori ideálokról. Arany ebben a változó politikai légkörben undorodhat el végleg a közélettől.

A kötet filológiai pontosságát már dicsértük. Elvi téren azonban akad korrigálni való. Nem lényegbe vágó, de zavaróan hat néhány elírás, így pl. az 1849 utáni önkényuralom idejét még nem neveznék gazdagodó liberális kornak (10. l.), Kriza Jánosnak a román nemzetiségi kérdésben vallott toleranciája, úgy véljük, nem „igazi püspöki szelleméből”, hanem humanitásából, haladó eszméiből fakad (27. l.), a magunk részéről lényegtelennek tartjuk azt a tényt, hogy Deák Ferenc ravatalára Erzsébet királyné is koszorút helyezett (88. l.), végül pedig félreértésekre adhat okot az a megállapítás, hogy Arany a tudományok s a családi-baráti körnek áldozta életét (101. l.). Az életáldozat elsődlegesen hazájának, népének szólt. Az ilyen elírások azonban csak esetlegesek, ritkák, mit se vonnak le a kötet értékéből.

A hasonmásokat gondosan választotta ki a szerző, technikai kivitelük szintén sikerült. A számos sajtóhiba viszont nem emeli a kötet kiadói színvonalát. *Fenyő István*

* Nemrégiben a moszkvai Lenin-könyvtár kéziratárában bukkantunk rá Arany Jánosnak, mint akadémiai főtítkárnak Nyil Popov orosz történetíróhoz írott levelére.

A Máttyás királyról szóló néphagyomány a történelmi Magyarország egész területén elterjedt; jellemző, hogy amíg a törökkel már akkor is élet-halálharcukat vívott délszlávoknál hősi epika, addig az ország északi felében az igazságos, népbarát királyról szóló mondakincs alakult ki. A szerző ez utóbbinak a fejlődését igyekszik nyomon követni. Elég részletesen mutatja be a nagy király jelentőségét a XV. században, valamint politikájának azokat az alapvető jellemvonásait, amelyek az oligarchák ellen vívott harcban a nép védelmezőjévé tették. Éppen ezért lehet, hogy a róla szóló mondák alapjai már életében lerakódtak, de igazi kultusza akkor kezdődött, amikor — a Dózsa-féle fölkelés leverése után — Magyarországon a széles néptömegek új, még az addiginál is kegyetlenebb elnyomás alá kerültek. Két cseh történeti ének emléke tanúsodik e kor Máttyás-kultuszának erősségéről; dallamaikra hosszú időn át egyházi énekeket is énekeltek. Benzédi Székely István és Heltai Gáspár krónikája is arra mutat, hogy a Máttyás-mondakör elég hamar kialakult. Igen sokat örökölt a középkor és a renaissance (főleg francia és olasz) városi folklórjának alapanyagából: némelyik mese fургangos jellegével emlékeztet az *Eulenspiegel*, *Markaf* és *Franci jogai* c. elbeszélésekre. A munka

második része magukat az egyes szlovák, magyar, német, kárpátukrán, délszláv stb. Máttyás-mondákat mutatja be; a világ-irodalomban ismertebb motívumok esetében külön kiemeli az egyes cseh, olasz, német stb. párhuzamokat is. Az anyagot a következő fejezetekre osztja fel: Máttyás királlyá választása; A király és a nép; Mathias obiit, iustitia periit; Máttyás király salamoni bölcsesége. Befejezésében külön súlyt vet a szerző arra, hogy kiemelje a szlovák mondák sajátosságait, intim viszonyát a nép közé elegyedett nagy királyhoz, a szlovák hegyvidék jellegzetes csúcsaihoz (pl. a Király-hegyhez), stb. Máttyásról viszont semmit arról, hogyan használta fel Máttyás mondái alakját a szlovák irodalom s ha Máttyás diák és Szép Ilonka fel is tűnik munkája egy helyén (56. l.), Sládkovič szép Detvanját meg sem említi.

Gazdag dokumentációja bőven merít a magyar tudományos irodalomból, ismeri annak legújabb eredményeit is (pl. Gerézdi Rabán, Kardos Tibor, Kemény G. Gábor, Ortutay Gyula, Székely György nevét) s elég sok magyar Máttyás-mondát is feldolgoz. A mondáknak hol területhez, hol pedig néphez kötése, illetőleg e két szempont keveredése viszont itt-ott zavart okoz.

Sziklay László

WALDAPFEL JÓZSEF: A MAGYAR IRODALOM A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN

Második kiadás. Akadémiai Kiadó, 1957. 343 l.

Kevés irodalomtörténeti monográfiával foglalkozott annyit a kritika, mint Waldapfel Józsefnek a felvilágosodásról adott első, mindenekelőtt marxista igényű szintézisével. Érthető is. Mint az alapos és elmélyedő kritikákban kitűnik, sok vitára és még több, igényesebb kutatásra adott és ad ösztönzést.

Éppen ezért méltó várakozás előzte meg a második kiadást.

Meghatározott könyvterjedelemben (az első kiadás 21 íve a másodikban csupán $\frac{1}{2}$ ívvel gyarapodhatott, — névmutatóval együtt!) túl sok módosítást nem lehetett várni. Másrészt, feltétlenül figyelembe kell venni a szerző szándékát a módosításokat illetően. Waldapfel József ez utóbbiról azt írja: „Itt-ott változtatásra, kihagyásra bírt az is, ha félreértésre adtam okot, másutt nyomatékosabban kiemeltem, amit fontosnak tartok. Könyvem koncepcióján és szer-

kezetén nem változtattam.” (329. l.) Örvendetes, hogy lehetőségei mellett Waldapfel József szerét ejtette egy-két hiány pótlásának.

A kevés változtatással megjelent második kiadás elolvasása után — mivel a könyv lényegét érintő ismertetések igen alaposak — igazán csak vázlatos felsorolásban lehet szólni róla, elsősorban az új, betoldott részekről.

Mindenekelőtt a Báróczi-val és a Kazinczy-val foglalkozó részt kell megemlíteni. Az előbbi a „Nyelvművelés és irodalmi élet. Nyelv és formaújítás” c. fejezetben, az utóbb pedig „A jakobinus mozgalom írói” között kap helyet. Úgy vélem, hogy a nagyon szűkre szabott terjedelemben kettejük írói kapcsolatait az egymástól időben is távoleső, s korántsem egynemű (irodalmi, politikai) mozgalmakba ágyazva nem lehet világossá tenni. Mert — Báróczi-ról szólva — Waldapfel József utal arra, hogy Kazinczy munkásságán

keresztül lehet igazán lemérni és értékelni Bárócziét, ám ez csak *utalás* maradhatott, mintegy kiszakítva a fejlődés, vagy, ha úgy tetszik, az irodalmi élet — s itt elsősorban a széppróza fejlődésére gondolok — összképéből. Ennek következménye, hogy *irodalmi* szempontból Kazinczy is nehezen illeszthető be a korszak irodalmába, noha teljesen új, most közbeiktatott (V/5.) fejezetet kap. Így előzmény nélkül áll szépirodalmi törekvéseivel, hiányzik előtte Báróczi, ezért „lebeg” példaképe és elődje, valamint saját, valóban igazi, nagy korszaka között. (Hiányzik a széppróza fejlődésére érzékeltető — ha csak — vázlatos kép, amelyben talán helyet kaphatott volna, leglább egy-két mondat erejéig — a maga helyén — Mészáros Ignác és Kónyi János is. Ilyen jellegű összekapcsolás bizonyára közelebb hozta volna Bárócziét és Kazinczyt.) S talán Kazinczy XVIII. századi, literátor működése nem volt csupán másodlagos (ha csak pl. a Bács megyeire gondolunk, s amelyet a szentimentalizmusról szóló fejezetben sem ártott volna megemlíteni), hogy mellőzhető lehetne az egyébként pontosan bemutatott politikai szerepe mögött. Mert ugyan igaz az, amit Waldapfel József ír Kazinczy e korai működéséről, hogy ti.

„sem eszmei mondanivaló, sem művészi, teljesítmény, sem hatás és szervező tevékenység szempontjából nem tartozik még a kor legnagyobb írói közé” (112. l.), de mit mondjunk akkor, amikor Kazinczy lelkes, éppen e korszakbeli munkásságára való visszaemlékezéseit olvassuk a Báróczi- és a Dayka-életrajzban?

Báróczi és Kazinczy munkássága, e munkásság vázlatos értékelése az első kiadásból mindenképpen hiányzott, az újabb kiadás igyekezett pótolni a hiányt.

A szerkezet változatlanul hagyása mellett kevésbé lehetne olyan kívánságokat támasztani, amelyek azt igényelnék, hogy az íróportrékat — a maguk helyén — a szerző dolgozza bele az irodalmi összefolyamatba, vagy — hogy saját szűkebb témámnál maradjak — pl. a külföldi és hazai szentimentalizmus között húzzon élesebb határvonalat.

Waldapfel József — fentebb idézett nézeteinek fenntartása mellett — a második kiadásban elvégezte a lehetséges módosításokat, javításokat. A további módosítások jórészt új szerkezet felépítését és a nagyobb terjedelmet követelnének meg.

Kovács Győző

A SZOMSZÉDOS ÁLLAMOK MAGYAR IRODALMI FOLYÓIRATAINAK 1957. ÉVI MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTÓRIUMA.

— Vázlat —

Hosszabb ideje mutatkozó bibliográfiai hiányt kíván pótolni a szomszédos államokban megjelenő irodalmi folyóiratok és hetilapok éves magyar irodalomtörténeti repertórium. Ezt a repertóriumot, mely az 1957 folyamán megjelent irodalomtörténeti tárgyú és vonatkozású tanulmányok, cikkek és ismertetések összeállítását tartalmazza, a magyarországi könyvtárakban rendelkezésre álló anyag alapján állítottuk össze, öt romániai és egy-egy csehszlovákiai és jugoszláviai folyóirat, illetve irodalmi hetilap ideérkezett számainak feldolgozásával. Jelen összeállítás éppen ezért nem léphet fel a teljesség igényével, de így is bizonyos áttekintést ad a szomszédos államok magyar irodalmának eseményeiről, kérdéseiről, vitáiról, irodalmi rendezvényeiről s általában az ottani irodalmi életről. Cikkgyűjteményünkhöz — betűrendben és a megjelenési hely közlésével — az alábbi irodalmi folyóiratokat és hetilapokat dolgoztuk fel: *Bánsági Üzenet* (Timișoara — Temesvár), *A Hét* (Bratislava — Pozsony), *Híd* (Noviszád — Újvidék), *Igaz Szó* (Tîrgu Mureș — Marosvásárhely), *Korunk* (Cluj — Kolozsvár), *Művelődés* (Cluj — Kolozsvár) és *Utunk* (Cluj — Kolozsvár).

Az anyagot általános és szerzői részre bontottuk. Az általános részben az irodalomtörténeti szempontoknak megfelelő tárgyi felosztást alkalmaztuk, a szerzői rész anyagát betűrendben, a világirodalmi és a szomszédos népekkel való irodalmi és művelődési kapcsolatokra, valamint a műfordítás-irodalomra vonatkozó címfelvételeket — bibliográfiai jellegüknek megfelelően — a Világirodalmi Figyelő 1957. évi világirodalmi bibliográfiai összeállításában közöljük.

A bibliográfia vázlata :

I. Általános rész.

Irodalomelmélet. Esztétika
Irodalomtörténet
Kritika. Irodalompolitika
Tudományos és irodalmi élet
A szomszédos államok magyar irodalma általában
Csehszlovákia
Jugoszlávia
Románia
Irodalomoktatás
Sajtó általában
Sajtótörténet
Könyvkiadás. Könyvkereskedelem
Könyvtárügy
Olvasóközönség. Olvasómozgalom
Színház és film
Színháztörténet
Színházi élet
Film
Előadóművészet
Népköltészet
Nyelvművelés
Fordítási kérdések
Irodalom és zene

II. Egyes szerzők

A feldolgozott tételek száma : 489.

A gyűjtés lezárásának időpontja : 1958. január 31.

Eddig az időpontig nem sikerült megszereznünk az *Igaz Szó* 1957. 1., az *Utunk* 1957. 1—2., a *Művelődés* 1957. 9—12. számait. A hiányzó számok anyagát remélhetőleg jövő évi összeállításunkban pótlólag közölni tudjuk.

I. ÁLTALÁNOS RÉSZ

Irodalomelmélet. Esztétika

Bartha Gábor : A neorealizmus. *Utunk* 1957. 14. sz. 6—7. p. [Új irodalmi és művészeti irányzat.]

Bori Imre : Realista modernizmus—modernista realizmus. *Híd* 1957. 765—768. p. [A neoszimbolizmusról.]

Fáskertly György : Új műfaj születik. *Utunk* 1957. 36. sz. 4. p. [A tudományos-fantasztikus irodalomról.]

Izsák József : A szocialista irodalom fejlődésének távlata. *Megjegyzések egy vitához.* *Utunk* 1957. 36. sz. 8., 37. sz. 7—8. p.

Jánosi János : Időszerűség és a jelenkor. *Utunk* 1957. 51. sz. 2., 7. p. [Az irodalom időszerűségének esztétikai problémája.]

Jánosi János : Ismét a pártosságról. *Utunk* 1957. 44. sz. 2. p. [Irodalomelméleti cikk.]

Jánosi János : A művészet sajátosságairól. *Igaz Szó* 1957. 9. sz. 462—470. p. [Jegyzetek A. I. Burov : A művészet esztétikai lényege, N. A. Dimitrijeva : Az esztétikai

nevelés kérdései és V. V. Vanszlov : Tartalom és forma a művészetben c. könyvekről.] **Jánosi János** : A szocialista realizmus „mérteiről...” *Utunk* 1957. 42. sz. 4. p. [Irodalomelméleti cikk.]

Jánosi János : Tükrözés és alkotás. *Utunk* 1957. 40. sz. 4. p. [Esztétikai tanulmány.]

Korda István : Kalandvágy, kalandregény, forradalmi romantika. *Utunk* 1957. 36. sz. 10. p. [Az ifjúsági irodalomról.]

Nagy István : Amiről többet szeretnénk olvasni. *Korunk* 1957. 9. sz. 1252—1257. p. [Az irodalom új feladatairól, az „újtípusú ember” rajzáról.]

Petrović, Boško : Előljáró beszéd „az irodalomról és a közönségről” való vitához. *Híd* 1957. 745—749. p.

Sulhóf József : *Essayk.* *Híd* 1957. 104—112. p. [Gondolatok az essay-ről, a műfordításról.]

Irodalomtörténet

Antal Árpád : A magyar népszínmű történetéről. *Művelődés* 1957. 7. sz. 33—34. p.

Capesius, Bernhard : Német humanizmus Erdélyben. *Korunk* 1957. 9. sz. 1273—1277. p. [XV—XVI. sz.]

Fuchs Simon : Forradalmi hagyományaink és Salamon Ernő. *Utunk* 1957. 29. sz. 6—7. p. [A két világháború közötti szocialista-forradalmi költészetéről.]

Gáll Ernő : Társadalmi valóság és társadalomkutatás. *Korunk* 1957. 1. sz. 7—17. p. [12—13. p.: A népi írók falukutató mozgalmáról.]

Izsák József : Őszi harmat után... *Utunk* 1957. 20. sz. 2. p. [A „Szemelvények két ismeretlen, XVIII. századbeli énekes-könyvből” c. műről.]

Izsák László : Amivel lehetetlenség egyetérteni... (Szélgjegyzetek Meliusz József cikkéhez.) *Utunk* 1957. 26. sz. 8—9. p. [A két világháború közti romániai magyar irodalom értékelésének vitája.]

Kardos Tibor : *Megjegyzések Bernhard Capesius cikkére.* *Korunk* 1957. 9. sz. 1277—1281. p. [Vitacikk az erdélyi szász szerzőnek a sajátos erdélyi német humanizmusra vonatkozó nézeteivel kapcsolatban.]

Marosi Péter : Fanny hagyományai. *Utunk* 1957. 14. sz. 3. p. [Társadalmi jelenségeket ábrázoló szépprózánk hagyományai Kármántól kezdve, és a mai romániai irodalom.]

Méliusz József : Közelmúltunk irodalma. *Utunk* 1957. 13. sz. 4—5. p. [Az utolsó negyven év méltatlanul mellőzött íróiról; Kuncz Aladár, Markovits Rodion, Korvin Sándor, Dsida Jenő, Tabéry Géza, Berde Mária, Áprily Lajos stb. műveiről és azoknak újabb kiadásáról.]

Nagy István: Adalék a két világháború közötti romániai magyar irodalom felméréséhez. *Vakvágányról a szocializmus nyílt vágányára.* Kacsó Sándor és mások. Utunk 1957. 22. sz. 6—7. p.

Nézzünk hát szembe. Utunk 1957. 38. sz. 1—2. p. [A két világháború közti romániai magyar irodalom kérdéseiről.]

Tabéry Géza: Két eldobott özvegyi fátyol. *Igaz Szó* 1957. 7. sz. 130—135. p. [Szendrey Júlia és Boncza Berta ismeretlen levelei.]

Turnowsky Sándor: Adalék a Galilei Kör történetéhez. *Korunk* 1957. 8. sz. 1061—1071. p. [1065—1066. p.: Ady és a Galilei Kör kapcsolatáról.]

Varró János: A megalkuvás és jobbratoló-dás gyökerei. I—III. Utunk 1957. 34. sz. 8—9., 35. sz. 2—3., 36. sz. 8—9. p. [A két világháború közötti irodalom értékeléséről.]

Kritika és irodalompolitika

Balogh Edgár: A magyarországi írók nyilatkozatára. Utunk 1957. 38. sz. 1. p. [A magyar íróknak az ENSz-hez intézett nyilatkozatáról.]

Elvi vagy vádaskodó vitákat? Utunk 1957. 17. sz. 2. p. [Az irodalmi viták színvonaláért.]

Izsák József: Olvasmányosság és kritikai felelősség. *Igaz Szó* 1957. 4. sz. 611—615. p. [Jánosházy Györgynek a kritika feladataival foglalkozó cikkéről. (*Igaz Szó* 1957. 1. sz.)]

János János: A hegeli triász — avagy három hiba egy mondatban. Utunk 1957. 10. sz. 2. p. [Méliusz József: Kitépett naplólapok c. elvi cikkéről, a művészet és a politika kapcsolatának kérdéseiről.]

Jánosházy György: Több hozzáértést. Utunk 1957. 20. sz. 2. p. [A műbírálat és a kritika színvonalának emeléséért.]

Kallós Miklós: Írástudók felelőtlensége. *Korunk* 1957. 7. sz. 892—901. p. [Az „Irodalmi Újság” szerepe az 1956-os magyarországi eseményekben.]

Kallós Miklós: Egy levélváltás alkalmából. Utunk 1957. 6. sz. 2. p. [A magyar írók magatartása az ellenforradalomban és az utána következő időben.]

Simon Magda: Bölöni György, a magyar irodalom várható reneszánszáról. Utunk 1957. 50. sz. 8. p. [A magyar irodalmi élet megújulásának lehetőségei, a mai magyar irodalmi élet.]

Irodalmi és tudományos élet

Egri Viktor: Lévai kezdeményezés. *A Hét* 1957. 17. sz. 14. p. [A lévai írók és művészek helyzetéről.]

f. e.: Akadémiai élet — Kolozsváron. Utunk 1957. 17. sz. 7. p.

Farkas Tibor: Az aradi irodalmi kör. Bányási üzenet 1957. 161—164. p. [Az irodalmi kör tagjainak 1956—57. évi munkásságáról.]

Gréda József: A költészet a váradi színpadon. Utunk 1957. 22. sz. 2. p. [A nagyváradi Állami Színház irodalmi délelőtti jeiről.]

Jancsó Elemér: Írók, tudósok közös munkája. *Igaz Szó* 1957. 5. sz. 765—770. p. [A romániai magyar irodalom történetének készülő feldolgozásáról.]

Jancsó Elemér: A magyar irodalomtörténészek munkásságáról. Utunk 1957. 4. sz. 5. p.

Jancsó Elemér: Magyarország tudományos munkásai között. *Korunk* 1957. 1. sz. 65—69. p. [Szerző beszámolója a magyar filológusokkal, irodalomtörténészekkel és történészekkel folytatott megbeszélésekről.]

Kacsó Sándor: Ünnepi hét. Utunk 1957. 44. sz. 1. p. [A romániai szovjet könyvhétről.]

Kapufélfájsy Félix: Új üstökösök irodalomkritikánk egén. Utunk 1957. 38. sz. 7. p. [Balogh Ádám, Beke Zoltán, Kis Péter, Földi Lajos, Sepsi Miklós stb. fiatal kritikusokról.]

Két esztendő eredményei és tanulságai. Szemelvények a Csemadok központi bizottságának beszámolójából. A Csemadok VI. országos konferenciája. *A Hét* 1957. 23. sz. 11—13. p.

Kolozsvári Könyvnapokat. Utunk 1957. 18. sz. 12. p.

Kormos Gyula: Irodalom és népi színjátszás. *Korunk* 1957. 11. sz. 1563—1565. p. [A dilettáns írók káros szerepéről.]

Kürtös György: Dicséret és biztatás. Utunk 1957. 12. sz. 1. p. [Az 1955-ös Állami Díjak-ról.]

L. L.: Irodalmi kör Losoncon. *A Hét* 1957. 38. sz. 11. p.

Lőrincz Gyula országos elnök vitaértékelése. A Csemadok VI. országos konferenciája. *A Hét* 1957. 24. sz. 9—11. p.

Marosi Péter: Elvesztettük az esszénket. Utunk 1957. 11. sz. 4—5. p. [Az esszé-műfaj feltámasztásáról.]

Napjaink kulturális problémái. Klajnik Ferenc, a Csemadok bratislavai kerületi elnökének beszámolójából. *A Hét* 1957. 29. sz. 14. p. [Áttekintés a csehszlovákiai magyar művelődés kérdéseiről.]

Szilágyi András: Mátis Béla géplakatos elvtársnak. Nagybánya. Utunk 1957. 50. sz. 1. p. [Az új tehetségek és a mai irodalom helyzete.]

Mai magyar nyelvű irodalom általában

a) csehszlovákiai

Turczel Lajos: Líránk helyzete és perspektívái. A Hét 1957. 41. sz. 12., 42. sz. 10—11., 45. sz. 10—11., 46. sz. 14—15. p. [A mai csehszlovákiai magyar költészet ismertetése.]

b) jugoszláviai

Fehér Ferenc: A fiatalok költészetéről. Híd 1957. 221—231. p. [Bauer Irén, Fehér Kálmán, Koncz István, Doró Sándor, Ejzler József, Deák Ferenc, Nagy Lukács, Vigh Rudolf, Hallai Sándor, Bóka Mária, Berta Katalin, Gulyás József, Foky István, Ergh Iván, Végh Lajos költeményeiről.]

Rác Győző: Vajdasági magyar irodalom a Híd tükrében. Korunk 1957. 2—3. sz. 308—310. p. [A Vajdaság mai magyar íróiról.]

c) romániai

Antal Péter: Olvasó ifjúság. Utunk 1957. 26. sz. 1—2. p. [A romániai magyar ifjúsági irodalomról.]

Izsák József: Tíz év fiatal költői. Igaz Szó 1957. 12. sz. 1050—1056. p. [A romániai fiatal magyar költőkről: Bárdos B. Artur, Hajdu Zoltán, Majtényi Erik, Márki Zoltán.]

Kacsó Sándor: A parasztkérdés irodalmunkban. Korunk 1957. 1. sz. 119—122. p. [Sütő András „Emberek indulnak” [1953] és Szabó Gyula „Gondos atyafiság” [1956] c. regényéről.]

Robotos Imre: Műforma és időszzerűség. Igaz Szó 1957. 7. sz. 115—122. p. [A legújabb romániai magyar novelláról: Gagyí László, Asztalos István, Horváth István, Panek Zoltán stb.]

Román Edith: Olvasó gyermekek. Utunk 1957. 24. sz. 4. p. [A romániai magyar ifjúsági irodalomról.]

Tanás Gáspár: A hazai drámairodalom útkereséséről. Utunk 1957. 40. sz. 7. p. [A legújabb drámákról.]

Irodalomoktatás

F. Diósszilágyi Ibolya: Furcsaságok a „Furcsa dolgok” körül. Utunk 1957. 15. sz. 8. p. [Kosztolányi, Babits stb. és a tanterv mostohasága.]

Panek Zoltán: „Felsőbb osztályba léphet.” Megjegyzések egy új tankönyvhöz. Utunk 1957. 38. sz. 11. p. [Magyar irodalmi olvasókönyv az V. osztály számára.]

Pataki Bálint: Néhány megjegyzés irodalomtudományi oktatásunkról. Utunk 1957. 37. sz. 1. p. [A romániai magyar irodalomtudományi oktatás, egyetemen és középiskolában.]

Sárosi Károly: Megnyírbált illúziók. Híd 1957. 528—531. p. [A magyar nyelvű tankönyvekről.]

Sajtó

a. b.: Magyar nyelvű világirodalmi folyóirat. Utunk 1957. 23. sz. 6. p. [A „Nagyvilág”-ról.]

A. J.: Sajtónk helyzete. A Hét 1957. 22. sz. 12. p. [A csehszlovákiai magyar sajtóról.]

Huszár Sándor: Az Ifjúmunkás és az irodalom. Utunk 1957. 21. sz. 4. p. [A romániai fiatal írók számára szükséges sajtóorgánium felállításáról.]

Kiss Jenő: Köszöntöm a Napsugár-t. Utunk 1957. 5. sz. 1. p. [A Napsugár című ifjúsági hetilap megjelenésére.]

Nagy Pál: Így nem lehet! Igaz Szó 1957. 6. sz. 953—954. p. [A Bánsági Üzenet c. temesvári antológiáról.]

Panek Zoltán: Folyóirat, antológia, kiadvány... Utunk 1957. 30. sz. 4. p. [A Bánsági Üzenet, a temesvári írótagozat 1957-es kiadványa.]

Somodi Zoltán: A Nagyvilág a nagyvilágról. Igaz Szó 1957. 12. sz. 1106—1107. p. [A „Nagyvilág” c. folyóiratról.]

Tóth Kálmán: Magyar Könyvszemle. [Ism.] Korunk 1957. 7. sz. 954—956. p. [Az 1957-es „Magyar Könyvszemle”-ről.]

Utunk-vita. [Hír.] Utunk 1957. 11. sz. 8. p. [Az Utunk nyilvános lapbírálati ülése 1957. március 7-én.]

Sajtótörténet

Balogh Edgár: Morvay Gyulának Nagyzsárára. Utunk 1957. 8. sz. 5. p. [A Korunk első számának megjelenése alkalmából.]

Benkő Samu: Az első erdélyi magyar folyóirat. Korunk 1957. 8. sz. 1024—1034. p. [Az 1814-ben megjelent Erdélyi Muzeumból.]

Dobó Ferenc: Az 1917-es forradalmak erdélyi sajtóvisszhangja. Korunk 1957. 11. sz. 1589—1592. p. [Kiegészítés és vita Károlyi Dénes: „Az 1917-es forradalmak visszhangja az erdélyi magyar sajtóban” c., a Korunk 1957. 1129—1140. p. a. megjelent tanulmányával.]

Endre Károly: Egy folyóirat alapításának története. Igaz Szó 1957. 9. sz. 449—455. p. [Szemle 1919—1920, Temesvár.]

Károly Sándor: Folyóirat az izmusok tengerén. Igaz Szó 1957. 8. sz. 297—302. p. [Szántó György Periszkóp c. 1925-ben Aradon indult folyóiratáról.]

Károlyi Dénes: Az 1917-es oroszországi forradalmak visszhangja az erdélyi magyar sajtóban. Korunk 1957. 1129—1140. p.

Méliusz József : *Viros voco, mortuos plango.* Korunk 1957. 1. sz. 93—94. p. [A folyóirat elhunyt munkatársairól, Balázs Béláról, Dienes Lászlóról, József Attiláról.]
Szentimrei Jenő : A nagy Napkeletről és a kicsi Vasárnapról. Igaz Szó 1957. 7. sz. 52—70. p. [Az 1920-as évek két kolozsvári folyóiratáról.]
Szilágyi András : Köszöntjük a Korunk-at. Utunk 1957. 9. sz. 1. p.
Tabéry Géza : Nagyvárad zászlobontás. Igaz Szó 1957. 2. sz. 199—203. p. [A Magyar Szó c. lap megindulása 1919-ben.]
Tóth Tibor : A „Korunk” köszöntése. A Hét 1957. 11. sz. 12—13. p.

Könyvkiadás, könyvkereskedelem

Bernád Ágoston : Egy elfeledett kiadóról — és a „szigorú, de igazságos” tanítóhátsíró. Utunk 1957. 42. sz. 4. p. [A romániai magyar tankönyvkiadásról.]
Kacsó Sándor : Büszkék lehetünk rá... Könyvkiadásunk tiz esztendeje. Utunk 1957. 34. sz. 1., 8. p.
Steinitz Tibor : A könyvek behozataláról. Híd 1957. 961—963. p. [A Magyarországon megjelenő könyvek jugoszláviai behozataláról.]
Szöcs István : Olvasó szerkesztőség. Utunk 1957. 30. sz. 10. p. [A romániai magyar könyvkiadó vállalatok szerkesztőinek olvasmányai.]

Könyvtáriügy

Gyárfás Endre : Írók és könyvtárosok találkozója. Utunk 1957. 35. sz. 1. p. [A marosvásárhelyi írók látogatása a marosvásárhelyi könyvtárosképző tanfolyamon.]
Korda István : „Virament” és irodalom. Utunk 1957. 37. sz. 2. p. [A könyvtárak könyvellátásáról.]
Mikus Sándor : A Könyv : életünk kalauza. A Hét 1957. 24. sz. 16. p. [A csehszlovákiai könyvtárügyről.]
Mikus Sándor : Egy könyv nyomában. A Hét 1957. 25. sz. 5. p. [A csehszlovákiai könyvtárügyről.]
Szabó Béla író. A Csemadok VI. országos konferenciája. A Hét 1957. 26. sz. 14. p. [Beszámoló a csehszlovákiai könyvtárügyről.]

Olvasómozgalom, olvasóközönség

Gyárfás Endre : Olvasó falu. Egy falusi könyvtáros megjegyzései. Utunk 1957. 9. sz. 1. p. [Az irodalom vidéki elterjedése.]
Herédi Gusztáv : Olvasó falu. Utunk 1957. 6. sz. 5. p. [Az irodalom vidéki elterjedése.]

Kiss Lajos : Az Olvasó ifjúság és a szakiskolások. Utunk 1957. 31. sz. 5. p. [Az irodalom elterjedése a romániai magyar fiatalság körében.]
Sas Andor : Irodalmi életünkről és az ifjúság neveléséről. A Csemadok VI. országos konferenciája. A Hét 1957. 25. sz. 14. p.
Somlyai László : Olvasó falu. Utunk 1957. 7. sz. 2. p. [Az irodalom vidéki elterjedése.]
Somlyai László : Kalauz az „Olvasó Üzem”-nek. Utunk 1957. 16. sz. 4. p. [Ízlésfejlesztő olvasókalauz szükségessége.]
Somlyai László : Olvasó kisváros. Utunk 1957. 27. sz. 1—2. p. [Az irodalom vidéki elterjedése.]

Színház és film

a) Színjátszás története
Benczel Béla : Egy becses hagyomány időszerezéséről. Utunk 1957. 18. sz. 2. p. [A marosvásárhelyi iskolai színelőadásokról.]
-go : Tíz éves az Új Színház. A Hét 1957. 1. sz. 4. p. [A pozsonyi Új Színházról.]
Jancsó Elemér : A felvilágosodás gyermeke. Utunk 1957. 46. sz. 5. p. [A kolozsvári magyar színjátszás kezdete 1792-ben.]
Jánosházy György : A siker titka. Tíz éves a Székely Színház. Utunk 1957. 3. sz. 7. p.
K. A. : Tisztelet adassék. Utunk 1957. 46. sz. 5. p. [A kolozsvári magyar színjátszás 165. évfordulójára.]
Sípos Bella : Színészek helytállása. Magyar Thália a Cenk alatt. Utunk 1957. 13. sz. 8. p. [Brassó magyar színészetének hőskora a XIX. század első felétől a XX. század elejéig.]
Sombori Sándor : Tíz éves a sepsiszentgyörgyi színház. Korunk 1957. 1731—1735. p. [A sepsiszentgyörgyi Állami Magyar Színházról.]
Tamás Gáspár : A kolozsvári színjátszás ünnepe. Utunk 1957. 46. sz. 5. p. [A kolozsvári magyar színjátszás 165. évfordulójára.]
b) Színházi élet stb.
Ádám Ottó : Színházi levél. Utunk 1957. 48. sz. 12. p. [A pesti színházak műsoráról.]
Barabási Erzsébet : Elvárásolt mesterek. Nagy Olga és Szegedi Erzsébet bábkomédiája. Utunk 1957. 24. sz. 10. p.
Barabási Erzsébet : Százézer népi színjátszó. Utunk 1957. 42. sz. 5. p. [A romániai népi színjátszásról.]
Bodnár Béla : A „Titkárno” Tomalján. A Hét 1957. 2. sz. 14. p. [Vészi Endre színdarabjáról.]

- Cservény József** : Az iskola se legyen mostoha. Utunk 1957. 10. sz. 4. p. [A falusi színjátszás problémája, az Iskolai Műsorfüzetek terve.]
- d** : Régi sikerek — új remények. A Hét 1957. 21. sz. 17. p. [Komárom színházi életéről.]
- [Egri Viktor] E. V.** : Mit játszanak műkedvelőink népszínművek helyett. A Hét 1957. 47. sz. 9. p.
- [Egri Viktor] E. V.** : Színjátszó mozgalmunk feladatai. A Hét 1957. 43. sz. 13. p.
- Első lépés.** Utunk 1957. 40. sz. 1—2. p. [A romániai magyar színházak vezetőinek értekezletéről.]
- Fellegi István**, a Magyar Területi Színház igazgatójának felszólalásából. A Hét 1957. 28. sz. 15. p. [A kassai színjátszás problémái.]
- Finna Rózsa** : Falu-járó Thália. Egy színésznő feljegyzéseiből. Utunk 1957. 24. sz. 10. p. [A sepsiszentgyörgyi Állami Magyar Színház vándorelőadásai.]
- Gály Olga** : Sok kharibdisz közt . . . Egy műkedvelő színikör története. A Hét 1957. 2. sz. 4. p. [A csehszlovákiai Déryné Színikörrel.]
- Garay Ákos** : A rendezői asztalka mögül. Utunk 1957. 13. sz. 8. p. [A falusi színjátszásról és a dramaturgiáról. Kormos Gyula : A nép ízlése szerint c. cikke határára.]
- Harag György** : A színész etikáról. Utunk 1957. 40. sz. 7. p. [A romániai magyar színészekről.]
- Jánosházy György** : Állítsuk helyre a színpad és a nézőtér egységét. Utunk 1957. 8. sz. 12. p.
- Jánosházy György** : Lehullt a függöny. Utunk 1957. 29. sz. 4. p. [Az évadzárásról és az elmúlt romániai magyar színiévad eredményeiről.]
- Jánosházy György** : Megoldatlan kérdés. Utunk 1957. 33. sz. 8. p. [Az aradi magyar színjátszás hiányáról.]
- K. L.** : Csudakarikás. A Hét 1957. 8. sz. 6. p. [Benedek András mesejátékáról.]
- Kiss Jenő** : Színészek helytállása. Kulisszatitkok. Utunk 1957. 13. sz. 8. p. [A sepsiszentgyörgyi Állami Magyar Színház épületének újjáalakításáról és a színház terveiről.]
- Kormos Gyula** : A nép ízlése szerint. Mit és hogyan írjunk a falusi színjátszók számára? Utunk 1957. 5. sz. 4—5. p.
- Kovács Ferenc** : Nyitott vagy keretes színpadot? Mindkettőt. Utunk 1957. 14. sz. 10., 12. p.
- Latak István** : Kosztolányi „Édes Anna”-ja a szubotocai műkedvelők színpadán. Híd 1957. 148—149. p.
- Marosi Péter** : Egy döntés ügyében. Utunk 1957. 18. sz. 11. p. [A romániai magyar ifjú színészek versenyének tartományi selejtezőjéről.]
- [Marosi Péter] M. P.** : Ki győzött? Utunk 1957. 16. sz. 6—7. p. [Az országos színházi verseny nagyváradi tarományközi selejtezőjéről.]
- Mártonvölgyi László** : A csehszlovákiai magyar színjátszás. Korunk 1957. 1039—1101. p. [A szlovákiai Magyar Területi Színházról.]
- Mircea**, Avram záróbeszéde. Utunk 1957. 40. sz. 7. p. [A romániai magyar színházak 1957. szept. 23—24-i értekezletén Kolozsvárott.]
- Mogyoróssy Győző** : A váradi irodalmi déléltők története. Utunk 1957. 4. sz. 8. p. [A nagyváradi színház irodalmi déléltői.]
- Mózes Sándor** : Kassai kultúrellet. A Hét 1957. 15. sz. 14. p. [A kassai színházi előadásokról.]
- Oláh Tibor** : Fialatok erőpróbája. Vizsgáztak a vásárhelyi színinövendékek. Utunk 1957. 26. sz. 10. p.
- Rappaport Ottó** : Ünnepi előadások — hétköznapi gondolatok. A fiatal román színészek kolozsvári versenyéről. Utunk 1957. 21. sz. 1—2. p.
- Szabó Lajos** : A tehetségkutatásról, az ösztöndíjakról és az utánpótlásról. Utunk 1957. 40. sz. 7. p. [A romániai magyar színészutánpótlásról.]
- Szentimrei Jenő** : Mindenki olyan kalappal köszön . . . Utunk 1957. 26. sz. 11. p. [A szatmári Állami Magyar Színházról.]
- Tamás Gáspár** : Jelentés a kolozsvári Állami Magyar Színház tevékenységéről. Utunk 1957. 28. sz. 10. p. [Részlet az évzáró társulati gyűlésen elhangzott beszámoló-ból.]
- Tompa Miklós** : A művészi színvonalról. Utunk 1957. 40. sz. 7. p. [A romániai magyar színházak színvonaláról.]

c) Film

- G. A.** : Az újraeledő magyar filmgyártás. Utunk 1957. 42. sz. 11. p.

Előadóművészet

- Járai Rezső** : Brassai Viktor, a szavalóművész. Utunk 1957. 27. sz. 4., 8. p.
- Kéri József** : Brassai Viktor — az élőszó művésze. Korunk 1957. 7. sz. 934—938. p. [Brassai Viktor költő és szavalóművész verseiről.]
- Mogyoróssy Győző** : Műkedvelő szavalók seregszemléje. Utunk 1957. 22. sz. 2. p. [Nagyváradon.]
- Sarlai Imre** : A tizenkét éve halott Csontos Gyuláról. Utunk 1957. 31. sz. 3. p.

Népköltészet

- Faragó József*: Ismeretlen székely népballada. *Igaz Szó* 1957. 12. sz. 1074—1082. p. [Bíró Kata balladája.]
Faragó József: Kisiratosi népköltészet. *Utunk* 1957. 28. sz. 4. p.
Faragó József: Székely népköltészet. *Korunk* 1957. 977—992. p.
Mikes György: Eljövendő Kriza-kötetekről. *Utunk* 1957. 46. sz. 2. p. [A Vadrózsák készülő romániai kiadása.]

Nyelvművelés

- Csákány Béla*: Nyelvművelésünk időszerű kérdései. *Utunk* 1957. 21. sz. 3., 7. p. [A romániai magyarság körében.]
[*Jánosházy György*] (Jy): Új szavak. *Utunk* 1957. 12. sz. 10. p. [Új szóösszetételek, idegen szavak stb. használatáról.]
Kélemen Béla: Az új román—magyar nagyszótár előzményei és szerkesztése. *Korunk* 1957. 2—3. sz. 269—276. p.
Turczel Lajos: Irodalmi és sajtógyomok. *A Hét* 1957. 15. sz. 16. p., 22. sz. 9. p. [A csehszlovákiai magyar irodalomban és sajtóban jelentkező stílushibákról.]

Zene

- Irodalom és zene*. *Utunk* 1957. 25. sz. 2. p. [Az *Utunk* és a kolozsvári zeneművészek ankétja.]
Jánosházy György: Két Bánk. *Igaz Szó* 1957. 5. sz. 784—787. p. [Katona József drámájáról és Erkel Ferenc operájáról.]

II. EGYES SZERZŐK

Ady Endre

- B. Gy.*: Ady Endre — szerb nyelven. *Utunk* 1957. 15. sz. 8. p.
Böhlöni György: Ady ismerkedése Erdéllyel. *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 703—707. p.
Bustya Endre: Ady ismeretlen bök-verse. Ady kiadatlan műfordítása. *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 882—886. p. [Szövegközlés.]
Bustya Endre: Az Ady-kutatás távlatai. *Korunk* 1957. 11. sz. 1556—1558. p. [Az Ady-kutatás jövőendő feladatairól.]
Bustya Endre: Ady Endre novellái. *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 809—829. p.
Codarcea, Corneliu: A korabeli román sajtó Ady Endréről. *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 906—912. p.
Csiky Gábor: Ady románul. *Utunk* 1957. 47. sz. 2. p.
Dán Endre: Ady-versek románul. *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 912—914. p.

- Dénes Zsófia*: Ady üzeni... *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 736—739. p. [Életrajzi adatokkal.]
Fábrý Zoltán: Ady és Szlovákia. *Utunk* 1957. 47. sz. 2. p. [Ady hatása Szlovákiában.]
Ficzay Dénes: Ady Endre Aradon. *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 936—939. p.
Franyó Zoltán: Ady — emlékek. *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 765—786. p. [Léda és Csinszka fényképével.]
Franyó Zoltán: Ady Endre — mint temesvári díjnok. Bánsági üzenet 1957. 101—107. p. [1897 végén.]
Franyó Zoltán: Ady szerb nyelven. *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 915—917. p.
Franyó Zoltán: Kelettől Nyugatig. *Utunk* 1957. 47. sz. 3. p. [Ady versei idegen nyelven.]
Gagyí László: Barangolás Ady nyomában. *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 657—678. p.
Gálfalvi Zsolt: A Szerlem eposzából. *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 856—863. p. [Ady verseiről.]
Gellért Oszkár: Találkozások Adyval. *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 708—720. p.
Gombos Károly: Ady Endre válogatott levelei. Bp. 1956. Szépirodalmi. *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 944—945. p. [Ism.]
Hajdu Győző: „Szíveteiket megérdemeltem.” A nyolcvan éves Ady köszöntése helyett. *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 647—656. p.
Halász Gyula: Ady nyomain Párizsban. *Úti napló*. *Utunk* 1957. 14. sz. 11. p.
Halász Gyula: Képek a mai Párizsból: Útinapló. *Utunk* 1957. 16. sz. 11. p. [Ady nyomai.]
Izsák József: Ady, a kritikus. *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 851—856. p.
Izsák József: Böhlöni György: Az igazi Ady. [h. n.] 1955. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 940—941. p. [Ism.]
Jákó Elemér: Ady modellt ül... *Utunk* 1957. 47. sz. 9. p. [Fleischer Miklós Ady-portréjának készülése.]
Jancsó Elemér: Ady — és a hazai magyar irodalom kialakulása. *Utunk* 1957. 47. sz. 8—10., 48. sz. 8—9., 49. sz. 6—7. p.
Jancsó Elemér: Ady és irodalmunk haladó hagyományai. *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 834—841. p.
Jánosházy György: Az Értől az Oceánig. *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 901—908. p. [Ady idegen nyelven.]
Jánosházy György: A színikritikus Ady. *Utunk* 1957. 47. sz. 4. p.
Jászai Andor: Adatok a romániai Ady-kultusz történetéhez. *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 927—934. p.
Kacsó Sándor: Cirill páter, mint tilalomfa. *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 799—805. p. [Emlékezés Adyra.]

- Kemény János:** Hegedüs Nándor : Ady Endre Nagyváradon. Bp. 1956, Akadémiai Kiadó. Igaz Szó 1957. 11. sz. 945—946. p. [Ism.]
- Kós Károly:** „A Kalota partján.” [Részletek az Ady és Kalotaszeg c. írásból.] Utunk 1957. 47. sz. 6—7. p.
- Krlezsa, Miroszláv:** Ady Endre, a magyar lírikus. [Tan.] Híd 1957. 8—19. p.
- Lőrincz Gyula:** A fiatal Ady Endre. [Szénrajz.] Korunk 1957. 11. sz. 1449. p.
- Manojlović, Todor:** Ady Endrével az elilliant évek szőlőhegyén. Igaz Szó 1957. 11. sz. 721—735. p. [Emlékezés.]
- Márki Zoltán:** Az Igaz Szó Ady-émlékszáma. Utunk 1957. 49. sz. 2. p.
- Molter Károly:** Ifjú szívekben él. Igaz Szó 1957. 11. sz. 796—798. p.
- Nagy Pál:** Bóka László : Ady Endre. I. Bp. 1955, Akadémiai Kiadó. Ady Endre pályakezdése. Igaz Szó 1957. 11. sz. 939—940. p. [Ism.]
- Nagy Pál:** A kortársak között. Igaz Szó 1957. 11. sz. 863—867. p. [Ady Endréről.]
- Oláh Tibor:** Lengyel Géza : Ady a műhelyben. Bp. 1957, Szépirodalmi. Igaz Szó 1957. 11. sz. 943—944. p. [Ism.]
- Oláh Tibor:** A zseniális néző. Igaz Szó 1957. 11. sz. 868—872. p. [Ady Endréről.]
- Ötvös Béla:** Emlékek Adyról, az emberről. Igaz Szó 1957. 11. sz. 830—833. p.
- Papp Aurél:** Otthon, Érdmindszenten. Igaz Szó 1957. 11. sz. 752—764. p. [Ady szülei-ről és falujáról, két fényképpel.]
- Pauliny László:** Egy Ady-cikk elemzése. Igaz Szó 1957. 11. sz. 878—882. p. [„Egy gyöngye kürtszó. — A Magyar Művészet önkéntes heroldja.” (Szabadság, Nagyvárad 1908. ápr.) c. cikke Czizány Dezső és Márfy Ödön nagyváradi kiállításáról.]
- Robotos Imre:** „Dunának Oltnak egy a hangja.” Utunk 1957. 47. sz. 1., 12. p. (Ady Endréről.)
- Schmidt Hugo:** Ady németül. Igaz Szó 1957. 11. sz. 918—921. p.
- Simon Magda:** A gyarapodó Ady-muzeumban. Utunk 1957. 7. sz. 4—5. p. [A kolozsvári Ady-múzeum új kincsei.]
- Simon Magda:** Egy nyomdász visszaemlékezései. Utunk 1957. 47. sz. 5. p. [Riport Lakatos Mihály nagyváradi, Ady-kortárs nyomdászról.]
- Simon Magda:** Az újságíró Ady. Igaz Szó 1957. 11. sz. 841—851. p.
- Sinka Zoltán:** Ismeretlen levelek Ady Endréhez. Korunk 1957. 11. sz. 1559. p. [Emil Isaac román költő három, Adyhoz írt leveléről.]
- Sinkó Ervin:** Ady Endre kerényén. Utunk 1957. 50. sz. 4. p. [Ady szerepe és jelentősége a magyar irodalmi és politikai életben.]
- „Szabadság-vivás szent nevében.” Utunk 1957. 47. sz. 6. p. [Ady publicisztikájáról.]
- Szász Márton:** Ifjú szívekben élek. Művelődés 1957. 6. sz. 37. p. [Ady Endre temesvári látogatásáról 1897-ben.]
- Szegő Júlia:** A megzenésített Ady-versek útja. Igaz Szó 1957. 11. sz. 921—926. p.
- Széll Zsuzsa:** Emlékezés egy nyárárszakára. Utunk 1957. 47. sz. 5. p. [Emlékezés az Ember az embertelenségben c. Ady-versciklus hatására a második világháború alatt.]
- Szentimrei Jenő:** Verslégiók vezére. Utunk 1957. 47. sz. 1. p. [Ady Endre.]
- Szentimrei Jenő:** Virágok Ady koszorújához. Korunk 1957. 11. sz. 1441—1448. p. [Szerző személyes emlékei Ady Endréről.]
- Szilágyi András:** A költő gimnazista serege. Utunk 1957. 47. sz. 8. p. [Ady hatásáról a korabeli középiskolás ifjúságra.]
- Tabéry Géza:** Levelek a költő feleségéről. Igaz Szó 1957. 11. sz. 893—899. p. [Boncza Bertáról.]
- Tabéry Géza:** Lidérces, messze fény. Igaz Szó 1957. 11. sz. 747—751. p. [Emlékezés Adyra.]
- Tabéry Géza:** Üzenet Adyfalvára. Utunk 1957. 47. sz. 5. p. [Emlékezés Adyra.]
- Tompa László:** „Az a csodálatos Ady uraság.” Igaz Szó 1957. 11. sz. 789—795. p. [Emlékezés.]
- Tóth István:** Földessy Gyula : Ady minden titkai. Ady-kommentárok. Bp. 1949, Athenaeum. Igaz Szó 1957. 11. sz. 942—943. p. [Ism.]
- Turnowsky Sándor:** Adalék a Galilei kör történetéhez. Korunk 1957. 8. sz. 1061—1071. p. [1065—1066. p. : Ady és a Galilei kör kapcsolatáról.]
- Turnowsky Sándor:** A harcos Ady harcos ügyvédje. Korunk 1957. 10. sz. 1437. p. [Nagy Mihály nagyváradi ügyvédéről.]
- Turnowsky Sándor:** „Szívemnek ifjú testvérei...” Igaz Szó 1957. 11. sz. 934—936. p. [Emlékezés Adyról.]
- Apáczai Csere János**
- Sipos Bella:** Apáczai Csere János szülőfalujában. Művelődés 1957. 5. sz. 52—54. p.
- Áprily Lajos**
- Vita Zsigmond:** A hetven éves Áprily Lajos. Igaz Szó 1957. 12. sz. 1096—1098. p.
- Arany János**
- Arany János irodalmi est Bukarestben az Írók Házában. [Hír.] Utunk 1957. 11. sz. 8. p.
- Bonczos István:** „Rá-ráveti visszanező fényét.” Utunk 1957. 9. sz. 5. p. (Az Arany-évforduló készülődéseiről.)
- Danielisz Endre:** Arany-hagyományok Nagy-szalontán. Utunk 1957. 9. sz. 4. p. [Az Arany Jánosra vonatkozó mondák, hagyományok gyűjtéséről.]

- Debreczeni István** : Aki beszélt Arany Jánossal. Utunk 1957. 23. sz. 4. p. [Popovitsné Rozvány Gabriella.]
- Debreczeni István** : Arany a háziúr. Bánsági Üzenet 1957. 38—44. p. [Arany János nagyszalontai háztulajdonosságának története.]
- Debreczeni István** : Egy régi Arany-ünnepség. Utunk 1957. 10. sz. 5. p. [Arany születésének 100. évfordulója.]
- Gaál Gábor** : Arany János az 1848-as forradalomban. Korunk 1957. 2—3. sz. 193—197. p. [A „Nép barátja” szerkesztéséről, 48-as verseiről.]
- Gagy László** : Szalontai Március. Igaz Szó 1957. 3. sz. 333—342. p. [Arany Jánosról.]
- Groza, dr. Petru** : Arany János ünneplőihöz. Művelődés 1957. 4. sz. 24—25. p.
- Herceg János** : Arany Toldijának százéves szerb kiadása. Híd 1957. 246—247. p.
- Kacsó Sándor** : Arany [János] harmincnégy éve Nagyszalontán. Igaz Szó 1957. 3. sz. 324—332. p.
- Költöni, mégis igaz maradni...** Arany János az irodalomról. Utunk 1957. 9. sz. 5. p. [Idézetek.]
- Kürtös József** : Arany-ünnepség Nagyszalontán. Utunk 1957. 10. sz. 5. p.
- Laczkóné Kiss Ibolya** : Arany János emlékek Karlovy Varyban. A Hét 1957. 42. sz. 21. p.
- Popovitsné Rozvány Gabriella** : Aki beszélt Arany Jánossal. Utunk 1957. 23. sz. 4—5. p.
- Szemler Ferenc** : Arany. Utunk 1957. 10. sz. 5. p.
- Szentimrei Jenő** : Állottam vizének mélységei felett. Utunk 1957. 9. sz. 4. p. [Arany János.]
- Tabéry Géza** : Emlékszavak Arany János szülőháza előtt. Utunk 1957. 10. sz. 5. p.
- Tolnai Gábor** : „És vissza nem foly az időnek árja.” Művelődés 1957. 4. sz. 25—26. p. [Arany Jánosról tartott beszéd. Szalontán, 1957. márciusában a költő születésének 140. évfordulóján rendezett ünnepségen.]
- Turczel Lajos** : Nem hal meg az, aki milliókra költi dús élete kincseit... [Arany János halálának 75. évfordulójára.] A Hét 1957. 43. sz. 15. p.
- Asztalos István**
- Izsák József** : Asztalos István : Elmondja János. Bukarest 1956, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. Igaz Szó 1957. 3. sz. 472—474. p. [Regény. — Ism.]
- Bajkó Elek**
- Árvay József** : Egy székely paraszt emlékiratai. Korunk 1957. 8. sz. 1117—1120. p. [Bajkó Elek (1810—1895) „A vándor huszár” c. önéletírásáról.]
- Faragó József** : A vándor huszár. Utunk 1957. 41. sz. 5. p. [Kéri Bajkó Elek székely parasztember önéletírásának megjelentetését.]
- Fodor Ernő** : Jegyzet egy elkésett jegyzetről. Utunk 1957. 42. sz. 4. p. [Bajkó Elek székely parasztember önéletírásának kiadási tervéről.]
- Bajor Andor**
- Robotos Imre** : A formalizmus gúnyképei. Bajor Andor Kerek perccének második, bővített kiadásáról. Utunk 1957. 25. sz. 4. p.
- Balassi Bálint**
- Veress Dániel** : Céltévesztett utószó. Igaz Szó 1957. 10. sz. 638—639. p. [Székely János előszaváról, mely az Állami Kiadó 1957-es Balassi Bálint: Összes verse c. kötete előtt jelent meg.]
- Vita Zsigmond** : Balassi — három ezer példányban. Utunk 1957. 37. sz. 2. p. [A Magyar Klasszikusok sorozat Balassi-kötetéről.]
- Balázs Béla**
- Kertész Pál—Péterfi Gabriella** : Balázs Béla és a filmművészet. Korunk 1957. 7. sz. 923—927. p. [Balázs Béla filmesztétikai-irodalmi munkásságáról.]
- Balázs Ferenc**
- Szentimrei Jenő** : Balázs Ferenc. 1901—1937 Utunk 1957. 20. sz. 4. p.
- Bálint György**
- Szilágyi Júlia** : Bálint György humanizmusa. Korunk 1957. 2—3. sz. 300—301. p. [A „Szavak felkelése” szerzőjéről.]
- Bánffy Miklós**
- Marosi Péter** : Mít ér Bánffy [Miklós] trilógiája. I—II. Utunk 1957. 27. sz. 4—5., 28. sz. 8—10. p.
- Nagy István** : Nézzünk hát szembe. Utunk 1957. 15. sz. 4—6. p. [Bánffy Miklós regénytrilógiájáról.]
- Baróti Szabó Dávid**
- Ozsvald Árpád** : Baróti Szabó Dávid sírjánál. A Hét 1957. 37. sz. 20. p.
- Bartalis János**
- Méliusz József** : Kitépott naplólapok. Újra virágzó rózsafa. Igaz Szó 1957. 4. sz. 605—610. p. [Bartalis János pályájáról.]
- Bél Mátyás**
- Orbán Gábor** : Bél Mátyás emlékezete. A Hét 1957. 16. sz. 9. p.

Benedek Elek

Ficzay Dénes [kiad.]: Benedek Elek levelei az aradi Kölcsey Egyesülethez. *Igaz Szó* 1957. 3. sz. 454—458. p. [Szövegközlés.]

Jagamas Ilona: És eljöttek fiak, unokák... *Utunk* 1957. 36. sz. 7. p. [Emléktábla leleplezése Benedek Elek kisbaconi lakhelyén.]

Régeni András: Benedek Elek a közéleti harcos. *Halljátok, emberek?* *Utunk* 1957. 9. sz. 2. p. [Politikai írásai és irodalmi bírálatai.]

Szentimrei Jenő: Az ismeretlen Benedek Elek. *Korunk* 1957. 5. sz. 615—617. p. [Benedek Elek társadalombíró cikkeiről.]

Berde Mária

Katona Szabó István: Jegyzetek Berde Mária műveiről. I—II. *Utunk* 1957. 30. sz. 8—9., 31. sz. 4—6. p.

Nagy István: Mit „vall” és mit „vállal” Berde Mária. *Utunk* 1957. 19. sz. 6. p.

Brassai Sámuel

Mikó Imre: Brassai Sámuel, az utolsó erdélyi polihisztor. *Korunk* 1957. 5. sz. 488—502. p.

Braun Róbert

Turnowsky Sándor: Braun Róbert, a magyar szociográfia úttörője. *Korunk* 1957. 2—3. sz. 288—291. p. [A „Huszadik Század” munkatársáról, az „Adatok a vidéki munkásság életéhez” c. tanulmány szerzőjéről.]

Bródy Sándor

Barabási Erzsébet: „A tanítónő” románul. *Utunk* 1957. 18. sz. 5. p. [Bródy Sándor színműve.]

Csépe Imre

Juhász Géza: Csépe Imre: Tarisznvás emberek. [Novellák.] *Szobotica* 1957, Mj-nerva. — *Híd* 1957. 665—668. p. — [Ism.]

Csepreghy Ferenc

Turczel Lajos: Megemlékezés Csepreghy Ferencről. *A Hét* 1957. 11. sz. 16. p.

Csiky Gergely

Berde Zoltán: Csiky Gergely színművei. Bukarest 1957. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. *Igaz Szó* 1957. 7. sz. 149—150. p. — [Ism.]

—d—: A „Nagymama” Dunaszerdahelyen. *A Hét* 1957. 15. sz. 14. p. [Csiky Gergely színművének előadásáról.]

Darvas József

Egri Viktor: Szakadék. *A Hét* 1957. 28. sz. 7. p. [Darvas József drámájának filmváltozatáról.]

Dienes András

Két új könyv Petőfiről. *Híd* 1957. 776. p. [Dienes András: A legendák Petőfije, és Várkonyi Nándor: Az üstökös csóvája c. könyvekről.]

Drégely Ferenc

Kubán Endre: Drégely Ferenc [Nekrológ.] *Bánsági Üzenet* 1957. 169—170. p. [Novellairól.]

Dsida Jenő

Földes László: Dsida Jenő költészete. *Utunk* 1957. 38. sz. 8—9., 39. sz. 3—5., 40. sz. 8—9., 41. sz. 4—6. p.

József Attila ismeretlen levele. *Igaz Szó* 1957. 12. sz. 1072—1073. p. [Levele Dsida Jenőhöz 1930. jún. 16-án.]

Dutka Ákos

Somodi Zoltán: Dutka Ákos: „A Holnap” városa. Bp. 1955, Magvető. *Igaz Szó* 1957. 11. sz. 946—947. p. [Korrajz. — Ism.]

Egri Viktor

Farkas Jenő: Örök Láng. Egri Viktor drámai költeményének bemutatója. *A Hét* 1957. 45. sz. 4—5. p. [Ének a romok felett.]

Mács József: Timur Füleken. *A Hét* 1957. 17. sz. 9. p. [Egri Viktor: Ének a romok felett. c. verses drámájának füleki előadása.]

Turczel Lajos: Ének a romok felett. Egri Viktor verses drámája. *A Hét* 1957. 17. sz. 4—5., 9. p.

Endre Károly

Méliusz József: Íme a költő. *Igaz szó* 1957. 9. sz. 403—414. p. [Endre Károly, mai romániai magyar költőről.]

Eötvös József

Mohr Gedeon: Eötvös József Dózsa Györgyről. *A Hét* 1957. 14. sz. 14. p. [Magyarország 1514-ben.]

Fábry Zoltán

Fábry Zoltán hatvan éves. [Hír.] *Utunk* 1957. 33. sz. 8. p.

Robotos Imre: Egy magyar humanista igaza. *Korunk* 1957. 1. sz. 115—119. p. [Fábry Zoltánról.]

Turczel Lajos: Fábry Zoltán hatvan éves. *A Hét* 1957. 32. sz. 15. p.

Fazekas Mihály

Robotos Imre: Pozitív szatirikus hős. *Igaz Szó* 1957. 5. sz. 771—774. p. [Fazekas Mihály: Ludas Matyiáról.]

Fehér Ferenc

Bálint István: Fehér Ferenc: Álom a dűlőutak szélén. [Versköt.] *Híd* 1957. 264—265. p. [Ism.]

- Saffer Pál**: Érzelmes gondolatok a költőről. Híd 1957. 257—262. p. (Fehér Ferencről, „Álom a dülöutak szélén” c. kötetének megjelenése alkalmából.)
- Tomán László**: Két új könyvünk. Híd 1957. 248—256. p. [Fehér Ferenc verses- és Major Nándor elbeszéléskötetéről.]
- Zákány Antal**: A kritikáról — Feherről... Híd 1957. 274—279. p. [Vita Bori Imrével, Fehér Ferenc: Álom a dülöutak szélén c. verseskötetének értékeléséről.]
- Fodor Sándor**
Marosi Péter: Fodor Sándor: Fújja a szél. (Novellák.) Bukarest 1957, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. Utunk 1957. 40. sz. 10. p. [Ism.]
- Földes László**
Földes László: Külvárosok poézise. Huszár Sándor: Valaki közbeszól. (Elbeszélések.) Utunk 1957. 6. sz. 4—5. p. [Ism.]
- Frank, Anne**
Tomán László: Hátsó épület. Híd 1957. 142—144. p. [Anna Frank naplójáról.]
- Franyó Zoltán**
Endre Károly: Franyó Zoltán hetven éves. Utunk 1957. 27. sz. 2. p.
Endre Károly: A hetven éves Franyó Zoltán. Igaz Szó 1957. 6. sz. 938—944. p.
- Gaál Gábor**
Gaál Gáborné: Gaál Gábor hétköznapijai. Utunk 1957. 33. sz. 1. p.
Kohn Hillel: Gaál Gábor és a Korunk. Korunk 1957. 1. sz. 96—99. p. [Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről.]
Szentimrei Jenő: Gaál [Gábor], a szerkesztő. Korunk 1957. 1. sz. 95—96. p.
- Gábor Ferenc**
Szilágyi András: Egy szalontai parasztköltőnél. Utunk 1957. 31. sz. 1. p. [Gábor Ferenc parasztköltő életéről.]
- Gagy László**
Hajdu Győző: A hangulat költészete. Igaz Szó 1957. 8. sz. 237—243. p. [Gagy Lászlóról.]
Veress Dániel: „Tovább zengeni az emberek szívében.” Gagy László novellakötetéről. Utunk 1957. 32. sz. 3. p. [Gagy László: Vadrózsa.]
- Gárdonyi Géza**
Nagy Pál: A másik Gárdonyi. Utunk 1957. 14. sz. 2. p. [Gárdonyi József: Az élő Gárdonyi c., apjáról írt könyvéről.]
- Gellért Sándor**
Antal Péter: Gellért Sándor nyomában. Utunk 1957. 42. sz. 6. p. [Gellért Sándor: Angyal Bandi nyomában. Bukarest 1957, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó c. verseskötetének ism.]
Veress Dániel: Szemlélet és jelkép. Igaz Szó 1957. 8. sz. 288—292. p. [Gellért Sándor verseiről.]
- Gunda Béla**
Látó Anna: Gunda Béla: Néprajzi gyűjtőúton. (Néprajzi antológia.) Bp. 1957. Magvető. Korunk 1957. 1264—1269. p. — [Ism.]
- Győry Dezső**
Turczel Lajos: Vérehulló szerelem. A kritikus lírai vallomásai Győry Dezsőről és új írói útjáról. A Hét 1957. 34. sz. 16. p.
- Hajdu Zoltán**
Veress Dániel: Hajdu Zoltán: Furulyaszó. Marosvásárhely 1957, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. Igaz Szó 1957. 9. sz. 471—473. p. [Versek. — Ism.]
- Hegedűs Géza**
Turnowsky Sándor: A fekete ember históriája. Utunk 1957. 9. sz. 6. p. [Hegedűs Géza Karácsony Györgyről írt regényéről.]
- Heltai Jenő**
Egri Viktor: A néma levente. A Magyar Területi Színház bemutatója. A Hét 1957. 4. sz. 4—5. p. [Heltai Jenő mesejátéka].
György János: A tündérlaki lányok. Heltai-bemutató a szatmári Állami Magyar Színházban. Utunk 1957. 46. sz. 6. p. [Heltai Jenő.]
Jánosházy György: Néhány szó a Néma leventéről. Utunk 1957. 38. sz. 2. p. [Heltai Jenő verses mesejátékáról.]
Majtényi Mihály: Heltai [Jenő]. [Nekrológ.] Híd 1957. 740—744. p.
Molter Károly: Heltai Jenő. Igaz Szó 1957. 9. sz. 460—461. p.
Szentimrei Jenő: Heltai Jenő. 1871—1957. Utunk 1957. 37. sz. 8. p.
- Hidas Antal**
Szilágyi András: A magyar irodalom moszkvai rendkívüli követei. Utunk 1957. 46. sz. 1., 8. p. [Hidas Antal és Kun Ágnes.]
- Hornyak József**
Izsák József: Realizmus és líraiság. Hornyak József Nyárfa című novelláskötetéről. Utunk 1957. 30. sz. 9. p.
Veress Dániel: Hornyak József: Nyárfa. (Elbeszélések.) Bukarest 1957, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. Igaz Szó 1957. 3. sz. 464—466. p. [Ism.]

Veress Dániel : Hornyák József : Virágos vén berek. (Elbeszélések.) Bukarest 1957, Ifjúsági Kiadó, Igaz Szó 1957. 3. sz. 464—466. p. [Ism.]

Horváth Imre

Izsák József : Szeptemberi szélben. Igaz Szó 1957. 10. sz. 637—638. p. [Horváth Imre versciklusáról, mely az Utunk 1957. 38. sz.-ban jelent meg.]

Huszár Sándor

Földes László : Külvárosok poézise. Huszár Sándor : Valaki közbeszól. (Elbeszélések.) Utunk 1957. 6. sz. 4—5. p.

Oláh Tibor : Huszár Sándor : Valaki közbeszól. (Elbeszélések.) Bukarest 1956, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Igaz Szó 1957. 2. sz. 304—306. p. [Ism.]

Illés Béla

(g) : Habent sua fata libelli. Híd 1957. 553. p. [Illés Béla : Ég a Tisza c. regényének 1957. évi, első magyarországi kiadásáról.]

Molter Károly : A magyar kommun regénye. Igaz Szó 1957. 8. sz. 293—296. p. [Illés Béla : Ég a Tisza.]

Sotymai László : Egy könyv hazaért. Utunk 1957. 32. sz. 2. p. (Illés Béla : Ég a Tisza.)

Somodi Zoltán : A szerző és a szerkesztő figyelmébe. Igaz Szó 1957. 8. sz. 317—318. p. [Somlyai László Illés Béla : Ég a Tisza c. regényéről írt recenziójáról. (Utunk 1957. aug. 8. sz.)]

Illyés Gyula

Gálfalvi Zsolt : Illyés Gyula : Kézfogások. Utunk 1957. 3. sz. 2. p. [Ism.]

Tamás Gáspár : Iránytű nélkül. Utunk 1957. 5. sz. 3. p. [Válasz Gálfalvi Zsolt : Illyés Gyula : Kézfogások című kötetéről írt cikkére.]

Jászi Oszkár

Debreczeni József : Jászi Oszkár halála. Híd 1957. 195—196. p. [Széljegyzetek.]

Jókai Mór

Cseh Zoltán : Hol volt Jókai Aranyemberének Senki Szigete? Utunk 1957. 38. sz. 2. p. [Az osztrovai sziget környékéről.]

Debreczeni József : Jókai 1957-ben. [Széljegyzet.] Híd 1957. 131—133. p.

Józsa Béla

Szilágyi András : Józsa Béla igazsága. Utunk 1957. 45. sz. 5., 10. p. [A kommunista író és politikus méltatása.]

József Attila

József Attila ismeretlen levele. Igaz Szó 1957. 12. sz. 1072—1073. p. [Levele Dsida Jenőhöz 1930. jún. 16-án.]

Szabolcsi Miklós : A József Attila-kutatások néhány kérdése. Utunk 1957. 49. sz. 2. p.

Juhász Gyula

Barsi Imre : Juhász Gyula emlékének. A Hét 1957. 13. sz. 12—13. p.

F. Diósszilágyi Ilona : Épp oly alapossággal. Utunk 1957. 21. sz. 8. p. [Pataki Bálint. Három mozaik Juhász Gyula nagyváradi éveiből c. cikkének korrekciója.]

Franyó Zoltán : Juszuf emír tallérjai. Utunk 1957. 17. sz. 4. p. [Kiss József Juhász Gyulának adott honoráriumáról.]

Horváth Imre : Húsz év multán. Utunk 1957. 18. sz. 4. p. [Juhász Gyula halálának évfordulója.]

Juhász Gyula emlékünnepe Nagyváradon. [Hír.] Utunk 1957. 26. sz. 12. p.

Manojlović, Todor : Az ifjú Juhász Gyula. Híd. 1957. 953—958. p.

Molter Károly : Népével nő Juhász Gyula. Igaz Szó 1957. 4. sz. 616—620. p.

Pataki Bálint : Három mozaik Juhász Gyula nagyváradi éveiből. Utunk 1957. 15. sz. 4. p.

Seresztély Béla : Egy nap Juhász Gyulával. Igaz Szó 1957. 2. sz. 295—297. p. [1903 őszén, az Előre c. egyetemi ifjúsági hetilap alapításakor.]

Kacsó Sándor

Izsák József : „Régi” könyv — mai tanulságai. Utunk 1957. 31. sz. 3. p. [Kacsó Sándor : Vakvágányon.]

Karácsony Benő

Huszár Sándor : A humánumtól — a cinizmusig. Hozzászólás Robotos Imre cikkéhez. I—II. Utunk 1957. 37. sz. 4—6. p. [Karácsony Benőről.]

Robotos Imre : A cinizmustól — a közösségi humánumig. Utunk 1957. 32. sz. 8—9., 33. sz. 6. p. [Karácsony Benő műveiről.]

Karinthy Frigyes

Ascher Oszkár : Karinthy Frigyesről. Művelődés 1957. 1. sz. 46—47. p.

Károlyi Mihály

Sinkó Ervin : Károlyi Mihály útja. Híd 1957. 879—887. p. [Részlet Károlyi Mihály emlékiratához írt előszóból.]

Katona József

Jánosházy György : Hol vannak az érvek? Igaz Szó 1957. 7. sz. 147—149. p. [Válasz Kacsir Mária cikkére (Előre 1957. júl. 13. Jánosházy : Két Bánk c. tanulmányával Igaz Szó 1957. 7. sz.) kapcsolatban.]

Jánosházy György : Két Bánk. Igaz Szó 1957. 5. sz. 784—787. p. [Katona József drámájáról és Erkel Ferenc operájáról.]

Kemény János

Gagy László: Kemény János: A havas dicsérete. (Elbeszélések.) Marosvásárhely 1957, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. *Igaz Szó* 1957. 5. sz. 791—792. p. [Ism.]
Veress Dániel: Írások válasza — írójuknak. *Utunk* 1957. 36. sz. 5. p. [Kemény János: A havas dicsérete c. elbeszéléskötetéről.]

Keresztúry Dezső

Benkő Samu: Keresztúry Dezső [szerk.]: A magyar irodalom képeskönyve. Bp. 1957, Magvető. *Utunk* 1957. 40. sz. 12. p. [Ism.]

Kiss Jenő

Gálfalvi Zsolt: Versolvasás közben. Kiss Jenő: Szín és tűz. Bukarest 1957, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó c. verseskötetéről. *Igaz Szó* 1957. 7. sz. 123—129. p. [Ism.]
Sőni Pál: Szín és tűz. Kiss Jenő új verseskötetéről. *Utunk* 1957. 11. sz. 3. p.

Kocziány László

Szigeti József: Kocziány László [szerk.]: Őszi harmat után... Bukarest 1957, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. *Igaz szó* 1957. 9. sz. 475—477. p. [XVIII. századi énekeskönyv anyagából készült antológia ismertetése.]

Kodály Zoltán

Zoltán Aladár: Kodály Zoltán. *Korunk* 1957. 12. sz. 1724—1725. p. [Életművének ismertetése.]

Korda István

Izsák József: Korda István: A nagy út. Bukarest 1956, Ifjúsági Kiadó. *Igaz Szó* 1957. 6. sz. 793—795. p. [Regény. — Ism.]
Korda István: „A nagy út” és ami belőle kimaradt. *Művelődés* 1957. 6. sz. 31. p. [Korda István A nagy út c. Kőrösi Csoma Sándorról szóló regényéről.]
Méhes György: Olvasó az olvasóhoz. *Művelődés* 1957. 4. sz. 39. p. [Korda István: A nagy út c. regényéről.]
Szöcs István: Az életrajzi regény népszerűsége. Korda István: A nagy út. [Reg.] Bukarest 1956, Ifjúsági Könyvkiadó. *Korunk* 1957. 2—3. sz. 316—318. p. [Ism.]
Vita Zsigmond: Az ifjúsági regény problémái. *Korunk* 1957. 5. sz. (638—642. p.) [Vita Korda István „A nagy út” c. regényéről.]

Kosztolányi Dezső

Jancsó Elemér: Kosztolányi Dezső levelei Kuncz Aladárhoz. *Igaz Szó* 1957. 3. sz. 453—454. p. [Szövegközlés.]

Laták István: Kosztolányi „Édes Anná”-ja a suboticei műkedvelők színpadán. *Híd* 1957. 148—149. p.

Kovács Dezső

Tompa László: Kovács Dezső (1866—1935.) *Igaz Szó* 1957. 4. sz. 518—527. p. [Romániai magyar író, az Erdélyi Helikon főmunkatársa.]

Kovács György

Hajdú Győző: Bánat és bor. *Igaz Szó* 1957. 2. sz. 273—280. p. [Kovács György, romániai magyar író novelláiról.]
Nagy Pál: A kortárs író felelősségérzetével. Kovács György *Bűntűgy* című novelláskötetéről. *Utunk* 1957. 28. sz. 5. p.

Kovács Katona Jenő

Jordáky Lajos: Kovács Katona Jenő. *Korunk* 1957. 2—3. sz. 287—288. p. [Kovács Katona Jenőről, a mártírhalt halt költőről.]

Kováts József

Sőni Pál: Kováts József. *Igaz Szó* 1957. 5. sz. 752—756. p. [Két háború közötti romániai magyar író.]

Kölcsey Ferenc

Ficzay Dénes: Szentimrei Jenő: Ferenc tekintetes úr. Marosvásárhely 1957, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. [Reg.] *Igaz Szó* 1917. 9. sz. 470—471. p. [Ism.]
Méhes György: Szentimrei Jenő Kölcsey — regénye. *Művelődés* 1957. 8. sz. 46. p. [Ferenc tekintetes úr c. regényéről.]
Molter Károly: A kiigazított Kölcsey-arckép. *Utunk* 1957. 33. sz. 6. p. [Szentimrei Jenő: Ferenc tekintetes úr c. regényéről.]

Kriza János

Mikes György: Eljövendő Kriza-kötetéről. *Utunk* 1957. 46. sz. 2. p. [A Vadrózsák készülő romániai kiadása.]

Krúdy Gyula

Izsák József: Még egyszer és nem utólszor... *Igaz Szó* 1957. 8. sz. 314—315. p. [Kifogásolja a bukaresti Tanulók Könyvtárában megjelent Krúdy: *Árnyékból* szőtt vendég c. elbeszéléskötet kiadását.]
Ficzay Dénes: Krúdy Gyula: *Árnyékból* szőtt vendég. Bukarest, 1957. Ifjúsági Kiadó. [Elbeszélések.] *Igaz Szó* 1957. 7. sz. 156—158. p. [Ism.]
Ficzay Dénes: Krúdy Gyula: Valakit elvisz az ördög. Debrecen 1956, Alföldi Magvető. [Kisregény.] *Igaz Szó* 1957. 3. sz. 474—475. p. [Ism.]

G. L.: Krúdy Gyula: Írói arcképek. Bp. 1957, Magvető. — Híd 1957. 977—978. p. [Ism.]

Szűcs István: Déli kakasszó. Igaz Szó 1957. 9. sz. 446—448. p. [Izsák József cikke (Igaz Szó 1957. 8. sz.) ellen, mely Krúdy Gyula elbeszéléseinek kiadását kifogásolja.]

Kún Ágnes

Szilágyi András: A magyar irodalom moszkvai rendkívüli követei. Utunk 1957. 46. sz. 1., 8. p. [Hidas Antal és Kún Ágnes.]

Kuncz Aladár

Jancsó Elemér: Kosztolányi Dezső levelei Kuncz Aladárhoz. Igaz Szó 1957. 3. sz. 453—454. p. [Szövegközlés.]

Laták István

Majtényi Mihály: „Szótlanok megnyíló szája voltam...” Híd 1957. 283—288. p. [Laták István költészetéről.]

Létay Lajos

Gáljalvi Zsolt: Versolvasás közben. Igaz Szó 1957. 7. sz. 123—129. p. [Létay Lajos: Gond és öröm. Bukarest 1957, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó — c. könyvről ism.]

Madách Imre

Tordai Zádor: Jegyzetek „Az ember tragédiájáról.” Korunk 1957. 8. sz. 1044—1060. p.

Major Nándor

Szirmai Károly: Major Nándor elbeszélései. [Ism.] Híd 1957. 262—264. p.

Tomán László: Két új könyvünk. Híd 1957. 248—256. p. [Fehér Ferenc verses és Major Nándor elbeszéléskötetéről.]

Majtényi Mihály

Szeli István: Egy regény nyelvi tanulságai. Híd 1957. 162—172. p. [Majtényi Mihály: Garabonciás és Bige Jóska házassága c. regényeinek nyelvéről, stílusáról.]

Majthényi Erik

Jánosházy György: Gondolat és forma. Utunk 1957. 34. sz. 3., 5. p. [Majthényi Erik: Búcsú az ódáktól.]

Marton Lili

Méhes György: A Taligás király. Marton Lili mesejátékának bemutatója a kolozvári Állami Magyar Színházban. Utunk 1957. 50. sz. 10. p.

Orbán Lajos: Színírálat helyett... Utunk 1957. 44. sz. 2. p. [Marton Lili: Taligás király c. mesejátékáról.]

Mikszáth Kálmán

Ficzay Dénes: Mikszáth Kálmán kiadatlan levele Márki Sándorhoz. Utunk 1957. 19. sz. 3. p. [1882. január 27.]

Ficzay Dénes: Példamutató vállalkozás. Igaz Szó 1957. 8. sz. 312—313. p. [Az Akadémiai Kiadó Mikszáth kritikai kiadásáról.]

(s): A nagy palóc és az idegen irodalom. A Hét 1957. 1. sz. 21. p. [Mikszáth Kálmán.]

Molnár Ferenc

Debreceni József: Molnár Ferenc: Zöld huszár. (Reg.) Noviszád 1957. Testvériség-Egység. — Híd 1957. 762—764. p. [Ism.]

Molter Károly

Izsák József: Molter Károly: Harci mosolyok. Marosvásárhely 1956 Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. (Elbeszélések.) Igaz szó 1957. 2. sz. 308—310. p. [Ism.]

Panek Zoltán: A mosolygó harcos. Kritikai interjú egy könyvvel. Utunk 1957. 3. sz. 3. p. [Molter Károly: Harci mosolyok c. elbeszéléskötete.]

Móra Ferenc

Garay Ákos: Hannibál tanár úr. Utunk 1957. 31. sz. 8. p. [Móra Ferenc regényének, a Hannibál feltámasztásának filmváltozatáról.]

Kubán Endre, id.: A foltozó szűcs fia. Bánsági Üzenet 1957. 117—121. p. [Kortársi visszaemlékezés Móra Ferencre.]

Nejdl, Karel: Móra Ferenc nyomában. A Hét 1957. 41. sz. 9. p. [Móra Ferenc két látogatásáról Karlovy Varyban.]

Móricz Zsigmond

Antal Péter: Az asszony beleszól. Utunk 1957. 33. sz. 2. p. [Móricz Zsigmond regénye.]

Codarcea, Corneliu: Móricz Zsigmond a régi Romániában. Korunk 1957. 5. sz. 593—597. p. [1926-ban.]

Gellért Oszkár: A reakció hajszája Móricz [Zsigmond] ellen 1931-ben. (A Népszabadság nyomán). A Hét 1957. 12. sz. 13. p.

Katona Szabó István: Móricz Zsigmond és a marosvásárhelyi diákok. Igaz Szó 1957. 2. sz. 291—295. p. [1941 tavaszán, marosvásárhelyi, Tolnai Lajosról tartott előadásainak sikere a diákok körében.]

Méhes György: Olvasó az olvasóhoz. Művelődés 1957. 3. sz. 56. p. [Móricz Zsigmondról.]

Oláh Tibor: Esküszöm: Jobblábbal keltem. Utunk 1957. 30. sz. 11. p. [Válasz Szilágyi Andrásnak Móricz Zsigmond Nem élhetek muzsikaszó nélkül c. színművéről írt,

- Amikor a kritikus ballábbal kel föl c. kritikájára.]
- Oláh Tibor**: Vigyázat, törékeny! Utunk 1957. 24. sz. 11. p. [Móricz Zsigmond; Nem élhetek muzsikaszó nélkül c. színművének kolozsvári előadásáról.]
- Panek Zoltán**: Utószó „a boldogság tömény formájához”. Utunk 1957. 40. sz. 2. p. [Kóczy László Móricz Zsigmond: Boldog ember c. regényéhez írt utószaváról.]
- Sólyom László**: „A boldog ember” Pincen. A Hét 1957. 16. sz. 14. p. [Osovay Imre előadása Móricz Zsigmond regényéről.]
- Szilágyi András**: Amikor a kritikus ballábbal kel föl... Utunk 1957. 26. sz. 10. p. [Válasz Oláh Tibor Móricz Zsigmond: Nem élhetek muzsikaszó nélkül c. színművének bemutatójáról írt „Vigyázat, törékeny” c. kritikájára.]
- Nagy Irén**:
Béldi Miklós: Felszállt a köd. (Elb.) — [Ism.] A Hét 1957. 7. sz. 16. p.
- Nagy István**
Gálfalvi Zsolt: Írói állásfoglalás és művészi ábrázolás. Nagy István: Huszonöt év. I—II. [Tárca.] Utunk 1957. 16. sz. 4—5., 17. sz. 4—5. p.
- Kacsó Sándor**: Nagy István-est bevezetője. Művelődés 1957. 6. sz. 10. p. [Az író 25 éves jubileumán.]
- Székely János**: Nagy István régebbi novelláiról. Utunk 1957. 45. sz. 4—5. p. 46. sz. 6—7. p.
- Szentimrei Jenő**: Találkoztam Nagy Istvánnal. Utunk 1957. 49. sz. 6. p. [Vallomás c. cikkéről, amely az Előre 1957. nov. 7-i számában jelent meg.]
- Nagy Lajos**
Gazda József: Nagy Lajos önéletrajzi regénye. Utunk 1957. 19. sz. 3. p. [A lázadó ember és A menekülő ember.]
- Juhász Géza**: Keserű ember. Híd 1957. 964—968. p. [Nagy Lajos önéletrajzi regényeiről.]
- Németh László**
Békési Ágnes: Németh László: Égető Eszter. [Reg.] 1956, Magvető. Korunk 1957. 9. sz. 1262—1264. p. [Ism.]
- Bori Imre**: Németh László: Égető Eszter. [Reg.] Bp. 1956, Magvető. Híd 1957. 424—426. p. [Ism.]
- Egri Viktor**: Forró színházi esték. Galilei. A Hét 1957. 38. sz. 4—5. p. [Németh László drámájának pozsonyi előadása a Nemzeti Színház vendéjátékában.]
- Nyíró József**
Katona Szabó István: Nyíró József írói útja. I—II. Utunk 1957. 50. sz. 8—10., 51. sz. 4—5. p.
- Panek Zoltán**
Izsák József: A szórakoztató irodalom kérdéséről. Igaz Szó 1957. 6. sz. 923—928. p. [Panek Zoltán: Minden külön érte-sítés helyett c. regényéről.]
- Papp Ferenc**
Panek Zoltán: A mű beszél. Válasz Papp Ferenc „Eszményeim védelmében” című cikkére. Utunk 1957. 8. sz. 10. p.
- Panek Zoltán**: Szemlélet és valóság. Megjegyzések Papp Ferenc Remény c. könyvéhez. Utunk 1957. 4. sz. 3—4. p.
- Papp Ferenc**: Eszményeim védelmében. Megjegyzések Panek Zoltán: „Szemlélet és valóság” c. cikkéről. Utunk 1957. 6. sz. 8. p.
- Petőfi Sándor**
Beke György: Koltó felé. Művelődés 1957. 1. sz. 20—21. p. [Petőfi koltói napjairól.]
- Békés István**: Évszázados fák Petőfiről mesélnek. A Hét 1957. 27. sz. 17. p.
- D-s.**: Fehér szobor. A Hét 1957. 2. sz. 11. p. [Petőfi szobra Pozsonyban.]
- Forbáth Imre**: Miért volt nagy költő Petőfi? A Hét 1957. 51—52. sz. 20—22. p.
- Két új könyv Petőfiről**. Híd 1957. 776. p. [Dienes András: A legendák Petőfije és Várkonyi Nándor: Az üstökös csóvjája c. könyvekről.]
- Sasu, Dorothea**: Petőfi románul — 1865-ben. (Ford.: Veégh Sándor.) Utunk 1957. 28. sz. 2. p. [Az Aurora Románia c. folyóiratban közölt első román Petőfi-fordítás-ról.]
- Tóth Tibor**: Petőfi és Sládkovič nyomán Selmecbányán. A Hét 1957. 43. sz. 8—9. p.
- Veégh Sándor**: Petőfi román műfordítás-irodalma. Korunk 1957. 12. sz. 1735—1736. p.
- Petrőczy Bálint**
Rácz Olivér: Piros virág. Petrőczy Bálint elbeszélései. A Hét 1957. 10. sz. 16. p.
- Rimanóczy Kálmán**
Táray Barna: Műtét. Rimanóczy Kálmán darabjáról. Utunk 1957. 24. sz. 10. p.
- Salamon Ernő**
Fuchs Simon: Forradalmi hagyományaink és Salamon Ernő. Utunk 1957. 29. sz. 6—7. p. [A két világháború közötti szocialista-forradalmi költészetéről.]
- Marosi Péter**: Jegyzetek Salamon Ernő lírájáról. Utunk 1957. 42. sz. 4—5., 44. sz. 6—7. p.
- Sas Andor**
Csanda Sándor: Köszöntjük Sas Andort. A Hét 1957. 5. sz. 12—13. p. [Csehszlovákiai irodalomtörténész, főiskolai tanár.]

Sebestyén Mátyás

Fehér Ferenc: Sebestyén Mátyás: Zim�i-Zumi bál. [Gyermekversek.] Noviszád 1957. Testvériség-Egység. Híd 1957. 447—431. p. [Ism.]

Simon Magda

Csehi Gyula: Életanyag, élmény, megformálás. Igaz Szó 1957. 4. sz. 594—604. p. [Simon Magda: Tanyai lelkek c. riport-könyvéről.]

Méhes György: Olvasó az olvasónak. Művelődés 1957. 1. sz. 63. p. [Simon Magda: Tanyai lelkek c. riportkötetéről.]

Sipos Domokos

Molter Károly: Sipos Domokos. Igaz Szó 1957. 6. sz. 854—862. p.

Sütő András

K.: A Félrejáró Salamon és a Gondos atyafiság a román kritika mérlegén. Utunk 1957. 25. sz. 2. p. [Sütő András és Szabó Gyula regénye.]

Robotos Imre: A humor és szatíra elemei Sütő András: Félrejáró Salamon c. művében. Utunk 1957. 22. sz. 8. p.

Szabédi László

Földes László: A kritikus. Utunk 1957. 19. sz. 3. p. [Szabédi László.]

Horváth Imre: A költő. Utunk 1957. 19. sz. 3. p. [Szabédi László.]

Márki Zoltán: Szabédi László ötven éves. Utunk 1957. 19. sz. 3. p.

Márton Gyula: A nyelvész. Utunk 1957. 19. sz. 3. p. [Szabédi László.]

Szász János: Szabédi László ötven éves. Igaz Szó 1957. 5. sz. 775—776. p.

Szabó Béla

Dobos László: A menyasszony. A Hét 1957. 5. sz. 16. p. [Szabó Béla: Menyasszony c. regénye.]

Szabó Gyula

K.: A Félrejáró Salamon és a Gondos atyafiság a román kritika mérlegén. Utunk 1957. 25. sz. 2. p. [Sütő András és Szabó Gyula regénye.]

Szabó Lajos

[*Oldh* Tibor] o. t.: Ösbemutató. Utunk 1957. 19. sz. 1. p. [Menekülés c. drámájáról.]

Oláh Tibor: Ösbemutató Vásárhelyen. Utunk 1957. 23. sz. 1., 7. p. [A Menekülés c. drámáról.]

Szabó Lőrinc

Bori Imre: Szabó Lőrinc. [Méltatás]. Híd 1957. 858—863. p.

Jánosházy György: Szabó Lőrinc. Utunk 1957. 41. sz. 6. p. [Nekrológ.]

Szemlér Ferenc: Búcsúvétel Szabó Lőrinc-től. Igaz Szó 1957. 10. sz. 625—627. p. [Életrajzi adatokkal.]

Szöcs István: Szabó Lőrinc sírjánál. Korunk 1957. 1555—1556. p. [Megemlékezés.]

Szalatnai Rezső

Mayer Imre: Szalatnai Rezső: Kempelen, a varázsló. [Ism.] A Hét 1957. 37. sz. 15. p.

Szász János

Gálfalvi Zsolt: Versolvasás közben. Igaz Szó 1957. 8. sz. 279—283. p. [Szász János verseiről.]

Kacsir Mária: A szerkesztő felelőssége. Utunk 1957. 12. sz. 5. p. [Válasz Méliusz József: Kitérők olvasás közben, Szász János: Nincsen titkom c. verskötetét méltató cikkére, amelyben a szerkesztő és a szerkesztés problémáit érinti.]

Méliusz József: Kitérők olvasás közben. Utunk 1957. 8. sz. 4. p. [Az erdélyi magyar irodalom néhány problémája Szász János: Nincsen titkom c. verskötete kapcsán.]

Szász Károly

Jordáky Lajos: Szász Károly: Válogatott tanulmányok. Bukarest 1955 Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. Igaz Szó 1957. 2. sz. 306—308. p. [Ism.]

Szemlér Ferenc

Hajdú Győző: Hűséges barát. Igaz Szó 1957. 12. sz. 1107—1108. p. [Szemlér Ferenc verseiről.]

Kacsó Sándor: Lesipuskások? Utunk 1957. 39. sz. 8. p. [A kritika túlkapasai Szemlér Ferenc új verseskötetével kapcsolatban.]

Márki Zoltán: Olvasók, kartársak nevében. Utunk 1957. 32. sz. 8. p. [Szemlér Ferenc: Titkos felirat c. elbeszélőkölteményéről.]

Marosi Péter: Vágyak könyve; Igaz Szó 1957. 2. sz. 284—290. p. [Szemlér Ferenc: A hárompupu hegy c. elbeszéléséről, mely az Igaz Szó 1956. 11., 12. sz.-ban jelent meg.]

Panek Zoltán: Utban az „áhitott sziget” felé. Utunk 1957. 39. sz. 8. p. [Szemlér Ferenc: A hárompupu hegy c. kisregényéről.]

Szenczi Molnár Albert

Kakassy Endre: Az első nagy magyar műfordító. Utunk 1957. 26. sz. 2. p. [Szenczi Molnár Albert.]

Szentimrei Jenő

Ficzay Dénes: Szentimrei Jenő: Ferenc tekintetes úr. Marosvásárhely 1957. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. (Regény.) Igaz Szó 1957. 9. sz. 470—471. p. [Ism.]

Kéri József: Szentimrei Jenő: Vallomások. [Tárca.] Utunk 1957. 18. sz. 5. p.

- Méhes György**: Szentimrei Jenő Kölcsy-regénye. Művelődés 1957. 8. sz. 46. p. [Ferenc tekintetes úr c. regényéről.]
- Molter Károly**: A kiigazított Kölcsy-arckép. Utunk 1957. 33. sz. 6. p. [Szentimrei Jenő: Ferenc tekintetes úr c. regényéről.]
- Oláh Tibor**: Szentimrei Jenő: Vallomások. Marosvásárhely 1956, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. [Tanulmánykötet.] Igaz Szó 1957. 3. sz. 461—464. p. [Ism.]
- Tamás Gáspár**
- Panek Zoltán**: Tamás Gáspár és a kritika. Utunk 1957. 6. sz. 3. p. [Tamás Gáspár: Új csapáson c. regényéről, az „Otthoni földön” c. karcolatgyűjteményéről és a műveit mellőző kritikákról.]
- Tinódi Lantos Sebestyén**
- Turczel Lajos**: Egy igazmondó a XVI. században. A Hét 1957. 1. sz. 14. p. [Tinódi Lantos Sebestyén.]
- Tomcsa Sándor**
- Jánosházy György**: Az utolsó szalmaszál. Utunk 1957. 39. sz. 7—8. p. [Tomcsa Sándor színdarabjának bemutatója Kolozsvárott.]
- Nagy Pál**: Egy illúzió szatírája. Igaz Szó 1957. 8. sz. 284—287. p. [Tomcsa Sándor: Az utolsó szalmaszál c. darabjáról.]
- Tompa Mihály**
- Bögi Irén**: Amiről egy Tompa ereklye beszél. A Hét 1957. 40. sz. 14—15. p. [Tompa Mihály feljegyzéseiről.]
- Tóth Béla**
- Kiss Géza**: Tóth Béla emlékezete. Utunk 1957. 52. sz. 11. p.
- Kiss Géza**: Tóth Béla [gyűjt.]: Magyar anekdotakincs. Bp. 1957, Gondolat.
- Korunk** 1957. 11. sz. 1584—1585. p. [Ism.]
- Tóth István**
- Szőcs István**: Előadott költészet és valóság. Utunk 1957. 49. sz. 3. p. [Tóth István: Ódák és elégiák c. verseskötetéről.]
- Székely János**: Egy költő arcképéhez. Utunk 1957. 48. sz. 9—10. p. [Tóth István: Ódák és elégiák. Bukarest 1957, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó c. kötetéről ism.]
- Török Gyula**
- Bálint István**: Török Gyula: Porban [Reg.] Hid 1957. 332—333. p. [Ism.]
- Trócsányi Zsolt**
- Vita** Zsigmond: Magyarországi kutató könyve a nagyenyedi Kollégiumról. Utunk 1957. 34. sz. 12. p. [Trócsányi Zsolt: A nagyenyedi Kollégium történetéhez, 1831—1841.]
- Várkonyi Nándor**
- Két új könyv Petőfiről. Hid 1957. 776 p. [Dienes András: A legendák Petőfije, és Várkonyi Nándor: Az üstökös csóvjaja c. könyvekről.]
- Vörösmarty Mihály**
- Cimpianu, C.**: Találkozás Vörösmartyval. Utunk 1957. 8. sz. 2. p. [Nagy Miklós erdélyi tisztjelölt és Vörösmarty Mihály találkozása. Nagy Miklósnak a kolozsvári Állami Levéltárban talált Utijegyzetei alapján.]
- Gréda József**: Gyurival beszélgetek. Utunk 1957. 16. sz. 6—7 p. [A marosvásárhelyi Állami Színház Vörösmarty Mihály Csongor és Tünde c. színművének előadása.]
- Jánosházy György**: Túlhaladott-e valóban a Csongor és Tünde? Utunk 1957. 18. sz. 9. p.

Az Irodalomtörténeti Intézet bibliográfiai osztályának munkaközössége gyűjtéséből szerkesztették:

Kemény G. Gábor és Szabó György

AZ IRODALOMELMÉLET KLASSZIKUSAI

Az Intézet ezen a címen sorozatot indít, melynek az a célja, hogy magyarul szólaltassa meg a világirodalom legfontosabb irodalomelméleti és irodalomkritikai műveit. Az egyes kötetek korszakokként összefogva tartalmazzák a szövegeket magyar fordításban, szerkesztésüket a kor szakértői végzik. Munkájuk az anyag kiválasztásán túl elsősorban a szövegek filológiaiailag pontos fordításából, illetve lefordíttatásából és a tudományos jegyzet-apparátus elkészítéséből áll, amelyben feltüntetik a szövegértelmezés esetleges változatait is, mindig állást foglalva a legalaposabban indokolható értelmezés mellett. Így a kiadványok alkalmasak lesznek arra, hogy szövegeik a tudományos kutatásban hitelesen felhasználhatók és idézhetőek legyenek, s hogy ne hagyhassa őket figyelmen kívül senki, aki az eredeti szövegekkel tudományosan foglalkozik. A kiadványsorozat szem előtt tartja a felsőoktatás céljait is.

A szövegek filológiaiailag pontos fordítása természetesen nem állhat szemben a szép fordítás elvével. Az irodalomelmélet és kritika művelői a régi időkől kezdve költők, szépírók, kiváló stiliszták, magas stílusigényű gondolkodók, filozófusok voltak, akiket a maguk egyéni hangján, sajátos stílus-jellegzetességeik felhasználásával kell magyarul is megszólaltatni. Az egészen pontos, hiteles értelmezés igényét azonban fenn kell tartani mind a verses szövegeknél, mind a prózaiknál. Az egyes köteteket a korszak irodalomelméletére vonatkozó tanulmányok egészítik ki.

Noha rendkívül nagy területre kell kiterjeszkednie, a sorozat lehetőleg nem csupán rövid szemelvények gyűjteményéből összeállított kötetekből áll. Az ilyen gyűjtemények előnye ugyan, hogy jóformán minden fontos helyet be tudnak mutatni, de kevesebb lehetőséget adnak az elmélyülésre és mélyebb megértésre, mint amennyit a teljes művek ismerete biztosít. Éppen ezért minden kötet a korszak egy-két reprezentatív művét teljes szövegében tartalmazná, ehhez csatlakoznának más szemelvények, fontos, önmagukban is jelentős kiegészítő helyek, akár a főszövegek között, akár jegyzetben.

Első kötetként az antik — görög-római — irodalomelmélet klasszikusai kínálkoznak. Arisztotelész, Plátón, Longinus, Horatius, Quintilianus és mások irodalomelméleti szövegeinek modern fordítása már évtizedek óta hiányzik. Fordításuk részben már készen is van, részben most készül, s így remény van arra, hogy a sorozat első kötete még ebben az évben nyomdába kerülhet. Másodikként az olasz reneszánsz irodalomelméleti szövegeiből összeállított kötet követné, amely Dantétól és Petrarcától a XVI. századi olasz irodalomelméletig haladna. Ennek válogatása is megkezdődött, sajtó alá valószínűleg 1959 második felében kerülhet. Külön kötetnek kell foglalkoznia a reneszánsz nem-olasz irodalomelméleti szövegeivel, Erasmusszal, a Pléiade-dal, az Erzsébet-kori angol kritikával, a spanyolokkal stb. A reneszánsz korszakát általában a XVII. század első évtizedeivel befejezettnek tekintve, a XVII. század mindenekelőtt a „grand siècle” elméleti írásait kínálja, a francia klasszicizmus irodalomkritikáját és műelméletét. E kötet elkészülésére 1959 végére lehet számítani. A XVII. század nem-francia elméletírói és kritikusai alkotnák a következő kötetet, amelyet megkísérelnénk barokk-kötet néven összefoglalni, olasz, spanyol, német, angol és esetleg közép-európai szerzőktől. A XVIII. században mindenekelőtt a felé fordulnánk, ami a felvilágosodás új, polgári szemléletét tükrözi. Itt kapna külön kötetet Lessing terjedelmes irodalomelméleti és kritikai munkássága, központjában a *Hamburgi dramaturgiával*, mely ezúttal először jelenik meg magyarul. Ez a kötet is valószínűleg nyomdába kerül még 1958-ban. A felvilágosodás francia és más nyelvű irodalomelmélete külön kötetet kap, részben annak felhasználásával, ami már eddig is hozzáférhető volt.

A részletes tervezésben egyelőre itt tartunk. De nyilvánvaló, hogy a következőkben helyet kell kapniok a német klasszicizmus és romantika, az angol és francia romantika, az orosz forradalmi demokraták két nemzedéke reprezentatív irodalomelméleti írásainak, majd a XIX. századi realizmus elméleti alapvetésének, a naturalizmus program-írásainak és az utolsó kötet vagy kötetek a XX. század legfontosabb irodalomelméleti és kritikai megnyilvánulásait foglalják össze, különös tekintettel a marxizmus-leninizmus irodalomelméletére.

V. Gy. M.

A RÉGI MAGYAR KÖLTŐK TÁRA XVII. SZÁZADI SOROZATA

A régi magyar költészet történetének tudományos feldolgozása az Intézet egyik fontos feladata. E munka alapfeltétele a régi költészet emlékeinek teljes összegyűjtése és kritikai kiadásban való közzététele az Akadémia nyolcvan évvel ezelőtti elindított sorozatának, a Régi Magyar Költők Táranak (RMKT) keretei között. *Sziládi Áron*, *Décsi Lajos* és a középkori költészet kötetét újra megjelentető *Horváth Cyrill* munkája eredményeként azonban eddig csak kb. 1570-ig kerültek kiadásra a régi magyar énekszerzők és költők művei. A XVI. századi sorozat tehát befejezetlen, de a megjelent kötetek sem elégitik már ki a mai igényeket. Ezért sor kell, hogy kerüljön a középkori kötet és a XVI. századi sorozat teljesen új kiadására. Az új — teljes — XVI. századi sorozat kiadásának előkészítése az intézet régi magyar irodalomtörténeti osztályán már elkezdődött. Későbbi feladat lesz a XVIII. század természetének sajtó alá rendezése, ennek érdekében az anyaggyűjtés csak évek múlva fog megkezdődni.

A RMKT XVII. századi sorozata tehát a régi magyar költészet teljes anyaga kiadásának, illetve újrakiadásának koncepciójába illeszkedik bele. A XVII. századi sorozat előkészítő munkálatai (a régi nyomtatványok és kéziratok átvizsgálása, a szövegek összegyűjtése és teljes katalógusuk összeállítása) 1952-ben kezdődtek meg és 1955-ben fejeződtek be. Ekkor kerülhetett sor a legelső kötetek tervének kialakítására és az első kötet anyagának sajtó alá rendezésére. Az első kötet a 15 éves háború, Bocskay és Báthory Gábor korának énekköltészetét adja közre s időben 1613-ig terjed. *Bisztray Gyula*, *Klaniczay Tibor*, *Nagy Lajos* és *Stoll Béla* munkája révén a kötet nyers kézírata 1957-ben elkészült. A viszonylag hosszú időt igénylő szerkesztési munka ez évben már szintén befejeződött, úgyhogy a kötet előreláthatólag még ez évben megjelenik.

A RMKT XVII. századi kötetekben a század teljes versanyagát kívánjuk közölni. Kivételt képeznek azonban Rimay, Szenczi Molnár, Zrínyi és Gyöngyösi költeményei, részben mert kritikai kiadásban már megjelentek, részben pedig mert összes műveikből külön kritikai kiadásnak kell majd ezután készülnie. A század énekananyagát általában az időrend alapján osztjuk kötetekbe, de az alól bizonyos verscsoportok esetében kivételt kell tenni. Így külön kötetbe kerülnek például a század szerelmi énekei, a szombatos énekek stb., mert kronológiai rendjük csak igen lazán, vagy egyáltalán nem állapítható meg.

Az énekek közlési módja és technikája, valamint az apparátus jellege hosszas kísérletezés után alakult ki. A Balassi és Rimay kritikai kiadások szerencsés módszerét követve a lehető leggazdagabb apparátusra törekedtünk, de ezt a lehető legtömörebben és a legökonomikusabban kívánjuk nyújtani. Az énekek szövegét betűhíven közöljük, alapul véve a legjobb, leghitelesebb variánst, nem zárkózunk azonban el az alapszövegnek más változatok alapján történő javításától, ha ennek szükségessége megokolt. Az ilyen korrekciókat eltérő szedéssel jelöljük. A korábbi kritikai kiadásokkal szemben újításként a variánsokat közvetlenül a szöveg alatt, a lap alján közöljük, ami a jövőbeni szövegkritikai vizsgálatokat nagyban megkönnyíti és egyúttal jelentős hely-megtakarítást is jelent. A kötet végén így csak az énekszerzők életrajzai, az énekszövegek forrásaira és a versek keletkezési körülményeire vonatkozó fejtegetések, továbbá a szükséges magyarázó jegyzetek állnak.

Mivel a kiadvány legfőbb célja, hogy mennél nagyobb mértékben elősegítse a régi magyar irodalom kutatását, az apparátusban igyekszünk mennél több fontos adatot közreadni. Ez különösen azoknál a szerzőknél szükséges, akik irodalomtörténeti jelentőségüket elsősorban, vagy kizárólag a kötetben közreadott énekeiknek köszönhetik. Ilyenkor az énekszerző esetleg fennmaradt leveleit, vagy kisebb prózai szövegeit is közöljük a jegyzetekben.

A RMKT nemcsak az irodalomtörténészek számára készül. Az itt közlendő szövegek nyelvemléknek is számítanak, tekintélyes részük pedig (a történeti jellegű költészet) elsőrendű történeti forrás. Amennyire a lehetőségek ezt megengedik, igyekszünk ezért a két rokontudomány szempontjait is szem előtt tartani és igényeiket kielégíteni. Mindazon verseket, melyeknek dallamát fel lehet kutatni, dallammal együtt közöljük, ami az irodalomtörténeti és zenetörténeti vizsgálatok szempontjából egyaránt nélkülözhetetlen.

Az elkészült első kötet után jelenleg a következő négy kötet összeállítása van folyamatban. Az Intézet több belső és külső munkatársa dolgozik egy-egy kötetnek, vagy kötet-résznek a sajtó alá rendezésén. *Stoll Béla* a század szerelmi énekeit, *Varjas Béla* a szombatos énekeket dolgozza fel külön kötetben; *Jenei Ferenc* Nyéki Vörös Mátyás, *Keserű Bálint* Tordai János, *Kovács József* Miskolci István, *Klaniczay Tibor* Pécseli Király Imre énekeit; *Varga Imre* a XVII. század első fele unitárius tanköltőit, *Komlószi Tibor* pedig a Bethlen Gábor-kori történeti költészet emlékeit rendezi sajtó alá. A további kötetek tervezésére a következő években kerül majd sor.

K. T.

A XX. SZÁZADI MAGYAR IRODALMI KATALÓGUS

Az elmúlt években egyre gyakrabban okozott gondot a kutatóknak a XX. század irodalmát részletesen feltáró bibliográfiák és segédkönyvek hiánya. Különösen kitűnt elmaradásunk akkor, amikor egy ismert akadémiai határozat irányította a figyelmet századunk magyar irodalmának kritikai feldolgozására. A kutatómunka megkönnyítésére határozta el 1954-ben az Irodalomtörténeti Főbizottság — az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ javaslata alapján — egy olyan bibliográfia felállítását, mely az elérhető teljesség határáig címfelvételt készítene minden, irodalomtörténeti érdeklődésre számot tartó termékről. Több megbeszélés után alakult ki a bibliográfia terve. A legfontosabb: a gyűjtőkör meghatározása volt. Az Irodalomtörténeti Főbizottság úgy döntött, hogy a bibliográfia ne csak az irodalomtörténeti tanulmányokat, hanem a szépirodalmi alkotásokat is gyűjtse össze; terjedjen ki az életrajzi vonatkozású hiranyag regisztrálására épp úgy, mint a műfordításokéra, a külföldi irodalomra vonatkozó cikkekre, sőt az irodalomtörténettel határos területekre (mint könyvtárügy, irodalomoktatás stb.) is. Gyakorlatilag tehát a bibliográfia feladataul kapta a teljes XX. századi irodalomtörténeti, kritikai és szépirodalmi termés összegyűjtését, egyaránt érve ezen a korabeli és a régebbi évekről szóló alkotásokat. A gyűjtőkör ilyen kiszélesítésével (bár a munka íteme kétségtelenül lelassult) lehetőség nyílt arra, hogy valamennyi XX. században keletkezett irodalmi vonatkozású alkotás adatai egy gyűjteménybe kerüljenek. De lehetőség nyílt arra is, hogy a munka megszervezésével egy könyvet vagy folyóiratot csak egyszer kelljen kézbevenni és feldolgozni, időrendben haladva előre oly módon, hogy elsősorban a *periodika-anyagot* bibliografizáljuk. Nem egyes irodalomtörténeti témák, hanem az egész irodalomtörténet szempontjait véve figyelembe, századunk természetén tehát a maximális teljesség igényével vághatunk rendet: egy-egy esztendő periodika- és könyvtermését vizsgáljuk át s a nyert címfelvételeket osztjuk végezetül olyan szempontok szerint rendszerbe, ahogyan azt a kutatás a legjobban indokolja. Szükségszerűen jutottunk el tehát a bibliográfia *formájaként* a katalógus-formához, bármennyire is szokatlan ez hazai viszonylatban. A legcélszerűbb megoldásunk ugyanis az látszott, hogy a nyert címfelvételeket már a feldolgozó-munka tartama alatt — a lehetőségek szerint — bocsássuk a kutatók rendelkezésére, hiszen a feladat jellegéből következően fél évszázad természetének összegyűjtése legalább egy évtizedet vesz igénybe. Így három katalógus felállítását határoztuk el: egy szerzői betűrendes, egy szak- és egy repertórium-katalógusét, melyből a mai napig (egy szerények hiányában) csak a szerzői betűrendes katalógus áll. A gyakorlatilag csak 1955-től folyó intenzív cédulázó-munka eredményeképpen ebben a katalógusban már több mint 50 000 címfelvétel (tehát — az utalásokat figyelembevéve — legalább 65—70 000 cédula) található, sokszorosított címléírással, a nemzetközi méretű katalógus-kartonon. A címfelvételek orrmig-rendszerű sokszorosításával elértük, hogy címfelvétel-másolataink annyi példányban állanak rendelkezésünkre, ahány példányban csak az egyes adatoknál előforduló név- és tematikai utalás ezt szükségessé teszi, de elértük azt is, hogy kartonokon a másik két tervbevetett katalógus anyaga is megvan. Ugyanakkor lehetőség nyílt arra is, hogy két nagy vidéki könyvtárunk, a debreceni és szegedi egyetemi könyvtár részére — megegyezés alapján — minden címfelvételből egy-egy másolatot juttathassunk el, nemcsak azt biztosítva ezáltal, hogy a nagyértékű gyűjtemény esetleges tűzkr stb. esetén nem semmisül meg pótolhatatlanul, hanem azt is, hogy a vidéki kutatók már munkahelyükön hozzájuthatnak a ritka és legtöbbször csak Budapesten található periodika-anyag bibliográfiájához.

Az eddig elmondottakból is látszik, hogy Magyarországon hasonló jellegű és arányú összeállításra még nem történt kísérlet. (Külföldön azonban igen. Ismertetések alapján valószínűnek látszik, hogy pl. a zágrábi Lexikográfiai Intézet a miénkkal nagyjából azonos módszereket követ.) Ezért nemcsak a gyűjtés és a feldolgozás, hanem a rendszerezés munkáját is tapasztalatok híján kellett megkezdennünk. Az évek során azonban kialakultak azok a módszerek, melyek az anyagot hozzáférhetővé teszik és az egyre gyakrabban jelentkező kutatók és érdeklődők számára az eligazodást megkönnyítik. A XX. századi irodalmi katalógus ez idő szerint már felállított szerzői betűrendes részénél ugyanis szigorúan az irodalomtörténeti bibliográfiáknál követendő elveket tettük a rendszerezés alapjává, ügyelve arra, hogy az egy-egy szerző neve mindig besorolt cédulák együttesen egy-egy kis, önállóan is felépített bibliográfiává nőjenek. Ezért nem egyszerű betűrendes szerzői katalógusról van szó, hanem az egyes szerzők anyagán belül módszeresen felépített kis bibliográfiák összefüggő láncolatáról. Egy címfelvétel mindenképpen megtalálható a szerzőnél, de ha a címben vagy a témában más névre is utalás történik, a címfelvétel másolata természetesen a megfelelő helyre épp úgy besorolást nyer, mint ahogy az egyes intézményekre vonatkozó anyag is a szerzőn kívül az intézmény (pl. Akadémia, Kisfaludy-Társaság stb.) felnevezésében elfoglalt helyénél is megtalálható. Az egyes szerzőkön belül (ha van) megkülönböztethetjük a szépirodalmi és a kritikai részt; előre kerülnek a prózai, verses és drámai művek címfelvételei

(természetesen e három kategórián belül még különféle bontással, így pl. a prózán belül elkülönül a regény, elbeszélés, karcolat s az egyes kis csoportokban a cédulák a mű címének betűrendjében követik egymást), majd az író saját, de nem szépirodalmi igényű művei (pl. kritikái), ezt követik a más szerzők tollából származó, de róla írt tanulmányok és kritikák, róla megjelent híradások és cikkek, műveiről készült bírálatok és — esetleg — még a hozzá írott versek is; végezetül ikonográfiai felvételeket találunk. Az egyes címszavak mögött levő bibliográfiák értéke és érdekessége a feldolgozott folyóiratok és napilapok számával arányosan nő. A fentebb említett ötven ezer címfelvételt elsősorban az 1900—1905-ös évek anyagából nyertük, a mai napig 203 folyóiratot vagy napilapot dolgozva fel ebből az időszakból. A jórészt befejezetnek tekinthető első öt éves periódus anyagán túl már az 1905—1910-es évek anyagán dolgozunk, s terveink szerint ebben az évben több ezer címfelvételt szándékozunk katalógusunkba beosztani.

A XX. századi katalógus néhány évben belül akkora időszakot dolgoz majd fel, hogy sor kerülhet esetleg teljes, esetleg válogatott anyagának kiadására. Addig is — már jelenlegi állapotában — a lehetőségekhez mérten a kutatók rendelkezésére áll az Intézet bibliográfiai osztályán.

Sz. Gy

GYULAI-KUTATÁSOK

Az intézet munkatervében fontos helyet foglalnak el a Gyulai Pállal kapcsolatos kutatások. Az 1945-ig terjedő Gyulai-szakirodalom a megoldandó feladatok sorozatát hagyta ránk örökül. A Gyulai-életmű esztétikai, kritikai vizsgálatára, eszmekörének genetikus felderítésére és a korral való összefüggéseinek kimutatására a felszabadulásig alig került sor. Az egyes szakmunkák vagy csupán a költő Gyulai Pállal foglalkoztak, s érdemtelenül növelték nagygyá annak jelentőségét, vagy az objektív idealizmus álláspontjáról próbálták megmagyarázni Gyulai esztétikáját (pl. Mitorovics Gyula), vagy tiszteltreméltó szorgalommal, de voltaképpen elemi filológiai hibákkal tüzdelve próbálták megvetni a Gyulai-biográfia és a Gyulai-textológia alapjait. Ez utóbbi tekintetben leginkább Papp Ferenc munkáival kell számolnunk: *Gyulai Pál I—II.* Budapest, 1935., 1941. és *Gyulai Pál irodalmi emlékei*, Budapest, 1922. E hiányosságok, illetve ferdítések félig-meddig befolyásolják az intézet ilyenirányú munkáitainak tárgyköri határait, módszerét és sorrendjét.

A megfontolandó tényekből kiindulva, az intézet XIX. sz-i osztálya az alábbi — részint textológiai, részint életrajzi és elvi-ideológiai-feladatokat vállalta: a) Komlós Aladár és Bisztray Gyula a lehető legnagyobb teljességre törekedvén összegyűjtik Gyulai Pál kötetben még meg nem jelent prózai írásait. A Gyulai-textológia egy másik fontos segédesszközét, Gyulai Pál leveletárát hasonlóképpen összegyűjtik és megjelentetik. Ez utóbbi kiadvány gondozója Somogyi Sándor. b) A textológiai munkálatokkal egyidejűleg és azokra támaszkodva, megkezdjük a Gyulai-életmű elvi-biográfiai feldolgozását is. Ez a munka hosszantartó, nagyobb távlatú vállalkozásnak ígérkezik. A feladat bonyolultságát a Gyulai-életmű határpontjai eleve meghatározzák. Éppen ezért, számolva a realitásokkal, egyelőre Gyulai életének 1867-ig terjedő szakaszával foglalkozik az Intézet XIX. sz-i osztálya; különös tekintettel az alábbi kulcsproblémákra.

Gyulai pályaindulásának felderítése érdekében tisztázandó Gyulai kapcsolata az ún. „erdélyi fiatal Magyarország”-gal, a professzor Szász Károly-vezette „nagyenyedi megújulással”, illetve másfelől: fényt kell deríteni arra, milyen jellegűek és milyen mértékűek a kapcsolatok az e mozgalmat előkészítő első generáció (Kemény Zsigmond és társai) és a mozgalom letéteményesei (Úrházy György, Mentovich Ferenc, Sükei Károly, Szász Károly, a püspök, Gyulai Pál és mások) között.

Nemkülönbön megvilágítandó, hogy Gyulai milyen szerepet vállalt a szabadságharcban; miben állt írói békepártisága, illetve: hogy gazdáját, gr. Teleki Domokost milyen szálak fűzték a békepárthoz.

Az önkényuralom korszakában még bonyolultabb feladatok várnak a kutatókra: Az 1850-es évek irodalomtörténetével kapcsolatban pl. fel kell deríteni Gyulai egy sor név nélkül, illetve álnévvel megjelent cikkének eszmei, olvasóélményi és politikai hátterét. (Ezekről a cikkekről, mint Gyulai Pál életművének önellentmondásos jelenségéről, Papp Ferenc nem vett tudomást.)

Ugyane korszakban megvizsgálendő a népnemzeti irányzatért folytatott harc összefüggése a politikus Csengery és Kemény Zsigmond tevékenységével, illetve ez utóbbiak hatása a kezdetben Szilágyi Sándor köré csoportosult fiatalok legjobbaira: Gyulaira,

Lévay Józsefre, Szász Károlyra, a püspökre, Pákh Albertre és másokra. Hasonlóképpen reális képet kell alkotnunk az irodalmi élet 1853/54-től egyre inkább tapasztalható belső differenciálódásáról; a nagyszámú lapalapító kísérletről és az e problémakörhöz tartozó ún. „kapcsolódó témákról”, mint pl. a népkönyv-kultuszról, az olvasóközönség megváltozásáról és differenciálódásáról, a népiesség fattyúhajtásai elleni harcáról; Kemény—Gyulai és Jókai historizmusának és romanticizmusának ellentétességéről, — általában a Jókai Mórhoz, illetve Gyulai Pálhoz kapcsolható törekvések elkülönüléséről. E kutatásoknak mintegy „melléktémájaként” meg kell találni annak is az eredőjét, hogy milyen belső és külső indítékok készítették Gyulait és körét a népköltészet fokozottabb tanulmányozására. (Évek: 1858—62, Gyulai kolozsvári tanárságának ideje.)

S végül — ugyancsak hozzátétőlegesen — fel kell tárnai a kiegyezés megvalósítására törekvő Gyulai tevékenységét (1860/61—67). Az e vonatkozásban számba vehető hét éven belül fokozott figyelmet kell szentelni az időközben megszerveződött, „irodalmi Deák-pártnak” nevezett írói csoportosulás teoretikus harcaira, regény- és drámaelméletben egyaránt. (Balzac—Thackeray, Dickens-vita, a népszínmű kérdése, tragikum-felfogásuk kialakulása stb.)

Az itt érintett munkálatok Gyulai életművével közvetlenül is, közvetve is kapcsolatban vannak. Az első csoporthoz sorolandó problémakörökkel Somogyi Sándor foglalkozik, kinek feladata a Gyulai-életrajz megírása 1867-ig. A Gyulai-életműhöz közvetve kapcsolódó témák, mint pl. Gyulai, Erdélyi János, Kemény Zsigmond, Kazinczy Gábor, Salamon Ferenc, Greguss tevékenységének egyidejű vizsgálata, az ún. „irodalmi Deák-párt” problematikájának feldolgozása a XIX. sz-i osztály egyik munkatársára, Németh G. Bélára vár. Ez utóbbi kérdés-csoporthoz kapcsolódnak Törökne, Erdélyi Ilona és Törő Györgyi tudományos munkatársak kutatásai. Törökne Erdélyi János életrajzának és esztétikai rendszerének megírására vállalkozott, Törő Györgyi pedig e korszak legfontosabb szépirodalmi lapjainak, illetve a Pesti Napló és a Magyar Hírlap irodalmi vonatkozásainak monografikus feldolgozására.

Figyelembe véve a munkálatok jelenlegi előrehaladottságát, az egyes feldolgozások közzététele 1959/60-ra várható.

Intézetünk XIX. századi osztálya a fentebbi munkálatok részeként az év második negyedében megvitatta Somogyi Sándor monográfiájának „Válaszúton” című próbafelvezetét. (Évek: 1849—1851.) Ebben azt kívánta igazolni, hogy mint a nagy kortársak, Világos után Gyulai is válságba s válaszútra jut, e válaszúton szinte elsőnek ismeri föl a közvetlen gyakorlati tennivalókat, a követendő irányt, s nagy kortársak, Arany, Tompa, Kemény, Kazinczy Gábor indításaiból azt fogadva be, ami a szükséges gyakorlati tevékenység lehetőségét leginkább előmozdítja. A vitán hozzászóló Németh Géza, Fekete Sándor, Horváth Károly és Lukácsy Sándor több fontos kérdésre, és a fejezet néhány hiányosságára mutatott rá. Nem tartották kielégítőnek Kemény Zsigmond „Forradalom után”-jának és Gyulai „Társas életünk” című cikksorozatának egybevetését, amely a fejezet egyik középponti kérdése. Az elért eredményeken túlmutatóan, a további kutatásoknak világosabban kell megmutatniuk, hogy Kemény egészében véve kétségtelenül retrográd, de részleteiben mélyrelátó eszmélkedéseiből Gyulai miképpen vonatkoztatta el a maga nem egy tekintetben kicsinyes, kánonszerűen megfogalmazott és távlataiban már a középnemesi szemléletet kiszolgáló apologetikus programját. Gyulai életének e periódusa már eleven kapcsolatokat mutat Kemény 1849 utáni „magyar józanság”-konceptiójával. Felmerült továbbá hogy a Gyulai-kutatások során — mintegy „melléktermékként” — fel kell dolgozni a régi fiatal Magyarország-mozgalom életbenmaradt tagjainak tevékenységét; meg kell világítani, hogy főleg ezek közül kiből és hogyan verbuválódott a kényszerűségből Szilágyi Sándor köré felzárkózó, jobbára fiatalokból álló írói tábor az önkénymozgalom kezdetén.

S. S.

JÓZSEF ATTILA-KUTATÁSOK

Az Intézet XX. századi osztálya több ízben foglalkozott József Attilával kapcsolatos kérdésekkel, felismerve azt, hogy a költő a XX. századi irodalom középponti alakjává nőtt, hogy a vele kapcsolatos problémák tisztázása fényt kell, hogy derítsen egy sor fontos kérdésre, — történetiekre s esztétikaiakra egyaránt.

1. Tovább folyt a költő műveinek kritikai kiadása. Az Összes Művek III. köteteként jelent meg (Szabolcsi Miklós gondozásában) prózai munkáinak, cikkeinek, vitáinak gyűjteménye. Előkészületben van az ÖM. IV. kötete is.

2. Az osztály tervei közé tartozik József Attila részletes, alapos életrajzának megírása. Az életrajz írója, *Szabolcsi Miklós*, az osztály értekezletein több ízben beszámolt munkája állásáról, a felmerült kérdésekről. Az életrajz egyes részleteinek tisztázására tett romániai tanulmányútjáról szóló beszámolóját l. az ItK 1958. 1. számában. — Ugyancsak az életrajz tisztázása céljából az osztály levelezést folytatott a költő több belföldi, valamint külföldön élő ismerősével.

Az életrajz egyik fontos problémájaként az osztály egy értekezleten foglalkozott József Attila betegségével. *Varga Ervin* orvos-aspiráns rekonstruálta a költő kórrajzát; a több meghívott jelenlétében lefolytatott vita főképpen akörül forgott, hogy az így nyert adatok mennyiben hasznosíthatók költészete megértésére és magyarázatára. A résztvevők megegyeztek abban, hogy József Attila lehetett beteg, de költészete egészséges; a betegség csak mint tárgy jelentkezik nála. (A vita részletes ismertetése az IT 1958. 3. számában fog napvilágot látni.)

3. A József Attila költészetével kapcsolatos elvi kérdések *Bokor László* készülő disszertációjával kapcsolatban kerültek megvitatásra. Munkája egyes fejezetei bemutatásakor élénk vita fejlődött ki; egy ízben József Attila marxista műveltségének jellegéről, politikai s filozófiai állásfoglalásáról a munkásmozgalom egyes kérdéseivel kapcsolatban; egy másik alkalommal a költő műve etikai elemeivel, főleg kora szaiakasza idevágó problémáival foglalkozott *Bokor László*. Tanulságos és termékeny volt az a megbeszélés is, amelyen a disszertáció idevágó fejezetének bírálataképpen, a költő művészi eszközeivel, képalkotásával, lelki alkatával, asszociációs módszerével foglalkoztunk.

4. Az osztály kezdeményezésére *Wacha Imre*, a Nyelvtudományi Intézet munkatársa tervezetet készített egy József Attila-szótárra.

A tervet és a mintacímzavakat az osztály *Gáldi László*, a Nyelvtudományi Intézet osztályvezetője jelenlétében vitatta meg, s ennek eredményeképpen szükségesnek látta egy, József Attila teljes szókincsét felölelő, értelmező szótár elkészítését.

A József Attilával kapcsolatos problémák az osztályértekezleteken tárgyalt több más munka vitája alkalmából is szóba kerültek. (A Baumgarten-díj története, a XX. századi költészet egyes kérdései, a népiesség története stb.)

1958 november elején az Intézet kétnapos, nyilvános ülészakon foglalkozik majd József Attila költészetével, irodalomtörténeti helyével, valamint a két világháború közti magyar líra ide kapcsolódó problémáival. Az ülészak előadói neves meghívott irodalomtörténészek (Révai József, Balogh Edgár (kolozsvári), Bóka László, Tolnai Gábor, Koczás Sándor) valamint az Intézet tagjai lesznek.

Az osztály további tervei ezen a területen: József Attila Összes Művei IV. kötetének sajtó alá rendezése; *Szabolcsi Miklós*: József Attila életrajza; a József Attila szótár elkészítése, a költőre vonatkozó emlékek és anyagok archivális gyűjtése, kortársak kikérdezése stb. Fontosnak tartjuk, hogy szorosabb együttműködést létesítsünk az Országos Petőfi Múzeummal; s általában a munkánk eredményeit, — mint eddig is, — anélkül, megbeszélések, újságcikkekben ismertessük.

Sz. M.

INTÉZETI HIREK

(1958. január 1. — július 31.)

Az intézet munkatársai a XX. kerület KISz szervezetének felkérésére 1957—58 telén több irodalmi előadást tartottak a XX. kerület különböző üzemeiben. *Gerézy Rabán* Balassiról, *Klanczay Tibor* Zrínyiről, *Németh G. Béla* Petőfiről, *Rejtő István* Mikszáthról, *Czine Mihály* Adyról, *Nagy Péter* Móriczról és *Szabolcsi Miklós* József Attiláról tartott előadást a kerület munkásifiatlajának.

*

Január 13-án az intézet tagsága plenáris értekezleten megvitatta az irodalomtörténeti kritika helyzetét és problémáit. A megbeszélés azért vált szükségessé, mert az

Intézet vezetősége előzőleg elhatározta, hogy az Irodalomtörténeti Közlemények kritikai rovatát megerősíti, s gondoskodik arról, hogy a jövőben minden irodalomtörténeti kiadványról bírálat jelenjék meg folyóiratunkban. Az értekezlet *Klanczay Tibor* bevezető referátuma és többek hozzászólása alapján kialakította azokat a legfontosabb szempontokat, melyeket az intézet munkatársai irodalomtörténeti recenzióikban érvényesíteni fognak.

*

Január 15-én a XX. századi osztály *Szabolcsi Miklós* vázlatát vitatta meg a magyar népies mozgalom történetének egyik

periodusáról (1929—1944). A vázlat a mozgalom történetének, kialakulásának főbb állomásait foglalkozott. A beszámolót követő élénk vitában főleg a népies mozgalom 1939 utáni szakaszának értékeléséről esett szó; többen hangsúlyozták, hogy a vázlat fontos eredményeket ért el a mozgalom történeti elemzésében, de ugyanakkor szükséges lenne a tanulmány végleges szövegében jobban kiemelni a népies írók irodalmi alkotásainak jelentőségét.

*

Az Istituto Italiano di Cultura és a Kulturkapcsolatok Intézete vendégeként Budapesten tartózkodó *Guido Piovene* olasz író az Intézet vezetősége január 16-án baráti beszélgetésre hívta meg. Piovene mindenekelőtt eddigi alkotásairól és további írói terveiről beszélt, majd a kialakult közvetlen társalgás során az olasz szellemi élet különböző jelenségeiről tájékoztatta a jelenlevőket.

*

A XX. századi osztály január 22-én a szerző kérésére megvitatta *Vajda László* Móra monográfiájának tervezetét. A *Kis-péter András* vitaindító beszámolóját követő beszélgetésben a vita résztvevői hiányolták, hogy *Vajda László* egyébként érdekes tervezetéből nem domborodik ki eléggé az író fejlődése, másrészt a tervezetből az látszik, hogy a szerző eltúlozza Móra jelentőségét, nem méri eléggé hozzá Mórát írókörtársaihoz. A vitában *Földes Anna* is részt vett, aki nemrég fejezte be szintén Móra Ferencsel foglalkozó kandidátusi disszertációját.

*

Január 24-én a XIX. századi Osztály eleven és sikeres vitát rendezett *Horváth Károly* tud. munkatárs Madách egész pályáját tárgyaló értekezéséről. Mint vendég részt vett a vitán *Waldapfel József* egyetemi tanár, akinek hozzászólása sok ponton hozzásegített a Madách művében kifejeződő világnézeti problémák tisztázásához (a néptömegektől való félelem tükröződése, a történeti képek és Madách meggyőződése, a falanszter-jelenet értékelése, Lucifer szerepe s jelentése). *Horváth Károly* dolgozata, melynek különös érdeme a Tragédiához vezető út finom elemzése és a Tragédia körüli vita eredményeinek összegezése, folyóiratunkban jelenik meg.

*

A XX. századi osztály február 5-én megvitatta *Czine Mihály*: *Móricz és a naturalizmus* című tanulmányát. *Czine* dolgozata a század-

vég naturalizmusával, a magyar naturalizmus jelentőségével és *Móricz* művészetének a naturalizmussal való kapcsolatával foglalkozott. A tanulmány vitájában a biologizmus értelmezésével, az élmény szerepével s a magyar naturalisták értékelésével foglalkoztak a hozzászólók.

*

A Világirodalmi Osztály február 11-én tartott értekezletén, amelyen *Bor Kálmán* tud. munkatárs tartott előadást „*Joachim Vujic és a pest-budai színjátszás*” címmel, részt vettek — még hozzá szép számban — a szláv irodalmak történetének hazai művelői is. Az osztálynak mindig eleven kapcsolatai voltak a más tudományos és felsőoktatási intézményekben dolgozó irodalomtörténészekkel, s épp ezért nagy örömmel fogadta az ELTE Szláv Nyelvek Intézetének azt a kezdeményezését, hogy „társaságba” kellene tömöríteni a szlavista irodalomtörténészeket a szláv irodalomtörténeti kutatások fejlődése és a fiatal kutatók továbbképzése érdekében. Az értekezlet résztvevői szükségesnek és helyesnek találták ezt az elképzelést, s megvitatták a további együttműködés programját.

*

A XX. századi osztályon február 12-én megvitatásra került *Bodnár György* Kaffka Margitról szóló disszertációjának terve. A vita során *Komlós Aladár* felhívta a szerző figyelmét arra, hogy Kaffka miskolci éveinek, Miskolc élénk szellemi életének szenteljen nagyobb figyelmet az író fejlődésének rajzában, és hiányolta, hogy a vázlat nem foglalkozik Kaffka művészi hanyatlásával a Színek és évek után. *Szabolcsi Miklós* a kortársakkal való kapcsolat kérdésével foglalkozott, *Vargha Kálmán* a Színek és évek emlékező jellegének művészi következményeire hívta fel a szerző figyelmét.

*

Az Intézet MSZMP szervezete rendezésében 1958. február 20-án *Aczél György*, a művelődésügyi miniszter első helyettese irodalompolitikai konzultációt tartott az Intézetben. Az intézet tagjai által előzetesen feltett kérdésekre felelve, *Aczél György* válaszolt a kultúrpolitika néhány időszerű kérdését, az irodalom problémáit, az egyes írói csoportok jellegét, néhány időszerű elvi kérdést. A beszámolót élénk vita követte, amelyen többek között a népi irodalmi mozgalom története, kritikánk egyes kérdései, az elmúlt időszak értékelése kerültek szóba.

*

A Csehszlovák Írószövetség küldöttei tíz napot töltöttek Magyarországon s megbeszéléseket folytattak a magyar írókkal, kritikusokkal és irodalomtörténészekkel. A delegáció két tagja, *František Hrubín* cseh költő és *Karol Rosenbaum*, a Szlovák Tudományos Akadémia Szlovák Irodalmi Intézetének helyettes vezetője március 3-án Intézetünket is meglátogatta. A szívélyes hangulatban lezajlott összejövetelen arról az aktuális irodalompolitikai kérdéstről volt szó, részt vegyenek-e az irodalomtörténészek az élő irodalmi kritikai életben. A megbeszélés eredményeképpen mind a magyar irodalomtörténészek, mind a csehszlovák vendégek hangsúlyozták, hogy az irodalomtörténetírásnak és a mai irodalmi életnek szoros kapcsolatban kell lennie egymással.

*

A Bibliográfiai Osztály szakmai előadásai sorában március 10-én *Kozocsa Sándor* és *Radó György* beszámoltak a közelmúltban lezajlott lengyelországi bibliográfiai tanulmányújról. *Kozocsa* és *Radó* a Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomkutató Intézete megbízásából elkészítették a lengyel irodalom magyar bibliográfiáját, s a kész munka átadása végett utaztak Varsóba. Ott tartózkodásuk során módjukban állt tanulmányozni a lengyel bibliográfiai munkálatokat és azok szervezetét, s tapasztalataikat ismertették az osztály munkatársai előtt.

*

A március 17-én tartott osztályvezetői értekezleten az intézet vezetősége megvitatta a világirodalmi osztály szerkesztésében megjelenő negyedéves folyóirat, az Irodalmi Figyelő „új folyamának” programtervezetét. Az értekezlet megállapította, hogy a folyóirat eddig megjelent három évfolyama során jelentősen fejlődött, de a folyóirat színvonalának további emelkedése érdekében szükségesnek látszanak bizonyos további változtatások. Az 1958-as évfolyamtól kezdve Világirodalmi Figyelő lesz a folyóirat neve, s szerkesztő bizottsága az eddigi, helyesnek bizonyult kritikai és dokumentációs módszerek megtartásával fokozott figyelmet fog szentelni a külföldi kortárs irodalom és irodalomtudomány fontos kérdéseinek és jelenségeinek. Magyar kutatók tanulmányokban fognak beszámolni a legjelentősebb külföldi írók munkásságáról, a mai külföldi irodalom egyes irányzatairól.

*

A Régi Magyar Irodalmi Osztály március 21-én tartott értekezletén megvitatta a régi magyar énekeskönyvek bibliográfiájának tervét és módszertani kérdéseit. *Stoll Béla* a

kézíratos, *Jenei Ferenc* a nyomtatott énekeskönyvek bibliográfiai problémáit ismertette. Az osztály tagjain kívül részt vett a vitában *Schulek Tibor*, aki a XVIII. századi nyomtatott énekeskönyvek bibliográfiáját állítja össze a kiadvány számára és *Kemény G. Gábor*, a Bibliográfiai Osztály vezetője.

*

Dienes András, az Irodalomtörténeti Intézet munkatársa f. év januárjában hat alföldi városban — Kiskunfélegyházán, Csongrádon, Szentesen, Hódmezővásárhelyen, Makón és Szegeden, március 22—23-án Győrött és Pápán tartott felolvasásokat Petőfi szabadságharcokori szerepléséről és halála körülményeiről. Az előadásokat részben a TTIT irodalmi osztálya, részben a helyi kultúrházak vezetősége szervezte és minden egyes városban igen nagy érdeklődés kísérte.

A Petőfi-kultuszt szolgálta számos népszerűsítő cikke, melyek március-május hónapokban különböző napi — és heti lapokban jelentek meg. A Kortárs márciusi számában pedig cikket közölt a Petőfi-életrajz problémáiról.

*

Fekete Sándor „Petőfi, a segédszerkesztő” című dolgozatának vitáját 1958. március 28-án tartotta a XIX. századi Osztály. A vitát *Kiss József*, mint korreferens, a dolgozat hosszabb bírálatával vezette be. A vitában *Szauder József*, *Rejtő István*, *Tóth Dezső*, *Horváth Károly*, *Nyilassy Vilma*, *Olványi Ambrus*, *Dienes András* vett részt. A hozzászólók általában elfogadták a szorosabban vett segédszerkesztői időszakról szóló fejezeteket, s elfogadták azokat a bizonyítékokat is, amelyek alapján *Fekete* egy színikritikát, s a Divatlap összesen kb. egy ívre terjedő szerkesztői üzeneteit és értesítéseit Petőfi munkájának tekintette. Részletesebb vita akörül alakult ki, hogy vajon Petőfinek lehet-e tulajdonítani a *Nyesi Demeter táblabíró* aláírású nyilvánvalóan áltéves írt levelet. (A dolgozat ez utóbbi részét folyóiratunk e számában közöljük.)

Részletes vita alakult ki a dolgozat utolsó fejezetéről is, amely a Királyok ellen c. vers keletkezési idejét kísérli megállapítani, Petőfi megjelölése ellenére, 1844-nél későbbben keletkezettnek tartva azt.

*

A „Győri Napok” alkalmával az Intézet tagjai részt vettek a Magyar Irodalomtörténeti Társaság által rendezett vándorgyűlésen. A vándorgyűlés két részből állott. Március 30-án de. 10 órakor ünnepi ülés volt a győri városháza nagytermében. Elnöki megnyitót mondott *Bóka László* Kisfaludy Károlyról. *Jenei Ferenc* a Fejezet a törökkori Győr irodalomtörténetéből című előadását

mutatta be, majd *Sötér István* Szerb Antalról az irodalomtörténetirőről tartott előadást. Délután a győri irodalomszakos pedagógusok számára tartott értekezleten *Tóth Dezső* „Reformkori irodalmunk problémái” és *Szabolcsi Miklós* „Újabb költészetünk néhány kérdése” címmel tartott előadást.

*

Az Irodalomtörténeti Intézet felhívást bocsátott ki Kosztolányi-levelek gyűjtése ügyében, kérve mindazokat, akiknek birtokában Kosztolányi Dezsőtől származó levél van, hogy bocsássák az Intézet rendelkezésére, illetve tegyék lehetővé a birtokukban lévő (és maradó) levelek lefényképezését. Az Intézet Kosztolányi teljes levelezésének kiadását készíti elő, a kiadvány az Új Magyar Múzeum sorozatában fog megjelenni. Eddig-Baláss Anna, Bárdosi Németh János, Berda József, Bory István, Haas Pálné, Hitel Dénes, Krúdy Zsuzsa, Legény Endréné, Molnár György, Móricz Emil, Osváth Jenőné, Péchy Blanka, Szijgyártó Márta, Vargha Sándor és Vásárhelyi Julia jelezték, hogy a birtokukban lévő Kosztolányi - leveleket a kötet szerkesztői rendelkezésére bocsátják. Scheiber Sándor és Zsoldos Jenő a felhívásra tizenkét Kosztolányi-levelet rendezett sajtó alá és látott el kommentárokkal, közös adatközlésük az Irodalomtörténetben fog megjelenni.

*

A XX. századi Osztály 1958. április 2-án megvitatta *Szabó György*: *Komját Aladár* költészete című tanulmányát. Az értekezlet valamennyi hozzászólója hangoztatta, hogy az e témakörben született első részletes tanulmány kerülni szándékozik mindennemű előítéletet és a valóság alapján, értékeléseiben általában helyesen tárgyalja *Komját Aladár* költészetét. A vitában résztvevők (*Szaunder József*, *József Farkas*, *Nagy Péter*, *Bodnár György*, *Szabolcsi Miklós*, *Komlós Aladár* és *Bokor László*) véleményei megoszlottak a tekintetben, hogy vajon *Komját Aladár* költészete kapcsán kellene-e a szélesebb történeti vizsgálódásokat elvégezni mind az „izmusok”, mind pedig az emigráció kérdéseit illetően. A vita ugyanis elsősorban a korszakba-ágyazás kérdése körül forgott. Számos kiegészítés hangzott el, amely *Komját* költészetének egyes részlet-kérdéseiben igen jelentős segítséget adnak a részletesebb és realitásabb tárgyalásra. (Igy: a Proletkult németországi jellegzetességeivel, a munkás-kórusok stílusformáló szerepével, az expresszionizmus tömörítő-igényével, a harmincas évek irodalmi platformjának kérdésével és a költői alkat kérdésével kapcsolatban.)

*

Bor Kálmán, a Világirodalmi Osztály kutatója a leydeni egyetem részére elkészítette a hazai szláv irodalomtörténeti tanulmányok 1957. évi annotált bibliográfiáját német nyelven.

*

Az Intézet tagjai közül többen állandó kapcsolatban állnak a Művelődési Minisztérium irodalomoktatási irányító szerveivel. *Horváth Károly* áprilisban a tervezett pedagógiai akadémiák világirodalmi programját készítette el, majd vitáját összefoglalta. Májusban pedig a középiskolai magyar irodalmi tanulmányi verseny döntőbizottságában elnökként dolgozott.

*

Intézetünket április—májusban két kínai vendég látogatta meg: *Szun Jung* műfordító és *Kung Mu* költő. Az első alkalommal (ápr. 21-én) az Intézet vezetőivel találkozott: ezen a rövid baráti beszélgetésen a magyar irodalom mai kérdései kerültek szóba. Egy másik alkalommal *Kung Mu* költő előadást tartott a XX. századi kínai költészetről a Világirodalmi osztály munkatársainak. *Kung Mu* előadásának érdekes kiegészítéseként a klasszikus kulturában jártas *Szun Jung* egy régi versformában írott modern verset (Mao Ce-tung egyik versét) adott elő a klasszikus kínai versrecitálás modorában. A harmadik találkozás alkalmával (május 3-án) pedig a XX. századi magyar irodalmi osztályon hallgatták meg *Kovalovszky Miklós*, *Koczkás Sándor* és az osztály munkatársainak tájékoztató megjegyzéseit a mai magyar költőről, valamint egy *Ady*-vers részletes elemzését.

*

Május közepén a Magyarországon járt német íróküldöttség meglátogatta az Intézetet. Tagjai *Willi Bredel*, *Helmuth Hauptmann* és *Edvin Strittmatter* voltak. Velük jött *Hans Koch* a Német Társadalomtudományi Intézet Irodalmi Osztályának helyettes vezetője is. A megbeszélésen szó volt az Intézet munkájáról egyrészt, másrészt az NDK-ban folyó irodalomtörténeti munkákról s az ottani irodalmi helyzetről. A megbeszélés résztvevői nyomatékosan hangsúlyozták az együttműködés fontosságát. Első lépésként *Hans Koch* külön is felkereste az Intézet XX. századi osztályát és ott a két háború között Németországba emigrált proletár írók problémáinak a kor német irodalmával való összefüggéséről tárgyaltak. Megegyeztek abban is, hogy a bibliográfiai csere, kiadványcsere, könyvkölcsönzés mindkét fél munkáját nagy-

ban elősegítheti. Ugyancsak hasznos volna kölcsönös tanulmányutak szervezése is.

*

Május közepén két szlovák kutató járt Magyarországon, *Jozef Minárik* és *Milena Cesnakova* a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének munkatársai az Intézet vendégeként. Három hetet töltöttek hazánkban. Minárik a régi szlovák irodalomtörténet tárgykörében részben Budapesten, főként az Országos Széchényi Könyvtárban, részben vidéken: Egerben, Sárospatakon és Debrecenben végzett kutatásokat. M. Cesnakova pedig színháztörténeti kutatásai során a pesti színházak mellett a vidékiek közül a pécsit és a szegedit is fölkereste és mai munkájukról s egyben történetükről is tájékozódást igyekezett szerezni. Budapesti tartózkodásuk alatt a Régi Magyar Osztály május 16-án rendezett a régi szlovák irodalom nemrég megjelent kézikönyvéről, melynek mindketten társszerzői voltak. (Erről a vitáról lapunk következő számában hosszabb beszámólót közlünk.)

*

1958. május 22-én olvasta föl a régi magyar osztályon *Hopp Lajos* „A levélműfaj a francia irodalomban” című dolgozatát. Ez a dolgozat tulajdonképpen előtanulmány egy későbbi Mikes-monográfiához, s így elsősorban a levélműfaj azon vonásaira öszpontosította figyelmét, amelyek Mikes művészetében is szerepet játszottak. A hozzászólók közül *Klaniczay Tibor* főképpen az európai barokk, s ezen belül a magyar és francia barokk problémáját fejtegette, és e probléma érintését kívánta a dolgozatban. *Süpek Ottó* a francia klasszicizmus tragikumproblémáját boncolta, s mind ő, mind *Klaniczay* s mind a többi résztvevő is elismeréssel szól a szerzőnek a hatalmas anyagban való otthonosságáról és a megvizsgálandó anyag biztoskezü válogatásáról. A magyar szempontoknak azonban erősebb érvényesítését kívánták, s a francia szakmunkák sugalmazásától való erőteljesebb elszakadását, egyáltalán nagyobb önállóságot tartottak kívánatosnak.

*

Június elején Magyarországon töltött két hetet az újvidéki *Matica Srpska* tudományos munkatársa, *B. Milisavac*. A budakörnyéki szerb kulturális emlékek vizsgálata volt kutatóútjának elsődleges célja, de az Intézetet is meglátogatta és a Világirodalmi s a XIX. századi osztály tagjaival a szerb és magyar irodalom néhány közös történeti filológiai problémáját beszélte meg. A magyar klasszikus népiesség, az Arany—Petőfi-féle népiesség szerb-horvát visszhangja állt a magyar kutatók érdeklődésének előterében.

Ezen a téren elsősorban az egykori Bánság (a Wojvodina) lapjainak áttanulmányozása járhat eredménnyel, s ebben mindkét ország történészei is segíthetnek az irodalomtörténetnek.

*

1958. június 6-án mutatta be *Solt Andor* (a pesti Egyetem Ujságíró Tanszékéről) készülő kandidátusi dolgozatának, Dramaturgiai irodalmunk a felvilágosodás korában c. tanulmányának két fejezetét. A tanulmány első felében a dráma társadalmi funkciójáról vallott nézeteket vizsgálja, másodikban pedig a szorosabb értelemben vett dramaturgia kérdéseit. A vita résztvevői hangsúlyozták, olyan területet választott témául a szerző, amelyen eddig alig történt kutatás. A tanulmány jól tagolt, jól átgondolt szerkezetű, következetes problémavitelét s nem utolsó sorban érett, elemző módszerét s fogalmazását dicsérték. Az elhangzott kifogások közül legtöbbet *Vajda György Mihály* fogalmazott meg bevezető referátumában. Eszerint az anyagot a szerző sokszor túlságosan is leszűkítette; figyelmét a nem kimondottan dramaturgiai célzatú művekre is ki kellett volna terjesztenie, így ugyanis jelentős nyilatkozatok kerültek el figyelmét, s egyebek közt ezért növekedhetett túlságosan nagyra Benkő József jelentősége, s csökkent méltánytalanul kevésre Döbrentei Gáboré. A tanulmányban nagyobb tömörségre s a bizonyító anyag nagyobb szelektálására is szükség volna, állapították meg a hozzászólók.

*

A MTA Elnökségének rendeletére elkészült az Intézet szervezeti és működési szabályzata, melyet a június 9-én tartott osztályvezetői értekezlet elfogadott és jóváhagyásra felterjesztett. A szabályzat meghatározza az Intézet feladatait, az igazgató és a többi vezető jogkörét, az egyes munkatársak kötelességeit, az intézeti tudományos tervek készítésére, végrehajtására és ennek ellenőrzésére vonatkozó tudnivalókat.

*

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete f. év június 23-án tartotta meg felévi munkaértékelő értekezletét. *Sötér István*, az Intézet igazgatója tudományos igényű visszapillantás keretében jellemezte az Intézet történeti feladatát: a népi demokrácia nyújtotta anyagi és ideológiai lehetőségek alapján kialakítani a marxista-leninista irodalomtörténetírás egyik fontos tüzehelyét, megszűntetni tudományágunk viszonylagos elmaradottságát, ki-munkálni irodalmunk történetének nagy marxista szintézisét. Hangsúlyozta az Intézet egyes — főleg fiatal — kutatóinál tapasztalható politikai-szakmai válság mielőbbi le-

küzdésének szükségességét; az Intézet nagytávlátu munkáinak elsőrendű végzése mellett az élő irodalom és irodalompolitikával való kapcsolat kialakításának és a marxista irodalomtörténeti módszer fejlesztésének fontosságát; majd konkrétan elemezte az intézeti vezetést, az egyes osztályok és munkatársak végzett munkáját s részletesen kijelölte a legközelebbi teendőket. — Sőtér elvtárs igazgatói összefoglalóját vita követte. *Szöke Sándor* osztályvezető a könyvtár anyagi ellátottságának, jobb kihasználásának kérdéseiről beszélt; *Tóth Dezső* munkatárs az intézeti kollektiva kialakításával kapcsolatban a szakmai hivatástudat fontosságát hangsúlyozta; hangot adott azon igénynek, hogy a pártszervezet hathatós segítségével — politikai és tudományos-módszertani szempontból egyaránt — az eddiginél komolyabban kell törekedni a marxista leninista szellem Intézetben belüli megszilárdítására és továbbfejlesztésére. — *Rejtő István* munkatárs a Széchenyi Könyvtár olvasószolgálatának fogyatékosságait tette szóvá; majd *Klanczay Tibor*, igazgatóhelyettes beszélt részletesen az Intézet problémáiról. — Utalt arra a jelentős és egyre növekvő támogatásra, amelyet az Intézet az állam részéről élvez, arra, hogy e segítség révén először nyílik tervszerű, nagytávlátu munkára, tudományágunk viszonylagos lemaradásának felszámolására, eredményeink nemzetközi elismertetésére lehetőség — s ugyanakkor hangsúlyozta az ezzel járó politikai, erkölcsi, tudományos felelősség fokozódását. *Szabolcsi Miklós* osztályvezető a XX. sz.-i osztály problémáival foglalkozott: a kutatógárda kialakulatlan, az irodalomtörténeti nyersanyag tekintélyes része nehezen megközelíthető, általában a két világháború közti korszak elvi esztétikai, de mindenekelőtt történelmi kérdései tisztázatlanok. Az osztályra váró különösen nagy feladatok megoldása érdekében javaslatokat tett a Történet-tudományi és Párttörténeti Intézettel való kapcsolat kiépítésére. *Kemény G. Gábor* osztályvezető az Intézet gyakornokainak problémáját vetette fel, *Szabó György* pedig a külföldi könyvek beszerzésével kapcsolatban tett javaslatokat. *Fekete Sándor* — örömmel üdvözölve az igazgatói beszámolóban nyomtatékkal kiemelt marxista-leninista ideológiai igényt — határozottan óvott attól, hogy ez csupán szempontok és értékelés valamiféle önkényes megváltoztatásában álljon: hangsúlyozta az új történelmi és irodalomtörténeti tények feltárásának szükségességét is. — Az értekezletet *Sőtér István* igazgató válasza, valamint a jutalmak kiosztása zárta be.

*

A Bibliográfiai Osztály munkatársainak tekintélyes hányada frissen végzett fiatalokból áll. Közülük legtöbbször a bibliográfiai munka mellett szorosabban vett irodalomtörténettel is szeretnének foglalkozni s többnyire már dolgoznak is egy-egy konkrét témán. Látogatják a témájuknak megfelelő osztály értekezleteit. Hogy azonban közvetlenül megismerhessék és segíthessék egymás munkáját, hogy a bibliográfiai munkamellét az egész osztályon élő maradjon az irodalomtörténeti érdeklődés, fiatal munkatársai dolgozatainak bemutatására az osztály több értekezletet tartott. Ezekben került sor *Pomogáts Béli*-nek Kuncz Aladárról, *Gerelyes Endré*-nek A magyar humoros irodalom irányzatairól és Sipuluszról, ifj. *Kozocsa Sándor*-nak Hunyady Sándorról, *Simon Erzsébet*-nek A pályakezdő Garrónyiról szóló munkájának megbeszélésére.

*

Június második felében s július elején Magyarországon tartózkodott *Zuzana Adamova* csehszlovák irodalomtörténész; több ízben fölkereste az Intézetet is, s néhány értekezleten is résztvett a XIX. századi osztályon. Munkájához, a XIX. századi cseh és magyar realizmus kapcsolatainak kutatásához az osztály tagjai különösen az 50-es évek kutatói igyekeztek segítséget nyújtani s kaptak tőle is segítséget a saját munkájukhoz. Mindenekelőtt a magyar és cseh népiesség közös problémáiról volt szó e megbeszéléseken s arról, miként kapcsolódik a cseh romantika és népiesség egybe, s milyen álláspontot tanúsított a cseh szellemi élet a Bach-korszakban a magyarság kérdéseivel szemben:

*

A Slovenska Literatura, a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének folyóirata, az idei 1. számában közölte *Szaunder József*-nek „A magyar irodalmi népiességről” és *Rejtő István*-nak „A kritikai realizmus vizsgálata a magyar irodalomtörténetírásban”; a 2. számban pedig *Sziklay László*-nak „A szlovák-magyar irodalmi kapcsolatok kutatásának módszeréről” című előadásait. Az előadások eredetileg 1957 őszén a Szlovák Irodalomtörténeti Intézet által rendezett ülészen hangzottak el.

*

Az Intézetben készülő Petőfi-életrajz anyaggyűjtése érdekében a Szlovák Irodalmi Intézetet a csehszlovákiai cseh, szlovák és magyar sajtóban közzétette Petőfi-munkaközösségünk felhívását, melyben Petőfire vonatkozó emlékek, adatok, emlékezők bejelentését kéri. A szlovák irodalomtörténetek baráti segítsége máris eredményeket

hozott. Többek között *Rudo Britán*, a Matica Slovenská munkatársa értékes adatokra hívta fel a figyelmet Petőfi családjával kapcsolatban. A csehszlovák lapokban megjelent közleményre *I. Hazarenyko* szovjet irodalomtörténész, a kievi Ukrán Irodalomtörténeti Intézet kutatója is válaszolt.

*

Július 7-én a Petőfi Munkaközösség értekezletet tartott, amelyen megvitatták a készülő Petőfi-életrajz részletes tematikáját; véglegesen meghatározták a mű elkészítésének időpontjait és fősztották a három szerző: *Dienes András*, *Kiss József* és *Fekete Sándor* között a munkát. Az értekezleten rajtuk kívül részt vett még *Szabolcsi Miklós*, *Pándi Pál*, *Varjas Béláné*, *Szaunder József*, *Törő György*.

*

1958 első felében tovább folytatódott *Sinor Dènes* professor segítségével az Intézet és a Cambridge-i egyetem között az előző évben megindult könyvcseré. Az Intézet az ottani magyar oktatáshoz szükséges régibb és újabb irodalmi, irodalomtörténeti kiadványokat juttatott Angliába és cserébe az angol irodalomtörténeti és szépirodalmi könyvkiadás termékeiből kapott értékes köteteket.

*

1958 első felében az Intézet tagjainak kritikai tevékenysége egyre szélesebb területekre terjedt ki. A dolog természeténél fogva a XX. századdal, a modern irodalommal foglalkozók írnak leggyakrabban mai tárgyú recenziót, tanulmányt.

A határ az ő kutatási területükön gyakran meg sem állapítható irodalomtörténeti és kritikai cikk között. Az *évfordulói megemlékezés* például jellegzetes határterületi műfaj. *Diószegi András* az öt éve halott Gábor Andor-ról a Kortársban írt megemlékezést. A ma esszéistája módján látja és fogalmazza meg mondanivalóit, de *Gábor Andor* helyének megjelölése már irodalomtörténeti igényű. Közel állnak a szorosabban vett irodalomtörténethez azok a *polemikus cikkek* is, amelyek egy-egy kiadás előszava, egy-egy emlékezés, életrajz kapcsán egy-egy régi író körül fölcsapó vitákban születnek. *Szabolcsi Miklós* pl. az írói életrajzok kérdéséről írt a Népszabadságban a Juhász Gyula vita alkalmával, *Diószegi András* a Kortársban Karinyth-humoráról K. Grandpierre előszavával polemizálva. A *magyar költészet külföldi útját* számbavenni még szintén irodalomtörténész feladata. *Szabó György* Magyar költők olaszul címmel a Nagyvilágban írt az újabkori magyar költészet itáliai recepciójáról. *Sziklay László* ugyancsak a Nagyvilágban cikket írt szlovák, *Vajda*

György Mihály pedig német vonatkozásban. A félig ma a félig tegnap költészetének, *fejlesztési szintézisének* megkísérlése első sorban szintén irodalomtörténész feladat. *Szabolcsi Miklós* a Kortársban tizenöt fiatal költő verseiről szóló bírálatában próbálta a mai líra szintézisét adni. Ugyanehhez a kérdéshez hozzászólt *Diószegi András* is ugyancsak a Kortársban.

Végül a valódi értelemben vett *kortársi, napi kritika* is bőven művelőre talált. *Nagy Péter* például folyóiratokban, napilapokban egy sor kritikát, szelvényzetet írt filmről, könyvről, színházról, még a kabarét is figyeme körébe vonva. *Kispéter András*, Keszthelyi Zoltán s Mesterházi Lajos új könyvét bírálta meg a Kortársban, *Rejtő István* pedig Bihari Klára regényét az Élet és Irodalomban. Az Intézet tagjai közül többen a *Rádió* irodalmi műsorát is segíteni igyekeznek egy-egy megemlékezéssel, portréval, válogatással. *Horváth Károly* Madáchról tartott rádióelőadást, *Németh G. Béla* Komjáthyról, Lévyáról, Vargha Gyuláról, a magyar szocialista költészet kezdeteiről. Az egyes kutatók s az egyes osztályok munkatervei arról tanuszkodnak, hogy ez a kritikai tevékenység, főképpen, persze, az irodalomtörténeti vonatkozású, a közeljövőben erősen fölélénkül.

*

Július 12-én *Balogh Edgár* professor a kolozsvári Bolyai Egyetem tanára, a Korunk főszerkesztője az Intézet XX. századi osztályának tagjaival találkozott és értékes beszélgetést folytatott az egykori Korunknak a problémáiról s egyben a mai romániai magyar irodalomnak, különösen a mai Korunknak a problémáiról is. A megbeszélés eredményeképpen meghatározott területen együttműködést határozott el az értekezlet. Elsőnek a Korunk 1926—1940 közé eső történetének magyarországi vonatkozásait dolgoznák fel az osztály tagjai.

*

1958. július 11-én került sorra a XIX. századi osztály értekezletén *Németh G. Béla* „Az 1850-es esztendő” c. tanulmánya két fejezetének megvitatása. A tanulmány azt tűzte ki feladatául, hogy e korfordulót jelentő esztendő szellemi-irodalmi életének teljes szinkroniáját adja, s így a túlságig burjánzó deduktív módszer helyett, illetőleg mellett az induktív módszert is szóhoz juttassa. A tanulmány módszerét általában helyeselték a vita résztvevői, s helyeselték azt is, hogy a dolgozat szerzője az egyéni és közösségi lélektan eszközeit fokozottan igénybevette. Óvtak azonban attól, nehogy a tanulmány „az anyag alá kerüljön” s a jelenségek értékelése helyett leírásukra szorítkozzék. S emel-

lett az emigráció szerepének erősebb figyelembevételét (*Fekete Sándor*), a lehetőleg minden íróra kiterjedő számbavételt, az egyes írók korábbi magatartásához való bővebb viszonyítást (*Lukácsy Sándor*), a szabadságharc kérdésének nyomatékosabb vizsgálatát (*Tóth Dezső*) javasolták.

*

Csapláros István a varsói egyetem tanára július folyamán az Intézet könyvtárában folytatott kutatásokat „Kraszewski és Magyarország” és „Lengyelország a magyar felvilágosodás irodalmában” című készülő nagyobb munkáival kapcsolatban.

*

Az év első felében az Intézet nyolc önálló kiadványa hagyta el a sajtót. Megjelent a József Áttila kritikai kiadás III. kötete (próza) *Szabolcsi Miklós* gondozásában. Az

Irodalomtörténeti Könyvtár 2. és 3. köteteként *Bán Imré*-nek Apáczai Csere Jánosról, *Dienes András*-nak pedig „Petőfi a szabadságharcban” címmel írott monográfiája jelent meg. Az Irodalomtörténeti Füzetek négy új számmal gyarapodott, mégpedig *Busa Margit*: A Thököly-kódex és kuruckori versei; *Waldapfel József*: Gorkij és Madách; *Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő*: Vajda János levelei Milkó Izidorhoz; *Sükösd Mihály*: Tudós Wesszprémi István című értekezéseivel. Végül az Új Magyar Múzeum sorozat keretében napvilágot látott a „Kortársak Móríciz Zsigmondról” című gyűjtemény I. kötete *Vargha Kálmán* szerkesztésében.

*

Az Intézet egyes osztályai által az év második negyedében rendezett fontosabb viták részletes ismertetése a folyóirat következő számaiban kerül sorra.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki felelős: Szöllösi Károly
A kézirat nyomdába érkezett: 1958. V. 17.
Terjedelem: 28 (Á/5 ív) + 3 melléklet

Akadémiai Nyomda, Budapest, V., Gerlóczi u. 2. — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Р. Герезды</i> : Мартон Надьсомбати	119
<i>Б. Варйаш</i> : Шрифты типографии в г. Шарвар-Уйсигет	140
<i>Т. Кланицаи</i> : Имре Уйфальви и песенник из 1602 г.	152
<i>Б. Штолл</i> : Коллективная поэзия — народная поэзия	170
<i>А. Тарнаи</i> : Книга несведущей этики в тибетском маскировке в венгерском литературе XVIII в.	177
<i>Й. Саудер</i> : Легит гений	187
<i>Д. Тот</i> : Некоторые вопросы начал нашей литературной критики	200
<i>Ш. Фекете</i> : Петефи, как «Деметер Ньеши, член апелляционного суда»	208
<i>А. Комлош</i> : Подражатели Петефи	215
<i>И. Шёттер</i> : Тольды и его любовь	222
<i>М. Надь</i> : Сыновья человека каменного сердца	231
<i>К. Хорват</i> : Имре Мадач I.	247
<i>Г. Б. Немет</i> : Один забытый журнал из конца прошлого столетия	279
<i>М. Цинё</i> : Родина Жигмонда Морица и районы, в которых он собирал фольклорные материалы	294
<i>П. Надь</i> : Молодость Дежё Сабо	330
<i>Дь. Сабо</i> : Поэзия Аладара Комьята	345
<i>Ш. Козоча</i> : Новые данные к литературной деятельности Яноша Хорвата	368

Обзор

<i>Р. Герезды</i> — <i>К. Хорват</i> : <i>Й. Вальдапфель</i> : Литературные очерки	371
<i>Ф. Йенеи</i> : <i>Г. Тольнаи</i> : Эскизы и очерки	375
<i>Й. Саудер</i> : <i>Э. Янчо</i> : Архив Трансильванского венгерского общества по соблюдению чистоты и правильности языка	378
<i>М. Надь</i> : <i>Ф. Йожеф</i> : Бежим в Революцию	383
<i>К. Варга</i> : <i>Ф. Мора</i> : Мои кровные родственники — мои крестьяне	389
<i>А. Диенеш</i> : <i>Р. Салатнаи</i> : Петефи в Братиславе	392
<i>Ш. В. Ковач</i> : Матиаш среди современников	393
<i>Ш. В. Ковач</i> : <i>Й. Бакош</i> : Венгерский Коменius (Литература Коменский I.)	396
<i>И. Бан</i> : Военно-научные труды Миклоша Зриньи	397
<i>И. Бан</i> : Избранные педагогические труды Яноша Апацаи Черче	397
<i>Л. Бота</i> : Венгерские поэты, XVII. в.	398
<i>И. Варга</i> : Поэзия куруцкого века	399
<i>И. Варга</i> : После осенней росы	401
<i>А. Беке</i> : Полное собрание стихотворений Михайа Чоконаи Витеза	402
<i>И. Феньё</i> : <i>П. Гергей</i> : Янош Арань и Академия	403
<i>Л. Сиклаи</i> : <i>Komarovsky Ján</i> : <i>Král Matej Korvin v ľudovej prozaickej slovesnosti</i>	405
<i>Дь. Ковач</i> : <i>Й. Вальдапфель</i> : Венгерская литература в эпохе просвещения (2-ое издание)	405
Венгерские литературные журналы соседних государств в 1957 г., венгерский историко-литературный репертурий (Под ред.: <i>Г. Г. Кемень</i> и <i>Дь. Сабо</i>)	406

Из жизни института

Классики Теории Литературы	423
Сборник Вывших Венгерских Поэтов, цикл XVII. в.	424
Венгерский литературный каталог XX. в.	425
Поиски — Дьюлаи	426
Поиски — Йожеф Аттила	427
Сообщения общества	428

TARTALOM

<i>Gerézdí Rabán</i> : Nagyszombati Márton	119
<i>Varjas Béla</i> : A sárvár-újszigeti nyomda betűtípusai	140
<i>Klaniczay Tibor</i> : Ujjfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv	152
<i>Stoll Béla</i> : Községi költészet — népköltészet	170
<i>Tarnai Andor</i> : Egy tibetinek álcázott laikus erkölcsstan a XVIII. századi magyar irodalomban	177
<i>Szauder József</i> : Génusz száll	187
<i>Tóth Dezső</i> : Irodalmi kritikánk kezdeteinek néhány kérdése	200
<i>Fekete Sándor</i> : Petőfi mint Nyesi Demeter táblabíró	208
<i>Komlós Aladár</i> : A Petőfieskedők	215
<i>Sőtér István</i> : Toldi és szerelme	222
<i>Nagy Miklós</i> : A kőszívű ember fiai	231
<i>Horváth Károly</i> : Madách Imre I.	247
<i>Németh G. Béla</i> : Egy elfelejtett századvégi folyóirat	279
<i>Czine Mihály</i> : MórícZ Zsigmond szülőföldje és népköltési útjai	294
<i>Nagy Péter</i> : Szabó Dezső fiataltsága	330
<i>Szabó György</i> : Komját Aladár költészete	345
<i>Kozocsa Sándor</i> : Újabb adalékok Horváth János irodalmi munkásságához	368

Szemle

<i>Gerézdí Rabán—Horváth Károly</i> : Waldapfel József: Irodalmi tanulmányok	371
<i>Jenei Ferenc</i> : Tolnai Gábor: Vázlatok és tanulmányok	375
<i>Szauder József</i> : Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai ..	378
<i>Nagy Miklós</i> : József Farkas: Rohanunk a forradalomba	383
<i>Vargha Kálmán</i> : Móra Ferenc: Véreim, parasztjaim	389
<i>Dienes András</i> : Szalatnai Rezső: Petőfi Pozsonyban	392
<i>V. Kovács Sándor</i> : Mátyás a kortársak között	393
<i>V. Kovács Sándor</i> : Bakos József: A magyar Comenius (Komensky)-irodalom II....	396
<i>Bán Imre</i> : Zrínyi Miklós hadtudományi munkái	397
<i>Bán Imre</i> : Apáczai Csere János válogatott pedagógiai művei	397
<i>Bóta László</i> : Magyar költők, XVII. század	398
<i>Varga Imre</i> : A kuruckor költészete	399
<i>Varga Imre</i> : Őszi harmat után	401
<i>Beke Albert</i> : Csokonai Vitéz Mihály összes versei.....	402
<i>Fenyő István</i> : Gergely Pál: Arany János és az Akadémia	403
<i>Sziklay László</i> : Komorovsky, Ján: Král Matej Korvin v l'udovej prozaičkej slovesnosti	405
<i>Kovács Győző</i> : Waldapfel József: A magyar irodalom a felvilágosodás korában (második kiadás)	405
A szomszédos államok magyar irodalmi folyóiratainak 1957. évi magyar irodalomtörténeti repertórium (Szerkesztette: <i>Kemény G. Gábor</i> és <i>Szabó György</i>).....	406

Az Intézet Életéből

Az Irodalomelmélet Klasszikusai	423
A Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozata	424
A XX. századi magyar irodalmi katalógus	425
Gyulai-kutatások	426
József Attila-kutatások	427
Intézeti hírek	428

I N H A L T

R. Gerézdi: Márton Nagyszombati (Martinus Thyrnavinus)	119
B. Varjas: Die Lettertypen der Druckerei von Sárvár-Újsziget	140
T. Klaniczay: Imre Újfalvi und das Gesangbuch aus dem Jahre 1602.....	152
B. Stoll: Kollektivdichtung — Volksdichtung	170
A. Tarnai: Eine als tibetanisch verlarvte Laiensittenlehre in der ungarischen Literatur des 18. Jhs.	177
J. Szauder: Der Genius steigt hoch	187
D. Tóth: Einige Fragen über die Anfänge unserer Literaturkritik	200
S. Fekete: Petőfi als Tafelrichter Demeter Nyesi	208
A. Komlós: Die Petőfi-Epigonen	215
I. Sötér: Die Liebe Toldis	222
M. Nagy: Die Söhne des Mannes mit dem steinernen Herzen	231
K. Horváth: Imre Madách I.	247
B. G. Németh: Eine in Vergessenheit geratene Zeitschrift vom Ende des Jahrhunderts	279
M. Czine: Die Heimat von Zsigmond Móricz und seine, die Volksdichtung betreffenden Reisen	294
P. Nagy: Die Jugend des Dezső Szabó	330
Gy. Szabó: Die Dichtung von Aladár Komját	345
S. Kozoesa: Neuere Angaben zur literarischen Tätigkeit János Horváths.....	368

Rundschau

R. Gerézdi—K. Horváth: József Waldapfel, Literarische Essays	371
F. Jenei: Gábor Tolnai, Skizzen und Abhandlungen	375
J. Szauder: Elemér Jancsó, Die Schriften der „Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság“ (Siebenbürger Ungarischen Gesellschaft für Sprachpflege)	378
M. Nagy: Farkas József, Wir stürzen uns in die Revolution	383
K. Vargha: Ferenc Móra, Meine Brüder, meine Bauern	389
A. Diénes: Rezső Szalatnai, Petőfi in Pozsony	392
S. V. Kovács: Matthias unter den Zeitgenossen	393
S. V. Kovács: József Bakos, Die ungarische Comenius (Komensky) Literatur II.....	396
I. Bán: Die kriegswissenschaftlichen Arbeiten von Miklós Zrínyi	397
I. Bán: Die ausgewählten pädagogischen Schriften von János Apáczai Csere.....	397
L. Bóta: Ungarische Dichter, 17. Jahrhundert	398
I. Varga: Die Dichtung des Kurutzenzeit	399
I. Varga: Nach dem Herbsttau	401
A. Beke: Gesamte Gedichte von Mihály Csokonai Vitéz	402
I. Fenyő: Pál Gergely, János Arany und die Akademie	403
L. Sziklay: Ján Komorovszky, Král Matej Korvin v l'udovej prozaickej slovesnosti ..	405
Gy. Kovács: József Waldapfel, Die ungarische Literatur zur Zeit der Aufklärung (Zweite Ausgabe).....	405
Ungarisches literaturgeschichtliches Repertorium vom Jahre 1957 in den ungarischen literarischen Zeitschriften der Nachbarstaaten (Redigiert von Gábor G. Kemény und György Szabó).....	406

Aus dem Leben des Instituts

Die Klassiker der Literaturtheorie	423
A Régi Magyar Költők Tára (Sammlung der Alten Ungarischen Dichter) Serie aus dem 17. Jh.	424
Katalog der ungarischen Literatur des 20. Jahrhunderts.....	425
Gyulai-Forschungen	426
Attila József-Forschungen	427
Institutsnachrichten	428